

ISSN: 1300-9702
e-ISSN:2149-3243

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of International Social Sciences

Cilt/Volume: 25

Sayı/Issue: 2

Temmuz / July – 2015

*Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi uluslararası hakemli dergidir.
The Journal of Social Sciences is international refereed*

*TÜBİTAK ULAKBİM SBVT, ASOS Index ve EBSCO tarafından taranarak
indekslenmektedir.*

*The Journal of International Social Sciences is indexed in
TÜBİTAK ULAKBİM SBVT, ASOS Index and EBSCO*

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Social Science

ISSN: 1300-9702
e-ISSN:2149-3243

YAYIN İLKELERİ / *The principles of the publication*

Her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere iki sayı halinde yayımlanır.
This journal is published two issues in January and July every year.

Dergide sosyal bilimler alanlarında Türkçe ve yabancı dillerde yazılmış özgün araştırma makaleleri yayımlanır.
Original articles written in Turkish or in any foreign languages are published in the area of social science in this journal.

Yazılar yayın ve danışma kurulunun onayından geçtikten sonra yayımlanır.
Articles are published after approving of editorial and advisory boards.

Yazıların içeriğinden yazarları sorumludur.
All writers are responsible for the content of the articles.

Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.
No part of this publication may be reproduced or utilized in any form without referring the name of the journal.

Cilt/Volume: 25 Sayı/Issue: 2

EDİTÖR / Editor

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ
Enstitü Müdürü

EDİTÖR YARDIMCILARI

Associate Editors

Prof. Dr. Bahir SELÇUK
Yrd. Doç. Dr. İlhan Oğuz AKDEMİR

YAZI İŞLERİ / Editorial Secretary

Mehmet ÜNSALDI

Yazışma Adresi / Correspondence

Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
23119 - ELAZIĞ

Tel : 0-424-241 54 80
0-424-237 00 00-3739

Faks : 0-424-233 21 80

e-mail: sbedergi@firat.edu.tr

Web: <http://sosbe.firat.edu.tr/tr/node/128>

Dizgi / Composition:

Mehmet ÜNSALDI

Baskı / Print:

Fırat Üniversitesi Basımevi
Tel : +90 424 2370000/4495
ELAZIĞ - 2015

YAYIN KURULU / Editorial Board

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ
Prof. Dr. Bahir SELÇUK
Yrd. Doç. Dr. İlhan Oğuz AKDEMİR

HAKEMLER / Referees

Prof. Dr. Abdullah KORKMAZ (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebali Üni.)
Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali AKTAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Andrew GROSS (F.A. Universität Erlangen)
Prof. Benchong MAHAISEVARIA (Mathidol University)
Prof. Dr. Bilgehan PAMUK (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Dolunay ŞENOL (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Kathrin SALLIMAN (California State Uni.)
Prof. Dr. Mehmet AYGÜN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÇELİK (Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet TİKİCİ (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat ÇAK (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Rodica MIHAILA (University of Bucharest)
Prof. Dr. Süleyman ÇALDAK (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Tahsin AKTAŞ (Nevşehir Hacıbekaş Üni.)
Doç. Dr. Abit BULUT (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Atilla BATUR (Dumlupınar Üniversitesi)
Doç. Dr. Beyhan KANTER (Mardin Artuklu Üniversitesi)
Doç. Dr. Beyhan KESİK (Giresun Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih ARSLAN (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Fatih ALKAYIŞ (Adıyaman Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet KAYGUSUZUOĞLU (Adıyaman Üni.)
Doç. Dr. Murat DEMİR (Harran Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat SUNKAR (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa KARABULUT (Adıyaman Üniversitesi)
Doç. Dr. Mücahit COŞKUN (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Nazif ÇALIŞ (Adıyaman Üniversitesi)
Doç. Dr. Necmi GÖKYER (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Nuriye SEMERCİ (Bartın Üniversitesi)
Doç. Dr. Orhan YAZICI (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Ozan YILMAZ (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Özcan BAYRAK (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Özgür SARI (Aksaray Üniversitesi)
Doç. Dr. Süleyman İLHAN (Fırat Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Coğrafya / Geography

Vedat AVCI

- Bingöl Çayı Havzası'nın (Bingöl) Heyelan Duyarlılık Analizi
Analysis of Landslide Sensitivity of Bingol Stream Basin (Bingol)..... 1

Dil ve Edebiyat / Language and Literature

Bahir SELÇUK, Mesut ALGÜL

- Şefik Mehmed'in Kasideleri
Şefik Mehmed's Qasidas 27

Cihan TUNCER

- Kitle Psikolojisi Bağlamında Anna Seghers Romanlarında Antisemitizm
Anti-Semitism in Anna Seghers Novels in Terms of Mass Psychology 59

Gülşah DURMUŞ

- Campbell'in Monomit Kuramı Bağlamında *Manas Destanı*: Bir Kahramanın Sonsuz Yolculuğu
The Epic of Manas in Case of Campbell's Monomyth Theory: A Hero With A Thousand Faces 67

Mehmet ULUCAN

- Fuzûlî'nin Rakiplerine Dair Bir Değerlendirme
A Review of Fuzuli's Opponents 77

Nilay ERDEM AYYILDIZ, F. Gül KOÇSOY

- The Ordeal of Urban Women in Search for Identity in Katherine Anne Porter's "Theft" and "Flowering Judas"
Katherine Anne Porter'in "Theft" ve "Flowering Judas" Adlı Öykülerinde Kimlik Arayışı İçindeki Şehirli Kadınların Zorlu Sınavı 93

Süleyman Kaan YALÇIN

- "Ten" Sözcüğü Üzerine Etimolojik Bir Deneme
An Etymological Evaluation of the Word 'Ten'..... 103

Veysel ŞAHİN

- Kahramanın Sonsuz Yolculuğunda 'Osmancık'ın Simgesel Halleri
Symbolic condition of 'Osmancık' in the Hero's Infinite Journey 109

Eğitim Bilimleri / Education Sciences

Songül GİREN

- Okul Öncesi Eğitimi Öğretmen Adaylarının Okul Öncesi Eğitim Öğretmeni Kavramına İlişkin Metaforları
Pre-Service Early Childhood Education Teachers' Metaphors about Early Childhood Teaching Concept..... 123

İktisadi ve İdari Bilimler / Economics and Administrative Sciences

Abdulrahim YILDIRIM, Erkan Turan DEMİREL

- Ücret Tatmininin Yaşam Tatminini Belirleyici Etkisi var mı? Elazığ Banka Çalışanları Örneği
Does Pay Satisfaction Have a Decisive Effect on Life Satisfaction? The Case of Elazığ Bank Employees..... 133

Abdunnur YILDIZ

- Orta Gelir Tuzağı ve Orta Gelir Tuzağından Çıkış Stratejileri
The Middle-Income Trap and Exit Strategies from the Middle-Income Trap 155

Özcan DEMİR, Meltem GÜL

- Üretim Yapan KOBİ'lerde Karar Sürecine Muhasebe Bilgi Sisteminin Etkileri: TRB1 Bölgesinde Yapılan Bir Araştırma
Effects of the Accounting Information Systems to the Decision Process of SMEs Making Manufacture: A Research Made In TRB1 Region..... 171

İlahiyat / Theology

Oktay BOZAN

- Ermeni Meselesi Bağlamında Diyarbakır Süryanileri ve Turabdin İsyanları
In The Context of Armenian Issue, The Riots of Diyarbakır's Syrians Anddd Turabdin's 193

Sosyoloji / Sociology

Mevlüt YILMAZ

- İleri Endüstriyel Toplumlar ve Kentsel Yoksulluk
The Advanced Industrial Societies and Urban Poverty..... 215

Ufuk TAŞCI, Ali CAN

- Türkiye’de Polisin Siber Suçlarla Mücadele Politikası: 1997-2014
Srugling Cyber Crime Policy of The Police in Turkey 229

Tarih / History

Sıtkı ULUERLER

- Osmanlı-İran Sınır Tespiti ve Güvenliği Açısından Bazı Aşiretlerin Çıkardığı Sorunlar (1850-1854)
Conflicts Caused By Certain Tribes on the Determination and Security of the Ottoman-Iran Border (1850-1854)..... 249

Taner YILDIRIM, Ahmet ALTUNGÖK

- Abbasiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı
Islamic Medicine and Public Health In The Abbasid Period 269

Ümit KOÇ

- Pirlepe Kazasında Nüfus-Vergi Yükümlülüğü Bağlamında Ekonomik Refah Düzeyi ve Gelir Dağılımı Üzerine Değerlendirmeler (1445-1544) (Tapu-Tahrir Defterlerine Göre)
Determining the Economic Welfare Level and Income Distribution in Prilep by Examining the Relationship between Population and Taxes Liability (1445-1544) (According to Tapu-Tahrir Registers)..... 297

Turizm / Tourism

Hala Hassan El Sayed, Mona Mohamed El-Shafei, Lokman TOPRAK

- Influence of Dietary Habits of University Students On Body Mass Index (BMI) (A Comparative Study)
Üniversite Öğrencilerinin Beslenme Alışkanlıklarının Beden ve Kitle İndekslerine Etkisi (Türkiye, Mısır ve Suudi Arabistan Arasında Karşılaştırmalı Bir Çalışma)..... 315

- Makale Yazım Kuralları / Writing Instructions for Papers**..... 329

BİNGÖL ÇAYI HAVZASI'NIN (BİNGÖL) HEYELAN DUYARLILIK ANALİZİ

Analysis of Landslide Sensitivity of Bingol Stream Basin (Bingol)

Vedat AVCI*

ÖZET

Bingöl Çayı Havzası Bingöl'ün batısında yer almakta olup, 106 km² alan kaplamaktadır. Havzanın eğim atımlı faylarla parçalanması ve nisbi reliefin yüksek olması eğim değerlerinin artmasına neden olmuştur. Litolojinin aglomera, tuf ve marndan oluştuğu havzada yağış miktarı fazla, bitki örtüsü oldukça seyrek. Havzada geçirimsiz litoloji ve eğim değerlerinin yüksek olması akarsu yoğunluğunun artmasına neden olmuştur. Doğal koşulların elverişli olması nedeniyle meydana gelen heyelanlar yerleşmeler ve vadi yamaçlarından geçirilen karayolunun çeşitli kesimlerinde ulaşımı etkilemektedir. Bu çalışmada Bingöl Çayı Havzası için heyelan duyarlılık analizlerinin yapılması amaçlanmıştır. Heyelan duyarlılık haritası litoloji, fay hatlarına uzaklık, eğim, yağış, Normalize Fark Bitki İndeksi (NDVI), akarsu ağlarına uzaklık, yükselti ve bakı parametreleri kullanılarak oluşturulmuştur. Tek değişkenli istatistik yöntemlerinden biri olan "heyelan duyarlılık analizi" kullanılarak duyarlılık haritası elde edilmiştir. Arazi gözlemleri ve heyelan envanter haritasından yararlanılarak heyelan alanları sayısallaştırılmış, heyelan duyarlılığı için hazırlanan diğer haritalarla karşılaştırılarak parametrelerin ağırlıkları belirlenmiştir. Ağırlıkları belirlenen parametre haritalar, birleştirilerek duyarlılık haritası oluşturulmuştur. Elde edilen heyelan duyarlılık haritasında yerleşmelerin büyük bir kısmının duyarlılığın yüksek olduğu alanlarda kaldığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bingöl Çayı Havzası, Bingöl, Heyelan Duyarlılık Analizi

ABSTRACT

Located in the west of Bingol, Bingol Stream Basin covers an area of 106 km². The basin split by normal fault and high relative relief together have led to an increase in slope values. In the basin where lithology is composed of agglomerate, tuff and marl, the precipitation is high and vegetation is rather poor. Impermeable lithology and high slope values has led to an increase in density of the stream in the basin. Landslides occurred due to favorable natural conditions affect the settlements and the transportation in various parts of the highway passing through sides of valley. This study aims to analyze the landslide sensitivity of Bingol Stream Basin. Landslide sensitivity map has been formed using lithology, the distance to the fault line, slope, rainfall, Normalized Difference Vegetation Index (NDVI), distance from the stream network, elevation and aspect parameters. Sensitivity map has been obtained by using landslide sensitivity analysis, which is one of the Methods of Bivariate Statistics. The landslide areas have been digitized by utilizing field observations and landslide inventory map has been overlaid by the other map prepared for the landslide sensitivity map and the weights of parameters have been determined. Parameter maps, whose weights determined, have been combined to form sensitivity map. It is observed that a major part of the settlement at the sensitivity map obtained remains in areas of high sensitivity.

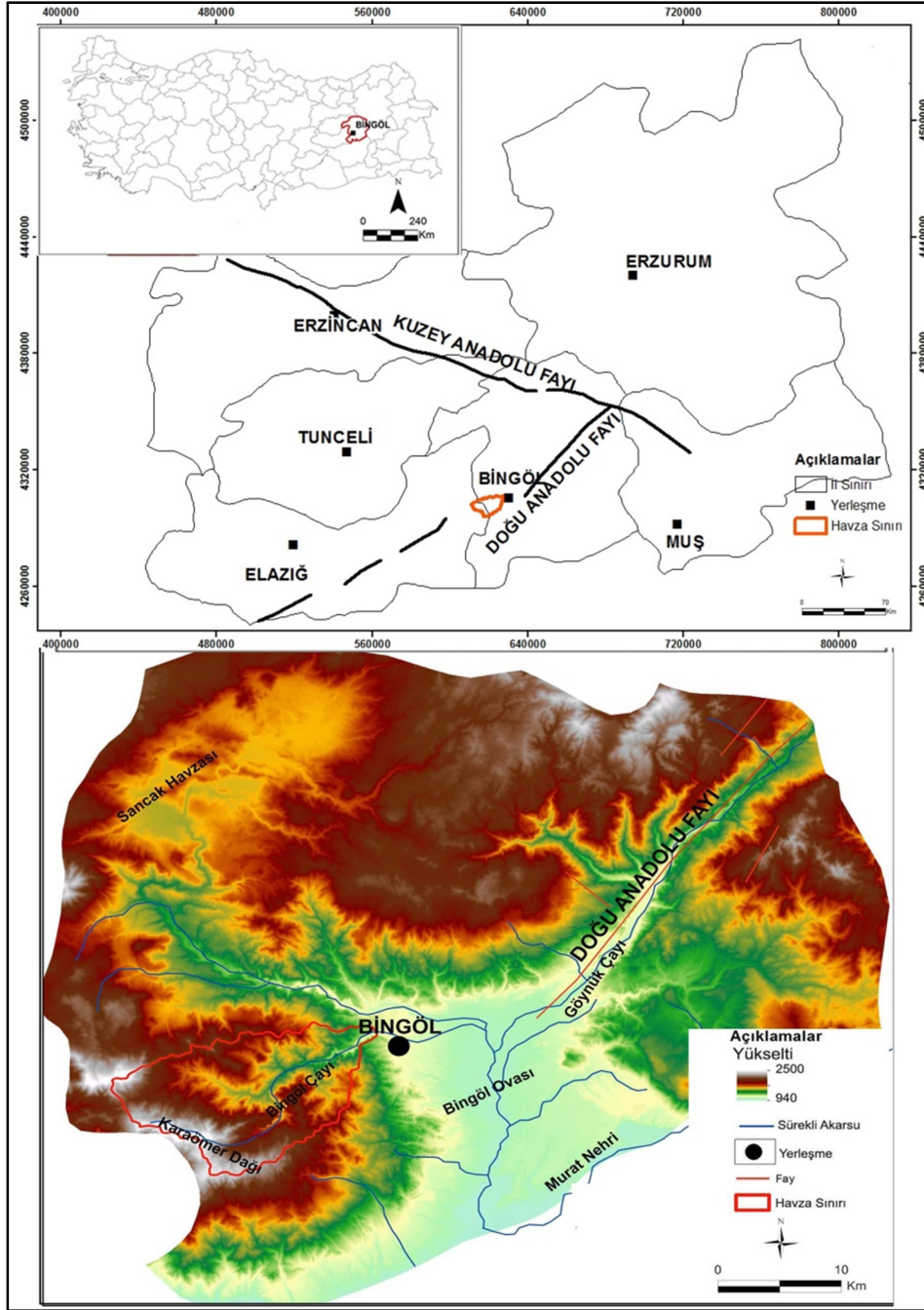
Key Words: Bingol Stream Basin, Bingol, Landslide Sensitivity Analysis

1. GİRİŞ

Kayalardan, döküntü örtüsünden veya topraktan oluşmuş kütlelerin, yerçekimi etkisi altında yerlerinden koparak yer değiştirmesi genel olarak heyelan terimi ile açıklanmaktadır. Bazı heyelanlar büyük bir hızla oluştukları halde, bazıları yavaşça bir şekilde oluşmaktadır. Heyelanlar yeryüzünde çok sık meydana gelen ve çok yaygın olan bir kütle hareketi çeşididir. Büyük heyelanlar aynı zamanda

* Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü – BİNGÖL e-mail: vavci@bingol.edu.tr.

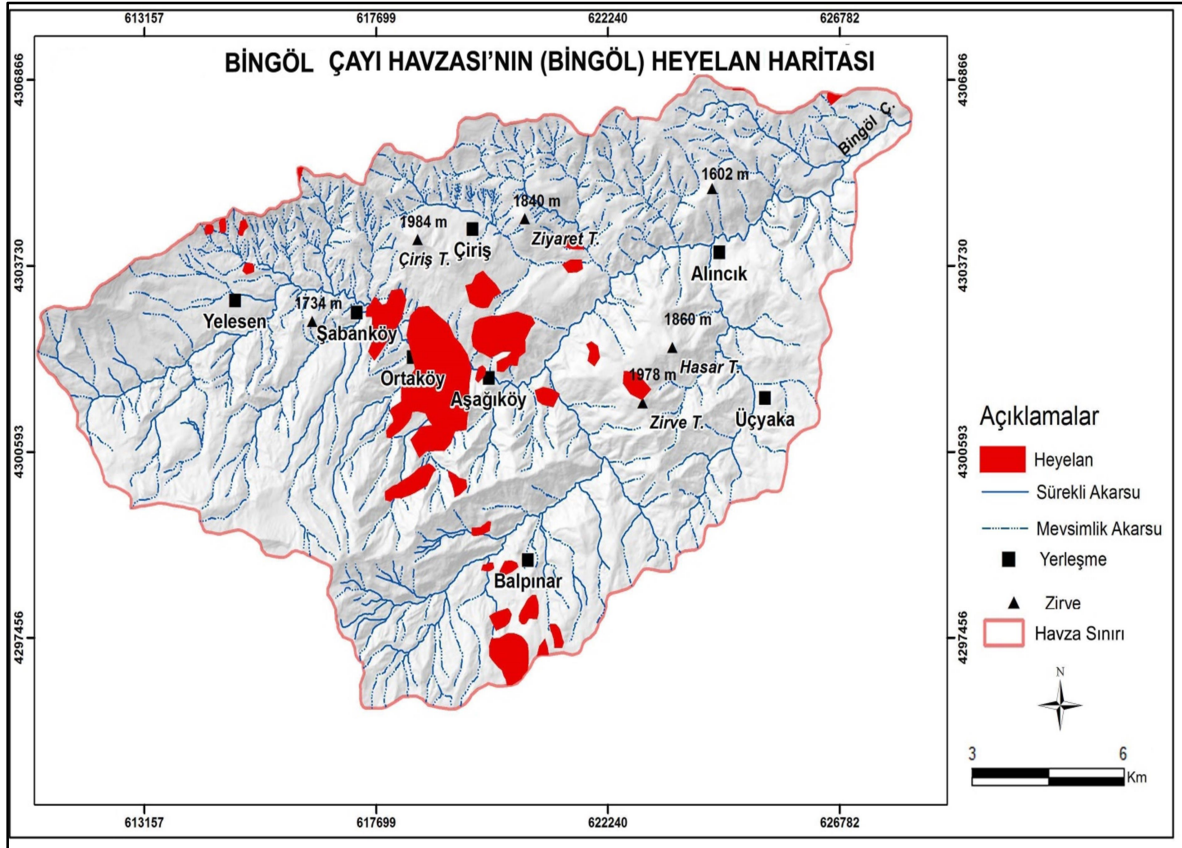
topoğrafyada derin izler bırakırlar (Erinç, 2000). Heyelanlar, deprem, su baskını ve çığ gibi afet boyutunda etkili olabilmektedir. Heyelanlar, jeolojik, jeomorfolojik, klimatolojik, meteorolojik etken ve süreçler ile insanların çeşitli etkinliklerine bağlı olarak yamaç dengesinin (stabilitesinin) bozulmasıyla ortaya çıkmaktadır (Öztürk, 2002). Bingöl Çayı Havzası Bingöl'ün batısında yer almakta olup, 106 km² alan kaplamaktadır. Güneybatıdan Karaömer Dağı tarafından sınırlandırılan havzanın sularını Bingöl Çayı toplamaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Bingöl Çayı Havzası'nın (Bingöl) lokasyon haritası

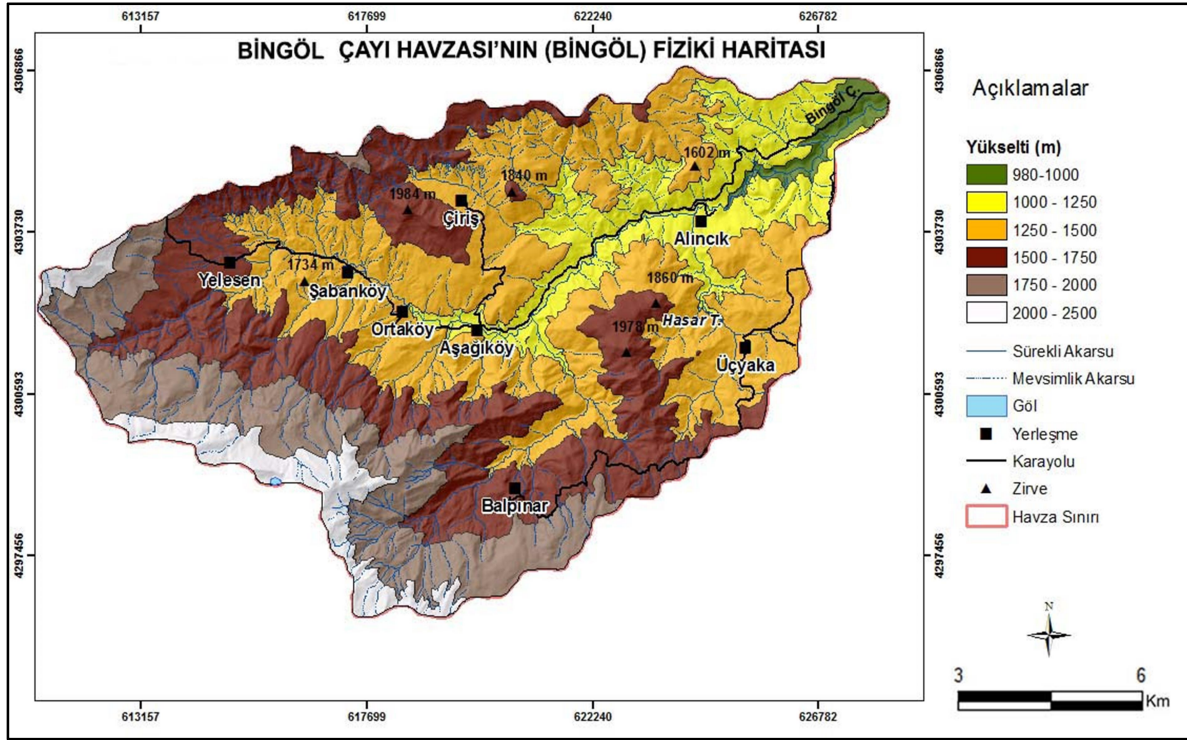
Bingöl Çayı Havzası'nın (Bingöl) Heyelan Duyarlılık Analizi.

Bingöl Çayı Bingöl Ovası'nda Göynük Çayı ile birleşip Murat Nehri'ne katılmaktadır. Doğu Anadolu Fayı'na çok yakın olan havzada depremler ve buna bağlı olarak kütle hareketleri görülmektedir. Çalışma sahasının içinde bulunduğu Bingöl ilinde 1970-2012 yılları arasında toplam 44 heyelan olayı meydana gelmiş olup, bu açıdan ülkemizde 6. sırada yer almaktadır (TUAA, 2012). Havzada heyelan alanları 5 km² alan kaplamakta olup, bu havzanın 1/20'sine karşılık gelmektedir. Heyelanlar vadi yamaçlarında yoğun olarak görülmektedir. Afet ve Acil Durum Başkanlığı'nın (AFAD) verilerine göre havzada Balpınar, Üçyaka, Aşağıköy, Şabanköy ve Çiriş köylerinde mesken nakillerine yol açan heyelanlar yaşanmıştır (Şekil 2).

Şekil 2. Bingöl Çayı Havzası'nda (Bingöl) görülen heyelanların dağılışı (MTA Genel Müdürlüğü Heyelan Envanter Haritası Erzurum paftası ve arazi gözlemlerinden yararlanılarak hazırlanmıştır)

Yerleşmeler kurulurken yörenin iklim ve jeomorfolojik özellikleri dikkate alınmadığından, bu tür afetlerin olumsuz etkileri gün geçtikçe artmaktadır. Heyelanlar köy yollarının zaman zaman kapanmasına neden olmaktadır. Havzada yükselti 1140-2550 m arasında değişmekte, ortalama yükselti 1776 m'yi bulmaktadır. Güneybatıda havzanın eğim atımlı fayla kesilmesi yükselti farkını artırarak Bingöl Çayı'nın yatağına gömülmesine neden olmuştur. Bu gömülme bazı kesimlerde 500 m'yi geçmektedir (Şekil 3, Foto 1).

Şekil 3. Bingöl Çayı Havzası'nın (Bingöl) fiziki haritası

Foto 1. Bingöl Çayı'nın yatağına gömülmesi eğim değerlerinin artmasını sağlamıştır

Ortalama eğimin 22° 'yi bulduğu havzada maksimum eğim değeri 61° 'dir. Havzanın faylarla parçalanması ve yarıntı erozyonun fazla olması eğim değerlerinin ve değişkenliğinin fazla olmasını sağlamıştır (Foto 2). $25-45^{\circ}$ arasında eğime sahip alanlar % 38'lik orana sahiptir.

Foto 2. Bingöl Çayı Havzası'nın kuzeyinde eğim değişkenliği fazladır

Bingöl Çayı Havzası'nın büyük bölümünde litoloji Üst Miyosen-Pliyosen yaşlı volkanik tüf ve aglomeralardan oluşmaktadır. Volkanikler dışında tortul kayalar da önemli alan kaplamaktadır (Tarhan, 1997; Sümengen, 2011). Havzanın batısında Bingöl Çayı Vadisi'nin yamaçlarında yüzeylenen marnlar heyelanların en fazla görüldüğü litolojidir. Tüf, aglomera, kiltası ve marn heyelana zemin hazırlayan önemli litolojilerdir. Bingöl Çayı Vadisi'nde yüzeyde kumtaşından oluşmuş geçirimli bir yapı, derinde ise tüflerin ayrışması, killi ve marnlı yapı nedeniyle geçirimsiz bir zemin oluşmuştur. Bu yapı nedeniyle çok geniş alanlı heyelanlar görülmektedir.

Schreiber tarafından önerilen (Dönmez, 1990) formül doğrultusunda Spline interpolation yöntemi kullanılarak havza için oluşturulan haritaya göre yağış miktarı 1033-1850 mm arasında değişmekte olup, güneybatıya doğru yükseltiye bağlı olarak bu miktar artmaktadır. Histogram verisi kullanılarak yapılan sınıflandırmaya göre heyelanlar 110-1300 mm ile 1500-1700 mm arasında yağış alan sahalarda artmaktadır. Yağış miktarı fazla olmasına karşın bitki örtüsü oldukça seyrek. 27 Mayıs 2013 tarihine ait Landsat ETM+ uydu görüntüsünden elde edilen Normalize Fark Bitki İndeksine (NDVI) göre, havzanın % 61'nin bitkiden yoksun olduğu görülmüştür. Havzada hayvancılık faaliyetinin ekstansif yöntemlerle yapılması ve yakacak odun temini, Bingöl gibi büyük bir yerleşmenin çalışma alanına yakınlığı seyrek olan bitki örtüsünün tahribini artırmaktadır (Foto 3). Bitki örtüsünün seyrek oluşu üzerinde killi yapının da etkisi bulunmaktadır. Killi toprakların su tutma kapasiteleri yüksektir. Fakat killi topraklar hava dolaşımını ve suyun sızmasını engeller. Bu nedenle killi topraklarda oksijen azlığına karşı duyarlı bitki türleri gelişmez (Efe, 2004). Ancak havzada bitki örtüsünün seyrek oluşu üzerinde beşeri faktörlerin etkisi daha fazladır. Yağışın ve eğimin fazla, zeminin geçirimsiz olması nedeniyle akarsu yoğunluğu artmıştır. Yörenin fiziki ve beşeri özellikleri heyelan oluşumu üzerinde etkili olmaktadır.

Foto 3. Bingöl Çayı Havzası'nın kuzeyinde bitki örtüsünün seyrek olduğu yamaçlarda heyelanlar görülmektedir.

Son yıllarda ülkemizde Coğrafi Bilgi Sistemleri ve Uzaktan Algılama kullanılarak heyelana duyarlı alanların belirlenmesine yönelik çalışmalarda artış görülmüştür (Yalçın, 2007; Yüksel, 2007; Ekinci, 2011; Kesici ve Sönmez, 2012; Özşahin, 2013; Avcı ve Günek, 2014; Avcı ve Günek, 2015). Yapılan bu çalışmalarla heyelan olabilecek yerler tespit edilebilmektedir. Bingöl Çayı Havzası'nda heyelanlar tarım ve mera alanlarını, yerleşmeleri ve karayollarını etkilemektedir. Doğal ve beşeri koşulların elverişli olması nedeniyle heyelanların etkisi güncel olarak devam etmektedir.

Kırsal alanlarda yatırımlar yapılırken heyelan riskinin dikkate alınması gerekmektedir. Çünkü heyelan riski dikkate alınmadan yapılan yollar ve kurulan yerleşmeler bu olaydan ciddi zarar görmekte, önemli ekonomik zararlar ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmayla doğal ve beşeri faktörlerin heyelan oluşumunu kolaylaştırdığı havzada heyelana duyarlı alanların belirlenmesi, yapılacak planlamalarda duyarlılık haritalarının altlık olarak kullanılması amaçlanmıştır. Bu çalışmada Bingöl Çayı Havzası'ndaki heyelanların coğrafi çevreyi ne şekilde etkilediği, heyelana neden olan faktörlerin etki derecesi ve risk taşıyan sahalarda alınması gereken tedbirler belirlenmeye çalışılmıştır.

2. AMAÇ-YÖNTEM

Bu çalışmada Bingöl Çayı Havzası'nda heyelana duyarlı alanların belirlenmesi, yerleşmelerin ve karayollarının hangi duyarlılık sınıfında olduğu, heyelan oluşumunda etkili olan faktörlerin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Havzada yerleşmelerin büyük kısmı heyelanlardan etkilenmiş ve bu etki devam etmektedir. Aktif heyelan alanları arazi gözlemleri ve MTA Genel Müdürlüğü'nün Heyelan Envanteri Erzurum paftasından ve arazi gözlemlerinden yararlanılarak sayısallaştırılmıştır. Çalışma alanına ait topoğrafya haritalarının sayısallaştırılması ile Sayısal Yükselti Modeli (SYM) elde edilmiştir. SYM ArcGIS 10.1 programı Spatial Analiz-Interpolation-Topo to Raster Modülü kullanılarak oluşturulmuştur. SYM'den eğim, bakı, yükselti basamakları haritası, jeoloji haritasından litoloji ve fay hatlarına uzaklık haritaları, topoğrafya haritasından akarsulara uzaklık haritası elde edilmiştir. Schreiber tarafından önerilen (Dönmez, 1990) formül ile en yakın meteoroloji istasyonunun

verileri kullanılarak havza için yağış haritası oluşturulmuş, 27 Mayıs 2013 tarihli Landsat ETM+ uydu görüntüsünden NDVI değerleri çıkarılmıştır.

Heyelanın olmadığı alanlarda duyarlılık tahmini için farklı yöntemler gereklidir. Bu yöntemler, geçmişte meydana gelen tehlikeli olaylardan elde edilen bilgilerle gelecekte oluşabilecek olaylar hakkında yararlı bilgiler elde edilebilir esasına dayanmaktadır (Hansen, 1984). Bu nedenle bu tür olayların ve etkili olduğu düşünülen faktörlerin haritalanması duyarlılık zonlamasında önemlidir. Bu tür haritalar için genelde iki yaklaşım mevcuttur (Yalçın, 2007).

1-Jeomorfoloji tabanlı duyarlılık zonlama çalışmalarının çoğu, arazi çalışmaları esnasında yapılmaktadır. Arazide toplanan veriler (bitki türü, jeolojik yapı, vb.) haritalara aktarılarak buradan duyarlılık değerlendirilmesi yapılmaktadır. Bu çalışma ile haritaların üretildiği yöntem direkt yaklaşım (direct approach) yöntemini oluşturmaktadır.

2-Heyelanın meydana geldiği alanlardaki parametrelerin kombinasyonları hesaplanarak, aynı kombinasyonlara sahip olan ve henüz heyelan olmamış alanlarda heyelanlarla ilgili verilerin elde edildiği yöntem indirekt yöntemi oluşturmaktadır. Bunlar daha çok istatistiksel yöntemlerle yapılmaktadır (Hansen, 1984).

Bu çalışmada Bivariate (Tek değişkenli) İstatistik Analiz (BİA) yöntemlerinden olan "Heyelan Duyarlılık Analizi" kullanılmıştır. Tek değişkenli istatistiksel analiz içinde en basit ve kullanışlı olan bu metot, farklı değişkenlerin heyelanın oluşmasındaki etkisini ortaya koymayı sağlamaktadır (Van Westen, 1993).

Bu çalışma için faktör haritaları sınıflanarak piksel ve uygun alt sınıflar belirlenmiştir. Faktör haritaları ile heyelan haritası çakıştırılmış, zonal istatistikle ağırlık hesaplamaları yapılmıştır (1).

$$D_{area} = 1000 \frac{Npix(SX_i)}{Npix(X_i)} \quad (\text{Van Westen, 1993}). \quad (1)$$

$$D_{area} = \text{Alansal Yoğunluk } (\%),$$

$Npix(SX_i)$ parametrelerin alt sınıflarındaki heyelana ait piksel sayısı,

$Npix(X_i)$ Parametrelerin alt sınıflarına ait piksel sayısıdır.

Parametrelerin etkisini değerlendirmek için ağırlık değeri atanması gerekmektedir. Bunun için toplam heyelanların piksel sayısının bütün alanın piksel sayısına oranının (%) değeri, bulunan yoğunluktan çıkarılarak elde edilmiştir (2).

$$W_{area} = 1000 \frac{Npix(SX_i)}{Npix(X_i)} - 1000 \frac{\sum Npix(SX_i)}{\sum Npix(X_i)} \quad (2)$$

Son aşamada faktör haritaların ağırlık değerleri toplanmış ve heyelan duyarlılık haritası elde edilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. Heyelan Duyarlılık Haritasında Kullanılan Parametreler ve Ağırlık Değerleri

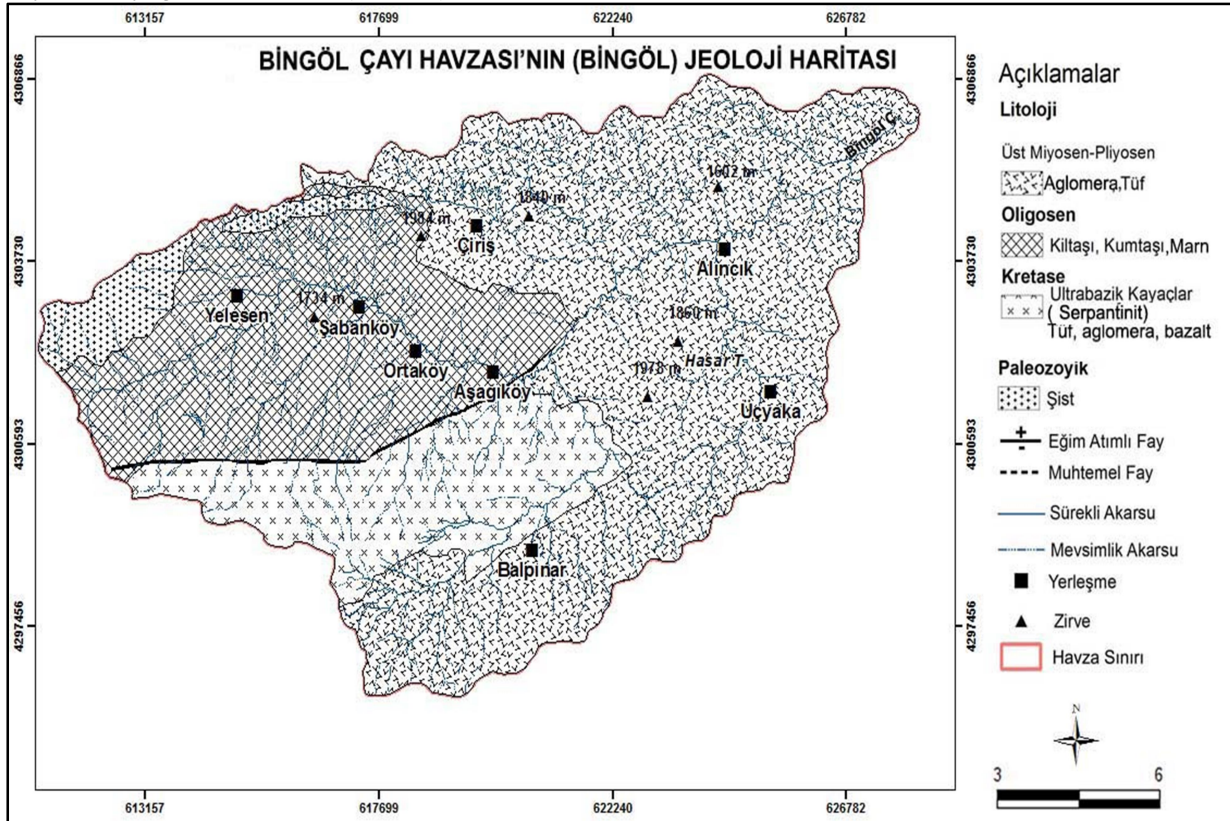
Faktörler	Faktör_Alt Sınıf	$\sum Pix.$	Heyelan Pix. No.	Alt Sınıf Yoğunluğu	Duyarlılık Analizi W_{area}
Litoloji	Ultrabazik Kayaçlar (Serpantinit), Bazalt, Aglomera, Tüf	163831	4556	0,0278	-19,32
	Şist	42524	0	0	-47,12
	Aglomera, Tüf	568786	16250	0,02856	-18,56
	Kumtaşı, Kıltaşı, Mam	292445	29501	0,10087	53,75
Yağış (mm)	1033-1100	65612	349	0,00531	-41,81
	1100-1300	504922	37719	0,0747	27,58
	1300-1500	320202	4684	0,01462	-32,5
	1500-1700	161900	6385	0,03943	-7,69
	1700>	14859	1170	0,07874	31,62
Baki	Düz	22721	1345	0,01518	-31,94
	Kuzey	182264	8117	0,04453	-2,59
	Kuzeydoğu	160502	6125	0,03816	-8,96
	Doğu	151577	5587	0,03685	-10,27
	Güneydoğu	145017	6870	0,04737	0,25
	Güney	110933	6110	0,05507	7,95
	Güneybatı	85641	4910	0,05733	10,21
Batı	78538	3982	0,0507	3,58	
Kuzeybatı	130376	7261	0,05569	8,57	
Eğim (0)	0-2	29803	1803	0,06049	13,37
	2-15	240121	16045	0,06682	19,7
	15-25	390049	18989	0,04868	1,56
	25-45	403388	13372	0,03314	-13,98
	45>	4208	98	0,02328	-14,32
Yükselti (m)	1140-1300	34519	12	0,00034	-46,78
	1300-1500	128661	6119	0,04794	0,82
	1500-1700	298632	29228	0,09787	50,75
	1700-1900	274761	4940	0,01797	-29,15
	1900-2100	172980	4006	0,02315	184,38
	2100-2300	121477	5952	0,04899	1,87
2300>	36539	0	0	-47,12	
Fay Hatlarına Uzaklık (m)	0-100	33361	2843	0,03455	-12,57
	100-250	48248	3339	0,08521	38,09
	250-500	83537	5130	0,0692	22,08
	500-750	87464	6849	0,0614	14,28
	750-1000	92228	7178	0,0783	31,18
1000>	722657	24968	0,07782	30,7	
NDVI	-0,38-0	650850	29008	0,04456	-2,56
	0-0,2	241454	14561	0,0603	13,18
	0,2-0,4	136298	5318	0,03901	-8,11
	0,4-0,61	38893	1420	0,03651	-10,61
Akarsulara Uzaklık (m)	0-100	624260	23564	0,03774	-9,38
	100-250	332401	15525	0,0467	-0,42
	250-500	96554	8819	0,09133	44,21
	500-750	13762	2352	0,1709	123,78
750-100	492	46	0,09349	46,37	

3-BULGULAR VE TARTIŞMA

Bingöl Çayı Havzası için tek değişkenli istatistiksel yöntemlerden “Heyelan Duyarlılık Analizi” kullanılarak yapılan analizde yerleşmelerin yoğun olduğu alanların duyarlılığın yüksek olduğu sahalara karşılık geldiği ve heyelanların yöre için önemli bir sorun olduğu görülmektedir. Bu nedenle öncelikli olarak heyelanların meydana gelmesinde etkili olan faktörler ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

3.1. Heyelan Oluşumunda Litolojik Faktörlerin Etkisi

Jeomorfoloji çalışmalarının bir bileşeni olan heyelan, arazide yüzeyleyen kayaların litolojisi ve ayrışma özellikleri ile ilişkilidir. Litolojik birimler heyelan üzerinde farklı duyarlılık değerlerine sahip oldukları için heyelan duyarlılık çalışmalarında önemli rol oynamaktadır (Pachauri ve Pant, 1992; Dai ve diğ., 2001). Bingöl Çayı Havzası'nda litoloji ultrabazik kayalar (serpantin), şist, tuf, aglomera, marn, çakıltaşı, kiltası ve kumtaşından oluşmaktadır. Solhan Volkanitleri ürünü olan tuf ve aglomeraların geniş alanlarda yüzeylendiği havzada, litoloji temelde magmatik kayalardan yüzeyde kumtaşı, marn ve kiltasından oluşmaktadır. Birimin bölgedeki kalınlığı 20-30 m arasında değişmektedir (Sümengen, 2011). Solhan Volkanitleri Şaroğlu ve Güner (1981) tarafından adlandırılmış olup, tüfit, bazaltik andezit, aglomera, çakıltaşı gibi kayalardan oluşmaktadır. Havzanın batısında yüzeylenen marn, kumtaşı, kiltası, kumlu kireçtaşı Gevla Çayı Formasyonu ürünü olup, Metin (1972), Sirel ve diğerleri (1975) tarafından tanımlanmıştır. Formasyonun üst seviyelerinde marnlı düzeyler yaygın olup, aralarında killi kireçtaşları tabakaları yer almaktadır (Sümengen, 2011). Bingöl Çayı Havzası'nın güneybatısında Yüksekova Karmaşığı ürünü olan ultrabazik kayalar yüzeylenmektedir. Granit, gabro ve volkano-sedimanter kayalardan oluşan birim Perinçek (1979; 1980) tarafından adlandırılmıştır. Karaömer Dağı çevresinde geniş bir hat boyunca yüzeye çıkmaktadır. Bingöl Çayı Havzası'nın kuzeybatısında sınırlı bir yüzeylenmeye sahip şistler Bitlis Metamorfiteri üyesidir. Gnays, amfibolit, kuvarsit, şist, mermer ve metavolkanitlerden oluşan birim Boray (1976) tarafından Bitlis Metamorfiteri olarak adlandırılmıştır. Havzanın batısında Bingöl Çayı Vadisi'nin yamaçlarında marnlı yapının yüzeylendiği alanlar ile güneyde tüflerin görüldüğü alanlarda heyelanlar yoğunlaşmaktadır (Şekil 4).

Şekil 4. Bingöl Çayı Havzası'nın (Bingöl) litoloji haritası (MTA Genel Müdürlüğü Elazığ K-44 Paftasından yararlanılarak hazırlanmıştır)

Bingöl Çayı Havzası'nın litolojik özellikleri geçirimsiz bir zemin oluşturarak heyelan oluşumunu kolaylaştırmaktadır. Özellikle ilkbahar mevsiminde yağmur ve kar sularının artması yüzeyden sızmaları artırarak heyelanlara neden olmaktadır. Heyelanlar kıltaşı, marn, kumtaşı, tuf ve aglomeralar üzerinde yoğunlaşmıştır (Foto 4).

Foto 4. Bingöl Çayı Havzası'nın kuzeyinde killi yapıya bağlı olarak heyelanlar görülmektedir.

3. 2. İklim Özelliklerinin Heyelan Oluşumu Üzerindeki Etkisi

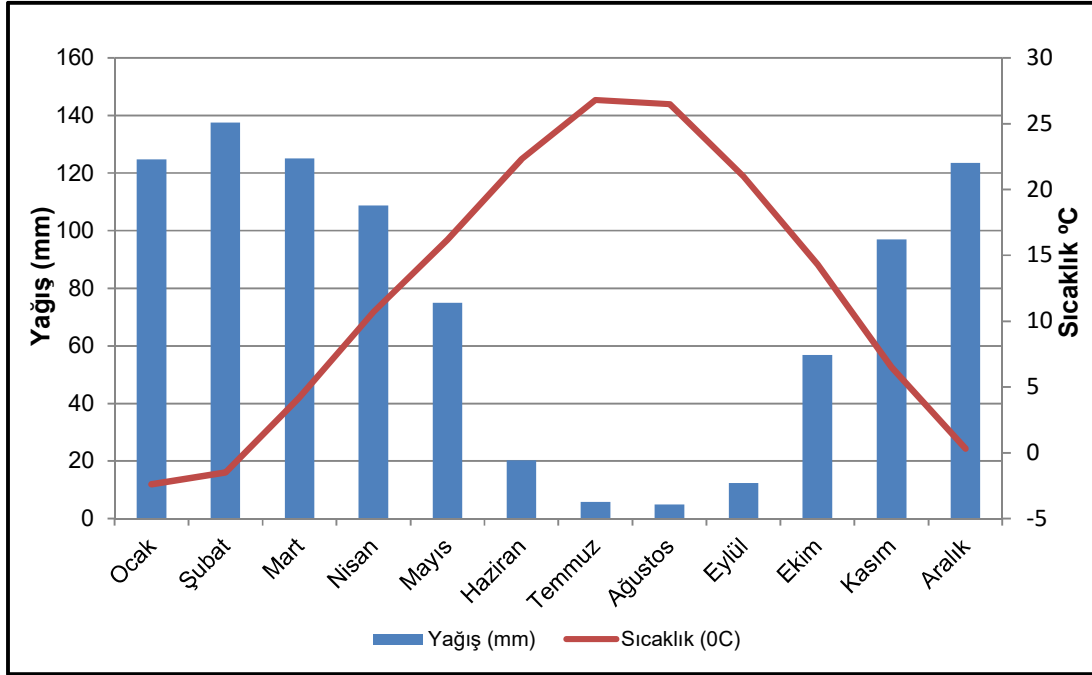
Zemin hareketlerinin temel nedenlerinden biri de sudur. Suyun etkisiyle, zeminde plastisite veya likidite sınırına ulaşılır ve kütle hareketleri meydana gelir. Su ayrıca zeminin denge açısını küçülterek ağırlığı artırır, buna karşı sürtünmeyi azaltarak kayma hareketlerini kolaylaştırır (Erinç, 2000; Ekinci, 2005).

Bingöl Çayı Havzası'nda meteoroloji istasyonu bulunmadığından iklim özellikleri Bingöl Meteoroloji İstasyonu'nun verilerine göre değerlendirilmiştir. Bu istasyonun verilerine göre uzun yıllar ortalama sıcaklık 12⁰C, yıllık yağış miktarı ise 891 mm'dir.

Bingöl Çayı Havzası'nın güneyinde Güneydoğu Toroslar uzanmaktadır. Güneydoğu Toroslar güneybatıdan yöreye sokulmaya çalışan nemli hava kütlelerinin iç kısımlara geçmesine engel olmaktadır. Bu sahaya geçebilen hava kütleleri ise, ikinci büyük engelle Bingöl civarında karşılaşarak burada yükselip, türbülans hareketlerine uğramaları sonucu, bu sahaya önemli oranda yağış bırakmaktadır (Tonbul, 1990b). Yağış miktarının en fazla olduğu dönem kıştır. Bingöl Ovası ve çevresinin kış mevsiminde bol yağış alması "Akdeniz Tali Cephesi" kuşağına yakın bir sınırdadır bulunması ile alakalıdır (Erinç, 1953; Tonbul, 1990b).

Havzada yükselti farkı ve değişkenliği oldukça fazladır. Buna bağlı olarak iklim elemanlarında önemli farklılıkların olacağı bir gerçektir. Havzada kış yağışları fazla ve kar şeklindedir (Şekil 5).

İlkbahar mevsiminde sıcaklığın aniden yükselmesi, kar erimelerini hızlandırmakta, yöredeki örtü formasyonlarının su içeriğini artırmakta ve heyelan oluşumuna uygun bir ortam sağlamaktadır. Yöredeki heyelan olaylarının çoğunlukla ilkbahar başlarında meydana gelmesi bu etkileri yansıtmaktadır. Bunun yanında sonbahar mevsiminde yağışların artması heyelanların bu dönemde de görülmesini sağlamıştır.

Şekil 5. Bingöl'de uzun yıllar aylık sıcaklık ve yağış ortalamaları (1975-2013, DMİ verileri)

Şubat ayından itibaren sıcaklıklar artmaya başlamakta, kar erimeleri Mayıs sonlarına kadar devam etmektedir. Kar erimelerinin en fazla olduğu Nisan ve Mayıs aylarında heyelanlar görülmektedir.

3.2.1. Yağışın Heyelan Oluşumu Üzerindeki Etkisi

Heyelan oluşumu üzerinde etkili olmasından dolayı Bingöl Meteoroloji İstasyonu'nun verilerine göre Spline tekniği kullanılarak inceleme alanı için yağış dağılışı haritası oluşturulmuştur. Spline tekniği, küçük alanlar için daha düzgün dağılışı sergilemesinden tercih edilmektedir (Vicente-Serrano ve diğ., 2003; Collins ve diğ., 2006). Yağış haritası oluşturulurken Schreiber tarafından önerilen formül kullanılmıştır (Dönmez, 1990). $Ph=Po+54xh$ şeklinde ifade edilen formülde Ph =Yükseltisi bilinen noktanın bulunacak yağış tutarı, Po =Yükseltisi bilinen ve yağış rasadı yapılan istasyonunun yağış tutarı (Toplam yağış), 54 =her 100 m. yükseldikçe yağışın 54 mm. arttığını gösteren katsayı, h =Baz alınan istasyon ile yağış miktarı bulunacak nokta arasında yükselti farkıdır (metre). Bu veriler ve formül Coğrafi Bilgi Sistemi ortamında çizilen nokta verilerine işlenmiş, yağış miktarının 1033-1850 mm arasında değiştiği ve 1100-1300 mm arasında yağış alan sahaların geniş alan kapladığı görülmüştür (Şekil 6).

1 Mayıs 2013 Bingöl Depremi'nde havzaya yakın sahalarda kütle hareketleri görülmüştür. Göynük Vadisi, Bingöl kuzeyindeki dağ eteğinde bulunan İçpınar, Göltepe ve Çiçekdere köylerinde deprem hasarı üzerinde heyelan tetiklenmeleri önemli rol oynamıştır (Emre ve diğ., 2003). Depremin heyelanları tetikleyebileceği düşünüldüğünde havzada bu durumun görülebileceği dikkate alınmalıdır.

3.5. Heyelan Oluşumu Üzerinde Bitki Örtüsünün Etkisi

Bitki örtüsü olmayan veya seyrek bitki örtüsü ile kaplı alanlar heyelana daha duyarlıdırlar. Genellikle, bitki örtüsü ile kaplı alanlarda bozunma ve erozyon etkisinin azalması, heyelan duyarlılığını azaltmaktadır (Mulder ve Van Asch, 1988; Anbalagan, 1992).

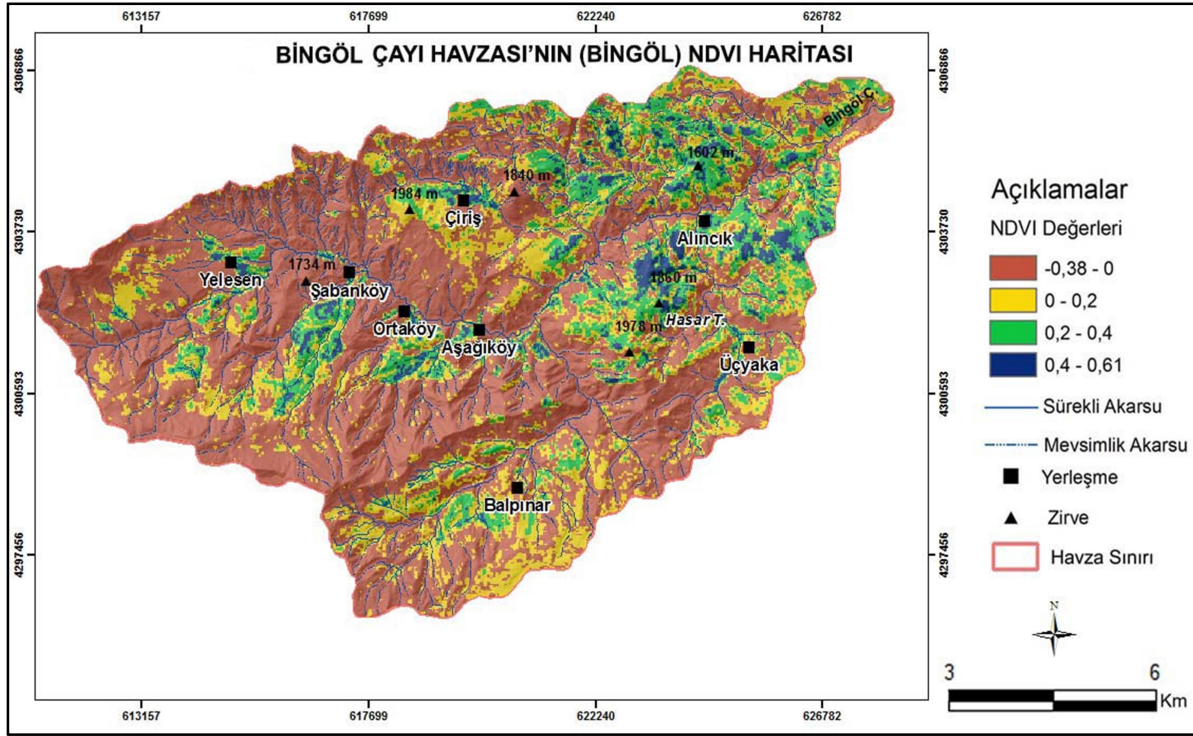
Bingöl Çayı Havzası'nda bitki örtüsünün dağılışı NDVI (Normalized Difference Vegetation Index) değerleriyle ortaya konulmuştur. NDVI, bitki örtüsünün yeşillik miktarını belirleyen indislerden biridir (Sellers, 1985; Melesse ve Jordan., 2003; Wang ve diğ., 2004). Ayrıca, güneşten ve bakış açısından kaynaklanan değişik aydınlanma özellikleri ve gölge etkisini önemli derece ortadan kaldırmaktadır (Holben ve Frasher, 1984; Shultz ve diğ., 2000; Sotomayor, 2002). NDVI, yakın kızılötesi ve kırmızı bandların fark ve toplamının oranlanmasıyla elde edilir (Rouse ve diğ., 1973). Step türlerinin bitki örtüsünü oluşturduğu havzada seyrek olan orman tahribi de artmaktadır.

Zeminin bitki ile kaplılığını değerlendirebilmek amacıyla 27 Mayıs 2013 tarihli Landsat Uydu görüntüsünden NDVI çıkarılmıştır (3).

$$NDVI = \frac{Band4 - Band3}{Band4 + Band3} \text{ (Arcgis Desktop Help).} \quad (3)$$

NDVI sonuç değerleri -1 ile +1 arasında değişmektedir. Bu değerlerden bitkilerin yoğunluk kazandığı alanlar 0.1- 0.6 arasında bitkinin yoğunluğu ve yeşilliğine göre değişirken, bulut, su, kar gibi arazi örtüleri ve bitki örtüsünden tamamen yoksun alanlar negatif değerlere sahiptir. Kayalık ve toprak örtüsü ise iki bantta da aynı yansıma değerlerine sahip olduğundan 0'a yakın bir değer göstermektedir (Melesse ve diğ., 2003; Pettorelli ve diğ., 2006).

NDVI analizlerine göre havzanın büyük bir kısmı bitki örtüsünden yoksundur (Şekil 11). NDVI değerlerinin 0'ın altında olduğu sahalarda % 50'den daha fazla alan kaplanmaktadır.

Şekil 11. Bingöl Çayı Havzası'nın (Bingöl) NDVI haritası

Havzada bitki örtüsünü oluşturan step türleri heyelanı önleyici bir özelliğe sahip değildir. Küçükbaş hayvancılığın özellikle keçi besiciliğinin yaygın olduğu havzada, kış mevsimi sert ve uzun geçmektedir (Foto 6). Yakacak odun ihtiyacı ve yaprak kesimi orman tahribatını artırmaktadır.

Foto 6. Bingöl Çayı Havzası'nda keçi besiciliğinin yaygın olması orman tahribatını artırmaktadır.

Havzadaki heyelanların % 50'den fazlası bitki örtüsünden yoksun alanlarda görülmektedir. Bingöl Çayı Vadisi'nin kuzeybatı yamaçlarına karşılık gelen bu sahalarda düz ve az eğimli olduğu için yerleşmeye uygundur. Ancak heyelanlar yerleşmeleri olumsuz etkilemektedir. Havzanın kuzeydoğusunda orman alanları artmakta, bu nedenle bu sahalarda heyelanlar daha az görülmektedir.

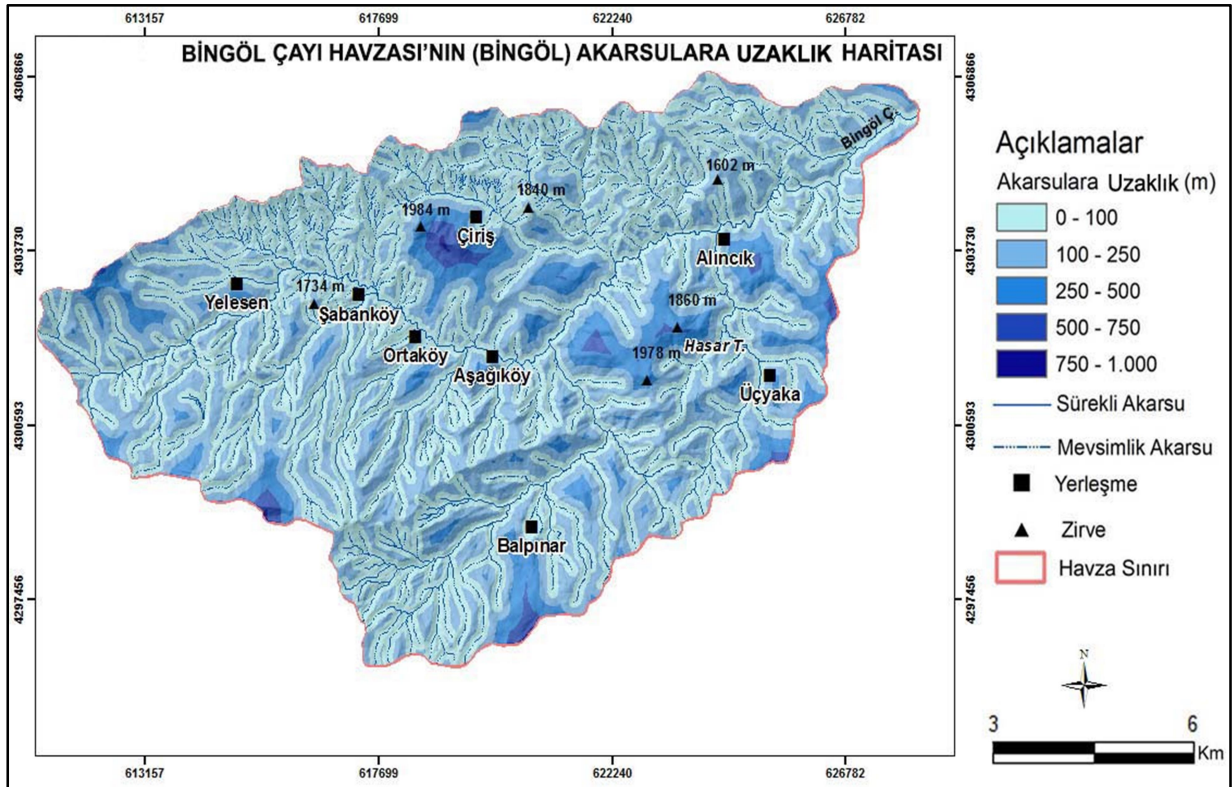
3.6. Akarsuların Heyelan Oluşumu Üzerindeki Etkisi

Yüzey sularının toplanma alanları olan akarsu vadilerine yakınlık zemin hareketlerine duyarlılığı arttırmaktadır. Bu durumun meydana gelmesinde, akarsuların vadilerinin aşağı kesimlerini aşındırmasına bağlı olarak yamacın dengesini bozması etkili olmaktadır. Dengesi bozulan yamaçtaki süreksizlik yüzeylerinin yerçekiminin etkisine karşı direnemeyerek çökmesi zemin hareketlerini kolaylaştırmaktadır. Diğer bir etmen ise yamacı oluşturan malzemenin akarsu seviyesinin altındaki kesimini suya doygun hale getirmesi sonucu derine sızma olayının kolay gerçekleşmemesi dolayısıyla, yamacın suya daha kolay doygun hale gelmesidir (Saha ve diğ., 2002; Yalçın ve Bulut, 2007; Dağ ve Bulut, 2012).

$$\text{Bingöl Çayı Havzası'nda drenaj yoğunluğu} \quad Dd = \frac{YL}{A} \text{ formülünden} \quad (4)$$

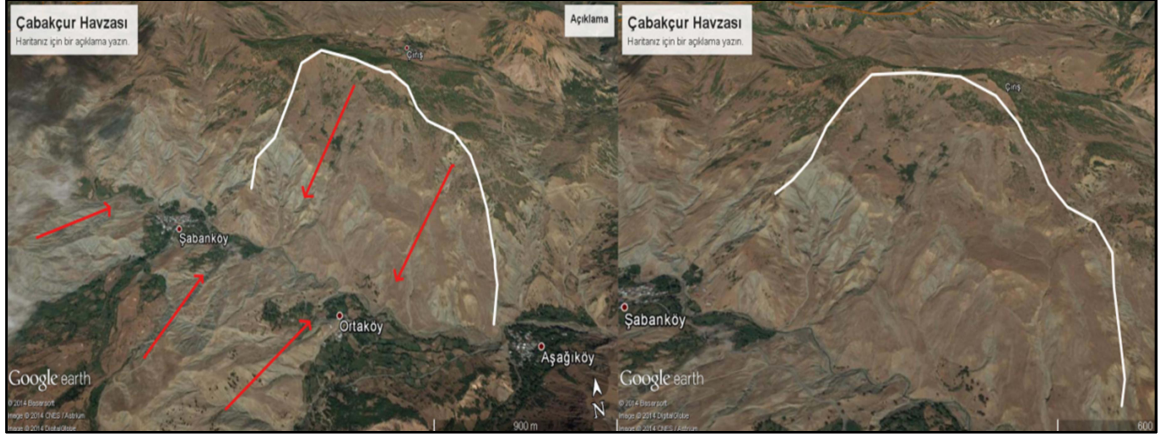
$$Dd = \frac{363,2}{106,7} = 3,4 \text{ olarak bulunmuştur. Bu değer oldukça yüksektir. Litolojik özelliklere, eğimin}$$

yüksek ve bitki örtüsünün seyrek olmasına bağlı olarak drenaj yoğunluğu yüksek çıkmıştır. Bingöl Çayı Havzası'nda akarsu ağlarına 0-100 m arasında uzaklığa sahip alanlar % 50'den fazla bir orana sahiptir (Şekil 12).

Şekil 12. Bingöl Çayı Havzası'nın (Bingöl) akarsulara uzaklık haritası

Havzadaki aktif heyelan alanlarının tamamına yakını Aşağıköy, Ortaköy ve Şabanköy'ün kurulu olduğu Bingöl Çayı Vadisi'nde akarsuya 0-100 m ve 100-250 m uzaklıkta olan sahalarda görülmektedir (Şekil 13).

Şekil 13. Bingöl Çayı Vadisi'nde görülen heyelanlar Şabanköy, Ortaköy ve Aşağıköy yerleşmelerini etkilemektedir (Google Earth görüntüsünden alınmıştır-02/12/2014 tarihli erişim).

Havzanın sularını drene eden Bingöl Çayı derine doğru gömülmüş, vadisinin dik yamaçlarında büyük boyutlara ulaşan heyelanlar görülmektedir. Vadide görülen heyelanlar Erinç'in (2000) sınıflandırmasına göre "yamaçların alt kısmının akarsular tarafından oyulması" sonucu oluşan göçme tipi heyelan sınıfına girmektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bingöl Çayı Havzası için yapılan heyelan duyarlılık analizlerinde duyarlılığın düşük ve orta olduğu alanların oranı % 50'den fazladır. Ancak yerleşmelerin büyük bir kısmının duyarlılığın yüksek olduğu sahalara kurulduğu görülmektedir. Topoğrafyanın engebeli olması nedeniyle yerleşmeleri birbirine bağlayan yollar vadi yamaçlarından geçirilmiş olup, bu sahalarda da duyarlılığın yüksek olduğu görülmektedir.

Heyelan duyarlılık haritasına göre;

Havzanın kuzey doğusu ile güneybatısı arasında heyelan duyarlılığı açısından belirgin fark bulunmaktadır. Kuzeydoğuya doğru Bingöl Ovası'na geçişte heyelan duyarlılığı azalmaktadır. Bu durum yağış ve eğimin azalması, bitki örtüsünün nispeten yoğunlaşması ile ilgilidir. Havzanın kuzeybatısında duyarlılığın artmasında akarsulara uzaklık, fay hatlarına uzaklık, bakı ve yağış özellikleri etkili olmuştur.

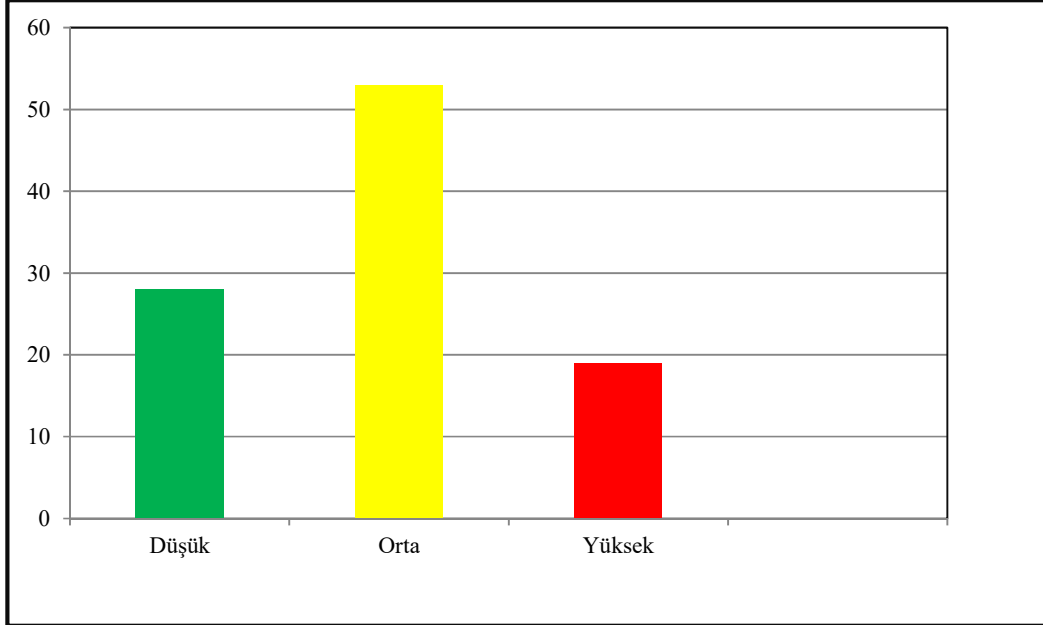
Fay hatlarına ve akarsulara uzaklık, bakı heyelan oluşumunda etkisi en fazla olan parametrelerdendir. Önemli tektonik hatlara yakın olması nedeniyle havza ve çevresinde tektonik aktivite oldukça yüksektir. Buna bağlı olarak zaman zaman depremler meydana gelmektedir. İlkbahar mevsiminde yağışın ve kar erimelerinin artması zeminde sıvılaşmaya yol açmakta, meydana gelecek depremlerden sonra heyelan görülme olasılığı artmaktadır.

Vadi yamaçları boyunca heyelan duyarlılığının arttığı dikkat çekmektedir (Şekil 14). Bu durum akarsuyun alttan aşındırmasıyla eğim değerlerinin yükselmesine ve zeminin suya doygun hale gelmesine bağlıdır. Vadi yamaçlarında duyarlılığın yüksek olması üzerinde litolojinin geçirimsiz olmasının da etkisi büyüktür.

Foto 7. Bingöl Çayı Havzası'nın batısında heyelanlar mera alanlarını etkilemektedir

Kırsal alanlarda yatırımlar yapılırken doğal çevre koşulları dikkate alınmadığından önemli ekonomik kayıplar yaşanmaktadır. Karşılaşılan sorunlara üretilen çözümler geçici olmakta, çalışmaların tekrarlanması gerekmektedir. Havzanın % 50'sinden daha fazla bir alanda heyelan duyarlılığı orta derecededir (Şekil 15). Heyelan duyarlılığının yüksek olduğu vadi yamaçlarına yerleşmeler kurulmuştur. Çiriş köyünde 1981 yılında meydana gelen heyelan konutların zarar görmesine neden olmuştur.

Şekil 15. Bingöl Çayı Havzası'nda (Bingöl) heyelan duyarlılığının oransal dağılışı

Heyelan haritası ile duyarlılık haritası karşılaştırıldığında; heyelanların azaldığı havzanın batısında duyarlılık artmaktadır. Bu sahada eğimin az ve bitki örtüsünün nispeten seyrek olması heyelanların az

görülmesine neden olmuştur. Heyelan duyarlılığının yüksek olması ise bakı etkisine bağlı olarak yağış miktarının fazla olmasına bağlıdır.

Bu çalışmayla oluşturulan heyelan duyarlılık haritasının yerleşim alanları, yollar ve tarım-mera alanları üzerinde tehlike oluşturan sahalarda gerekli önlemlerin alınmasında ve yeni alt ve üst yapı tesislerinin belirlenmesinde altlık olarak kullanılabilceği düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

AVCI, V. ve GÜNEK, H., 2014, "Göynük Vadisi'nde Heyelan Duyarlılığının Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Analizi", Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic.

AVCI, V. ve GÜNEK, H., 2015, "Karlıova Havzası ve çevresinin (Bingöl) Heyelan Duyarlılık Haritasının Oluşturulması", Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, N:10/2

ANBALAGAN, R., 1992, "Landslide hazard evaluation and zonation mapping in mountainous terrain". Eng. Geol., 32, Sayfa:269-277.

BORAY, A., 1976, "Bitlis Metamorfileri (masifi) üzerine", Türkiye Jeoloji Kurumu, Yeryuvarı ve İnsan, Cilt:1, Sayı: 1.

CARRARA, A., 1983, "Multivariate methods for landslide hazard evaluation", Math. Geol., 15 (3), 403-426.

COLLINS, F. C. ve BOLSTAD, P.V., 2006, "A Comparison of Spatial Interpolation Techniques in Temperature Estimation", www.ncgia.ucsb.edu., Erişim, 16.05.2015

DAI, C. F., LEE, C. F., LI, J. ve XU, Z. W., 2001, "Assessment of Landslide Susceptibility on the Natural Terrain of Lantau Island, Hong Kong", Environmental Geology, V: 40, I: 3, pp: 381-391.

DÖNMEZ, Y., 1990, Umumi Klimatoloji ve İklim Çalışmaları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayın.3248, İstanbul.

DUMAN, T. ve EMRE, Ö., 2013, "The East Anatolian Fault: Geometry, Segmentation and Jog Characteristics", Geological Society, Special Publications v.372, London.

EFE, R., 2004, Biyocoğrafya, Çantay Kitabevi, İstanbul.

EKİNCİ, D., 2005, "Karadeniz Ereğlisi'nin Zemin Hareketleri Duyarlılık Sahalarının Sınıflandırılması ve Yüksek Riskli Yerleşmelerin Zemin Stabilitate Analizi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi Sayı:13,Sayfa:121-137.

EKİNCİ, D., 2011, Zonguldak-Hisarönü Arasındaki Karadeniz Akaçlama Havzasının Zemin hareketleri Duyarlılık Analizi, Çantay Kitabevi, İstanbul.

EMRE, Ö., HERECE, E., DOĞAN, A., PARLAK, O., ÖZAKSOY, V., ÇIPLAK, R. ve ÖZALP, S., 2003, 1 Mayıs 2003 Bingöl Depremi Değerlendirme Raporu, Maden Tetkik Arama Enstitüsü Rapor No:10585, Ankara.

EMRE, Ö., DUMAN, T. Y. ve OLGUN, Ş., 2012, 1/250000 ölçekli Türkiye Diri Fay Haritası Serisi, Elazığ Paftası, Maden Tetkik Arama Enstitüsü Genel Müdürlüğü, Ankara.

ERİNÇ, S., 1953, Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No:15, İstanbul.

ERİNÇ, S., 2000. Jeomorfoloji I. İstanbul: Der Yayınları

FELL, R., COROMINAS, J., BONNARD, C., CASCINI, L., LEROI, E., ve SAVAGE, W. Z., 2008, "Guidelines for landslide susceptibility, hazard and risk zoning for landuse planning", *Engineering Geology* (102), 85-98.

GEMITZI, A., FALALAKIS, G., ESKIOGLOU, P., PETALAs, C., 2010, "Evaluating Landslide Susceptibility Using Environmental Factors, Fuzzy Membership Functions and GIS", *Global NEST Journal*, Vol 12, No: 4.

GÖKÇEOĞLU, C. ve AKSOY, H., 1996, "Landslide susceptibility mapping of the slopes in the residual soils of the Mengen region (Turkey) by deterministic stability analyses and image processing techniques", *Eng. Geol.*, 44, 147-161

GÖKÇEOĞLU, C. ve ERCANOĞLU, M., 2001, "Heyelan duyarlılık haritalarının hazırlanmasında kullanılan parametrelere ilişkin belirsizlikler", *Hacettepe Yerbilimleri Dergisi* 23, 189-206.

HANSEN, A., 1984, *Landslide Hazard Analysis*, In: *Slope Instability*, Brunsden, D., and Prior, D. B., (Editors), Wiley&Sons, New York.

HOLBEN, B. N. ve FRASER, R. S., 1984, "Red and Near Infrared Response to Off Nadir Viewing", *International Journal of Remote Sensing*, 5, 145-160

KESİCİ, Ö. ve SÖNMEZ, M. E., 2012, "30 Ocak 2010 Tepecik Köyü Heyelanı", *Doğu Coğrafya Dergisi*, S: 27, s: 207-232

LİU, J. G., MASON, P. J., CLERICI, N., CHEN, S., DAVIS, A., MIAO, F., DENG, H. ve LIANG, L., 2004, "Landslide hazard assessment in the Three Gorges area of the Yangtze river using ASTER imagery: Zigui-Badong", *Geomorphology*, 61, 171-187.

MELESSE, A. M. ve JORDAN, J. M., 2003, "Spatially Distributed Watershed Mapping and Modelling: Thermal Maps and Vegetation Indices to Enhance Land Cover and Surface Microclimate Mapping: Part 1", *Journal of Spatial Hydrology*, Vol.3, No.2.

METİN, S., 1972, *Elazığ-K44-a3 ve a4 paftalarının jeolojisi*. Maden Tetkik Arama Enstitüsü Jeoloji Etütleri Dairesi Rapor No: 16.

MORA, S. ve VAHRSON, W., 1994, "Macrozonation Methodology for Landslide Hazard Determination", *Bulletin of the Association of Engineering Geologists*. 31 (1): 49-58

MULDER, H. F. H. M. ve VAN ASCH, T. W. J., 1988, "A stochastic approach to landslide hazard determination in a forested area", In: *Proc. V Int. Symp. Landslides*, Laussane, 2, 1207-1210

NEULAND, H., 1976, "A prediction model of landslips", *Catena*, 3, 215-230.

ÖZDEMİR, H., 2007, *Havran Çayı Havzasının (Balıkesir) CBS ve Uzaktan Algılama Yöntemleriyle Taşkın ve Heyelan Risk Analizi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

ÖZŞAHİN, E., 2013, "CBS Kullanılarak Hatay İli Heyelan Duyarlılık Analizi", *Anadolu Doğa Bilimleri Dergisi* Sayı: 4(1).

ÖZTÜRK, K., 2002, "Heyelanlar ve Türkiye'ye Etkileri", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 2, Sayfa: 35-50.

PACHAURI, A. K. ve PANT, M., 1992, "Landslide Hazard Mapping Based on Geological Attributes", *Engineering Geology*, 32, 81-100.

PERİNÇEK, D., 1979, *Interrelations of the Arab and Anatolian Plates*. Guide Book B Geocom I.

PERİNÇEK, D., 1980, "Bitlis Metamorfitlerinde Volkanitli Triyas", *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni*, Cilt, 23, Sayı: 2.

Bingöl Çayı Havzası'nın (Bingöl) Heyelan Duyarlılık Analizi.

PETEROLLI, N., VIK, J. O., AYSTERUD, A., GAILLARD, J. M., TUCKER, C. J. ve STENSTEH, N. C., 2006, "Using the Satellite-derived NDVI to Assess Ecological Responses to Environmental Change", Trends in Ecology and Evolution, Inpress, 495.

ROUSE, J. W., HAAS, R. H., SCHELL, J. A. ve DEERING, D. W., 1973, "Monitoring Vegetation Systems in the Great Plains with ERTS", Proceedings of the 3rd ERTS Symposium NASA SP-351, Vol. 1pp, 48-62.

ROZOS, D., BATHRELLOS, G. D. ve SKILLODIMOU, H. D., 2010, "Comparison of the implementation of rock engineering system and analytic hierarchy process methods, upon landslide susceptibility mapping, using GIS: a case study from the Eastern Achaia County of Peloponnesus, Greece

SAHA, A. K., GUPTA, P. R. ve ARORA, M. K., 2002, "GIS-Based Landslide Hazard Zonation in the Bhagirathi (Ganga) Valley, Himalayas", International Journal of Remote Sensing, V: 23, I: 2, pp.: 357-369.

SCHULTZ, G. A. ve ENGMAN, E. T., 2000, "Remote Sensing in Hydrology and Water Management", Springer-Verlag, Berlin

SELLERS, P. J., 1985, "Canopy Reflectance, Photosynthesis and Transpiration", Int.J.Remote Sensing, 6, 1335-1372

ŞİREL, E., METİN, S. ve SÖZERİ, B., 1975, "Palu (KD Elazığ) denizel Oligosen'in stratigrafisi ve mikropalaeontolojisi", Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni, Cilt, 18.

SMITH, K. ve PETLEY, D. N., 2008, Environmental Hazards (Assessing Risk and Disaster), 5. Edition, Routledge; USA

SOTOMAYOR, A. I. T., 2002, A Spatial Analysis of Different Forest Cover Types Using GIS and Remote Sensing Techniques; A Case study in Shivapuri Area, Nepal, Master of Science Thesis, ITC, Netherland

SÜMENGİN, M., 2011, 1/100000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritaları, Elazığ K44 Paftası, MTA Genel Müdürlüğü Jeoloji Etütleri Dairesi, Ankara.

SÜR, Ö., 1972, Heyelan Olaylarına sebep olan faktörler ve bunların Türkiye'de etkili bulunduğu alanlar, Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı:1-2, Ankara.

ŞAROĞLU, F. ve GÜNER, Y., 1981, "Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik Gelişimine Etki Eden Öğeler; Jeomorfoloji, tektonik, volkanizma ilişkileri", Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni

TÜRKİYE ULUSAL AFET ARŞİVİ., 2012, Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, Ankara.

TARHAN, N., 1997, 1/100000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritaları, Erzurum G 31 ve G 32 Paftaları, Maden Tetkik Arama Enstitüsü Genel Müdürlüğü Jeoloji Etütleri Dairesi, Ankara.

TONBUL, S., 1990a, "Bingöl Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi ve Gelişimi", Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2, Sayfa: 329-352, Ankara.

TONBUL, S., 1990b, Bingöl Ovası ve çevresinin iklimi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt 4 Sayı:1, Elazığ.

VAN WESTEN, C. J., 1993, "Application of Geographic Information Systems to Landslide Hazard Zonation", ITC Publication Number 15, The Netherlands.

VICENTRE-SERRANO, S. M., SAZ-SANCHES, M.A. ve CUADRAT, J. M., 2003, "Comparative Analysis of Interpolation Methods in the Middle Ebro Valley (Spain): Application to Annual Precipitation and Temperature", Climate Research 24, 161-180

WANG, Q. ve TENHUNEN, J. D., 2004, "Vegetation Mapping with Multitemporal NDVI in North Eastern China Transect (NECT)", International Journal of Applied Earth Observation and Geoinformation, 6, 17-31.

WIECZOREK, G. F., GORI, P. L., JAGER, S., KAPPEL, W. M. ve NEGUSSEY, D., 1996, "Assessment and management of landslide hazards near Tully Valley landslide, Syracuse, New York, USA. Proc. VII Int. Symp. Landslides, Trondheim, June 1996, 1, 411-416

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 2015-25/2

YALÇIN, A., 2005, Ardeşen (Rize) Yöresinin Heyelan Duyarlılığı Açısından İncelenmesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon.

YÜKSEL, N., 2007, Coğrafi Bilgi Sistemleri Tabanlı Heyelan Duyarlılık Haritalarının Oluşturulmasında İstatistiksel Yöntemlerin ve Yapay Sinir Ağlarının Kullanılması: Kumluca-Ulus (Bartın) Bölgesi, Hacettepe Üniversitesi Jeoloji Mühendisliği Yayınlanmamış Doktora Tezi.

ZOLOTRAEV, W. H., 1976, Present day problems in the engineering geological investigation of landslides, falls and mudflows in mountainous folded regions. In: Hutchinson JN (ed) Geological factors and mechanism involved in the development of landslides, falls and mudflows, vol 1, UNESCO, Paris, 5-34.

ŞEFİK MEHMED'İN KASİDELERİ

Şefik Mehmed's Qasidas

Bahir SELÇUK¹

Mesut ALGÜL²

ÖZET

Asıl adı Mehmed olan Şefik, Masrafzâde lakabıyla da anılmaktadır. Kâtiplik, vakanüvislik, hâcegânlık, mukataacılık görevlerinde bulunmuştur. Tarihçi kimliği ile öne çıkan Şefik, daha çok, Edirne Vak'asını (1703) anlattığı *Şefiknâme* adlı eseri ile tanınmaktadır. Bazı tezkirelerde iyi bir şair olduğundan bahsedilen Şefik'in divanının olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmasa da şiirlerinden örneklere yer verilir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde bulunan 1118 (1707)'de tertip edilmiş *Zeyl-i Şefik-nâme* isimli mecmuada Şefik'e ait altı kaside, dokuz gazel, bir beyit yer almaktadır. Beşi dinî muhtevalı olan kasidelerden ikisi naat, biri münacat, biri de dört halife için yazılmış bir medhiyedir. Kasidelerden biri de Râmî Mehmed Paşa için yazılmış bir medhiyedir.

Bu çalışmada Şefik Mehmed'in bahsi geçen mecmuada yer alan kasidelerinin genel özellikleri üzerinde durulacak ve bunların çeviriyazısı verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Masrafzâde, Şefik, Mehmed, kaside, çeviriyazı.

ABSTRACT

Şefik whose real name is Mehmed is known also Masrafzâde. He worked as kâtip, vakanüvis, hâcegân and mukataa. Şefik known his capaticy of historical knowledge also is known as author of *Şefiknâme* telling Edirne Vak'ası (1703). In some tezkire, Şefik is mentioned as a good poet. Although there is no evidence for him to have a diwan, some of his poems are exemplified. There are six qasida, nine ghazel, one couplet in macmua which is arranged at the Topkapı Palace in 1707 and all of them were written by Şefik. Five of these qasidas include religious theme. Two of them are naat, one of them is münacat and the other one is a medhiyye written for four great caliphs. The other qasida is a medhiyye written for Râmî Mehmed Paşa.

In this study will be focus on the features of Şefik Mehmed's qasidas and will be given the transcriptions of these poems in the majmua.

Key Words: Masrafzâde, Şefik, Mehmed, majmua, qasida, transcriptions.

GİRİŞ³

İstanbul'da doğan Şefik Mehmed'in doğum tarihi belli değildir. Asıl adı Mehmed olup Masrafzâde lakabıyla da anılır. Şefik mahlasını, memurluk yaptığı dönemde alır. Masrafzâde lakabını, matbah-ı âmirede masraf-ı şehriyârî kâtipliği yapan babasından dolayı aldığı düşünülmektedir. Dîvân-ı Hümâyûn'da kâtiplik ve muhasebecilik öğrenen Şefik, divan kâtipliğine yükselir, vezirlerin yanında divan kâtipliği yapar (Aktepe 1997:384). Osmanlı Müellifleri'nde (1975, III: 143) vekâyi-i harbiyye kâtipliği görevinde bulunduğu da kayıtlıdır. "Anadolu Beylerbeyi Mısırlızade İbrahim Paşa idaresinde sevk edilen kuvvetler arasında Şefik Mehmed Efendi'nin kendisinin de olduğunu kaydetmesi bu duruma işaret eder." (DİA 2009:416). Karlofça barış görüşmelerinde reisülküttâb olan Râmî Mehmed'in yanında kâtip olarak bulunur. Râmî Mehmed'le dostluğu, Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı döneminde de devam eder (Arslan 2003:57; İnce 2005:430-431). Dîvân-ı Humâyûn kâtibi sıfatıyla Karlofça barış görüşmelerindeki yararlığı,

¹ Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bahirselcuk@gmail.com

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 47mstalg@gmail.com

³ Şefik Mehmed için tarafımızdan hazırlanan aşağıdaki çalışmalara da bakılabilir: Bahir Selçuk, "Şefik, Mehmed" maddesi. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://www.turkedebiyatidisimlersozluugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=1985> (E.T. 24.03.2015); Bahir Selçuk ve Mesut Akgül, "Şefik Mehmed'in Gazelleri", *International Journal of Language Academy*, Volume 3/2. 2015, Summer. 1-13.

reisülküttâb ve murahhas Râmî Mehmed Paşa'nın dikkatini çektiği için vakanüvisliğe bu dönemde atandığı, *Şefiknâme*'yi bu sıfatla kaleme almağa başladığı belirtilir. Bazı kaynaklar da Şehîd Ali Paşa'nın takdir ve himâyesi neticesinde bu göreve getirildiğini kaydederler (Aktepe 1997:385). Kendi eserlerinde Şehîd Ali Paşa tarafından vakanüvisliğe atandığını dile getirir (DİA 2009: 415). Râmî Mehmed Paşa'nın sadrazamlıktan uzaklaştırıldığı dönemde Mehmed Şefik'in *Şefiknâme* adlı eserini kaleme almaya başladığı düşünülmektedir (Aktepe 1997:384). 1 Rebülâhir 1125'te (27 Nisan 1713) sadrazam olan Şehîd Ali Paşa döneminde, şiir ve inşadaki yeteneği ve tarihçiliği nedeniyle sadrazam dairesine intisap eder. Ali Paşa kendisine III. Ahmed'in tahta geçmesinden, kendi sadrazamlığı dönemine kadar meydana gelen olayları, fetih ve gazâları kaleme alma görevini verir. III. Ahmed'in tahta geçmesi ve bunu müteakip meydana gelen olayları yazmakla işe başlayan Şefik, Edirne Vak'ası'nı ayrıntılı biçimde ele alır. Daha önce ağır ve ağdalı bir dille kaleme almış olduğu *Şefiknâme*'yi açık ve anlaşılır bir dille yeniden tertip eder. 1126'da (1714) vak'anüvisliğe tayin edilen Râşid Mehmed'den önce vakanüvislik görevinden ayrılmış olmalıdır (DİA 2009:416). Şefik Mehmed, vak'anüvisliğe getirildiği sırada 1 Receb 1125'te (24 Temmuz 1713) küçük evkaf muhasebeciliğine de tayin edilmiştir. Bu tayin kaydında sadece emektar olduğundan bahsedilmesi ve o sırada sürdürdüğü bir görevden söz edilmemesi, onun söz konusu tarihte ilk defa hâcегânlığa getirildiğini düşündürmektedir. İki yıldan fazla görev yaptığı küçük evkaf muhasebeciliğinden 20 Zilkade 1127'de (17 Kasım 1715) ayrılır, Avlonya ve Eğriboz mukataacısı olur. Bu yeni görevindeyken 1127 (1715) yılının sonlarına doğru İstanbul'da vefat eder (DİA 2009:416).

Tarihçiliğiyle öne çıkan Şefik'in üç eseri bulunmaktadır:

Şefiknâme: Eserde II. Mustafa devrinde Edirne'de meydana gelen ve padişahın tahttan indirilmesine sebep olan, pek çok azli ve katli doğuran meşhur Edirne Vak'ası (1115/1703) anlatılır. Kısa bir giriş ve dokuz fasıldan oluşan eserin her bir faslında ayaklanmanın bir merhalesi anlatılır. Şefik, olayları lügaz ve muammalarla yüklü kapalı bir üslup ve ağır bir dille anlatır (Koçoğlu 2004: 24). Süslü nesrin en önemli örneklerinden biri olan Şefiknâme'de gaye, sanat yapmaktan çok, konunun herkes tarafından anlaşılmasını önlemektir (Coşkun 2004:556). 1282'de (1866) İstanbul'da basılan eserin yurtiçinde ve Viyana, Berlin, Paris, Londra ve Kahire kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır.

Sanatlı bir dil ve üslupla yazılmış olan *Şefiknâme*'ye şerhler yazılmıştır. Bunlardan biri Muhammed b. Ahmed tarafından 1122'de (1710) yazılan şerhtir. Turgut Koçoğlu (2004) bu eser üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Mahmud Celaleddin Paşa (İstanbul 1289) tarafından da esere *Ravzatü'l-kâmilîn* adlı bir şerh yazılmıştır.

Muvazzah Şefiknâme: *Şefiknâme*'nin Şefik tarafından açık ve anlaşılır bir üslupla tertip edilmiş şeklidir. 1115'te (1703) III. Ahmed'in Edirne'de tahta çıkmasıyla başlayan eserde, İstanbul'daki olaylara temas edilir. Müellif, yakınlarından duyduklarının ve bizzat kendi gözlemlerinin dışında kalan olayları, divanda saklanan defterlere başvurarak araştırdığını ve rivayetlere fazla önem vermediğini kaydeder (DİA 2009:416).

Emsâl-i Arab u Acem: Arapça ve Farsça atasözlerini içeren eser, *Şefiknâme*'yi şerheden Mehmed b. Ahmed Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Aktepe 1997:385).

Şefik, Abdülkerim Bey'in *Âdâb-ı Münâzara* adlı esere yaptığı şerhe bir hâşiye yazmıştır. Onun *Târih-i Abdullah* adlı bir başka eserinin daha bulunduğu söylenir ancak bunun *Şefiknâme* veya *Muvazzah Şefiknâme*'nin bir nüshası mı, yoksa farklı bir eser mi olduğu belli değildir. Hammer, Şefik Mehmed'in ayrıca Mora fâtihisi Ali Paşa'nın biyografisine dair bir eseri bulunduğunu kaydeder. *Osmanlı Müellifleri*'nde (1975:143) onun 1105-1106 (1694-1695) yılları arasını ele alan bir Osmanlı tarihinin olduğu belirtilir (Aktepe 1997:386).

Tarihçi, münşi ve şair olan Şefik, daha çok, tarihçi kimliği ile ön plana çıkmaktadır. Mevlevî tarikatına mensup olan Şefik'in (Aktepe 1997:385), iyi derecede Arapça ve Farsça bildiği anlaşılmaktadır. *Şefiknâme* adlı tarihle ilgili eserindeki inşa üslubu ve bazı şuara tezkirelerinde şairliği hakkında ifade edilenler ve şiir örnekleri onun edebî yönüne ışık tutmaktadır. Divanının

olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Kendisinden bahseden kaynaklar⁴ onun güçlü bir sanatçı, şiir ve inşa vadisinde ender bir şahsiyet olduğunu dile getirirler.

Biyografik kaynaklar dışında Şefik'in şairliğini ve şiirlerini ele alan müstakil bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Şefik'in şiirlerinin bulunduğu mecmuayı Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)⁵ için Şefik Mehmed maddesini hazırlarken tespit ettik. Mecmuada Şefik'e ait 6 kaside, 9 gazel, 1 beyit yer almaktadır.

Şefik'in çalışmamıza konu olan kasideleri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Revan 1503 numarada kayıtlı *Zeyl-i Şefik-nâme* adlı mecmuada yer almaktadır. 1118 (1707) tarihinde istinsah edilmiş mecmuanın özellikleri şu şekildedir: 93 varak, 15 satır, aharlı kâğıt, 210x138 mm., şemseli koyu kahverengi deri cilt.⁶

Şefik'in kasidelerinin⁷ ele alınacağı bu çalışmada çalışmanın hacmi de göz önünde tutularak kasidelerin sadece genel özellikleri üzerinde durulacak ve çevriyazılı metinlerine yer verilecektir.

1. Kasidelerin Genel Özellikleri

Mecmuanın 79b, 81b, 83b, 86b no'lu varaklarında her bir kasidenin başında "kaside" başlığı, bulunmaktadır.

Kaside	Nazım Türü	Varak Numarası	Beyit Sayısı
1	Naat	79b-81a	76
2	Naat	81b-83a	61
3	Miraciyye	83b-86a	115
4	Naat	86b-87b	62
5	Medhiyye	91b-92a	47
6	Medhiyye	92b-93b	78

Şefik, kasidelerinde genelde sanath bir dil ve üslup kullanmıştır. Anlam inceliği ve derinliğinin dikkat çektiği kasidelerde zaman zaman girift bir söylem göze çarpar. Hemen her beyitte karşılaşılan Farsça zincirleme tamlamalarla, anlam yoğunluğunun ve ritmik söyleyişin sağlandığı söylenebilir.

Ses ve söz tekrarlarına sıkça başvurarak anlam vurgusu ve ahenkli bir söyleyiş sağlayan sağlayan şairin bazı kasidelerde dikkat çekici boyutta önyinelemelere başvurduğu görülür. Sözelimi ilk kasidede; "Henûz" üç (2-4), "Geh" sekiz (18-25), "Benim o" on yedi (37-53), "Sensin ol" dört (51-54), "Bu" iki (57-58), "İlâhî" on üç (60-72)" beytin mısra başlarında yinelenmiştir. Özellikle birinci ve ikinci kasidede görülen bu tür yinelemelerin, bir üslup özelliği olduğu söylenebilir.

Bir örnek vermek gerekirse şair, ilk kasidede (K. 1) kendisinden söz ederken on altı beytin başında on dokuz kez "Benim o" sözünü mısra başlarında yinelemiştir. Aynı anlam çerçevesinde bir araya gelmiş bu beyitlerde tekrarların arka planında şairin iç dünyasının yansımaları görülür. Bu beyitlerde yalnızlık, çaresizlik, hüzn, itilmişlik, terk edilmişlik, mahcubiyet gibi olumsuz bir ruh hâlini ifade eden "rû-siyeh, haste, hazîn, bîgâne, güm-reh, siyâhkâre, âteşe düş-, gonçe-i hûn-geşte, zebûn-dil, küşte-i bî-dâd, esîr-i kayd-ı kafes, mest-i bî-edeb..." gibi göstergeler yoğun biçimde kullanılmıştır. Şair, bu olumsuz kavramların tamamının kendisinde bulunduğunu/kendisine yönelik olduğunu vurgulamak için "Benim o" söz kalıbını 19 kez yinelemiştir. Şairin iç âlemini samimi bir dille Hz. Peygamber'e arz ettiği bu beyitlerde aynı zamanda devrik cümle yapısı ile de yüklem öncelenerek eylem vurgusuyla duygusal bir atmosfer sağlanmıştır. Bu yinelemelerin anlamsal

⁴ bk. Salim Tezkiresi (İnce 2005: 430), Safayi Tezkiresi (Çapan 2005: 321), Sicill-i Osmani (Akbar 1996:1570).

⁵ Bahir Selçuk, "Şefik, Mehmed" maddesi. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS) <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=1985> (E.T. 24.03.2015)

⁶ *Zeyl-i Şefik-nâme* adıyla kayıtlı mecmuanın müellifi olarak Masraf-zâde Mehmed Şefik Efendi gösterilmektedir: http://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=95229 (E.T. 24.03.2015).

⁷ Şefik'in gazelleri ile ilgili çalışmamız yayımlanmıştır (Selçuk, Algül 2015:1-13).

boyutu şairin iç dünyasına ışık tuttuğu gibi mısraların hemen başında kullanılan bu söz, bir simetri oluşturarak şiirin ses boyutuna da katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla bu tür kullanımlarla şair, şiirin ses ve anlam tabakasına derinlik katmaktadır.

Benim o rü-siyeh-i reng-i ma'şiyet-endüz

Benim o haste-i derd-âşnâ devāsından

Benim o Kays-ı hazîn-i remîde-i Leyli

Benim o merdüm-i bigâne âşināsından

Benim o güm-reh-i bî-kes ki maḥmil-i ḳalbiñ

Hemîşe bâng-ı tahassür gelür derāsından

Benim o silsile-cünbân-ı keş-me-keş her şeb

Siyâhkâreliğin ṭurre-i dü-tāsından (K.1-37-40)

....

Şefik'in üç kasidesi naat (K. 1/2/4), bir kasidesi (K. 4) miraciyye, diğerleri de (K. 5/6) medhiyye türünde yazılmıştır. Beşinci kaside Râmî Mehmed Paşa için, altıncı kaside de dört halife için yazılmış bir medhiyyedir.

Kasidelerde kullanılan kalıplar aşağıdaki gibidir:

Vezin	Kaside	Toplam
fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün	2	1
mefâ'ilün fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün	1, 3	2
mef'ülü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ülün	4, 5	2
fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün	6	1

Kasidelerde “mefâ'ilün fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün” ve “mef'ülü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ülün” ikişer defa kullanılmıştır.

Altı kasidenin dördünde sadece revî harfî bulunduğundan mücerred kafiye vardır. Bu kasidelerin ikisinde revî harfî elif (â), diğerlerinde mim (m) ve re (r)'dir. Kasidelerin ikisinde mürdef kafiye kullanılmıştır. Bunların birinde ridf harfî elif (â), diğerinde vav (û)'dur. Kasidelerin sadece mürdef kafiye olan ikisinde redif görülmemektedir. Redif eksikliği bir bakıma mürdef kafiyenin ses zenginliği ile giderilmiştir.

Redifler

Ek: -sından, -inden

Kelime: olmuşdur

Ek+Kelime Grubu: mı degildir

K. No	Kafiye		Redif
	Mücerred	Mürdef	
1	â	-	-sından
2	-	âr	-
3	-	ûr	-
4	â	-	mı degildir
5	m	-	-inden
6	r	-	olmuşdur

Naat (K.1/2/4) türünde yazılmış olan kasidelerin üçünde de (K. 1/2/4) teşbib/nesib bölümü bulunmaktadır. Bir girizgâh beytiyle medhiyye bölümüne geçen şair, dinî ve tasavvufî unsurları estetik bir biçimde kullanarak Hz. Peygamber'i yoğun bir anlatım ve sanatlı bir dille övmektedir.

Fahriyye ve dua bölümlerinde içinde bulunduğu sıkıntılı durumu tasvir eden şair, günahkâr bir kul olduğunu söyleyerek samimi bir dille Hz. Peygamber'e sığınır ve ondan şefaata talep eder.

Miraciyye türünde yazılmış üçüncü kasidede (K. 3) teşbib/nesib bölümünden sonra sanatlı bir dille Miraç hadisesi anlatılır. Miraç'ın ayrıntılı bir dille anlatıldığı bölümde, Hz. Peygamber'in neden bu lütfâ mazhar olduğu, onu karşılamak için yapılan hazırlıklar ve buluşma anı tasvir edilir. Daha sonra şair, sözü devrin türlü olumsuzluklarına getirir; bu olumsuz durumlardan dolayı içinde bulunduğu ruh hâlini tasvir eder. Sonra da şairlik tabiatı ve sanatçı kişiliği hakkında övgüde bulunur.

Şair, talihinden şikâyetle başladığı beşinci kasidede (K. 5) devrin olumsuz koşullarını, insanların çekemezliğini ve ruh hâlini dile getirdikten sonra Râmî Mehmed Paşa övgüsüne geçer. Medhiyye bölümünde Râmî Paşa'nın kerem, ihsan ve faziletlerinden bahseden şair, daha sonra fahriye bölümünde yine felekten şikâyet eder, olumsuzluklardan yakınır, dua bölümüyle şiirini tamamlar.

Fahriyye bölümü ile başlayan altıncı kasidede (K. 6) şair, şairlik kudretinden, sanat dehasından bahseder. Daha sonra Hz. Ebubekir'den başlayarak dört halifeyi över. Halifelerin belirgin vasıflarından yola çıkan şair, Hz. Ali övgüsüyle kasidesini tamamlar.

2. Kasidelerin Çevriyazılı Metinleri⁸ [79b]

-1-

mefâ' ilün/fe' ilâtün/mefâ' ilün/fe' ilün

- 1 Degil haţtı görünen rüy-ı rüşenâsından
Yeşerdi şahn-ı emel cüşiş-i nemâsından
- 2 Henüz güş olur ol Yūsuf-ı haţ-âverdiñ
Şadâ-yı şafk-ı ricâ zeyl-i pür-ķabâsından
- 3 Henüz kıble-i maţlab şanır gören ħüsnün
Mişâl-i Ka' be müzeyyen siyeh ķabâsından
- 4 Henüz gülşen-i ruħsârı neş'e vü raġadıñ
Sevâd-ı nergis-i ħür-ı kirişme-zâsından
- 5 Meşâm-ı dehre n'ola bÿy-ı sünbül-i cennet
Verirse maġz-ı bahâr 'atse-i nemâsından
- 6 Erişdi nŭkhet-i haţtı dimâġ-ı gülzâra
Nesîm-i nefĥa-yı zŭlfeyn-i müşksâsından
- 7 Medâr-ı tîregi-i baĥtım olsa da geçmem
Şefîķ ol şanemiñ haţtı dil-rübâsından
- 8 Şehîd-i tîġ-i şerâreyn-i ħüsnüyem kabrim
Zebân-ı şu' le bitirse n'ola giyâsından
- 9 Göñŭl o teşne-i şahbâ-yı âteşindir ki
Yanında ķaţre degil düzaĥ iştihâsından

⁸ Mecmuanın varak numaraları çevriyazıda sol üst köşede köşeli ayrıç içinde [79b] verilmiş; doğruluğundan emin olunmayan kelime ve ibarelerin yanına (?) işareti konulmuştur. Zihaf olan yerlerdeki uzun ünlüler kısa gösterilmiştir.

- 10 Şarāb-ı nāb-ı şefā'atle eyleye sîr-āb
Meger ki sākî-i ğufrān Nebî 'atāsından
 - 11 Şeh-i kalem-rev-i esrā Muhammed-i muhtār
Ki 'arş tāk-ı şeref giydi hāk-i pāsından
 - 12 Şarîr-i na't ü şenāsi nice ola icrā
Benān Muhammediniñ hāme-i edasından
 - 13 Zebān-ı 'ām nuṭṭ-ı ğülsitān-ı midḥatiniñ
Hezār ebkemi murğ-ı nağam-serāsından
 - 14 Ederse küngüre-i tarem-i sipihri hedem
Hübüb-ı bād-ı 'adem şadme-i fenāsından
 - 15 Henüz levḥ-i ta' ayyünde olmaya şüste
Nişān-ı nāsıye-i 'arş hāk-i pāsından
 - 16 Verā-yı perde-i fitraḥda tab'-ı me'sūrāt
Alaydı feyz-i zamîr-i zekā zükāsından
 - 17 Bu dār-ı nedveniñ olurdı rāz-ı müstaḳbel
Kühen-fesāne-i dîrîn-i mā-mazāsından
 - 18 Şu'ā'-ı dîde-i huffāş hāk-i pāyinde
Urursa dem ne 'aceb mihrîñ incilāsından
 - 19 O kūr-ı ekmehe kim tütüyā-yı niş ola
Derūnda rāzı müşaḥḥaş göre safāsından
- [80a]
- 20 Şabā-yı vüs'ati ol ğülşeniñ ki ğonçesine
Girih-ğüşā ola dest-i cihān-ğüşāsından
 - 21 Reh-i ḥalāşı göre bülbül-i giriftārı
Şikāf-ı raḥne-i teng-i kafes-serāsından
 - 22 Ne 'āleme ki ola ebr-i şulḥu ḳatre-nişār
Hevā-yı ḥāsiyet-i ğayr-ı müntehāsından
 - 23 Şerār-ı nāra mürebbî olup dil-i deryā
Tutar 'azîz anı dürr-i girān-bahāsından
 - 24 Ne dāmgāha erişdiyse dāne-i hıfzı
O māye-i kerem ü şefḳatiñ 'atāsından
 - 25 Çekildi dîde-i şayyāda sürme-i ğaflet
Ġubār-ı sümçe-i āhū-yı düm-nümāsından
 - 26 Şefî'-i rû-siyehān ü ṭabîb-i ḥaste-dilān
Umar Mesîḥ şifā şerbet-i 'atāsından

- 27 Ne deñli ma'şiyet etsem o māye-i 'afvîñ
O deñli çekmezem el dāmen-i ricāsından
- 28 Vüfūr-ı cürmile hergiz düşer mi teşvîşe
O dil ki 'afvîñ ola lezzet āşināsından
- 29 Olur o kāfir-i ğufrān şefā'ati münker
Hemîşe zühd şata 'āleme riyāsından
- 30 Cihān-ı ma'şiyet ol baħr-i fazla nisbetle
Kemīne kaçre degil mevce-i 'aťāsından
- 31 Muħîť-i dilde bulunmaz telāťum-ı ta' dād
Egerçi mevcîñ ene'l-yem gelür şadāsından
- 32 Bulur şarāb-ı teşekkürle mest olan yārîñ
Mezāķ-ı ney-şekeri nāvek-i cefāsından
- 33 Şehā çü dāver-i tenhā-nişin-i taħt-ı ħikem
Güzide etdi seni fevc-i enbiyāsından
- 34 Şefā'atiñle ricā eyle bu günehkārı
Cenāb-ı bārgēh-i fazl-ı kibriyāsından
- 35 Ve ger ne düzaħiyāñiñ 'azābı bi'l-cümle
Gelirse bir yere kütēh yine cezāsından
- 36 Ĥudā maşün ede ermezse kaçre-i luťfuñ
Derün-ı āteş-i düzāķ yana 'ġarāsından
- 37 Benim o rū-siyeh-i reng-i ma'şiyet-endüz
Benim o ħaste-i derd-āşnā devāsından
- 38 Benim o Qays-ı ħazīn-i remīde-i Leylī
Benim o merdüm-i bīġāne āşnāsından
- 39 Benim o güm-reh-i bī-kes ki maħmil-i ħalbiñ
Hemîşe bāng-ı tahassür gelir derāsından
- 40 Benim o silsile-cünbān-ı keş-me-keş her şeb
Siyāhkāreliġiñ turre-i dū-tāsından
- [80b]
- 41 Benim o şem' -i şebistān-ı 'aşķa pervāne
Hezār āteşe düşdüm gönül belāsından
- 42 Benim o ġonçe-i ħün-geşte-dil bu ġülzārîñ
Ĥırāş-ı nāħun-i dest-i girih-ġüşāsından
- 43 Benim o 'ukde-i nevħa sipendveş ki diliñ
Derün-ı micmeri yandırmışam ġarāsından

- 44 Benim o şayd-ı zebūn-dil ki zehr-i redd olmuş
Nişāb-ı behresi şayyād-ı bī-vefāsından
- 45 Benim o murğ-ı muḳayyed ki ārzū eyler
Reh-i necātı şikāf-ı ḳafes-serāsından
- 46 Benim o sīne-i şubḫ-ı vefā ki çāk olmuş
Hūsām-ı pençe-i ḫurşīd-i rūşenāsından
- 47 Benim o sūḫte-i laḫt-ı kebāb kim olmuş
Gıdā-yı rūḫı siyeh dūd-ı şu^ç le-zāsından
- 48 Benim o küşte-i bī-dād ki eylemiş şüste
Gubār-ı rüy-ı mükāfātı ḫūn-bahāsından
- 49 Benim o tūṭi-i şīrīn-terāne kim olmuş
Esīr-i ḳayd-ı ḳafes şekerīn-edāsından
- 50 Benim o taḫt-ı ḫarābātiyānda Cem-meşreb
Hezār^ç imāret-i dil muḫtefī fenāsından
- 51 Benim o maḫfil-i fītratda şem^ç -i fiṭnat kim
ḫicāb-ı dāide-i idrāk ola ziyāsından
- 52 Benim o tıfl-ı debistān ki cevher-i evvel
Derīde levḫ-i sebaḳ ders-i mā-mazāsından
- 53 Benim Şefīḳ-şıfat bezmgāh-ı ma^ç siyetiñ
O mest-i bī-edeb ü şūḫ u bī-nevāsından
- 54 Niḳāb-ı şerm-i ruḫun āstīn-i tevbe eder
Görünce şāhid-i^ç işyān beni ḫayāsından
- 55 Meger ki vāşıl-ı deryā-yı^ç avf ede çeşmüm
Bu dest-gīri seyil-āb-ı giryē-zāsından
- 56 Eyā şefī^ç -i ümem eyledim seni me^ç men
Ḳaçup günāh-ı sitem-perveriñ cefāsından
- 57 Bu ḫaste-ḫāle ṭabīb-i şifā-resān sensin
Şefā^ç atīñle ḫalāş eyle ibtilāsından
- 58 Bu bī-kesiñ ki dü-^ç ālemde kimsesi yoḳdur
Zāhīrkārı sen ol zāhir ü ḫafāsından
- 59 Egerçi bir^ç ameli yoḳ şefā^ç ate lāyık
ḫulūş-ı tām müşāhid demī du^ç āsından
- 60 İlāhi eyleme mehcūr ol yem-i lūṭfuñ
ḫābābveş serimi^ç uḳde-i hevāsından

- 61 İlähi hâdi-i tevfiķiñ eyleyüp reh-ber
Bu deştiñ eyle rehâ gül-ı nâ-hüdâsından
[81a]
- 62 İlähi eyle bu şayd-ı zebün-diliñ mehcür
Mişâl-i seg sitem-i 'âlemi kâfâsından
- 63 İlähi etme ciger-süz-ı dest-i ümmidiñ
Serâb-ı teşne-firîb-i gâlaţ-nümâsından
- 64 İlähi eyleme şad çâk sînemi çarķıñ
Hemîşe nâvek-i âteş-eşer-i cefâsından
- 65 İlähi etme şikeste sifâlimi dehriñ
Hicâr-ı minnet-i câm-ı cihân-nümâsından
- 66 İlähi hâtır-ı mecrûhum etme fazlıñla
Rehîn-i minnet-i dñnân-ı mû-miyâsından
- 67 İlähi eyle ciger-hñn çü gönçeniñ gayruñ
Benân-şüste olam minnet-i hñnâsından
- 68 İlähi zehr-i mezâķ etmesin demî dñnuñ
'Aţâ-yı ney-şekerî köhne bñriyâsından
- 69 İlähi eylemesin naķd-i 'arzımız tek harc
Ferâġat eylemişiz sifleniñ 'aţâsından
- 70 İlähi gül-şıfat güm-reh etmesin tek dil
Bu dest-i pür-ġaţarıñ geçdi reh-nümâsından
- 71 İlähi eyleye nür-ı Muġammed-i 'Arabî
Rehâ bu ġasteyi târîki-i mesâsından
- 72 İlähi dide-i maġzūnum eyleme mehcür
O maġz-ı meġġaretîñ kuġl-ı ġâk-i pâsından
- 73 Hemîşe terbiye-baġş et o gülşen-i cüduñ
Çerâġ-ı târ-ı dili sîli-i hevâsından
- 74 Fürûġ-ı şayķal-ı mihr ile pür-şafâ eyle
Edip zedûde dili zeng-i ibtilâsından
- 75 Hemîşe tâ ki Şefiķiñ ola felek-fersâ
Şerâr-ı âh-ı nedâmet leb-i du'âsından
- 76 Hezâr şem' -i ġarîm-i selâm ola leme'ân
Fürûġ-ı şıdķ-ı dil-i mihnet-âşinâsından
[81b]

-2-

fā' ilātün/fā' ilātün/fā' ilātün/fā' ilün

- 1 Ey gül-i hüsnin nümā-yı Tūr etmiş neş'edār
Eylər 'aksiñ gülşen-i āyīneyi āteş-bahār
- 2 Naqş-ı hüsnün kıblegāh-ı deyre zīver olalı
Reşk ile mihrāb çāk-ı sīne etdi āşkār
- 3 Reşk o şayd-ı lāyık-ı fitrākiñe hāk olsa da
Çeşm-i şīr-i mihr-i 'ālem-süz olur şem'-i mezar
- 4 Hāl ü zülfüñ fitnede hem-rāz ederse birbirin
Eylər 'uqqāb-ı qazāyı dām ü dān ile şikār
- 5 Pertev-i hüsnī huṭūṭ-ı pertev-i nezzāreyi
Müy-i āteş-dīdeveş pūr-piç edip eylər nīzār
- 6 Meclis-i meyde edelden cilve-i mestāne sen
Ser-girān-ı 'aşka berç-i hırmen-i perhīz ü 'ār
- 7 Etmedi leb-beste bir dem dest-i sākīde *Şefik*
Cām-ı bezmi cūşiş-i hamyāze-i renc-i humār
- 8 Bilmezem ne gūne meydīr bādesi bu meclisiñ
Olmadı maḥmūri-i dūşineden dil hūşyār
- 9 Bul[ma]dım bir neşve şahbāsında bezm-i 'ālemiñ
Düşmedi gerçi elimden cām-ı mey leyl ü nehār
- 10 Görmedim mir'ātınıñ naqş-ı şafā-āmizini
Gelmesin ey sāğar-ı Cem hāṭır-ı pāke gubār
- 11 Olmadı hāşāk-ı ğamdan pāk oldu rūz [u] şeb
Vaḳf-ı seyl-āb-ı fenā vīrāne-i perhīz ü 'ār
- 12 Hānde-i mestān-firīb-i sākī-i erzān-fürüş
Oldu berç-ı dūdmān-ı hırmen-i zūhd ü vaḳār
- 13 Kārbān-ı hoş-ḳumāş-ı tevbe gerçi etmedi
Şāh-rāh-ı sīne-i vīrānedēn hergiz güzār
- 14 Sākī-i peymān-güdāza nuḳl olur hep olsa
Ergūvān-zār-ı derūnda naḥl-ı tevbe mīvezār
- 15 Tevbe-i dil-sāf bezm-i duḥter-i engūrda
Dāmen-i Yūsufveş oldu dest-i tōhmetle şikār
- 16 Kūh-ı temkīn ü vaḳārı cām-ı mey etdi güdāht
'Aks-i yār ile mişāl-i Tūr olup āteş-bahār

- 17 Oldu vaşl-ı duhter-i engür ile isrâf hep
Nağd- vaqt-i sâl ü mâh ü hefte vü leyl ü nehâr
- 18 Geh edip külhan şebistânânile ‘ ayş-ı müdâm
Ferş-i hâkisterde handân oldu dil hem çün şerâr
- 19 Geh olup dem-sâz-ı rindân-ı harâbât-ı muğân
Cuğdveş şâh-bâz-ı tab‘ım eyledim feryâdkâr
- 20 Geh düşüp gülzâra bezm-i mihr-ruhsârân ile
Kaṭre-i şeb-nemveş oldum tâb-ı çeşm-i intizâr
[82a]
- 21 Geh edip ‘ ayş-ı nihânî hücrede zühhâd ile
Kâlib-ı bî-rûḥ-ı zevk oldum dil-i mihrâbvâr
- 22 Geh kalender-meşrebân ile edip peymâne nüş
Maḥzen-i esrâr etdim sînemi encâm-ı kâr
- 23 Geh olup hem-bezm-i pîr-i hânkâh-ı huşk-dil
Yâd-ı dem-serdî-i mevtâ eyledi kalbim figâr
- 24 Geh çekip dîvânegân-ı şehir ile rıtl-ı girân
Seng-i cevr-i yâr ile etdim dili kâmil-‘ ayâr
- 25 Geh olup muğ-beççelerle encümen-ârâ-yı deyr
Cân-ı bîmârı dem-i ‘îsiden etdim neş’edâr
- 26 Hâşılı âyîne-i rüşen-cilâ-yı sîneden
Şaykal-ı sâğarla hergiz gitmedi zeng ü gubâr
- 27 Mahmil-i dilde dehân-ı nâle oldu çün ceres
Silsile-cünbân-ı ‘ ayş oldukça câm-ı tâbdâr
- 28 Urma ey dil ‘ âlem-i âb içre bünyâd-ı şafâ
Reh-güzâr-ı seylde olmaz ‘ imâret pâydâr
- 29 Bâdeden olma tarab-cû ey dil-i hâne-harâb
Kim daḥı vîrân eder vîrâneyi seyl-i bahar
- 30 Neşve-i sâğar ne mümkündür ola sedd-i ğumûm
Berç-ı ‘ âlem-seyre olmaz ey gönül mînâ şişâr
- 31 Tîre-baḥt-ı rûzgârıdır yine bu muḥlisiñ
Daḥme-i Cemşîd’e kandîl olsa câm-ı tâbdâr
- 32 Dele-i âbisten-i aşûbdur şad el-ḥazer
Duhter-i rez şandugîñ ümmü’l-fesâd-ı rûzgâr
- 33 Olma câm-ı bâdeden germ-ârzü-yı def‘-i ğam
Etme fülk-i kulzüm-i fitneyle ümmîd-i kenâr

- 34 Rûy-ı ‘uqbâda hâzer ki sürhî-i hüccet olur
Erğuvân-fâm-ı mey ü peymâne-i gül-gün-‘izâr
- 35 Etme feyz-i rûşenâyı câm-ı mînâdan ümîd
Çüb-ı tâki eyleme şâh-ı gül-i Eymen şümâr
- 36 H’âhişîñ âyîneveş rûşen-derûn olmak ise
Dîde-i cânı o hâk-i pâdan eyle sürmedâr
- 37 Her ğubârı şaykal-ı âyîne-i kevneyn ola
Zerresi pertev-şikest-i nûr-ı mihr-i tâbdâr
- 38 Ol resûl-i muhterem ma’ şük-ı ‘âlem k’eylemiş
Şevk-ı hüsni Ka’be’yi şahrâ-nişin Mecnûnvâr
[82b]
- 39 Sîne-çâk olmazdı gördükde cemâl-i pâkini
‘Âşık-ı şürîdesi olmasa mâh-ı tâbdâr
- 40 Şeb-rev-i vâdî-i İsrâ olduğun yâd etmese
Meş’al-i eşcârı Eymen eylemezdi şu’ledâr
- 41 Rûy-mâl etmekle pâyin şahrêtü’ş-şammâ-yı Kuds
Kesb-i rif’at eyledi ‘âlemde saht-ı çarhvâr
- 42 Ol şeh-i Refref-bisâta olsa seyrângeh n’ola
Sâha-i eyvân-ı atlas ferş-i ‘arş-ı üstüvâr
- 43 Kaşrınıñ tāk-ı temâşâgâhıdır bî-iştibâh
Kâbe kavseyni tezekkürden murâd-ı Kirdgâr
- 44 Etse gevher-bâri-i na’ ti ney-i hâmem ne ola
Nâvdân-ı Ka’be-i dârü’l-bekâ-yı iftihâr
- 45 Feyz-i evşâfiyla çeşm-i câna oldu şubh-dem
Mahtla’ ü’l-envâr-ı tab’ımdan bu mahtla’ tâbdâr
- 46 Ey vücûduyla vücûd-ı cevher-i küll üstüvâr
V’ey kudümüyle ser-i zât-ı nübüvvet tâcdâr
- 47 Sensin ol feyz ü müfîz-i mebde’-i *levlāk* kim
Vüs’atiñden behre-yâb olsa tıbâ’-ı rüzgâr
- 48 Haclegâh-ı mesned-i hestîde eylerdi müdâm
Şâhid-i ‘ahd-i kadîmi dest-i müstaḳbel kenâr
- 49 Sensin ol nûr-ı kerem ki hâk-i pâyiñden eger
Çeşm-i mefrûz-ı ‘amâ bil-farz olsa sürmedâr
- 50 ‘Umḳ-ı saht-ı zâhir-i ‘arşa olurdu sîhte
Nâvek-i haḫḫ-ı şu’â’-ı çeşm-i her ekmeḫ-şi’âr

- 51 Sensin ol mevc-i nuhust-ı baħr-i hestî kim olur
Cevher-i kül cevher-i şulb-ı şadefçeñden şümār
- 52 Sensin ol ser-kārvān-ı şervet-i peygamberî
K'anda Şālih nāka-keş olmuş Mesihā ħar-süvār
- 53 Sensin ol ser-māye-i naħd-i şefā' at ümmete
Kim saña mağrūr olup alduķ günāh-ı bî-şümār
- 54 Sensin ol merhem-resā-yı zaħm-ı şemşir-i günāh
Sensin ol rāhat-fezā-yı kalb-i mecrūh-ı figār
- 55 Olmasa reh-ber kabūlüñ zār-ı ser-gerdān kalur
Kārvān-ı naħd-i tã' at rüz-ı mev'ūd-ı şümār
- 56 Pister-i âmâlde demdir ki bu dil-ħasteyi
Renc-i ħüsrāna giriftār etdi baħt-ı kinekār
- 57 Dergehi[ñ]den ey şefi' -i 'aşıyān bi'llāh budur
Maħlab-ı külli-i cān ü kalb-i mecrūh ü fikār
- [83a]
- 58 Ol zamān kim 'arz ola ħāk-i cenāb-ı pākine
Defter-i 'āmāl-i ümmet ger şıgār ü ger kibār
- 59 Eyleyip maħsüb bendeñden Şefikāyı koma
Nāme-i a' mālını mevķūf-ı dest-i i' tizār
- 60 Şurezār-ı rüyuma nā-geh hemişe çeşm-i ter
Katre-rizān-ı nedāmet ola çün ebr-i bahār
- 61 Pāyiñe gencine-i şıdķ-ı derūndan şubħ ü şām
Gevher-i kān-ı taħiyyāt ü selām olsun nişār

[83b]

-3-

mefā' ilün/fe' ilātün/mefā' ilün/fe' ilün

- 1 Sepide-dem ki tecellî-feşān o māye-i nūr
Ĥarim-i ħacle-i āgūşa geldi mest-i ħurūr
- 2 Fürüg-ı ħüsnü tarabgāh-ı sinede etdi
Metā' -ı kām-ı Kelim'i bisāt-ı bezm-i zuhūr
- 3 Henüz eyledi táb-ı tãli' a-i ħüsnü
Sevād-ı dide-i ümmidi mihr-i şubħ-ı sürūr
- 4 Zihî tecelli-i germ ü zihî teselli-i nerm
Ki naħd-ı hüsn ħaridār-ı dide-i mehcūr
- 5 Ĥarif-i ħavşala-ārāyiş-i cemāli tamām
Dırāz-desti-i germ-i nigāh olup ma' zūr

- 6 Niķāb-ı⁹ men^ç güşāde tılısm-ı ^ç işve şikest
Mizāc-ı meşreb-i nāz-ı bahāne-cū maħrūr
 - 7 Harem-serā-yı temāşā-yı hūsn-i şūhunda
Der-i müşāhade bāz u nigāh-ı ħasret dūr
 - 8 Şafā-yı rü'yet-i hūsnüyle sāha-yı dilde
Fürüg-ı şevķ-ı derūn selsebil-i çeşme-i nūr
 - 9 Kūmāş-ı müjde ser-ā-pā libās-ı dīdārı
Çü pend-nāme-i vā^ç ız nüvişte hūr ü kuşūr
 - 10 Riyāz-ı şevķ-ı cemālinde cilveger nāzān
Meta^ç -ı nefħa be-kef Yūsuf-ı serāy-ı sūrūr
 - 11 Edip şerāyin-i tāb-ı şu^ç ā^ç -ı hışmı henüz
Güşād-ı neşter-i ğamze o mest-i nā-menşūr
 - 12 Eder ne cānibe ^ç atf-ı nigāh-ı germ etsem
Müjem çü kaṭre-i hūnīn nişār-ı şu^ç le-i Tūr
 - 13 Olup o nūzhet ile tengnā-yı sāhat-ı dil
Kālem-rev-i ṭarab-ābād-ı sūrgāh-ı sūrūr
 - 14 Göründü revzen-i işrāk-ı inşirāhımdan
Şafā-yı şubħ-ı fuyūzāt-ı feyz-i nā-maḥşūr
 - 15 Erişdi sem^ç -i dile sāniḥū'l-yemīnimden
Temevvüc-i naġam-ı *inne sa^ç yekūm meşķūr*
 - 16 Olup bu sāġar-ı saḥbā-yı feyz ile cūşān
Neşāt-ḥāne-i dilde ṭabī^ç at-ı maḥmūr
 - 17 Firāz-ı ^ç arş-ı dile şarf-ı ṭarf-ı ^ç ayn etdim
Edip deriçe-i idrāki feth-i rüy-ı şu^ç ūr
 - 18 Hezār dehşet ü ḥayretle eyleyip ol dem
Ḥarābezār-ı sevād-ı başireti ma^ç mūr
 - 19 O demde şāhid-i ṭab^ç -ı selīmimi gördüm
Ḥarīm-i cevher-i evvelde bezl edip maḥdūr
 - 20 Mücerredāta eder hūsn-i şavtile ta^ç līm
Edip saḥīfe-i ^ç arşa bu naġmeyi mestūr
 - 21 Zihī ehābet-i esrā zihī qarā-yı ḥubūr
Zihī ziyāfet-i ^ç uz mā zihī zērā-yı sūrūr
- [84a]
- 22 Zihī velīme-i dārū'l-cemāl kim min ba^ç d
Ḥarīm-i ḥāşına nā-bürde-pey ḥarīf-i ^ç aşūr

⁹ نكبات şeklinde yazılmış kelime anlam göz önünde bulundurularak “niķāb” okundu.

- 23 Zihî cemâl-i temâşâ-güdâz kim etmez
Kemîne pertevi güncâyış-i secencel-i Tûr
- 24 Nice cemâl-i cihân-ı tecellî kim hergiz
Şübütü ' aql-ı Felâtûn'a olmamış mahzûr
- 25 Nice cihân ki şaṭr-ı ḥarîm-i kurbü'l-kurb
Nice ḥarîm ki hergiz degil¹⁰ ' uḳûla ḡurûr
- 26 O daḥmegâh-ı temennî ki fetḥ-i ḳufl-ı kûni
Kilîd-i nûr-ı nigâh-ı Muḥammed'e maḳşûr
- 27 Fûrûḡ-ı nâşiye-i Tûra olmamış erzân
Şafâ-yı âyîne-i ḥüsn-i nazâr ü manzûr
- 28 Nice zeḥârif-i ḥarîḳle kil-ı lem-yezeli
Sevâd-ı ' âlemi ârâyîşe yazup menşûr
- 29 Mücerredât ü nuḳûş-ı felek o şeb yek-ser
Revâḳ-ı ' âlemi tezyîne oldular me'mûr
- 30 Ḳumâş-ı şu'le-i Eymenle oldu zînet-yâb
Zebercedîn ḥiyem-i nüh-sipihir devr-â-devr
- 31 ' Arûs-ı ḥacle-i mînûya döndi ve'l-ḥâşıl
' Acûz-ı bîve-i dünyâ denilen ümm-i faḡûr
- 32 Olup ser-â-ser-i âfâḳ ol gice tezyîn
Emîn-i vaḡy-i riyâz-ı cinâna etdi ' ubûr
- 33 Ḳudûm-ı hazreti tebşîr edip peyâmında
Behiştîyânı o müjdeyle eyledi mesrûr
- 34 Mey-i neşât-ı ḳudûmiyle oldular cûşân
Mu'âşîrân-ı ḥıyâz ü ḳadeḡ-keşân-ı ṭahûr
- 35 Sürûr-ı müjde-i teşrîf-i ḡâce-i kevneyn
O demde eyledi dârü's-sürûrî dâr-ı sürûr
- 36 Şafâ-yı ṭal'at-i ḡilmânı eyledi rıdvân
Cilâ-yı âyîne-i lemḡ-i ḳâşîrât-ı ḳuşûr
- 37 Füsûn-ı ḡamze-i vildânı ḳıldılar ḡurân
Cüfûn-ı çeşm-i firîşte-firîbe sürme-i şûr
- 38 Hezâr güne nevâzişle eyleyüp Cibrîl
Burâḳı da'vet-i zîn-i sa'âdet-i mevḑûr
- 39 Künûz-ı 'adndan ihdâya munteḡâb ḳıldı
Ḳabâ vü tâc ü kemer nâ-be-sûd dest-i şu'ûr

¹⁰ "degil zâir-i" ibaresinin üstü çizilerek altına "ki hergiz degil" yazılmış.

- 40 Tuḥaf be-düş ü 'inān-ı Burak der-sā'id
...¹¹
- 41 Selām-ı H̄ālīk'ı teblīg edip peyāmında
Didi şenā ederek *kad da'āke* Rabb-i Ğafūr
- 42 Buyur sa'adetile 'āzīm-i ḥuzūr olalım
Ḳudūmuñ ile müşerref ola revāk-ı dühūr
[84b]
- 43 Bu gice ol gicedir k'oldu yā Resūla'llāh
Metā' -ı maṭlab-ı Mūsā bisāt-ı bezm-i zuhūr
- 44 Fūrūg-ı neş'e-i ḥüsn öyle 'ām ki buldu
Mizāc-ı şu'le-i Ṭūr'ı tabī'at-ı kāfūr
- 45 Muḥāl-i maḥz idi kim levḥ-i cevher-i evvel
Göreydi nāşiyesinde şafā-yı naqş-ı şudūr
- 46 Debīr-i 'illet-i kül ḥāme-i irādetile
Bu bezmiñ anda mühimmātın etmese mestūr
- 47 Müşevviḳ olmasa nūr-ı zuhūruñ icādı
Olurdu çeşm-i heyūlāya bu şuver mestūr
- 48 O dem ki 'illet-i tām-ı basīṭ ile nāmīñ
Yazıldı levḥ-i kıdemde mü'eşşir ü me'sūr
- 49 Henüz dük-ı 'ademde tenīde görmüşidi
Nüsūc-i aṭlas-ı eflāki kārğāh-ı dühūr
- 50 Fūrūg-ı nükte-i *levlāda mā ḥalaḳtu* sevād
Şalaydı sine-i işrākiyāna tāb-ı şu'ūr
- 51 Maḳarr olurdu 'uḳūl-ı mücerredāta hakīm
Ḥudūs-ı zāt u zamān sebḳat etdügün mecbūr
- 52 Sen ol şabāḥat-i mir'āt-ı şun' sun ki ezel
Edince mihr-i irādetle in' ikāsı zuhūr
- 53 Ol in' ikās-ı tecellī-ṭırāzdan buldu
Fitīl-i şem'-i nüfūs-ı rüsül fūrūg-ı şudūr
- 54 Sen ol nedīm-i serā-perde-i ezelsiñ ki
Güşādedir saña dergāh-ı şāh bī-destūr
- 55 Diler ki mażhar-ı nūr-i cemāl edip tekrār
Seni ḥarīm-i tecellīde eyleye manzūr
- 56 Ḳudūm-ı enver-i pākiñ için bu şeb oldu
Bisāt-ı ḥüsn ile ārāste bu heft kuşūr

¹¹ Mısra eksik.

- 57 Döşendi şuffa-i 'arşa bisât-ı rûh-efzâ
Münezzeh-eşer-i târ u pûd-ı sâye vü nûr
- 58 Çekildi sâha-i kürse simât-ı âteş-zâ
Su 'âli havşala-süz-ı gedâ-yı küçe-i Tûr
- 59 Açıldı hem-çü 'uyûn-ı dil-i ülü'l-ebşâr
Hicâb-ı hacle-serây-ı tecelli-i mevfûr
- 60 Olup firâş-ı güzergâh-ı Mescid-i Akşâ
Kumâş-ı şive-i nezzâre-i melâ'ik u hûr
- 61 Nüfûs-ı tâhir-i rûhâniyân o ferş üzre
Dü-rüye (?) emr-i selâmiñla oldular maşşûr
- 62 İrince peyk-i hüceste-peyâm hazretine
Edâ-yı da' vet-i bî-irtiyâb-ı bezm-i huzûr
- 63 Olup süvâr sa' âdetile ümmete oldu
Zamân-ı 'afv-ı hudâvend-i bâmdâd-ı nüşûr
- [85a]
- 64 Erişdi tãrfetü'l-'ayn içre *kâbe kavseyne*
Burâk ü Refref ü Cibrîl oldular mehcûr
- 65 Şafâ-yı pertev-i hurşîd-i maşrıq-ı vahdet
Edip şabâhat-i hüsn-i Muhammedide zühûr
- 66 Nigâr-hâne-i âyîne-i tecellide
Bilâ-hicâb ü cihet oldu nâzır u manzûr
- 67 Zihî kerâmet-i kübrâ ki enbiyâsından
Cenâb-ı Aşmede maşşûş kıldı Rabb-i Şekûr
- 68 Zihî künûz-ı tecellî ki naqd-i rû 'yetine
Faqd-ı ta' alluq-ı çeşm-i Muhammedî gencûr
- 69 Zihî tılısm-ı tesellî ki kufl-ı şerhinde
Olur şikeste-zebân kilîd-i hiss ü şu'ûr
- 70 O bezmgâh-ı muqaddes ki görmemiş hergiz
Harîm-i dil-keşi naqş-ı bisât-ı sâye vü nûr
- 71 O cilvegâh-ı münezzeh ki anda endîşe
Girifte-pây-ı şikâl-i hicâb-ı 'acz ü kuşûr
- 72 Hümâ-yı 'aqla hevâsiyla evc-i âsâyiş
Hażîz-i hâriş-i çengâl-ı maşleb-i 'uşfûr
- 73 'Uqâb-ı vehme hayâliyle cây-ı âsâyiş
'İkâl-ı pençe-i şeh-bâz-ı hayret-i mevfûr

- 74 O metn-i sırr-ı ledün ki taḥayyür-i şerḥi
Leb-i beyân-ı ma'ânîyi eylemiş memhūr
- 75 Zihî taḥayyür-i pūr-intibāh ki 'aqla verir
Neşât-ı neşve-i bigānegān-ı bezm-i şu'ūr
- 76 Edip o cām-ı taḥayyürle cüş-ı tab' -ı fuzūl
Sevād-ı baḥt-ı siyāhın beyāza oldu ḥūr
- 77 Şihāb-ı muşḥaf-ı ḥüsnüñ ki cevher-i külli
Kitāb-ḥāne-i şer'inde etdi levḥ-i zebūr
- 78 Benim ki ḥayret-i ḥüsrān-ı dehrile oldum
Çü ḥālet-i sine nūr-ı nigāh-ı dāide-i kūr
- 79 'Ayār-ı ma'rifetim fūls-i nā-revā-yı 'ahd
Şi'ār-ı 'āfiyetim niş-i lāne-i zenbūr
- 80 Keder-pezīr-i ḥarīfān-ı meşreb-i şāfi
Marīz-geşte-i Loḫmān-mizāc-ı tab' -ı ḡayūr
- 81 Naşīb-i gūş-ı dilim gūş-māl-i nā-sāzī
Kef-i zamānede mānend-i¹² rişte-i ṭanbūr
- 82 Ḥarāb-ı cüşiş-i seyl-i zükām-ı ye's etdi
Ṭarab-serā-yı dimāḡım zamāne-i maḡrūr
- 83 Le'āl-i 'iffetimi etmede 'acūz-ı baḥt
Mişāl-i tōhmet-i Yūsuf ḥuliyiy-i gerden-i zūr
- 84 Ferāyid-i güher-i nuṭḫum olmada efsūs
Dükān-ı pīleverānda ḥazef-metā' -ı bulūr
- [85b]
- 85 Bu çār-sūda 'aceb mi ber-ā-ber olduysa
Revāc-ı mühre-i ḥar ile lü'lü'-i mescūr
- 86 Şimāḥ-ı ḥakkıla işḡā olunmasa birdir
Nehīḳ-ı merkeb-i 'īsī vü aşḥar-ı (?) müzdūr
- 87 Kime şikāyet edersiñ ki dest-i tesliyeti
Kelāt-ı ḥātır-ı vīrāniñ eyleye ma' mūr
- 88 Vüşūḳ-ı tīre-derūnān-ı 'aşrda hem-reng
Fūrūḡ-ı ḳadre dūrūḡ-ı beyāzī-i deycūr
- 89 Simā' -ı mürde-dilān-ı dehrde hem-āheng
Şadā-yı naḡme-i sūr [u] şūra nefḥa-i şūr
- 90 Bu bey' gāh-ı esāfilde buldu gitdikçe
Kesād şıdḳ ü emānet revāc kizb ü küfūr

¹² Yazmada مأنند (mānende) şeklinde yazılmış kelime “mānend-i” diye okundu.

- 91 Bakılsa bâğ-ı ħarâbâta şeyĥ-i ma' mûruñ
İmâme-i ħafesî kevri tãrem-i engür
- 92 Görülse devĥa-i fisĥa faĥîh-i meşĥuruñ
Bürâye-i ħalemi aşlamaĥda ġusn-ı fücür
- 93 Ķınâ'-ı ' uzre-i ' azrâ zamânedede şimdi
Derîde pûşîş-i saĥt-ı fevâĥîşân-ı duhür
- 94 Cevâb-ı mes'ele-i istiġâseye el-yevm
Cezâke min-ťarafı'l-ĥaĥ fetvâ-yı meşhur
- 95 Cerâd-ı ĥırs-ı Süleymân-maĥâm-ı ' ahd olmuş
Hemîşe ceyş-i şebîĥün-zen-i zaĥâyir mür
- 96 Bu devr-i tâb-der-i dūnda etmede it'âm
Simâť-ı devletiyân-ı zamânı mi' de-i ' ür
- 97 Dirîġa böyle geĥen rüzġâr-ı ' ömre dirîġ
Ki olmaya dil-i âzürde bir nefes mesrür
- 98 ' Aceb mi eylese ma' mûre-i dili taĥrîb
Bu imti' dâd-ı ta' addî-i rüzġâr-ı ĥubür
- 99 Budur ħabâĥatim el-ĥaĥ ki şâ' irim şâ' ir
Revâdir olsam eger baĥt-ı dūnile me'cür
- 100 Benim ki zemzeme-i nây-ı ĥâme-i şūĥum
Olur menâm-ı fenâda terennüm-i nâĥür
- 101 Eder edâ-yı mezâmîr-i nuťĥum istimdâd
Deĥân-ı naġme-i Dâvüdiyânda laĥn-ı Zebür
- 102 Oĥur kelâmıma tesbîĥ-i ' arşiyân taĥsîn
Ĥarîm-i cevher-i evvelde olsa ger mezkür
- 103 Benât-ı şâhid-i ĥab' ımla faĥr eder şimdi
Bu rüzġârda âġuş-ı ümmehât-ı duhür
- 104 Göreydi neşve-i siĥr-i beyânımı Hârût
Zamân-ı ĥaşre dek eylerdi ' âlemi meşĥür
- 105 Gireydi destine tesvîdim İbni Sînâniñ
Ederdi şan' at-ı sîmyâya nüşĥa-i destür
- 106 Midâd-ı şîve-i kilik-i kirişme-sâzımdır
Füsün-ı ġamze-i ma' şūĥa vesmedâr-ı ġurür
- [86a]
- 107 Edâ-yı ' işve-i minvâl-i reng-rîzimidir
Nüsüc-i pîreĥen-i vaşl-ı dil-ber-i maġrür

- 108 Kūmāş-ı mensec-i feyz-i ṭabī' atım etdi
Sevād-ı bender-i Rūmu ḳalem-rev-i Lāhūr
- 109 Hıdīv-i milket-i nazmım ki Rūm ü ĩrānda
Hemīşe hutbe-i şānım bu sec' ile okunur
- 110 Edeydi 'ūze-i şemşir sözlerim Maşūr
Olurdu ḳarbına menkūs-ı rāyet-i Tīmūr
- 111 Cihān-güşāyi-i fikrimde teng-i pehnādur
Zamīme olsa Ḥorāsāna mülk-i Nişābūr
- 112 Şefīk lafi ḳo çün erdi gāyete nazmıñ
Selāma başla ki şimdi odur ehemmi-umūr
- 113 Ḥarābe sa' y ede tā ki esās-ı 'irfānı
Ta'addi-i sitemiyle zamāne-i mağrur
- 114 Olup ḥarīm-i dil-i kām-dīdeveş dā'im
Binā-yı şer' -i ḳavīm-i muṭahharı ma' mūr
- 115 Cihān cihān güher-i mülzem-i selām olsun
Nişār-ı ravza-yı pāki meda's-sinīn-i şuhūr
[86b]

-4-

mef' ulü/mefā' ilü/mefā' ilü/fe' ulün

- 1 Ol mihre cihān 'āşık-ı şeydā mı degildir
Ḥüsnile bu gün şūriş-i dünyā mı degildir
- 2 Hep 'ālemiyān bülbül-i āşüfte-dilāsā
Biñ cān ile ol gül-ruḥu cüyā mı degildir
- 3 Mihr olsa n'ola sāyesini öpmege ḥasret
Ol serv-i semen naḥl-i temennā mı degildir
- 4 Pā-māli 'uḳül olsa n'ola ṭarz-ı ḥırāmı
Şūriş-fiken-i sidre vü ṭübā mı degildir
- 5 Keyfiyyet-i zibinde ḥırāmıyla dü-'ālem
Medhūş-ı mey-i cām-ı temāşā mı degildir
- 6 Da' vā-yı dilirān o şeh-i tāze-zuhūruñ
Bezminde ser-āgāze-i ḥunyā mı degildir
- 7 Ğavḡā-yı cihān güşuna ol māye-i şūruñ
Efgān-ı per-i peşşe-i ednā mı degildir
- 8 Kimden ede ümmid-i şifā ḥasta-i hecrī
Bīmār-ı ḡamı Bū 'Ali Sīnā mı degildir
- 9 Şanma hemān evşānı şikest eyledi ḥüsnü
Şūriş-fiken-i cān-ı Yehūdā mı degildir

- 10 Şirîn-dehen ü çerb-zebân ile hemîşe
Âfet-res-i perhîz-i sükübâ mı degildir
 - 11 Ol zîver-i mihrâb-ı perestişgeh-i hüsniñ
Dil-teşne-i la'li dem-i 'İsâ mı degildir
 - 12 Ey âfet-i büt-naqş-ı şanem-hâne-i 'işve
Zülfüñ dile zünnâr-ı temennâ mı degildir
 - 13 V'ey âyineye mihr-i cihân-tâb-ı girişme
Ruhsârîña meh dîde-i hîrbâ mı degildir
 - 14 Ol küşte k'ola hançer-i 'aşkıñla günude
Bâlîn-i seri zânû-yı havrâ mı degildir
 - 15 Ey menbit-i envâr-ı ereb âb-ı bahârîñ
Tâkat-şiken-i tâk-ı şikîbâ mı degildir
 - 16 V'ey mehbiţ-i envâr-ı taleb tâb-ı 'izârîñ
Âyîne-i hurşîd-i tecellâ mı degildir
 - 17 Ol âyineye karşı bugün tab' -ı *Şefikâ*
Tûţî-i sühan-sâz-ı şeker-hâ mı degildir
 - 18 Dil kâfile-sâlâr-ı gam-ı 'aşkıñ olaldan
Çün rîk-i revân bâdiye-peymâ mı degildir
 - 19 Âsâyişine pister-i istebrak-ı 'âlem
Sündüs ise de rîze-i hârâ mı degildir
 - 20 İhrâm be-düş-ı harem-i küyuna yârîñ
Ârâm muhâlâtı temennâ mı degildir
 - 21 Bu bâdiyede germ-revân olanıñ elbet
Ser-menzili bir bârid-i muğnâ mı degildir
- [87a]
- 22 Ne bârid-i muğnâ ki bihîn-i merta' -ı 'âlem
Nisbetle aña mecdiye feyfâ mı degildir
 - 23 Ol ravza-i pür-nür-ı ziyâ-nevr ki anıñ
Her lâlesi bir şem' -i tecellâ mı degildir
 - 24 Ne ravza ki bir çaşr-ı felek-sağf ki hurşîd
Zer-şemsesine naqş-ı muhallâ mı degildir
 - 25 Rif atde pesîn-manzara-i tâk-ı kınâbı
Kavs-ı kuzah-ı sağh-ı feleksâ mı degildir
 - 26 Nüh şîşe-i gerdün revâk-ı haremimde
Âvîhte-i âvîze-i mînâ mı degildir

- 27 Şād-āb ise hākı ne ‘aceb āb-ı beķādan
Hızr ol harem-i pākde saķķā mı degildir
 - 28 Ol südde-i rahmet ki hudāvendi huşūsā
Şultān-ı serā-perde-i İsrā mı degildir
 - 29 Faḥrū’ş-şekaleyn Aḥmed-i mürsel ki vücūdu
Maḥbūb u tırāzīde-i Mevlā mı degildir
 - 30 Ol pādşeh-i müsned-i *levlak* ki anıñ
Destūr-ı sipehsarı Mesīhā mı degildir
 - 31 Cevf-i küre-i mehçe-i zerrīn ‘aleminde
Hurşīd-i zafer kevkeb-i şī’rā mı degildir
 - 32 Kef-i keremi mā’ide-i reşk olsa ‘aceb mi
Kim maķsem-i envā’-ı ‘aṭāyā mı degildir
 - 33 Dāğ-ı şerer-i na’l-i felek-seyr-i Burāk’ı
Pişāni-i meh-tābda peydā mı degildir
 - 34 Naķş-ı kadem-i māye-i envār-ı sirişti
Tāc-ı şeref-i ‘arş-ı mu‘allā mı degildir
 - 35 Şāhenşeh-i evreng-i risālet ki cihāna
Derbānlığı manşīb-ı Dārā mı degildir
 - 36 Ümmi-laķab ol a’lem-i ‘ālim ki zamīri
Mecmū‘a-ı ḥāşiyet-i esmā mı degildir
 - 37 Ol levḥ-i rumūzāt-ı ledün kalb-i müniri
Āyīne-i māhiyyet-i eşyā mı degildir
 - 38 Ey dāver-i menşūr-ı kazā-ḥükmi ki nāmıñ
Pişāni-i ekvānda tuğrā mı degildir
 - 39 V’ey ‘illet-i gā’iyye-i eşyā ki vücūduñ
Şem‘-i harem-i neş’e-i ūlā mı degildir
 - 40 Ol şem‘-i serā-perde-i künh-i ezeliden
Ervāḥ-ı rūsul lem‘-i hüveydā mı degildir
 - 41 Nūruñdan ‘ibāret ise ger cevher-i evvel
Ma‘lūl-i nūḥust ‘illet-i eşyā mı degildir
 - 42 Feyziñ ise ger mebde’-i feyyāzı mürebbī
Meşşāta-i nev-şāhid-i dünyā mı degildir
- [87b]
- 43 Pūyende olan ḥükmi-i zuhūruñla ile’l-ān
Şūret mi tabī‘at mı heyūlā mı degildir

- 44 Ey dāver-i Cibrīl-nedīm-i ʿarş-mesīrā
Vaşşāfuñ olan mefḥar-ı dünyā mı degildir
- 45 Evşāfiñ ile ḥalvet-i endīşede fikrim
Naḳḳāş-ı şanem-ḥāne-i maʿ nā mı degildir
- 46 Şāhā benim ol muʿcize-perdāz ki nuṭḫum
Ecsād-ı bedīʿ e dem-i ʿİsā mı degildir
- 47 Emvāt-ı beyāna nağam-ı nāy-ı yerāʿ am
Nāḳūr-şifat nefḥa-yı iḥyā mı degildir
- 48 Çün mebdēʾ-i feyyāz-eşer-i ʿālem-i nazmı
Feyz-i ḳalemim terbiye-fermā mı degildir
- 49 Şüret-kede-i ḥalvet-i fikretde ḥayālim
Meşşāṭa-i ruḥsār-ı heyūlā mı degildir
- 50 Fıtrat-kede-yi ʿālem-i şüretde mişālim
Levḥ-i eşer-i cevher-i ūlā mı degildir
- 51 Bu zāt ü bu ḥayşiyet ile dil yine ammā
Tīr-i sitem-i çarḥa müheyyā mı degildir
- 52 Her şubḥ ü mesā baht-ı siyehkār ile efsün
Aşüfte gönül ʿarbede-ārā mı degildir
- 53 Aḥvāl-i perīşān-ı dil-i ḥire-siriştim
Hem-ḥāl-i ser-i zülf-i dil-ārā mı degildir
- 54 Naḳş-ı emel-i ḥāṭıra-yı tīre-nüviştim
Hem-reng-i ḥaṭ-ı dil-ber-i raʿ nā mı degildir
- 55 Ey dādger-i dāver-i iḳlīm-i şefāʿ at
Vaşfiñ sebep-i raḥmet-i Mevlā mı degildir
- 56 Taʿ dāda ḥayā māniʿ ise cürmümü bir bir
Ḥāk-i deriñe cümle hüveydā mı degildir
- 57 Ermezse zülāl-i keremiñ cürmüme nisbet
Nīrān nağam-ı cennet-i aʿ lā mı degildir
- 58 Etsem ne ʿaceb ḥırz-ı emān levḥa-i naʿ tiñ
Taʿ vīz-i teb-i şavlet-i ʿuḳbā mı degildir
- 59 Tā bezm-i beyānımda ney-i ḥāme-i şūḫum
Evşāfuñ ile sāz-ı nağam-zā mı degildir
- 60 Āheng-i selāmiñla n'ola itse ser-āğāz
Āvāzi-i pendīde-i dünyā mı degildir

61 Ārāyiş-i bāğ-ı dil ola naḥl-i vürüduñ
Kim gül-bin-i gülzār-ı tesellā mı degildir

62 Enbāşte-i maḥzen-i cān ola selāmiñ
Kim zād-ı reh-i vādi-i ferdā mı degildir

[91b]

-5-

mef' ulü/mefā' ilü/mefā' ilü/fe' ulün

- 1 Etmezdi gönül çāk-ı girībān eleminden
Bir ḥande göreydi felegiñ şubḥ-deminden
- 2 Olmuş tūalum ḥandeye imkān dil-i zāriñ
Biñ küşe nümāyān ḥam-ı ebrū-yı ḡamından
- 3 Söyleşmek olurdu sipeh-i ḡamla da şubḥuñ
Ümmid-i fütūḥ olsa bu zerrin ' aleminden
- 4 Etsem n'ola pür-penbe-i red ḡuş-ı ḡabūlu
Āzürdeyim o tār-ı sipihriñ naḡamından
- 5 Mesmū' olunan şavt-ı nev-āḡāz-ı kederdir
Nāhid-i cihānuñ naḡam-ı zīr ü beminden
- 6 Gösterse meh-i 'ıydini de cebhe-i ḡalbim
Muḡberr-i elem ede muḡaddem siteminden
- 7 Cem' iyyet-i pervini ḡayāl eylese ḡaḥtır
Cem' eyleyemez kendüyi şad sāl reminden
- 8 Mazlūmiyam Allāh biliyor çarḡ-ı mehiniñ
Āzār-ı müdām ü sitem-i dem-be-deminden
- 9 Ceyb-i dilimi ḡār-ı ḡama etdi giriftār
Ḥāşāk-ı fenā ḡitmeye zeyl-i ḡiyeminden
- 10 Efsūs ki iḡvān-ı zamān içre olup dil
Yūsuf gibi Mışır-ı hüneriñ mütteheminden
- 11 Görmekde çü Mecnūn ser-i sevdā-zede her dem
Biñ seng-i şemātet ' Arabından ' Aceminden
- 12 Ol deñlü zi-ḡod-refte zebūn ḡüm-şode ḡābım
Çarḡuñ sitem-i dem-be-dem ü hemm ü ḡamından
- 13 Kim ḡasta gönül erse de Buḡrāt-ı zamāna
Yoḡ derdini i' lāma mecāli eleminden
- 14 Olmazdı zebūn böyle ger ol Ka' be-i cūduñ
Dūn olmasa dil ḡāk-i der-i muḡtereminden

- 15 ʿ Ālemde ne müşkil iş imiş dūr bulunmak
Bir bende hudāvend-i kerīmü'ş-şiyeminden
 - 16 Ya' nī yem-i zühhār-ı ʿ aṭā Rāmi Efendi
Kim gark-ı hicābum ni' am-ı dem-be-deminden
 - 17 Ser-defter-i erbāb-ı kerem zāt-ı mükerrerem
Kim tāt-ı şeref giydi riyāset kademinden
 - 18 Faḥr-i küremā Bermeki-i ʿ ahd ki el-yevm
Yok görmedük elṭāfını ʿ aşrın ümeminden
 - 19 Ol menba' -ı ihsān ki gülistān-ı ma' ārif
Sebz olmadadır reşḥa-yı feyz-i kaleminden
 - 20 Ol şāhib-i dīvān-ı fezā' il ki ʿ aṭadır
Maḥsüb olalı zümre-i ehl-i raḫamından
 - 21 Müstevfi-i dīvān-ı felek ḫidmet-i cāhın
ʿ Add eyledi bu kevnin umūr-ı eheminden
 - 22 Ol yemm-i ʿ aṭā baḥr-i seḫā kān-ı kerem kim
Müstaḡraḫ-ı lütfum kef-i cūd-ı e' amından
 - 23 Gördü açılıp rüşeni-i nūr-ı ümīdi
Çeşm-i emelim sürme-i ḫāk-i kademinden
 - 24 Olsa ne ʿ aceb süfre-i ḫadrinde meh-i ʿ id
Şeb-mānde olan nīme-i nān-ı ʿ aşamından
 - 25 Bir ḫurş-ıfat zāhir olur vaḫt-i ʿ aṭāda
Ḥurşīd-i kerem ḫ' ān-ı zāmīr-i himeminden
 - 26 Ey cūd-ı şiyem ḫāşılı sensin bu zamānıñ
Ḥātem gibi şāhib-kerem ü muḫtereminden
 - 27 V'ey baḥr-i mürüvvet kef-i dūr-pāşınā nisbet
Dehriñ geçilir menfa' at-i kān ü yeminden
 - 28 Medḫiñde n'ola ʿ āciz olup ḫāme devātiñ
Sebbābe-i ḫayret gibi çıkmasa feminden
 - 29 Füşhatiñe endişede elfāz şıḡışmaz
Evşāf-ı felek-rütbe-i ḫadriñ ʿ aзамından
 - 30 Mümkün mi Şefikā naḡam-ı medḫiñi ṭab' iñ
Ḳādir ola icrāya şarīr-i kaleminden
- [92a]
- 31 Bi'llāh ʿ acebdır ki ḫayā eylemedik ḫiç
Memdūḫuñā nisbetle biḫā' at ʿ ademinden

- 32 Biñ beyt ile bir şemme beyān eyleyemezsin
Zātında olan cevdet-i hulk u himeminden
- 33 Evlāsı hemān nāle gibi bu şavt ile diñlet
Nāy-ı qalemiñ zemzeme-i zīr ü beminden
- 34 Mehcūr olalı sāye-i naħl-i kereminden
Yandım felegiñ tābiş-i mihr-i siteminden
- 35 Feryādiña āhū gibi vahşet-zede oldum
Deşt-i sitemiñ hevl-i sūkān-ı dijeminden
- 36 Mānend-i kemān oldu dü-tā nāvek-i qaddim
Çarħ-ı felegiñ keş-me-keş-i dem-be-deminden
- 37 Düşmanlarımı daħı İlahi keremiñle
Dūr eyleme dergāh-ı veliyyü'n-ni' amından
- 38 Her geh ki hayāl eylesem ol hātem-i 'ahdiñ
Mehcūrluğum zümre-i hayl-ı hademinden
- 39 Hüsran ile alır geriye şevk-i derūnda
Ser-māye-i hulyāyı taşavvur seleminden
- 40 Bilmem nice olur hāl-i dil-i zār u hazīnim
Gitdikçe helāk olmağa yüz tıtdı gamından
- 41 Tabi' iyyet edip bu dil-i mecnūna da 'aqlım
Havfım bu ki pādāş ola kıssa eleminden
- 42 Ey hāme-i küstāh yeter baħşı ço kevnīñ
Ārām ü rem ü şād ü gam ü piş ü keminden
- 43 Hengām-ı du' ādır niçe bir şükr ü şikāyet
Bu dār-ı fenāniñ ni' amından niqamından
- 44 Tā kim bula bu çār-şuver-hāne cihāniñ
Ārāyiş-i nev naqş-ı şibā vü hereminden
- 45 Mādām ola āyine-i a' yānda müşāhid
Āşār-ı tağayyür eşer-i keyf ü keminden
- 46 Dā'ım ede Hāq şadr-ı riyāsetde vücūdun
Biñ 'izzetle 'aşrıñ edip muhtereminden
- 47 Peyveste ciger-teşne-i feyfā-yı temenni
Sīr-āb ola ser-çeşme-i cūd u kereminden
- [92b]

-6-

fe' ilātün/mefā' ilün/fe' ilün
(fā' ilātün) (fa' lün)

- 1 Dil ki mir'āt-ı dil-ber olmuşdur
Nār-ı āşūba micmer olmuşdur
- 2 Çün nigāh-ı bütān-ı destimde
Fitne-i ğamze hānçer olmuşdur
- 3 Mest-i şevķim ki bezmgāhımda
Mıhr-i ser-pūş sāĝar olmuşdur
- 4 Benim ol kūtub-ı çarĥ-ı fiṭnat kim
'Aql-ı kül mīl-i miḥver olmuşdur
- 5 Āsmān-ı muḥiṭ-i fikrimde
Cevher-i evvel aḥter olmuşdur
- 6 O metā' ım ki kıllet-i kadrım
Zīb-i dükkān-ı ekşer olmuşdur
- 7 Şā' ir-i sāḥirim ki i' cāzım
Fi'l-i ibdā' a maşdar olmuşdur
- 8 Mesned-ārā-yı mu' inim nāmım
Ziver-i tāc-ı minber olmuşdur
- 9 Āstānumda şāhid-i taḥsīn
Ser-fürü-bürde-i der olmuşdur
- 10 Kalemim dest-i Rüstem-i ṭab' a
Remḥ-i fülād-ı şaf-der olmuşdur
- 11 Pīş-i iķbāl-i ceyš-i ma' nide
'Alem-i cāh-ı Sencer olmuşdur
- 12 Şavta ḥāşiyet-i kelāmımdan
Cilvegeḥ mesma' -ı ker olmuşdur
- 13 Zehr te'şir-i feyz-i ṭab' ımdan
Çāşnī-baḥş-ı sükker olmuşdur
- 14 Tāb-ı ḥurşid ḥüsn-i nazmımdan
Kātreder çeşm-i aḥker olmuşdur
- 15 Āb ü tāb-ı le'āl-i eş' arım
'Araķ-ı rüy-ı gevher olmuşdur
- 16 Mıhr-i bāziçeĝāh-ı şānımda
Mühre-i levḥ şeş-der olmuşdur

- 17 Levh-i dīvār-ı sūmnātımda
Kūnh-i eşyā muşavver olmuşdur
- 18 Baħr-i mevvāc-ı āteşinimde
Murğ-ı fıtnat semender olmuşdur
- 19 Yine bu iktidār ile bi'llāh
Göñül ol şūħa çāker olmuşdur
- 20 Ğamzesi kim kef-i ħayālimde
Geh sināngāh-ı ħançer olmuşdur
- 21 Cāy-ı iħrāzı ceyb-i fikrimde
Yine bu ħalb mużtar olmuşdur
- 22 Ey firākıyla nīş-i tǎğūtu (?)
Şihhat-āgīn pister olmuşdur
- 23 Kām-ı 'uşşāka ta' m-ı zaħkūmu
Menn ü selvā-yı ħoş-ħor olmuşdur
- 24 Benim o nīm-küşte-i ğam kim
Püte-i ħār pister olmuşdur
- 25 O giriftār-ı ħayd-ı 'aşqım ki¹³
Cāy-ı āzādi maħşer olmuşdur
- 26 Ħayf-ı Dārā-yı himmetim ħayfā
Cān-sipār-ı Sikender olmuşdur
- 27 Her sitem ki görem yine bādī
Tab' -ı i' cāz-perver olmuşdur
- 28 Çāre ne ehl-i tab' a 'ālemde
Cevr-i gerdūn muħadder olmuşdur
- 29 Anda baħşiş-i felek dā'ım
Mühre-i nāb-ı ejder olmuşdur
- 30 Luţf-ı dest-i nevāziş-i gerdūn
Reg-i ħātırda neşter olmuşdur
- 31 El-amān tǎli' -i zebūn-küşden
Ķatı kāfir-i sitemger olmuşdur
- [93a]
- 32 Rūzgāruñ henüz zu' munda
Şaħş-ı cinse ber-ā-ber olmuşdur
- 33 Tā key ey dil 'azā-yı şekveñden
Mesma' -ı himmetim ker olmuşdur

¹³ Beyit iki defa yazılmıştır.

- 34 Āb ü t̄ab-ı ſikāyetiñ cāna
T̄iġ-i elmās-ı cevher olmuſdur
- 35 Levḥ-i mir'āt-ı fiṭratıñ ey dil
Gerd-i ſekveyle muġber olmuſdur
- 36 Eyle ol r̄iġi ſayḳal-ı cān kim
Reſk-i ḥuſſid-i ḥāver olmuſdur
- 37 Pāy-ı aſḥāba r̄uy-māl ile
Zerresi mihr-i enver olmuſdur
- 38 Çār-yār-ı ḡüzin kim d̄ine
Çār erkān-ı berter olmuſdur
- 39 İbtidāsı Ebū-Bekrdir kim
Yār-ı gār-ı peyām-ber olmuſdur
- 40 *Şāniyeſneyn iz ḥümā fi'l-gār*
Ya'ni Siddiḳ-ı ekber olmuſdur
- 41 Mihr-i ſıdkıla levḥa-yı ḳalbi
Nūr-ı iḥlāſa maẓhar olmuſdur
- 42 Seng-i r̄ükn-i peſin-i dergāhı
Mescid-i d̄ine minber olmuſdur
- 43 Ḳulle-i irtifā' -ı ſānında
Nesr-i vāḳi' kebüter olmuſdur
- 44 T̄āḳ-ı ḳadr-ı b̄ülendine ta' z̄im
T̄ā'ir-i lāne-perver olmuſdur
- 45 Āsmān-ı dil-i maḥabbetde
Nūr-ı imān aḫter olmuſdur
- 46 Derekāt-ı derūn-ı ḥaſmında
Zulmet-i küfür müzmer olmuſdur
- 47 N'ola müredded olursa a' dāsı
Sili-i ḳahra maẓhar olmuſdur
- 48 Z̄ir-rān-ı Yehūd-ı b̄i-d̄inde
Yevme tubla's-serā ḥar olmuſdur
- 49 Şāniyā ḥazret-i 'Ömerdir kim
Milket-i 'adle dāver olmuſdur
- 50 Mü'miniñ em̄iri kim Kisrā
Aña bir 'abd-i kemter olmuſdur

- 51 Fâtiḥ-i şark ü ğarb olup tîĝı
Tâḳ-ı ‘arş üzre zîver olmuşdur
- 52 Şemse-i âstân-ı dergâhı
Tâc-ı ḥâḳân ü ḳayser olmuşdur
- 53 Yed-i te`yîd-i ictihâdıyla
‘Alem-i dîn berter olmuşdur
- 54 Ḥaşyet-i ta‘n-ı remḥ-i fülâdı
Cünbiş-i nabz-ı mermer olmuşdur
- 55 Yâr-ı ḳahr ile ‘illet-i ra‘şe
Tâ‘ir-i câna şeh-per olmuşdur
- 56 Tâs-ı fülâd darb-ı şavtından
Sürme-i çeşm-i şarşar olmuşdur
- 57 Zehr-i imân-güdâz-ı ilḥâda
Zâtı Fârûḳ-ı ekber olmuşdur
- 58 La‘net ol küştenîye kim aña
Buĝz ile kîne-perver olmuşdur
- 59 Şâlişâ ol sütüde-ḥû ‘Osmân
Bâĝ-ı ḥulḳa gül-i ter olmuşdur
- 60 Tâb-ı reng-i ḥayâ-yı ruḥsârı
Ġâze-i vird-i aḥmer olmuşdur
- 61 Bundan eyle ḳıyâs o zî-şâna
Ne sa‘âdet müyesser olmuşdur
- 62 Ya‘ni Furḳânı evvel olup câmi‘
Mühr-i ser-püş-ı maḥber olmuşdur
- 63 Ḳalemi elde çün yed-i beyzâ
Nûr-ı i‘câza mazḥar olmuşdur
- 64 Āb-ı rahmetle reyy edip kevnî
Lûle-i ḥavz-ı kevşer olmuşdur
- 65 Olalı resm-i ḥatt aña mensûb
Ḳadr-i kâtib füzünter olmuşdur
- 66 Lîka-i meşk-güne-i maḥber
Reşk-i zülfeyn-i dil-ber olmuşdur
- [93b]
- 67 Ol melek-ḥû ki gerden-i ḥaşmı
Tîĝ-ı teşnî‘ e ecder olmuşdur

- 68 Şahn-ı evşâf-ı hulk-ı pāk ile
Cāna kand-ı mükerrer olmuşdur
- 69 Rābi' ā hazret-i ' Alīdir kim
Kālī' -i bāb-ı Hāyber olmuşdur
- 70 Cevher-i zü'l-fikāri heycāda
Cevşen-i feth-i leşker olmuşdur
- 71 Pertev-i fiṭrat-ı zamīrinden
Şem' -i fiṭnat münevver olmuşdur
- 72 Kişver-i ' ilm ki peyām-berdir
Zātı ol kişvere der olmuşdur
- 73 Şāh-ı Düldül-süvār kim Dārā
Āstānında çāker olmuşdur
- 74 Kapısında kulu olup Kısra
Hā' iz-i cāh-ı Kanber olmuşdur
- 75 O vaşī-i resül kim kadri
Lā fetā ile evfer olmuşdur
- 76 Bu haber hem şikāt-ı rāvīden
Levh-i şihhatde ezber olmuşdur
- 77 Ya' ni tāt-ı vezāret-i Mūsā
Ser-i Hārūna efser olmuşdur
- 78 Hil' at-ı nev-vezāret-i Ahmed
Zīver-i düş-ı Hāydar olmuşdur

SONUÇ

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde bulunan 1118 (1707)'de tertip edilmiş *Zeyl-i Şefik-nâme* adlı mecmuada Şefik Mehmed'e ait altı kaside bulunmaktadır. Kasidelerin üçü naat, biri miraciyye, ikisi de medhiyyedir. Medhiyyelerden biri Râmî Mehmed Paşa için diğeri de dört halife için yazılmıştır.

Şefik'in kasidelerin çeviriyazılarının verildiği bu çalışmada çalışmanın hacmi göz önünde bulundurularak inceleme kısmı sınırlı tutulmuş, kasidelerin genel özellikleri üzerinde durulmuştur. Dil ve üslup bakımından başarılı görünen kasidelerde, şairden bahseden tezkirelerin de isabetle kaydettiği üzere, sağlam ve etkili bir dil ve anlatım tekniği görülmektedir. Şiir dilinin temel unsurları olan vezin, kafiye, edebî sanatlar, ahenk unsurları gibi şiir dilinin temel unsurlarını başarıyla kullanan şairin altı kasidesinden beşi dinî muhtevalıdır.

Şefik'in tezkireler dışında şairliği ve şiirleri üzerine bilgi veren herhangi bir çalışma bulunmadığından bu çalışmamızın Şefik'in şair kimliğini ayrıntılarıyla ortaya koymada bir basamak teşkil edeceğini umuyoruz. Şiirlerinin yapı ve muhtevası üzerine yapılacak çalışma ve araştırmalar onun şairlik yönü ile ilgili ayrıntıları gün yüzüne çıkaracaktır.

KAYNAKÇA

- Abdulkadiroğlu, Abdulkerim (hızl.) (1999). *Nuhbetü'l-âsâr li-Zeyli Zübdetü'l-eş'âr*. Ankara: AKM Yay.
- Akbayar, Nuri-S. Ali Kahraman (1996). *Mehmed Süreyya Sicill-i Osmânî*. C. V. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Aktepe, M. Münir (2007). “Şefik Mehmed”. İA. C. XI. Eskişehir: MEB Yay.
- Arslan, Mehmed (hızl.) (2003). *Mehmed Cemâleddin, Osmanlı Târih ve Müverrihleri: Âyîne-i Zürefâ*. İstanbul: Kitabevi.
- Çapan, Pervin (hızl.) (2005). *Mustafa Safayi Efendi, Tezkire-i Safayi*. Ankara: AKM Yay.
- Coşkun, Menderes (2004). “Son Klasik Dönem-Nesir”. *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*. C. V Ankara: AKM Yay.
- DİA (2009), “Şefik Mehmed Efendi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yay. 415-417.
- İnce, Adnan (hızl.) (2005). *Tezkiretüş-Şu'arâ Sâlim Efendi*. Ankara: AKM Yay.
- Koçoğlu, Turgut (2004). *Şefiknâme, Şefiknâme Şerhi ve Edhem ü Hü mâ Mecmuası*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koçoğlu, Turgut (2007). “Muhammed el-Hâc Muslî'nin Şefiknâme Şerhi”. *Turkish Studies*. C. II/4. 549-554.
- Özen, İsmail (hızl.) (1975). *Bursalı Mehmet Tahir Osmanlı Müellifleri*. C. III. İstanbul: Meral Yay.
- Selçuk, Bahir; Akgül, Mesut (2015). “Şefik Mehmed'in Gazelleri”. *International Journal of Language Academy*. Volume 3/2. Summer. 1-13.
- Selçuk, Bahir. “Şefik, Mehmed” maddesi. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. <http://www.turkedebyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=1985> (E.T. 24.03.2015)

KİTLE PSİKOLOJİSİ BAĞLAMINDA ANNA SEGHERS ROMANLARINDA ANTİSEMİTİZM

Anti-Semitism in Anna Seghers Novels in Terms of Mass Psychology

Cihan TUNCER*

ÖZET

Alman edebiyatının “Antifaşist” yazarları arasında önde gelen isimlerinden olan Anna Seghers, eserlerinde ele aldığı konular ve muhalif tutumu ile tam bir entelektüel duruş sergiler. Yahudi kökenli olması ve Hitler iktidarı sonrası sürgün edilmesi onu pasif bir yazarlık sürecine değil, aksine “Nasyonal Sosyalizm” hakkında insanları bilinçlendirmeye ve karşı direnişi desteklemeye itmiştir. Eserlerinde her kesimden haksızlığa uğrayan, ezilen ve dışlanan kesimlere yer vermiştir. Bu çalışmada yazarın *Ödül* ve *Ölümler Genç Kalır* adlı romanlarında Yahudi Karşıtlığı ele alınacaktır. Kitle psikolojisi bağlamında Nasyonal Sosyalistlerin yapılan propaganda, söylem ve eylemleriyle insanların bilinçaltına “düşman Yahudi” imgesinin nasıl işlendiği ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Anna Seghers, Nasyonal Sosyalizm, Kitle Psikolojisi, Yahudi Karşıtlığı

ABSTRACT

Anna Seghers, who is one of the leading names among the “anti-fascist” writers of German literature, has a completely intellectual posture due to the topics she handled in her works and her opposing attitude. The fact that she had Jewish roots and she was exiled after Hitler’s government did not put her into a passive writing process; on the contrary, these facts prompted her to raise awareness among the people about “National Socialism” and support the opposing resistance. In her works, she gave place to people who were exposed to injustice, and who suffered and excluded from the society. In this study, Anti-Semitism will be handled in her novels titled as *Ödül* (*The Reward*) and *Ölümler Genç Kalır* (*The Dead Stay Young*). Within the framework of mass psychology, it will be presented that how National Socialists are imaged as “enemy Jewish” in the sunconscious of the people through propagandas, discourses and actions.

Key words: Anna Seghers, National Socialism, Mass Psychology, Anti-Semitism

GİRİŞ

Bilinç ve bilinçaltı kavramları psikanalitik kuramın önemli iki unsurudur. Jung, bilinci; “yapısal açıdan okyanustakilere benzer bir derinliğe yayılmış bilinçaltında yüzen bir üst tabaka” olarak görür ve bir organ olarak çevreyi algılama ve yönelme işlevinin varlığına işaret eder. Bilinç kavramının tanımını yaparken doğrudan kavramı açıklamak yerine “bilinçli olmak” deyimini kullanır ve “Bilinçli olmak, içinde bulunduğu ilişkileri nedeniyle dış dünyayı algılamak ve onu tanımak demektir.” şeklinde formüle eder. Ona göre psikanalitik kuramda asıl önemli olan unsur “ben”dir ve bilincin merkezini oluşturur. Bu bakımdan ben, dış dünyanın nesnel verilerinin ve duyularının birikim alanıdır (Jung 2010: 76-78). Bergson ise, bilinç kavramının kolay olarak tanımlanamadığını ancak bilincin; insanın kendini bilmesi ve çevresinde olup bitenleri anlamlandırması olarak ifade edilebileceğinin altını çizer. Bergson’a göre; bilinç doğrudan beyne bağlıdır ve bu bağlılık bilincin işlerliği için gereklidir (Eroğlu 2012: 81). Bilinçaltı kavramı ise bilinç kavramının aksine, farkında olunmadan ancak davranışı etkileyen bilgi, dürtü ve güdüler olarak tanımlanır (Cüceloğlu 2009: 578). Freud, bilinçaltı kavramını; “*bireysel ve içgüdüsel olarak görülen bastırılmış olumsuz öğelerin dinamik bir oluşumu*” olarak değerlendirir (Bahadır 2010: 75). Bu görüş ve tanımlamalar paralelinde ele alındığında bilinç, farkındalık ve kontrol edilebilirlik-beyin ile ilişkisinden dolayı- ve bilinçaltı ise farkındalıktan, düşünce ve akıldan yoksunluk-içgüdüsel olması itibariyle- olma durumu olarak yorumlanabilir. Psikolojik kitlelerde

* Arş. Gör. , Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü
Mail: cihantuncer@ardahan.edu.tr

ise bilincin yerini bilinçaltı aldığı, dolayısıyla aklın yerini içgüdüllere veya dışarıdan gelen uyarılara bıraktığı gözlemlenebilir.

Sosyolojik anlamda insan kalabalığını ifade eden kitle kavramı, psikolojik bakış açısıyla değerlendirildiğinde farklı anlam dizgelerine sahiptir. Psikolojik bağlamda farklı bireylerin meydana getirdiği sosyal bir topluluk, -davranışları itibariyle- yeni bir biçim kazanabilir. Bilinçli kişiliklerin silinmesiyle, fikir ve his bakımından genellik arz eden/tek tipleşmiş kolektif bilinç meydana gelir. Farklı bireylerden, dolayısıyla farklı his ve düşüncelere sahip olan bireylerin tek bir varlık gibi davranmaya başlamasıyla ortaya zihniyet tekelleşmesi çıkar (Le Bon 2014: 24). Kitle dürtüsüne sahip olan insanlar, tahrik olma, mobilize ve öfke potansiyellerini bünyelerinde barındırdığından, dıştan gelen tahriklere açık bir karaktere sahiptirler. Kişisel çıkarları geride bırakan insanların davranışlarını önceden kestirmek mümkün değildir. Söz konusu kişilerin dış dünyadan gelen uyarıcı unsurları gerçekmiş gibi algılamaları ve eleştiri ve muhakeme kabiliyetindeki zayıflıklar, psikolojik kitleleri tanımlayan özelliklerdir. Bu bağlamda tamamen bilinçaltı tarafından yönetilen insanlar, beyin idaresi ve iradeden mahrum kalarak dış uyaranların emrine girerler (Le Bon: 35-37). Bilinç gibi kontrolü elinde bulundurulamayan bilinçaltı, belirli uyaranlar gönderilerek amaca uygun olarak kullanılmak üzere yönlendirilebilir. Söz konusu düşünceden hareketle insanları belirli bir doğrultuda yönlendirmek veya amaca uygun kullanmak için geliştirilen bilinçaltı, rastgele değil; aksine psikolojik ve sosyolojik bakımdan hedef kitlenin gereksinimlerine, beklentilerine göre şekillenir (Küçükbezirci 2013: 1884). Dolayısıyla bilinçaltı, dış etmenlere açık bir yapıya sahiptir.

Anna Seghers'in, *Ödül ve Ölüler Genç Kalır* adlı yapıtlarında bilinci geri plana itilen (bilinçaltı yönlendirilen) bireyler ön plandadır. Söz konusu yapıtlarda Naziler, finansal problemlerden sorumlu tutulan Yahudilere karşı tahrik, antipati vb. duyguları oluşturma çabasıdadır. Seghers Nasyonal Sosyalist rejimin faşist uygulamalarının bir parçası olan Antisemitizm sorununu ele alırken, rejimlerin kendi çıkarları uğruna insanlar arası ilişkileri ne kadar gerebileceklerini ve acımasız olabileceklerini anlatmaya çalışır.

1. Anna Seghers (1900-1983)

Ortodoks Yahudi cemaatine mensup bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Anna Seghers'in asıl adı Netty Reiling'dir. Tarih, sanat tarihi ve sinoloji alanlarında öğrenim gören Seghers, "Rembrandt'ın Eserlerinde Yahudi ve Yahudilik" adlı çalışmasıyla doktorasını tamamlamıştır. Öğrenimi sırasında tanıştığı Macar mülteci Laszlo Radvanyi ile evlenir. 1927 yılında Grubetsch adlı hikâyesini, 1928 yılında ise kaleme almış olduğu *Santa Barbaralı Balıkçıların Ayaklanması* eseriyle Kleist ödülüne layık görülmüştür. 1928 yılında Proleter-devrimci Yazarlar Birliğine üye olmuş, aynı zamanda KPD'ye (Almanya Komünist Partisi) girer. 1932 yılında Amsterdam'da Savaş Karşıtlığı Kongresine katılmış ve 1933 yılında Hitler'in iktidara gelmesi üzerine İsviçre'ye kaçmıştır. 2. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra, 1940 yılında eşi tutuklanmış ve Güney Fransa'da bulunan Le Vernet kampına gönderilmiştir. Almanya'nın Fransa işgali sonrası ilk kaçma girişimi başarısız olsa da sonraki girişiminde Marsilya'ya kaçmayı başarmış ve eşini kaptan kurtarma uğraşları sonrası aile Meksika'ya gitmiştir. Latin Amerika'daki sürgün yıllarında kapsamlı bir antifaşist külliyat çalışmasına girişen Seghers, burada *Yedinci Haç* ve *Transit* adlı yapıtlarını kaleme alır. 1947 yılında Doğu Almanya'ya geri döner. Hayatının geri kalan kısmını ülkesinde geçiren Seghers, 1975 yılında Dünya Barış Konseyi ödülüne layık görülmüştür. Antifaşist yazar 1983 yılında Berlin'de hayatını kaybetmiştir (http://anna-seghers.de/biographie_berlinlast.php: 02-11-2014). Yapıtlarında okuyucuya gerçekleri sunmayı kendine adeta amaç edinmiş sosyalist gerçekçi yazar, sahip olduğu başarısını da buna borçludur. Yaşam süresi itibariyle iki dünya savaşına tanık olan yazar, özellikle romanlarında savaşın insanların ruhsal ve fiziksel dünyalarında yarattığı tahribatları başarılı bir şekilde kurgulamıştır. Kendisinin de sürgün hayatı yaşamak zorunda kalmasından olsa gerek, özellikle Nasyonal Sosyalizm Dönemi olayları ve yaşananların insanlar üzerindeki etkileri romanlarında kendine geniş yer bulur.

Sürgün Edebiyatının (Exilliteratur) diğer yazarları gibi Seghers de, Adolf Hitler'in 1933 yılında siyasi iktidarı devralması ile "wider den undeutschen Geist" sloganıyla, yani tasavvur edilen Nasyonal Sosyalist Alman ruhuna aykırı oldukları gerekçesiyle eserleri yok edilmiştir. Faşist iktidar karşısında entelektüel duruşu sergilemek için Anna Seghers gibi bir grup antifaşist yazar 1933 yılında Prag'da *Neuen Deutschen Blätter* dergisini, diğer bir grup da Klaus Mann önderliğinde *Die Sammlung* dergilerini çıkarırlar. Antifaşist entelektüellerin amaçları halkı Nasyonal Sosyalizm hakkında aydınlatarak bilinçlendirmek ve karşı direnişi desteklemektir (http://www.literaturwelt.com/epochen /exil.html: 06-11-2014). Anna Seghers entelektüel sorumluluk bilinci ve yaşanmışlıkları neticesinde, insanları aydınlatıcı ve bilinçlendirici romanlar kaleme almıştır. Özellikle Nazi dönemini hikâyelediği eserlerinden *Transit* (1944) adlı yapıtında Nazilerden kaçan insanların sürgün hayatını, *Ölümler Genç Kalır* (1949) adlı yapıtında iki dünya savaşı arası dönemini, *Yedinci Şafak* (1941) eserinde bir toplama kampından yaşanan Nazi şiddetini başarılı bir şekilde okuyucuya sunar. *Ödül* (1932) adlı romanında ise ekonomik olumsuzlukların da tetiklediği ve yavaş yavaş gün yüzüne çıkan Nasyonal Sosyalizm felaketini gerçekçi bir üslupla sunmuştur.

2. Romanlarda Antisemitizm Bağlamında Kitle Psikolojisi Oluşturma

Yahudilerin vatandaşlık haklarının kısıtlanması-yaşam ve varlıklarının tehdit edilmesi- olarak tanımlanan Antisemitizm, etnik bakımdan ele alındığında; ırk-karakter bağlamında farklılık teşkil eden grubun, bu farklılıklarından ötürü egemen ve baskın olan diğer bir grup tarafından dışlanmasıdır (Sommerfeld 1920: 3). Tarihsel temeli ve gelişimi itibarıyla uzun süre dinsel kaynaklı bir sorun görüntüsü veren Antisemitizm, 19.yüzyıldan itibaren adeta kabuk değiştirir ve ırksal bir sorun olarak algılanmaya başlar. Fransız yazar Kont Arthur de Gobineau'nun *İnsan Irklarının eşitsizliği Üzerine İnceleme* (1986) eseri ile entelektüel kesim tarafından ırksal kaynaklı Antisemitizm fikri gelişir ve dalga dalga yayılır. Wilhelm Marr ve Theodor Fritsch gibi diğer Alman yazarlar da Yahudileri din değiştirse dahi tehdit ve tehlike unsuru olarak gördüklerini belirtirler (Caplan 2012: 30). Buna paralel düşünceler Nasyonal Sosyalist Lider Adolf Hitler tarafından, bir manifesto ve propaganda yazısı olan *Kavgam* (Mein Kampf) adlı yapıtında sıkça dile getirilmiştir.

Kavgam (Hitler: 2012) yapıtında Hitler, Yahudilerin yaşadığı ülkelerde bir asalak olduğunu ve kendilerine gösterilen konukseverliği kötüye kullandıkları ifade eder. "Yahudi daima başka milletlerin sırtında asalak olarak yaşamıştır. Bazı zaman o ana kadar yaşadıkları çevreyi terk etmişlerse de, bu kendi istekleriyle olmuştur. Yahudiler, kendilerine sunulan konukseverliği suiistimal etmelerinden bıkan milletler tarafından çeşitli olaylarla sıkıştırdıklarından dolayı bu göçü yapmışlardır." (s. 258) Hitler, Yahudilerin asalakça olarak nitelediği hayat tarzlarını devam ettirmeleri için, kendilerini bir "ırk" olarak değil "dini bir topluluk" olarak lanse etmeye çalıştıklarını ifade eder ve bunun aldatmaca olduğunu vurgular. "Yahudiler her zaman ırklarına ait bir özelliğe sahip bir millet olmuştur. Fakat bunlar hiçbir zaman özel bir dine inanan kimseler olmamıştır. Yahudiler gelişebilmek için, kendilerini rahatsız edici bir dikkati, kendi üzerlerinden baka bir yöne çevirmek için bir çare bulmak zorunda kalmışlardır." (s. 259) Yahudileri, bir tehdit ve tehlike olarak gören Hitler, onlar için "kan emici" sıfatını kullanır. Hitler'in Nasyonal Sosyalizminin bir manifestosu niteliğinde olan *Kavgam* eserindeki bu Yahudi düşüncesi, Seghers'in Nazi dönemini anlatan eserlerinde kendini hissettirecek ölçüde yer almaktadır.

Özellikle Nasyonal Sosyalizm döneminde Antisemitizm; toplumu meydana getiren bireyleri kendi gibi düşünmeye, yaşamaya zorlamak ya da pasifize etmeye çalışan faşist ideolojilerde kronikleşmiş bir sorun görüntüsü vermektedir. Faşist rejimlerin doğasında olan "kendi gibi olmayı" dışlama veya "hizaya getirme"; kitlelerin düşünce ve ideolojilerinin sistematik bir şekilde değiştirme çabasıdır. Bu yöndeki bir düşüncüyü hayata geçirmek için, yaratılan "düşman" imgesinin zihinlere ya da insanların bilinçaltlarına yerleştirilmesi faşist rejimlerde sıkça başvurulan bir yöntemdir. Bu açıdan ele alındığında *Ödül* adlı yapıtında Seghers, Nazi güdümlü propagandalarla, kışkırtmalarla Yahudi karşıtlığının nasıl yaratıldığını okuyucuya sunma

çabasıdır. Seghers diğer eserlerinde olduğu gibi bu yapıtında da Yahudi düşmanlığına temas eder ve Nasyonal Sosyalizm dönemi içerisinde yaşanan dramları yansıtmaya çalışır.

Propaganda süreci *Ödül* romanında, Nasyonal Sosyalizm rejiminin bir kanadı olan SA* birlikleri tarafından yürütülmektedir. Kırsalda Nazi propaganda sürecinin işlendiği romanda; SA birlikleri gamalı haçlı bayraklarla donatılmış kamyonlarla köylerde boy göstermekte ve dağıtılan bildirilerle halkı kendi saflarına katmaya çaba göstermektedirler. Propaganda faaliyetlerinin elebaşı romanda Kunkel Kardeşler olarak belirmektedir. Kunkel Kardeşlerden Christian, çalışkan ve becerikli bir çiftçidir. Ancak Christian daha iyi koşullarda bir hayat arzuladığından ve geleceğini garantiye almak istediğinden SA saflarına katılmayı tercih etmiş, faşist rejimin zihnine kazdığı “daha fazla refah” şeklindeki söylemine kapılmış ve bunu içselleştirmiştir.

Yahudilere yönelik olumsuz yargılar oluşturmak, Yahudileri insanların düşüncelerine “sömürücü” resmiyle yerleştirmek için *Ödül* romanında, insanların içinde bulunduğu ekonomik ve maddi imkânsızlıklar birer argüman olarak sunulur. Roman kişilerinden papaz Braumüller bir ayın sırasında anlattığı hikâyede Yahudilerin haksız kazanç elde ettiklerinden ve Tanrının bu sömürüye ceza ile karşılık verdiğini anlatır.

Braumüller sabahki ayın sırasında Yahudilerin kutsal sandıklarını taşıdıkları bir öküz arabasından söz etmişti. Hasat zamanı sandıkları yanlarında olmaksızın işleri yolunda gitmezdi. Kötü yolda sandık sarsılmaya başlanmış, diye sözlerini sürdürdü. (...) ve sandık kaymıştı. Bir adam gelip sandığı tutmak istemişti. Tanrı buna kızmış ve adamı olduğu yerde yıldırımla yakmıştı. Kutsal kitabımızda haksız yere mevki edinmek isteyenlere bu adam örnek verilmiştir. (s. 70)

Papazın bu hikâyeyi anlatmasındaki gaye Yahudilere karşı olan tutumu olumsuz bir mecraya taşıma ve onları hedefe koyma, hedef gösterme çabası olarak değerlendirilebilir. Çünkü yoksulluktan muzdarip halka, Yahudileri bir tür “Efendi” ve Alman halkını da bu efendinin emrindeki “Köle” şeklinde yansıtmaya çalışmak, adeta suçlu bir kişiyi onu linç etmek isteyen kalabalık bir grubun kucağına atmakla eşdeğerdedir.

Kitlelere bazı fikir ve inançları telkin etmenin en etkili yöntemi sade ve kolay ispatlanabilir nitelikte olmasıdır. Çünkü iddia ne kadar açık ve sade olursa kitle üzerindeki inandırıcılığı da o derece kuvvetli olacaktır (Le Bon: 30). Bu doğrultuda ele alındığında romanda diğer bir Nasyonal Sosyalizm taraftarı olarak yer alan Zillich karakteri, Antisemitizm propagandası yaparken inandırıcılığını artırmak için kendi hayatından söz eder ve herkesin muzdarip olduğu ve itiraz edilemeyecek maddi imkânsızlıkları anlatır. SA taraftarı Zillich köylüleri kendi saflarına çekmek için Yahudileri, yaşadıkları ekonomik sıkıntılar için sorumlu lanse etmekten uzak durmaz. Kendisinin SA birlikleri içerisinde yer almasının mantıklı gerekçelerinin olduğunu anlatır. Bu doğrultuda maddi durumunun kötü olduğunu, dört çocuğunun evde kendisini beklediğini ve tarlalarının talan ettiğini dillendirir. Düşmanlardan geri kalanları ise Yahudilerin ele geçirdiğini söylemek suretiyle hedef tahtasına Yahudileri koyar. Bu kötü gidişata son vermenin yolunun da, Yahudilerle mücadele ve kendileri ile işbirliği olduğunu dile getirerek zihinlere girme çabası sarf eder.

Kazancınızı Yahudilerin değil, torunlarınızın yemesini, borçlarınızın silinmesini, toprağa, mala, tarım aracına sahip olmak ve çocuklarınızın sizden iyi yaşamasını istiyorsanız, Zillich'in üstündeki giysiyi elde etmeye bakın! Evet, işte bu giysiyi! (s. 91)

1918-1945 dönemi Almanya panoramasını çizdiği *Ölümler Genç Kalır* romanında Seghers, yine Yahudilerin Naziler marifetiyle kitlelere nasıl “düşman, toplum zararlısı” olarak sunulduğundan

*Sturmabteilung (Fırtına Bölüğü): Nasyonal Sosyalizm dönemindeki yarı askeri örgüt.

bahseder. Kaybedilen savaşların sorumluları, varlıklı olmalarından dolayı “kan emici”, düşmanla “işbirlikçiliği” gibi isnat edilen suçlamaların odağında yer alan Yahudiler, romanda yaratılan düşmanlar arasında ilk sıralarda yer almaktadırlar.

Clark, Hitler’in 1933 yılında iktidara gelmesiyle Alman halkının muzdarip olduğu toplumsal parçalanma, yoğun bir şekilde hissedilen ekonomik kriz ve toplu işsizlikler gibi problemler için Yahudileri sorumlu olarak nitelediğine değinir. Bundan dolayı bu türden felaketlerin sorumlusu olan Yahudilerin karşı karşıya olduğu Antisemitizmi kendi amaçları için kullandığının altını çizer (Clark 2011: 125). Yahudilerin düşman olarak ilan edilmesindeki nedenlerden en önemlisi maddi açıdan varlıklı olmalarıdır. Çünkü bu varlık kazanılarak elde edilmiş değil aksine ülkeyi sömürerek edinilmiş bir zenginlik olarak algılanmaktadır. Romanda anlatı kişisi öğretmen Degreif’in öğrencisi Franz’a; “Çocuğum... Orada gerçekten çok Yahudi varsa, yardım kurumlarına gitmelerinin tek nedeni bankada ne kadar paraları olduklarını kimse anlamasın diyedir” (s. 233) şeklindeki ifadeler yardıma muhtaç Yahudileri dahi yalancı ve düzenbaz olarak algılatan önyargıların bir yansımasıdır. Ayrıca romanda SA birliklerinin bir Yahudi evini araması sırasında, Yahudilere ait olduklarını zannederek yanlışlıkla girdikleri bir evde SA askeri evin panjurunun fiyatını, evin içindeki bronz eşyaları ömrü boyunca çalışsa da alamayacağını düşünür ve bunlara el koyacakları için bir mutluluk kaplar. Ardından Langhorn adlı askerinin arkadaşlarına yaptığı uyarı, askerlerin zihnine adeta kazınan Yahudi imajını gözler önüne serer.

Beni dinleyin. İçerideki sözüm ona sanat eserlerini parçalayıp bütün diğer hırdavatla bir araya toplamayın sakın. Onları ayrı bir yere koyacağız, rapor edilip müzeye konulacak, onların hepsi milli servet, ona göre. (s. 420)

Burada ”milli servet” vurgusuyla askerlere örtük bir mesaj iletilmektedir. Bir bakıma alt metin niteliğinde olan “milli servet” söylemi ile Yahudilerin “devlete ait varlıkları, serveti gasp ettikleri yalanına” dikkatler çekilmek istenmektedir.

Ölümler Genç Kalır romanında Yahudilere beslenen ve bilinçaltına yerleştirilmeye çalışılan düşmanlık, özellikle Yahudilerin ticarete olan başarılarından dolayıdır. Ancak bu ticari başarı normal görülmemekte, aksine haksızlık yapılarak ve Almanları köleleştirerek gerçekleşmiştir iddiasını beraberinde getirmiştir. Daha önce *Ödül* romanında yer verilen ve Yahudilere yönelik kışkırtmaları içeren bir hikâyeyi, Seghers *Ölümler Genç Kalır* adlı romanında tekrarlar.

Kutsal kitapta bir Yahudi’den söz edilir; bu adam tanrının mükâfatlandığı halkın sandığını bilindiği gibi, içinde kutsal kitabın yasaları yazılıdır-taşıyan kutsal eşlik edermiş. Kutsal arabayı öküzler çekermiş; çünkü mükâfatlandırılmış halk, çiftçilik yapar, öküzleri araba çekmeleri için; tıpkı sizin gibi oğullarım, kızlarım. Ama bir keresinde bu öküzler tökezlemiş ve bu adam da düşebileceği endişesiyle sandığı tutmaya çalışmış. Tam o anda yıldırım çarpmış, ölmüş. (...) Kutsal kitap, bize bu adamın ölümünü, bir görevi haksız yere geçirmek isteyen bir kişinin cezalandırılmasına örnek olarak gösterir. (s. 94)

Papaz bu vaazıyla onu dinleyenleri Yahudilere karşı provoke etmeyi, araba-öküz metaforu örneğinde ise Almanları hizmet eden, köle olarak lanse etmeyi, araba ile de Yahudileri efendi olarak göstermiştir. Bu efendi-köle diyalektiğinde papaz onu dinleyenlerin bilinçaltına “sizi bir hayvan gibi sömürüyorlar” alt metni ile Yahudi düşmanlığını empoze etmeye çalışır. Papaz bu şekilde bir provokasyonla yetinmez ve “yıldırım” metaforu ile Yahudilerin cezalandırılmasını ise kutsal kitabı referans göstererek dini bir emir gibi zihinlere kazımaya yeltenir. Dinleyiciler arasında bulunan çiftçi Wilhelm Nadler, papazın bu hikâyede kast ettiği Yahudi’nin iki genç tarafından öldürülen bakan Rathenau olduğunu anlar, çünkü yakın zamanda böyle bir haber okumuştur. Çiftçilikte başarısız ve beceriksiz biri olan Wilhelm için zaten var olan Yahudi düşmanlığı papazın

bu hikayesi ile daha da pekişir. Kendini tamamen savaşa adanmış ve bütün gelecek umutlarını yeni bir Almanya ülküsüne bağlamış olan Wilhelm Nadler Yahudilere karşı kini artarak devam eder. Papazın bu tutumu Le Bon'da "iman yaratmak" deyimine karşılık gelir. Le Bon; "*İman daima, insanın eli altında bulunan kuvvetlerin en büyüklerinden biri olmuştur. İncil haklı olarak, imanın, dağları yerlerinden oynatmak kuvvetinde olduğunu söyler. Bir insana iman aşılamağın onun kuvvetini on misline çıkarmak demektir*" der.

Ticaret müşaviri Castricius *Ölümler Genç Kalır* romanında, Yahudi karşıtlığı ile öne çıkan başka bir roman karakteridir. Onun Yahudilere duyduğu öfke kendini nefret söylemi şeklinde göstermektedir. Arkadaşı subay von Klemm ile geçen diyalogda, bir yandan Sonderheimer adlı Yahudi çalışanından memnuniyetini ifade ederken diğer taraftan içten içe beslenen nefreti dışa vuran söylemleri oldukça ilginçtir;

Demeyin öyle; bir şube müdürüm var, adı Sondheimer, pek çalışkandır; ama diğer işçilerimi atacağıma işten çıkarmayı tercih ederim. Ayrıca, makinelerim ya da Godesberg'deki evim yerine zavallı Sondheimer'in kemikleri kırılınsın, sonra da parasını benim vereceğim bir sanatoryuma gitsin, bunu tercih ederim. (s.199)

Ölümler Genç Kalır romanında Adolf Hitler'in adının sıkça zikredilmeye başlandığı dönemde, insanlar gelecekle ilgili kaygı duymaya ve meraklanmaya başlamışlardır. Hukuki işlemlerini yürütmesi için avukatla görüşen ve onunla fikir alışverişinde bulunan Christian Nadler, Hitlerin iktidarında hukukta herhangi bir değişiklik olup olmayacağını sorduğunda, avukat miras ve mülkiyet kanunlarında Yahudilerin ve vatan hainlerinin mallarına el koyulması haricinde herhangi bir şeyin değişeceğini tahmin etmediğini söyler;

Ama bence toplumumuzun temelleri olan mülkiyet kanunlarına hiç dokunulmaz. Olsa olsa birkaç Yahudi'nin servetine el konulur. Yahudi değilsiniz herhalde, Bay Nadler?—Christian, papaz evindeki gibi gözlerini açarak ve orada takındığı aynı ses tonuyla, "Tanrı korusun, Sayın Avukat," diye cevap verdi. —"Belki de birkaç devlet düşmanının servetini de. Ama herhalde onlardan da değilsiniz, değil mi Bay Nadler? — "Tanrı korusun, Sayın Avukat. (s. 281)

Bu şekilde gelişen bir diyalogla, insanların gelecekteki Hitler döneminde maddi kaygıları dile getirilmiş, yine olası bir olumsuz durumdan yara alacak olan öncelikli kesimin artık deyim yerindeyse şamar oğlanı haline getirilmiş Yahudiler olacağını altı çizilmiştir.

SONUÇ

Anna Seghers *Ödül ve Ölümler Genç Kalır* adlı yapıtlarının kurgusunu, faşist rejimin barbarca uygulamaları ve insanlar üzerindeki olumsuz davranışları üzerine yapılandırmıştır. Nazilerin, onların destekçilerinin veya sempatanlarının kendinden olmayan Yahudileri dışlayan, ötekileştiren eylemleri Seghers romanlarında başarılı bir şekilde kurgulanmıştır. Kolektif bilinç bağlamında ele alındığında Naziler ve taraftarları Yahudi karşıtlığını oluşturmak için genelde ekonomik sıkıntıları klişe bir argüman olarak öne sürmüşlerdir diyebiliriz. Seghers'in romanlarında Yahudilerden sıkça "sömürücü", "kan emici" olarak- aynı sıfatlar Hitler'in propaganda ve manifestosu olarak görülen Kavgam yapıtında da yine Yahudiler için kullanılmıştır-bahsedilmesi de insanların bilinçaltına Yahudileri bu şekilde yerleştirme yani bu doğrultuda bir kolektif bilinç oluşturma amaçlı olduğunu gösterip, dönemin daha doğrusu Hitler ideolojisinin yansıması niteliğindedir. Aynı zamanda romanlarda Efendi-Köle, sömürücü-sömürülen gibi diyalektik söylemlerle Yahudilere karşı öfke ve nefretin bilinçli olarak tırmandırılmaya çalışıldığı görülür.

KAYNAKLAR

- Bahadır, Abdulkerim , **Jung ve Din**, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2010
- Clark,Toby, **20. Yüzyılda Sanat ve Propaganda**, (Çev: Esin Hoşsucu), 2. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011
- Cüceloğlu, Doğan. , **İnsan ve Davranışı**, Remzi Kitapevi, 18. Basım, İstanbul 2009
- Eroğlu, Ayşe, “Henri Bergson’da Bilinç-Sezgi İlişkisi”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 27 Aralık 2012, s. 81-102
- Hitler, Adolf, **Kavgam**, İnciraltı Yayınları, İzmir 2012
- http://anna-seghers.de/biographie_berlinlast.php (Erişim Tarihi: 02. 11. 2014)
- <http://www.literaturwelt.com/epochen/exil.html> (Erişim Tarihi: 06.11.2014)
- Jane Caplan, **Hitler Almanyası**, (Çev.: İdem Erman), İnkılâp Yayınevi, İstanbul 2012
- Jung, Carl Gustav., **İnsan Ruhuna Yöneliş**, (Çev. Engin Büyükinâl), Say Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2010
- Küçükbezirci, Yağmur, Bilinçaltı Mesaj Gönderme Teknikleri, **Turkish Studies**, Volume 8/9, 2013, s. 1879-1894
- Le Bon, Gustave, **Kitleler Psikolojisi**, (Çev: Hasan Can), Tutku Yayınevi, Ankara 2014
- Seghers, Anna, **Ödül**, (Çev: Ender Ateşman), Alan Yayıncılık, İstanbul 1985
- Seghers, Anna, **Ölümler Genç Kalır**, (Çev: Sevinç Altınçekiç), Yordam Kitap, İstanbul 2008
- Sommerfeld, Adolf, **Der Antisemitismus eine Rassenlüge**, Continent Verlag, Berlin 1920

CAMPBELL'İN MONOMİT KURAMI BAĞLAMINDA *MANAS DESTANI*: BİR KAHRAMANIN SONSUZ YOLCULUĞU

The Epic of Manas in Case of Campbell's Monomyth Theory: A Hero With A Thousand Faces

Gülşah DURMUŞ¹

ÖZET

Bu çalışma, *Manas Destanı*'ni Joseph Campbell'in *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* adlı kitabında üzerinde durulan "yola çıkış- erginlenme- geri dönüş" şeklinde özetlenen aşama arketipi bağlamında yeniden anlamlandırma denemesidir. *Manas Destanı*, Manas'ın "ayrılış- erginlenme-dönüş" arketiplerine uygun olarak bireyleşme mücadelesini vermesi ve "Yüce Birey", "Anima", "Animus", "Gölge" ve "Yüce Ana" arketiplerini ele alması açısından önemlidir. "Yüce Birey" arketipi Alp Bakay, "Anima" ve "Animus" arketipleri Manas ve Kanıkey, "Gölge" arketipi Almambet, "Yüce Ana" arketipi Çıyırdı, Kanıkey ve Saykal vasıtasıyla metne taşınmıştır. Manas'ın kahramanlık yolculuğunda en büyük yardımcıları "Almambet", "Çuvak" ve "Sırgak"; en büyük "tiran"ı Konurbay olmuştur. Metnin sonunda Manas, Konurbay tarafından öldürülmüştür. Çalışmada Manas tarafından başlatılan ve olgunluğa ulaştırılan kahramanlık mücadelesinin, Manas'ın ölümünün ardından oğlu Semetey'e emanet edildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Manas Destanı*, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, arketipsel sembolizm.

ABSTRACT

In this study *The Epic of Manas* was analyzed in case of Joseph Campbell's Monomyth Theory which was expressed in his book: *The Hero With A Thousand Faces*. The initiation process of Manas to become an individualized person, according to the Campbell's formula (separation- progress and return) is worthy in terms of the "Noble Individual", "Anima", "Anismus", "Shadow" and "Holy Mother" arche- types. "Noble Individual" arche- type is taken place with Alp Bakay, "Anima" and "Anismus" arche- types are taken place with Manas and Kanıkey, "Shadow" arche- type is taken place with Almambet and "Holy Mother" arche- type is taken place with Çıyırdı, Kanıkey and Saykal in the text. Almambet, Çuvak and Sırgak are the most important supporter and Konurbay is the strongest tyrant of Manas. At the end of the text Manas is killed by Konurbay. The result of this study can be summarized with this sentence: The initiation process which was started and reached at a mature degree by Manas was put into his son Semetey's hands after his death.

Key Words: *The Epic Of Manas*, *The Hero With A Thousand Faces*, the arche-type symbolism.

GİRİŞ

Bu çalışma, Sağımbay Orazbakoğlu (1867- 1930) tarafından rivayet edilen ve Abdulkadir İnan tarafından kısaltılarak mensur biçimde Türkiye Türkçesine aktarılan *Manas Trilogiası*'nın Manas'ın ölümüne kadarki bölümünü Joseph Campbell'in *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* adlı kitabında üzerinde durulan "yola çıkış- erginlenme- geri dönüş" şeklinde özetlenen aşama arketipi bağlamında yeniden anlamlandırma denemesidir. Campbell çalışmasının kuramsal teorisini Carl Gustav Jung'un analitik psikolojisi ve bu kuramın terminolojisi üzerine yapılandırmıştır. Bu nedenle çalışmada zaman zaman Jung tarafından arketipsel sembolizm konusunda öne sürülen tespitlere de başvurulmuştur.

Orta Asya Türk boylarından olan Kırgızlara ait *Manas Destanı*, tarihin çeşitli devrelerinin ve kültürlerinin izlerini taşımaktadır. Destan, elli civarında zengin ve değerli varyant ile bir milyona yakın mısra olarak bugüne gelmiştir. *Manas Destanı*'nin; "Manas", "Semetey", "Seytek", "Alımsarık" ve "Kulunsarık" olmak üzere, beş dairesi mevcuttur. Destanın tamamını anlatanlar, "Manasçı"; bir bölümünü anlatanlar, genel olarak destancı anlamına gelen "ırçı" veya anlattıkları daireye göre "Semeteyci", "Seytekçi" diye anılmaktadır (Yıldız, 1995: VII).

¹ Araştırma Görevlisi, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi – MALATYA Mail: gulsah.durmus@inonu.edu.tr

Sagımbay Orazbakoğlu tarafından rivayet edilen *Manas Trilogiası*, Abdulkadir İnan tarafından –destanın epizotlarına da gönderimde bulunulacak biçimde- “Kalmuk Hanı Alevke (Alööke)’nin Kırgızları Yağma Etmesi”, “Manas’ın Dünyaya Gelişi”, “Şooruk Han’ın Kırgızlara Karşı Savaşı”, “Almambet’in Kıpçak Beyi Er Gökçe’ye Gelişi”, “Alp Almambet’in Manas’a Gelişi”, “Son Savaş” ve “Manas Alp’in Ölümü” ana başlıkları altında kısaltılarak Türkiye Türkçesine aktarılmıştır (1985: 5- 9).

Gerçekleştirilen alanyazın taraması sonucu elde edilen verilere göre *Manas Destanı* bugüne kadar W. Radloff’un derlediği *Manas Destanı* metni ve destandaki Kırgız kültürü ile ilgili tespitler ve değerlendirmeler (Yıldız, 1994), destanın Türk sosyo- kültürel yapısı içindeki yeri (Eroğlu, 1996), destandaki ahlak anlayışı (Atak, 1999), destanın Danimarkalı ünlü halk bilimci Axel Olrik’in epik kurallarına göre incelenmesi (Yılmaz, 1999), resimli hikâyelerin çocuk eğitimindeki rolü ve *Manas Destanı*’nın hikâyeleştirilmesi (Akengin, 1999), destanın tarihî tabakaları (Urayimova, 2001), destandaki Türkiye Türkçesine benzer kelimeler (Kılıç, 2006) ve destanda yer alan müzikal öğeler (Vural, 2013) bakımından akademik düzlemde ele alınmıştır.

Emine Gürsoy Naskali tarafından da destana Manas’ın etrafındaki yiğitlerin sayısının neden kırk olduğu sorgulanarak yaklaşmıştır (1996).

Özkul Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği* adını taşıyan kitabında içlerinde *Manas Destanı*’nın da yer aldığı Türk destanlarını tarihsel gelişim çizgisi içinde ele alarak tasnif etmiş, olay örgüsü, ortak motif ve yapı bakımından ele aldığı bu destanlar için bir motif indeks teklifinde bulunmuştur (2003).

Karl Reichl, Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayınlanması Projesi kapsamında yayımlanan *Türk Boylarının Destanları* adlı kitabında Türk destanlarını “destan anlatıcısı, şaman, âşık ve şair”, “anlatım”, “tür”, “hikâye kalıpları”, “formel ifadeler ve ifade çeşitliliği”, “retorik stil ve anlatım tekniği” ile “zaman ve yere göre değişimler” alt başlıklarında ayrıntılı bir biçimde ele almış ve bu alt başlıklarda yer yer *Manas Destanı*’na da gönderimlerde bulunmuştur (2002).

Eski çağlara ait destanlar ile mesnevilerde, umumiyetle karakterleri aynı kalan basit ve sabit karakterli kişileri “tip” olarak tanımlayan Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar* serisinin tip tahlillerine ayrılan üçüncü cildinde *Manas Destanı* üzerinde de durmuştur. Kaplan’a göre “Manas, tıpkı ‘Oğuz Han’ yahut ‘Kazan’ gibi, belli ve muayyen bir tarihî şahsiyeti değil, göçebe insanın ‘archetype’ini temsil eder. Onda araştırılması lazım gelen şey, belirli tarihî vakalar ve şahıslarla olan münasebetinden ziyade, sosyal durum ve medeniyet şekliyle olan alakasıdır. Çünkü onu yaratan ve canlı kılan, bu sosyal durum ile medeniyet şeklidir” (1985: 67).

Campbell’ın Monomit Kuramı ve Arketipsel Sembolizm Bağlamında *Manas Destanı*

Manas’ın Doğumu

Campbell, monomitin çekirdek birimini “yola çıkış” aşaması ile başlatmaktadır (2000: 41). *Manas Destanı*’nda da Manas’ın kahramanlık yolculuğunun olağanüstülüklerle dolu yapılanışı kendisini o daha dünyaya gelmeden hissettirmeye başlar. Manas’ın babası Cakıp Han ile annesi Çıyırda Hatun evleneli on dört yıl olduğu hâlde çocukları olmamıştır. Cakıp, Çıyırda’yı mezarlı yerleri, yatırları ziyaret etmemekle; elmalı, kutlu yerlerde yuvarlanmamakla, kutlu pınarda gecelerce kalıp çocuk istememekle suçlar (İnan, 1985: 14). Buradan hareketle elma ve pınar metaforlarının Türk mitolojisinde doğurganlığa işaret ettiği sonucuna ulaşılabilir. Nitekim Türk masal ve halk hikâyelerinin çoğunda çocuksuz anne ve babalar kendilerine ak saçlı yaşlı adam ya da Hızır tarafından verilen yarımşar elmayı yemek suretiyle çocuk sahibi olurlar. Elma metaforu aynı zamanda bütünlüğü, tamlığı temsil etmekte ve şekil itibarıyla mitolojik –tam- çevrime, dramatik eğriye gönderimde bulunmaktadır.

Eliade’a göre “[şu] ya da bu biçimde, insan, miti yeniden anımsatılan ve yeniden gerçekleşme aşamasına getirilen olayların kutsal, coşku verici gücünün etkisine girmek anlamında ‘yaşar’ (2001:

28). Buradan hareketle metinde geçen “elmalı kutlu yerlerde yuvarlanma” işleminin, eyleme geçirilerek yeniden “yaşanması” istenilen bir doğurganlık miti olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu mit, yapılanış itibarıyla da Hooke tarafından, “yapılan” eylemler bölümü ile “söylenen” sözler bölümünden oluştuğu belirtilen “ritüel mitosları”nın “yapılan” eylemler bölümüne karşılık gelmektedir (1991: 10).

Rüyalar, uykudayken bedenimizi terk eden ruhumuzun gerçek yaşantısını yansıtırlar. Veya rüyalar, Tanrı ya da kötü ruhlu cinler tarafından insana iletilen duygulardır. Ya da akıldışı arzularımızın bir tatmin arayışıdır (Fromm, 1997: 49). Metinde Manas'ın doğumu, Cakıp'ın ikinci karısı Bakdevlet'in gördüğü rüya vasıtasıyla önceden haber verilmiş olması bakımından kutsal bir nitelik taşımaktadır. Bu rüyanın tabirine göre Çıyırda Hatun bir kız, bir erkek; Bakdevlet Hatun ise ikiz erkek çocuk dünyaya getireceklerdir. Bu düş gerçek olur (İnan, 1985: 15).

Metinde Bakdevlet'in gördüğü rüya dışında gerçeğe dönüşen iki rüya daha vardır. Bu “haberci” rüyalardan ilki Manas tarafından görülen ve Acıbay tarafından “Esen Han ile kavga edip mücadele yapan Almambet, Manas'a gelip yardımda bulunacaktır” (45) şeklinde yorumlanan rüyadır. İkinci rüya Kanıkey tarafından görülmüştür ve bu rüyada Almambet, Çuvak ve Sırgak'ın şehit düştüğüne, Manas'ın atı Akkula'nın öldürüldüğüne (143) işaret edilmiştir.

Manas'ın serüvenine daha doğmadan büyümlü bir nitelik kazandıran ve onun kahraman bir yiğit olacağına işaret eden bir diğer ayrıntı, annesi Çıyırda Hatun'un çocuk sahibi olacağına dair müjde aldıktan sonra Cakıp Han tarafından verilen ziyafette her türlü yemekten tiksinişi ve “pars yüreği” yemek istediğini söylemesidir. Çıyırda Hatun'a bir avcı tarafından öldürülen bir parsın yüreği yedirilmiş ve Çıyırda Hatun dokuz ay sonra bir erkek çocuk dünyaya getirmiştir (15).

Manas'ın Öldürdüğü İlk Hayvan: Fil

Jean Poul Roux, çocuğun ergenliğe girişinde bir av hayvanını parçalayarak ya da savaşarak işlediği ilk cinayetin bir zafer olarak onu erkeklerin toplumuna dâhil ettiğini ve ona bir kadın alma hakkını verdiğini söyler. Bu güç birikimiyle savaş, cinsel birleşmeyi yeni bir doğuşu temsil etmektedir (2002: 188). Kadın alma hakkından çok **ergenliğe giriş ve erkeklerin toplumuna dâhil oluşla** bağlantılı olarak Manas'ın kahramanlık serüveninde **öldürdüğü ilk hayvanın fil olduğu** tespit edilmiştir. Aranık denilen yerde gerçekleştirilen büyük savaşta Manas, Keselik Han'ın sekiz filini hortumlarını kesip parçalayarak öldürmüştür (28). Manas'ın kahramanlık serüveninin fillerle bağlantısı bu kadarla kalmaz. “Manas'ın karargâhının önünde kırk pehlivan muhafız, **fil derisiyle** kaplanmış davul bulun[maktadır]. Düşman yaklaştığı zaman bu davula vuru[lmakta], davulun sesini işiten kırk yiğit ile Manas derhâl savaş durumuna geç[mektedir]” (73-74). Bunun yanında Manas ne zaman hiddetlense “[o]nun kan görmeden hiddetinin geçmeyeceğini bilen arkadaşları sevdiği **fillerden** birini getir[ir] o da bu fili öldürüp kılıcını kınına koyduktan sonra hiddeti din[er] ve kırk yiğidi ile sohbe başla[r]dı” (75). Manas'ın kahraman olma serüveninin en güçlü tiranlarından biri olan Konurbay, Alp Yolay'dan ganimet olarak aldıkları at sürülerini Kırgızların elinden kurtarmasını isteyince Yolay, “Bunların [Kırgızların] hepsi **fil gibi güçlü alplar** imiş. At sürülerini çevirmek için tek başıma gidemem” diyerek Konurbay'ın emrini yerine getirmeyi reddetmiştir (112- 113).

Deniz Karakurt tarafından hazırlanan *Türk Söylence Sözlüğü*'nün “Manas” maddesinde “Manas: (Ban/ Man/ Yan). Heybetli, görkemli anlamına gelir. Ayrıca bu sözcük huy, mizaç, karakter demektir. Türkçede Yağan/ Yağna, Moğolca Zağan, Tuvaca Çağan sözcükleri ile aynı kökten gelir ve bunların tamamı **fil** demektir. Eski Altaycada öğrenmek anlamı da kökün içinde mevcuttur” (149) açıklamasında bulunulmuştur. Ancak bu açıklamaların ardından Karakurt tarafından Tarihî Türk Lehçeleri hususunda herhangi bir kaynak gösterilmemiştir.

Manas kelimesinin “fil” anlamına gelen kelimelerle aynı kökten geldiğini belirten kaynakların varlığı, destan metninde Manas tarafından öldürülen ilk hayvanın fil olması, Manas'ın yiğitlik sembollerinden biri olan davulunun fil derisinden yapılmış bulunması, arkadaşlarının Manas

sinirlendiğinde yatıştırmak için ona öldürmesi için fillerden birini getirmesi ve düşmanlarının Kırgızları fillere benzetmesi *arketipsel sembolizm* açısından oldukça dikkate değerdir.

Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* kitabının “fil” maddesinde “Beyaz fil Buda’nın önemli simgelerinden biriydi. Jataka hikâyelerinden birinde Buda’nın girdiği biçimlerden olan beyaz ve altı dişli filin öyküsünü okuyoruz. Uygurca yazılmış bu hikâyeye göre, Buda altı dişli beyaz bir kutsal fil olarak Himalayaların yamacında yaşamaktadır. Yine fil suretindeki iki karısından birine çiçek vermeyi unuttur. Unutulan eş, çiçek verilen diğerini **kıskanır** ve fil biçimindeki Buda’dan **intikam almayı tasarlar**” açıklamasında bulunmuştur (2002: 147).

Bu açıklamada geçen “intikam almayı tasarlamak” ifadesi ile Manas’ın atalarını kovdukları ana yurtlarına tekrar kavuşturmak amacıyla çıktığı kahramanlık mücadelesinde Kalmuk, Moğol ve Çinlilerden intikam alma arzusunda olması arasında da *arketipsel sembolizm* bağlamında bir paralellik söz konusu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Jung, arketiplerin etkisinde kalma olayını ‘şişme’ [inflation] olarak adlandırır. Böylece etki altında kalan kişinin, kendisine göre çok büyük ve tamamen kolektif nitelikteki bir şey tarafından ‘şişirildiğini’ belirtir (Fordham, 2008: 75). Metinde yer alan filler dış görünüş itibariyle şişirilmiş bir yapılanışa işaret etmektedir. Bu yapılanış itibariyle fillerin, Freud’un kişiliği oluşturduğunu belirttiği üç yapıdan biri olan egoya denk geldiği belirtilebilir (Yazgan İnanç, Yerlikaya, 2012: 20-24). Çünkü kahramanlık mitosunda “kahraman adayı”, macera sürecinde dış güçlerle savaşılmaya başlamadan önce kendisiyle içsel bir mücadele gerçekleştirmek ve kendi egosunu yenmek zorundadır. Kendisi ile mücadele edip egosunu yenemeyen kişinin, dış güçlerle edeceği mücadeleyi kazanabilmesi mümkün görünmemektedir.

Metinde Manas, Aranik denilen yerde Keselik’in ilk filini hortumunu kesip parçaladıktan sonra bundan başka yedi filin daha hortumunu keserek onları savaş meydanından çıkarır (İnan, 1985: 28). Metinde parçalanan ilk filin ardından karşılaşılan fillere “yedi” formülistik sayısına gönderimde bulunulması Freud’un ego yapılanışı ile birlikte düşünüldüğünde okuru İslam tasavvufundaki yedi nefis makamına götürmektedir.² İslam tasavvufundaki insan-ı kâmil olma serüveni, birinci nefisten yedinci nefse doğru içsel mücadelelerle ilerlenen seyr ü sülûk yolculuğundan geçer. Metinde fillerin toplam sayısının sekiz olması ile İslam dinindeki “sekiz cennet/ heşt behişt” anlayışına, özellikle vurgulanan yedi formülistik sayısı ile de İslam dinindeki “yedi cehennem” anlayışına gönderimde bulunulmuş olunabileceği de belirtilebilir.

Manas’ın Ad Dügünü

Metinde Manas’ın kahramanlık serüveninin doğumundan hemen sonra gerçekleştirilen büyük ad verme düğününe yansıyan en dikkate değer yanı, düğünde Kırgızlar tarafından çocuğa “Manas” adının verildiğinin gizlenmesine karar verilmesidir. Bu ad sadece Kırgızlar tarafından bilinecek ve “tiran” konumundaki “Kalmuklar”, “Çinliler” ve “Moğollar”dan gizlenecektir. Böylelikle isim düğününde çocuğun adının “Dev Cinli” olduğu ilan edilir. Bu ad değişikliğinin sebebi, Çinli Esen Han’ın kâhinlerinin Kırgızlarda Manas adlı bir çocuğun doğacağını ve bunun Çin ve Kalmuk halkları için büyük bir bela olacağını haber vermiş bulunmalarındadır (İnan, 1985: 15).

“Yüce Ana” Arketipi

Yüce Ana arketipinin genel anlamda ortak bilinçdışını yansıttığını, benliğin onunla iletişim içinde bulunduğunu ve kişiliğin gelişiminde çok etkin rolü olduğunu belirten Gökeri’ye göre Yüce Ana’nın “[k]orkunç, mahvedici, yutup engelleyen, bir güç olmaktan, şefkatli, koruyan, besleyip

* **Nefs-i emmare**, üzeri yoğun ve kalın perdelerle örtülü nefis; **nefs-i levvame**, üzeri hafif ve ince perdelerle kaplı nefis; **nefs-i mülhime**, üzeri nur- zulmet karışımı perdelerle kaplı nefis; **nefs-i mutmainne**, bir öncekine göre nurlu perdelerin ağırlıkta olduğu nefis; **nefs-i raziye**, bir öncekine göre nurun daha fazla, karanlığın daha az olduğu nefis; **nefs-i merdiyye**, bir öncekine göre nurun daha fazla, karanlığın daha az olduğu nefis; **nefs-i kâmile** (nefs-i zekiye), perdelerin tamamen kalktığı, zulmetin kalmadığı nefis makamı. Birinci nefsten yedinci nefse doğru gelindikçe cismaniyet, zulmaniyet, kesafet azalırken derece derece ruhaniyet, letafet artar (Uludağ, 2001: 271).

büyüten, yaşam gücü veren bir varlığa kadar tezatlarla dolu bir kapsamı vardır” (1979: 26). Yüce Ana arketipinin “[k]orkunç yanı cadı nitelikleri taşıyan ‘Korkunç Ana’da (Terrible Mother), şefkatli yanı ‘İyi Ana’ arketipinde yansımaktadır” (27). İyi Ana karakterinin temel özelliklerinden biri de kahramanın kendinden bir anlamda kopup bilinçlenmesini, kişilik kazanmasını isteyen, ona bu yolda olanak sağlayıp yardım eden yanıdır. Buna Neumann ‘transformative’ (değiştirici) özelliği der (27- 28).

Manas’ın eşik ve sınavlarla dolu büyümlü kahramanlık mücadelesinde ‘transformative’ (değiştirici) özelliği ağır basan üç Yüce Ana arketipi tespit edilmiştir: annesi Çıyırda Hatun, karısı Kanıkey ve “ahretlik dostum” (İnan, 1985: 154) dediği Saykal.

Er Gökçe’nin yiğitleri tarafından Gökçe’nin karısı Akergeç’le ilişkisi olduğu yolunda kendisine iftira atılan Almambet, hediyeleriyle birlikte Manas’ın yanına gelir (İnan, 1985: 47). Manas’ın annesi Çıyırda Hatun, Almambet’i “yavrum” diye kucakladığında memelerinden süt akıverir. Manas ve Almambet, Yüce Ana Çıyırda Hatun’un çağrısına uyarak onun memelerini emer ve öz kardeş olurlar (47). Burada Kırgızlarda süt kardeşliğinin öneminin vurgulanmasının yanında dikkate değer bulunan diğer nokta, kardeşlik mefhumunda samimi bir niyetle paylaşılan anne sütünün soy sop, genetik ve çevreden daha çok önemsenmiş olmasıdır.

Hain ve kurnaz “tiran” Közkaman, Manas’a aynı soydan geldiklerine ve kendisine sığınmak istediklerine dair bir mektup yazıp adam gönderdiğinde babası Cakıp Han, bu duruma memnun olur ancak sezgisi kuvvetli Yüce Ana rolündeki Çıyırda Hatun ile Kanıkey bu duruma hiç sevinmezler (54). “Bir gün Kanıkey bu ‘yeni kardeşler’in evlerde puta taptıklarını işitti. Ona göre bunlar ‘Kırgızlığı’ çoktan unutmuş, gâvur olmuşlardı. Onların hareket ve tavırlarını hiç beğenmiyordu. Onların her davranışından şüpheleniyordu, bu Közkamanlardan Manas’ın başına bir felâket gelebileceğinden korkuyordu” (55).

Metinde yer alan ikinci Yüce Ana Kanıkey; Manas ve kırk yiğidi savaşırken en muhtaç oldukları anlarda onların yiyecek, giyecek ve ilaç ihtiyaçlarını temin eder (119). Gördüğü düş sonrası Manas’ın kahramanlık serüvenindeki en büyük yardımcıları olan “Almambet”, “Çuvak” ve “Sırgak”ın şehit düşüklerini ve Manas’ın sevgili atı “Akkula”nın öldürüldüğünü sezinler ve oğlu Semetey için terbiye ettiği atı “Tayburul” ile diğer hediyeleri bir kabile ile Manas’a gönderir (143). Kanıkey, aynı zamanda savaş yaralarının nasıl tedavi edileceği ve afyonlu ilaçların nasıl hazırlanacağı konusunda da bilgi sahibidir (146).

‘Transformative’ (değiştirici) özelliği ağır basan üçüncü Yüce Ana, Manas’ın “ahretlik dostum” (İnan, 1985: 154) dediği Saykal’dır. Manas, ölmeden hemen önce Kanıkey’e vasiyetini belirtirken Saykal hakkında bilgi verir ve Kanıkey’den Saykal’ın cenazesine mutlaka davet edilmesini ister. “Bu kız, Manas’ın arkadaşlarıyla çarpışıp hepsini yendikten sonra Manas’ın kendisi ile çarpışmış, fakat ‘Manas bir kıza yenilmiş’ demesinler diye yenilmiş olarak görünmüştür” (149).

“Yüce Birey/ Yaşlı Bilge Adam” Arketipi

Kişinin yaşamında etkin olabilecek iki arketipin “Yaşlı Bilge Adam” ve “Büyükanne” olduğunu belirten Jung, yaşlı bilgeyi anlatımın arketipi olarak adlandırmaktadır. Ancak bu arketip, başka kılıklara bürünmüş olarak da görüldüğünden –örneğin bir kral, bir kahraman, bir doktor ya da bir kurtarıcı- ‘anlatım’ sözcüğünü geniş anlamda almak gerekir (Fordham, 2008: 74). Metinde yaşlı bilge arketipinin en güçlü yansıması Alp Bakay’dır. Manas doğduktan sonra babası Cakıp Han, onu terbiye etmesi için Bakay Han’a emanet eder (Yıldız, 1995: 540- 541). Manas’ı, babası Köketay’ın vasiyetine rağmen aş (matem) törenine davet etmeyen Bokmurun, Kırgızların en büyük düşmanları olan Kalmukları, Moğolları ve Çinlileri törene davet ettiği için törenin düzeni bozulmuş ve bir tehlike ortamı doğmuştur. Kendisini bu tehlikeden kurtarmak için Aydar’ı elçi olarak gönderip Manas’tan yardım isteyerek onu bir “maceraya çağırın” Bokmurun’un bu teklifi karşısında Manas hiddetlenir. Alp Bakay hemen devreye girerek Manas’a “Bokmurun çok genç, hatta çocuktur. Babasını kaybetmekle büsbütün sersem olmuş olduğunda şüphe yok. Onunla

çarpmak, onun sürülerini yağmalamak senin gibi büyük, ünlü alpa yakışmaz” diyerek onu uyarır (62). Manas, Aydar’a hücum etmek isteyince Kanıkey araya girerek atalarının töresinde davetçinin de elçi gibi olduğunu belirtmiş ve “elçiye ölüm yok” demiştir. Elçiyle uğraşmanın Manas’a şeref vermeyeceği konusunda Kanıkey’in yaptığı uyarılara Alp Bakay da -Manas’tan aynı ricada bulunarak- destek olmuştur (75).

Kendisi öldükten sonra düşmanlarının mezarından ölüsünü çıkararak öç alabileceklerini düşünen Manas, Kanıkey’e vasiyetini bildirirken ondan Alp Bakay’a danışarak kendisini kimsenin bilmediği bir yere gömmelerini ister (148- 149). Metinde Alp Bakay’ın “Yaşlı Bilge” arketipinin yansıması olduğunun bir diğer somut göstergesi onu tarif etmek için kullanılan “her müşkülün çaresini bulan Alp Bakay” (117), “[ö]lüm ile oynayan, düşmanlardan korkmayan Bayın oğlu Alp Bakay” (119) ifadeleridir. Ünlü “tiran”larından Niskara, Manas’a kendisini tanıtırken “Sana Bakay nasıl ise, ben de Kalmuklar için öyle idim. Kara püsküllü Kalmuk ili hanlarının gözü idim” (125) diyerek Alp Bakay’ın Kırgızlar arasındaki yüce kişiliğine ve değerine işaret etmiştir.

“Anima” ve “Animus” Arketipleri

Frieda Fordham *Jung Psikolojisinin Ana Hatları* adlı kitabının üçüncü bölümünde kolektif bilinçdışının arketipleri üzerinde durmuştur. Ona göre “[k]adınlardaki ‘animus’ erkekteki ‘anima’nın karşılığıdır. Anima gibi o da üç kökten türemiş gibi görünmektedir: Bir kadına miras kalan erkeğin kolektif imajı, yaşamı boyunca erkeklerle ilişkilerinden kaynaklanan, erkeklikle ilgili kendi deneyimi ve içindeki erkeksi köken” (2008: 69).

Metinde Çubak Alp, Kanıkey’in huy ve güzelliğini öğrenmek için Manas tarafından bir casus olarak gönderilir. Kanıkey, bunu anlar ve Çubak’a aç bir kaplan gibi saldırır. Çubak, kaçmaya mecbur kalır. Manas, Çubak’a onu takip edenin bir erkek değil bir kız olduğunu haber verince Çubak boynunu büküp “ey alpım, bu kız dediğin kızlardan çıkan bir arslanmış. Bizim arslan Manas’a layık bir kızdır. Bununla evlenirseniz bahtınız açılacak, her türlü teşebbüsünüzde muvaffak olacaksınız” der ve [Kanıkey’le] mücadele[si] sırasında başına gelenleri [Manas’a] tek tek anlatır (İnan, 1985: 48- 49). Çubak, bu sözleriyle aynı zamanda Kanıkey’in içindeki erkeksi kökeni, bu kökenin onun davranış biçimlerine nasıl yansıdığını da dile getirmiş olur. Kanıkey, âdetâ Manas’ın erkeksi bütün yönlerinin bir kadında tezahür etmiş biçimidir. Manas, savaş meydanlarında ganimet olarak elde ettiği Kalmuk’tan Karabörk ve Kolca’dan Akılay’ı almış (48) ancak Kırgız geleneklerine göre toylu düğünlü evlenmemiştir. Manas’ın bu iki kadından çocuğu da yoktur. Manas’ın Kanıkey’i kendisine eş olarak seçmesinde onda kendisinin erkeksi yönüne ve yiğitliğine çok benzeyen nitelikler görmüş olması etkili olmuştur.

Destanda Manas ile Kanıkey’in birbirleri ile örtüşen tarafları, Manas için kullanılan “avcı kuşu” ve Kanıkey için kullanılan “sungur” benzetmeleri ile tamamlanmıştır (İnan, 1985: 50).

Manas, Er Gökçe ve Almambet, -sırasıyla- Karahan’ın üç kızı olan Kanıkey, Akergeç ve Aruke ile evlenmiş; üç bacanak, tiranları Esen Han’a karşı büyük zaferler kazanmıştır (İnan, 1985: 53).

“Gölge” Arketipi

Manas’ın kahraman olma ve Kırgızları ata yurtlarına kavuşturma mücadelesinde en büyük “yardımcı”sı Almambet, en büyük “tiran”ı ise Alevke oğlu Konurbay’dır. Manas, bu durumu “Süngüme takılan kızıl bayrağım, Kangay’dan gelmiş armağanım, doğan kuşum Almambet[!] [S]ıkıntılı günümde sen benim en gerekli dostumsun!” (118) ve “[b]aşka Kalmuk, binlerce Kalday’ın önemi yok, pamuklu kuşağı, geniş çizmeli[,] caka satan Konurbay’a yetişeyim” (117) cümleleriyle ortaya koymuştur.

Jung, bireysel bilinçdışında bulunan diğer yüzümüzü “gölge” olarak adlandırmaktadır. (...) Toplumsal standartlara ve bizim ideal kişiliğimize uymayan tüm vahşi istek ve duyguları kapsar. Utanç duyduğumuz ve kendi hakkımızda bilmek istemediğimiz her şeydir (Fordham, 2008: 62- 63). Prensiplerimize aykırı olduğu için ahlaksal, estetik ya da başka nedenlerle kabul etmek

istemediğimiz ve farkında olmadan bastırdığımız nitelikler oluşturur gölgeyi. Gölge, ruhsal bütünlüğün “karanlık yanı”, “karanlık kardeşi”dir (Gökeri, 1979: 18- 19).

Bir Kalmuk prensi olan Almambet, Han- Yaylası ve Esen Han'a sadakat noktasında girdiği bir tartışma sonucu babası ile darılır (37- 39) ve önce Kıpçak Beyi Er Gökçe'ye gelerek sığınır, Gökçe'nin yanındayken Müslüman olur. Bir Kalmuk prensinin Müslüman olması büyük bir olaydır (41- 42). Sonrasında Er Gökçe'nin yiğitleri tarafından iftiraya uğrayan Almambet (42- 44) Manas'a gelir. Manas'ın yiğitlerinden Çuvak, Almambet'e “serseri Kalmuk, düşman yenmiş, zafer kazanmış nesne gibi bana ters bakıyor” (96) şeklinde hakaret ederek onun kendisiyle yüzleşmekten korktuğu gerçeği yüzüne haykırması ve Almambet'in “gölge”sini söze dökmüş olur. Bu durum karşısında Almambet, “Öz ana yurdundan ayrılan er bedbaht ve öz soyundan ayrılan yiğit hor ve hakir olur. Bunun içindir ki ana yurdundan ve öz soyundan ayrıлып uzaklara düşen yiğit için ölüm en hayırlı kaddedir. Yabancı illere düşen er için ölüm bir değil bin kerre olurmuş. Böyle hakaret görmektense önündeki Almambet ölsün. Beni hırslandırırırsanız yapamayacağım yok” (96) diyerek gölgesinin kendi içindeki yansımalarını söze dökmüş olur. Ancak Manas'ın araya girmesiyle Almambet ile Çuvak birbirlerinden özür dileyerek barışır ve dost olurlar (97). Almambet'in “gölge”sini söze dökenlerden biri de Konurbay olur: “Bu kaçak Almambet Burutlara [Kırgızlara] sığındı. Bu yaptığı hatırıma geldikçe yüreğim parça parça oluyor” (135), “[h]iç olmazsa şu hain kaçak kulu öldürebilsem, doya doya kanını içsem” (136).

Yıllar önce Konurbay'dan kaçıp Kırgızlara sığınırken izlediği yolu Sırgak'la geri dönen Almambet, bu dönüş esnasında eski elbiselerini atıp kılık değiştirerek Konurbay olur. Bu kılık değiştirme işlemi, simgesel olarak onun benliğinde meydana gelen dönüşüme işaret etmektedir. Nitekim Campbell'e göre gerçek dönüşüm ya da erginlenme için kahraman adayının “dünyevi karakteri(nin) dışarıda kalması, onu yılanın derisi gibi atması gerek[mektedir]” (2000: 110). Bu dönüş esnasında -yıllar önce Konurbay'dan kaçarken- yolda bıraktığı her şeyi tek tek yerinde bulması da Almambet'i çok şaşırtmıştır (102).

Ana yurda dönüş yolculuğu esnasında Almambet'in niyeti, “altı aylık yerden haber alan”, “on günlük yoldan koku alabilen”, “altı günlük uzaktan gelen düşmanı görebilen”, “Kangaylıların bekçisi” kıpkızıl tilkiyi yakalayıp ele geçirmek ve onları bu tilkinin sağladığı avantajlardan mahrum etmektir (İnan, 1985: 100). Almambet'in kurşunu ile yaralanan tilki, Sırgak'ın süngüsü ile öldürülür. Ancak bununla yetinmeyen Almambet, tilkinin “altı” formülistik sayısında gizlenmiş bütün olağanüstü niteliklerini ortadan kaldırmak için onu altı parçaya böler (101). Almambet'in bu işlemi yapma niyetinin, tilkinin “öngörü”, “aklı kurnazca kullanma”, “makul olup olmadığına bakmaksızın faydacı davranma” niteliklerini kendisinde toplamak olduğu öne sürülebilir. Almambet'in, tilkiyi öldürmesi, varlığını “alık” ve “ahmak” olmaktan kurtararak aklının hâkimiyetine girdiğinin somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

“Destanların Kutsal Zamanına Açılma Arzusu” ve Almambet

Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri* adlı kitabında “Yalan(cı) öyküler'in ne zaman ve nerede olursa olsun anlatılabilmelerine karşılık mitler, ancak kutsal bir zaman süresi boyunca (genellikle sonbaharda ya da kışın ve yalnızca geceleyin) ezberden okunmalıdır” (2001: 19) dedikten sonra Stein'den aktarma yaparak “[e]zberden okuma işi güçlü bir büyüyle bir tutulur. Bu her türlü üstünlüğü elde etmeye, özellikle de avda ve savaşta başarı sağlamaya yardımcı olur” (20) açıklamasında bulunmuştur.

Metinde arka tarafında yoğun Çin ve Kalmuk ili bulunan yaralı Almambet, derin bir düşünceye dalarak hatırında kalan eski kahramanlık destanlarından bazı parçaları mırıldanmış ve böylelikle [Almambet'in] bunlardan kuvvet ve teselli almak istediği belirtilmiştir (110). Buradan hareketle “Almambet tarafından eski kahramanlık destanlarına -bilinçli bir şekilde ezberden okunmak suretiyle- etki gücü harekete geçirilmek istenilen birer ‘büyü metni işlevi’ yüklenmiştir” sonucuna ulaşılabilir. Çünkü “[m]itlerin, ezberden okunması sırasında bu masalsi zamana yeniden dönülür, dolayısıyla da anımsanıp yeniden canlandırılan olaylarla ‘zamandaş’ duruma gelinir,

Tanrıların ya da kahramanların varlığına tanık olunur. İnsan mitleri ‘yaşarken’ kutsal olmayan, kronolojik özellikteki zamanın dışına çıkar, nitelik açısından farklı bir zamana, hem en eski hem de sonsuza dek yakalanabilecek olan ‘kutsal’ bir zamana açılır” (Eliade, 2001: 27- 28).

Manas’ın Kırk Günlük Uykusu: Balinanın Karnı

Büyülü eşikten geçişin bir yeniden doğum alanına geçme olduğu fikri, bütün dünyada balinanın karnının rahim imgesiyle simgelenmiştir. Kahraman, eşiğin gücünü ele geçirmek ya da onunla uzlaşmak yerine bilinmeyen içinde kaybolur ve ölmüş gibi görünür (Campbell, 2000: 107). Genel anlamda “balinanın karnı” olarak isimlendirilen kahramanın serüven mekânı karanlık, dar ve kuşatıcı imgeleriyle kahramanın ruh hâlini yansıtan ve onun çıkış noktasını tekrar tekrar teğet geçeceği labirent halinde bir mekândır. Ruhsal aşama kat etmek üzere karanlık ve dolambaçlı yollardan geçmek zorunda olan kahraman, meçhulü kucaklayan bu mekân içerisindeki sembolik seyahatinde birçok şifrelerle karşılaşmakta ve bu şifreleri bir bir çözümlenerek macerasını örmektedir (Özcan, 2003: 80). Metinde Manas; Kalmuklar, Moğollar ve Çinlilerle gerçekleşecek büyük savaş öncesinde “acı tatlı olaylardan sonra kırk gün hiçbir şey düşünmeden istirahat e[der]” (İnan, 126). Çuvak ve Almambet’i düşman kuvvetlerini keşif için gönderdikten sonra da derin bir uykuya dalar. “Ölmüş adam gibi hiçbir şey duy[mamaktadır]” (111). Çuvak, Manas’a keşif sonucu elde ettikleri bilgileri açıklar ve ona “[ç]evremizde düşman, hele Konurbay gibi bir alp bizi yok etmeye çalışırken böyle ölüm uykusuna dalman akıllıca bir iş mi?” (111) diye sorar. Manas’ın kahramanlık serüveninin “balinanın karnı” aşamasına denk gelen bu kırk günlük istirahati ve daldığı derin uykuyu, en büyük yardımcıları olan Sırgak (136), Almambet (140) ve Çuvak (139- 141)’in şehit olmalarına, atı Akkula’nın ölmesine (141) ve kendi ölümüne engel olamaz (145- 156).

Manas’ın Ölümü

Manas, kendisini barış vaadiyle davet edip hile ile süngüleyen Konurbay’ın belinde açtığı yaranın -yardımcıları Sırgak, Almambet ve Çuvak’ın ölümü üzerine yaşadığı son manevi ıstırap nedeniyle- açılması sonucu ölmüştür (148). Başlattığı kahramanlık mücadelesinin kendi payına düşen bölümünü belirli bir olgunluğa ulaştıran Manas, oğlu Semetey’in on iki yaşına geldiği zaman durumdan haberdar edilmesini Kanıkey’e vasiyet etmiş (148) böylelikle kahramanlık mücadelesinin kendisinden sonraki aşamalarını Semetey’e emanet etmiştir.

Semetey’in, babasının kim olduğundan ve başına neler geldiğinden haberdar edileceği yaşın “on iki” olması ve “son savaş”ta Manas’ın kırk yaşından “on iki”sinin şehit olduğunun (142) belirtilmesi okuru “on iki” formülistik sayısı üzerinde düşünmeye sevk etmektedir.**

SONUÇ

Campbell’in *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* kitabında üzerinde durulan “yola çıkış-erginlenme- geri dönüş” şeklinde özetlenen aşama arketipi, *Manas Destanı*’nda babadan oğula, oğuldan toruna emanet edilen yapılanışı ile farklı bir görünüm sergilemektedir. Metin; Manas, Semetey ve Seytek’in üç basamaktan oluşan, art zamanlı kahramanlık serüvenidir. Metinde Manas tarafından temelleri atılan bu serüven, oğlu Semetey tarafından olgunluğa eriştirilmiş ve torunu Seytek tarafından başarı ile sonuçlandırılmıştır. Bu durum, masallarda sıklıkla görülen en küçük ve en akıllı kardeşin zafer kazanması motifi ile benzerlik göstermektedir: “İyi doğmuş Alp Seytek, (...) Er Kıyaz’la Kançora’yı öldürdüğü yerde üç gün rahat yattıktan sonra geniş Kul Ata ırmağı kıyısına, geniş Talas’ın vadisine göçüp geldi. Büyük babası Manas’ın çadır kurduğu yerde çadır kurdu. Üç Koşay denilen yer ile Talas sahillerini elinde tuttu. Talas’tan Taşkent’e kadar uzanan ülkeye hâkim olup ömür sürdü” (İnan, 1985: 213).

** Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* adlı kitabının “Türk Mitolojisinde Renkler ve Sayılar” a ayrılan altıncı bölümünde on iki sayısı için “On iki gök katı ve burada tanrılar ya da ruhlar yaşadığına inanılıyorsa, 12 burç, 12 hayvanlı Türk takvimi, 12 yıldız, 12 çadır, 12 oğul, 12 ayda dogma ve hatta 12 düğme vb. nitelendirmeler rahatlıkla ortaya çıkabilir” (2002: 199) açıklamasında bulunmuştur. Buradan hareketle *Manas Destanı*’nda on iki formülistik sayısının “on iki gök katında bulunduğu inanan Tanrı ve ruhlardan güç alma arzusu”yla bağlantılı olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Bu çalışma, destanın ilk aşaması olan Manas'ın kahramanlık serüveni ile sınırlandırılmıştır. "Kahraman" olacağı daha doğmadan annesinin yediği "pars yüreği" vasıtasıyla sezdirilen Manas'ın, ad verme döneminde "Manas" adının Kalmuklar, Çinliler ve Moğollardan gizlenmesine karar verilmiştir. Manas'ın, adının anlamı ile bağlantılı olarak öldürdüğü ilk hayvan fil olmuş, ne zaman öfkelenirse arkadaşları ona parçalayarak öldürmesi için fil getirmiş, davulunu fil derisinden yaptırmış ve Manas'ın düşmanları Kırgızları fillere benzetmiştir. Gerçekleştirilen çözümleme sonucu elde edilen verilere göre metinde yer alan fillerin Manas'ın kahramanlık serüveninin içsel boyutunda onun egosunu temsil ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Manas'ın, atalarını kovuldukları ana yurtlarına kavuşturmak amacıyla çıktığı kahramanlık mücadelesi, "haberci" konumundaki Bokmurun'un "maceraya çağrı"sı ile başlamıştır. Manas'ın eşik ve sınavlarla dolu büyü kahramanlık mücadelesinde en büyük yardımcıları "Almambet", "Çuvak" ve "Sırgak"; en büyük "tiran"ı ise Alevke oğlu Konurbay olmuştur. Metinde "Yaşlı Bilge" arketipinin en güçlü yansıması, Alp Bakay; 'transformative' (değiştirici) özelliği ağır basan "Yüce Ana" arketipinin tespit edilen üç temsilcisi ise Manas'ın annesi Çıyırda Hatun, karısı Kanıkey ve "ahretlik dostum" dediği Saykal'dır. Manas ile karısı Kanıkey, birbirlerinde "anima" ve "animus"larını bulmuşlardır. Gölge arketipi ile "kutsal" destan zamanlarına yeniden açılma düşüncesi ise metne Almambet vasıtasıyla taşınmıştır. Kalmuklar, Moğollar ve Çinlilerle gerçekleşecek büyük savaş öncesi Manas'ın daldığı kırk günlük uyku, onun kahramanlık serüveninin "balinanın karnı" aşamasına denk gelmiş, bu süreçte yardımcıları Sırgak, Almambet ve Çuvak ile atı Akkula öldürülmüştür. Metnin sonunda Manas, kendisini barış vaadiyle çağıran Konurbay tarafından süngülenerek öldürülmüştür. Böylelikle Manas tarafından başlatılan ve olgunluğa ulaştırılan kahramanlık mücadelesi oğlu Semetey'e emanet edilerek metin sona erdirilmiştir.

Semetey'in on iki yaşına kadar Buhara'da dedesi Karahan'ı "baba", annesi Kanıkey'i "abla" bilerek geçirdiği (İnan, 1985: 161) "balinanın karnı" evresi, nişanlısı Ayçörek'e kavuşmak için Çinkoca ve Toltoy ile verdiği mücadele, babası Manas'ın intikamını almak için Konurbay üzerine düzenlediği sefer; Kançora, Er Kıyaz ve Çaçıkey ile gerçekleştirdiği mücadeleler ile oğlu Seytek'in kahraman olma yolculuğu bir başka çalışmada arketipsel sembolizm ve *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* bağlamında incelenmeye değerdir.

KAYNAKÇA

Akengin, G. (1999). *Resimli Hikâyelerin Çocuk Eğitimindeki Rolü ve Manas Destanı'nın Resimlerle Hikâyeleştirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

Atak, S. A. (1999). *Manas Destanı'nda Ahlak Anlayışı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Campbell, J. (2000). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. İstanbul: Kambalçı Yayınevi

Çobanoğlu, Ö. (2003). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kambalçı Yayınevi.

Eliade, M. (2001). *Mitlerin Özellikleri*. (Çev.: Sema Rifat). İstanbul: Om Kuram Yayınevi.

Eroğlu, C. (1996). *Türk Sosyo- Kültürel Yapısı İçinde Manas Destanı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Fordham, F. (2008). *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Say Yayınları.

Fromm, E. (1997). *Rüyalar Masallar Mitozlar*. İstanbul: Arıtan Yayınevi.

Gökeri, A. İ. (1979). *Arketiplere Dayanan Yeni Bir İnceleme Yönteminin Tanıtılarak İngiliz ve Türk Edebiyatında Bazı Romans ve Epik Niteliğinde Yapılara Uygulanması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi DTCF, Ankara.

Hooke, S. H. (1991). *Ortadoğu Mitolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi.

- İnan, A. (1985). *Manas Destanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kaplan, M. (1985). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri*. İstanbul:Dergâh Yayınları.
- Karakurt, D. (2011). *Türk Söylence Sözlüğü*. Web: <<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/tr/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf>> adresinden 30 Mayıs 2014 tarihinde alınmıştır.
- Kılıç, H. (2006). *Manas Destanı'ndaki Türkiye Türkçesine Benzer Kelimeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Naskali, E. G. (1996). “*Manas Destanı'nda Kırk Yiğit (Niçin Kırk Yiğit)*”. Web: <http://www.tdk.gov.tr/images/css/TDD/1996s529/1996s529_00_17_E_G_NASKALI.pdf> adresinden 30 Mayıs 2014 tarihinde alınmıştır.
- Özcan, T. (2003). “*Oğuz Kağan Destanının Kahramanlık Mitosu Bakımından Çözümlemesi*”. *Milli Folklor Dergisi*. 57. 76- 81.
- Reichl, K. (2002). *Türk Boylarının Destanları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Roux, J. P. (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Uludağ, S. (2001). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Urayimova, Ş. (2001). *Manas Destanı'nın Tarihi Tabakaları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Vural, F. G. (2013). *Manas Destanı'nda Yer Alan Müzikal Ögeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Yazgan İnanç, B., Yerlikaya, E. E. (2012). *Kişilik Kuramları*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Yıldız, N. (1994). *W. Radloff'un Derlediği Manas Destanı Metni ve Destandaki Kırgız Kültürü İle İlgili Tespitler ve Değerlendirmeler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yıldız, N. (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, M. (1999). *Manas Destanı'nın Epik Kurallara Göre İncelenmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

FUZÛLÎ'NİN RAKİPLERİNE DAİR BİR DEĞERLENDİRME

A Review of Fuzuli's Opponents

Mehmet ULUCAN¹

ÖZET

Sanatçıların gücü, eserlerinde gösterdikleri üretkenlik ve yaratıcılıkla doğru orantılıdır. Sanatçı, bu özelliklerini belirgin şekilde gösteren kişidir. Şiirde, musikide, resimde, heykeltıraşlıkta vb. sanat dallarında ölümsüzleşen sanatçılar, sanattaki güçlerini en üst seviyede gösterenlerdir. Makalemizde; sanat dalları arasından şiiri, şairlerden ise Fuzûlî'yi ele almaya çalışacağız. Çünkü Fuzûlî, ölümsüz eserler vermiş bir sanatçıdır.

Fuzûlî, Klasik edebiyatımızın biçim ve türleri ile bilinen tip ve karakterlerini çok iyi kullanmıştır. Seçtiği tip ve karakterler özellikle aşk kahramanları önceden bilinenlerdir. Fuzûlî'nin asıl başarısı da buradadır. Fuzûlî, başarısıyla bu kahramanları öyle bir noktaya çıkartmıştır ki onları rakip olarak görmüş daha doğrusu onlara rakip olmuştur.

Makalemizde Fuzûlî'nin rakiplerini ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Fuzûlî, şiir, rakip

ABSTRACT

Power of artists is directly proportional with creativity that they in their works express. Artists are the people who show their creativity feature prominently. Artists who in poem, music, art, and sculptor, became immortalized, are the people that express their creativity feature pre-eminently. We will try to discuss poem among the field of arts and Fuzuli among poets. Because Fuzuli is an artist who composed immortal works.

Fuzuli used well-known types and characters with forms and shapes of classic literature very well. The characters that he picked especially love heroes were in advance known. Fuzuli's main success was here. Fuzuli took these heroes such a stage with his success in creativity that he made them to himself rival or rather he run against them.

In this announcement will we discuss Fuzuli's opponents.

Key Words: Fuzuli, Poem, Opponents.

GİRİŞ

Sanatçı, yaratıcılık özelliğini en belirgin şekilde göstererek varlığın boyutlarını zorlayan insandır. Başka bir ifadeyle sanatçı, insanüstü bir varlığa dönüşme istek ve istidadı taşıyan kişidir. Nitekim şiirde, musikide, resimde, heykeltıraşlıkta vb. pek çok sanat dalında ölümsüzleşen sanatçılar, bu gayretin içinde olanlardır.

Edebî eserler, yeni duygu, düşünce, hayallerle birlikte yeni tip ve karakterleri ortaya koyan yeni temalar oluşturan ürünlerdir. Bu eserlerde tenkit önemli bir yer tutar. Divan şairleri, eserlerinde zaman zaman tenkite başvurmuşlardır. Bu tenkit, mesnevilerde daha belirgindir. Mesneviler, bir konuyu ele alıp işleyen eserlerdir. Tezkireler ise daha bilinçli ve bu maksatla yazılan eserler olduğu için edebî tenkit anlamında ilk ciddi kaynaklar olma özelliğini taşımaktadırlar (Coşkun,2007).

Yer, zaman ve şahıslar kadrosu, edebî eserlerin en önemli unsurlarındandır. Bu unsurlar, şiirde de son derece önem arz eder. Divan şiirinde ise şahıslar kadrosunun tam bir sistematığı oluşturulmuştur. "...özellikle dîvan ve mesnevilerde yer alan şahıslar kadrosu, asırların

¹ Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü ELAZIĞ, e-mail: ulucanmho23@gmail.com

Makalemizden, Üçüncü Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı - Avrupa'da Türkçe - 30 Ekim - 01 Kasım 2014, Beder Üniversitesi Tiran Arnavutluk'ta; "Fuzûlî'nin Rakipleri" adıyla sunduğumuz bildiride, kısmen yararlanılmıştır.

süzgecinden geçerek klişeleşmiş belirli tiplerden ibarettir. Dîvanlarda terennüm edilen insan tiplerini ana hatlarıyla hülâsa etmek gerekirse esas itibarıyla âşık-meddâh (bu her zaman şairin kendisidir), ma‘şûk (sevgili) ve memdûh (övülen hükümdar, vezir vb.) olmak üzere üç temel tip insanla karşılaşırız” (Şentürk,1995,XI). Ancak Divan şiirindeki şahıslar kadrosu, bunlarla sınırlı değildir.

Divan şiirinin şahıslar kadrosunda; toplumun her katmanından insanları temsil eden tipler, kendine yer bulmuştur. “Bütün bu tipler hakkında geliştirilen tasvir ve düşünceler, şairlerin toplumu oluşturan fertler ile mesafe ve münasebetlerini gösteren, edebiyat ve toplum ilişkisini yansıtan önemli ipuçları durumundadırlar. Şairlerin toplumu oluşturan tipler hakkındaki fikir ve tasavvurları aynı zamanda edebiyatın sosyal tenkit cephesini oluşturan önemli bir bahsini teşkil eder” (Şentürk,1995,XII). Ancak şairlerin, eserlerinde geçen bu tip ve/ya kahramanların tenkidini yapmaları yaygın bir yaklaşım değildir. Hele hele şiirler(in)deki kahramanları, bilinenin/beklenenin dışında bir anlayışla ele alıp tenkit etmeleri neredeyse yok gibidir.

Özellikle mesnevilerde âşık ve maşukun yanında yer alan diğer şahısların sayısı zenginleşir. Neredeyse bütün kurgusal metinlerde aşkın değişmez kahramanları olan âşık ve maşukla beraber üçüncü değişmez olan rakip de yerini alır. Başka bir ifadeyle âşiksiz bir maşuk olamayacağı gibi rakipsiz bir âşk da düşünülemez. “Klâsik Osmanlı edebiyatındaki diğer tipler gibi “rakîb” de idealize edilmiş bir tip olup özellikleri belirlenmiş, vasıfları klişeleşmiş, “âşık-şair”lerin öfke, küfür ve lanetlerine boy hedefi olmuş, aşkı inkâr eden “kötü insan”ı temsil eder” (Şentürk,1995,25).

Rakip(lik) ve rekabet, bütün kültürlerde vardır. Hayatın gerçeğini işaret eden bu kavram alanı, bizde de çok belirgindir. “Kültürümüz ve edebiyatımızda belli bir kavram alanı oluşturan rakip, Divan şiirindeki âşk bahsinde, âşık ve sevgili ile birlikte sıklıkla kullanılan üç tipten biridir” (Yıldırım,2009, 375). Rakiplik ve rekabet, dilimiz ve kültürümüzde farklı şekillerde ifade edilmekle birlikte edebiyatımızda ve şiirimizdeki çoğunlukla “rakip”le verilmiştir. “...sembolize edilmiş bir tipi temsil etmekle beraber günlük hayatın türlü safhalarında yerine göre bazı şahıslara da âlem olabilen “rakîb” en kısa ifade ile “engel” teşkil eden herkeştir” (Şentürk,1995,40). Divan şiirinde neredeyse bütün şairlerin aşklarında söz konusu ettikleri “...rakîp, âşık ile maşukun arasına giren kişidir ve âşğın yaklaşmadığı kadar sevgiliye yakındır” (Koç Keskin, 2010,413). Rakiplik, rekabet ve rakip; belki de en farklı olarak Fuzûlî'nin şiirlerinde yer almaktadır.

Çünkü Fuzûlî, şiirlerinde âşk temini en iyi işleyen sanatçıların başında gelmektedir. Onun âşk anlayışında; ayrılık, acı, hüznün, hicran, mihnet, gam ve kasavet ile daha çok sosyal açıdan kimsesizlik, yalnızlık, fakirlik, hamisizlik, talihsizlik gibi temalar başarıyla işlenmiştir. Özellikle yalnızlık temi, Fuzûlî'nin en çok işlediği temaların başında gelmektedir. Fuzûlî, genel olarak kaderinden, talihinden, şikâyetçidir. Zaman ve felekten şikâyeti ise yine sosyal içerikli yaklaşımla ilişkilidir. Bu nedenle onun şiirlerinde rakiplik ve rekabet de çok sık ve başarıyla işlenmiştir. Ayrıca Fuzûlî'nin yaşadığı coğrafya ve bölgedeki yaşanan olumsuzluk ve acı olaylarda - çoğunlukla- bölge insanının rolünün olduğuna inanılmaktadır:

“Burası bir bahçedir ki salınan servileri, sam rüzgârının gird-bâdları; açılmamış goncaları, mazlûm şehit mezarlarının kubbeleridir. Burası bir zevk meclisidir ki şarabı parçalanmış ciğerlerin kanı, musikisi âvare gariplerin iniltileridir. Ne mihnet artıran sahrasında bir rahat rüzgârı esmiş; ne de belâlarla dolu çölünde tozları ‘gamları’ yatıştırarak bir şefkat bulutu ümidi belirlemiştir. Böyle bir çile bahçelerinde gönül goncası nasıl açılır ve dil bülbülü ne terennüm eder.” (Tarlan,2001,8-9).

Fuzûlî'nin doğup büyüdüğü ve yaşadığı topraklar, Kerbela olayının meydana geldiği, ondan sonra da sürekli çatışmaların yaşandığı yerlerdir. Fuzûlî'nin yaşadığı çatışma ortamı onda o kadar derin psikolojik izler bırakmıştır ki onun kötümserliği ve yalnızlık hissi bütün eserlerinde daima hissedilir (Güler,2011,85). Fuzûlî, kendini hep mazlum olarak görmüştür. Geçmişinin tevarüsü olan talihsizliği, fakirliği ve yoksulluğu şiirinin hassasiyet noktalarını oluşturmaktadır. Onun bu

haletiruhiyesinin sebeplerinden biri de içinde yaşamak zor(unlu)luğunu hissettiği toplum(lar)dan kaynaklanmaktadır. Çünkü belirgin olarak vurgula(n)masa da ırken Azerî/Türk, inanç olarak Şii/Müslüman, sosyal mensubiyet olarak hem Doğulu/Safevî hem Batılı/Osmanlıdır. Bu ikilemlerden son derece mağdur ve müştekidir.

“Sultanlarla musahabet etmek başkalarının hasedini çekmekten başka bir şeye yaramaz. Şarabın neşesi ise ebedî azabı muciptir. Nedimlerle sohbet etmek insanın muhayyilesini işgal eder, onu kendi tahayyülâtı ile baş başa kalmaktan alıkor. Malın çokluğu gönül sahiplerini gaflete sevkeder. Hamdolsun bu âfetlerden uzak bir diyardasın. Bu gibi kötü şeyleri icap ettirecek vesileler orada yoktur. Bil ki hakikî sevgilinin güzelliğine âşık ve ilâhî sevgi şarabı ile sarhoş olup dünya lezzetlerinden el etek çeken, nefesine tabi olmayan birçok veliler, mübarek insanlar, şeyhler ve âlimler ıstırap kılıcı ile helak olunca bu diyarda toprağa kalbolmuşlardır. Bu diyarın toprağı mazlumların kanı ile karışmıştır; o şehitlerin kanları bu topraklara dökülmüştür. Allah'ın kaza ve kaderi senin çamurunu bu toprak ile yoğurmuş ve mukadder nasibini bu toprağın üzerine yazmıştır. Sen bu mihnet beşiğinde meşakkat sütü ile beslenmiş ve buranın suyu ve havası ile yetişip büyümüşsün. Biliyorum ki sen dertli yaratılmışsın. Dert ise şâirliğin sermayesidir. Şâir olmak için ve safa lâzımdır, deme; dertten bahset ki şîir yarışında müsabakayı kazanan derttir.” (Tarlan,2001,9).

Fuzulî'nin Osmanlı Devletinin hükümrân olduğu Diyâr-ı Rûm'a ilgi ve özlem duyduğunu biliyoruz. O, bulunduğu yerde kadrinin ve kıymetinin bilinmediğini, bundan dolayı muzdarip olduğunu belirtmektedir. Diyâr-ı Rûm'da değerinin bilineceğine dair hep bir ümit içinde olmuştur. Bu yüzden de Bağdat'ı terk etmek istediğini bir beytinde açık açık dile getirmiştir:

Fuzulî ister isen izdiyâd-ı rütbe-i fazl
Diyâr-ı Rûmu gözet terk-i hâk-i Bağdâd et²
G. XL/7

Ayrıca şâir, Türkçe divanının tertibi münasebetiyle de şunları anlatmaktadır:

“... Dünya halkının kimisi nesir ve muamma incilerinden feyiz almış, kimisi mesnevileriyle kasidelerinden faydalanmış. Bazısı Farsça gazellerini gönüllerine nakşetmişler, bazıları Arapça recizlerinin zevkine varmışlar. Türk-zâde güzellerin, şîirinin feyzinden mahrum kalmaları, zevk sahibi türk tائفesinin, sözlerinin bahçesinde gazel divanının çiçeklerini bulmamaları hiç de doğru değil” (Gölpınarlı,II).

GELİŞME

Fuzulî, şîirlerinde ele aldığı kahramanları, özellikle bilinenler arasından seçmiştir. Çünkü Fuzulî, yaygın anlayışın aksine şîirlerinde beyitlerle ve/ya mısralarla bu kahramanların tenkidini yapmıştır. Mecnûn/Kays, Ferhat, Hüsrev, Vamık; Leyla, Şirin, Azra vd. bu kahramanlardandır. Fuzulî, şîirlerinde bu aşk kahramanlarını çok sık ele alır. Bunlar, daha önce bilinen ve pek çok sanatçı tarafından ele alınan ikili aşk kahramanlarıdır. Bu kahramanlar, o kadar başarıyla ele alınır ki, yaşayan ve kıskanılan birer âşık ve maşuk olarak değerlendirilirlir. Zaman zaman Gül ile Bülbül ve Şem ile Pervane gibi diğer alegorik hikâyelerin ikili aşk kahramanlarının da ele alınışındaki orijinalliği bunlara ekleyebiliriz. Fuzulî, bu kahramanları adeta yeniden yaratır.

Fuzulî'nin şîirlerinde; aşk kahramanları, o denli başarıyla ele alınmıştır ki her biri kıskanılan, yarışılan birer tip ve karaktere dönüş(türül)ürler. Bu başarılı dönüşümün sonucunda okuyucularla beraber Fuzulî'nin kendisi de tedirginlik duyar. Söz konusu kahramanları çıkardığı aşamanın yüksekliği onu da kıskandırır. Mecnûn'un, Ferhat'ın, Hüsrev'in, Vâmık'ın ve diğer kahramanların aşkı zaman zaman Fuzulî'nin aşkıyla boy ölçüşür düzeye ulaşır. Hatta öyle bir noktaya varır ki Mecnûn, Ferhat, Hüsrev ve Vamık -bunlara Bülbül ve Pervane de eklenebilir- aşkta Fuzulî'ye rakip

² Abdülbâki Gölpınarlı'nın hazırladığı Fuzulî Divânı'ndan alınmıştır.

olurlar. Ancak Fuzûlî aşkından emindir ve rekabeti elden bırakmaz. Bu kahramanlarla mücadelesini sürdürür.

Böylesi bir mücadele, Fuzûlî'nin eserleri dışında bu denli belirgin ve başarılı bir şekilde görül(e)memektedir. Fuzûlî, bu kahramanlarla amansız mücadelesine devam eder. Ancak bu mücadele hiç bitmez. Çünkü aşk, yok olmadıkça bu ateş de sönmez. Bu mücadeleden kesin bir sonuç çıkartılıp verilmemekle birlikte okuyucuların rahatlıkla çıkarabilecekleri bir sonuç da yoktur. Burada Fuzûlî'nin Mecnûn, Ferhat, Hüsrev, Vamık ya da Bülbül ve Pervane gibi kahramanlarla mücadelesinden çok sembolik bir anlatım söz konusudur. Bu anlatımda; Fuzûlî, şairlik gücünü ortaya koymaya çalışmakla birlikte Türklerin, Araplar ve İranlılarla olan mücadelesi, dahası Türk edebiyatının Arap ve Fars edebiyatlarıyla kıyaslanması ve onların temsilcileriyle olan mücadeleleri ifade edilmektedir:

“...Bazen Arapça şiir yazdım ve Arap fasihlerini çeşitli manzumelerimle memnun ettim. Bu benim için kolaydı. Çünkü benim ilmi mübahese dilim Arapça idi. Bazen Türk şiiri meydanında at koşturdum ve Türk zariflerine Türkçe şiirin güzellikleri ile zevk verdim bu da beni o kadar uğraştırmıyordu. Çünkü Türkçe şiir benim aslı selikama uygundu. Bazen Fars dili ipine inci dizdim ve o daldan gönül meyvası derdim ...”(Tarlan,2001,9-10).

Fuzûlî'nin sembolik değerler üzerinden zaman zaman bu tür kıyaslamalara giriştiği bilinmektedir. Örneğin; Beng ü Bade mesnevisi böylesi bir yaklaşımı ele almaktadır. Ancak Beng ü Bade'de belirgin bir konjonktürel sürecin etkisi görülmektedir. Şairin, Şah İsmail'i II. Beyazıt'a kıyasla öncelmesi belli ki, pek sindiril(ebil)miş bir sonuç olmamıştır. Dolayısıyla mücadele bizatihi Fuzûlî tarafından diğer zemin ve zamanlarda devam et(tiril)miştir. Çift kahramanlı aşk hikâyeleri ve Fuzûlî'nin eserleri arasında en başarılı sayılanlardan biri olan Leylâ ve Mecnûn mesnevisi, Türk/Osmanlı yöneticilerine sunulduğu için Türk/Osmanlı askeri, Arap askerine galip getirilmiştir. Orijini Arap edebiyatına dayan(dırıl)an Leylâ ile Mecnûn'un aşkında; Türk askerinin yer bulması ve rakiplerine galebe çalması başka nasıl açıklanabilir:

Çün tîğ çeküp mübâriz-ı Rûm
Şâm ehlini itdi emre mahkûm
Feth oldı sipâh-ı Türke mensûb
Oldı Arabın sipâhı mağlub
(LM, G. 1525/1-2, s.213)

Sadece Fuzûlî'nin değil, bütün sanatçılarımızın eserlerindeki tip, karakter ve kahramanlar yerli ve orijinal olmadıkça bu tür mücadele ve çatışmalar, devam edecektir. Fuzûlî, ele aldığı tip, karakter ve kahramanları kendisine rakip olabilecek duruma getirmiştir. Öyleyse Mecnûn, Ferhat, Hüsrev, Vamık vb. kahramanlarla birlikte Fuzûlî de bir aşk kahramanıdır.

Fuzûlî'nin şiirlerinde; efsanevî aşkların anlatıldığı Leylî vü Mecnûn, Ferhâd u Şirin, Vamık u Azra gibi hikâyelerden bahsedilip çeşitli telmihlerde bulunmaktadır. Bilhassa Leyla ile Mecnûn, Ferhâd ile Şirin ve Vâmık ile Azra'nın adları onun şiirlerinde pek çok kere geçer. Şair, “aşkının his ve hayallerinin ifadesinde kendisi ve sevgilisini onlardan üstün bulur” (Mazıoğlu,1956,82). Bu husus, neredeyse bütün kaynaklarda benzer şekilde ele alınmaktadır. Fuzûlî de aynı düşünceleri ifade eden beyitler yazmış veya benzer düşünceleri paylaşmıştır. Kâtibî'nin ve Hayâlî'nin aşağıdaki beyitleri aynı içeriğe sahiptir:

Geh menem u deşt u der geh menem u kûhsâr
Kıssa-i Mecnûn merâst gussâ-i Ferhâd hem
Kâtibî

“Gâh çölde/yazıda dolanırım, gâh dağlara çıkarım. Mecnûn'un hikâyesi de benim hikâyemdir. Ferhad'ın derdi de benim derdimdir.”

Demem Mecnûna ilm-i aşkı tekmîl itti kâmindür
Benim yanımda ol dîvâne bilmez nesne câhildür
Hayâlî

“Mecnûn'a aşk ilmini tamamladı kâmil biridir, demeyin. O deli, benim yanımda hiçbir şey bilmeyen câhilin tekidir.”

Fuzûlî, geleneğin etkisiyle Leylâ ile Mecnûn mesnevisi yazmış bir sanatçıdır. Söz konusu mesneviyi yazma gerekçesini eserinde detaylıca anlatmaktadır. Şair, hem Leylâ ile Mecnûn mesnevisi yazmış hem Leylâ ile Mecnûn vb. aşk kahramanlarını tenkit etmiştir. Fuzûlî, bu mesneviyi yazmıştır çünkü gelenek bunu gerektirmektedir. Geleneği oluşturan yapıyı eleştirmiştir çünkü mevcuttan memnun değildir.

Şiirlerindeki ikili aşk kahramanlarına yönelik eleştirilerine rağmen aynı kahramanların belli ölçüde de olsa övgüsüne yönelik beyitleri de vardır. Eğer bu örnekler olmamış olsaydı; eleştirme gerekçesi de ol(a)mayacaktı. Onun şiirlerinde de benzer örneklerin sayısı az değildir. Bunlar, geleneğin devamı niteliğindedirler:

Mecnûn oda yandı şule-i âh ile pâk
Vâmık suya batdı eşkden oldu helâk
Ferhâd heves ile yele verdi ömrün
Hâk oldular anlar benüm şimdi ol hâk

R. LXII

“Mecnûn, ah ateşiyle tamamen yandı, bitti; Vâmık, gözyaşına batıp kayboldu gitti. Ferhat, bütün ömrünü bir heves uğruna harcadı. İşte onlar, toprak oldular, şimdi otoprak benim.”

Lebi Şîrinlerin şevkiyle Ferhâd'ı benem asrın
Yanımda cem' olan seng-i melâmet Bîsütûn'umdur
G. XCIV/6

“Tatlı dudaklıların şevkiyle bu asrın Ferhat'ı benim. Yanımda birikmiş olan melâmet taşları, benim Bisütun dağımı oluşturmuştur.”

Çekdi Mecnûn ayağın bâdiyeden lîk verür
Kanlu güller ayağından çekilen hâr henûz
G.CXXIII/2

“Mecnûn çölden ayağını çekti. Ama ayağına batıp çıkan dikenler hâlâ kanlı güller vermektedir.”

Kan yeter kim dem-be-dem gözden inüp örter tenüm
Deşt-i gam Mecnûnuyam men kandan ü kandan libâs
G.CXXVII/2

“Devamlı gözlerimden inip bedenimi kaplayan kan yeterli. Gam çölünde yaşayan bir deliyim. Ben neredeyim, elbise nerede?”

Ey sabâ jülîde-mû başında Mecnûnun sakın
Bî-tekellûf gezme kim Leylî evidür ol palâs
G.CXXVII/4

“Ey bahar rüzgârı, saçı karışmış olan Mecnûn'un başında sakın umursamazca gezip dolaşma. Çünkü orası Leyla'nın mekânıdır.”

Bana cem' olur kanda kim var bir gam
Benem mülk-i ışık içre Mecnûna vâris
G.XLVII/5

“Nerde bir gam varsa gelir bende toplanır. Aşk mülkünde Mecnûn'un mirasçısı benim.”

Kuş yuvası sanma ser-geşte Mecnûn başına
Har u has cem' eylemiş girdâb-ı deryâ-yı cünûn
G.CCXXXIII/5

“Serseri bir âşık olan Mecnûn’un başını kuş yuvası sanma. Delilik denizinin girdabı, bütün çerçöpü bir araya getirmiş.”

Nihâl-i derddür Mecnûn yer etmiş sâyesine âhû
Başında kuş yuvası berg ayağında selâsil su
G.CCXLI/1

“Mecnûn, ahunun gölgesinde durduğu bir dert fidanıdır. Başındaki kuş yuvası bu fidanın yaprakları, alttan akan su ise ayaklarının zinciridir.”

Ferah-bahş-ı dil-i ma‘şûk olur şerh-i gam-ı âşık
Sürûd-ı bezm-i şîrîn nâle-i Ferhâd u Mecnûndur
G.LXXXVII/6

“Âşığın aşk ıstıraplarını anlatması, sevgilinin gönlünü ferahlatır. Şirin’in işret meclisindeki şarkıları, Ferhat ve Mecnûn’un iniltileridir.”

Kat’-ı ülfet gâlibâ düşvârdır kim eylemiş
Nakş-ı Şîrîn ile Ferhâdı mukayyed Bî-sütûn
G.CCXXXIII/5

“Galiba birbirlerini sevenlerin ayrılmaları çok zor. Zira Bisütun Dağı, Ferhat ile Şîrîn’in resmini bir arada tutuyor.”

Olma ey sahrâ-nîşîn gâfil degül her su serâb
Mevc-i eşk-i germ-i Mecnûndur dutan sahra yüzün
G.CCXXVIII/4

“Ey çölde yaşayan gafil bedevi, gördüğün her suyu serap zannetme. Çölün yüzünü kaplayan Mecnûn’un hararetli gözyaşlarının dalgalarıdır.”

Kûh feryâdı sadâsın verdi Ferhâdın demen
Nakş-ı Şîrîndür verür âvâz olup feryâd-res
G.CXXVIII/3

“Dağ, Ferhat’ın sesine yankı verdi demeyin. Onun feryadına yetişip ses veren Şîrîn’in resmidir.”

Tâ sirişk-i dîde-i Ferhâdı gördü lâle-gün
Çeşmeler suyunu gözden saldı kûh-ı Bî-sütûn
G.CCXXXIII/1

“Ferhat’ın gözyaşlarını lale renkli görünce; Bisütun dağının çeşmeleri, gözünden suyunu saldı, ağlamaya başladı.”

Daş bağırlu olmasaydı Bî-sütûn Ferhâd için
Su yerine gözlerinden ahıdurdı seyl-i hûn
G.CCXXXIII/3

“Bisütun dağı taş yürekli olmasaydı, Ferhat için gözlerinden su yerine kan akıttırdı.”

Bekâ-yı sûret-i Şîrîn için tevfiik mi’ mâr
Binâ-yı ışk-ı Ferhâdun esâsın Bî-sütûn etdi
G.CCXCIX/6

“Şirin’in resminin kalıcı olması için Teyfik mimarı, Bisütun dağını Ferhat’ın aşkına temel etti.”

Yenişehirli Avnî de bir rübaisinde Leyla ile Mecnûn'un aşkıdan söz etmektedir. Mecnûn'u övmekte onun aşkını yüceltmekte ve ona üst düzeyde bir hayranlık duygusu beslemektedir. Fakat Fuzûlî'de bu ikili aşk kahramanlarına karşı bir hayranlık duyulmaz, bilakis kendi aşkına hayran olunmada onları, bir araç olarak kullanır:

Mecnûn ki lâ-ilâhe illâ der idi
Teklîf-i şû'ûr eyleseler lâ der idi
Ol mertebe meşgûl idi *Leylâ* ile kim
Mevlâ diyecek mahalde *Leylâ* der idi
(Dilçin,1997,209)

“Fuzûlî'nin gül ve bülbül efsanesi hakkındaki mazmunları da çok kullandığı görülür. Divan şiirinde bülbül ve pervane aşkta vefakârlığın timsalidir. Onun feryatları güle karşı olan ebedî hasretinin bir ifadesidir. İşte Fuzûlî feryâd ve figân etmekte bülbülü de geride bırakmıştır” (Mazıoğlu, 1956,130):

Kansî gülşen bülbülü söyler Fuzûlî sen kimi
Kansî bülbül nâlesi feryâd u efgânunca var
G.LXXXV/7

“Fuzûlî! Hangi gül bahçesinin bülbülüne senin gibidir, derler. Hangi bülbülün ağlaması ve feryatları senin figanına benzer.”

Seher bülbüller efgânı degül bî-hûde gülşende
Fuzûlî nâle-i dil-sûzına âheng dutmuşlar
G.XCVI/7

“Seherdeki bülbüllerin feryat ve figanı boşuna değildir. Fuzûlî'nin yanmış gönlüne beste yapmışlar.”

Ol gül-i handânı görmek mümkün olsaydı mana
Sen tek ey bülbül gülistâna güzâr etmez midüm
G.CXCIII/6

“Ey bülbül, o açılan gülü görmem mümkün olsaydı senin gibi ben de gülistana gitmez miydim?”

Klâsik edebiyatımızda genellikle “Divan şairi, âşıklık konusunda Mecnûn'u, cömertlik söz konusu olunca Hatem-i Tâ'î'yi, vahdet-i vücud konusunda Mansur'u[n durumunu] kıyas malzemesi olarak kullanır” (Coşkun,2007,115). Fuzûlî'nin şiirlerinde aşk söz konusu edildiğinde; âşık, kendisi, gerçek aşkın da kendi aşkı olduğu açıkça belirtilmektedir. Leyla ile Mecnûn mesnevisinin girişinde de bu verilmektedir:

Bana kim ta'ne eyler kim nasîhat ehl-i âlemden
Hoşem kim i'tibâr-ı aşk ile her dilde mezkûrum
(LM. Gazel-i münâsib-i hâl/5, s.127)

“Bu dünyada kimi beni kınar kimi de bana öğüt verir. Bundan memnunum. Çünkü aşkın itibarı sayesinde her dilde anılmaktayım.” demektedir.

Garaz bir ad imiş âlemde ben hem eylerem bir ad
Bi-hamdillâh Fuzûlî rind ü rusvâlıkda meşhûrum
(LM. Gazel-i münâsib-i hâl/8, s.128)

“Bu dünyadan maksat bir ün kazanmaktır, ben de bu ünü kazandım. Allah'a hamd olsun ki, rintlik ve rüsvalıkla bilinmekteyim.” diyerek neredeyse aynı düşünceyi tekrar etmektedir.

Fuzûlî, kendi zamanına kadar süregelen edebî geleneği, hemen değiştiremeyeceğini bilmektedir. Alışılmış ve kanıksanmış olanı ortadan kaldırmak kolay değildir. Önce mevcut olanın sıradanlaştırılması, anlamsızlaştırılması ve unut(tur)ulması sağlanmalıdır. Nitekim Fuzûlî, Leylâ ile Mecnûn mesnevisinde yücelttiği aşk kahramanlarını ve onların ulaşılmaz aşklarını, özellikle Türkçe divanındaki beyitlerle eleştirmekte, küçümsemekte, alaya almakta kendisi ve aşkının yüceliği karşısında onları yerlerde süründürmektedir. Çünkü “yeni, bir önceki geleneksel metnin dünyasına saldırarak ve onun biçimlendirdiği insan ve dil anlayışını yıkarak kendi geleneğini kurar” (Özcan, 2013,247). Modern çağda soylu ve asil olanın yerine; sıradan ve sade olan konulurken burada soylu ve asil olanın yerine daha soylu, daha asil olan konulmaya çalışılmaktadır. Başka bir ifadeyle en soylu ve en asil olanın konulmaya çalışıldığı görülmektedir.

Fuzûlî'nin yaşadığı dönemde; Türk edebiyatı özellikle de Türk şiiri hâlâ büyük bir iştiyakla Arap özellikle de Fars edebiyatını ve konularını işlemeye devam etmektedir. Fuzûlî'nin şiirlerinde özellikle bıkkınlıkların hissedildiği beyitlerde Mecnûn/Kays, Ferhâd, Hüsrev ve Vamık adları geçmektedir.

Fuzûlî'nin Mecnûn/Kays, Ferhâd, Hüsrev, Vamık hatta Bülbül ve Pervane gibi efsanevî ve alegorik aşk kahramanlarına çatması, onlarla kendini kıyaslaması, sonra onları kendine göre küçümsemesi vs. ilk anda makul gözükse de detaylı düşünüldüğünde bunun ol(a)mayacağı rahatlıkla söylenebilir. Fuzûlî'nin Mecnûn/Kays, Ferhâd/Kûhken, Hüsrev ve Vamık gibi efsanevî kahramanlarla başka bir ifadeyle hayâlî kişi(lik)lerle, kendini kıyaslamasını, onlarla kendini yarıştırmasını düşünmek öncelikle Fuzûlî'ye haksızlıktır. Çünkü o, son derece zeki, bilgili, içinde bulunduğu çevreye ve kültürlere aşinadır. Onun söylediklerini başkalarınınkine benzetmek elbette kolaycılık olur.

Fuzûlî, bu bıkkınlık veren ve sıkıcı olmaya başlamış temaların yerine doğal olarak kendini ve aşkını koymaktadır. Bunu farklı şekillerde izah etmek de mümkündür. Ancak Mecnûn adıyla Arap edebiyatının alışılmış, kalıplaşmış, sıradanlaşmış temalarını, Ferhad/Hüsrev, Vamık'la özellikle de Ferhad/Kûh-ken ad(lar)ıyla Fars edebiyatının aynı durumdaki temalarına göndermelerde bulun(ul)duğu düşünülmelidir. Bu, aşk kahramanlarına yönelik yaklaşımında bir megalomaniyi değil, alışılmışlıklara karşı bir duruşu ve haklı bir itirazı görmek mümkündür. Bu yaklaşımın özünde bütün alışılmış(lık)lara topyekûn bir karşı duruş görülmektedir, denebilir. Bu yüzdendir ki, ilk ciddi eleştirileri ve gelenekten uzaklaşmaları, Fuzûlî'de görebilmekteyiz. Bu durum, biçim ve türlerle değil, daha çok beyitler ve mısralar bazında ele alınmaktadır. Başka bir ifadeyle Türk şiirinin yenileşmesinin ilk istek, irade ve izlerinin Fuzûlî'nin şiirlerinde görüldüğünü, söyleyebiliriz. Fuzûlî'nin asıl maksadı, Arap ve Fars edebiyatlarındaki tip ve karakterlerin alternatifini oluşturmaktır. Aşağıda sıralanan örnekler, Türkçe divandan alınmıştır:

Mende Mecnûndan füzûn âşıklık istidâdı var
Âşık-ı sâdik menem Mecnûnun ancak adı var
G.XCV/1

“Bende Mecnûn'dan daha çok âşıklık yeteneği/eğilimi, kudreti var, çünkü gerçek âşık benim, onun sadece adı var.”

Bende sâkin oldu derd-i ışk Mecnûndan geçip
Ondan artukdur meger ışk içre temkinüm benüm
G.CCIX/6

“Aşk derdi, Mecnûn'dan geçip bende karar kıldı, bu yüzden benim aşktaki derecem ondan ileridedir.”

Verseydi âh-ı Mecnûn feryâdımın sadâsın
Kuş mu karar ederdî başındaki yuvada
G.CCXLIV/2

“Benim feryatlarımın sesini Mecnûn’un ahı verseydi, başındaki yuvada kuş durabilir miydi?”

Bana zamân ile Mecnûn mukaddem olsa n’ola
Oyunda şah beraber midür piyâde ile
G.CCVII/3

“Mecnûn, zaman olarak benden önce yaşamış olabilir; buna şaşılmamalı, satrançta şah ile piyade aynı anda hareket edebilir mi?”

Benim müderris-i ilm-i cünûn kanı Mecnûn
Ki ber-murâd ola devrimde istifâde ile
G.CCLVII/6

“Delilik ilminin müderrisi benim, hani Mecnûn? Benim devrimde nasibini alsın da muradına ersin.”

Beni sağınma Fuzûlî gam içre Mecnûn tek
Ki ben ziyâdeyem andan gam-ı ziyâde ile
G.CCLVII/8

“Fuzûlî, beni gam içinde Mecnûn gibi sanma, çünkü gamın çokluğuyla ben ondan daha ilerideyim.”

Mecnûn ki pâdişeh-i vuhûş u tuyûr idi
Ben tek musahhar etmedi mülk-i melâmeti
G.CCXCIV/3

“Vahşi hayvan ve kuşların padişahı olan Mecnûn, melâmet ülkesini benim kadar emri altına alamadı.”

Kârvân-ı râh-ı tecrîdiz hater havfin çekip
Gâh Mecnûn gâh ben devr ile nevbet bekleriz
G.CXVIII/6

“Dünya ve nimetlerinden uzaklaşma yolunun kervanıyız, soyulma korkusu taşıdığımız için gah Mecnûn gah ben sırayla nöbet beklemedeyiz.”

Levh-i âlemden yudum eşk ile Mecnûn adını
Ey Fuzûlî ben dahi âlemde bir ad eyledüm

“Ey Fuzûlî, Mecnûn’un adını dünya sayfasından gözyaşıyla sildim; ben de bu âlemde [böyle] bir ün/ad s/aldım.”

Deşt dutmak âdetin koymuştu Mecnûn aşkda
Şöhre-i şehri olmanın resmin men etdüm ihtirâ’
G.CXLIV/2

“Mecnûn, aşkta çöle düşmeyi adet edinmişti. Şehirliler tarafından bilinmeyi ben icat ettim.”

Deşt üzre gird-bâd mı yâ geldüğüm görüp
Mecnûn gubârıdur ki durup eyler ihtirâm
G.CLXXXVIII/6

“Çöldeki hortum mu yoksa geldiğimi görüp saygıda kusur etmeyen Mecnûn’un toprağı mı?”

Kıldı Mecnûn gibi çohlar heves-i aşk velî
Döymedi derdini ben bî-ser ü pâdan gayrı
G.CCLXXII/3

“Mecnûn gibi nicesi aşk heveslisiydi fakat aşk derdine benim gibi üstü başı perişandan başkası dayanmadı.”

Yazanda Vâmık u Ferhâd u Mecnûn vasfın ehl-i derd
Fuzûlî adını gördüm ser-i tûmâra yazmışlar
G.CIV/7

“Vamık, Ferhad ve Mecnûn’un vasıflarını ehl-i dert/aşk ehli anlatırken Fuzûlî’nin adını bu listenin başına yazdıklarını gördüm.”

Sürdi Mecnûn nevbetin şimdi benem rüsvâ-yı aşk
Doğru derler her zaman bir âşıkun devrânıdır
G.LXIX/2

“Mecnûn, aşk devrini tamamladı. Şimdi aşkın kahramanı benim. Her dönem bir âşığın devranıdır, derler.”

Aşk devrânı bana tapşurdu Mecnûn nevbetin
Hâli olmaz nakş-ı erbâb-ı vefâdan bu bisât
G.CXLII/4

“Aşk devranında sıra Mecnûn’dan sonra bana geldi, dünyada vefa sahipleri unutulmaz.”

İşk etvârın müsellemler eyledi gerdûn mana
Munca kim yel tek yügürdi yetmedi Mecnûn mana
G.XVII/1

“Felek, aşka ait (âşıklığı) tavırları yalnızca bana tahsis etti. Mecnûn o kadar çalışıp çabaladı benim mertebeme ulaş(a)madı.”

Beni zikretmez el efsâne-i Mecnûna kâildir
Ne benzer ol bana derdi onun takrîre kâildir
G.LXVIII/1

“El âlem beni anmaz ve bilmez Mecnûn’un efsanesine ilgi göstermektedir. O bana nasıl benzer? Onun derdi normal bir derttir, benimkiyle kıyaslanamaz.”

Beyâban-gerd Mecnûndan gam u derdim suâl etme
Ne bilsin bahr hâlin ol ki menzilgâhı sâhildir
G.LXVIII/2

“Benim gamımı ve derdimi çöllerde dolaşan Mecnûn’a sorma. Sahilde/karada olan dert denizine batmış olanın halini bilmez.”

Kıl tefâhur kim senün hem var men tek âşıkun
Leylînün Mecnûnı Şîrinin eger Ferhâdı var
G.XCV/3

“Eğer Leyla’nın Mecnûn, Şîrin’in Ferhad gibi âşıkları varsa sen de benim gibi bir âşığın olmasıyla iftihar edebilirsin.”

Derler ki var Vâmık u Mecnûn acep değil
Dağılmış ola âteş-i aşkum şerâresi
G.CCLXXXIX/4

“Vâmık ve Mecnûn var derler, buna şaşılmalıdır, onlar, benim aşkımın ortalığa saçılmış kıvılcımlarıdır.”

İşit derd-i dilüm efsâne-i Mecnûna meyl etme
Kim ol efsânenen hem anlanan mutlak bu mazmûndur

G.LXXXXVII/3

“Benim gönlümün derdini dinle, Mecnûn’un efsanesine itibar etme. O efsanenin özünde benim aşkımdır.”

Gam yolunda ben kalup gitdiyse Mecnûn yoh aceb
Sayruya düşvârdur hem-rehlik etmek sağ ilen

G.CCXXXII/2

“Gam yolunda benim kalmama Mecnûn’un gitmesine şaşılmalıdır. Çünkü hastalıklı olanın sağlıklı olana yoldaşlık etmesi zordur.”

Belâ yolunda gavgâya kaçan men tek dözer Mecnûn
Kaçan ben tek dözer ol yeg bilür her kimse yoldaşın

G.CCXXX/2

“Bela yolundaki kavgaya Mecnûn nereden benim gibi dayanır? Nerden benim gibi dayanır? Herkes yoldaşını iyi tanır.”

Uyup âhûya düşdü müşg Mecnûn tek beyâbana
N’ola çeksen anı zincîr-i zülf-i anber-efşâna

G.CCLVI/1

“Misk de ahûya uyup Mecnûn gibi çöle düştü. Onu anber saçan zülfün zincirine çeksen ne olur?”

Demem Mecnûna âşık kim başında kuş yuva tutmuş
Menem âşık ki seyl-i eşkümi başumdan aşurdum

G.CLXXXIV/3

“Kuşların başında yuva yaptığı Mecnûn’a âşık demeyin. Gözyaşı selini başından aşırın asıl âşık benim.”

Ey Fuzûlî dura menden ala ta’lîm-i vefâ
Nâ-geh er merkad-ı Mecnûna düşerse güzerim

G.CXCIV/7

“Ey Fuzûlî, Mecnûn’un mezarına yolun düşerse, kalkıp benden vefânın ne olduğunu öğrensin.”

Ey Fuzûlî kalmamış gavgâ-yı Mecnûndan eser
Galibâ efsâne-i Leylî getürmüş hâb ana

G.XII/9

“Ey Fuzûlî, Mecnûn’un aşk kavgasından bir eser/iz kalmamış. Galiba Leyla efsanesi/masalı, onu uyutmuş.”

Esîr-i derd-i ışk u mest-icâm-ı hüsn çok ammâ
Biziz meşhûr olan Leylî sana Mecnûn bana derler

G.LXXXXIX/2

“Aşk derdiyle esir, güzellik kadehiyle sarhoş olanlar çoktur. Ancak bunlardan en meşhuru biziz; sana Leyla bana Mecnûn derler.”

Fuzûlî il seni Mecnûndan artık der melâmetde
Buna münkir degül Mecnûn dahi ma’küle kâildir

G.LXVIII/7

“Fuzûlî, el âlem senin için ‘aşk derdinde Mecnûn’dan ileride’ derler. Mecnûn da bunu inkâr etmez. Bunun akıllıca olduğunu söyler.”

Refikin olsa dilsiz cân ver hem sahla râz andan
Sakın sırrın düşürme dillere Mecnûn-ı rüsvâ tek
G.CLXV/6

“Arkadaşın/yoldaşın dilsiz bile olsa can ver de sakın sırrını ona söyleme. Halka rezil olmuş Mecnûn gibi sırrını dillere düşürme.”

Müjem ser-çeşmeler menzil dutan âşüfte Mecnûndur
Anınçün beste-i zincîr-i seyl-i eşk-i gül-gündur
G.LXXXVII/1

“Kirpiğim pınar başlarını tutan perişan bir delidir. Onun için gül renkli gözyaşı selinin zinciriyle bağlanmıştır.”

Seninle ettügiçün da’vî-i takvîm hüsn içre
Felek ta’zîr edüp Leylîni rüsvâ-yı cihân etmiş
G.CXXXXVI/4

“Felek, Leyla’yı güzellikte seninle yarışa giriştiği için kusurlu bulmuş ve âleme rezil/rüsva etmiş.”

Mesken ey bülbül sana geh şâh-ı güldür geh kafes
Nice âşıkısan ki âhından tutuşmaz hâr u has
G.CXXVI/1

“Ey bülbül, sen ya gül dalında ya kafeste yaşarsın. Sen nasıl bir âşıkısan ki, âhından bu çerçöp tutuşmuyor.”

Ehl-i temkînem meni benzetme ey gül bülbüle
Derde yoh sabrı anun her lâhza min feryâdı var
G. XCV/4

“Ey gül, ben sabırlı ve temkinli biriyim. Beni bülbüle benzetme. Onun derde karşı dayanma gücü yoktur. Her lahza binlerce feryat etmektedir.”

Olsaydı bendeki gam Ferhâd-ı mübtelâda
Bir âh ile verirdi bin Bî-sütûnu bâda
G. CCXLIV/1

“Bendeki bu gam Âşık Ferhat’ta olsaydı bir âh çekmekle bin Bîsütûn dağımı yele verirdi.”

Âciz olmuş yakmağa âhiyle kûhu Kûh-ken
Neylesün miskîn anun aşkı hem ol mikdâr imiş
G.CXXXIII/2

“Ferhat (Kûh-ken), Bîsütûn dağımı ah çekerek yıkamamış, yazık, demek zavallının aşkı o kadar imiş.”

Ferhâda zevk-i sûret Mecnûna seyr-i sahrâ
Bir râhat içre herkes ancak menem belâda
G.CCXLIV/3

“Ferhat, Şîrîn’in Bîsütûn dağına yaptığı resminin zevkini sürmekte, Mecnûn, sahralarda dolanıp durmakta. Herkes rahatına bakmakta, ben ise beladayım.”

Fuzuli'nin Rakiplerine Dair Bir Değerlendirme.

Görüp divârlarda kûh-ken nakşın demen âşık
Benem âşık ki duttum deşt terk-i hân ü mân ettim
G.CCV/4

“Duvarlarda Ferhat’ın resmini görüp âşık demeyin; gerçek âşık, çölleri mesken tutup evini barkını terk eden benim”

Görüp mühlük benüm çevremde bahr-ı ışık tuğyanın
Kaçup bir dağa çıkmış Kûh-ken kurtarmağa cânın
G.CCXXV/1

“Ferhat, benim o korkunç aşk denizimin tufanını çevremde görünce canını kurtarmak için korkusundan kaçıp bir dağ(Bîsütûn)a çıkmış.”

Kûh-ken künd eylemiş bin tîşeyi bir dağ ile
Ben koparup salmışam bin dağı bir tırnağ ile
G.CCXXXII/1

“Ferhat, bin kazmayı bir Bîsütûn dağına vurarak köreltmış, ben tek tırnağımla bin dağı yerinden koparıp savurmuşum.”

Ey gören bin dağ ile sabr u sebâtım eyleme
Nisbetim Ferhâd kim bir dağ ile oldu zebûn
G.CCXXXIII/4

“Bin yaramla aşk yolundaki sabır ve sebatımı görüp beni Ferhat’a benzetme. O, bir dağ(Bîsütûn)la uğraşmaktan çaresiz düşmüştü.”

Sahrâ-neverd iken bana tasvîr-i kûh-ken
Öğretti şerh-i ışıkda resm-i ikâmeti
G.CCXC/4

“Ben çöllerde dönüp dolaşırken Ferhat’ın resmi bana aşk şehrinde oturulacağını öğretti.”

Belâdur şehirlerde men kimi rüsvâ-yı halk olmak
Ne hoş Ferhâd u Mecnûn menzil etmiş kûh u sahrâyı
G.CCXC/3

“Asıl bela benim gibi şehirlerde rezil rüsvâ olmaktır. Ne güzel, yaşamak için Ferhat Bisütun dağı, Mecnûn da çölü seçmiş.”

Vâmık u Ferhâd tek rüsvâyâ kılmam nisbetim
Bir fakirem sanmanız ol hod-nümâlardan beni
G.CCLXIX/3

“Beni, Vâmık ve Ferhat gibi rüsvalara benzetme. Ben bir fakirim, beni, o kendini aleme göstermek isteyenlerden sanma.”

Daşa çekmiş nakş için Ferhâd Şirîn sûretin
Arza kılmış halka mahbûbun aceb bî-âr imiş
G.CXXXIII/3

“Ferhat, halk görsün diye Şirîn’in resmini taşa çizmiş. Sevdiğini bütün halka göstermiş ne kadar utanmazmış.”

Deme Ferhâd kanın dökmüş ancak ışık şemşîri
Menüm gör kanlu yaşum kim bu hem ol mâcerâdandır
G.LXXX/3

“Aşk kılıcı, sadece Ferhat’ın kanını dökmüş deme. Gör, benim kanlı gözyaşım da aynı hadiseden kaynaklanmaktadır.”

Kurutmuş galibâ şevk odu Ferhâdun gözi yaşın
Ki ger aksaydı lâ’l eylerdi bî-şek Bîsütûn taşın
G.CCXXX/1

“Galiba, aşk ateşi, Ferhat’ın gözyaşını kurutmuş. Eğer aksaydı, mutlaka Bisütun dağının taşını yakuta çevirirdi.”

Kûh-ken Şîrine öz nakşın çeküp vermiş firîb
Gör ne câhildür yonar daşdan özüyçün bir rakîb
G.XXXI/1

“Ferhat, kendi resmini yapıp Şîrîn’e vermiş. Ne kadar cahil olduğunu gör, kendine taştan bir rakip yontmuş.”

N’ola ger olduysa fânî Kûhken men bâkiyem
İşka bizdendür bekâ yohdur yoh olmak varumuz
G.CXI/3

“Ferhat ölüp gittiye ne çıkar. Oysa ben kalıcıyım. Aşk bizim kalıcılığımızla var olmaya devam edecektir.”

Gönül her sûret-i Şîrine verme iç mey-i ma’nâ
Hazer kıl daşa çalma şişeni Ferhâd-ı şeydâ tek
G.CLXV/3

“Ey gönül! Her güzel/şirin yüzlüye gönül verme. Mana şarabını iç. Sakın çıldırmış Ferhat gibi [ar, namus] şişesini taşa çalma.”

Beni kim seng-sâr-ı mihnetem bazâr-ı aşk içre
Belâ dağı kazan Ferhâd ile hem-seng dutmuşlar
G.XCVI/5

“Aşk pazarında sıkıntı taşlığına düşmüş bendenizi, bela dağı kazan Ferhat ile aynı ayarda görmüşler.”

SONUÇ

Sonuç olarak Fuzûlî gibi ondan yaklaşık bir asır sonra yaşamış başka bir şairimiz de neredeyse aynı itiraz ve eleştirileri ortaya koymaktadır. Bu eleştirileri, bilinmedik şiir(ler)iyile bilinmedik biri değil, pek çoğumuzun ezberinde olan bir beytiyle Nâbî, dile getirmektedir:

Nâbî ile ol âfetin ahvâlini naklet
Efsâne-i Mecnûn ile Leylâdan usandık

Fuzûlî’nin yukarıdaki beyitlerinden yola çıkarak onu bir aşk kahramanı olarak görmek ve değerlendirmek mümkündür. Nitekim bazı kaynaklar da böyle söylemekte ve böyle değerlendirmelerde bulunmaktadır. Örneklerden de anlaşılmaktadır ki, Fuzûlî bir âşıktır ve Mecnûn’a, Ferhat’a, Vamık’a vd. rakiptir. Fuzûlî bir âşık ise aşkı kime veya neyedir, maşuku kim veya nedir? Bu soruların cevabı net olarak verilmelidir.

Bizim düşüncemize göre; Mecnûn Arap, Ferhat/Hüsrev, Vamık Fars, Fuzûlî ise Türk edebiyatını temsil etmektedir. Fuzûlî, Mecnûn’u, Ferhat’ı vd. birer sembolik değer olarak gördüğü gibi kendini de sembolik bir değer olarak görmekte ve değerlendirmektedir. Ancak böyle düşünüldüğünde birer aşk kahramanı olarak Mecnûn, Ferhat, Vamık vd. Fuzûlî’ye rakip olabilirler. Aksi takdirde ne Fuzûlî’nin âşıklığı ne de Mecnûn, Ferhat, Vamık vd. yönelik rekabet ve rakipliği izah edilebilir.

Fuzûlî, bir âşıktır fakat Leyla'ya, Şirin'e ve/ya Azra'ya değil, Türk edebiyatı/şiiirine âşıktır. Fuzûlî, bir rakiptir fakat Leyla'ya, Şirin'e ve Azra'ya âşık olduğu için Mecnûn'a, Ferhat'a ve Vamık'a rakip değil, Arap ve Fars edebiyatları/şiiir(ler)ine -ve onların tip, karakter ve kahramanlarına- rakiptir. Çünkü Fuzûlî'nin, Mecnûn, Ferhat ve Vamık'a yönelik rekabet ve rakipliğinde Leyla'yı, Şirin'i ve Azra'yı elde etme ya da onlara ulaşma gibi bir maksadı yoktur. Öyle ise onun aşkı Türk edebiyatı/şiiirine, onun rekabeti ve rakipliği de Arap ve Fars edebiyatları/şiiir(ler)ine yöneliktir.

Fuzûlî, Türk edebiyatı ve şiiirinin bir âşığı olduğu içindir ki, onun şiiirleri; Türkistan, Kafkasya, Orta Doğu, Anadolu ve Balkanlardaki şiiir geleneklerinin devamı ve tamamlayıcısı durumundadır. Bugün hâlâ Fuzûlî'nin şiiirleri, söz konusu bölge ve coğrafyalarda hatta bütün dünyada büyük bir ilgi ve sevgiyle okunmaya devam etmektedir. Bu ilgi ve sevgide; yukarıda ele alınan rekabet ve rakipliğin etkisinin olduğu bir gerçektir. Bu da göstermektedir ki, Türkçenin, Türk edebiyat ve şiiirinin gücü ve güzelliği, Fuzûlî'nin şiiirleriyle her yere yayılmaya devam etmektedir.

Fuzûlî, Araplar'ın etkin olduğu ve Arapçanın yaygın olarak kullanıldığı bir yerde; Farsçanın edebî dil olarak kullanıldığı ve Fars edebiyatının popüleritesinin yüksek olduğu bir çevre ve süreçte yaşamış bir şairdir. Arapça ve Farsçayı şiiir dili olarak kullanabiliyorken Türkçeyi şiiir dili olarak hiç kullanmayabilirdi. Ancak o, Türkçe şiiir söylemekten geri durmamıştır. Fuzûlî'nin bütün yönleriyle orijinal bir Türk edebiyatının özlemini çektiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

- Coşkun, Menderes (2007), Klâsik Türk Şiiirinde Edebî Tenkit, Akçağ Yay. Ank.
- Dilçin, Cem (1997), Örneklerle Türk Şiiir Bilgisi, TDK Yay. Ank.
- Fuzûlî Divanı (2000), (hzl. Kenan Akyüz, Süheyl Beken, Sedit Yüksel, Müjgan Cunbur), Akçağ Yay. Ank.
- Fuzûlî Divânı (III. Basım), (hzl. Abdülbâki Gölpınarlı), İnkılâp Kitabevi, İst.
- Fuzûlî, (1981) Leylâ vü Mecnûn, (Hzl. Hüseyin Ayan), Dergâh Yay. İst.
- Güler Zülfi (2011), "Fuzûlî'nin Divanına Sosyal Psikoloji Açısından Bir Bakış (Ötekileştirilmiş Fuzûlî)", Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Adıyaman.
- Karahan, Abdülkadir (1989), Fuzûlî, Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti, KB Yay. Ank.
- Koç Keskin, Neslihan (2010), "Maşûk, Âşık ve Rakip Arasındaki Hiyerarşik İlişkiler" Turkish Studies, Volume 5/3.
- Mazıoğlu, Hasibe (1956), Fuzûlî-Hâfız, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. Ank.
- Nabi, Hayatı, Sanatı, Şiiirleri, Türk Klâsikleri (1953), (hzl. Abdülkadir Karahan), Varlık Yay. İst.
- Özcan, Tarık (2013), "Modern Bir Öncü: Keloğlan", Bilig, S.65, s.247-258, Ankara.
- Şentürk, A. Atillâ (1995), Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb'e Dair, Enderun Kitabevi, İst.
- Tarlan, Ali Nihat (2001) Fuzûlî Divanı Şerhi, Akçağ Yay. Ank.
- Yıldırım, Ali, (2004), "Fuzûlî'nin Beng ü Bade Mesnevisi ve Bade Sembolü" FÜ. Sos Bil. Dergisi, S.2, s.139-147, Elazığ.
- Yıldırım, Ali, (2009), Lânet Kitabı "Mesihî Divanında Rakibe Yönelik Sövgü ve Beddua, s.375-388" Kitabevi Yay. İst.

THE ORDEAL OF URBAN WOMEN IN SEARCH FOR IDENTITY IN KATHERINE ANNE PORTER'S "THEFT" AND "FLOWERING JUDAS"

*Katherine Anne Porter'in "Theft" ve "Flowering Judas" Adlı Öykülerinde Kimlik Arayışı
İçindeki Şehirli Kadınların Zorlu Sınavı*

Nilay ERDEM AYYILDIZ¹

F. Gül KOÇSOY²

ABSTRACT

This study explores the subjective pursuit of identity in Katherine Anne Porter's urban heroines with their internalized identity of 'Other'ness and 'the Object' and their struggle of being 'the Subject' in their societies. It deals with "Theft" (1929) whose setting is America and "Flowering Judas" (1929) taking place in Mexico which reflect the aura of the early decades of the 20th century in terms of urban women. Porter in the stories, depicts the women characters who are grown up in accordance with patriarchy but who can stand on their feet in the rapidly modernizing American society, on the other hand alone and unhappy in their spiritual lives. While telling their struggle, she does not completely blame patriarchy for the failure of the women characters' search for identity; she also finds defects in their characters. Although they are educated and have financial independence, they are squeezed between the life they dream and their realities; their gender, social status and their relationships with the opposite sex. They do not have enough courage and sense of reality to realize their dreams. Therefore, Porter displays that female protagonists undergo similar hardships in the formation of identity.

Keywords: Katherine Anne Porter, America in the early decades of 20th century, urban women, 'the Other', 'the Subject', 'the Object'.

ÖZET

Bu çalışma Katherine Anne Porter'ın, içselleştirdikleri 'Öteki'lik ve 'Nesne' kimliği olan kentli kadın kahramanlarının öznel kimlik arayışlarını ve toplumlarındaki 'Özne' olma mücadelesini incelemektedir. Çalışmada 20. yüzyılın ilk yıllarının havasını yansıtan ve Amerika'da geçen "Theft" (1929) ve Meksika'da geçen "Flowering Judas" (1929) kentli kadınlar açısından ele alınmıştır. Porter öykülerde, ataeril düzene göre yetiştirilmiş, ama hızla modernleşen Amerikan toplumunda kendi ayakları üzerinde durabilen, öte yandan tinsel yaşamında yalnız ve mutsuz olan kadın kahramanları betimlemektedir. Yazar, kadın kahramanların mücadelesini anlatırken kimlik arayışlarındaki başarısızlıklarında bütünüyle ataeril düzeni suçlamaz, onların karakterlerinde de kusurlar bulur. Karakterler bir yanda eğitilmiş ve ekonomik özgürlük sahibidirler ama düşledikleri yaşam ve gerçeklikleri, toplumsal cinsiyetleri, toplumsal statüleri ve karşı cinsle olan ilişkileri arasına sıkışıp kalmışlardır. Düşlerini gerçekleştirmek için yeteri kadar cesaret ve gerçeklik hissine sahip değillerdir. Dolayısıyla Porter kadın karakterlerin kimlik oluşturmada benzer sıkıntıları yaşadıklarını gösterir.

Anahtar Kelimeler: Katherine Anne Porter, 20. yüzyılın ilk yıllarında Amerika, kentli kadınlar, 'Öteki', 'Özne', 'Nesne'.

Until the beginning of the 20th century, most of the middle-class American women followed the tenets of "True Womanhood". True womanhood required them to be the samples of naivety, chastity, piety, submission and obedience to their husbands. They used to be seen as belonging to the domestic sphere, and their duties were to provide their husbands with clean homes, food on the table and to raise their children according to the patriarchal system. They had such a life that the pregnant ones had to stay at home from the first moment their baby began to appear. With this

¹ English Lecturer, School of Foreign Languages, Firat University, yalinmedre@hotmail.com

² Assistant Professor Dr., Department of English Language and Literature, Faculty of Humane and Social Sciences, Firat University, nurgul25@yahoo.com

given identity, they were expected to be just like ‘angels’; they had to serve their husbands, obey them all the time and conserve their own chastity and piety. Towards the late 19th century into the early decades of the 20th when job and education opportunities increased and some rights were bestowed, an educated, autonomous and upper-class ‘New Woman’ – a term coined by Henry James – emerged. These women had professions or financial security and sensibility about femininity. In addition, with the World War I, a young generation of women got out of their constrained domestic life and participated in working life, taking the roles of many factory workers, who went to the fight in the war. Therefore, by the 1920s, most American women had to break gradually from the restrictive bond of true womanhood, believing that they could pursue both work and family life successfully. On the other hand, although in the legal sphere there was no problem, social restrictions were still felt.

With the 19th Amendment (1920) that gave women the right to vote, allowing them to take part in the politics as well the American women began to make themselves heard more than ever. While the women of the pre - WWI era had been interested in education, careers, and social reform, these women got out of the traditional lines of true womanhood. In 1920s, they championed new ideas about womanhood by rejecting traditional female roles. Because, they, enjoying the post-war American affluence “in tune with the capitalistic spirit of the era, was eager to compete and to find personal fulfillment” (Woloch, 2002: 256). The change in their approach to their femininity reflected to their physical appearance and behaviors. In their changing attitude, the spreading effects of the writings of many thinkers of the time, such as Sigmund Freud (1856-1939), Havelock Ellis (1859-1939), and Ellen Keys (1849-1926) were influential, too. These thinkers advocated the idea that “sex was not only central to human experience but the women were sexual beings with human impulses and desires just like men and restraining these impulses was self-destructive” (Woloch, 2002: 274). The women read these scientists, but evaluated their writings not scientifically; they understood them in the benefit of their bodily pleasures disregarding their traditions. Thus, shortening skirt, wearing make-up, drinking alcohol, smoking, going out with young men and sunbathing became fashionable manners of the time. Ironically, most of the young girls began to attend colleges and universities with the intention of finding suitable husbands. Here, a reality becomes apparent: the conflicting attitudes one, the values of the pre-World War I era’s women, second, the values of women of the 1920s, in other words, the principles of true womanhood and the Other/the Modern. This phenomenon is evaluated by Cowan in reference to Betty Freidan’s “feminine mystique” typology, which describes the American women of the 50s, despite for the different time spans, the multifaceted 20s:

“Despite women's increased knowledge of pleasure and sex, the decade of unfettered capitalism that was the 1920s gave birth to the 'feminine mystique'. With this formulation, all women wanted to marry, all good women stayed at home with their children, cooking and cleaning, and the best women did the aforementioned and in addition, exercised their purchasing power freely and as frequently as possible in order to better their families and their homes” (Cowan, 1976: 184).

The “feminine mystique” according to Freidan, is the type of woman signifying woman’s role in society as wife, mother and housewife - nothing else. On the other hand, this attributed image is in direct contrast to the ‘masculinity’ of women who want to do other things such as having a career by means of their intellectual capabilities, because even having a career is thought to be masculine. There were also the extreme types, who drink alcohol, smoke, or dye their hair. However, these changes in women’s cast of mind and behaviors drew the anger of many people, especially that of the Southerners. Many of the Southerners had a more conservative and traditional way of life in comparison with the Northern ones. Breaking stereotypical concept of womanhood with the extreme behaviors and images is condemned by the conservative Southern people.

Born in Texas and grown up according to the strict codes of Southern social life, Katherine Anne Porter (1890-1980) was against this confining way of life as a woman writer, which was an

extraordinary situation in Texas at that time. She preferred to see other places and see her place from distance to be able to write freely. As a Southerner, Porter was brought up in a period when the South witnessed many changes which were not accepted by most of the Southerners. She also experienced the conflict between being a traditional Southerner and a modern writer in her life. "She neither became a Southern *belle*, nor was able to free herself completely from her past as a writer" (Koçsoy, 2008: 178). When mentioning about her leaving Texas to write, she states: "I escaped the South because I didn't want to be regarded as a freak. That was how they regarded a woman who tried to write. I had to make a rebellion... When I left, they were all certain. I was going to live an immoral life. It was a confining society in those days" (Schwartz, 1979: 82). With these words, Porter delineates the negative point of view towards women who want to assert themselves as free writers or people.

Porter observes that many segments of society were scornful to women by claiming that many governmental institutions and churches dominated by men put limits on women's lives. She admires Virginia Woolf's *A Room of One's Own* (1929) for its truthfulness, fights for women's suffrage in her writings and discusses her displeasure with the Catholic Church's treatment of women which prohibits abortion and divorce. She who had four marriages and a few lovers also "praises women who resist pressures to curb their nature, assert their opinions, defy parents, take lovers, educate themselves, and have the courage and self-awareness to give shape to their experience in writing" (Flanders, 1976: 45). These ideas are the same as a feminist's; but she refuses to participate actively or allegedly in any feminist movement like The Second Wave Feminism (1960-1980), which prescribes woman's equality rights and is radical in its principles. In the mid-1960s, she states:

"I've never felt that the fact of being a woman put me at a disadvantage, or that it's difficult being a woman in a 'man's world.' The only time men get a little tiresome is in love—oh, they're OK at first, but they do tend, don't they, to get a little bossy and theological about the whole business?" (Givner, 1982: 462).

She claims that she has never experienced the difficulties of a woman in a man-centered society. When she is asked about her idea to Second Wave Feminist's offer, she tells: "I don't agree with them. I told them, 'I will not sit down with you and hear you tell me men have abused you.'" (Givner, 1982: 462). Therefore, it is clear that Porter criticizes the Second Wave Feminist's views about men and the way of their struggle for women. This uneasiness and conflict of the writer are reflected in her writings. She is careful with the choice of her protagonists. She presents women with whom every female finds something from herself. In her work *Katherine Anne Porter's Women: The Eye of Her Fiction*, DeMouy states that the protagonist "sometimes appears in the guise of Mother (Granny Weatherall, the Grandmother), Virgin (Violeta, Amy), or Artist-Creator (the protagonists in "Theft" and "Hacienda") and adds that despite this seemingly difference in the guises, Porter creates "a universal, an Every woman, an archetypal female who feels her vulnerability but acts as... [a] tower of strength" (1983: 14).

Porter portrays characters, who escalate between traditional way of life and the modern one. They strive to appear powerful no matter how much they suffer from their vulnerability and sensitivity in their lives. In her selected stories, "Flowering Judas" (1929) and "Theft" (1929) the same ideas can be seen. Both female protagonists have been grown up in the patriarchal society, which still had prominence in the early decades of the 20th century. There were also extreme women/'flappers'. Moreover, there were the types who cannot break away from the traditional and going in between modernity and the traditionalism. Due to their upbringing and their inner conflicts that they are incapable of taking over, both protagonists lack the 'courage' and 'self-awareness' to shape their lives. There is no evidence about their past and their families. They are anxious that men will be bossy and restrictive when an idea of marriage comes into being. They are squeezed between the roles they lead and the ones they desire to lead and suffer from the differentiation of these roles and their costs. Therefore, Porter's works can be studied from a feminist perspective,

though she is not a feminist or there is no direct attack on patriarchal society in her works. She emphasizes in the stories that their search in personal and subjective ground is not only directly and completely related to society, but to their incapability of surpassing their inner limitations.

Both protagonists of "Theft" and "Flowering Judas" are self-reliant young women in their twenties, but they are inexperienced. They are unnecessarily idealist to the degree of ignoring the potential dangers in their lives and they both do not have career plans for the future. In "Theft", the heroine is unnamed, as she is in search of identity by rejecting being 'the Other'. She is a writer who seems strong enough to be able to stand on her feet by living alone in a flat in New York City. She leads an autonomous life by "working as an artist for wages, roaming the city freely at late hours of the night, and attending lively parties where she drinks to inebriation. Superficially, she appears equal to the men in their autonomy and social status" (Riney, 2007: 33). When considering the general way of life in the big cities at that time for lonely young women, her sense of freedom seems somewhat exaggerated and it may be said that she is a flapper.

In "Flowering Judas", the protagonist is an American girl called 'Laura' who moves to New Mexico, the time of Mexican Revolution (1910 – 1920) where she teaches Indian children English. She attends union meetings, visits prisoners, who share her political beliefs and she delivers them messages and drugs. It is obvious that she does these for the sake of her ideals - she is a leftist who is for the revolution - much more than an ordinary woman can be. She claims herself to have the capacity of balancing herself among two roles: being a teacher and a revolutionist at the same time. She is another figure of urban woman standing on her feet in the male-dominated society. "She is not afraid to knock on any door in any street after midnight, and enter in the darkness, and say to one of these men who is really in danger" (Porter, 1965: 94). Thus, both heroines seem to hold on to concrete positions regarded as extraordinary for any woman even in the America of 1920s.

The challenge of urban women is depicted in their relationships with male characters. Their way of life which is compatible with the male world has disadvantages and vulnerability for them, because the woman who 'acts as... [a] tower of strength' conflicts with the identity given to them by the patriarchal society: the identity of being 'woman', 'the Other' and 'the Object'. According to Simone de Beauvoir (1908-1986), "One is not born, but rather becomes, a woman", biology is not the determinant of 'womanhood' (Beauvoir, 1989: 267). A female becomes a woman by learning her role determined by the patriarchal society. Like Beauvoir, Porter thinks that love and marriage are the concepts consuming women's freedom and she attributes this idea to her characters. Therefore, they have to make decision between choosing to be an object and choosing freedom. They choose to be free, but this has a cost: to live alone, without a family and children.

A woman must contend with the difficult psychological battle within the self, a disparity between her intellectual desires and the expectations she adopted from the dominant culture. According to Beauvoir, by avoiding from the confining conditions of marriage and motherhood, in modern society "[W]oman enjoys that incomparable privilege: irresponsibility" (Beauvoir, 1989: 720). On the other hand, it is a suffocating duty for most of them to give birth to a child and take care of it. It seems difficult for urban women to achieve equality in a man-centered world. The characters are also obsessed by their sense of freedom. Therefore, they choose loneliness by refusing some privileges granted to their nature such as motherhood, thus irresponsibility functions avoidance from dependency on man and children. However, the loneliness of the urban women as individuals leads to frustration and unhappiness in women. The only way for them to maintain security in the male-world seems and means sterility. "As Porter's women struggle within dominating male relationships in the patriarchal culture, they also have an internal conflict of whether to accept or reject the notion of motherhood" (Harwin, 2008: 10). Therefore, the theme of woman's oppression, especially emotional and sexual inhibition - not directly, but implicitly - may be found in her stories.

"Woman's emotional frustration, sexual repression and subjection to the laws of a man's world constitute a major theme in Katherine Anne Porter's fiction. Female characters, who predominate in

her works, are typically damaged by their experience. Family ties, marriage and love are threats to freedom; those women who attempt to escape are usually thwarted; and even those who gain independence achieve it at great cost" (Flanders, 1976: 48-49).

Similarly, since the setting in both "Theft" and "Flowering Judas" written in the 1929, a time when society still objectified women, the characters alienate themselves from family ties, marriage and love. In "Theft", the unnamed heroine's physical appearance, clothes or family relationships are not told about. However, her inner conflicts are dealt with subtly. She is mentioned to read her lover's letter in which "there were phrases that insisted on being read many times, they had a life of their own separate from the others..." After reading again eagerly the letter ending as "why were you so anxious to destroy...even if I could see you now I would not...not worth all this abominable...the end ...", she is said to burn it (Porter, 1965: 63). It is implied that she refuses her lover in spite of her love for him. She also seems to refuse her suitors like Camilo seeking to "make effective a fairly complete set of smaller courtesies" (59) in a firm attitude even responding his insistence on taking the Elevated: "You know it simply will not do" (59). She rejects his offer in a clear refusal expression because he comes from a lower class. She closes all the ways going to any expectation of relationship with Camilo by disregarding his courtesy of taking the Elevated, for instance. Although the types of urban women in the period were promiscuous, drinking, sexy, that is the ones who try to stand out with their bodies, Porter's characters strive to stand out with their career rather than their bodies. Being identified with the body objectifies woman herself, automatically falling her into the category of 'the Other'. Although the characters do not identify themselves with their bodies, they cannot escape from being 'the Other'. That is why they are very rigid with their chastity. For example, in "Theft" the unnamed character suggests her friend Roger to "hold out" who is complaining about his work and relationships (61); she implies the notion that one should hold out what he thinks precious. Because she appears to hold out only on her femininity. As a woman brought up in the patriarchal system, she subconsciously keeps its tenets. She does not make a claim to her money or to the materials she gives importance. The main thing she achieves to hold out is her chastity. She avoids intimacy with men not to depend on men, marriage and motherhood. "The protagonist suffers from a dissociation of sensibility. Unable to enact the natural roles of woman in society, she substitutes passion for love, bohemian careerism for marriage and motherhood" (Stein, 1960: 223). In other words, she chooses careerism by rejecting motherhood and marriage but this costs her a life neither with love nor with passion. Thus, Porter presents "an 'emancipated' career woman who is starving emotionally in the Wasteland of urban anonymity and alienation" (Prager, 1960: 230).

In "Flowering Judas", Laura also seems to alienate herself from family ties, marriage and love that she thinks as threats to her autonomous life. Her excessive self-protection makes her retreat in a stoic manner into her surroundings, in accordance with her patriarchal upbringing. Laura who is identified as "a modern secular nun", "a virgin but faintly interested in love" wearing "a rigid little uniform of dark blue cloth" (90) seems to adopt the order of the society that she lives in. However, her compliance to the social norms is suffocating for her: "...she is tired of her hairpins and the feel of her long tight sleeves..." (Porter, 1965: 92). It is obvious that she is disappointed with the life she leads: "...she cannot help feeling that she has been betrayed irreparably by the disunion between her way of living and her feeling of what should be..." (91). Being tired of the patriarchal codes, the only way for her to stand out in man-centered world is alienation from love and sexuality like the protagonist in "Theft". Therefore, Laura feeling "not at home in the world" holds her stoicism out as a sword. "Nobody touches her, but all praise her gray eyes, and the soft, round under up which promises gayety, yet is always grave, nearly always firmly closed..." (95). She thinks that "she may walk anywhere in safety" (97) by denying everything.

She refuses her suitors such as a gentle captain and a young man who serenades her every night, who may be in fact a suitable partner for her. However, it is significant that her refuse is not firm. When the young captain offers her to ride with him, she remembers that she must return to Mexico City at noon, however, she does not give any hopes for another night, though she does not

directly refuse him. Again, when the young man continues serenading her after she throws flower at him upon her housemaid Lupe's suggestion to indicate her decline, she is said to "refuse to regret it" although "she is pleasantly disturbed by the abstract, unhurried watchfulness of his black eyes..." (96-97). She is said to be "gradually perfecting herself in the stoicism she strives to cultivate against that disaster she fears..." (97). Therefore, no matter how gentle the suitors are, "the very cells of her flesh reject knowledge and kinship in one monotonous word. No. No. No..." (97).

It is clear that both the heroine in "Theft" and Laura in "Flowering Judas" are so afraid of losing their independent, autonomous lives that they insulate themselves from love and sexuality by choosing loneliness, even though they long for passion and love. It is related with the fact that "...a character's fear of extinction has become so excessive that [s]he has withdrawn from and remains impervious to vital human intercourse" (Marsden, 1967: 30). The characters prefer absolute loneliness for fear of extinction resulting from intimacy with men.

The protagonists are in struggle of getting rid of the identity of 'the Other' or 'the Object' they internalized, because, most women find themselves psychologically trapped by men who have control over their lives. "By the men's controlling actions, women appear as objects that the men can mold into what they desire. Even though they make these choices, their fate is ultimately determined for them by men" (Harwin, 2008: 1). Even if there is not any apparent physical man force upon women, they feel men's controlling effects on themselves. The unnamed one feels pressure of a coming relationship with her boy-friend and Roger, who accompanies her and Laura feels the same with Braggioni. In "Theft", while the protagonist tries to hold the control of her own life, she fails. Whenever she does an attempt to manage it, she retreats. She is pacified by her subconscious mind of being 'the Other'. While having conversation with her friend Roger in a taxi "skidding slightly on every curve", she tells him: "The more it skids the calmer I feel..." (Porter, 1965: 60). She may hint that the struggle of taking over a woman's life does not bring so much comfort and peace for woman. It seems that the struggle costs for her much.

Women feel as if they owed their existence to men; their upbringing prescribes this. According to Beauvoir, "[Man] attaches himself to woman - not to enjoy her, but to enjoy himself" (1989: 205). In other words, while the existence of woman is a source of enjoyment for man, the existence of man is regarded as a primary need for woman in the patriarchal society. That is why, 'the Other'/'the Object' perceives that she owes her life to the Self / 'the Subject'. Thus, urban women are aware of this reality and they neither want to be 'the Other'/'the Object' or the toy for men. They are in power conflict with men in the patriarchal world.

Although she sees Camilo who is coming from middle class hiding his expensive hat under his coat from the rain after leaving her and she feels she gets power over him by witnessing his behavior afterwards his courtesy manners which she thinks to be artificial. Through his behaviors she deduces that he comes from a lower class, but tries to seem belonging to an upper one and she stops the possibility of his being her boyfriend. She feels betraying him. She takes into account her suitor's socio-economic status because she acknowledges the fact that Camilo ignores "the larger and more troublesome" (59) courtesies, while making smaller ones. For her, Camilo's accompanying her along the way and offering her to take a taxi are "small courtesies". She senses that he cannot afford it. She is also aware that Camilo's allowing her to be 'the Subject' over himself is a kind of "larger and more troublesome" courtesy. In other words, she does not allow Camilo to make her 'the Other' by ignoring his "small courtesies". She does not want to be objectified by a man who is open to a relationship with her, and most probably desiring her. Her internalized feeling of being the 'the Other' is in a clash with her desire to be 'the Subject'. On the other hand, for her, Camilo is already 'the Subject' in the male-centered world. She appears to accept in advance that Camilo will never renounce his identity of being 'the Subject' in the society or she does not trust him in achieving this.

The same acceptance is seen when she makes another move to be 'the Subject' while demanding the money she lends to her dramatist friend, Bill. She enters the subject by saying: "It's

no time to speak of it”, when Bill says he cannot pay it, she responds “Let it go...” by returning to her passivity, even though she is in an urgent need of money. It is also striking that Bill tells her about his wife’s “extravagance” because he gives his wife “ten dollars every week” of his “unhappy life” (62-63). It seems that Bill’s wife no more enjoys him therefore; their relationship is away from love and respect. This impression may strengthen her fear of marriage and of love and of intimacy.

Men’s illusion that women are sexual objects is contrasted with the sensuality of women. The two characters know this and adopt fear of intimacy against the opposite sex. For example in “Theft”, the people passing by the taxi in which the protagonist and Roger stop at traffic lights illustrate this reality. It is striking that when one of the three boys says “When I get married it won’t be jus’ for getting married, I’m gonna marry for *love*, see?” the other two boys make fun of him and scramble across the street by beating him on the back and pushing him around. Then, she overhears the conversation of two girls. One of them says to the other one: “Yes, I know all about that. But what about me? -You’re always so sorry for *him*...” (61) By means of these two different dialogues, Porter seems to portray two different worlds: the men looking at women from the perspective of sexuality and the women looking at men from the perspective of sensuality. Men need women to enjoy themselves, whereas women need men to enjoy them in return, again.

In “Flowering Judas”, the profile of Laura is revealed in her relationship with the revolutionary man Braggioni not so much different from the unnamed protagonist in “Theft”. After leaving his wife and beginning to stay at a hotel, Braggioni visits Laura every evening to sing songs for her. Braggioni behaves like a concrete figure of patriarchy: “He is rich, not in money, he tells her, but in power, and this power brings with it the blame-less ownership of things, and the right to indulge his love of small luxuries” (Porter, 1965: 94). He indulges with the privilege of being ‘the Subject’ and ‘the Self’ in the male-centered world. Being ‘the Subject’ brings him ownership of everything including women, regarded as objects. He claims: “One woman is really as good as another for me, in the dark, I prefer them all” (99). Although Laura is a virgin mentioned to have “encased herself in a set of principles derived from her early training, leaving no detail of gesture or of personal taste untouched” (92), she asks him every night whether he has a new song for her or not. It is striking why she does not refuse Braggioni who stands out as an authority over her. She feels violence behind him: “Nobody dares to smile at him. Braggioni is cruel to everyone with a kind of specialized insolence...it is dangerous to offend him, and nobody has the courage” (90-91). Furthermore, “Laura, who, with so many others, owes her comfortable situation and her salary to him” (94) When he comes near her, she “feels a slow chill, a purely physical danger, a warning in her blood that violence, mutilation, a shocking death, wait for her with lessening patience” (94). Therefore, she is careful with her reactions to him, even though she is aware of the fact that he is trying to seduce her: “She knows what Braggioni would offer her, and she must resist tenaciously without appearing to resist...” (91). She cannot become ‘the Subject’ beside Braggioni, because, it requires her to make him the equivalent, that is, a task that requires immense power which Laura lacks.

The characters cannot use their power and prudence over men. They let them do what they like, except preserving their chastity. According to Beauvoir, “[a] woman may fail to lay claim to the status of subject because she lacks definite resources...” (1989: xxi). Laura here is in need of definite resources to be ‘the Subject’. “She wishes to run away, but she stays. Now she longs to fly out of his room, down the narrow stairs...” (92). She does not have enough power to escape from him, feels squeezed between her dreams and the reality. Braggioni represents the disunion between her idealistic view of life and the life she is actually living. Laura “having chosen to be passive...has completely lost emotional and mental strength and energy” (Arima, 2006: 22). Therefore, in spite of her young age, she looks emotionally and mentally exhausted in the face of a ‘Subject’.

For Beauvoir: “On the day when it will be possible for woman to love not in her weakness but in her strength, not to escape herself but to find herself, not to abase herself but to assert herself - on that day love will become for her, as for man, a source of life and not of mortal danger” (1989: 669). However, Laura does not love Braggioni who is “a symbol of her many disillusionings, for a revolutionist should be lean, animated by heroic faith, a vessel of abstract virtues” (91). Although she sees many defects in his character she is in the weak position in comparison with Braggioni, she wants to escape herself as she abases herself beside him, and Braggioni’s love is a mortal danger, not a source of life for her. Braggioni cannot understand why she works “so hard for the revolutionary idea even though she does not love some man in it” (100). He questions her when he is suspicious that she likes Eugenio upon her asking about his death in prison. As a patriarchal man, Braggioni thinks that her existence in Mexico is related with her loving a man. However, she remains silent upon this question. She seems unclear about the purpose of her existence in Mexico.

“Porter’s Mexico essays and fiction continued to evolve artistically throughout her career, according to her shifting views on Mexico, ultimately leading her to write stories that reflect her sense of alienation in a land she had once described as her ‘familiar’ country” (Johnson, 2001: 192-193).

In Porter’s Mexico fiction, Mexico serves as a revolutionary setting reflecting women’s desire to rebel against their oppressive living conditions. “Flowering Judas” presents “sexualize[d] struggle of dominance and submission” where the male characters “subject women to their will, consume them as sexual objects, or use and then discard them in the service of some creative artists” (Titus, 1997: 235). There is a complexity of women’s reactions to the male advances: The passive women respond in a complex manner. They do not imagine a different, active existence; rather their desires are either for safety, escape from or protection against the controlling male gaze, or, more frequently, pleasure. This is another reason the characters feel estranged from men.

Porter presents two different worlds to portray the internal conflicts of the protagonists. One of them belongs to the protagonists, who are the urban women striving to stand on their feet in the man-centered society. The other one belongs to the traditional women operating patriarchal codes by marrying, giving birth, and childrearing or living as ‘Other’ in the world of men regarded as ‘the Subject’. Porter intends to make the protagonists face with the things granted to them as females. Thus, the protagonists realize that they are also misfits in the male world. In fact, they do not belong to these two worlds, but are caught between them.

The heroine in “Theft” trades marriage and motherhood for independence and career. Thus, she attempts to avoid traditional woman role in the society she lives in. However, the janitress who comes to her flat to check radiators and steals her purse belongs to the traditional woman world. Their confrontation results from her attempt to get back her purse of gold cloth, which has a symbolic meaning. When the losses in love and relationships in the male world are combined with the losses in the material world, she feels anger and disappointment. For the protagonist who is a beautiful strong urban lady in appearance, but unhappy inside, the purse functions as a significant bond that takes her to face with her internalized patriarchal codes.

The janitress is shaking up the furnace, when the heroine goes downstairs to take her purse back. She is identified with her “hot flickering eyes” and “a red light” coming from the furnace in her eyes (64) representing the traditional woman world the heroine rejects and the fact that she is more powerful than the urban one. She claims that she took it for her young niece who “needs pretty things” to attract her young suitors (65). The janitress who is most probably married considers about the marital future of her niece and confirms Beauvoir’s claim: “To catch a husband is an art; to hold him is a job” (1989: 468). Reminding that the protagonist missed the opportunity of marriage, she says: “You’re a grown woman, you’ve had your chance, you ought to know how it is.” When she regrets claiming her purse, the janitress claims: “I don’t want it either now....I guess you need it worse than she does” (65).

Her rebuke results in the confrontation of the protagonist with herself. Her “alienation, physical and emotional emptiness conclude with the realization of ‘self-betrayal’ ” (Hendrick, 1988: 82). She realizes that she will never achieve success or happiness because she pretends living her idealistic life she desires. The struggle of getting out of the life dictated by the patriarchal society leaves her nothing, but a feeling of displacement. She concludes that she is the thief herself by betraying herself, by placing herself between the two worlds to both of which she does not belong.

In “Flowering Judas”, Porter presents Braggioni’s wife the representative of the traditional woman world as different from Laura. The wife appears to be so much dependent on Braggioni that she is told to employ “part of her leisure lying on the floor weeping because there are so many women in the world, and only one husband for her, and she never knows where nor when to look for him” (Porter, 1965: 99). She treats her husband as if he were her master because of her psychological, social and material dependence on him. When Braggioni returns home, she welcomes him without questioning where he has been for days: “Are you tired, my angel? Sit here and I will wash your feet” (101). Furthermore, she wants him to forgive herself by leaning “her head on his arm” (101). She is always anxious that she could not do her job of holding her husband properly, applying her internalized patriarchal identity and behaving as a typical ‘Other’. Braggioni’s response to her verifies their traditional marriage roles as slave and master: “You are so good, please don’t cry any more, you dear good creature” (101). As for Braggioni, he is the ‘Subject’ himself embodying patriarchy.

In the story, Laura confronts with herself in her allegorical dream. In her dream, she sees the revolutionary prisoner, Eugenio killing himself with overdose of drugs Laura has brought to him. In the dream, he says he will take her to the land of death. He addresses her as “poor prisoner” (102). Their roles seem to be changed in the dream. Eugenio seems to be free by death, whereas Laura is still in prison torn between her idealistic life and the real life. Laura wants him to take her hand. She seems to be devoid of enough courage and strength to move. However, Eugenio presents her a branch of Judas tree to take and eat. Then she discerns that it is his fleshless hand which she eats to satisfy her hunger and thirst. The name of the tree is symbolic and originated from the belief that Judas Iscariot, the betrayer of Christ, hanged himself on one of them. Laura eats the warm bleeding flowers which symbolize her betrayal of her own femininity and humanity. She feels herself as betrayer and betrayed at the same time. She feels betrayed by her revolution that does not fulfill the early idealistic aims. On the other hand, she betrays the ideals of the revolution by going to the church. She feels betrayed as the church cannot give her the expected peace. She also betrays her religion, which promises spiritual life, by replacing it with the revolution that practices death. She feels that she betrays Eugenio by contributing to his suicide by providing him drugs. However, the most significant betrayal is the one which she does to herself. Taking the flowers she eats as symbols of love, it can be claimed that Laura faces with her womanhood, her crave for integrating with it, and the passion she sought to repress. That is, she attempts to fulfill her womanhood while eating them. However, not giving a chance to Eugenio, who loves her, she betrays not only herself but also him. She also deceives herself by appearing to be a strong, independent virgin standing out as a claimer of ‘the Subject’. However, her dream reveals the reality she is supposed to confront. She can never be ‘the Subject’ unless getting rid of her role of the ‘Other’ness in the patriarchal society.

In both “Theft” and “Flowering Judas”, Porter presents women robbed of their subjectivity in the patriarchal society, thus drawing the portrayal of these women’s challenge in their lives. She achieves it with her female protagonists oscillating between the life they dream and the life they lead, dominant male characters symbolizing patriarchy and her presentation of urban woman world and traditional woman world in clash. “Katherine Anne’s failure to succeed as either a wife or a mother lingered darkly in her mind as a betrayal not only of her mother but, indeed, of womanhood itself, a theme that runs through her fiction.” (Harbour, 2001: 39) This reflects to her protagonists. That they are not firm in their decisions can be the cause of their failure in the formation of their

identity and their unhappiness. They have no future plans or prospects. They lack motivation, self-assessment in shaping lives. They know that most men regard women as sexual objects and they retreat from any intimation. Porter shows how patriarchal patterns females internalize lead to handicaps for them in their endeavors of gaining the identity of 'the Subject'. She proposes that they should first face and come over their lack of self-confidence and adoption of patriarchal values. They should define love and its conditions for both sides. Only after these, they can assert themselves as free 'Subjects'.

BIBLIOGRAPHY

Arima, Hiroko. (2006). *Beyond and Alone! The Theme of Isolation in Selected Short Fiction of Kate Chopin, Katherine Anne Porter, and Eudora Welty*. Lanham, MD: University Press of America.

Cowan, Ruth Schwartz. (1976). *Two Washes in the Morning and a Bridge Party at Night: The American Housewife between the Wars*. *Journal of Women's Studies*, 3, 147-172.

De Beauvoir, Simone. *The Second Sex* (1952). (Trans. H.M. Parshley). New York: Alfred A. Knopf, (1989).

DeMouy, Jane Krause. (1983). *Katherine Anne Porter's Women: The Eye of Her Fiction*. Austin, TX: University of Texas Press.

Flanders, Jane. (Fall, 1976). "Katherine Anne Porter and the Ordeal of Southern Womanhood" *The Southern Literary Journal*, 9 (1), 47-60.

Givner, Joan. (1982). *Katherine Anne Porter: A Life*. New York: Simon and Schuster.

Harbour, Darlene Rue. (2001). "Katherine Anne Porter's Birthdays". *From Texas to the World and Back: Essays on the Journeys of Katherine Anne Porter*. Ed. Mark Busby and Dick Heaberlin. Fort Worth: Texas Christian University Press.

Harwin, Maggie. (Fall 2008). "Katherine Anne Porter's Women and the Institutions that Ensnare Them: Confinement and the Will for Freedom in *Flowering Judas and Other Stories*". A Senior Paper. The University of North Carolina: Asheville.

Hendrick, Willene and Hendrick, George. (1988). *Katherine Anne Porter*. Ed. Kenneth Eble. Boston, MA: G.K. Hall and Co.

Johnson, Rob. (2001). "A 'taste for the exotic': Revolutionary Mexico and the Short Stories of Katherine Anne Porter and María Christina Mena". *From Texas to the World and Back: Essays on the Journeys of Katherine Anne Porter*. Ed. Mark Busby and Dick Heaberlin. Fort Worth: Texas Christian University Press.

Koçsoy, F. Gül. (2008). "Katherine Anne Porter's Four 'Failures': Their Illusions and Defects". *e-Journal of New World Sciences Academy (NWSA)*, 3 (2), 175-184.

Marsden, Malcolm M. (Apr., 1967). "Love as Threat in Katherine Anne Porter's Fiction". *Twentieth Century Literature*, 13 (1), 29-38.

Porter, Katherine Anne. (1965). "Flowering Judas". *The Collected Stories of Katherine Anne Porter*. (90-103). New York and London: A Harvest/HBJ Book.

----- (1965). "Theft". *The Collected Stories of Katherine Anne Porter*. (59-66). New York and London: A Harvest/HBJ Book.

Prager, Leonard. (1960). "Getting and Spending: Porter's 'Theft' ". *Perspective* 11, 230- 234.

Riney, Erin Kelly. (3-Aug-2007). "Feminist Re-Visioning and Women's Writing: The Second Wave's Effects on Katherine Anne Porter's Literary Legacy." Access: 22-Oct-2013, <http://www.lib.ncsu.edu/resolver/1840.16/258>.

Stein, William Bysshe. (1960). " 'Theft': Porter's Politics of Modern Love". *Perspective* 11, 223-28.

Titus, Mary E. (1997). "The 'Booby Trap' of Love: Artist and Sadist in Katherine Anne Porter's Mexico Fiction". *Contemporary Literary Criticism* 101, 235-242.

“TEN” SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE ETİMOLOJİK BİR DENEME

An Etymological Evaluation of the Word ‘Ten’

Süleyman Kaan YALÇIN*

ÖZET

“Ten” sözcüğü, Türk Dil Kurumu’nun hazırladığı “*Türkçe Sözlük*”te “1. İnsan vücudunun dış yüzü, cilt 2. vücut” anlamında Farsça kökenli bir sözcük olarak tanımlanmıştır. Fakat bu sözcüğün Farsça olup olmadığı ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır.

Clauson’a göre “ten” sözcüğü alışılmadık şekilde, erken bir tarihte Türkçeye kopyalanmış olan Farsça bir sözcüktür. Fakat Dankoff, bu sözcüğün Divanü Lûgat-it Türk’te yanlış okunduğunu, doğru şeklin ise “İnsan vücudu anlamına gelen” Türkçe “yên” sözcüğüne dayandığını ileri sürmektedir. Abdullah Taymas ve Günay Karaağaç ise “ten” sözcüğünü Türkçe bir kelime olarak nitelendirmektedir.

Bu çalışmada Dankoff, Taymas ve Karaağaç gibi sözcüğün aslının Türkçe olduğu savunulmakla birlikte, “ten” sözcüğünün Türkçe oluşunun bir yanlış okumadan kaynaklanmadığı ve sözcüğün Türkçe olduğunu ispatlayacak farklı delillerin de bulunduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Ten, Türkçe, Farsça, ses değişimleri, ses olayları.

ABSTRACT

The word ‘ten’ is described to have a Persian root with the meaning of 1. *skin, exterior surface of human body*; 2. *human body*, in *Turkish Dictionary* prepared by Turkish Language Society. However, there are different opinions about the root of the word ‘ten’.

According to Clauson, the word ‘ten’ is a Persian word unexpectedly copied to Turkish in early periods. But Dankoff claims that the word ‘ten’ is a misread work in *Divanü Lûgat-it Türk* and must come from Turkish ‘yên’ which means *human body* in Turkish. Abdullah Taymas and Gunay Karaagac also consider ‘ten’ to be Turkish.

In this study, supporting Dankoff, Taymas and Karaagac’s view, we will try to present different evidences that suggest ‘ten’ is not a misread, but is originally a Turkish word.

Key Words: Ten, Turkish, Persian, sound changes, sound events.

Giriş

Eski Farsça “tanu”dan (ten, vücut) getirilen ve Farsça “tân, tan” (Exmetyanov, 2001: 196) şeklindeki “ten” sözcüğü Türk Dil Kurumu’nun hazırladığı “*Türkçe Sözlük*”te “1. İnsan vücudunun dış yüzü, cilt 2. esk. vücut” anlamında Farsça kökenli bir sözcük olarak tanımlanmıştır (TS.: 1950). Fakat bu sözcüğün Farsça olup olmadığı ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Clauson’a göre DLT’te (II: 307) geçen “*er tenin kaşıttı (kişi vücudunu kaşdı)*” ibaresindeki “ten” sözcüğü alışılmadık şekilde, erken bir tarihte Türkçeye kopyalanmış olan Farsça bir sözcüktür. Fakat Dankoff ise bu sözcüğün DLT’te yanlış okunduğunu, doğru şeklin ise DLT’te (II: 151) geçen “*kişi öz yinin süründi (kişi kendi vücudunu kaşdı)*” ibaresindeki “İnsan vücudu anlamına gelen” Türkçe “yên” sözcüğüne dayandığını ileri sürmektedir (Eker, 2009: 272). Yudahin’in hazırladığı “*Kırgız Sözlüğü*”nü Türkiye Türkçesine aktaran Abdullah Taymas ise Yudahin’in Farsça olarak verdiği “den” sözcüğü ile ilgili olarak “Müellif bu sözcüğü Farsça olarak verse de bu sözcük hakikatte halis Türkçe bir kelimedir. Türkçede y / dh (đ) nöbetleşmesi malumdur. Onun için bu sözün bir başka şekli de “yen”dir ve bu şekil DLT’te birçok yerde bazen “beden, ceset” bazen de “deri” anlamında geçmektedir. Ayrıca bu sözcüğe diğer Uygur Türkçesi metinlerinde de rastlanmaktadır”

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniv. İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Böl./ ELAZIĞ.
EImek: skyalcin23@hotmail.com

(Yudahin, 1998: 305) diyerek “ten” sözcüğünün Türkçe bir kelime olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca Karaağaç (2008: 834) da hazırlamış olduğu “*Türkçe Verintiler Sözlüğü*”nde “ten” sözcüğünü Türkçeden Farsçaya geçmiş bir sözcük olarak nitelendirmektedir. Sözcüğün t’li ve y’li şekilleri yanında DLT’te ve yine Borovkov tarafından yayımlanan anonim Kur’an tefsirinde sîn (vücut, boy) şeklindeki s’li şekilleri de söz konusudur (Tekin, 1995: 114)¹.

Yukarıda söylenenler dikkate alındığında “ten” sözcüğünün Türkçe oluşuna dair ispatlar sözcüğün yanlış okunmasına veya sadece bir ses değişmesine dayandırılmaktadır. Fakat bu çalışmada sözcüğün Türkçe olduğunu ispatlayacak farklı delillerin bulunduğu da ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Uygur Türkçesi metinlerinde “yîn”, DLT’te hem “ten” hem “yîn” hem de “sîn” olarak geçen ve (vücut, beden, boy, cilt, tüy, deri) anlamında kullanılan (Caferoğlu, 1993: 193; DLT, I: 167-179-217-261-275-315; II: 151; III: 92-109-145-154-278) bu sözcük, AT.’de uzun ünlülü olarak tasarlanan “yîn (vücut, beden)” sözcüğü ile ortaklık göstermektedir (Tekin, 1995: 183). Sözcük, “t, d, d, y” nöbetleşmesi ile birincil uzun ünlülerin kısalmaya genişlemesi² gibi ses olayları sonucu “ten, tin, yin, yen, den, dene, tănâ vb.” şekillerde görülmektedir. Hatta bu sözcük Türkiye Türkçesi ağızlarında “tîn” (Dadam-Bo.), “timi” (Ağlı *Küre- Ks.) (sağlam vücutlu) şekliyle de kullanılmaktadır (DS., X: 3934). Sözcüğün Ana Türkçede tasarlanmış biçimi olan “yîn” şekli hem genel fonetik gelişim kaideleri hem de Türkçenin fonetiği göz önüne alındığında kendisinden daha eski olan Ön Türkçe *d’li şekle (“dîn” < yîn”) ve hatta bu sesin tonsuz karşılığı olan t’li bir şekle (“tîn” < dîn”) dayandırılmalıdır. Çünkü *t’li şekil Ön Türkçede *d’li şekille karışmış durumdadır ve sonra “d” üzerinden Ana Türkçe y’li şekle değişmiştir. Poppe de (1994: 45) “*Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri*” adlı eserinde Ana Türkçede *d, *d ve *y sesleri eriyerek bir *y sesi ortaya çıkarmıştır diyerek bu durumu açıklamaktadır.

Ayrıca AT. “yîn” (< dîn < tîn) (vücut, deri, beden) sözcüğünün ilgili gelişim doğrultusunda AT. tîn (nefes, soluk, ruh) sözcüğü ile ilişkili olduğu da düşünülebilir. Öyle ki, Poppe Çuvaşçadaki sîn (kişi, adam) sözcüğünü Çer. yeñ sözcüğünden getirmekle birlikte ET. tîn (< AT. tîn) (nefes, soluk) sözcüğü ile de birleştirmiştir. Doerfer ise sîn (kişi, adam) sözcüğüne farklı bir etimoloji önererek ses açısından çok zor bir gelişim olan ET. yalnuk > Çuv. sîn (kişi, adam) şeklini sunmuştur. Hatta bu sözcüğü Farsça “cân” sözcüğü ile birleştirmek isteyenler bile olmuştur. Fakat Farsça “cân”ın Çuvaşçadaki karşılığı “çun” şekliyle olduğundan bu görüş zayıf kalmıştır (Ceylan, 1997: 49). Ancak Türkçe “vücut, beden” anlamındaki AT. yîn > Çuv. sîn (kişi, adam) denkliği Çuvaşçadaki ses değişim kaideleri düşünüldüğünde bu sözcük için daha uygundur. Farsçadan alındığı söylenen “ten” sözcüğünü Çuvaşça örneği üzerinden açıklayacak olursak bu sözcük eğer Farsça yoluyla alınmış olsaydı Çuvaşçada bu sözcüğün alınma şekli ödünç sözcüklerdeki t > ç değişimi ve Çuvaşçaya özgü e > a değişimine göre “çan” şeklinde olmalıydı. Oysa Çuvaşçada (vücut, boy, bos, endam) anlamına gelen sözcük, Türkçe “yîn”e seslik anlamda denk gelen “şan” veya “yîn” sözcüğüyle ilişkili olduğunu düşündüğümüz Türkçe (nefes, soluk, ruh) anlamındaki “tîn”a seslik anlamda denk gelen “çim” (can) sözcüğüdür.

¹ *t > s değişiminin sadece bu döneme veya bazı lehçelere özgü olmayıp daha Ana Altayca ve İlk Türkçe dönemlerinde *t’li ve s’li çift biçimlerin var olduğu ve bu durumun çağdaş Türk yazı dillerinde bugün de izlenebilir olduğu görülmektedir: tîl ~ sîl > Çuv şîl (diş); tîn ~ sînçan > Yak. sinnan- (dinlenmek), ET. tîltağ > Tat. sîlta- (özür bulmak); talak ~ sulak (dalak) (DLT I: 111; Ceylan, 1997: 16-17).

² AT. îğla- > Az. ağla-; TT. ağla-; Trkm. āğla- “ağlamak”; AT. î > Az. ağac; TT. ağaç; Trkm. ağaç, AT. î > Y. Uyg. yağaç, Alt. ağaş; Hks. ağas “ağaç”; AT. î-/îd- > Çuv. yar- “göndermek”; AT. tîd- > Çuv. çar- “engellemek”; AT. üdi- “uyumak” > Az. oyan-; Trkm. oyan- “uyanmak”; AT. îl- > Uyg. il-/yil-/iliş-/eliş- “iliştirmek”; AT. îş > Kpç. iş/eş/yeş “iş”; AT. yînçe > Kpç. yinçe/inçe/inçke/yenişke/yenişke/yinçe/yinçe “ince” (Tekin, 1995: 104-175-182-183; Tekin vd., 1995: 22-24; Yalçın, 2013: 82-83; KTLS, 1991: 8-9-920-921; Gürsoy-Naskali ve Duranlı, 1999: 21; Arıkoğlu, 2005: 30; Ceylan, 1997: 166; Caferoğlu, 1993: 62; Toparlı vd., 2003: 115-323).

Dankoff'un yanlış okunduğu kanısına vardığı “ten” sözcüğü onun iddia ettiği gibi y ve t seslerinin yazımındaki veya okunuşundaki bir yanlışlık sonucunda ortaya çıkmamıştır. Çünkü DLT’te yin / ten gibi y sesinin t sesi ile birlikte kullanıldığı birçok sözcüğün olması bu yanlış okunma veya yazılmış olma iddiasını çürütmektedir yamurmak / tamurmak “kanamak, damlamak” (DLT: II, 85), yamurgan / tamurgan “her zaman kanayan, damlayan” (DLT: I, 518-524), yasgaşmak / tasgaşmak “tokatlaşmak, tokatlamakta yardım ve yarış etmek” (DLT: II, 338), yençimek, yunçımak / tençmek “ısırmak, kötüleşmek, yoksullaşmak” (DLT: II, 281; DLT: III, 303), yamurmak, yemürmek / tomurmak “tomruk yapmak, kesmek” (DLT: II, 85; DLT: III, 69). Yanlış okunduğu veya yazıldığı söylenen bu durum aslında Türkçedeki t/d/đ/y seslerinin nöbetleşe kullanımının bir parçasıdır.

“ten” sözcüğüyle ilgili olarak düşündüğümüz AT. “yīn” (< dīn < tīn) gelişimi sadece “yīn” sözcüğüne yani aslı *y’li bir yapıya dayandırılacak olsa bile aslı *y sesinin de Ana Türkçede “*c-, *n-, *ń- ve *d- ile birlikte artık karışmış durumda olduğu bilinmektedir (Poppe, 1994: 52). Hatta bu karışmışlık durumundan ötürü y sesinin d/đ/t/ç(t)/n/s/ş/ç/c gibi değişimler doğurduğu da görülmektedir. Örneğin, AT. yēti > Karag. t’ēte, Koyb. d’ēte, d’īte, Salb. t’ēti, Soy. t’ēte, Tof. çēte, Yak. sette, Çuv. śiççi (yedi); yēken (< AT. yē-) > Tel. d’ekken, Şor. çeken, Yak. siegen (çok yiyen, obur); AT. yēl /yāl > Koyb. d’īlen, d’īln, Kand. d’ēlen, Yak. siel, Tuv. çel, Hks. çilīn, Çuv. śil-he (yele); AT. yā > Karag., Soy., Kand. t’ā, Kırg. cā (yay); AT. yāş > Karag., Koyb. d’ās, t’ās, Yak. sās (yaş); yārım (<AT. yār-) > Koyb. d’ārem, t’ārem, Kand. t’ārem, t’ārim (yarım); ET. yañı > Kuzeydoğu lehçelerinde yañı/yā/çā/nā (yeni); ET. yağı > Soy. ta; Karg. da (düşman); ET. yala- > Tel. dala-; Koyb. talgırben, dalgırben; Karg. telgarmen; Oyr. çilğa- (yalamak) (Tekin, 1995: 48-49-152-185; Clauson, 1972: 910-943; Karaağaç, 2009b: 342-343). Bu ses çeşitlenmesinin sebebini Karaağaç (2009a: 92), “Türkçede Düzensiz Ses Değişimleri Örnekleri” adlı makalesinde şu şekilde izah etmektedir: Uzun ömürlü bir ses olmayan “y” yarı konsonantının veya yarı vokalinin ayırıcı fonksiyonunu yitirdiği durumlarda genellikle düşürülerek diftonglara yol açabildiği gibi “y” yarı konsonantının beklenmedik bir şekilde gelişim göstererek yerini daha da sağlamlaştırmak amacıyla sızıcı bir konsonanta bıraktığı, yani tam bir konsonant haline gelebildiği de görülmektedir. yoş > loş (yarı karanlık, az ışık alan); yal-/yaşu- (yanmak, yakmak, parlamak) > çaşmak/çeşimek > çeşmek > çemşek > şemşek > şimşek (şimşek) örneklerindeki y > l, ç/ş değişimlerinde olduğu gibi. Türkçenin genel fonetiği göz önüne alınırsa zayıf bir ses olan “y” sesi, sedalı veya sedasız bir diş sesine bulaştırılarak kuvvetlendirilir; yani tam konsonant haline getirilir. Böylece c, ç, d, t’ sesleri ortaya çıkar. Fakat bazı lehçeler sızıcı seslerden kaçındığı için bu bulaşıcı unsur terk edilerek “ş” (Şor, Kızıl) veya “s” (Yakut) sesi tercih edilir (Karaağaç, 2009b: 406). Örneğin, ET. yaş > Koyb. t’as (yaş); ET. yay > Koyb. t’ay; Karg. d’ay; Yak. say (yaz); ET. yen > Çuv. śanı; Soy. t’en (yen, elbise kolu). Bu durum “ten” sözcüğü için de bu şekilde düşünülebilir. Örneğin, AT. yīn > ET. yin, OT. ten, Kzk. dene, Kırg. ten, den, dene, Özb. tână, Yak. sīn (vücut, beden) (Tekin, 1995: 183; Gülensoy, 2007: 879; KTLS, 1991: 872-873; Koç ve Doğan, 2004: 113; Vasiliev, 1995: 30).

Sonuç

Bütün bu anlatılanlar doğrultusunda “ten” sözcüğünün AT. “yīn” (< dīn < tīn veya tīn) olarak tasarlanan sözcüğe dayandığı ve “t, d, đ, y, s” nöbetleşmesi, birincil uzun ünlünün kısalırken genişlemesi gibi nedenlerden ötürü Türkçe bir sözcük olduğu ve Clauson’un iddia ettiğinin aksine erken dönemde Farsçadan Türkçeye değil, Türkçeden Farsçaya kopyalanmış bir sözcük olarak düşünülmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

KISALTMALAR

1. Eser Kısaltmaları

- DLT. : Divanü Lûgat-it Türk
DS. : Derleme Sözlüğü
KTLS. : Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü
TS. : Türkçe Sözlük

2. Dil ve Lehçe Kısaltmaları

- Alt. : Altay Türkçesi
AT. : Ana Türkçe
Az. : Azerbaycan Türkçesi
Çer. : Çeremişçe
Çuv. : Çuvaş Türkçesi
Hks. : Hakas Türkçesi
Kand. : Kandov Türkçesi
Karag. : Karagas Türkçesi
Kırg. : Kırgız Türkçesi
Koyb. : Koybal Türkçesi
Kpç. : Kıpçak Türkçesi
Kzk. : Kazak Türkçesi
OT. : Orta Türkçe
Özb. : Özbek Türkçesi
Salb. : Salbin Türkçesi
Soy. : Soyot Türkçesi
Şor. : Şor Türkçesi
Tat. : Tatar Türkçesi
Tel. : Teleüt Türkçesi
Tof. : Tofa Türkçesi
Trkm. : Türkmen Türkçesi
TT. : Türkiye Türkçesi
Tuv. : Tuva Türkçesi
Uyg. : Uygur Türkçesi
Y. Uyg. : Yeni Uygur Türkçesi
Yak. : Yakut Türkçesi

3. Diğer Kısaltmalar

bk.	: bakınız
çev.	: çeviren
vd.	: ve diğerleri
vb.	: ve benzeri

KULLANILAN ÇEVİRİYAZI SİSTEMİ VE İŞARETLER

1. ÇEVİRİYAZI SİSTEMİ

ÜNLÜLER

ā	Uzun a
ē	Uzun e
ē	Uzun kapalı e
ī	Uzun ı
ĭ	Kısa ı
ī	Uzun i
ĭ	Kısa i
ō	Uzun ö

ÜNSÜZLER

ɖ	Dişler arası sızıcı d
g	Öndamak g'si
ḡ	Artdamak g'si
k	Öndamak k'si
ḵ	Artdamak k'si
ñ	Geniz n'si
ś	Çuvaş Türkçesinde peltek s
v	Diş dudak v'si

2. İŞARETLER

*	Muhtemelen en eski şekli gösterir.
v'	Tuva Türkçesinde faringallik (gırtlaksılık) gösterir.
k'	Ünsüzlerde telaffuz noktasının önceye kaydığını gösteren işaret.
<	Bu şekle gider.
>	Bu şekilden gelir.
~	Denklik bildirir.

KAYNAKLAR

- Arıkoğlu, Ekrem. (2005). *Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi Yayınları.
- Ceylan, Emine. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, Sir Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- Derleme Sözlüğü (X. Cilt)*. (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Divanü Lûgat-it Türk Dizini*. (1972). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Exmetyanov, R. (2001). *Tatar Tıllıñ Kıskaç Tarixi-Etimologik Süzlüğü*, Kazan.
- Eker, Süer. (2009). “Divanü Lugâti’t-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I” *International Journal of Central Asian Studies*, Volume, 13, s. 233-283, Seul.
- Gülensoy, Tuncer. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gürsoy-Naskali, Emine ve Duranlı, Muvaffak. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, Günay. (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, Günay. (2009a). “Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri”. *Dil, Tarih ve İnsan*. İstanbul: Kesit Yayınları, s. 87-92.
- Karaağaç, Günay. (2009b). “Çuvaş Fonolojisinin Ana Çizgileri”. *Dil, Tarih ve İnsan*. İstanbul: Kesit Yayınları, s. 357-406.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*. (1991). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Koç, Kenan ve Doğan, Oğuz. (2004). *Kazak Türkçesi Grameri*, (Redaktör: Ayabek Bayniyazov). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Poppe, Nikolaus. (1994). *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri*. (Çev.: Zeki Kaymaz). İstanbul.
- Tekin, Talat ve diğerleri. (1995). *Türkmence Türkçe Sözlük*. (Yayına Hazırlayan: Mehmet Ölmez). Ankara: Simurg Yayınları.
- Tekin, Talat. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Toparlı, Recep ve diğerleri. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük*. (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vasiliev, Yurii. (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yalçın, Süleyman Kaan. (2013) *Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü Cilt I*. (Çev.: Abdullah Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KAHRAMANIN SONSUZ YOLCULUĞUNDA ‘OSMANCIK’IN SİMGESEL HALLERİ

Symbolic condition of ‘Osmancık’ in the Hero’s Infinite Journey

Veysel ŞAHİN*

ÖZET

Cumhuriyet dönemi yazarları arasında önemli bir yere sahip olan Tarık Buğra, Türk milletinin tarihsel süreçte yaşadığı sosyal- siyasî değişim ve dönüşümlerine eserlerinde genişçe yer verir. Edebiyatımızda devam eden edebiyatçı aydın kimliğini ısrarla savunan yazar, modern dünyanın bilgisini kendi geçmişinin kökensel değerleriyle birleştirilerek modern ve aydınlanmış bir Türk toplumu yaratmayı arzular.

Bu bağlamda yazarın ‘Osmancık’ romanı da Osmanlı Devleti’nin kurucusu Osman Bey’in yaşadığı değişim ve dönüşümleri simgelerin diliyle ele alır. Bir karakter romanı olan ‘Osmancık’, başkışının tarihsel süreçte kendini gerçekleştirmek için yaptığı atılımları epik dünyanın mitik ve arketipsel sembolleriyle tekrardan canlandırır. Romanda temel kişi, ‘Osmancık’ın yaşamamış olduğu değişim ve dönüşümler, dünyada ad olarak kendi kimliğini kazanma arzusunda olan bireyin kaçınılmaz sınavıdır. Kahraman bu sınavda düşün ve eylemleriyle kendi varlığını keşfeder. Bu keşifte simgeler ormanında kendi kimliğinin yankısını bulan kişi, varlığını tarihsel düzlemde simge kişi ve varlıklara dönüştürür.

Biz bu çalışmada ‘Osmancık’ın kültürel bellek açısından simgeleşen ve simgeye dönüşen değerler düzlemini ele aldık.

Anahtar Kelimeler: Osmancık, Ede Balı, Malhun Hatun, Zümrüd Anka, Kaf Dağı, dünya, kılıç, Al-ışığı, çınar ağacı, tekke, rüya, beden, ötelere, ben ve öteki.

ABSTRACT

One of the prominent figures of Republic period authors, Tağrik Buğra handles the social and political transformation Turkish public has gone through. Advocating the ‘cultured literary men identity’, the author aims to create a modern and cultured Turkish society by harmonizing a world knowledge and his rooted values.

Within this framework, his novel ‘Osmancık’ tells the story of Osman Bey, the founder of Otoman Empire with the language of symbols. As a character novel, Osmancık revives the progress that the pratagonist has made in order to realize himself. This expression is transmitted via mythical and archetypal symbols. The transformations the pratagonist Osmancık passes through are the inevitable tests that the individual in the desire to realize himself experiences. In this process, the pratagonist discovers the boundaries of his existence with the help of his acts and thoughts. In this discovery, the individual who finds the reflection of his self in the forest of symbols, transforms his ‘self’ into ‘symbolic individual’ in the historical platform.

Key words: Osmancık, Ede Balı, Malhun Hatun, Phoenix, mountain Kaf, world, sword, plane tree, dervish lodge, dream, body, self and the other.

GİRİŞ

Cumhuriyet dönemi yazarları arasında önemli bir yere sahip olan Tarık Buğra, edebiyat dünyasına öyküleriyle girse de romancı kimliğiyle ön plana çıkar. Tarık Buğra, edebiyatımızda devam eden “edebiyatçı aydın” kimliğine önem veren yazarlarımızdandır. Eserlerinde, “insan gerçeğini hareket noktası olarak alan Tarık Buğra, insanın içinde bulunduğu ruh hallerini ayrıntılı olarak vererek” (Yılmaz, 2005: 26) toplumsal değişim ve dönüşümleri, tarihsel bir düzlemde okuyucunun bilinç düzeyine taşır. Bu bağlamda yazar, toplum ve insanın tarihsel süreçte insanî

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bl./ELAZIĞ,
vsahin@firat.edu.tr

oluşlarını anlatı düzleminde yeniden inşa ederek kültürel ve tarihsel anlamda yeni kodlar kurmasını sağlar (Doğan, 2003: 544).

Tarık Buğra, romanlarında Türk milletinin siyasî ve tarihsel mücadelesini belirgin bir şekilde ele alır. ‘Küçük Ağa’, romanıyla kurtuluş savaşını ele alan yazar, “sanata has gerçeklik duygusuna bağlı kalınarak Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Devleti’ne geçişte çekilen sancılı mahiyetini” (Aktaş, 1983: 12) irdelerken; ‘Küçük Ağa Ankara’da ve ‘Firavun İmanı’ gibi yakın dönem romanlarında ise Türk siyasî tarihi ve toplumsal hayatı hakkında bilgiler verir. Yazar, ‘Dönemekte’ adlı romanında Demokrat Parti’nin Anadolu insanı üzerinde oluşturduğu siyasî baskıyı irdeler. ‘Yağmur Beklerken’ romanında ise çok partili sisteme geçiş sürecinde toplum ve bireyin yaşadığı sarsıntıyı gerçekçi bir şekilde ele alan sanatçı, ‘Gençliğim Eyvah’ adlı eseriyle de Türkiye’yi 12 Eylül 1980 askerî darbesine götüren ideolojik kamplaşma, hesaplaşma ve toplumsal çözümleri açıklar. (Andı, 2000: 34-35) ‘Dünyanın En Pis Sokağı’ eseriyle aydın insanların büyük şehirde yaşama mücadelesini toplumcu gerçekçi bir anlayışla ele alan Tarık Buğra, ‘Osmancık’ (1983) romanıyla Osmanlı Devleti’nin kuruluşunu ve kurucusu Osman Gazi Han’ın hayatını anlatır.

Tarihi bir roman olan ‘Osmancık’, Türk milletinin kendi olma mücadelesi derin ve mitik bir düzlemde irdeleyerek tarihin, insanı kuran ve zamana bağlayan gücünü vurgular. Özcan’a göre “..romanda, İslâmiyet’ten Önceki Türk Edebiyatı’nın destan dünyasında yer alan “alp tipi”, İslâm inancıyla karşılaştıktan sonra “veli tipi”ne dönüşmektedir. Ancak olan ve olması gereken arasındaki bu büyük farklılığın, bir anda kapanmadığını ve kahramanın kişisel bilinçaltı ve kolektif bilinç dışında ferdi ve milli seviyede bir yığın tecrübeden geçirildiğini görmekteyiz.” (Özcan, 2003: 104) Yazar ve oluşturduğu metin, insanlığın mitik öyküsünü yeniden öyküledikçe kendi değerler dünyasını simgelerin gizemli ve doğurgan diliyle yeniden kurar.

‘Osmancık’ romanı hâkim bakış açısı ve buna dayalı yazar-anlatıcı tarafından kurgulanır. Anlatıcı konumundaki yazar, “zaman ve mekânla sınırlı değildir. Nerede aranırsa orada hazırır. Kahramanların bütün geçmişini, her türlü hususiyetlerini, zihinlerinden geçirdiklerini bilir, iç konuşmalarını duyar.” (Aktaş, 2000: 90) Anlatıcının mekân, zaman kişi ve olaylara her yönüyle hâkim olması, tarihsel süreçte yaşanan olayların romanın dokusuna yerleştirilmesine büyük kolaylık sağlar.

“Onların geldikleri yerden Diyar-ı Rum’a daha önce daha sonra gelenler vardır; Kayı dâhil sadece Oğuzlarda yirmi dört boy vardır. Gerçek işte budur; birleştirmek ve yönlendirmektir. Osman bunu anlamaya başlıyor ve irkiliyor; kendisini güçsüz hatta ilk defa aciz buluyor.” (Buğra, 2002: 34). Anlatıcı bir yandan, Oğuz ve Kayı Boyu’nun tarihsel süreçte yaşadıkları hakkında bilgi verirken, diğer yandan Osman’ın, Osmanlı’nın atası ve soyunu sosyo-kültürel yapısını bütün yönleriyle aktarır.

Romanda yazarın sözünü emanet ettiği hâkim anlatıcı, anlatma, açıklama, monolog, diyalog, iç çözümleme ve iç monolog gibi anlatım tekniklerini kullanarak anlatı kişisi Osmancık’ın her türlü düş, duygu ve düşüncesini bir sebep sonuç ilişkisi bağlamında okuyucuya iletir. “Osman bütün bunlardan sonra, kendi kılıcına -kendi mizacına- daha çok bağlanmış, babasının kılıcından uzaklaşmayı daha çok ister olmuştur” (Buğra, 2002: 36). Altı ana bölümden oluşan ‘Osmancık’ romanı, olay sondan başa doğru bir kurguya sahiptir. Zamanın kronolojik yapısının bozulması, (geriye dönüş tekniğinin uygulanması) olay örgüsünde de kendini hissettirir. Romanda Osmancık’ın kendi olma serüveni vaka halkalarının temelini teşkil eder. Yazar yer yer olayların akışını keserek geriye dönerek tarihsel olaylar hakkında da bilgi verir.

‘Osmancık’ romanında mekân, başkişisinin kendini gerçekleştirmek için çıktığı yolculukta ona simgelerle örülmüş sınavlara katılma imkânı sunar. Genel olarak dünya, Bursa, Domaniç, Sivrikaya, tekke, Kaf Dağı, Kartal Doruğu, Bilecik, Söğüt, Kulacahisar, Karacahisar, İnegöl, İtburnu, Harlak, Aydos Kalesi, Konya, Diyar-ı Rum gibi yerler romanda mekânı oluşturur. Ancak algısal anlamda dünya, Bursa, tekke, Kaf Dağı, Sivrikaya, Kartal Doruğu, Domaniç Bilecik ve Söğüt kendi içine

dalan Osmancık'ın mekâna sinen kimliğinin varoluş mücadelesi verdiği yerlerdir. Ontolojik anlamda Osmancık'ın kendi içine oturamaması, simgesel anlamda bütün mekânları silikleştirip yalıtık hale getirir. Nitekim mekân bizim içerideki dışarıdalığımız olarak bizi dünyada anlamlı kılar. Romanda dünya, başlı başına aşılması ya da aşkınlaştırılması gereken bir değerler düzlemidir. Eğer insan, ontolojik anlamda kendi 'beni' ve bedenine oturamazsa dünyada kendini kaybolmuş ve yutulmuş hisseder. Osmancık da kendini bu büyük dünyada kaybolmuş ve yitikleşmiş görür. Ancak kendini tamamlamış "Yüce Birey" (Campbell, 2000: 20) konumundaki Ede Balı'ya göre ise dünya çok küçüktür. "Osman gülümsüyor... Mahzundur gülümseyişi, çünkü Osman hiçbir şey düşünmemektedir ve birden bire, bir şeyler çok önemli ve güzel bir şeyler düşünmüş olmayı arzuluyor; ona ve kendisine anlatmak için! İçi elvermiyor "hiç" demeye!

-“Dünya ne kadar büyük” diyor.

Ve Amuderyâ'yı Söğüt'e bağlayan kızları erginleştiren, analaştırın yolu düşündüğünü söylüyor.

-“ Bir o kadar da Amuderyâ doğusu, Söğüt batısı” diye ekledikten sonra pekiştiriyor:

“-Dünya çok büyük.”

Ede Balı... -“Dünyayı bize büyük gösteren bizim küçüklümüz oğul. Hırslımız, sabırsızlığımız, benliğimizdir. Önce bu yüzünden küçülüyor sonra da Dünya'yı çok büyük görüyoruz.” (Buğra, 2002: 10-11)

Dünyanın içinde kendini küçük bir varlık olarak gören Osmancık, benliğinin karanlık yönleriyle mücadeleden uzak olduğundan, dünya ona göre aşılması ve ulaşılması gereken sınırsız bir oturma, katılma yeridir. Oysa insan, kendini tanıdıkça mikro kozmik anlamda dünyanın kendi içinde olduğunu anlar.

İsimden İçeriğe 'Osmancık': Simgeleşen Soylu Ad Osmancık

“Ad neme gerek! Ad sana gerek!”

(Buğra, 2002: 29)

'Osmancık' romanında simgesel değerler, Türk milletinin sosyo-kültürel yaşantısı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve kurtuluş sürecini tarihsel bağlamda irdeler. Osmanlı Devleti'nin kuruluş serüveni simgelerin diliyle kahraman ve eylemleri üzerinden aktaran roman, bu yönüyle sadece tarihsel bir vesika olmadığını kanıtlar. Osmanlı'nın kuruluşunu edebî bir dil ile anlatı dünyasına taşıyan eser, tarihsel bir roman olmasının yanında; “epik nitelikleri ön plana çıkmayan bir romandır. Dolayısıyla daha anlatı başlamadan olağanüstü nitelikleriyle donatılmış olan kahramanın öyküsünü izlemek yerine olaylarla gelişen, olgunlaşan ve insani zaaflarıyla erdemleri arasında zaman zaman tereddütler yaşayan” (Korkmaz, 2008: 178) anlatı kişinin kendi olma sürecini işler. Konusunu uzak ve orta dönem Türk tarihinden alan roman, Osmanlı'nın kuruluş devrini konu alması noktasında derinlemesine irdelenmesi gerekir. Romanın, Osmanlı'nın kuruluşunu anlatan tarihsel metin olduğunu gösteren ilk ve en önemli ibare eserin adıdır.

Romanın adı, 'Kuruluş', 'Osmanlı'nın Kuruluşu', 'Osmanlı Devleti'nin Doğuşu' gibi tarihsel göndermeli bir seçime dayanmaktadır. Tarık Buğra, “Osmancık'ta Osmanlı'ya ve Osmanlı ile ilgili belgelere yan tutmadan, duygusallaşmadan bakmaya çalıştım. Bu romanda sübjektif olan sadece şudur, tarihin en uzun ömürlü en büyük devletinin, kesinlikle, bir kaba kuvvet eseri olmayacağına inanmıştır.” (Fedai, 2000: 87) şeklinde açıklar. Romanın adının “Osmancık” oluşu, romanın dramatik aksiyon ve entrik kurgusunu şekillendiren simge değerlerin ve onu kuran bireyin, bireyleşme macerasının devletin kuruluş süreciyle birlikte ele alınmasındandır. Romanın asıl kişisi olan Osmancık'ın benliği ya da ötekiyle mücadeleye girip kendilik sürecini tamamlamaya çalışması, Osmancık'ın değişim ve dönüşüme açık olmasındandır. Zira romanda Osmancık adı, onun varlık alanı ve ruhsal tamlığının yetersizliğine göndergede bulunur. Nitekim ad, insanın dünyada tutunduğu ilk varoluşsal kazanımıdır. Romanda olgunlaşma ve erginleşme sürecinden

uzak ve kendi benliğinin karanlık saldırısına maruz kalan Osmancık, “Çocukluğunda ele avuca sığmazdı. Delikanlılığa yöneldiği yıllarda da kabına sığmıyordu. Derken “Nerde çalgı, orada kalgi dönemi başladı: Gücünün kuvvetinin sahibi değildi gücü kuvveti onun sahibiydi.” (Buğra, 2002: 7) Osmancık’ın, kabına sığmayan kişiliği, öfke, gurur ve kibrin baskısı, onu yalnızlaştırıp kendi kendisiyle kavga eder hale getirir. Osmancık’ın hal zamanında küçük, toy ve ham görülmesi, tinsel anlamda kendi kimliği ve ülküsel benliğinin içine oturmamasındandır. Bu açıdan Osmancık ismi, onun dünyadaki en büyük çıkmazı ya da sınırlandırılmışlığıdır. Fonksiyon açısından Osmancık ismindeki -cık eki, isimden isim yapan, küçültme ve sevgi ifade eden bir ektir. Romanda “Osman+cık” ismi, anlatı kişinin kimliğinde küçük olan, sevilen, tam olmamış, ham ve kendilikten uzak anlamına gelir. Bu yüzden romanın başında kendisine Kara Osmancık sıfatı uygun görülür. Onun hamlığı ya da toyluğu ülküsel anlamda Osmanlının da tam olmadığını belirtir.

Yazar, Osmancık isminin çağrışım değerlerini ad almak veya dünyaya oturmak için görevlendirilmiş soylu kahramanın sonsuzluk iştiağıyla birlikte ele alır. ‘Osmancık’ın, kendi kişiliği ve kimliğinde gerçekleştirmek zorunda olduğu kişisel macerası, onun “ben”liğinin sınırlarını kavraması ve kendi ülküsel mitini gerçekleştirmesiyle ilişkilidir. Osmancık’ın, soylu ve sonsuz yolculuğunda kendi ve kendilik değerlerinin simgesel güçleriyle yüzleşmesi, onun ‘ben’ den, ziyade ‘biz’e yönelerek kendi varlık sınırlarını kavramasını amaçlar. Osmancık’ın, benliğinin karanlık dünyasının sınırlarını olumlu yönden aşarak Osman Bey’e dönüşmesi, erginleşme sürecinin en önemli değişim ve kimlik kazanımıdır. Osmancık’ın, erginleşme süreci, tam olma, dünya ve ötelere kendine yakın kılma mefkûresi ışığında onu Osman Gazi Han’a dönüştürür. Romanda entrik kurgu ve dramatik aksiyonu sağlayan değerler düzlemi, ‘Osmancık’ın, Osman Bey’e, Osman Bey’in de Osman Gazi Han’a dönüşüm süreci sonrasında oluşur. Bu değerler düzlemi aşağıdaki gibidir.

	Ülkü Değerler	Karşıt Değerler
Kişiler Düzeyinde	Osmancık, Ede Balı, Malhun Hatun, Ertuğrul Bey, Cankız, Dursun Fakı, Orhan, Mihail Kosses (Abdullah), Gökçe Bacı, Akça Koca, Sungur, Konur Alp, Gazi Rahman.	Kalanoz, Nikeferos, Aya Nikola, Al Zahit, Dündar Bey, Aleksius.
Kavramlar Düzeyinde	Olgunlaşma, Erginleşme, Erdem, Öteler Düşü, Sabır, Ululara Saygı, Türk ve İslam Birliği, Adalet, Kendi Olma Bilinci, Kadın.	Soysuz Arzu, Haset, Uyuma Hali, İktidar Olma Hırsı, Öteki, Gurur, Öfke, Kibir, Teklik, Benlik ve Dünya Hırsı.
Simgeler Düzeyinde	Oğuz, Kayı, Yüce Birey, Düş, Zümrüdü Anka, Kaf Dağı, Al-ışığı, Çınar Ağacı, Bursa, Badem Ağacı, Rüya, Kılıç, Tekke.	Dipsiz Uçurum, Uyku, Kış Güneşi, Hristiyan Âlemi, Dünya, Beden.

Yukarıdaki değerler düzlemi, ‘Osmancık’ romanının entrik ve dramatik aksiyonunun oluşmasını sağlar. Dramatik aksiyon, Osmancık’ın ülkü değer ve karşıt değer arasında yaşadığı mücadele sonrasında şekillenir. Romanda; “Ülküdeğer, ruhunu eserin merkezine yerleştiren yazarın benimsenmiş değerlerini, doğrularını, özelemlerini, arzularını, varlık kaygısını kısaca yaratıcı ben’ini temsil eden bir varoluş dizgesini içerir.” (Korkmaz, 2002: 273) Kişi seviyesinde Osmancık ve onun destekleyici kavram ve simgeleri, Osmancık’ın kendi ülküsünü gerçekleştirmek için seçtiği kişi, kavram ve sembollerdir. Yazar, Osmancık’ın kimliğinde “yolculuk, olgunlaşma, erginleşme” (Elieda, 1994: 31), erdem, öteler düşü, sabır, ululara saygı, Türk-İslam birliği, adalet, kendi olma ve kadın” gibi kavramsal değerleri benimsetmeyi amaçlar. Aynı zamanda bu kavramlar, “Oğuz, anka kuşu, Kaf Dağı, at, ok, çınar ağacı, Bursa, badem ağacı, düş, kılıç, tekke,” gibi idealize edilmiş sembollerle ilişkilendirilerek çok katmanlı bir anlatım sağlanır. Romanda bu değerlerin karşısında karşıt değerler vardır. “Karşıt değer ise sanatkarın olumsuzladığı değer(lerdir)” (Korkmaz, 2002: 273). Romanda dramatik aksiyonun kurulmasında “soysuz arzu, haset, uyuma hali, iktidar olma hırsı, öteki, gurur, öfke, kibir, benlik ve dünya hırsı” karşıt değerlerdir.

Osmancık’ın Simgesel Yolculuğa Çağırılma Hali

Romanın ilk bölümünde kendi kişisel macerasına başlamaya davet edilen ya da başlamak için yönlendirici kişiler tarafından benlik uykusundan uyanması salık verilen başkişi Osmancık, toyluk,

hamlık, bencillik, kibir, öfke, gurur, sabırsızlık gibi üstünlük kompleksleriyle karşımıza çıkar. Romanda bu olumsuz “üstünlük arzuları bireyi (Osmancık’ı) kaçış çizgisi üzerinde tutarak” (Adler, 2002: 67) onun varlığını ülküsel anlamda kavrayıp simgesel yolcuğa çıkmasına mani olur. Osmancık’ın, üstünlük arzusundan sıyrılıp kendi kişisel macerasına başlaması, her şeyden önce evrensel bir çağrı niteliği taşır. Zira tarihî ve epik göndermeli romanlarda çağrı, kahramanın yeni bir öz benlik kurarak tamlığa erişmesinde ona sınavlara katılması ve bu sınavlarda onanması gerektiğini bildirir. Romanda bu anlamda Osmancık’a ilk çağrı, Ede Balı tarafından yapılır. Ede Balı, benliğin karanlık merkezinde kendi varlığından habersiz Osmancık’a, kendi olması çağrısı yapan, kendi soylu yolculuğuna koyulması gerektiğini ifade eden idealize edilmiş simge kişidir.

“Ede Balı, sanki ruh olup uçmuştur; sanki artık o yaşını başında değildir; var olan, sadece bir sestir; sesleşen bir gönüldür ve o da Osman’ın beynindedir: İnsan tek olmadığını anlamış, anlayamamış ve anlayamıyorsa, dünya, gerçekten de çok büyüktür; çünkü insan, zaman ve mekâna göre büyüktür ha var ha yoktur... Ve, öyle insanlar yatsıda doğar, sabah ezanı okunmadan, şafak sökmeden ölür. Sözün tam burasında ses, Osman’dan ayrılıyor, yeniden Ede Balı oluyor: Ede Balı Osman’ı uyandırmaya, uyarmaya koyuluyor:” (Buğra, 2002: 12)

Kendi benliğinden bihaber olan Osmancık’a kendi ülküsü ve idealleri hakkında haber veren Ede Balı, derin benlik ve bencillik uykusundaki Osmancık’ı, kendi olma sürecinde harekete geçirir. Osmancık’ın içsel sesi olarak onun kendi olması ve ülkü değerlerine dönüşmesi gerektiğini vurgulayan Ede Balı, soyun kutlu ve sonsuz ışığıdır. “Ertuğrul... dinçliği zedelenmemiş sesiyle,” Ede Balı’nın terazisi doğru tartar, dirhem şaşmaz. Bana karşı gel; ona karşı gelme. Bana karşı gelirsen üzülür, incinirim; ona karşı gelirsen gözlerim bakmaz, baksa da görmez olur. Ede Balı soyumuzun ışığıdır.” (Buğra, 2002: 15) Bütün olumlu algı ve değerler düzleminin temsilcisi olan Ede Balı, Osmancık’ın kendilik süreci ekseninde aşması veya dönüşmesi gereken merkez kişidir. Campbell, kahramanlara yol gösterip onları tamlığa ulaştıran kişileri “Yaşlı Bilge Adam” (Guénon, 2003: 48) olarak adlandırır. Yaşlı bilge adam, Osmancık’ı “içsel hallere yönelerek onun bilgiye ya da bilgeliğe tedrici olarak ulaşmasını mümkün kılmak için figürler, simgeler” (Guénon, 2003: 48) yaratır. Bu açıdan Ede Balı, bütün Kayı Boyu ve Oğuz’un kutlu, tarihsel tam bilicisidir. Eserde onun tam bilici olarak görevlendirilmesi, kendini gerçekleştirme sürecinde Osmancık’a kendi içsel sesine kulak vermesi gerektiğini ifade etmesiyle başlar. Ancak Osmancık, kendi benliği ya da öteki tarafından kuşatıldığı için Ede Balı’nın yaptığı simgesel içerikli çağrılara kulak tıkar. Ve hatta Ede Balı tarafından yapılan ilk çağrılarını ret ederek ona kafa tutar. Onun, Ede Balı tarafından kendisine yapılan ilk çağrılara olumsuz cevap vermesi, benlik ve bedensel üstünlük komplekslerinin bir sonucudur.

Kendi benliğinin soylu yanlarından habersiz Osmancık, kendi ontolojik sınırlarını kaba güç ve üstünlük duygusuyla gölgelerken ötekinin bir tutsağı halindedir. “Delikanlılığa yöneldiği yıllarda da kabına sığmıyordu. Derken, ‘Nerde çalgı, orda kalğı’ dönemi başladı: Gücünün, kuvvetinin sahibi değildi; gücü, kuvveti onun sahibiydi.” Uzun ve boğum boğum kollarında kılıç, kocaman elleriyle yay, üstünlendikçe üstünleşiyor; asıl önemlisi, bu üstünleşme kendini gösterme tutkusuna kayıyor Değil meydan okumaya yan bakışa, bir dudak büküşe bile katlanamazdı... Gurur her şeyi idi; gururu için yaşıyordu.” (Buğra, 2002: 15) Osmancık’ın, insanlara ve etrafındaki varlıklara tahammülsüzlüğü, dünyevileşmiş kişiliğinin dışa yansımalarıdır. Kibir, gurur ve öfkeyle etrafındaki insanları kendinden uzaklaştıran Osmancık, Ede Balı tarafından kendisine yapılan çağrılara öfke ve büyüklükle karşı çıkar. Osmancık’ın kendi olma çağrılarında öteki olması, onun bilinçsel anlamda benlik ve bencilliğin karanlık uykusunda olduğunu imler. “Ama Osman henüz uyanmamış ne değişmiş ne de kendisi olabilmiştir.” (Buğra, 2002: 12) Osmancık’ın bu derin ve karanlık uykudan uyanması, başlı başına bir var olma mücadelesidir. Nitekim her şeyden önce kişinin kendi soylu macerasını gerçekleştirmesi için değişime açık ve bilinçli olması gerekir. Ede Balı ve babası Ertuğrul Bey tarafından sürekli uyarılan Osmancık, dünyevî, bedensel ve bireysel başarılarıyla avunmasından dolayı yerilir, ona bir insan için dünyanın büyük, ancak bir ülkü ve amaç için ise bir o kadar küçük olduğu bilgisi verilir. “Doğru, dünya büyüktür... Çok çok büyüktür; hatta Osman’ın kurabildiğinden de çok büyüktür. Fakat bir ömür için tek insan içindir bu büyüklük. Bir soy için

değil; bir soyun benimseyeceği, bir soya benimsetilecek bir amaç, bir ülkü için değil.” (Buğra, 2002: 11) Dünyanın, bir ülküsü ve amacı olan insan için küçülmesi, Osmancık’ın, kendi milletinin ülkü ve amacını anlamasıyla mümkündür. Ede Balı ve Ertuğrul Bey, bu amaç ve ülkü için Osmancık’ın değişip dönüşmesinden yanadır. Osmancık’ın, babası Ertuğrul Bey’in kılıcını önemsememesi, Osmancık’ın, bu ülkünün iktidar nesnesi olan kılıcın gücünü ve imkânlar dünyasını kavramadığını gösterir. Ertuğrul Bey için iktidar ve soyun gücünü simgeleyen kılıç, simgesel anlamda bütün Oğuz’un soylu kahramanlarının tarihsel anlamda simgeleşen varlık nesnesidir. Osmancık’ın, babasının kılıcını ağabeyi Gündüz’e yakıştırması, onun tarihsel erk olmaktan çok uzak olduğunu ifade eder. Osmancık tarafından tarihsel anlamda simgeleşen varlık nesnesi olan kılıcın reddedilişi, onun kendi olma sürecinin simgesel çağrısını reddetmesidir. “Ede Balı gülümsüyor ve gene de soruyor: -“Babanın kılıcını kardeşin Gündüz’e vermesi seni incitmez mi? O kılıcın senin hakkın olduğunu ve hak etmeyi düşünmez misin?” ... O kılıç kardeşime yakışır. Bilgin olan odur. O hem yiğit, hem akıllı, usludur.” (Buğra, 2002: 14) Osmancık, ülküsel amaçların soylu simgesi olan kılıcın kardeşine verilmesini istemesi, onun yüce bireyin kendi olma çağrısına karşı geldiğini vurgular. Osmancık’ın, kendilik değerlerinin kurulma sürecini reddetmesi, oba halkının onu yok saymasına da neden olur. Osmancık’ın “Osmancık bu yapar, Osmancık değil mi, eder... Ertuğrul oğlu Osmancık mı, öyledir o” (Buğra, 2002: 9) sözleri onun her eylemi gerçekleştirebilecek nitelikte olduğunu, kişilik ve kimliğini belirleyecek temel ülküsel değerlerden yoksun olduğunu ortaya koyar. Ancak tinsellikten yoksun, kendilik ve yetkinlikten uzak uyuma aşamasındaki Osmancık’ın, içindeki insani ve ülküsel ses yardımıyla “öteki, gurur, öfke, kibir, benlik ve dünya hırsını” dizginleme sürecine girip kendi ülküsel yolculuğunun çağrılarına yönelir.

“... Bu yankılarla ve oynak aydınlıklarla birbirleri için ve kendi kendileri için başkalaşır gibi olmuşlardır. Sanki bambaşka bir yeredirler ve bambaşka bir yerde olmak istemekte, bambaşka yerlerde olmaları gerektiğine inanmaktadırlar. Bu hâl içinde yaşlıları büyük göç ve eski yurt çekiyor. Gençler de onların yolculuğuna kapılıyor. Fakat Osman’ın istediği bu değildir. Osmancık ne olduğunu bilmeden başka bir şey istiyor, başka yüzler istiyor, başka hikâyeler istiyor.” (Buğra, 2002: 10)

Osmancık’ın, başka yüz ve hikâyeler istemesi, onun kendilik sürecinde kutsal çağrıya kulak vererek derin benlik uykusundan uyanıp “akıl, bilgi, erdem, ötelere düşü, sabır, ululara saygı, Türk-İslâm Birliği, adalet, kendi olma, değerlerine dönüşme arzusunu içinde taşıdığını gösterir. Eserde Osmancık, başkalaştıkça arınma ve kendi olma sürecinin ikinci aşamasına girer ve derin benlik uykusundan uyanıp dünyaya kök salmak için atılımlarda bulunur. Osmancık’ın, değerler düzlemini kavrayıp bir ülkü ve amaç için dünyayı küçük bir mekâna dönüştürme çabası, yıldızların ötesine geçme isteğinin harekete geçirilmesi sonucunda olur.

Er(gin)leme Sürecinde Osmancık’tan Osman Bey’e Dönüşme Hali

“Vakit gelmeyince güller açar mı?”

(Buğra, 2002: 74)

Osmancık’ın derin benlik uykusundan uyanması, onun olgunlaşıp erginleşme aşamasına geçmesinde bir ön koşuldur. Bu süreçte Osmancık, kendilik değerlerine dönüşme sürecindedir. Kendi olma ve kendi değerlerine dönüşme, dönüşüm yaşacak olanın bütün ülkü değerler düzlemini kavramasını gerekli kılar. Bu açıdan; “Kendilik yaşam boyu bizim psişik varlığımıza destek veren dinamik yapının hem mimarı hem de ustasıdır.” (Stevens, 1999: 62) Ede Balı ve Kayı’nın ileri gelenleri tarafından kendi kişisel macerasına davet edilen Osmancık, artık Osman Bey olma yolundadır. Zira erginleşme ve “olgunlaşma kurgusu en güçlü iyimser kurgulardan biridir. Öğrenilecek dersler vardır ve bu dersler güç olabilir, ama karakter sonunda bunlar sayesinde daha iyi bir insan olacaktır.” (Tabias, 1996: 191) Osmancık, kendilik ve kendi olma değerler düzlemini yöneldikçe kişi ve kavramlar düzlemindeki çatışma da derinleşir. Eylemlerin kendilik yolunda soylu simgelerle birleşmesi, Osmancık’ın onu küçülten, -cık ekinden kurtulup Osman olması ve olgunlaşma kurgusunu diriltmesine bağlıdır. Osman(lı), kendi adının ontolojik anlamda kendi

milletinin adına dönüşeceği ve bu milletin ötelere ta ötelere, yıldızların ötelere bu adla taşıyarak dünyayı kuşatacağı düşüncesi sezdirilir. Onun kendini ve kendilik değerlerini kavraması, Osmancık'ın büyük uluların soylu düşlerine iştirak etme arzusunun da beraberinde getirir. Uluların kendi olma arzusunun simgesel düzeyde varlaşma ve katılma alanları, Osmancık tarafından irdelendikçe ontolojik anlamda düşünsel ve bedensel varlaşma gerçekleşir. Osmancık'ın, düşünsel ve bedensel varlaşması, onu bütünleyen norm karakterlerinin derinliğine ve değerlerine yönelmesini gerektirir. Bu yönelim sonucunda bir eylem insanı olmaktan çıkan Osmancık, artık bir düş ve ülkünün simge kişisi olma sürecine koyulur. Osmancık'ın “norm karakterleri” (Steivick, 2004: 62); Ede Balı, Malhun Hatun, Ertuğrul Gazi, Cankız, Dursun Fakı, Orhan, Mihail Kosses (Abdullah), Sungur, Konur Alp, Gazi Rahman'dır. Ancak en ön plana çıkan simge kişiler, Ede Balı, Malhun Hatun, Ertuğrul Gazi'dir. Osmancık'ı, derin benlik uykusunun uyandırarak onu Osmancık'tan Osman Bey'e, Osman Bey'den Osman Gazi Han'a dönüştürecek olan bilge adam “dolayımlyıcı” (Girard, 2001: 10) ve “Ak Sakalı” (Ögel, 1998: 42) Ede Balı'dır.

Soyun ışığı ve bilgesi olan Ede Balı, Osmancık'ın iç benliği ve ona olması gerekeni söyleyen içsel sesin kişisel düzlemdeki görüntüsüdür. Bir temmuz gecesi Sivrikaya'da dünyanın büyüklüğü hakkında yaptığı konuşmada Osmancık'ı kendi öz “ben”ini bilip ötekinin kuşatılmışlığından kurtulmaya davet eden Ede Balı, Osmancık'ın kutlu yolunu aydınlatan ilk ışıktır.

“Domaniç temmuzlarından birinde... Aşağıda, gecenin dipsizleştirdiği uçurum, karşıda el değmemiş hülyalara açık bir sınırsızlık. Temmuz yıldızları ufku sınırsızlaştırmıştır. Osman ufka dalıp gitmiştir. -“Bak” diyor; gökyüzüne bak. Yıldızlar. Say onları. Sayamazsın değil mi? Hey Osmancık gökte şu gördüklerinin yüz katı bin katı varmış. Çok büyük değin şu dünyada şu gördüklerin en küçüğünün yanında tırnak ucu kadar bile kalmamış.” (Buğra, 2002: 10-11)

Osmancık'ın karanlık dipsiz benlik kuyusunda öfke, hırs ve gurur yüzünden kendini küçük, dünyayı ise büyük görmesinin yanlış olduğunu ifade eden bu ulu kişi, ona benlik kuyusundan çıkarak ırakları yakın edecek sınırsız hülyalar kurma düşünüyü aşılır. Bu noktadaki sınır aşımı, hem Osman'ın kendi “ben”inin sınırlarını aşması, hem de soyla bütünleşmiş amacın coğrafi sınırları aşması anlamına gelir. Coğrafi sınırları aşma duygusu, dünyayı anlama ve kavraması açısından Osman'ın değişip dönüşmek üzere olduğunu gösterir. “Amma Kumral ağam Abdal, and içerim ki, Ede Balı bi şeyde yanlıştır: İnsan değişir. Ben değişiyorum; değişebileceğimi biliyorum. Yardımcı olun bana. Yardımcı olsun bana. Var bunu böyle bildir Ede Balı'ya. Ben azmimden dönmem.” (Buğra, 2002: 76-77)

Osman'ın değişmek istemesi ya da değişme arzusunda olduğunu Ede Balı'ya bildirmesi, onun bilge adam tarafından onanma isteğini beraberinde getirir. İlk onanma girişimi tekkede yapılır. Osmancık'ın kendi bilinçaltının karanlık kuyusundan dışa sızdığı ilk yer olan tekke, Osmancık'ın ferdi bilinçdışından çıkarak kolektif bilinçdışına uzanışını.” (Özcan: 2003: 106) simgeler. Romanda İtburnu'nda bulunan tekke, kapısız ve merdivenleri arkalıksızdır. Tekke, kendi “ben”ini arayan, kendi ve kendilik değerleriyle kurulup ruhsal doğum yaşamak isteyenlerin önündeki tüm engellerin azim ve fedakârlıkla aşıldığı, zihinsel ve bedensel arınmanın yaşandığı simgesel bir mekândır. Ayrıca romanda tekke devlet ve millet olma bilincinin anlatı kişilerine verildiği merkezi bir mekândır. Anlatı kahramanı Osmancık, devlet olma ve devleti İslam mefkûresiyle birlikte yüceltme düşünüyü burada kavrar. “Şeyh'in tekkesi, evinin hemen yanı başında, gelen ve geçen yolcuların mola verdiği, yiyip içtiği, canı isteyen canı istediği kadar konakladığı” (Buğra, 2002: 41) bir yerdir. Kendi bireysel bilinçdışının kuyusundan dışarı çıkan Osmancık, kendi soylu içsel serüvenini gerçekleştirmek üzere kopuşun sürekli olmadığı bu mekâna sığınır. Bu açıdan Ede Balı'nın tekkesi, yüce ananın evi, “uzak diyarlardan taşınmış ateş...” (Korkmaz, 2008: 186) bir başka ifadeyle insanı olgunlaştıran besleyici rahimdir. Bundan dolayı Osmancık da kolektif bilinçdışının rahmi konumundaki tekkeye doğru sürekli bir içsel çekilme halindedir. Ruhsal aydınlanma ve arınmanın mekânı olan tekke, Osmancık'ın Malhun Hatun'a duyduğu aşkı doğurarak, onu, Osman Bey'e ve Osman Gazi Han'a dönüştürür. Bu dönüşümle Osmancık, bireysel bilinçaltından kolektif bilinçdışına doğru genişleyerek iç dünyasını keşfeder. Tekkede gördüğü Malhun Hatun onun,

aradığı diğer yarısı “animası” (Stevens, 1999: 72) dir. “Ne düşün ne hayal. Şimdi gördüğü işte o idi; kendisini, burada, eli kolu bağlı bekletendi. Gözünde, gönlünde kafasında onda başka bir şey kalmayı verdi.” (Buğra, 2002: 48) Ne dersen de ne, edersen et; Ede Balı ben senin kızın Malhun Hatun’a vuruldum.” (Buğra, 2002: 51) Osmancık’ın, tekkede gördüğü arzusunun nesnesi Malhun Hatun’a vurulması ya da ona doğru çekilmesi, onun bireysel anlamda değişip dönüşmesini tetikler. Romanda Ede Balı’dan sonra derinliğe sahip anlatı kişilerinden bir diğeri de Malhun Hatun’dur. Osmancık, Malhun Hatun’u görüp onunla tanıştıktan sonra erginleşme sürecine girer. Malhun Hatun, Osmancık’ın uykuda olan benliğini aydınlatan ve onun dünyaya tutunup kök salmasını sağlayan ‘animası’dır. Bu yüzden Osmancık, Malhun Hatun’u Zümrüd Anka simgesi ile özdeşleştirir, Ede Balı’yı ise bilge, büyük ve ulaşılmazlığından dolayı Kaf Dağı’na benzetir.

“Ede Balı denince Malhun Hatun’dan başka hiçbir şeyi akıl edemeyişindendi; anladı ve boyun büktü.

-“Malhun Hatun, Kaf Dağı’nın ardında.”

Öyle gelmişti ona... Kesin... kes...

Al-ışık Kaf Dağı’nı aşabilir miydi?

Ve, bu ne işti ki, Ede Balı gibi ellilik bir koca herif, Osman gibi bir yiğidin önünde Kaf Dağı gibi –hatta-, belki de daha çok yüceliyordu sarplaşabiliyordu...”(Buğra, 2002: 72)

Osmancık için Ede Balı’nın aşılması gereken en önemli sınav olması, onun kaba gücünden değil ululuğu ve bilgeliğindedir. Malhun Hatun, bu bilgeliğin kanatları altında Osmancık’ı arzusunun nesnesine davet ettikçe Malhun Hatun, Zümrüd Anka’ya dönüşür. Al-ışık ise Osmancık’ı masal dağına “erginlik ülkesine” taşıyacak olandır. Zira ötelere düşüncesi, Türk masallarında at simgesiyle ortaya konur. At, güç, kudret, iktidar ve “türeyişin simgesidir.” (Çoruhlu, 2000: 110) Doğurucu ve taşıyıcı olmasının yanında dinamik oluşların sıcak imgesidir. Osmancık da Zümrüd Anka’sına atıyla ulaşmayı hayal eder. Ancak ulaşmak istediği ideal hayal, o yaklaştıkça ondan uzaklaşır. Ede Balı, Osmancık’ın ham olmasından dolayı Malhun Hatun’u istemesini uygun bulmaz.

“Verivermesine veriverelim de Osmancık kim?...”

-“Soyuna soylu, boyuna boylu. Amma ki, kötü huylu. Öfkesine yenik tek güttüğü benlik. Kavga düşkünüdür, kavgası benlik yolundadır... Malhunuma kıyamam ben.” (Buğra, 2002: 76)

Ede Balı’nın, kızı Malhun Hatun’u Osmancık’a uygun bulmaması, Osmancık’ın ‘ben’in sınırlarını kavrayıp erginleşmesi için ilk sınavdır. Osmancık bu sınavdan, Malhun Hatun’un sıcak ve aydınlatıcı ışığı sayesinde başarıyla geçer. Tekke’nin bilgeliğe dolu ateşi ve Malhun Hatun’un aşkı, Osman’ın bütün benlik duygusunu yakıp onu dikeyleştirir. Romanda aşk, tinsel anlamda önemli kurucu ve dönüştürücü edimdir. Osman’ın gönlünde büyüyen bütün varlığını saran Malhun Hatun, onu tamlığa ulaştıracak olandır.

“Ben Ede Balı, ıldızlara varacak gidecek yolu bildim. Ben Ede Balı, o yolu açmak için ne gerektiğini bildim. Anam Kaf Dağı’nı aşan şehzadeyi anlatırdı. Onun Zümrüd Anka’sı varmış. O yollarda Zümrüd Anka gerek, Ede Balı. Benim Zümrüd Anka’m Malhun Hatun’dur; ver ki bana, dünyayı küçülteyim Ede Balı”... -“Ede Balı, Malhun Hatun’u bana ötesi için ver. Ede Balı, ben Malhun Hatun’u gayri, ötesi için isterim. Sana benim Zümrüd Anka’m odur derim. Ver ki, Oğuz’lar, ıldızlara gitsin.” (Buğra, 2002: 93)

Osmancık için Zümrüd Anka’ya dönüşen sevgili, hayallerin bile ötesinde uzakların ve dahi Kaf Dağı’nın yakın edilişinin sırrına sahiptir. Osmancık’ın, Zümrüdü Anka’sı, onun “eksik yönü olan animası”dır (Yılmaz, 2011: 47). Osmancık, Zümrüdü Anka’sına ulaşmak için verdiği sınavla, kendisi ve soyunu kuşatılmışlıktan kurtarıp uzakların sınırsızlığına erecektir. Eserde “Malhun Hatun Osman’ın aşkının yöneldiği kişi olarak değil onu tamamlayan bir değer olarak sunulur” (Yılmaz, 2005: 126)

Romanda Kaf Dağ'ı simgesi, irak ve erişilmezlik duygusunu çağrıştırır. Türk bilincinde Kaf Dağı, erişilmez ve ulaşılmaz olanı içinde barındıran ütopyik ve besleyici bir mekandır. Osmancık, bilgelik, aşılmazlık ve irakların simgesel düzlemde düş yeri olan Kaf Dağı'nı, kendi olma sürecinde Malhun Hatun'un kimliğiyle bütünleştirdikçe Kaf Dağı bir oluş ve kılış mekânına dönüştürerek Osmancık'ın kendi küllerinden yeniden doğmasını sağlar. Kaf Dağı'nın bilgellik dolu diyarında büyüyen Malhun Hatun'un ve aşkı Osmancık küllerinden Osman Bey'i doğurur, Osman Bey de küçük bir beylikten üç kıtaya hükmedecek tarihsel kimliğini doğurur.

Osmancık'ın da dönüşüm sürecinin önemli simgelerden biri de düşür. "Düş, bilinçdışı ruhun ürünleridir. Bilincin keyfiliğinden kaçmış, yansız ve anlaktır. Saf bir doğaya ve doğal bir gerçeğe dayalıdır. Bu nedenle bilincimiz kayb olduğunda, insanın temel doğasına uygun bir davranış kazandırmada eşsiz bir ayrıcalık taşır." (Jung, 1997: 54) Bu açıdan Osmancık'ın gördüğü düş, bilincinde şekillendirdiği çoğu zaman olduğundan ve hissettiğinden farklı gösterdiği dünyanın değil bilakis bilinçaltında bastırıldığı büyüme, yayılma ve kök salma arzusunun bilinçdışındaki yansımasıdır. Nitekim Osmancık'ın gördüğü düş, onu kendi benliğinde aradığı tüm sorunların cevaplarına, kesin, sürekli ve dönülmez uyanışa götürür. "Osmancık Sivrihisar'da tek başına oturmaktadır..."

Ve, ay tepeden -Ede Balı'dan- ayrılmaktadır.

Ve Osman'ın kalbi, daha fazlası olamaz, daha fazlasına can dayanmaz sanırken, daha fazla çarpmaya başlıyor; Çünkü ay yükseliyor, Osman'a doğru geliyor;

Çünkü ay Malhun Hatun'dur.

Ve aşağıdan, otlaktan kapan bir ses, yedi iklimdeki yedi milyon vadide yankılanıyor...

Ve ay -Malhun Hatun- sınımsız, Osmancık'ın göğsüne iniyor. Ve Osman bu sıcaklıkta, hayatın tek ve yaşamaktan değerli anlamını kavriyor...

Ve rüya sürmektedir.

Ay -Malhun Hatun- artık ay değildir. Onun ısıttığı yerde, tam kalbinin üstünde, şimdi bir çınar fidanı büyümektedir. Büyüme gözle görülebilir ve ara vermeden sürüyor; çınar yıldızlara ve yayvan tepelere ve Kartal Doruğu'na ve dört bir yana dal, budak salıyor; dallar, budaklar tepeleri, dorukları aşılıyor, ülkeleri gölgelendiriyor; rahmet yağdırıyor; nur yağdırıyor." (Buğra, 2002: 85-86)

Osmancık, bilinçdışının simgesel diliyle kendi öyküsünün kurgusunu derinleştirirken, Malhun Hatun ay ve çınar simgesine dönüşerek dünyayı kucaklar. Düşte kadını, yani Malhun Hatun'u aya benzetmek, aydınlık, doğum ve büyümeyi simgelemesindedir. "...en yüksek anlamıyla ay, Kalp gözüdür; bu, aşağıdaki dünyanın gecesinde tek başına, güneşin yani Ruh'un ışığını, doğrudan görebilen kök-insanın "üçüncü gözü(dür)..." (Lings, 2003: 98) Romanda ay simgesi, Ede Balı'nın bedeninden ayrılan bir aydınlatma ve çoğalma aracı olarak görülür. Bu durum aynı zamanda Ede Balı'yı, bilgi ve sınırsızlığın mekânına dönüştürerek Osmancık'ı yeni aydınlık nesillerin rahminde geleceğe taşır. Osmancık, Ede Balı'nın içine attığı uyanış tohumu sayesinde yakın nedir, uzak nedir bilecek; uzakları yakın etmenin ne olduğunu kavrayarak ulusun amacı haline gelecektir. Romanda Malhun Hatun'un ay ile sembolize edilmesi, ışıkla beslenecek çınarın kutsiyetine gönderme yapar. Kalp ise ateş ile ayın birleştiği, sıcak, samimi ve bir olma, olgunlaşma yeridir. Yazar, dişil olan ay ile eril olan ateşi yani sıcaklığı birleştirerek yeni doğumlara göndergede bulunur. Malhun Hatun'un, görülen düşte "on beşinde bir ay" simgesiyle özdeşleştirilmesi, kutsanmış soyların kutsanmış devamlılığıdır. Nitekim on beşindeki ay imgesiyle bütünleşen Malhun Hatun'un saçtığı ışık, Osmancık'ın bomboş ve karanlık sandığı yaylada tinsel devamlılığı ve doğumunu gerçekleştirir. Düşte görülen çınarın etrafına dal budak sarıp dünyayı kuşatması, simgesel anlamda Osmancık'ın, Osman Bey'e, Osman Bey'in de Osman Gazi Han'a dönüşeceğinin ilk ve en önemli

işaretidir. Türk mitolojisinde “ağaç her zaman büyümeye yazgılıdır.” (Bachelard, 1996: 215) ve Tanrı'nın veya Tanrı'dan ayrılmış bir parçanın simgesidir. Çınar ağacı, hayat ağacının simgesel bir görünümü olup dişilik ve doğurma özelliğiyle erkeğin dünyaya kök salmasının yanında “mini-evrenli insan gönlünü de oluşturur.” (Lings, 2003: 100) Romanda Malhun Hatun'un, Osmancık'ın göğsüne inmesiyle ortaya çıkan çınar ağacı, kutsiyetin ve kutsanmışlığın izlerini taşır. Ayrıca “çınar ağacı doğumun sembolü” (Ergun, 2004: 232) derinlere kök salma ve yüzyılları aşan yaşam süresiyle de Osman'ın, Malhun Hatun'dan türeyecek olan soyunun, mekân ve zamanı kuşatacağı fikrini çağırır.

Eserde badem ağacı da çınar ağacı gibi simgesel bir değer taşır. Simgesel anlamda badem ağacı yeni, soylu diriliş ve uyanışların sembolüdür. Her yeni diriliş ve tazelenme badem ağaçların açan çiçekleriyle imlenerek kendini gelecekte gerçekleştirecek olan soyun dinamik bir şekilde dünyaya kök salacağına muştusunu verir. Zira her ölüm yeni diriliş ve uyanışların kutlu habercisidir. Romanda kış güneşine aldanarak çiçek açan badem ağacı, zamansız yeni doğum ve ölümlerin nesnel imgesidir. Ayrıca kış güneşine aldanarak çiçek açan badem ağacı, simgesel olarak dünyanın geçiciliğini ve insanı dünyevileştirdiği vurgulanır. Yazar romanda badem ağaçları ile soyun ulu kişilerinden olan Savcı, Gökçe Bacı, Bay Koca'nın şahadetleri arasında derin ontolojik bir bağ kurar.

Simgesel Anlamda Osman'dan Osman Gazi Han'a Dönüşüm

“Dünya'da garip bir yolcu gibi ol”

(Buğra, 2002: 345)

Simgesel anlamda kendi ülküsel değerlerine dönüşen Osmancık, kendi varlığının sınırlarını, onu kendiliğe davet eden simgelerle kavrar. Osmancık'tan, Osman Bey'e dönüşen kahraman, kendi kimliğini bütün Oğuz ve Kayı'nın yazgısıyla ortak tutar. “-Biz burada, Osmancık beğ olsun deriz... Biz Osmancık beğ deriz; beğ olup olmamak ona kalır.” (Buğra, 2002: 116) Tarihsel bir kimlik bulma ve onanma sürecine dalan Osman Bey, ontolojik varlığını yıldızlara, hatta onun ötesine taşıma düşü ile birleştirdikçe, simge kişi ve varlıkların eylemsel kimliği olur. Onun düşünce ve eylemlerinin Kayı hatta Oğuz tarafından onanması, kimliksel anlamda onun yeniden doğmasını gerektirir. Ede Balı, Osmancık'ın onanıp tarihsel bir kimliğe dönüşümünü şöyle açıklar.

“- Ey Osmancık; Tanrı gözünü, gönlünü ve yolunu ışıtsın... “Ey Osmancık; beğsin. Bundan sonra öfke bize, uysallık sana; gücenciklik bize, gönül alma sana; suçlama bizde; katlanma sende; bundan böyle, yanılığ bize, hoş görmek sana; aciz bize, yardım sana; geçimsizlikler, uyuşmazlıklar, anlaşmazlıklar, çatışmalar bize, adalet sana; kötü göz bize, şom ağız bize, haksız yorum bize, bağışlama sana. Ey Osmancık; bundan böyle bölmek bize, bütünlemek sana; üşengenlik bize, gayret sana; uyuşukluk bize, rahat bize, uyarmak, şevklendirmek, gayretlendirmek sana.”(Buğra, 2002: 119)

Toplumsal manada yüce birey tarafında onanan kahraman, kimlik bulma yolunda en önemli simgesel açılımı gerçekleştirir. Ede Balı'nın kendisine yönelik dualarına âmin diyen ve bu dualara dönüşme ihtiyakını derin bir arzuya dönüştüren Osmancık, dinsel açıdan da Tanrı'ya ve Tanrı'nın değerlerine dönüşür. Dinin en önemli ilkeleri olan adalet, hoşgörü, uysallık, katlanma ve bağışlama, Osmancık'ın kimliğinin dışı açılımını ulaştırırken o artık çoktan Osman Bey olmuştur.

Romanda bey olmanın en önemli göstergesi, siyasî erki, gücü ve dikeyleşmeyi simgeleyen kılıçtır. Ertuğrul Bey'in kılıcı, Osmancık'ın bakış açısını onun kendi varlığını kavramasıyla ilişkilidir. Osmancık, babasının kılıcı ve onun değerlerine yöneldikçe kendi olma koşullarını yerine getirir. Çünkü kılıç, kök salmanın bir ön koşuludur.

“O kılıç başkadır; kendi kılıcı değildir, kendi kılıcına ve öteki kılıçlara, hiç mi hiç benzememektedir; başka şeydir o...” (Buğra, 2002: 29) Babasının kılıcının diğer kılıçlardan farklı olması, Osmancık'ın değersel açıdan kendi farkındalıklarının bütüne dönüşmesine yardımcı olur.

Kılıç, “kültürel bellek” (Assmann, 2001: 55) mekân açısından ait olduğu milletin geçmişiyle belli noktalarıyla bütünleşerek nesnel bir kimlik kazanır ve ona sahip olan veya olacak olan kişileri mutlak anlamda kendi tarihsel misyonuna dönüştürür. Zira kılıç, dünyaya sinen insan ruhunun kazanımlarıyla varlığını korur. Ancak romanda kılıç aydınlanmanın ve kendi soylu ideallerine dönmenin simgesidir. Bu açıdan;

“Bu kılıç başkadır. Kendi kılıcı değildir, kendi kılıcına ve öteki kılıçlara hiç mi hiç benzememektedir;” (Buğra, 2002: 29)... “Bir kılıç... Düşünmeye ölçüp biçmeye ve tartmaya ve görünmeyenlerin, gelecek zamanların ve eldekilerle elde edileceklerin, kılıç sektirilmemesi gereken hesaplaşmasına bağlı; ancak bunlara göre iş görebilir; ancak bunlarla iş görmelidir. Babasının kılıcıdır bu...(Buğra, 2002: 36)

Kahramanın idealleri doğrultusunda dikeyleştirip onun sınırları aşmasına yardımcı olan simge güç kılıç, Osmancık'ı babasını ülküsüne dönüştürdükçe Osman'ın bileği bükülmez, adaleti doğruluktan şaşmaz ve “Osman beğ'de bambaşka bir kişilik, bambaşka ve o zamana kadar akıllarından bile geçmeyen bir yöneliş” (Buğra 2002: 301) görülür. Bu yönüyle kılıç, Osmancık'ın onanan, derinleşen kişiliği ve kimliğinin, soyunun koruyucudur. Bu güç sayesinde Osman Bey, Osman Gazi Han'a dönüşür.

Osman Gazi Han'ın iktidar anlayışı, yönetenin yönettikleri için her şeyi göze alıp feda ettiği pastoral iktidar anlayışı onu dünyadaki kutlu kişilikler arasına sokar. Pastoral iktidar ile baskı, zorbalık ve ezici gücün hâkim olduğu tiranlığın ülkü ve karşıdeğer olarak çatışması, Mihail Kosses'in Abdullah, Evdoksiya'nın Saniye, Holofira'nın Nilüfer'e dönüşüm sürecini de beraberinde getirir. Ayrıca fethedilen her yerde halkın Kayı'yı mücadelesiz kabul edişi, Hıristiyanların hiçbir zorlama olmaksızın İslâmi kabul etmelerini sağlar. Değerler düzlemi açısından İslâm, insanlara özgürlük, mutluluk ve yaşamayı muştularken, Hıristiyanlık ve onun değerleri için savaştığını söyleyen anlatı kişileri Hıristiyanlığın karşıt değerler düzleminde konumlanmasına neden olur. Din ve insanları kendi çıkarları için sömüren ve İslâm'ı tam anlamıyla kavrayamayan Kalanoz, Nikeferos, Aya Nikola ve Aleksius, ötekileşen simge kişilikleriyle Osman Gazi Han'ın düşleri önünde duramaz. Yenişehir'e girerken kendisini coşkuyla alkışlayan halkı görüp papaza: “bunların padişahları öldü de ben mi padişah oldum? “sorusunu soran Orhan Gazi'nin aldığı: “Mertlik ve yiğitlik herkese padişaktır” cevabı, Osman Gazi Han'ın yönetiminin dayandığı çoğaltıcı özü gösterir. Ayrıca bu çoğalışta başlangıçta öfke, hırs ve benliğin yönetiminde karşıt bir simge olarak kullanılan kılıcın, “Nerede?, Ne zaman?, Nasıl?, Ne için?, Neyin karşılığında neyi elde etmek için?..” (Buğra, 2002: 284) kullanılacağı gibi sorularıyla anlamsallaştırılıp ülküdeğer boyutuna taşınması ve fetih anlayışının temelini oluşturmasında da etkilidir.

Romanda bitişin nesnel simgesi olan mektup da önemlidir. Ede Balı'nın vasiyeti olan mektup, Osman Gazi Han'ın, Orhan'a “-Oğul ben öldüğüm vakit, beni Bursa'daki o gümüş kubbenin altına koy” (Buğra, 2002: 5) şeklindeki vasiyetine dönüşür. Bu mektup simgesel anlamda gelecek kuşaklara bildirilmiş bir istek, emirdir. Ede Balı tarafından Osman'a bırakılan mektup aslında ona bırakılmamıştır. Zira Osman bu mektubun her bir satırını daha önceden biliyormuşçasına okur. Bu mektup, Ede Balı'nın gelecek nesillere mirasıdır.

Aynı şekilde Osman Gazi'nin, Bursa'da gümüş kubbenin altına gömülme isteği mekânın “topolojik mekâna” (Tepebaşı, 2012: 72) dönüştürülerek orada kök salma ve yurt edinme arzusundandır. Mezar ya da bir yere gömülme isteği topolojik mekânda yaşam bulma isteğinden kaynaklanır. Zira bir yerde mezarlarınız varsa sizi oraya bağlayan çok güçlü kökler vardır. Osman Gazi Han da Bursa'ya gömülerek orayı yurt kılmayı, bir amaca dönüştürür. Bursa, mekânsal açıdan ulaşılmaması gereken bir yerden ziyade bir ülkünün mekânlaşan yüzüdür.

SONUÇ

Osmancık'ın tarihsel bir roman olmasının yanında bireyin kendi olma sürecini de ele alır. Romanda kendini gerçekleştirmek için soylu bir yolculuğa çıkan Osmancık, her keşifte kendi simgesel değerleriyle karşılaşır. Karşılaşılan her simgesel değer, onun Osmancık'tan Osman Bey'e, Osman Bey'den Osman Gazi Han'a dönüşümünü gerekli kılar ve Osmancık'ı benlik uykusundan uyandırarak onu kutsal bir ülkeye doğru yürütür. Bu açıdan 'Osmancık' romanı, Osmanlı Devleti'nin kurucusu, Osman Bey'in yaşadığı değişim ve dönüşümleri simgelerin diliyle ele alır.

'Osmancık' romanın anlatı kişilerinin dünyayı kavrama, onu kendilik ekseninde yeniden tanımlama ve dönüştürme arzusunu tarihsel bir çıkarımla ortaya koyar. Anlatı kişilerinin kendini gerçekleştirme sürecinde yaşadıkları bir tarihsel yolculukla simgelerin diliyle ortaya konarak Türk milletinin devlet olma, devlet kurma ve diriliş bilincini gerçekleştirme sürecini okuyucunun bilinç katmanlarında diri tutar.

Romanda anlatının başkışısı Osmancık'ın, Osmancık'tan Osman Gazi Han'a dönüşüm sürecinde yaşadığı bilinçlenme süreci, onu zaman ve mekânın ötesine taşıyarak tarihsel bir kimlik kazandırır. Osmancık'ın derin benlik uykusundan uyanarak simgesel yolcuğunu tamamlaması, yazarın onu ideal bir kimlik olarak kurgulamasındandır.

Romanda ideal bir kimlik kazanımıyla soyun ülkelerini temsil eden Osmancık, yıkıcı ötekinin değerler dünyasından sıyrılarak yeni kutlu dirilişlerin simgesel kişisi olur. Romanda anlatı kişisinde meydana gelen bu değişim kendini ve tematik değerlerini kavrayan bireyin tam olma halidir. Bu yönüyle 'Osmancık' romanı anlatı kişilerinin bireyselleşme sürecinde yaşadığı ruhsal ve kimliksel değişim ve dönüşümleri tarihsel bir çıkarımla simgelerin derin göndermeleriyle ortaya koyar.

KAYNAKÇA

Adler, A. (2002), **Sosyal Duygunun Gelişiminde Bireysel Psikoloji**, (Çev., Dr. Halis Özgü), Hayat Yay., İstanbul.

Aktaş, Ş. (1983), "*Kurtuluş Savaşı'nı Yapan İki İnsan Tipi'nin Hikâyesi, Küçük Ağa*", **Milli Kültür**, Sa.43, s.12-13, Aralık.

Aktaş, Ş. (2000), **Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş**, Akçağ Yay., Ankara.

Andı, F. (2000), **Tarık Buğra**, Şule Yay., İstanbul.

Assmann, J. (2001), **Kültürel Bellek**, (Çev., Ayşe Tekin), Ayrıntı Yay., İstanbul.

Bachelard, G. (1996), **Mekânın Poetikası** (Çev., Aykut Derman), Kesit Yay., İstanbul.

Buğra, T. (2000), **Osmancık**, Ötüken Yay., İstanbul.

Campbell, J. (2000), **Kahramanın Sonsuz Yolculuğu**, (Çev., Sabri Gürses), Kabalcı Yay., İstanbul.

Çoruhlu, Y. (2000), **Türk Mitolojisinin Anahtarı**, Kabalcı Yay., İstanbul.

Doğan, C. M. (2003), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce V: Muhafazakârlık** (Edit. Ahmet Çiğdem), "*Tarık Buğra*", s. 544-545, İSAM, İstanbul.

Eliade, M. (1994), **Ebedî Dönüş Mitosu**, (Çev., Ümit Altuğ) İmge Kitabevi, Ankara.

Ergun, P. (2004), **Türk Kültüründe Ağaç**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

Fedai, Ö. (2000), **Romanı Konuştular**, "*Tarık Buğra ile Osmancık ve Roman Hakkındaki Eleştiriler Üzerine*" s.85-90, Sütun Yay., İstanbul.

Girard, R. (2001), **Romantik Yalan ve Romansal Hakikat (Edebî Yapıda Ben ve Öteki)**, (Çev. Arzu Etensel), Metis Yay., İstanbul.

Gökeri, A.İ. (1979), "**Arketipe Dayanan Yeni Bir İnceleme Yönteminin Tanıtılarak İngiliz ve Türk Edebiyatında Romans ve Epik Niteliğinde Yapıtlara Uygulanması**," A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara.

Guénon, R. (2003), **Kadim Bilimler ve Bazı Modern Bilimler**, (Çev., Fevzi Topaçoğlu), İnsan Yay., İstanbul.

Jung, C. G. (1997), **Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi**, (Engin Büyükinal), Say., İstanbul.

Korkmaz, R. (2002), “*Romanda Dramatik Aksiyonu Sağlayan Değerlerin Görüntü Seviyeleri Üzerine Bazı Öneriler*”, **Scholarly Dephtand Accuray**, A Festschriftto Lars Johonson , (Editör: Nurettin Demir, Fikret Turan) Grafiker Yay. Ankara.

Korkmaz, R. (2008), “*Réne Girard'ın Üçgen Arzu Modeli Bağlamında Osmancık Romanı*, **Tarık Buğra**, (Editörler: Mehmet Tekin, Ebru Burcu Yılmaz), s.177-189, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.

Lings, M. (2003), **Simge ve Kökenörnek**, (Çev., Süleyman Saha), Hece Yay., Ankara.

Ögel, B. (1998), **Türk Mitolojisi I**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Özcan, T. (2003), “*Osmancık Romanı'nın Arketipsel Sembolizm Bakımından Çözümlemesi*”, **Bilig**, Sa.26, s.103-116.

Stevens, A. (1999), **Jung** (Çev. Ayda Çayır), Kaknüs Yay., İstanbul.

Stevick, P. (2004), **Romanın Teorisi**, (Çev. Prof. Dr. Sevim Kantarcıoğlu), Akçağ Yay., Ankara

Tepebaşılı, F. (2012), **Roman İncelemesine Giriş**, Çizgi Yay., Konya.

Tobias, R. B. (1996), **Roman Yazma Sanatı**, (Çev., Mehmet Harmancı), Say Yay., İstanbul.

Yılmaz, E.B. (2005), “*Tarık Buğra İnsan ve Eser*”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. Doktora Tezi**, s. 352, Elazığ.

Yılmaz, E. B. (2011), “*Hikâye ve Romanlarda Sembol Dilinin Görüntüleri Üzerine Bir Değerlendirme*”, **bilig**, Sayı 56, s.42-52, Kış.

OKUL ÖNCESİ EĞİTİMİ ÖĞRETMEN ADAYLARININ OKUL ÖNCESİ EĞİTİM ÖĞRETMENİ KAVRAMINA İLİŞKİN METAFORLARI

Pre-Service Early Childhood Education Teachers' Metaphors about Early Childhood Teacher Concept

Songül GİREN¹

Özet

Bu araştırma, okul öncesi eğitimi öğretmen adaylarının okul öncesi eğitimi öğretmeni kavramlarına ilişkin metaforik düşüncelerini belirlemek amacıyla yapılmıştır. Araştırmada okul öncesi öğretmen adaylarından "Okul öncesi eğitim öğretmeni..... gibidir, çünkü....." cümlesini tamamlamaları istenmiştir. Bu araştırmanın çalışma grubunu Aksaray Üniversitesi Okul Öncesi Eğitimi Öğretmenliği Anabilim Dalında öğrenim gören 40 öğretmen adayı oluşturmaktadır. Katılımcılardan elde edilen veriler içerik analizine göre değerlendirilmiştir. Öğretmen adaylarından elde edilen sonuçlara göre; öğretmen adayları "Okul öncesi eğitimi öğretmeni" kavramına yönelik 16 farklı metafor üretmiş ve bu metaforlar 3 kategoride toplanmıştır. Ortaya çıkan metaforlar "altın madeni, anne, arkadaş, bahçıvan, çiçek, ebeveyn, idol, ışık, kuş, melek, meyve, mum, rehber, su, vefalı bir evlat, yorgan" metaforlarıdır. Bu metaforlar "(1) bir eğitimci olarak okul öncesi eğitimi öğretmeni, (2) model olarak okul öncesi eğitimi öğretmeni, (3) sosyal ihtiyaçları karşılayıcı olarak okul öncesi eğitimi öğretmeni" kategorilerinde toplanmıştır.

Anahtar sözcükler: Okul öncesi eğitim öğretmeni, okul öncesi eğitim, metafor, okul öncesi eğitimi öğretmeni adayı.

Abstract

This research was carried out to determine the metaphorical thoughts about concept of early childhood education teacher of preservice early childhood education teachers. In this research were asked "early childhood teacher is like because"complete the sentence from pre-service early childhood education teachers. The study group of research constitutes 40 pre-service teachers in studying at Aksaray University Preschool Education Department. According to the results obtained from preservice early childhood teachers, "they produced 16 different metaphors for the concept and these metaphors was collected in 3 categories. The resulting metaphors "goldmine, mother, friend, gardener, flower, parent, idol, light, bird, angel, candle, guide, water, a loyal child, quilt" are metaphors. These metaphors "(1) pre-school education teacher as an educator, (2) preschool education teacher as a model, (3) preschool education teacher as a compensatory social needs" categories were collected.

Key Words: Early childhood education teacher, Early childhood education, metaphor, pre-service early childhood education teacher.

Giriş

Kavramsal açıdan incelendiğinde metafor, bireyin kuramsal bir olguya ya da soyut, karmaşık bir duruma ilişkin anlamlandırma ve açıklama yapabilmek için kullandığı *zihinsel araç* olarak ifade edilmektedir (Saban, Koçbeker ve Saban, 2006). Levine (2005), "metafor" sözcüğünün Yunanca *metapherein* ve *pherein* kelimelerinin birleşiminden oluştuğunu ve *metapherein*-meta kelimesinin değiştirmek, *pherein* kelimesinin ise taşımak anlamına geldiğini belirtmektedir. Bu iki kelimenin bir araya gelmesiyle oluşan metafor, bir kavram olarak kullanıldığında öğrencilerin bildikleri şeyleri yeni anlayışlara dönüştürmelerini sağlamaktadır (Levine, 2005). Lakoff ve Johnson (1980), zihinsel metafor teorisine göre metaforların bir insanın gerçeğe ve dünyadaki olaylara ilişkin düşüncelerini biçimlendiren temel zihinsel modellerden olduğunu belirtmektedir (Saban, Koçbeker ve Saban, 2006). Bir zihinsel model olarak metaforları etkin kılan şey, birbirinden farklı iki kavram arasında ilişki kurması ve var olan zihinsel bir şema üzerine yeni bir zihinsel şemanın

¹ Yrd. Doç. Dr, Aksaray Üniversitesi Eğitim Fakültesi Okul Öncesi Eğitimi Ana Bilim Dalı - AKSARAY
Mail: sygiren@hotmail.com

yansıtılabilmesidir. Bu açıdan bakıldığında metaforlar bireyin zihninde eski ve yeni kavrayış biçimleri arasında bir hareketlilik ve bir olgunun farklı yönleriyle görülerek yeni bir olgu olarak algılanmasını sağlar (Saban, 2008).

Okul öncesi eğitim dönemi, çocukların yaşamına yeni deneyimler kattığı “*okul, öğretmen ve eğitim*” kavramlarıyla gerçek anlamda ilk kez karşılaştığı dönemdir (Ayaydın, 2010). Bireyin zihin gelişiminin yaklaşık % 80’e yakın bir bölümünün tamamlandığı okul öncesi eğitim döneminde çocuklara zengin öğrenme deneyimleri ve sınırsız fırsatlar sunulur (Turaşlı, 2008; Poyraz ve Dere, 2003). Uyarıcılarla zenginleştirilmiş bu eğitim ortamları, çocukların keşfederek öğrenmelerini destekler. Sosyal, duygusal, dil, fiziksel, zihinsel ve diğer tüm gelişim alanlarını doğrudan etkileyerek yaratıcılığını, iletişim becerilerini ve akademik becerilerini geliştirir. Onların benlik saygısı kazanmasını, sosyal ve duygusal problemlerini sağlıklı yollardan çözümlemesini ve olumlu bir kişilik yapısına sahip olmasını sağlar (Turaşlı, 2008). Okul öncesi dönemde verilen eğitimin beyin gelişimi için de çok kritik bir öneme sahip olduğu bilinmektedir (Stone ve Lindsey, 1998). Çocuklarda beyin gelişimi ile ilgilenen araştırmacılar, çocukların öğrenmeye hazır olarak doğduklarını ve okul öncesi eğitimin çocukların bilişsel, sosyal-duygusal ve davranışsal gelişimi üzerinde uzun dönemli etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Garber, 1988; Walker, Greenwood, Hart, ve Carta, 1994). Çocuklara okul öncesi eğitim döneminde sunulan yaşam deneyimleri, onların sonraki öğrenim hayatını şekillendirmesinin yanı sıra sosyal ve duygusal dünyasını da şekillendirecek yetkinliktedir. Bu nedenle bu dönemde verilecek eğitim bilimsel gerçeklere dayanan, sistematik, eğitimdeki yeni gelişmeler ışığında sürekli güncellenen ve her anlamda kaliteli hizmetler bütününden oluşmalıdır (Arı, 2005). Kandır (2005), okul öncesi eğitim çağındaki çocukların bir okul öncesi eğitim kurumunda eğitimine devam etmesinin yeterli olmadığını, kurumun “nitelikli ve kaliteli” eğitim hizmetlerinin verildiği bir okul öncesi eğitim kurumu olması gerektiğinin önemine dikkat çekmektedir. Bir okul öncesi eğitim kurumunda kaliteyi belirleyen öğeler arasında; kurumun fiziksel donanımı ve eğitim ortamının uygun şekilde düzenlenmesi, çocukların bütün gelişim alanlarını destekleyen bir eğitim programı, çocuklarla pozitif iletişim kurabilen nitelikli bir öğretmen, eğitim sürecine ailenin katılımı ve programın değerlendirilmesi başlıkları yer alır (Kandır, 2005). Ancak kaliteli okul öncesi eğitimin odak noktası şüphesiz nitelikli öğretmen ve bu öğretmenlerin yetiştirilmesidir. Öğretmenlik bireysel, sosyo-kültürel, bilimsel, teknoloji alanları kapsayan; uzmanlık alan bilgisi, genel kültür bilgisi, kişisel özellikleri ve çeşitli mesleki yeterlilikler gerektiren özel bir ihtisas alanıdır (Koçak ve Alakoç Pirpir, 2012). Öğretmenlik mesleğinin tüm eğitim kademeleri için önemi değerlendirildiğinde; okul öncesi eğitim öğretmenlerinin nitelikleri ayrıca önem taşımaktadır. Dağlıoğlu (2009), okul öncesi öğretmenin sahip olduğu bilgi, beceri ve yeterlilikleriyle eğitim sürecine yön verirken; farklı yöntem, teknik ve stratejileri de kullanarak okul öncesi eğitim programında yer verilmiş olan kazanım ve göstergelerin çocuklara kazandırılmasında kilit rol oynadığını belirtmektedir. Barnett (2004), okul öncesi eğitim öğretmenlerinin eğitim düzeyinin çocuklara kaliteli okul öncesi eğitim hizmetlerinin sunulmasında büyük etkiye sahip olduğunu belirtmektedir. İyi yetiştirilmiş-donanımlı okul öncesi eğitim öğretmenlerinin, çocuklara karşı daha duyarlı ve daha pozitif bir yaklaşım sergilediklerini ve çok çeşitli zihinsel ve dilsel deneyimler sunduklarını belirtmektedir (Koçak ve Alakoç Pirpir, 2012). Çocuklara geri dönüt verme ve ılımlı tavırlar sergileme gibi öğretmen davranışlarının, çocukların sınıf içi performanslarının geliştirilmesi ile ilişkili olduğu bulunmuştur (La Paro, Pianta ve Stuhlman, 2004). Ertürk (2013), nitelikli bir okul öncesi eğitim için okul öncesi eğitimin kişiye ve topluma dönük uzun vadeli yararlarının belirlendiği raporlar hazırlanması ve okul öncesi eğitimin tüm bireylere ulaştırılması çalışmasının yanında bu eğitimin daha kaliteli bir şekilde sunulması için de farklı projelerle çeşitli düzenlemelerin yapılması gerektiğini belirtmektedir. Tüm bu bilgiler nitelikli okul öncesi öğretmenlerin yetiştirilmesinin, okul öncesi eğitim çağındaki çocuklar ve onların gelecekteki eğitim yaşantıları açısından ne denli önemli bir konu olduğunu vurgulamaktadır. Bu doğrultuda en büyük görev eğitim fakültelerinin okul öncesi eğitimi öğretmenliği alanında görev yapan akademisyenlere düşmektedir.

Araştırmanın Önemi

Yaşamın ilk yıllarından itibaren verilen eğitimin bireyin yaşamının diğer zamanlarını da etkilediği bilinmektedir. Bireylere sağlanan kaliteli eğitimin ise iyi yetişmiş bireylerden oluşan bir toplum yaratmada temel koşul olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Özellikle okul öncesi eğitim döneminde kazanılan davranışların kişilik gelişiminin temelini oluşturduğu düşünüldüğünde okul öncesi eğitim kurumlarında görev yapan veya bu kurumlarda görev yapmak üzere yetiştirilen öğretmen adaylarının nitelikleri önem kazanmaktadır (Dağlıoğlu, 2009). Türkiye İstatistik Kurumu ve Milli Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı'nın 2013-2014 eğitim öğretim yılı verilerine göre ülkemizde okul öncesi eğitim kademesinde 3-5 yaş arası çocuklar için okullaşma oranı %28 iken, bu oran 4 yaş için %38 5 yaş içinse henüz %43'ler seviyesindedir (TÜİK, 2014 ve MEB-SGB, 2014). Avrupa'daki ve dünyadaki gelişmiş ülkelerin çoğunluğunda okullaşma oranının %100'lerde veya buna yakın seviyelerde olduğu düşünüldüğünde niceliksel olarak da çok gerilerde olduğumuz açıktır. Niceliksel artış için çok çaba sarf etmemiz gerekmektedir. Ancak niceliksel artışı sağlamaya çalışırken kaliteden ödün vermeden bunu gerçekleştirme zorunluluğu doğmaktadır. Mevcut lisans eğitimine giriş sınavlarının merkezi bir sınav sistemi dahilinde yapılıyor olması sonucunda öğretmenlik mesleğini seçecek kişilerin, kişilik özellikleri ve iletişim becerileri açısından değerlendirilememesi, önceki eğitim öğretim dönemleri için uzaktan eğitim yoluyla okul öncesi öğretmeni yetiştirilmesi (Arı, 2005) ve gündemde olan formasyon eğitimi uygulamasıyla eğitim fakültesi dışındaki diğer fakültelerden mezun olan kişilerin 1- 2 dönemlik kısa eğitimlerle öğretmen olabilme yetkinliğine kavuşturulması nitelik açısından üzerinde durulması gereken konulardandır. Öğretmen niteliğini doğrudan etkileyen bu konularla ilgili yapılabilecekler sınırlı iken; öğretmenlik mesleğini seçmiş kişilerin öğretmenlik mesleğinin gereklilikleri doğrultusunda yetiştirilmesi konusunda yapılabilecekler çok daha fazladır. Bu noktada en büyük sorumluluk öğretmen yetiştiren kurumlara yani eğitim fakültelerine düşmektedir. Bu nedenle yapılan bu araştırmayla okul öncesi eğitimi öğretmen adaylarının “okul öncesi eğitimi öğretmeni” kavramına ilişkin metaforik algılarının belirlenmesinin, bu ana bilim dalında çalışan akademisyenlere öğrencileri tanıma, onlara rehberlik etme ve geleceğe dair okul öncesi öğretmenliği lisans programını şekillendirme açısından yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Bunun yanı sıra alan yazında okul öncesi öğretmenlerinin ve öğretmen adaylarının metaforik algılarının incelendiği çalışmalarda okul öncesi öğretmeni (Serhatlıoğlu, 2014), bilim ve bilim insanı (Şenel ve Aslan, 2014), çocuk (Kuyucu, Şahin ve Kapıcıoğlu, 2013), okul öncesi eğitim (Ertürk Kara, 2014) ve demokrasi (Güder ve Yıldırım, 2014) kavramlarının incelendiği sınırlı sayıda çalışmanın yer aldığı görülmektedir. Yapılan bu araştırmanın diğer üniversitelerin okul öncesi öğretmen adayları ile yapılacak çalışmalarda karşılaştırma imkanı sağlayacağı ve benzer konularda araştırma yapacak araştırmacılara kaynak oluşturacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmada, okul öncesi eğitimi öğretmen adaylarının “okul öncesi eğitim öğretmeni” kavramına ilişkin metaforlarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda şu sorulara yanıt aranmaktadır:

1. Okul öncesi eğitimi öğretmen adaylarının “okul öncesi eğitim öğretmeni” kavramına ilişkin ürettikleri metaforlar nelerdir?
2. “Okul öncesi eğitim öğretmeni” kavramına yönelik üretilen metaforlar ortak özellikleri açısından hangi kavramsal kategoriler altında toplanmaktadır?

Yöntem

Günlük yaşantımızda bazı olaylar, durumlar, yaşamsal edinimler, algılar, yönelimler ve kavramlarla farklı biçimlerde sık sık karşılaşırız. Her ne kadar bu olaylar, olgular ve kavramlarla sürekli karşılaşılıyor olsak da bu onları tam olarak kavradığımız anlamına gelmez. Olguların varlığının farkında olduğumuz ancak onun hakkında detaylı ve kapsamlı bir bilgiye sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktır. Bu yöntemin amacı, “bireylerin bir olguya ilişkin

yaşantılarını, algılarını ve bunlara yüklediği anlamları ortaya çıkarmaktır”(Yıldırım ve Şimşek, 2013: 85). Bu çalışmada okul öncesi eğitimi öğretmen adaylarının okul öncesi öğretmeni kavramına ilişkin sahip oldukları metaforik algıları detaylıca incelenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle çalışmada olgu bilim deseni kullanılmıştır.

Çalışma Grubu

Araştırmada çalışmanın amacına uygun olarak bilgi açısından zengin ve uygun durumları belirlemeye dayalı detaylı araştırmaların yapılmasına olanak tanıyan amaçsal (amaçlı) örnekleme yöntemi kullanılmıştır (Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2008). Araştırmanın çalışma grubuna öğretmenlik mesleğine yönelik eğitimlerinin ilk yılında olan herhangi bir şekilde öğretmenlik formasyonuna dair dersleri almamış birinci sınıf öğrencileri seçilmiştir. Bu durumun nedeni öğretmen adaylarının okul öncesi eğitimi öğretmenliğine ilişkin herhangi bir eğitim almadan okul öncesi eğitimi öğretmeni kavramına yönelik algılarının belirlenmek istenmesidir. Bu araştırmanın çalışma grubunu 2013-2014 eğitim öğretim yılı Aksaray Üniversitesi Okul Öncesi Eğitimi Anabilim Dalı’nda öğrenim gören 40, birinci sınıf öğrencisi oluşturmaktadır.

Verilerin Toplanması

Araştırmaya katılan okul öncesi eğitimi öğretmen adaylarının okul öncesi eğitim öğretmeni kavramına ilişkin metaforlarının belirlenmesi için her bir öğretmen adayından “Okul öncesi eğitim öğretmeni..... gibidir, çünkü” cümlesini tamamlamaları istenmiştir. Öğretmen adaylarının bu cümlelerdeki cevapları araştırmanın veri kaynağını oluşturmaktadır.

Verilerin Analizi

Betimsel analiz, katılımcılardan toplanan verilerin düzenlenmiş ve yorumlanmış bir şekilde okuyuculara sunulması amacını taşır (Yıldırım & Şimşek, 2013). Bu çalışmada okul öncesi öğretmen adayları tarafından okul öncesi eğitimi öğretmeni kavramına yönelik üretilen metaforlar ile bunların yüzde (%) ve frekanslarına (f) ilişkin verilerin analizinde betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi ise, katılımcılardan toplanan verilerin açıklayıcı kavramsal temalar ve bunlar arasındaki ilişkilerin ortaya çıkarılarak okuyucuya sunulduğu analiz yöntemidir. Diğer bir anlatımla betimsel analiz yapılarak özetlenmiş ve yorumlanmış veriler, içerik analizi yoluyla daha detaylı bir şekilde değerlendirilerek betimsel analizle fark edilemeyen kavramsal temalar keşfedilebilmektedir (Yıldırım&Şimşek, 2013). Araştırmada okul öncesi eğitimi öğretmeni kavramına yönelik üretilen metaforların hangi kavramsal kategorilerden oluştuğuna ilişkin temaların belirlenmesi için içerik analizi yöntemi kullanılmıştır.

Verilerin analizi sürecinde araştırmacı tarafından öğretmen adaylarının “okul öncesi eğitim öğretmeni” kavramı ile ilgili oluşturdukları metaforları incelenmiştir. İnceleme sırasında araştırmacı tarafından açıklama cümlesi ile kullanılan metaforun uyuşmadığı (2 adet) ve boş verilen çalışma kâğıtları (2 adet) araştırmadan çıkarılmıştır. Aşağıdaki adımlar izlenerek verilerin analizi gerçekleştirilmiştir.

Verilerin kodlanması ve ayıklanma aşamasında; öncelikle her bir öğretmen adayının ifade ettiği metaforlar kodlanmıştır. Ardından bu metaforlar ortak özelliklerine göre gruplanmıştır. Gruplamalarda birden çok kere tekrar edilen metaforlar dikkate alınarak kategorileme yapılmıştır.

Araştırmada verilerin analizinin ikinci aşamasını örnek metafor imgesi derleme süreci oluşturmaktadır. Bu aşamada öğretmen adaylarının ürettikleri ham metaforlar tekrar gözden geçirilmiş, alfabetik sıraya göre düzenlenmiş ve katılımcıların ifadelerinden birer örnek metafor ifadesi seçilmiştir. Bu şekilde, metaforların her birini, en iyi şekilde yansıttığı düşünülen örnek metafor ifadelerinin seçilmesiyle birlikte bir “örnek metafor listesi” oluşturulmuştur.

Son aşamada kategori geliştirme çalışması yapılmıştır. Bu aşamada; öğretmen adaylarının geliştirdiği metaforlar “okul öncesi eğitim öğretmeni” kavramına yönelik benzer özellikleri bakımından ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Kategori geliştirme aşamasında ikinci aşamada

oluşturulan “örnek metafor listesi” temel alınarak “okul öncesi eğitim öğretmeni” kavramının nasıl kavramsallaştırıldığı incelenmiştir. Bu aşamada son olarak; her metafor imgesi çağrıştırdığı bir konu ile ilişkilendirilerek okul öncesi eğitim öğretmeni” kavramına ilişkin 3 kavramsal kategori oluşmuştur.

Araştırmanın Geçerlilik ve Güvenirliği

Nitel araştırmalarda araştırmanın geçerliliğini artırmak için araştırmanın raporlaştırılması sırasında katılımcıların ifadelerinden alıntılar yapılması ve bu alıntıların herhangi bir ekleme yapılmadan olduğu gibi verilmesi gerektiği belirtilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Araştırmanın geçerliliğinin sağlanması için bulgular kısmında öğretmen adaylarının ürettiği metaforlar ve bunlarla ilgili ifadeler orijinal haliyle yer verilmiştir.

Araştırmanın güvenirliliği, Miles & Huberman (1994)’ın güvenirlilik formülü (Güvenirlilik=Görüş Birliği/(Görüş Birliği+Görüş Ayrılığı) ile sağlanmaya çalışılmıştır (Miles & Huberman, 1994). Araştırmada bu formülün uygulanması için bir uzmanın görüşüne başvurulmuştur. Araştırmaya katılan tüm öğretmen adaylarından elde edilen metaforlar listelenmiş olarak ve 3 farklı kategoriye oluşturan kategorileme listesi ile birlikte uzmana sunulmuştur. Bu kapsamda uzmandan hiçbirisi dışarıda kalmayacak şekilde 16 metaforun tamamını bu 3 kategori içine yerleştirilmesi istenmiştir. Uzman görüşünün tamamlanmasından sonra araştırmacı bu eşleştirme ile kendi eşleştirmelerini karşılaştırmıştır. Araştırmanın güvenirliliği için araştırmacının ve uzmanın görüş birliği ve görüş ayrılığı sayıları dikkate alınmıştır (Miles ve Huberman, 1994). Nitel araştırmalar için, uzman ve araştırmacı değerlendirmeleri arasındaki uyumun % 90 ve üzeri olması gerektiği belirtilmektedir (Saban, Koçbeker ve Saban, 2006; Saban, 2009). Bu araştırmanın güvenirliliği % 99 olarak hesaplanmıştır. Araştırmanın güvenirliliğinin belirlenmesi için görüşüne başvurulmuş uzman, 1 metaforu araştırmacının gruplamasından farklı bir kategoriye yerleştirmiştir. Bu durumun sonucunda, araştırmanın güvenirliliği = $100 / (100 + 1) = 0.99$ olarak hesaplanmıştır (Miles & Huberman, 1994).

Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde, araştırmaya katılan öğretmen adaylarının “Okul öncesi eğitimi öğretmeni” kavramı ile ilgili geliştirdikleri metaforlar, tablolar halinde sunulmuştur. Ayrıca araştırma soruları doğrultusunda alt başlıklar şeklinde analiz edilerek yorumlanmıştır.

Tablo 1. “Okul Öncesi Eğitimi Öğretmeni” kavramına yönelik oluşturulan metaforlar, metaforları ifade eden öğretmen adayı sayısı ve yüzdesi

No	Metafor	f	%	No	Metafor	f	%
1	Altın madeni	1	2.7	9	Kuş	1	2.7
2	Anne	14	38.8	10	Melek	1	2.7
3	Arkadaş	1	2.7	11	Meyve	1	2.7
4	Bahçıvan	3	8.3	12	Mum	1	2.7
5	Çiçek	1	2.7	13	Rehber	3	8.3
6	Ebeveyn	3	8.3	14	Su	2	5.5
7	İdol	1	2.7	15	Vefalı bir evlat	1	2.7
8	Işık	1	2.7	16	Yorgan	1	2.7

Tablo 1’de görüldüğü üzere, okul öncesi eğitimi öğretmenine ilişkin toplam 16 metafor üretilmiştir. Ancak bunlardan 5 tanesi birden fazla sıklıkta üretilmiştir. En fazla sıklıkta üretilen metafor anne’dir (%38,8). Bunun dışında bahçıvan, ebeveyn, rehber ve su birden fazla sıklıkta üretilen diğer metaforlardır.

Araştırmada ortak özellikler taşıyan metaforlar gruplandırılarak her grup bir kategoriye oluşturulmuştur. Gruplandırma sonucunda 3 kategori oluşturulmuştur. Aşağıdaki tabloda bu kategoriler ve ilgili metaforlar verilmiştir.

Tablo 2. Okul Öncesi Eğitimi Öğretmeni Kavramına Yönelik Metaforların Oluşturduğu Kategoriler

Kategoriler	Metaforlar	Metafor frekansı	Metafor adeti
<i>Bir eğitimci olarak okul öncesi eğitimi öğretmeni</i>	Altın madeni (1), Su (2), Mum (1), Işık (1), Rehber (3), Anne (1), Meyve (1)	10	7
<i>Model olarak okul öncesi eğitimi öğretmeni</i>	İdol (1), Anne (1)	2	2
<i>Sosyal ihtiyaçları karşılayıcı olarak okul öncesi eğitimi öğretmeni</i>	Çiçek (1), Yorgan (1), Anne (12), Melek (1), Arkadaş (1), Bahçıvan (3), Kuş (1), Ebeveyn (3), Vefalı bir evlat (1)	24	9
TOPLAM		36	18

Kavramsal Kategoriler

Bir Eğitimci Olarak Okul Öncesi Eğitimi Öğretmeni

Bu kategoriyi 10 okul öncesi öğretmeni aday ve 7 metafor temsil etmektedir. Bu kategoride altın madeni (1), su (2), mum (1), ışık(1), rehber (3), anne (1), meyve (1) gibi metaforlar yer almaktadır. Bu kategoride yer alan öğretmen adaylarının ifadelerinden bazıları şu şekildedir:

- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni altın madeni gibidir. Çünkü en önemli yaş grubunu eğitiyor. Eğer bu yaş grubunun öğretmeni iyi olmazsa bu öğrencilerin gelişimini olumsuz etkileyebilir (Ö.A.24).*
- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni ışık gibidir. Öğretmen kendini tüketerek başkalarına ışık verir. (Ö.A.38).*
- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni mum gibidir. Kendisi yanarken başkalarına ışık verir (Ö.A.29).*
- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni su ağaç gibidir. Çünkü etrafındaki öğrencileri ağaç gibi yeşertir (Ö.A.17).*
- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni meyve gibidir. Çünkü ondan faydalanacak insanlara yararlı olacak bir varlıktır (Ö.A.14).*
- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni rehber gibidir. Çünkü daha önce hiç bilmediğimiz tanımadığımız olaya, yere, duruma karşı bizi alıştırır tanıtır ve yol gösteren; onun gözüyle anlatımıyla tanıdığımız bu yeri hayatımız boyunca bu şekilde görmeye devam ederiz (Ö.A. 42).*
- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni anne gibidir. Çünkü gerektiği zaman çocuğa yemeğini bile yedirebilen bir öğretmendir okul öncesi eğitimi öğretmeni. Asla amacı sınıflarda annelik yapmak değildir. Onun amacı bir annenin özelliğini göstererek algılayabileceği her şeyi öğretmektir. Bunları öğretmek için en büyük etken sabırdır ve çocuğuna en sabırlı olan kişi annedir. Bu yüzden okul öncesi öğretmeni benim için bir nevi annedir (Ö.A.20).*

1. Model olarak okul öncesi eğitimi öğretmeni

Bu kategoriyi 2 okul öncesi eğitimi öğretmeni aday ve 2 metafor temsil etmektedir. Bu kategoride idol (1) ve anne (1) metaforları yer almaktadır. Bu kategoride yer alan öğretmen adaylarının ifadeleri şu şekildedir:

- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni anne gibidir. Çünkü çocuk ailesinden ilk defa ayrılmıştır ve aileden sonra model aldığı kişi öğretmendir. Öğretmen çocuklara örnektir ve çocuk onun gözünde çok değerlidir (Ö.A.8).*
- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni idol gibidir. Çünkü her şeyi ilk kez okul öncesi öğretmeni ile öğrenecek ve onun gibi olmak isteyecektir (Ö.A.10).*

2. Sosyal İhtiyaçları karşılayıcı olarak okul öncesi eğitimi öğretmeni

Bu kategoriyi 24 okul öncesi öğretmeni aday ve 9 metafor temsil etmektedir. Bu kategoride çiçek (1), yorgan (1), anne (12), melek (1), arkadaş (1), bahçıvan (3), kuş (1), ebeveyn (3), vefalı

bir evlat (1) gibi metaforlar bulunmaktadır. Bu kategoride yer alan öğretmen adaylarının ifadelerinden bazıları şu şekildedir:

- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni çiçek gibidir. Çünkü çocukların sevdiği hoşlandığı birisidir (Ö.A.1).*
- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni bahçıvan gibidir. Çünkü bahçıvan bahçesindeki bitkileri ve çiçekleri nasıl sulayıp bakım yapıyorsa öğretmenler de aynı şekildedir. Eğer ilgilenmezse çiçekleri bir gün solar gider (Ö.A.37).*
- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni ikinci anne gibidir. İlk çocukluk en çok sevgiye ihtiyaç duyduğumuzda okul öncesi eğitimi öğretmeniyle birlikte oluyoruz (Ö.A.22).*
- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni yaşlı bir kişiye bakan vefalı bir evlat gibidir. Yaşlılar ve çocuklar her ikisi de bakıma muhtaçtır (Ö.A. 6).*
- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni yorgan gibidir. Çünkü çocuk istediğinde sarılır, güven duyar. İstediklerinde arkasına alır yaslanır. İstediklerinde üstüne alır güneşten korunur. Çocuk öğretmenden yararlanır ve öğretmen çocuğa ihtiyacını vermelidir. Çocuğun eksik yönlerini tamamlamalıdır (Ö.A.36).*
- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni kuştur. Çünkü küçük yaşta çocuklara kol kanat germesi gerekir. (Ö.A.12).*
- *Okul öncesi eğitimi öğretmeni anne gibidir. Çünkü çocuk annesinden beklediği sevgi ve ilginin aynısını öğretmeninden de bekler (Ö.A.28).*

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Araştırmanın sonucunda; araştırmaya katılan öğretmen adaylarının (36 kişi) okul öncesi eğitimi öğretmeni kavramına yönelik 16 metafor ürettikleri saptanmıştır. Birden fazla katılımcı tarafından üretilen metafor sayısı 5'tir. Bunlar; anne, su, rehber, ebeveyn ve bahçıvandır. En çok üretilen metafor ise anne'dir (%38.8).

Okul öncesi eğitimi öğretmeni kavramı, bir eğitimci olarak okul öncesi eğitimi öğretmeni (10 kişi, 7 metafor), model olarak okul öncesi eğitimi öğretmeni (2 kişi, 2 metafor) ve sosyal ihtiyaçları karşılayıcı olarak okul öncesi eğitimi öğretmeni (24 kişi, 9 metafor) şeklinde üç kategoride ele alınmıştır.

Öğretmen adayları, bir eğitimci olarak okul öncesi eğitimi öğretmeni kategorisinde 7 metafor üretmiştir. Bu metaforlar altın madeni, su, mum, ışık, rehber, anne, meyve'dir. Bunlar arasında rehber (3) ve su (2) en sık üretilen metaforlardır. Öğretmen adaylarının genellikle okul öncesi öğretmenin çok önemli bir yaş grubunun eğitiminden sorumlu olduğunun, çevresindeki çocukları en güncel bilgilerle aydınlatması, anne ilgisi ve sıcaklığıyla yol gösterici olması ve rehberlik etmesi gerektiğinin önemine değindikleri görülmektedir. Çakmak ve Yılmaz (2009), okul öncesi öğretmenlerinin çocukların okuma alışkanlığına hazırlık sürecinde okuma becerilerini kazandıracak materyallerin sağlanması ve çocukların okumaya ilgi ve isteklerinin artırılması için gerekli etkinlikleri hazırlama sorumluluğuna sahip olduklarını belirtmektedir. Çakmak ve Yılmaz (2009)'ın yaptıkları araştırmada çocukların farklı okuma materyallerini ve kitapları tanımları ve kitaplar hakkında edindikleri bilgilerde öğretmenlerin sunduğu etkinliklerin çok önemli bir yeri olduğunu vurgulamıştır. Early ve arkadaşlarının (2007) yaptığı araştırmada ise okul öncesi eğitim programlarının öğretmenlerin eğitimi, sınıfın kalitesi ve çocukların akademik başarıları açısından değerlendirildiği yedi çalışmanın sonuçları incelenmiştir. Araştırma sonucunda sadece okul öncesi öğretmenlerin eğitim seviyelerini artırmaya odaklanan politikaların sınıfın kalitesinin artırılması ve çocukların akademik gelişimlerinin sağlanmasıyla büyük ölçüde ilişkisiz ya da çelişkili olduğu; bunun yerine öğretmen-çocuk etkileşimini destekleyici etkinliklerin artırılması ve profesyonel gelişim etkinlikleri ile okul öncesi eğitimin etkililiğinin artırılması gerektiği bulunmuştur. Mevcut araştırmada okul öncesi öğretmen adayları da bir eğitimci olarak okul öncesi öğretmenin çocuklarla ilgilenme, onlara rehberlik etme, onları aydınlatma ve yararlı bilgilerle yönlendirme gibi öğretmen-çocuk etkileşimini artırıcı rolüne dikkat çekmişlerdir.

İkinci kategori olan model olarak okul öncesi eğitimi öğretmeni (2 kişi, 2 metafor) kategorisinde ise; öğretmen adayları idol (1), anne (1) metaforlarını üreterek çocukların aile ortamından ilk kez çıkararak yakın ilişki kurdukları öğretmenlerinin onlar için uygun rol model olması gerektiğini vurgulamışlardır. La Paro, Pianta ve Stuhlman (2004), çocukların okul başarısında “öğretmen kalitesinin” çok önemli bir yeri olduğunu, özellikle öğretmen-çocuk etkileşiminin de “öğretimin kalitesini” ile doğrudan ilişkili olduğunu belirtmektedir. Öğretmenin çocuklarla konuşurken hassas bir dil kullanması, güven vermesi ve çocukları cesaretlendirmesi onların yüksek düzeyde özgüven kazanmalarını sağlamaktadır (La Paro, Pianta ve Stuhlman, 2004). Öğretmen adayları, okul öncesi öğretmenlerin, hayatın en önemli dönemi olan okul öncesi dönemde çocukların hayatına yön veren, kişisel gelişimlerini doğru model davranışlarla geliştirecek kişiler olduklarını vurgulamışlardır.

Üçüncü kategori olan sosyal ihtiyaçları karşılayıcı olarak okul öncesi eğitimi öğretmeni (24 kişi, 9 metafor) kategorisinde; öğretmen adayları okul öncesi eğitim öğretmenlerinin çocukların sevme, sevilme, ilgi görme, korunma, şefkat ve merhametle muamele görme, sağlıklı iletişim kurma gibi sosyal ihtiyaçlarına cevap verebilen yönünü ortaya çıkarmışlardır. Öğretmenlerin bu yönünü çiçek, yorgan, anne, melek, arkadaş, bahçıvan, kuş, ebeveyn, vefalı bir evlat gibi metaforlarla ifade etmişlerdir. Bunlar arasında en sıklıkla anne (12) metaforu üretilmiştir. Okul öncesi öğretmenin rehberliği, öğreticiliği ve doğru rol model olmasının yanı sıra bunları bir anne sıcaklığında ve şefkatinde yapması gerektiğini vurgulamışlardır. Bronfenbrenner ve Morris (1998)’in bioekolojik kuramında süreç, içerik, kişi ve zamanın çocuğun gelişimini etkileyen dört temel kaynak olduğu ifade edilebilir. Bu modelde “gelişimin birincil lokomotif”i yakın çevre ile etkileşime girilen yakınsal süreçlerdir. Bu süreç içerisinde çocuklar, diğer insanlar, nesnelere ve fikirler arasında düzenli olarak gerçekleşen giderek karmaşıklaşan karşılıklı etkileşimler vardır. Bu süreç içerisinde öğretmen-çocuk etkileşimlerinin çocukların sınıf içerisindeki öğrenmelerini etkileyen birincil etkenler olduğu düşünülmektedir (Curby, Kaufman ve Ponitz, 2009). Pianta, La Paro ve Hamre (2008) göre öğretmen-çocuk etkileşimleri “duygusal destek, sınıf yönetimi ve eğitimsel destek olarak üç başlıkta sınıflandırılabilir (Akt: Curby, Kaufman ve Ponitz, 2009). Sınıf içerisinde pozitif iklim, negatif iklim, öğretmen duyarlılığı ve öğrencinin perspektifinden bakabilme öğretmenin duygusal olarak çocuğu etkileyebileceği durumları belirtmektedir (NCQTL, 2012). Öğretmenin çocuğa duygusal destek sağlaması çocukların bireysel ihtiyaçlarına cevap verebilecek bağımsızlıklarını destekleyici fırsatlar yaratma ve güvenli-sıcak bir sınıf ortamı sunmayı ifade etmektedir. Öğretmenin çocuklara tebessüm ederek yaklaşması, sevgi sözcükleri kullanması, ihtiyaçlarına duyarlı olması ve istekli bir şekilde cevap vermesi, bireysel öğrenme ihtiyacına uygun düzenlemeleri gerçekleştirilmesi duygusal destek sağlamanın somut göstergeleridir (Curby ve Chavez, 2013). Bu araştırmada okul öncesi öğretmen adaylarının büyük bir çoğunluğunun (%70’i) okul öncesi öğretmenin sosyal ihtiyaçları karşılayıcı bir tutum sergilemesi gerektiği yönünde metaforlar ürettikleri ve bu durumun literatürdeki bilgilerle de desteklendiği görülmektedir.

Araştırmanın sonuçlarından; araştırmaya katılan okul öncesi eğitimi öğretmen adaylarının okul öncesi öğretmenliğine yönelik olumlu düşüncelere sahip oldukları ve okul öncesi öğretmenlerinin taşınması gereken bazı özellikler konusunda farkındalıklarının yüksek olduğu düşünülebilir. Çalışma grubunda yer alan Aksaray Üniversitesi okul öncesi eğitimi anabilim dalının 40 öğrencisi, okul öncesi eğitimi öğretmeni kavramına yönelik 16 farklı metafor üreterek okul öncesi öğretmenlerinin sahip olması gereken özellikler konusunda çoğunlukla ortak görüş belirtmişlerdir. Okul öncesi öğretmeni olmak üzere eğitim yaşantılarına başlayan bu grubun daha ilk aşamadan itibaren okul öncesi öğretmenliğinin sorumluluğunun ve öneminin bilincinde olmaları gelecekte okul öncesi eğitim kurumlarında daha nitelikli öğretmenler görme adına umut vericidir. Bu araştırmada öğretmen adayları tarafından okul öncesi eğitimi öğretmenlerinin eğitimci, model olma ve sosyal ihtiyaçları karşılayıcı yönlerine ayrı ayrı değinilmiştir. Çocukların sınıf içerisindeki deneyimleri onların sosyal ve akademik gelişimlerini etkileyen en önemli bir etmendir. Sınıf içindeki bu deneyimlerin kalitesi ise öğretmen çocuk etkileşimi ile doğrudan ilişkilidir (Curby ve

Chavez, 2013). Öğretmenin çocuğa model olacak davranışlar sergilemesi, ona sevgi, şefkat, güler yüz ve sıcak bir ses tonuyla yaklaşması, öğreteceklerini onların ilgi ve ihtiyaçları doğrultusunda uygun yöntemlerle planlaması şüphesiz öğretmen-çocuk etkileşimlerinin ve sınıf içi atmosferin pozitif olmasını sağlayacaktır. Öğretmen adaylarının mesleğe ilişkin bu farkındalıklarını lisans eğitimleri boyunca öğrenecekleri yeni bilgi ve becerilerle pekiştirecekleri, mesleğe başladıklarında bu tutum ve algıları yansıtan tavırlar sergileyecekleri düşünülmektedir.

Araştırmadan elde edilen sonuçlar doğrultusunda; alanda çalışan araştırmacılara okul öncesi eğitim sürecinin değişik yönleriyle ele alındığı yeni metafor çalışmalarının yapılması önerilebilir. Ayrıca farklı üniversitelerde okuyan okul öncesi öğretmen adaylarının okul öncesi eğitimi öğretmeni kavramına yönelik metaforik algılarının belirlenmesine yönelik karşılaştırmalı çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça

Arı, M. (2005). Türkiye’de Erken Çocukluk Eğitimi ve Kalitenin Önemi. (Erken Çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar, Edit: Müzeyyen Sevinç). Morpa Kültür Yayınları: İstanbul.

Ayaydın, A. (2010). Okul Öncesi Dönemde Görsel Sanatlar Eğitiminin Bireye Kazandırdığı Değerler. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(1), 187-200.

Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2008). Bilimsel Araştırma Yöntemleri. 2. Baskı, Pegem Akademi: Ankara.

Curby, G. M., Rimm-Kaufman, S. E., Ponitz, C. C. (2009). Teacher-child interactions and children’s achievement trajectories across kindergarten and first grade. *Journal of Educational Psychology*, 101(4), 912-925.

Curby, T. W., Chavez, C. (2013). Examining CLASS dimensions as predictors of pre-k children’s development of language, literacy, and mathematics. *Dialog*, 16 (2), 1 – 17.

Çakmak, T.& Yılmaz, B. (2009). Okul öncesi dönem çocuklarının okuma alışkanlığına hazırlık durumları üzerine bir araştırma: Hacettepe Üniversitesi Beytepe anaokulu örneği. *Türk Kütüphaneciliği*, 23 (3), 489-509.

Dağlıoğlu, E. (2009). Okul Öncesi Öğretmeninin Özellikleri ve Okul Öncesi Eğitime Öğretmen Yetiştirme. (Okul Öncesi eğitime giriş, edit: Gelengül Haktanır). 2. Baskı, Anı Yayınları: Ankara.

Early, D. M., Maxwell, K. L., Burchinal, M., Alva, S., Bender, R. H., Bryant, D., Cai, K., Clifford, R. M., Ebanks, C., Griffin, J. A., Henry, G. T., Howes, C., Iriando-Perez, J., Jeon, H. J., Mashburn, A. J., Pesiner-Feinberg, E., Pianta, R. C., Vandergrift, N., Zill, N. (2007). Teachers’ education, classroom quality and young children academic skills: results from seven studies of Preschool programs. *Child Development*, 78(2), 558-580.

Ertürk Kara, H. G. (2014). Okul öncesi eğitimi öğretmen adaylarının okul öncesi eğitim kavramına ilişkin metaforları. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16(2), 104-120.

Ertürk, H. G. (2013). *Öğretmen çocuk arasındaki etkileşimin niteliği ile çocukların öz düzenleme becerisi arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Garber, H. L. (1988). The Milwaukee project: Preventing mental retardation in children at risk. Washington, DC: American Association on Mental Retardation.

Güder, S.& Yıldırım, A. (2014). Okul öncesi öğretmeni adaylarının demokrasiye ilişkin metaforları. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (16), 151-170.

Kandır, A. (2005). Erken Çocukluk Eğitiminde Kaliteyi Belirleyen Ölçütler. (Erken Çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar, Edit: Müzeyyen Sevinç). Morpa Kültür Yayınları: İstanbul.

Koçak, N.& Alakoç Pirpir, D. (2012). Okul Öncesi Öğretmeni. (Okul Öncesi eğitime Giriş, Edit: Neslihan AVCI, Mehmet TORAN). Eğiten Kitap: Ankara s: 77-103.

Kuyucu, Y., Şahin, M. & Kapıcıoğlu, O. (2013). Okul öncesi öğretmenlerinin “çocuk” kavramına ilişkin sahip oldukları zihinsel imgeler. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 43-53.

La Paro, K. M., Pianta, R. C. & Stuhlman, M. (2004). The classroom assessment scoring system: findings from the prekindergarten year. *The Elementary School Journal*, 104 (5), 409-426.

Levine, P. (2005). Metaphors and images of classrooms. *Kappa Delta Pi Record*, Summer, 41 (4), 172-175.

Miles, M. B. & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis*. Second Edition, Thousand Oaks, CA: Sage.

Milli Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı. (2014). <http://sgb.meb.gov.tr/www/milli-egitim-istatistikleri-orgun-egitim-2013-2014/icerik/95>. internetten alınma tarihi: 17.12.2014.

Poyraz, H. & Dere, H. (2003). *Okul Öncesi Eğitimin İlke ve Yöntemleri*, Ankara: Anı Yayınları.

Saban, A. (2008). İlköğretim I. Kademe Öğretmen ve Öğrencilerinin Bilgi Kavramına İlişkin Sahip Oldukları Zihinsel İmgeler. *İlköğretim Online*, 7(2), 421-455.

Saban, A. (2009). Öğretmen adaylarının öğrenci kavramına ilişkin sahip oldukları zihinsel imgeler, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7(2), 281-326.

Saban, A., Koçbeker, B. N. & Saban, A. (2006). Öğretmen adaylarının öğretmen kavramına ilişkin algılarının metafor analizi yoluyla incelenmesi. *Kuram Ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 6 (2), 461-522.

Serhatlıoğlu, B. (2014). Okul öncesi öğretmenliği bölümü öğrencilerinin okul öncesi öğretmenine ilişkin metaforik algıları. *Uluslararası EKER Kongresi Bildiri Özetleri Kitabı*, 913, Ankara: Anı Yayıncılık.

Stone, S.J. & Lindsey, G. (1998). Reviews of research: Brain research and implications for early childhood education. *Childhood Education*, 75(2), 97-100.

Şenel, T. & Aslan, O. (2014). Okul öncesi öğretmen adaylarının bilim ve bilim insanı kavramlarına ilişkin metaforik algıları. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(2), 75-96.

The National Center on Quality Teaching and Learning (NCQTL) (2012). Understanding and using class for program improvement. Vol.2 (2), p: 1-6. İnternette alınma tarihi: 22.03.2015. <https://eclkc.ohs.acf.hhs.gov/hslc/tta-system/teaching/docs/class-brief.pdf>.

Turaşlı, N. (2008). *Okul Öncesi Eğitimin Tanımı Kapsamı ve Önemi*. (Okul Öncesi Eğitime Giriş, edit: Gelengül Haktanır). 2. Baskı, Anı Yayınları: Ankara.

Türkiye İstatistik Kurumu (2014). http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1018. internetten alınma tarihi: 17.12.2014.

Walker, D., Greenwood, C. R., Hart, B., & Carta, J. J. (1994). Improving the prediction of early school academic outcomes using socioeconomic status early language production. *Child Development*, 65, 606-621.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara; Seçkin Yayıncılık.

ÜCRET TATMİNİNİN YAŞAM TATMİNİNİ BELİRLEYİCİ ETKİSİ VAR MI? ELAZIĞ BANKA ÇALIŞANLARI ÖRNEĞİ*

*Does Pay Satisfaction Have a Decisive Effect on Life Satisfaction?
The Case of Elazig Bank Employees*

Abdulrahim YILDIRIM**

Erkan Turan DEMİREL***

ÖZET

Bu çalışmanın temel amacı, ücret tatmininin yaşam tatmini üzerinde belirleyici etkisinin olduğu iddiasına deneysel destek sağlamaktır. Ücret tatmini ile yaşam tatmini arasındaki ilişkiyi irdeleyen bir çalışmaya rastlanamamıştır. Ücret tatmininin yaşam tatmininin üzerindeki etkisini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma ile alanda yapılacak çalışmalara yeni bir bakış açısının kazandırılacağı ve bilgi birikimine katkı sağlanabileceği ümit edilmektedir.

Çalışmanın amacını gerçekleştirmek üzere Elazığ İl Merkezi'nde faaliyet göstermekte olan bankaların çalışanlarından veri toplanmıştır. Araştırma teorik çerçeve ile desteklenmiş bir tanımlayıcı araştırma niteliğindedir. Veri toplama aracı olarak, anket kullanılmıştır. Anketin içeriğinde demografik sorular, Diener'e ait "Yaşam Tatmini Ölçeği" ve araştırmacılara ait "Ücret Tatmini Ölçeği" yer almıştır. Toplanan ham verilere, SPSS 21.0 Programı aracılığıyla frekans dağılımı, aritmetik ortalama, standart sapma, faktör, güvenilirlik, regresyon, f ve t analizleri uygulanmıştır.

Araştırma sonucunda, katılımcıların genel olarak ücret tatmin düzeylerinin ve yaşam tatmini düzeylerinin oldukça vasat seviyede olduğu tespit edilmiştir. Kullanılan ölçeklerden alınan ortalama puanların bazı demografik değişkenlere göre anlamlı düzeyde farklı olduğu görülmüştür. Ücret tatmininin yaşam tatmini üzerindeki etkisi ise istatistiksel açıdan anlamlı, pozitif yönde ve vasat düzeyde bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ücret Tatmini, Yaşam Tatmini, Ücret, Banka Çalışanları

ABSTRACT

The main aim of this study is to provide experimental support for the argument that pay satisfaction has a decisive effect on life satisfaction. There are no studies that explores the relationship between pay satisfaction and life satisfaction. It is hoped this study, which aims to demonstrate the effect of pay satisfaction on life satisfaction, will bring a new perspective to future studies and contribute to the accumulation of knowledge.

To accomplish the aim of this study, data from the employees of banks in the city of Elazig were collected. This is a descriptive study supported by a theoretical framework. A survey was used as a data collection tool. The survey includes demographic questions, Diener's "Life Satisfaction Scale" and the researchers' "Pay Satisfaction Scale." The raw data were analyzed using the SPSS 21.0 program, and their frequency distribution, arithmetic mean, standard deviation, factor analysis, reliability analysis, regression analysis, and f and t analyses were done.

This study found that participants' levels of pay satisfaction and life satisfaction were generally very low. The mean scores on the scales used were significantly different for certain demographic variables. The effect of pay satisfaction on life satisfaction was found to be statistically significant, positive and at an intermediate level.

Key words: Pay Satisfaction, Life Satisfaction, Pay, Bank Employees

* Bu makale, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'nda aynı isimle kabul edilmiş olan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Bilim Uzmanı, Ziraat Bankası Harput Şubesi, ELAZIĞ, Mail: abdulrahimyildirim@gmail.com

*** Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, ELAZIĞ, edemirel@firat.edu.tr

GİRİŞ

İnsansız örgüt ve yönetim olabilmesi mümkün değildir. Örgütler insanlarla doğar, gelişir ve ortadan kalkar. Bu nedenle örgütler ne kadar teknoloji ile donatılmış olursa olsun temel olarak insana dayalıdır. Gelişen dünyada her geçen gün yeni teknolojiler geliştirilmekte ve sürekli olarak da daha mükemmeline ulaşılmaya çalışılmaktadır. Teknolojik gelişmeye harcanan çaba kadar bu teknolojiyi kullanan ve yöneten insan unsuru üzerinde de yoğunlaşılması ve insanların istek, beklenti ve ihtiyaçlarının da dikkate alınması gerektiği anlaşılmıştır. Çünkü istek, beklenti ve ihtiyaçları dikkate alınmayan insan gücünün örgüt amaçları doğrultusunda harekete geçirilebilmesi ve ondan istenen verimin alınabilmesi çok güçtür. İnsan gücünün örgüt amaçlarına ulaşma doğrultusunda motive edilmesi, insanın kendini hem fiziksel hem de psikolojik olarak örgüt içinde sağlıklı ve mutlu hissetmesi ile mümkündür.

21. yüzyılda, rekabette üstünlüğün sırrının insan olduğunu keşfeden işletmeler, ihtiyaç duydukları nitelikteki iş görenleri cezbetmek, onları işletmede tutabilmek ve daha verimli çalışmaya güdüleyebilmek için ücreti bir araç olarak kullanmaktadırlar. Ücret aynı zamanda iş görenlerin tatmin düzeylerini etkileyen bir unsur olması bakımından da işletmeler açısından önem taşımaktadır.

İş görenlerin tatmin düzeyleri örgüt açısından önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Öyle ki; yüksek düzeyde iş gören tatmini örgütün iyi yönetildiğinin bir belirtisi olarak görülmekteyken, örgütte koşulların bozulduğunun en önemli göstergelerinden biri de iş gören tatmininin düşük olmasıdır.

Günümüz ekonomik rekabet ortamı içerisinde işletmelerin temel amacı verimliliklerini ve kârlılıklarını maksimuma ulaştırmaktır. Bu amacı gerçekleştirebilmenin en etkili yolu da çalışanların performans ve ücret tatminleri ile işletmelerin beklentilerini uyumlu hale getirebilmektir. Ücret tatmini ile yaşam tatmini arasındaki ilişkiyi araştıran bir çalışmaya rastlanamamıştır. Ücret tatmininin yaşam tatmininin üzerindeki etkisini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma ileride yapılacak araştırmalara ışık tutacaktır. Analizde ücret tatmini ve yaşam tatmini faktörlerinin banka çalışanlarının performansını hangi düzeyde ve nasıl etkilediğini saptamak amacıyla anket formu hazırlanmıştır.

Günümüzde işletmeler, insan kaynağına her zamankinden daha fazla önem vermeye başlamıştır. Burada önemli olan bu insan kaynağının en etkin ve verimli şekilde kullanılması ve işgücünün hedefleri ile işletme ya da organizasyon hedeflerinin uyduğu noktanın yakalanmasıdır. Bu noktada, ücret tatmini ve yaşam tatmini kavramları öne çıkan kavramlar arasındadır.

Günümüzün modern yönetim anlayışında, iş görenlerin sadece ekonomik bir varlık olarak görülmemektedir. Çalışanların ekonomik beklentilerinden farklı beklentilerinin de olduğu ve bunun temelinde, çalışanların sosyal yönlerinin bulunduğu kabul edilmektedir. Söz konusu kabuller dikkate alındığında çalışanların ücret tatminleri ile yaşam tatminleri arasındaki etkileşimin incelenmesi, bu araştırmanın konusu olarak seçilmiştir. Dolayısıyla, çalışanların ekonomik yönleri ile sosyal yönlerine ilişkin birer değişken inceleme konusu olacaktır.

Çalışmada, “Ücret tatmininin yaşam tatminini belirleyici etkisi var mı?” sorusuna cevap aranmaktadır. Diğer bir ifade ile “ücret tatmininin yaşam tatmininin belirleyicilerinden biri olduğuna ilişkin iddiaya, ampirik bir araştırma ile destek aranmaktadır. Bunun için Elazığ İlinde bulunan banka çalışanlarından veri toplanmıştır.

1. ÜCRET KAVRAMI VE ÜCRETİN ÖNEMİ

Ücret uzun yıllardan beri bir ülkenin ekonomik kalkınmasında, sosyal gelişiminde ve politik istikrarının sağlanmasında çok önemli role sahip bir konu olmuştur. İşletmelerin ilk kurulduğu günden bu yana çalışanların ortaya koyduğu bedensel ve düşünsel emeğin karşılığı olarak tanımlanan ücretin nasıl saptanacağı, hangi düzeyde tutulması gerektiği ve bir motivasyon unsuru olarak taşıdığı rol, hep tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmanın temel nedenleri, farklı kesimlerin

ücret olgusuna kendi amaç ve çıkarları doğrultusunda farklı biçimlerde bakmalarıdır (Sabuncuoğlu, 2000:207-208).

Ücret, çalışanların çalışma hayatında, işlerine karşı duydukları olumlu veya olumsuz tutuma etki eden önemli faktörlerden biridir. Çünkü çaba ile elde edilen ücret bireyi güdüler, yönlendirir. Bu anlamıyla da çaba karşılığı bireyin elde ettiği yaşam standartlarının O'nun çabalarını yönlendireceği ve tatmin ya da tatminsizliğine neden olacağı söylenebilir (Ataay, 1985:12).

Üretim faktörlerinden biri olan emeğin fiyatı, şeklinde ele alınan ücret, hem iktisadi hayata hem de sosyal hayata çeşitli etkileri olan bir konudur. Zira, ücret emeği karşılığında, çalışan insanların gelirini ve hayat seviyesini belirleyen bir unsurdur. Gerek sanayinin gelişmesine etki eden önemli bir maliyet faktörü olarak ve gerek milli gelirin çeşitli gelir grupları arasındaki dağılışı gösteren bir gösterge olarak çok yönlü bir içerik arz eder (Sabuncuoğlu, 2000:207-208).

Ücret herşeyden önce, emeği karşılığında çalışan insanların çoğu durumda tek gelir kaynağını oluşturduğu için, bir memlekette işgücünün büyük bir kısmının satın alma gücünü de belirler. Bu sebeple bilhassa sanayide ileri ülkelerde ücretler, işçilerin ve sendikaların üzerinde en çok durdukları konulardan birisidir (Zaim, 1997:195-196).

Çünkü sanayileşen toplumlarda sınai gelişme ile paralel olarak, ücret karşılığında çalışan insanların toplamı hem genel nüfus içinde, hem de iktisaden faal nüfus içinde nispet ve miktar bakımından artan bir önem kazanmaktadır. Bu durum ücret ve maaş gelirlerinin önemini, yalnız ücretliler bakımından değil, o topluluğun genel iktisadi bünyesi bakımından da artırır (Benligiray, 2007:53).

Ücret, toplumda çeşitli malların sürümüne ve satışına etki eder. Dünyadaki birçok buhranlar, yapılan üretimin o toplum içinde ve dışında yeteri kadar tüketim imkânı bulamayışından ileri geldiğine göre, ücretler bu bakımdan da çok önemli bir gelirdir (Bağdadioğlu, 2000:12).

Temel üretim faktörlerinden biri olan emek faktörünün değeridir; ücret. Diğer bir ifadeyle; işçinin gelirine ücret denir. Toplumun huzuru ve ekonominin istikrarı açısından ücretler, yaşamsal öneme sahiptir. Dolayısıyla ücretler, işçi, işveren ve hükümetlerin politika ve ilişkilerinde geniş ölçüde yer alır (Bağdadioğlu, 2000:13).

Doğrudan ödenen dışsal ödüllerin en önemlisi olan ücret; genellikle karmaşık bir dışsal ödül olması nedeniyle, ücretle ilgili ortaya çıkabilecek tatminsizlik; grevlere, iş yavaşlatmaya, devamsızlık ve işten ayrılmaya yol açabilmektedir. Gerçekten ücret, emeği karşılığında çalışan insanların çoğu kez tek gelir kaynağı olması sebebiyle onların yalnızca geçimlerini sağlamalarını değil aynı zamanda yaşam düzeylerini de yükseltmelerini sağlayıcı bir rol üstlenmektedir. Tatmin edici personel ilişkilerinin anahtarı olarak ücret, iş görenler ve sendikalar açısından büyük önem arz etmektedir (Murat, internet:16.08.2013).

Dar anlamda ücret, para ve para cinsinden ifade edilebilen menfaatleri ifade etmektedir. Buna göre ücret; parasal olarak ücret unsurları ile mal ve hizmet olarak sağlanan ek yararları ve para olarak verilmeyen fakat para ile ölçülebilen sosyal yardımları da içermektedir (Bingöl, 2003:312).

En geniş anlamıyla ücret ise iş görene çalışması karşılığında sağlanan maddi olan ve olmayan tüm yararlar olarak tanımlanır. Buna göre para ve mal-hizmet olarak verilen ve değeri parayla ölçülebilen yararlar ile parayla ölçülmesi güç ya da imkânsız olan ve iş görene tatmin sağlayan yönetim tarzı, iş arkadaşlarıyla ilişkiler, iş güvencesi gibi iş koşulları ücrete dâhildir (Bingöl, 2003:313).

Ücret, çalışanların örgüt içindeki görelî pozisyonunu ve yaptığı işin diğer işler ile kıyaslanınca örgüt amaçlarına ulaşmada ne derecede başarılı olduğunu belirleyen bir göstergedir. Çalışanların çaba ve katkılarının ödüllendirilmesi ile kendilerine sağlanmış olan bir geribildirim mekanizması olması özelliği sayesinde çalışanların yaptıkları hataları düzeltmeleri için bir olanaktır (Tınar, 1996:63).

2. ÜCRET TATMİNİ KAVRAMI

Çalışanların ücret tatmini, aldıkları ücretin kendi tatminlerini sağlamanın yanında, hakça saptanması, aynı ya da benzer işleri yapanlara göre eşit olması, başarı ve performans farklılıklarını yansıtması ve çalışanların bu ücreti sürekli olarak alabileceklerine güvenmeleri ile ilgili algılarından ortaya çıkar (Ataay, 1985:254-255). Ücretin bireyi güdüleyici yönü karşılığında sergilenen çabadır. Bu bakış açısına göre anlamıyla, bireyin çaba karşılığı elde ettiği yaşam standartlarının onun çabalarını yönlendireceği ve tatmin ya da tatminsizliğine neden olacağı söylenebilir (Ataay, 1985:12).

Çalışan gösterdiği gayret ve elde ettiği faydayı başkalarının gayretleri sonucu elde ettikleri fayda ile karşılaştırdığında; bu karşılaştırmayı eşit ya da avantajlı algılayarsa tatmin oluşacaktır. Ancak, adaletsiz ya da dengesiz bir durum olduğuna ilişkin bir algı oluşturursa, çalışan tatminsizlik duyacaktır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, ücretin düzeyinden çok gösterilen çabayla karşılaştırıldığında ücretin adil olarak algılanıp algılanmadığı olmalıdır (Ordun, 2002:63). Ücret, çalışanlar için motive edici bir öge olmakla birlikte, tatmini belirleyen temel öge değildir. Ancak yine de iş görenlerin adil bir şekilde ücretlendirilmesi önemlidir. Zira iş görenler emeklerinin karşılığını alamadıklarını düşünürlerse çalışmaktan mutlu olmamakta ve iş tatminleri de düşmektedir (Demir, 2007:143).

Bireyin ücrete ilişkin algının temelinde ücretin yeterliliği ve adaleti yer alır. Yeterli ücreti, kuruluşun amacına ulaşması için iş görenlerin güdülenmesini, uygun nitelik ve sayıda iş görenin işletmeye çekilebilmesini, istihdamını ve elde tutulmasını sağlayacak bir ücret düzeyi olarak tanımlanabilir. İş görenin ücret politikası, aldığı ücretten tatmin duyması yanında ücretin adil olarak saptanması, aynı veya benzer işi yapanlara göre eşit olması, eğer başarı farkları varsa bu farkın ücrete yansıtılması ve sonuçta iş görenin bu ücreti sürekli olarak alabileceğine güvenmesini gerektirmektedir. İşte ücret yönetiminin temel amacı, iş görene ödenecek ücretin yeterli ve adil olmasını sağlamak ve dolayısıyla iş görene ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde bir ücret ödemektir (Ataay, 2000:67-69).

Ödenen aylık ücretlerin yanı sıra çeşitli sosyal içeriğe sahip dolaylı ücret uygulamaları da iş görenin ücret tatminini sağlayacak uygulamalardır. Örneğin; yakacak yardımı, sağlık sigortası, işsizlik sigortası yapılması, yemek ve ulaşım masraflarının karşılanması, iş görenlerin çocukları için kreş hizmeti gibi çeşitli unsurlar kök ücrete ek olarak ödenen dolaylı ücretlerdir ki, bunlar da iş görenin ücret tatmininin sağlanmasına yardımcı olacaktır (Bingöl, 2010:46).

Ödüller iş gören tatminini arttırmada kullanılan önemli bir araçtır. Ancak ödülün iş görenin tatminini arttırması için onun ihtiyaç duyduğu değer veya faydayı içermesi gerekmektedir. Ayrıca bu ödüllerin iş görenlere olumlu destek sağlayacak yeterlilikte olması da gereklidir. Bunun dışında iş görenler değer verilen ödülün boyutu anlamında da farklı anlayışlara sahiptirler. Örneğin; %20 veya %25'lik bir ücret artışı bazı çalışanları motive ederken bazıları üzerinde olumlu hiçbir etki yaratmayabilir (Bingöl, 2010:47).

2.1. Ücret Tatminini Etkileyen Faktörler

Ücret tatminini etkileyen faktörler, bireysel, örgütsel ve toplumsal faktörler şeklinde aşağıda incelenmektedir.

2.1.1. Bireysel Faktörler

Ücret adaleti algılamasında dikkate alınması gerekenler, bireysel faktörler, adalet hassasiyeti, adil dünya inancı, öz-saygı ile bireylerin çalışma ve yaşam koşulları bakımından önem taşıyan demografik özellikleri olup; aşağıda incelenecektir (Çakır, 2005:105).

2.1.1.1. Adalet Hassasiyeti

Adalet hassasiyeti kuramı Adams'ın (1965) adalet kuramına getirilen bireysel farklılıkların dikkate alınması gerektiği yöndeki eleştiri ile birlikte, Huseman tarafından geliştirilmiştir

(Huseman, 1987:223). Adalet hassasiyeti kuramına göre, tüm bireyler mutlak bir adalet ilkesine göre hareket etmemektedir. Bu düşünceye göre bireyler takas ilişkilerinde kendi katkılarına karşılık olacak adil bir sonuç yerine bunun daha üstünde ya da altında bir sonucu tercih edebilirler. Adalet hassasiyeti kavramı, adalet ve adaletsizlik algıları sonucunda oluşacak tutumsal ve davranışsal tepkileri etkileyen ve hassasiyetin derecesini ifade eden bir eğilim olarak tanımlanmıştır (Huseman, 1987:223).

Adalet hassasiyeti yüksek olan çalışanlar, iste anlamlılık, işin içeriği, başarı ve kişisel gelişim ile daha fazla ilgilenirler. Adalet hassasiyetine sahip olanlar kurumdan aldıkları ve kuruma verdikleri arasında bir denge ararlar. Buna göre ücrete yaklaşımlarının; “eşit işe eşit ücret” beklentisi içerisinde şekillendiği, diğer bir ifadeyle benzer işi yapan çalışanlarla benzer ücreti almalarının ücret tatmini duymalarını sağlayacağı söylenebilir.

2.1.1.2. Adil Dünya İnancı

Adil dünya inancı, insanların dünyanın adil olduğuna ve adil bir dünyada başlarına geleni hak ettiklerine ya da hak ettiklerini elde ettiklerine inanma eğilimini ifade etmektedir. Bu inanç, bireylerin kendi yaşadıkları veya başkalarının karşılaştığı adaletsizlik durumları karşısındaki tepkilerini etkileyebilecek yapıdadır (Furnham, 1999:318-322). Bu inanç, insanların günlük yaşamlarını sürdürebilmeleri ve geleceğe yönelik yatırımlar yapabilmeleri için gerekli olan önemli psikolojik mekanizmaların arasında yer almaktadır. İnsanlar adil dünya inancının sürdürülmesinde bir takım stratejiler kullanmaktadırlar. Bu stratejiler kabul etme, inkâr-geri çekilme, olayın yeniden yorumlanması, nihai adalete inanma şeklinde belirtilmiştir. Örneğin; adil dünya inancı güçlü olup, savunmacı stratejiler yerine, inancı sürdürme stratejilerini tercih eden bireyler ücret adaletsizliğini kabul ederek, kendi hak ettikleri ücretin, aldıkları ücret kadar olduğunu düşünebilirler (Çakır, 2005:109-110).

2.1.1.3. Öz-Saygı

Ücret adaleti algısı üzerinde etkili olabilecek bireysel özelliklerden birisi de öz-saygıdır. Yaşamla mücadele edilirken hissedilen yeterlik ve beceri duygusunu anlatan öz saygı veya kendilik değeri duygusu, yeterli benlik olarak da ifade edilmektedir (Schultz, 2009:447). Öz saygı bireylerin yaşadıkları deneyimler, diğerleriyle yaptıkları kıyaslamalar ve diğer bireyler tarafından değerlendirilmeleri sonucunda değişebilir bir nitelik taşımasına rağmen, sürekli ve genellikle durağan bir kişilik özelliğidir (Goldsmith, 1997:816).

Bireylerin öz saygıları büyük ölçüde çocukluk çağları ve sosyalleşme deneyimlerine dayanmakta iken, örgütsel öz saygı belirli bir örgütün üyesi olma ile başlayan deneyimlerle zaman içinde ortaya çıkmaktadır. Buna göre çalışanın ücretini adil ya da adaletsiz olarak algılaması, örgütsel öz saygının yüksek ya da düşük olmasına bağlı olarak farklı tepkilere neden olabilir. Bu nedenle, örgütsel öz saygının düşük ya da yüksek olması, ücretin adaleti algısının olumlu veya olumsuz iş davranışlarına neden olmasında önemli bir değişkendir (Schultz, 2009:447).

2.1.2. Demografik Özellikler

Yaş, eğitim, meslek ve cinsiyet gibi demografik değişkenler de ücret adaleti algısı, ücrete ilişkin tutumlar ve ücret doyumu üzerinde etkili olmaktadır. Yaşça büyük olan çalışanlar, genç çalışanlara göre kıdeme dayalı ücretlendirmeyi daha çok tercih etmektedir. Yaşça büyük olanlar ücretlerini genç yaştaakilere kıyasla daha adil bulmaktadır. Kadınlar da, erkekler de ücret artışlarını ve parasal ödülleri değerli bir güdüleyici olarak görmektedirler (Mamman, 1997:35).

2.1.2.1. Yaş

Yaşça büyük olan çalışanlar, genç çalışanlara göre kıdeme dayalı ücretlendirmeyi daha çok tercih etmektedir. İleri yaştaki çalışanların genç çalışanlardan daha fazla ücret aldıklarını belirlenmiştir. Yaşça büyük olanlar fazla ücret almalarını genç olanlara göre daha adil bulmaktadır (Jackson ve Grabski, 1988:606). Ayrıca yaş, adalet unsurlarının göreceli öneminde de etkili

bulunmuştur (Terpstra ve Honoree, 2003:70). Buna göre, genç yaşta kişiler için sırasıyla dışsal eşitlik, süreçsel eşitlik, içsel eşitlik ve bireysel eşitlik, ileri yastakilere nazaran daha çok önem verilen unsurlardır. Dolayısıyla gençler dışsal eşitliğe, içsel eşitlikten ve bireysel eşitlikten daha fazla önem vermektedirler. Kıdemi yüksek olanlar, kıdemi düşük olanlara göre ücret artışlarını daha az adil bulurlar (Dulebohn ve Martocchio, 1998:54).

2.1.2.2. Cinsiyet

Kadınlar, genelde erkeklerden daha az ücret aldıkları halde, ücretlerinden tatmin düzeyleri erkeklerin tatmin düzeylerinden daha yüksektir. Bu durumun önemli bir nedeni kadınların kendileri için daha düşük ücret düzeyinde ücret belirlenmesine razı olmalarıdır (Major ve Forcey, 1985:393-405). Kadınlar da, erkekler de ücret artışlarını ve parasal ödülleri değerli bir güdüleyici olarak görmektedirler. Ancak, kadınların ücretlerini daha adil buldukları bildirilmektedir (McDonald, 1993; 15). Daha düşük ücret almalarına rağmen kadınların tutumlarında bir farklılık olmaması, “kanaatkâr kadın çalışanlar tezati” olarak adlandırılmıştır. Kadınların genellikle ücret beklentileri ve adil ücrete ilişkin ölçütleri daha düşüktür. Dolayısıyla, işlerinden beklemedikleri ücret, erkekler göre daha düşük olmaktadır. Bu bulgular, cinsiyete dayalı ücret ayrımcılığının göstergeleri olup; erkeklerin ücretlerini adil bulmamalarının, ücret doyumlarının kadınlardan daha düşük olması sonucunu doğurduğunu açıklamaktadır (Jackson ve Grabski, 1988:606-625).

2.1.2.3. Eğitim ve Meslek

Eğitim düzeyi ücret düzeyinin belirlenmesinde etkili bir değişkendir. Yüksek eğitim düzeyine sahip olanlar, ücretlerin saptanmasında eğitimin bir ölçüt olarak kullanılmasını düşük eğitimlilerden daha fazla desteklemektedirler. Yüksek eğitim düzeyine sahip olan kişiler ücretlerinden daha az memnundurlar ve daha çok ücret adaletsizliği algısına kapılmaktadırlar (Mamman:1997:177). Bunun nedeni, yüksek eğitimlilerin işlerini düşük eğitimlilerin yaptıkları işlerden daha değerli bulmaları ve dolayısıyla daha fazla para kazanmaları gerektiğine inanmalarındadır. Berkowitz vd. (1987:554-561), aynı zamanda, mesleki düzeyleri daha yüksek olanların da ücretlerinden daha az memnun olduklarını tespit etmiştir. Tersptra ve Honoree (2003:67-74), düşük mesleki düzeydekiler için dışsal eşitliğin, içsel eşitlik ve süreçse eşitlikten daha fazla önem taşıdığını tespit etmişlerdir. Jackson ve Grabski (1988:606-625), daha yüksek gelire sahip olanların, yüksek bir yaşam standardı yakalayabildiklerini ve bu standardı sürdürebilme isteği nedeniyle ücretlerinden daha az memnun olduklarını belirtmiştir.

2.1.3. Örgütsel Faktörler

Örgütsel faktörler başlığı altında sınıflandırılan bu özellikler, ücret düzeyi ve ücret yönetimi, örgütün büyüklüğü ve ödeme gücü, örgütte kişiler arası ilişkiler, yapılan işin niteliği ve örgütsel adalet olarak aşağıda ele alınacaktır.

2.1.3.1. Ücret Yönetimi ve Ücret Düzeyi

Bir ücret yönetimi ne kadar çok sistematik unsura dayandırılırsa, personel tarafından da o kadar adil olarak algılanacaktır. Ücret yönetimi kapsamında, her iş için parasal bir değer saptanarak belirli ölçütler çerçevesinde ücretler arasında farklılaşmalar yaratılmaktadır (Benligiray, 2007:17).

Çalışanların tutum ve davranışları üzerinde etkili olan ücret özelliklerinden biri de, ücretin düzeyi ya da miktarıdır. Ücret düzeyi, bir işletmede çalışanlara ödenen ücretlerin oluşturduğu genel ortalamadır. Ücretleri iş alanı, bölge ya da uluslararası düzey bakımından karşılaştırmak mümkündür. Karşılaştırmada reel ücret esas alınır (Lawler, 1994:20-28).

Ücret düzeyi, işin niteliği, türü, önceki döneme ait performans dayalı artışlar, kıdem gibi pek çok değişkenden etkilenmektedir. Ayrıca ücret düzeyi, ekonominin genel durumu, işletmenin ödeme gücü, toplu pazarlıklar, belirli bir çalışanı veya çalışan grubunu elde tutma ihtiyacı gibi pek çok dış faktörden de etkilenmektedir (Gardner vd., 2004:308). Summers ve Hendrix (1991), ücret

düzeyinin ücret adaleti algısı üzerinde önemli bir etkisi olduğunu tespit etmiştir. Ücret düzeyi arttıkça ücret daha adil bulunmaktadır (Summers ve Hendrix, 1991:153).

2.1.3.2. İşin Niteliği

İşin niteliği, beklenen ücret düzeyi ile alınan ücretin karşılaştırılmasında önemli bir faktördür. İşteki sorumluluk düzeyi, görev çeşitliliği, görevin önemi, iş tanımı ve mesleğe ilişkin özelliklerin, ücret adaleti algılamalarında etkili olduğunu kanıtlayan araştırmalar söz konusudur. İşin niteliği açısından ücret tatminine etki eden unsurlar; hiyerarşik konum, statü, iş tanımlarının açıklığı, görev çeşitliliği ve görevin önemi şeklinde sayılmaktadır (Çakır, 2005:119-120). Hiyerarşik konum yükseldikçe kuruma sağlanan katkı ve ayrılan zaman artacaktır. Buna bağlı olarak, ücret beklentisi de yükselecektir. Konumu ve iş tanımları açık olan bir çalışanın ücret adaletsizliği ve ücret tatminsizliği hissetmesi pek olası değildir. Görev çeşitlilik ve önem açısından üst düzey ise ödül beklentileri de yüksek olacaktır. Beklentilerin yüksekliğinin bir sonucu olarak ücret hassasiyetinin de yüksek olması beklenebilir.

2.1.3.3. Kişilerarası İlişkiler

Bireylerin karşılaştırma objeleri ile olan ilişkileri adalet algısı üzerinde etkili olabilmektedir. Örneğin; kişi kendi katkılarına karşılık beklediği ücretten daha fazla alıyorsa, karşılaştırma yaptığı öteki kişi ile ilişkisinin niteliği, adalet algısı ve bu algılama sonucundaki davranışlarını etkileyecektir. Yakın bir ilişki içinde ise, adaletsizlik algısı nedeniyle tedirgin olabilecek, yakın bir ilişkiye sahip değilse, adaletsizlik duysa bile bundan rahatsızlık duyma düzeyi düşük olacak ve bu adaletsizliği gidermek için herhangi bir şey yapmayacaktır. Yapılan iş karşılığında ödül dağıtımının söz konusu ise kişi kendisiyle benzer davranış ve tutumlara sahip kişilerle eşit paylaşım davranışı sergilerken; farklı tutum ve davranışlara sahip kişilerle eşit paylaşım gitmek yerine, kendilerine daha fazla pay ayırmayı tercih edecektir. Bu bulgu, kişiler arası olumlu ilişkinin dağıtıcı adalet üzerindeki etkisini de göstermektedir (Çakır, 2005:118-119).

2.1.3.4. Örgütsel Adalet

Örgütsel adalet teorisi Adams'ın adalet teorisine dayanmaktadır. Greenberg'in "*çift faktörlü örgütsel adalet modeli*"ndeki *prosedür adaleti* faktörü, iş görenin algıladığı ücreti belirlerken kullandığı yöntem ve prosedürleri kapsarken, diğer faktör olan *dağıtım adaleti* ücretin nasıl belirlendiğine bakmaksızın iş görenlerin ücret tatminine odaklanmaktadır. (Cropanzano ve Kaçmar, 1995:14).

Ücret adaleti algısı hem dağıtıcı adalete, hem de süreçsel adalete bağlıdır. Bunun anlamı, ücret adaleti algısının, ücret miktarı ile olduğu kadar, ücret miktarının nasıl belirlendiği ile de ilişkili olmasıdır. Süreçsel adaletin dağıtıcı adalete göre, çalışanların örgüte ve yönetime karşı tutumlarının daha iyi bir göstergesidir ve süreçsel adaletle ücret doyumu arasında önemli bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır (Folger ve Konovsky, 1989:115-130). Ayrıca, süreçse adaletin çalışanların örgütsel bağlılığını ve yönetime olan güvenlerini artırdığı saptanmıştır (Cropanzano ve Kacmar, 1995:14).

Folger ve Cropanzano'ya göre iş görenler ücretlerini ya da elde ettikleri diğer sonuçları yeterli ve adil olarak değerlediklerinde *dağıtım adaleti* hükmüne varırlar. Araştırmalar genelde dağıtım adaletinin örgütsel bağlılık ve işten ayrılma gibi genel örgütsel sonuçlara değil (ki bunları etkileyen daha çok prosedür adaletidir), ücret tatmini gibi belli bireysel sonuçlara yol açtığını göstermektedir. Berkowitz'e göre de dağıtım adaleti ücret tatmininin doğrudan bir etkileyicisidir (Cropanzano ve Kacmar, 1995:14).

Bütün bu açıklamalar ışığında, dağıtım adaletinin ücret tatmini ile zincirleme olarak birbirine bağlı olduğu söylenebilir. Dağıtım adaleti ücret tatmininin bir belirleyicisi olarak görülmektedir. Ayrıca dağıtım adaleti iş tatmini üzerinde de etkili olduğundan, iş görenlerin tatmin düzeylerinin artması bir anlamda dağıtım adaleti algılarının artırılmasına bağlı olacaktır.

2.1.4. Toplumsal Faktörler

İnsanlar ücretlerini sadece kendi ölçütleriyle değerlendirmemekte, aynı zamanda örgütlerinin içinde bulunduğu kültür ve değerler setinden de etkilenmektedirler. Toplulukçu kültürlerde bireysel amaç ve beklentiler, grubun norm ve beklentilerinden sonra gelir. Bireyci kültürlerde ise bireyin amaçları grubunkilerle ortak olmayabilir ve anlaşmazlık halinde onlardan önceliklidir. Araştırma bulgularına göre, toplulukçu kültürlerden olan bireyler, bireyci kültürlerden olan bireylere göre, genellikle mutlak eşitliğe dayanan paylaşımı, katkı ve yatırım oranını esas alan adil paylaşımından daha çok tercih etmekte, çatışmadan kaçınmakta ve uzlaşmacı tutum sergilemektedirler. Bu nedenle toplulukçu kültürlerde bireyler ücretlerini karşılaştırmada daha çok yakın çevreleri ile uyum ve denkliği arayabilir, denklik halinde ise adaletsizlik duygusuna kapılmayabilirler. Bireyci kültürlerde ise ötekilerden daha fazla elde etme ve kendi amaçlarını gerçekleştirme eğilimi nedeniyle, aile ve yakın çevre dışındaki öteki kişilerle karşılaştırma ağır basabilir (Çakır, 2005:122-123).

3. YAŞAM TATMİNİ KAVRAMI

Yaşam tatmini, kişinin kendi hayatından ne kadar çok hoşlandığıdır. Kişinin genel olarak yaşamı ile ilgili duygularını ifade eder. Yaşam tatmini, bireysel istekler, beklentiler ve umutların yanında diğer önemli referans grupları ile yapılan karşılaştırmalara bağlı olan bilişsel bir değerlendirmedir (Selim, 2012:2).

Yaşam tatmininin yaşam kalitesinin göstergelerinden birisi olduğu açıktır. Yaşam tatmini fiziksel ve zihinsel sağlık ile birlikte insanların nasıl bir gelişme gösterdiğini ortaya koyar. Yaşam tatmini kişinin mutluluğunun ve iyi olmanın sübjektif ve açık bir şekilde değerlendirmesidir (Selim, 2012:2).

3.1. Mutluluk Kavramı

Mutluluk kavramı, kişinin bir amaca ulaşmasında veya gereksinimleri sağlanırsa gerçekleşir. Amaç veya hedefine ulaşamaz veya gereksinimini doyuramazsa mutsuz olur. Mutluluk ve yaşam tatmini kavramları arasındaki farka iyi bir örnek olarak dindar insanlar verilebilir. Öbür dünyada karşılığını alacakları düşüncesi ile bu günkü yaşamlarını neredeyse sıfırlamalarına karşın öldükten sonra kavuşacakları hayat inancı onları mutlu etmeye yetmektedir (Selim, 2012:6).

Mutluluk kavramı yıllar içinde bireylerin maddi manevi değerleri ile kendi içinde duyduğu öznel beğeniden, toplumun takdirini kazanacak değerlere sahip olmasına ve bunların çeşitli oranlardaki bileşimine ve sürdürdüğü yaşam biçiminden aldığı hoşnutluk olarak tanımlanabilir (Selim, 2012:6).

3.2. Öznel Esenlik (İyi Olma) Kavramı

Öznel esenlik kavramı daha çok fiziksel ve ruhsal sağlık göstergelerine göre tanımlanan bir kavramdır. Yani insanın bütün zenginliği, evli olup olmaması, işinin olup olmaması vb. dışındaki fiziksel ve ruhsal olarak kendisini ne kadar iyi hissettiği ile ilgili bir kavramdır. Öznel iyi olma, insanların kendi yaşam değerlendirmelerini anlamayı amaçlayan bir psikoloji dalıdır (Selim, 2012:8).

3.3. Yaşam Tatminine Etki Eden Faktörler

Yaşam tatmini kavramının kişiden kişiye farklı algılanma düzeyine bağlı olarak, kavramın tanımlanmasında ve kapsamının belirlenmesinde belirsizlik söz konusudur. Bu nedendir ki, literatürde çok farklı yaklaşımlara rastlanılmaktadır. Bireylerin yaşam tatminini etkileyen unsurlar şu şekilde sıralanmaktadır (Keser, 2004:4):

- Günlük yaşamdan mutluluk duymak,
- Yaşamı anlamlı bulmak,
- Amaçlara ulaşma konusunda uyum,

- Pozitif bireysel kimlik,
- Fiziksel olarak bireyin kendisini iyi hissetmesi,
- Ekonomik, güvenlik ve sosyal ilişkiler.

3.3.1. Bireysel Faktörler

Bireylerin olaylara veya durumlara pozitif veya negatif yaklaşım özelliklerini, iş değerlerini ve iş beklentilerini kapsamaktadır. Bireylerin kişilik özellikleri bireylerin yaşam tatmini algılamalarını etkileyecektir. Bireyin yetiştiği ortam gereği kazandığı kültür veya kazanamadığı bazı özellikler nedeniyle yaşam tatmini algılamaları farklı olacaktır (Özdevecioğlu, 2003:697).

3.3.2. İş ile İlgili Faktörler

Bu grupta, çalışma ortamının kişi üzerindeki etkisi, yüklenen iş, işin rutinleşme derecesi, ücret, rol belirsizliği, iş güvenliği ve ödüllendirme imkanları bulunmaktadır. Yaşam tatmini, bireyin ve ailesinin hayatını devam ettirmede önemli olan işi ile yakından ilgilidir. Pek çok bireyin gündelik hayatının önemli bir kısmı işyerinde geçmektedir. Hatta bazı meslek gruplarında bireyler iş arkadaşlarını veya yöneticilerini aile bireylerinden daha uzun süre görmektedir (Özdevecioğlu, 2003:697).

3.3.3. Çevresel Faktörler

Bireyin çalıştığı işletme dışında başka işletmelerde iş bulabilme imkânı ve yönetimin sendikalarla ilişkisi bulunmaktadır (Özdevecioğlu, 2003:697). Çevresel faktör olarak enflasyonu ele alırsak, enflasyonun insanların yaşam tatminlerini etkilediği bir gerçektir. Özellikle enflasyon oranlarının yüksek seyrettiği ülkelerde halkın elde ettiği gelirin satın alma zamanla azalmakta ve bu durum insanların yaşamlarından tatmin duymamalarına neden olmaktadır (Donovan vd., internet:31.07.2014). Yıllarca yüksek enflasyonun etkisi altında yaşamak zorunda kalan ülkemizde bu değişkenin yaşam tatmini üzerindeki olumsuz etkisi herkes tarafından hissedilmektedir.

3.3.4. Toplumsal Faktörler

Kulüpler, dernekler gibi toplumsal olaylara katılım, ailenin yaşam tarzı, aileden uzak kalma, iş dışı sorumluluklar, akrabalık ilişkileri, bireyin toplumsal ve ailesel sorumlulukları insanların yaşam tatminlerine etki etmektedir. Ailesine, akrabalarına ve genel olarak çevresine karşı sorumlulukları az olan bireylerin yaşam tatminleri ile çok olan bireylerin yaşam tatminleri arasında fark olması doğaldır (Özdevecioğlu, 2003:697).

Günlük olarak fiziksel eksersiz yapan, herhangi bir sporla uğraşan ya da bahçede çalışan bireylerin bunları yapmayanlara göre yaşam tatminlerinin yüksek olduğu belirlenmiştir. Dindar insanların ortalamadan daha mutlu oldukları bilinmektedir. İnsanların yaşam tatminlerini artıran, bos zamanlarını değerlendirmenin ya da dinsel aktivitelerde bulunmanın sosyal etkisinden kaynaklanmaktadır. Amerika'da her ay düzenli olarak kulüp toplantılarına katılmanın, gönüllü işlerde görevler üstlenmenin, aylık eğlencelere katılmanın ya da haftalık kiliseye gitmenin, kişilerin yaşam tatminleri üzerinde, elde ettikleri gelirin ikiye katlanmasının vermiş olduğu tatmine eşit bir etkisi olduğu tespit edilmiştir (Donovan vd., internet:31.07.2014).

Arkadaşlara sahip olmak, destekleyici akrabaların varlığı, iş arkadaşları ile olan ilişkiler, kişilerin iş tatmini ya da yaşam tatmini üzerinde etkilidir. Bu noktada karsımıza esler arasındaki ilişki çıkmaktadır. Yapılan araştırmalar, evli kişilerin hiçbir zaman evlenmeyen, boşanmış, ayrı yasayan ya da dul kalan kişilere göre yaşamlarından daha çok tatmin elde ettiklerini göstermektedir (Donovan vd., internet:31.07.2014).

4. ÜCRET TATMİNİ İLE YAŞAM TATMİNİ ARASINDAKİ ETKİLEŞİM

Yazında, ücret tatmini ile yaşam tatmini arasındaki ilişkiye odaklanmış olan bir çalışmaya diğer bir ifadeyle doğrudan söz konusu ilişkiyi irdeleyen bir çalışmaya rastlanamamıştır. Ancak, hem ücret tatmini ile hem de yaşam tatmini ile ilişkili olan değişkenleri içeren çalışmalar

mevcuttur. Örneğin; iş tatmininin her iki kavramla ilişkisi olduğunu belirten çalışmalar mevcuttur (Garretto, 2000:10; Heller vd., 2002:815-835; Güven vd., 2005:127-151; Eronat, 2004:16-17; Baştemur, 2006; Keser, 2004:81 ...). İş tatmininin hem ücret tatmini hem de yaşam tatmini ile güçlü etkileşim halinde olduğunu aktaran çalışmalardan hareketle, bu çalışmanın temel sorusu (Ücret tatmininin yaşam tatminini belirleyici etkisi var mı?) tasarlanmıştır. Sözü edilen kıyaslamalardan yola çıkıldığında bu çalışmanın iddiasını destekleyen bulgulara erişildiği değerlendirilmekte olup; bunlar aşağıda aktarılmaktadır.

Örgütsel literatürde iş ve yaşam tatmini arasındaki ilişki büyük dikkat çekmiş (Heller vd., 2002:815-835) ve son yıllarda iş tatmini ve yaşam tatmini arasındaki ilişki çok sayıda deneysel araştırmanın ve niteliksel gözden geçirmenin konusu olmuştur (Tait vd., 1989:502-507). İş bir kişinin yaşamının önemli bir parçası olduğundan, iş tatmini ve yaşam tatmini arasındaki bağlantı anlamlıdır. İş ve yaşam tatmini ilişkilidir çünkü; çalışanlar iş ortamlarının dışındaki olaylar ve durumlardan etkilenirken, iş dışı olaylarla ilgili davranış ve duygularda iş tatmininden etkilenmektedir (Saari vd., 2004:395-407).

İş ve yaşam tatminini konu alan çalışmalar incelendiğinde, çalışmaların bir kısmının iş ve yaşam tatmini arasındaki ilişkiyi incelediği, bir kısmının bu ilişkinin yönü ve şekline odaklandığı, diğer bazı çalışmaların ise iş tatmini ve yaşam tatmini arasındaki ilişkiyi kişisel faktörlere bağlı olarak açıklamaya çalıştığı görülmektedir (Uyguç vd, 1998:193-204).

Richardson vd.'nin (2006:883-894) benlik saygısı ile ücret tatmini arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmada, ücret tatmini ile yaşam tatmini arasında zayıf ancak anlamlı olmayan bir ilişkiyi olduğu bulgusuna erişilmiştir. İş tatmini ile paraya karşı tutumun, Protestan iş ahlakı açısından irdelendiği bir çalışmada, iş tatmini ile ücret tatmini arasında anlamlı bir ilişki olduğundan söz edilmektedir (Luna-Arocas ve Tang, 2004:324-359).

Maksim Gorki, “iş mutluluk verici olduğunda yaşam eğlencelidir, iş bir görev olduğunda, yaşam esarettir” sözleriyle, iş tatmini ile yaşam tatmini arasındaki ilişkiye vurgu yapmaktadır (aktaran Garretto, 2000:10). İş bir kişinin yaşamının önemli bir parçası olduğundan, iş tatmini ve yaşam tatmini arasındaki bağlantı anlamlıdır. İş ve yaşam tatmini ilişkilidir çünkü; çalışanlar iş ortamlarının dışındaki olaylar ve durumlardan etkilenirken, iş dışı olaylarla ilgili davranış ve duygularda iş tatmininden etkilenmektedir (Saari, 2004:395-407).

Ergüney (2006), iş tatmini boyutları içerisinde ücret tatmininin sahip olduğu önem açısından üstlerde olduğunu; ücret tatminini iş odaklı sonuçlarla doğrudan ilişkili olduğunu ve ücret tatmininin iş tatminsizliğini ortadan kaldırmadığını ancak ücret tatminsizliğinin iş tatminsizliğine yol açacağını ifade etmektedir.

Aşan ve Erenler (2008:203-216), ücreti iş tatminini boyutları arasında saymakta; işinin bireyin yaşamının önemli parçası olduğundan hareketle iş tatmini ile yaşam tatmini arasındaki bağlantının anlamlı olduğunu belirtmektedirler. Söz konusu çalışmanın, “Çalışanların iş ve yaşam tatmini arasında anlamlı bir ilişki vardır.” şeklindeki hipotezi de deneysel olarak doğrulanmıştır. Özdevecioğlu ve Doruk’a (2009:69-99) ait çalışma, iş tatmini ile yaşam tatmini arasında pozitif yönlü ilişki olduğuna yönelik iddiayı doğrulayıcı kanıtlardan biri olarak yazıda yer almaktadır.

İş tatmini ile yaşam tatmini arasında bir ilişki olduğu sezgisel olarak da söylenebilecek bir olgudur. Mantıksal olarak bakılırsa yaşama ilişkin herhangi bir alandaki tatmin düzeyi başka yaşam alanlarına da belli etkilerde bulunacağı sonucuna rahatlıkla ulaşılabilir (Uyguç ve diğ., 1998, s.199).

Göksu ve Öz (2010:55-76), banka çalışanlarının ücret tatminlerinin öncülleri ve ardılları ile ilgili çalışmalarında; ücret tatmininin dağıtımsal adaletten pozitif yönde etkilendiği ve örgütsel bağlılık ile iş performansını da pozitif yönde etkilediği şeklinde bulgulara erişmişlerdir.

Yukarıdaki yazın bulguları, “iş tatmini – ücret tatmini” ve “iş tatmini – yaşam tatmini” ilişkilerinin varlığını destekleyen niteliktedir. Bu bulgulardan yola çıkıldığında, “ücret tatmini –

yaşam tatmini” ilişkisinin varlığından söz edilebileceği düşünülmektedir. Bu çalışmada da, mantık yürütülerek ortaya atılan “ücret tatmini – yaşam tatmini” ilişkisinin varlığına deneysel destek sağlamak amacıyla yapılmıştır.

5. UYGULAMA

5.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Örgütler insanlarla doğar, gelişir veya ortadan kalkarlar. Bu nedenle örgütler ne kadar teknoloji ile donatılmış olursa olsunlar temel olarak insana dayalıdır. Gelişen dünyada her geçen gün yeni teknolojiler ortaya çıkmakta ve sürekli olarak daha mükemmel ulaşmaya çalışılmaktadır. Teknolojik gelişmeye harcanan çaba kadar, bu teknolojiyi kullanan ve yöneten insan unsuru üzerinde de yoğunlaşılması gerekmektedir. Yoğunlaşmanın göstergeleri, insanların istek, beklenti ve ihtiyaçlarının da dikkate alınmasıdır. Çünkü istek, beklenti ve ihtiyaçları dikkate alınmayan insan gücünün, örgüt amaçları doğrultusunda harekete geçirilebilmesi ve ondan istenen verimin alınabilmesi çok güçtür. İnsan gücünün örgüt amaçlarına ulaşma doğrultusunda motive edilmesi, insanın kendini hem fiziksel hem de psikolojik olarak örgüt içinde sağlıklı ve mutlu hissetmesi ile mümkündür (Sabuncuoğlu, 2013:23-25).

21.Yüzyılda, rekabette üstünlüğün sırrının insan olduğunu keşfeden işletmeler, ihtiyaç duydukları nitelikteki iş görenleri cezbetmek, onları işletmede tutabilmek ve daha verimli çalışmaya güdüleyebilmek için ücreti bir araç olarak kullanmaktadırlar. Ücret aynı zamanda iş görenlerin tatmin düzeylerini etkileyen bir unsur olması bakımından da işletmeler açısından önem taşımaktadır (Çetin, 2013:40). İşgörenlerin tatmin düzeyleri örgüt açısından önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir. Öyle ki; yüksek düzeyde iş gören tatmini örgütün iyi yönetildiğinin bir belirtisi olarak görülmekteyken, örgütte koşulların bozulduğunun en önemli göstergelerinden biri de iş gören tatmininin düşük olmasıdır (Çetin, 2013:45).

Yukarıda açıklanmaya çalışılan bilgiler çerçevesinde, çalışan tatminine yönelik çalışmaların literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu bakış açısıyla yapılan taramalarda, ücret tatmini ile yaşam tatmini arasındaki ilişkiyi doğrudan irdeleyen bir çalışmaya rastlanamamıştır. Ücret tatmininin yaşam tatmininin üzerindeki etkisini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma ile alanda yapılacak çalışmalara yeni bir bakış açısının kazandırılacağı ve bilgi birikimine katkı sağlanabileceği ümit edilmektedir. Araştırmanın amacına erişebilmek için Elazığ İl Merkezi’ndeki banka çalışanlarından veri toplanmıştır.

5.2. Araştırmanın Amacı

Araştırma, “Ücret tatmininin yaşam tatminini belirleyici etkisi var mı?” şeklinde ifade edilen temel soruya cevap bulmak amacıyla tasarlanmış ve gerçekleştirilmiştir. Bu temel soruya bağlı olarak şu alt sorulara da cevap aranmıştır:

- Katılımcıların ücret tatmini düzeyleri nedir?
- Katılımcıların yaşam tatmini düzeyleri nedir?
- Katılımcıların ücret tatmini düzeyleri demografik özelliklerine göre farklılaşmakta mıdır?
- Katılımcıların yaşam tatmini düzeyleri demografik özelliklerine göre farklılaşmakta mıdır?
- Katılımcıların ücret tatmin ve yaşam tatmin düzeyleri Bankalara göre farklılık göstermekte midir?

5.3. Araştırmanın Sağlayacağı Katkılar

Ücret konusu, yerli ve yabancı literatürde gereken önemin verildiği, örgütler ve çalışanlar açısından oldukça önem arz eden bir konudur. Ücret tatmini konusu da, ücret konusunun, örgütsel sonuçları önemli ölçüde etkileyen kavramlarından birisidir. Fakat, ülkemizde, ücret tatmini ile ilgili çalışmalar genelde performans, iş tatmini ve motivasyon gibi konularla sınırlı kalmıştır.

İş tatmini, ücret yönetimi, yaşam tatmini ve ücret memnuniyeti ile ilgili birçok araştırmaya literatürde rastlanmaktadır. Konuya farklı yönlerle yaklaşan çalışmaların varlığına rağmen ücret

tatmini ve yaşam tatmini ile ilgili çalışmalar çok fazla değildir. Bu araştırma gibi bir karşılaştırmalı çalışması şeklindeki araştırmalara rastlanılmamıştır.

İşletme alanında ücret alanına giren öncül çalışmalardan olması bu çalışmanın özgün yanına ilişkin işaretlerdendir. Böylelikle ilgili bir literatür tabanı oluşacak ve ilerisi için akademisyenlere esin kaynağı olacak yeni bir bakış açısı meydana getirilecektir.

5.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmanın sınırlılıkları şöyle ifade edilebilir:

- Araştırma tanımlayıcı nitelikte bir araştırmadır. Tanımlayıcı araştırma, eldeki problemle ilgili durumları, değişkenleri ve değişkenler arasındaki ilişkileri tanımlama amacıyla gerçekleştirilen bir araştırmadır (Kurtuluş, 2006:252).
- Konuya ücret ve iş tatmini literatürleri açısından yaklaşmış olması, sınırlılık olarak kabul edilebilir.
- Elazığ İl ve İlçelerindeki özel ve kamu bankaları çalışanları üzerinde çalışılmıştır. Sadece bir ilden veri toplanmış olması araştırma açısından sınırlılık olarak kabul edilmektedir. Buna göre araştırmada elde edilen sonuçların söz konusu alana (erişilebilir evren) özel sonuçlar olma olasılığı bulunmaktadır. Bu durum araştırmanın önemli bir kısıtını oluşturmaktadır.
- Çalışanların ücret ve yaşam tatminlerini etkilemesi muhtemel olan diğer faktörler (örneğin; iş gücü devir hızı, fiziki çalışma koşulları, iş-aile çatışmaları, yıpranma, tükenme, yaşam amaçları, kuruma güven ...) kapsam dışında bırakılmıştır. Araştırma imkanlarını zorlayıcı nedenlerle gerçekleşen bu durum, sınırlılık olarak kabul edilebilir.

5.5. Araştırmanın Varsayımları

Araştırmanın varsayımları şöyle ifade edilebilir:

- Ücret tatmini ile yaşam tatmini arasındaki ilişkinin, araştırma evrenine ilişkin olarak gerçekçi biçimde tespit edileceği varsayılmaktadır.
- Katılımcıların, cevaplama anında samimi oldukları ve gerçek düşüncelerini yansıttıkları varsayılmaktadır.
- Cevaplama esnasında katılımcıların birbirlerinden etkilenmedikleri varsayılmıştır.
- Katılımcıların soru formunda yer alan ifadeleri doğru biçimde anladıkları varsayılmıştır.

5.6. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma teorik çerçeve ile desteklenmiş bir tanımlayıcı araştırma niteliğindedir. Araştırma kapsamında söz konusu Elazığ İlindeki özel ve kamu banka çalışanlarına nicel araştırma yaklaşımı kullanılarak; deneysel bir araştırma yapılmış ve çalışmanın sorularına yanıt verebilmek amacıyla veriler anket yöntemiyle toplanmıştır. Ankette kişisel bilgilerin yanı sıra yaşam tatmini ve ücret tatmini ölçekleri yer almaktadır. Anket tekniğinin seçilmesinin nedeni geniş bir gruptan, çok miktarda veriyi kısa zamanda kolayca toplama imkânını vermesidir.

5.6.1. Evren ve Örneklem

Araştırmanın erişilebilir evrenini 2013 Ağustos itibariyle Elazığ İl Merkezi'nde ki 17 Bankaya ait 34 Şubede çalışan 750 kişi ana kütleyi oluşturmaktadır. Ana kütlenin tamamına ulaşılmaya çalışılmış ve bu yönde tüm banka şubelerine 750 anket formu bırakılmıştır. İş yerinde olmayanlar ve ankete katılmayanlar nedeniyle 298 anket formu geri toplanabilmiştir. Elde edilebilen anket formlarından yanlış ve eksik doldurma nedeniyle 63 tanesi değerlendirmeye alınmamıştır. Değerlendirmeye alınan 235 anket formundan elde edilen verilerin; %95 güven aralığı, %5 örnekleme hatası ve %16 varyans koşullarında evreni temsil yeteneğine sahip olduğu kanısına

varılmıştır. Örnek hacminin hesaplanmasında aşağıda yer alan formülden yararlanılmıştır (Baş, 2008):

$$\text{Örnek hacmi (n)} = \frac{N \times t^2 \times p \times q}{((N - 1) \times d^2) + (t^2 \times p \times q)}$$

N: evren büyüklüğü; t: ∞ serbestlik derecesinde teorik t tablo değeri; p: incelenen olayın gerçekleşme olasılığı; q: incelenen olayın gerçekleşmeme olasılığı; d: kabul edilen örnekleme hatası

$$\text{Örnek hacmi (n)} = \frac{750 \times 1,96^2 \times 0,2 \times 0,8}{(749 \times 0,05^2) + (1,96^2 \times 0,2 \times 0,8)} = 186$$

5.6.2. Veri Toplama ve Analiz Teknikleri

Anket formu üç kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda, katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeyi amaçlayan 9 soru yer almaktadır. İkinci kısımda, yaşam tatminini ölçmek amacıyla Diener vd.'nin geliştirdikleri ve daha önce Baştemur'un yüksek lisans çalışmasında (2006) kullanılmış olan 5 sorudan oluşan Yaşam Tatmini Ölçeği (The Satisfaction With Life Scale) yer almıştır. Üçüncü kısımda, araştırmacılar tarafından geliştirilmiş olan 24 sorudan oluşan Ücret Tatmini ölçeği yer almaktadır.

Ölçekler, 5'li Likert tipindedir. Yaşam tatmini ölçeğindeki seçenekler 1'den 5'e doğru "Kesinlikle katılmıyorum, Katılmıyorum, Kararsızım, Katılıyorum ve Kesinlikle katılıyorum" şeklinde sıralanmaktadır. Ücret tatmini ölçeğindeki seçenekler ise 1'den 5'e doğru "Hiç tatmin etmiyor, Tatmin etmiyor, Kararsızım, Tatmin ediyor ve Tamamen tatmin ediyor" şeklinde sıralanmaktadır.

Verilerin analizi için frekans dağılımı, aritmetik ortalama, standart sapma, keşfedici faktör analizi, ve regresyon analizinden yararlanılmıştır. Söz konusu analizler, SPSS 21.0 paket programı aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Ölçeklerden alınan aritmetik ortalamalar şöyle değerlendirilmiştir: 1,00 <= ortalama <= 2,60: *düşük*; 2,60 < ortalama <= 3,40: *vasat*; 3,40 < ortalama <= 5,00: *yüksek*.

5.7. Bulgular

5.7.1. Ölçeklerin Geçerlilik ve Güvenilirlikleri

Ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirlik koşullarını sağlayıp sağlamadıklarını belirleyebilmek için keşfedici faktör analizi ile cronbach alpha analizi yapılarak, sonuçlar, aşağıda aktarılmıştır.

Yaşam Tatmini Ölçeği'ne ilişkin sonuçlar, aşağıdaki Tablo 5.1' de yer almaktadır.

Tablo 5.1. Yaşam Tatmini Ölçeği Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizi

Faktör adı	Madde	Faktör Yükleri
Yaşam Tatmini	1	,854
	3	,852
	2	,847
	4	,804
	5	,745
Eigen value		3,373
% of total variance		67,46
Total variance		67,46
Cronbach α		,877
Genel Cronbach α		,877
KMO		,853 (p = 0,000)

Tablo 5.1' de de görüldüğü gibi ölçek tek faktörlüdür. KMO değerinin 0,853 (p = 0,000) olması, faktör analizi açısından mükemmel kabul edilmektedir (Sipahi, 2008: 80). Bu tek faktör, toplam varyansın %67,46'sını açıklayabilmektedir. Açıklanan varyansın yüksekliği, geliştirilen

ölçeğin faktör yapısının gücü ile doğru orantılıdır. Tek faktörlü desenlerde, açıklanan varyansın %30 ve üzerinde olması yeterli olarak kabul edilir (Çokluk vd., 2010:227). Bu durumda, ölçeğin faktör yapısının yeterli olduğu söylenebilir. Ölçeğin güvenilirlik katsayısı oldukça yüksektir. Cronbach alpha katsayısı 1'e ne kadar yakınsa ölçeğin güvenilirliği de o kadar yüksektir (Ural ve Kılıç, 2006:286). Katsayının 0,80 ve üzerinde olduğu durumlarda ise; ölçeğin güvenilirliğinin yüksek olduğundan söz edilebilir (Kalaycı, 2009:405). Buna sonuçlara göre ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik koşullarını yüksek düzeyde sağladığı söylenebilir.

Yaşam Tatmini Ölçeği'ne ilişkin sonuçlar, aşağıdaki Tablo 5.2' de yer almaktadır.

Tablo 5.2. Yaşam Tatmini Ölçeği Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizi

Faktör adı	Madde	Faktör Yükleri		
		1	2	3
İşletmeye bağlılık	3	,784		
	10	,713		
	11	,666		
	2	,633		
Yeterlilik	17		,788	
	21		,730	
	14		,558	
	20		,501	
	9		,501	
Kurumsal Politikalar	6			,800
	22			,778
	5			,766
	16			,763
	23			,758
	8			,736
	4			,729
	7			,725
	24			,707
	18			,628
	12			,624
	13			,615
	1			,593
	19			,543
15			,474	
Eigen value		2,80	3,51	10,68
% of total variance		10,03	12,53	37,61
Total variance		60,17		
Cronbach α		,906	,878	,955
Genel Cronbach α		,973		
KMO		,958 (p = 0,000)		

Tablo 5.2'de de görüldüğü gibi ölçek üç faktörlüdür. Faktörlerin, işletmeye bağlılık, yeterlilik ve kurumsal politikalar olarak isimlendirilmeleri uygun görülmüştür. KMO değerinin 0,958 (p = 0,000) olması, faktör analizi açısından mükemmel kabul edilmektedir (Sipahi vd., 2008:80). Sözü edilen üç faktör, toplam varyansın %60,17'sini açıklayabilmektedir. Açıklanan varyansın yüksekliği, geliştirilen ölçeğin faktör yapısının gücü ile doğru orantılıdır. Çok faktörlü desenlerde, açıklanan varyansın %40 - %60 düzeyinde olması yeterli olarak kabul edilir (Çokluk vd., 2010:197). Bu durumda, ölçeğin faktör yapısının yeterli olduğu söylenebilir. Ölçeğin genelinin ve faktörlerin güvenilirlik katsayıları oldukça yüksektir. Cronbach alpha katsayısı 1'e ne kadar yakınsa ölçeğin güvenilirliği de o kadar yüksektir (Ural ve Kılıç, 2006:286). Katsayının 0,80 ve üzerinde olduğu durumlarda ise; ölçeğin güvenilirliğinin yüksek olduğundan söz edilebilir (Kalaycı, 2009:405). Buna sonuçlara göre ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik koşullarını yüksek düzeyde sağladığı söylenebilir.

5.7.2. Katılımcıların Demografik Özelliklerine Göre Dağılımları

Katılımcıların demografik özelliklerine göre dağılımlarını içeren Tablo 5.3 aşağıda yer almaktadır.

Tablo 5.3. Katılımcıların Demografik Özelliklerine Göre Dağılımları

Değişken	Özellik	N = 235	
		F	%
Cinsiyet	Kadın	78	33,2
	Erkek	157	66,8
Yaş	25 ve altı	28	11,9
	26 – 35 arası	143	60,9
	36 – 45 arası	50	21,3
	46 – 55 arası	14	6,0
Medeni Hal	Bekar	77	32,8
	Evli	158	67,2
Eğitim	Lise	30	12,8
	Ön lisans	25	10,6
	Lisans	156	66,4
	Lisansüstü	24	10,2
Banka türü	Kamu bankası	97	41,3
	Özel banka	97	41,3
	Katılım bankası	41	17,4
Meslekte geçirilen toplam süre	1 yıl ve altı	32	13,6
	1 – 5 yıl arası	88	37,4
	6 – 10 yıl arası	67	28,5
	11 – 15 yıl arası	28	11,9
	16 yıl ve üzeri	20	8,5
Mevcut iş yerinde geçirilen toplam süre	1 yıl ve altı	45	19,1
	1 – 5 yıl arası	82	34,9
	6 – 10 yıl arası	73	31,1
	11 – 15 yıl arası	22	9,4
	16 yıl ve üzeri	13	5,5
İş yerindeki konum	Memur	86	36,6
	Alt düzey yönetici	46	19,6
	Orta düzey yönetici	55	23,4
	Üst düzey yönetici	20	8,5
	Diğer	28	11,9
Ücret miktarı	1500 TL ve altı	64	27,2
	1501 TL – 3000 TL arası	124	52,8
	3001 TL – 4500 TL arası	29	12,3
	4501 TL – 6000 TL arası	12	5,1
	6001 TL ve üzeri	6	2,6

Katılımcılar cinsiyet değişkenine göre %33,2 kadın ve %66,8 erkek olarak dağılım göstermişlerdir. Katılımcılar yaş değişkenine göre %60,9 ile 26 – 35 yaş arasında yoğunlaşmaktadırlar.

Katılımcıların medeni hal değişkenine göre %67,2 ile evli oldukları tespit edilmiştir. Yine katılımcıların eğitim durumları incelendiğinde %66,4' ünün lisans mezunu olduğu, çalıştıkları banka türüne göre %41,3 ile kamu ve özel bankaların ilk sırayı paylaştıkları tespit edilmiştir. Katılımcıların meslekte geçirdikleri süre göz önüne alındığında %34,9 'unun 1 ile 5 yıl arasında mesleklerini devam ettirdikleri; katılımcıların mevcut iş yerlerinde kalma süreleri incelendiğinde ise %34,9'unun yine 1 ile 5 yıl arasında mevcut iş yerlerinde kaldıkları tespit edilmiştir. Son olarak katılımcıların iş yerlerindeki konumları incelendiğinde %36,6 'sının memur olduğu ve katılımcıların %52,8 'inin 1501 ile 3000 lira arasında maaş aldığı tespit edilmiştir.

5.7.3. Ölçeklerin Frekans Dağılımları ve Aritmetik Ortalamaları

Ölçek maddelerinin cevap seçeneklerine göre frekans dağılımları ile aritmetik ortalamalar ve standart sapmalar açısından görünümüne ilişkin sonuçlar aşağıda aktarılmıştır. Yaşam Tatmini Ölçeğine ilişkin frekans dağılımları ve aritmetik ortalamalar, aşağıdaki Tablo 5.4'de görülmektedir.

Tablo 5.4. Yaşam Tatmini Ölçeğine İlişkin Frekans Dağılımları ve Aritmetik Ortalamalar

Faktör adı	Madde	Frekans Dağılımları (n = 235)										\bar{X}	S.S.
		Kesinlikle katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum			
		F	%	F	%	F	%	F	%	F	%		
Yaşam Tatmini	1	41	17,4	66	28,1	47	20,0	71	30,2	10	4,3	2,76	1,18
	3	24	10,2	52	22,1	51	21,7	96	40,9	12	5,1	3,09	1,11
	2	36	15,3	90	38,3	46	19,6	58	24,7	5	2,1	2,60	1,08
	4	22	9,4	60	25,5	47	20,0	87	37,0	19	8,1	3,09	1,15
	5	63	26,8	61	26,0	46	19,6	54	23,0	11	4,7	2,53	1,24
Yaşam Tatmini Ölçeği											2,81	0,94	

Yaşam Tatmini Ölçeğinin bütün olarak aritmetik ortalaması, 2,81 olarak hesaplanmıştır. Bu ortalama, “vasat” düzeyde olup; katılımcıların ideal düzeyden uzakta konumlandıklarını göstermektedir.

Ücret Tatmini Ölçeğine ilişkin frekans dağılımları ve aritmetik ortalamalar, aşağıdaki Tablo 5.5’de görülmektedir.

Tablo 5.5. Ücret Tatmini Ölçeğine İlişkin Frekans Dağılımları ve Aritmetik Ortalamalar

Faktör adı	Madde	Frekans Dağılımları (n = 235)										\bar{X}	S.S.
		Hiç tatmin etmiyor		Tatmin etmiyor		Kararsızım		Tatmin ediyor		Tamamen tatmin ediyor			
		F	%	F	%	F	%	F	%	F	%		
İşletmeye bağlılık $\bar{X} = 2,64$ S.S. = 1,08	3	52	22,1	67	28,5	48	20,4	55	23,4	13	5,5	2,62	1,22
	10	52	22,1	63	26,8	47	20,0	60	25,5	13	5,5	2,66	1,23
	11	50	21,3	62	26,4	54	23,0	59	25,1	10	4,3	2,65	1,19
	2	58	24,7	55	23,4	45	19,1	69	29,4	8	3,4	2,63	1,23
Yeterlilik $\bar{X} = 2,82$ S.S. = 0,99	17	31	13,2	54	23,0	49	20,9	82	34,9	19	8,1	3,02	1,20
	21	43	18,3	62	26,4	38	16,2	78	33,2	14	6,0	2,82	1,24
	14	49	20,9	70	29,8	63	26,8	63	26,8	7	2,9	2,60	1,16
	20	39	16,6	71	30,2	51	21,7	62	26,4	12	5,1	2,73	1,17
Kurumsal Politikalar $\bar{X} = 2,70$ S.S. = 0,97	9	36	15,3	64	27,2	41	17,4	72	30,6	22	9,4	2,91	1,25
	6	56	23,8	62	26,4	43	18,3	63	26,8	11	4,7	2,62	1,24
	22	58	24,7	53	22,6	43	18,3	69	29,4	12	5,1	2,68	1,27
	5	56	23,8	62	26,4	41	17,4	64	27,2	12	5,1	2,63	1,25
	16	25	10,6	38	16,2	43	18,3	95	40,4	34	14,5	3,32	1,21
	23	45	19,1	57	24,3	48	20,4	69	29,4	16	6,8	2,80	1,24
	8	59	25,1	67	28,5	46	19,6	54	23,0	9	3,8	2,52	1,20
	4	63	26,8	60	25,5	37	15,7	63	26,8	12	5,1	2,58	1,28
	7	55	23,4	64	27,2	42	17,9	62	26,4	12	5,1	2,63	1,24
	24	53	22,6	68	28,9	40	17,0	60	25,5	14	6,0	2,63	1,25
	18	44	18,7	54	23,0	55	23,4	66	28,1	16	6,8	2,81	1,23
	12	54	23,0	63	26,8	43	18,3	66	28,1	9	3,8	2,63	1,22
	13	59	25,1	65	27,7	43	18,3	59	25,1	9	3,8	2,55	1,22
	1	53	22,6	56	23,8	52	22,1	67	28,5	7	3,0	2,66	1,20
	19	52	22,1	61	26,0	52	22,1	55	23,4	15	6,4	2,66	1,23
15	51	21,7	50	21,3	47	20,0	69	29,4	18	7,7	2,80	1,28	
Ücret Tatmini Ölçeği											2,72	0,96	

Ücret Tatmini Ölçeğinin “İşletmeye Bağlılık” adı verilen faktörünün ortalaması 2,64 ile “vasat” düzeyde kalmıştır.

Ücret Tatmini Ölçeğinin “Yeterlilik” adı verilen faktörünün ortalaması 2,82 ile “vasat” düzeyde kalmıştır.

Ücret Tatmini Ölçeğinin “Kurumsal Politikalar” ismi verilen faktörünün ortalaması, 2,70 olup; “vasat” düzeydedir.

Ücret Tatmini Ölçeğinin bütün olarak aritmetik ortalaması, 2,72 olarak hesaplanmıştır. Bu ortalama, “vasat” düzeyde olup; katılımcıların beklenen düzeyden uzakta konumlandıklarını diğer bir deyişle ücretlerinin yeteri kadar tatmin edici olmadığını göstermektedir.

5.7.4. Regresyon Analizleri

Kurulan regresyon modelleri ile araştırmanın temel sorusu olan “ücret tatmininin yaşam tatminini belirleyici etkisi var mı?” şeklindeki soruya cevap aranmıştır. Elde edilen sonuçlar aşağıda aktarılmaktadır.

Tablo 5.6. Regresyon Analizi – I

	Model 1			Model 2			Model 3			Model 4		
	B	SE B	β	B	SE B	β	B	SE B	β	B	SE B	β
Sabit	1,155	,145		1,443	,132		1,209	,150		1,210	,145	
Ücret Tatmini	,610	,050	,622*									
Ücret Tatmini Faktör 1				,519	,046	,519*						
Ücret Tatmini Faktör 2							,569	,050	,596*			
Ücret Tatmini Faktör 3										,593	,051	,609*
R	,622			,591			,596			,609		
R ²	,384*			,347*			,352*			,369*		
F	146,967			125,207			128,371			137,702		
df	233			233			233			233		

* p < .01

Model 1: Yaşam Tatmini (Bağımlı değişken), Ücret Tatmini (Bağımsız değişken)

Model 2: Yaşam Tatmini (Bağımlı değişken), Ücret Tatmini Faktör 1 (Bağımsız değişken)

Model 3: Yaşam Tatmini (Bağımlı değişken), Ücret Tatmini Faktör 2 (Bağımsız değişken)

Model 4: Yaşam Tatmini (Bağımlı değişken), Ücret Tatmini Faktör 3 (Bağımsız değişken)

Tablo 5.6’da görülen Model 1’de ücret tatmini ölçeğinin genel ortalaması bağımsız değişken ve yaşam tatmini ölçeğinin ortalaması bağımlı değişken olarak yer almaktadır. Elde edilen regresyon modelinin anlamlı olduğu; ücret tatmini ile yaşam tatmini arasında orta düzeyde ve

pozitif yönlü bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Ücret tatmininin yaşam tatmini üzerindeki belirleyici etkisinin %38,4 düzeyinde olduğu görülmüştür.

Tablo 5.6'da görülen Model 2'de ücret tatmini faktörü olan işletmeye bağlılığın ortalaması bağımsız değişken ve yaşam tatmini ölçeğinin ortalaması bağımlı değişken olarak yer almaktadır. Elde edilen regresyon modelinin anlamlı olduğu; işletmeye bağlılık ile yaşam tatmini arasında orta düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. İşletmeye bağlılığın yaşam tatmini üzerindeki belirleyici etkisinin %34,7 düzeyinde olduğu görülmüştür.

Tablo 5.6'da görülen Model 3'de ücret tatmini faktörü yeterliliğin ortalaması bağımsız değişken ve yaşam tatmini ölçeğinin ortalaması bağımlı değişken olarak yer almaktadır. Elde edilen regresyon modelinin anlamlı olduğu; ücret tatmini ile yeterlilik arasında orta düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Yeterliliğin yaşam tatmini üzerindeki belirleyici etkisinin %35,2 düzeyinde olduğu görülmüştür.

Tablo 5.6'da görülen Model 4'de ücret tatmini faktörü olan kurumsal politikaların ortalaması bağımsız değişken ve yaşam tatmini ölçeğinin ortalaması bağımlı değişken olarak yer almaktadır. Elde edilen regresyon modelinin anlamlı olduğu; kurumsal politikalar ile yaşam tatmini arasında orta düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Kurumsal politikaların yaşam tatmini üzerindeki belirleyici etkisinin %36,9 düzeyinde olduğu görülmüştür.

Tablo 5.7. Regresyon Analizi – II

	Model 5		
	B	SE B	β
Sabit	1,156	,148	
Ücret Tatmini Faktör 3	,224	,151	,230*
Ücret Tatmini Faktör 1	,191	,098	,218*
Ücret Tatmini Faktör 2	,194	,124	,203*
R	,625		
R²	,382*		
F	49,247		
df	234		

* p < .01

Model 5: Yaşam Tatmini (Bağımlı değişken), Ücret Tatmini alt faktörleri (Bağımsız değişkenler)

Tablo 5.7'de görülen Model 5, ücret tatmini ölçeğinin alt faktörlerinin bağımsız değişkenler ve yaşam tatmininin bağımlı değişken olduğu bir çoklu regresyon modelidir. Tabloya göre çoklu modelin bir bütün olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bağımsız değişkenlerle bağımlı değişkenler arasındaki ilişki orta düzeyde ve pozitif yönlüdür. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki belirleyici etkisi %38,2 düzeyindedir. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki görece önem sırası ise büyükten küçüğe; Kurumsal politikalar (Faktör 3), İşletmeye bağlılık (Faktör 1) ve Yeterlilik (Faktör 2) şeklindedir.

Regresyon analizi sonuçları incelendiğinde, ücret tatmininin yaşam tatmini üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı kabul edilecek düzeyde belirleyici etkisinin olduğu kanısına varılmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmanın çıkış noktası, yazında görülen ve “iş tatmini – ücret tatmini” ile “iş tatmini – yaşam tatmini” ilişkilerinin varlığını gösteren bulgulardır. Bu bulguların varlığı, daha önce sınınamamış olan “ücret tatmini – yaşam tatmini” ilişkisinin sınınaması gerektiğini ve bu sınınamanın yazına özgün bir katkı sunabileceğini düşündürmüştür.

Sınınamayı yapabilmek için Elazığ Merkez’de yer alan tüm bankaların çalışanları evren olarak belirlenmiştir. Ağustos 2013’te yapılan veri toplama işleminde katılımcılardan ücret tatmini, yaşam tatmini ve demografik özellikler ile ilgili veriler toplanmıştır. Elde edilen ham veriler, faktör analizi, regresyon analizi, t ve f analizleri yapılarak yorumlanmıştır.

Analiz sonuçları, ücret tatmininin yaşam tatmininin belirleyicisi olduğu, pozitif yönlü bu belirleyici etkinin istatistiksel olarak anlamlı ve vasat düzeyde olduğu yönünde bilgiler üretmiştir. Bu sonuçlar, yazına ilişkin kıyaslamalardan yola çıkılarak oluşan araştırma beklentilerini desteklemektedir. Dolayısıyla, değinilen özgün katkının gerçekleştiği ve “ücret tatmini – yaşam tatmini” ilişkisini farklı açılardan ele alacak yeni çalışmalara esin kaynağı olunabileceği ifade edilebilir. Yazına katkı açısından söylenmesi gereken bir diğer husus ise geliştirilen ücret tatmini ölçeğidir.

Araştırmanın göze çarpan diğer bulguları arasında, katılımcıların hem ücret tatminlerinin hem de yaşam tatminlerinin vasat düzeyde olmasıdır. Bu bulguların, ülke ve yöre gerçekleriyle uyumlu olduğu düşünülmektedir.

Araştırma sonuçları ile ilgili olarak çizilen genel çerçeveden sonra ilerde yapılabilecek çalışmalarla ilgili öneriler ise şöyle sıralanabilir:

- Elazığ İl ve İlçelerindeki özel ve kamu bankaları çalışanları üzerinde çalışılmıştır. Sadece bir ilden veri toplanmış olması araştırma açısından sınırlılık olarak kabul edildiğine göre daha güçlü kanıtlara ulaşabilmek için farklı gelişmişlik düzeyine sahip illerdeki banka çalışanlarından veri toplanan çalışmalar yapılabilir. Aynı ilde ya da birden fazla ilde, farklı sektörlerden veriler toplanarak yapılacak çalışmalar ile sektörler arası karşılaştırmalar yapılabilir.
- Çalışanların ücret ve yaşam tatminlerini etkilemesi muhtemel olan diğer faktörleri de (örneğin; iş gücü devir hızı, fiziki çalışma koşulları, iş-aile çatışmaları, yıpranma, tükenme, yaşam amaçları, kuruma güven ...) kapsam içine alacak çalışmalar yapılabilir.
- Bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki sebep – sonuç ilişkisine yönelik daha güçlü kanıtlar elde edebilmek için yukarıda belirtildiği şekilde evren tanımı genişletilerek toplanacak verilere, kümeleme ve yapısal eşitlik modellemesi gibi analizler uygulanabilir.

KAYNAKLAR

AŞAN, Ö. ve ERENLER, E. (2008). İş Tatmini ve Yaşam Tatmini İlişkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 13(2), 203-216.

ATAAY, İ.D. (1985). *Ücret Tatmini ve Ücret Sistemleri*. İstanbul: Banksis Yayınları No:10

ATAAY, İ.D. (2000). *İşletmelerde Ücret Yönetimi*. İçinde: *İnsan Kaynakları Yönetimi*. Ed. Kaynak, T. vd., 2. bs., İstanbul: İ.Ü. İşletme Fakültesi Yayın No:.

BAĞDADIÖĞLU, E. (2000). *Asgari Ücret*. Ankara: Türk-İş Eğitim Yayınları. No: 3

BAŞ, T. (2008). *Anket*. Ankara: Seçkin Yayıncılık

BAŞTEMUR, Y. (2006). *İş Tatmini İle Yaşam Tatmini Arasındaki İlişkiler: Kayseri Emniyet Müdürlüğü’nde Bir Araştırma*. Erciyes Üniversitesi: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,

- BENLİGİRAY, S. (2007). Ücret Yönetimi. İstanbul: Beta Yayınları.
- BERKOWITZ, L., FRASER, C., TREASURE, F.P. ve COCHRAN, S. (1987). Pay, Equity, Job Gratifications and Comparisons in Pay Satisfaction. *Journal of Applied Psychology*. 72(4), 544-551.
- BİNGÖL, D. (2003). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- BİNGÖL, D. (2010). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- CROPANZANO, R.S. and KACMAR, K.M. (1995). *Organizational Politics, Justice, and Support*. London: Quorum Books.
- ÇAKIR, Ö. (2005). *Ücret Adaletinin İş Davranışları Üzerindeki Etkileri*. Dokuz Eylül Üniversitesi: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ÇETİN, C. ve DİNÇ, E. (2013). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- ÇOKLUK, Ö., ŞEKERCİOĞLU, G. ve BÜYÜKÖZTÜRK, Ş. (2010). *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik*. ANKARA: Pegem Akademi.
- DEMİR, N. (2007). *Örgüt Kültürü-İş Tatmini İlişkisi: Plastik Sektöründe Bir Uygulama*. İstanbul Üniversitesi: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- DONOVAN, N., HALPERN, D., and SARGEANT, R. (31.07.2014). *Life satisfaction: The state of knowledge and implications for government*. Erişim adresi: <http://tidsverkstaden.se/filarkiv/file/Life%20satisfaction.pdf>
- DULEBOHN, James ve MARTOCCHIO, Joseph J. (1998). Employee Perceptions of The Distributive Justice of Pay Raise Decisions: A Policy Capturing Approach. *Journal of Business and Psychology*. 13(1), 41-60.
- ERGÜNEY, Ö. (2006). *Ücret Tatmininin İşgören Tatmini İle İlişkisi Ve Bir Uygulama*. İstanbul Üniversitesi: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ERONAT, Z. (2004). *İşletmelerde İş Tatmini ve İşgücü Devir Hızı Problemlerinin Çözümünde Bir Faktör Olarak İletişim; Kobi'lerde Ampirik Bir Uygulama*. Ankara Üniversitesi: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- FOLGER, R. ve KONOVSKY, M.A. (1989). Effects of Procedural And Distributive Justice on Reactions To Pay Raise Decisions. *Academy of Management Journal*. 32(1), 115-130.
- FURNHAM, A. And CHENG, H. (1999). 318-322 Personality as predictor of mental health and happiness in the East and West. *Personality and Individual Differences*. 27, 395 – 403.
- GARDNER, D.G., DYNE, L.V. ve PIERCE, J.L. (2004). The Effects of Pay Level on Organization-Based Self-Esteem And Performance: A Field Study. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77, 307-322.
- GARRETTO, F. (2000). *Life Satisfaction Homeostasis and The Role of Personality*. Erişim adresi: <http://www.acqol.com.au/publications/resources/thesis-garretto-f.doc>
- GOLDSMITH A.H., VEUM J.R. and DARITY W. (1997). The impact of psychological and human capital on wages. *Economic Inquiry*. 35(4), 815-829.
- GÖKSU, N. ve ÖZ, B. (2010). Banka Çalışanları İçin Ücret Tatmininin Belirleyicileri Ve Sonuçlarına Yönelik Teorik Bir Modelin İncelenmesi: Kahramanmaraş Örneği. *İktisat İşletme ve Finans*. 25(296), 55-76.
- GÜVEN, M., BAKAN, İ. ve YEŞİL, S. (2005). Çalışanların ve Ücret Tatmini Boyutlarıyla Demografik Özellikleri Arasındaki İlişkiler: Bir Alan Çalışması. *Yönetim ve Ekonomi*. 12(1), 127-151.
- HELLER, D., JUDGE, T.A. and WATSON, D. (2002). The Confounding Role of Personality and Trait affectivity in the Relationship between Job and Life Satisfaction. *Journal of Organizational Behaviour*. 23(7), 815-835.
- HUSEMAN R.C., HATFIELD J.D. and MILES E.W. (1987). A New Perspective On Equity Theory: The Equity Sensitivity Construct. *Academy of Management Review*. 12(2), 222-234.

JACKSON, L.A. ve GRABSKI, S.V. (1988). Perceptions of Fair Pay and The Gender Gap. *Journal of Applied Social Psychology*. 18(7), 606-625.

KALAYCI, Ş. (Editör). (2009). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. İçinde: KAYIŞ, A. *Güvenilirlik Analizi*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.

KESER, A. (2004). *Çalışma Yaşamında Motivasyon*. İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları.

KURTULUŞ, K. (2006). *Pazarlama Araştırmaları* (8. Baskı). İstanbul: Literatür Yayınevi.

LAWLER E. and PORTER L.W. (1994). The effect of performance on job satisfaction. *Industrial Relations*. 7, 20-28.

LUNA-AROCAS, R. and TANG, T.L. (2004). The Love of Money, Satisfaction, and the Protestant Work Ethic: Money Profiles Among University Professors in the U.S.A. and Spain. *Journal of Business Ethics*. 50, 329-354.

MAJOR, B. and FORCEY, B. (1985). Social comparisons and pay evaluations: Preferences for same-sex and same-job wage comparisons. *Journal of Experimental Social Psychology*. 21, 393-405.

MAMMAN, A. and OGBONNA, E. (1997). *Another look at personality and cognition*. In: *Effective Organizations*, Eds: ARMİSTEAD, C and KİELY, J, 157-160. London: Cassell.

MURAT, M. *Ücret Nedir?* Erişim adresi: <https://www.xing.com/communities/posts/uecret-nedir-1004551987>. Erişim tarihi: 16.08.2013

ORDUN, G. (2002). *Örgütsel Tutumların Çalışan Davranışına Etkisinin İncelenmesine ve Analizine Yönelik Bir Çalışma*. İstanbul Üniversitesi: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

ÖZDEVECİOĞLU, M. (2003). *İş Tatmini ile Yaşam Tatmini Arasındaki İlişkinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma*. 11. Yönetim ve Organizasyon Kongresi, 693-697.

ÖZDEVECİOĞLU, M. ve ÇAKMAK DORUK, N. (2009). Organizasyonlarda İş-Aile Ve Aile İş Çatışmalarının Çalışanların İş Ve Yaşam Tatminleri Üzerindeki Etkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 33, 69-99.

RİCHARDSON, W., VON KİRCHENHEİM, C. and RİCHARDSON, C. (2006). Teachers and their international relocation: The effect of self-esteem and pay satisfaction on adjustment and outcome variables. *International Education Journal*. 7(7), 883-894.

SAARI, L.M. and JUDGE, T.A. (2004). Employee Attitudes and Job Satisfaction. *Human resource Management*. 43(4), 395-407.

SABUNCUOĞLU, Z. (2000). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. Bursa: Ezgi Yayınları.

SABUNCUOĞLU, Z. (2013). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

SCHULTZ D.P. ve SCHULTZ S.E. (2009). *Modern Psikoloji Tarihi*. Çeviri: ASLAY, Y., İstanbul: Kaknüs Yayınları.

SELİM, S. (2012). *Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye'de Bireysel Yaşam Tatmini ve Mutluluk Düzeylerini Etkileyen Faktörlerin Karşılaştırmalı Analizi*. Ankara: Gazi Kitabevi.

SİPAHİ, B., YURTKORU, S. ve ÇİNKO, M. (2008). *Sosyal Bilimlerde SPSS'le Veri Analizi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.

SUMMERS, T.P. ve HENDRIX, W.H. (1991). Modelling The Role of Pay Equity Perceptions: A Field Study. *Journal of Occupational Psychology*. 64, 145-157.

TAIT, M., PADGETT M.Y. and BALDWIN, T. (1989). Job and Life Satisfaction: A Reevaluation of the Strength of the Relationship and Gender Effects as a Function of the Date of the Study. *Journal of Applied Psycholog*. 74(3), 502-507.

TERPSTRA, D.E. ve HONOREE, A.I. (2003). The Relative Importance of External, Internal, Individual and Procedural Equity To Pay Satisfaction. *Compensation and Benefits Review*. 35(6), 67-74.

TINAR, M.Y. (1996). *Çalışma Psikolojisi*. İzmir: Necdet Bükey Matbaacılık

URAL, A. ve KILIÇ, İ. (2006). *Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS İle Veri Analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık.

UYGUÇ, N., ARBAK, Y., DUYGULU, E. ve ÇIRAKLAR, N.H. (1998). İş ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişkinin Üç Temel Varsayım Altında İncelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 13(11), 193-204.

ZAİM, S. (1997). *Çalışma Ekonomisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Ek 1 :

Yaşam Tatmini Ölçeği

1: kesinlikle katılmıyorum; 2: katılmıyorum; 3: kararsızım; 4: katılıyorum; 5: kesinlikle katılıyorum

Yaşamınızı genel olarak değerlendirdiğinizde, aşağıdaki önermelere (görüşlere) katılım dereceniz ne olur?	Seçenekler				
	1	2	3	4	5
1. Çoğu konuda hayatım, idealimdeki hayata yakındır.					
2. Hayat şartlarım mükemmeldir.					
3. Hayatımdan memnunum.					
4. Şimdiye kadar hayattan istediğim önemli şeyleri elde ettim.					
5. Hayata yeniden başlama imkânım olsaydı, neredeyse hiçbir şeyi değiştirmezdim.					

Ek 2 :

Ücret Tatmini Ölçeği

1: hiç tatmin etmiyor; 2: tatmin etmiyor; 3: kararsızım; 4: tatmin ediyor; 5: tamamen tatmin ediyor

Ücretiniz (yan ödemeler de dâhil elinize geçen net ödeme), aşağıdaki önermeler (görüşler) açısından sizi ne kadar tatmin etmektedir?	Seçenekler				
	1	2	3	4	5
1. Yasal gereklere uygunluğu açısından					
2. Cezbetmesi ve işletmede tutması açısından					
3. Çalışma performansımı artırması açısından					
4. Tüm çalışanların kıdem, bilgi ve becerilerine göre adil ücret alması açısından					
5. Kurumun finansal gücü ile uyumlu olması açısından					
6. Kuruma sağladığım katkı ile uyumlu olması açısından					
7. Toplam ücret içerisinde yan ödemelerin dengeli dağılması açısından					
8. İşin; zorluk, önem ve sorumluluk düzeyleri ile uyumlu (denk) olması açısından					
9. Zorunlu ihtiyaçlarımı karşılaması açısından					
10. İşime ilişkin motivasyonumu güçlendirmesi açısından					
11. Kuruma bağlılığımı güçlendirmesi açısından					
12. Kurumun ücret politikalarının anlaşılabilirliği açısından					
13. Ücret artış zamanlaması açısından					
14. Yaşam standartlarımı koruması açısından					
15. Kurum içerisinde kayırmacılığa yol açmaması açısından					
16. Düzenli ve tam ödenmesi açısından					
17. Geçim sıkıntısı yaşatmaması açısından					
18. Aynı sektörde faaliyet gösteren işletmelerin ücret düzeyleri açısından					
19. Eğitim düzeyime uygunluğu açısından					
20. Yeterli ekonomik güvenceyi sağlaması açısından					
21. Toplumda saygın bir kişi izlenimi sağlaması açısından					
22. İşyerinin çalışma koşulları (fiziki imkânlar ve mesai saatleri) açısından					
23. Kurumun ücret politikalarının güven vericiliği açısından					
24. Ücret artış oranları açısından					

ORTA GELİR TUZAĞI VE ORTA GELİR TUZAĞINDAN ÇIKIŞ STRATEJİLERİ

The Middle-Income Trap and Exit Strategies from the Middle-Income Trap

Abdunnur YILDIZ¹

ÖZET

Bu çalışmada; kişi başına düşen milli gelirini belirli seviyenin üzerine çıkaramayan ve belirli bir gelir seviyesinde tıkanan (orta gelir tuzağı) gelişmekte olan ülkelerin, gelir seviyelerini gelişmiş ülkelerin seviyelerine nasıl çıkarabilecekleri konusu incelenmiştir. Bu bağlamda orta gelir tuzağına giren ülkelerin temel karakteristik özellikleri bazı veriler ışığında incelenmiş ve bu ülkelerin orta gelir tuzağından kurtulmaları için; özellikle ulusal tasarruf oranını arttırmaları, araştırma-geliştirme (Ar-Ge) yatırımları ve inovasyon kapasitelerini arttırmaları, nitelikli işgücü için beşeri sermaye yatırımlarına ayırdıkları kamu kaynağının miktarını arttırmaları, fikri mülkiyet ve patent haklarını korumaları, işgücü piyasalarında reform yapmaları ve toplam faktör verimliliğini arttırmaları gerektiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Gelir Tuzağı, Kişi Başına GSYH, Tasarruf, Ar-Ge, Beşeri Sermaye, Fikri Mülkiyet Hakları

ABSTRACT

The study presented was aimed to investigate how developing countries, which are unable to increase their per capita income and stuck at a level (middle-income trap), can keep up their income level with developed countries' income level. In this sense, feature of the countries -which are stuck in the middle income trap- are analyzed in consideration of some data. The conclusion of the research to rid these countries of middle income trap is that it is necessary to raise especially national savings rate, enhance research and development (R&D) investment and innovation capacity, increase public sources which are used for human capital to have qualified workforce, guard intellectual property and patent rights, make a reform in labor market and enhance total factor productivity.

Key Words: Middle Income Trap, GDP Per Capita, Saving, Research and Development (R&D), Human Capital, Intellectual Property Rights.

GİRİŞ

Orta gelir tuzağı kavramı ekonomi literatürüne son yıllarda giren bir kavramdır. Kavramın özellikle gelişmekte olan ülkeleri ilgilendirmesi iktisat bilimiyle uğraşan birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Orta gelir tuzağı kavramını ilk kez kullanan iktisatçılar Indermit Gill ve Homi Kharas'tır. Bu iki iktisatçı Dünya Bankası için hazırlamış oldukları "Doğu Asya Rönesansı-Ekonomik Gelişme İçin Fikirler" (Gill ve Kharas, 2007: 12) adlı raporda bu kavramı kullanmışlardır. Raporda, orta gelir tuzağı kavramı ve orta gelir tuzağından çıkmanın yolları ayrıntılıyla ele alınmıştır. Bu kavram, daha sonra Eichengreen, Park ve Shin (2011 ve 2013) tarafından yapılan iki çalışma ile son dönemde daha ayrıntılı incelenmiş ve tartışılmıştır. Ülkemizde ise bu kavram özellikle son iki yıldır gündeme gelmiştir. Türkiye'de kişi başına milli gelirin özellikle son dört yıldır ortalama 10.000 ABD doları civarında seyretmesi ve bu miktarın artış eğilimi göstermemesi konuyu daha da önemli hale getirmektedir. Son dönemde konuya vurgu yapanlardan biri de Maliye Bakanı Mehmet Şimşek olmuştur (Şimşek, 2014). Şimşek, yazısında Türkiye'nin orta gelir tuzağından kurtulması ve hükümetin 2023 hedeflerine ulaşması için ne gibi önlemlerin alınması gerektiğine vurgu yapmıştır.

Bu çalışmanın amacı orta gelir tuzağı kavramını, bu tuzağa hangi ülkelerin girdiğini ve bu tuzaktan çıkış için ne gibi stratejilerin uygulanması gerektiğini incelemektir. Bu bağlamda konu ile

¹ Yrd.Doç.Dr., Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, ELAZIĞ
E-posta: abdunnuryildiz@yahoo.com

ilgili bazı ülke uygulamaları incelenerek, orta gelir tuzağından kurtulan ve kurtulmaya çalışan bazı ülkelerin durumları irdelenecektir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Ekonomik büyüme ve büyümenin kaynaklarının ne olması gerektiği konusu iktisatçılar tarafından en çok tartışılan konulardan biridir. Bazı iktisatçılara göre ekonomik büyümenin ilk dönemleri nispeten kolay ve hızlı olmaktadır. 1950’li yıllardan sonra birçok ülke hızlı bir büyüme ivmesi yakalamış ve ülkelerin büyüme hızlarındaki artış GSYH’ya ve kişi başına düşen milli gelirden de artışa neden olmuştur. Büyümenin bu ilk döneminde geleneksel tarımdan hafif tüketim malı sanayilerine geçiş nispeten hızlı gerçekleşmektedir. Çünkü tarımdan sanayiye geçiş sürecinde tarım sektöründeki işgücü fazlası, sanayi sektörüne önemli ölçüde vasıfsız işgücünü transfer etmektedir (Yeldan, 2012: 26). Vasıfsız işgücündeki bu artış daha yüksek katma değer yaratan sanayi sektörüne geçiş yaptığı için ilk dönemlerde ekonomilerin büyüme hızlarını belirli düzeye yükseltmektedir. Bu dönemde vasıfsız işgücüne ödenen reel ücretler düşük tutulmuş ve işgücünün önemli bir kısmı sanayi sektöründe istihdam edilmiş ve sanayi sektörü emek-yoğun üretime hız vermiştir. Sanayi sektörünün daha önce işgücüne ödemiş olduğu reel ücretler düşük olduğu için uluslararası piyasalarla maliyet açısından rekabet etme gücü söz konusu olmuştur. Fakat emek-yoğun üretim yapan ülkelerin imalat sanayi, teknolojiye yatırım yapan diğer ülkelerle fiyat rekabetini zamanla kaybetmeye başlamışlardır. Fiyat rekabetini kaybeden ülkeler ürünlerini ihraç edecek pazarlarını da kaybetmişler ve bu durum ülke ekonomilerinin büyüme hızlarının düşmesine neden olmuştur (Agénor vd., 2012: 3).

Bu bağlamda ülke ekonomileri orta gelir seviyesine yaklaştıkça ve üretim kapasiteleri arttıkça (sermaye stokları büyüdükçe), sermaye yatırımlarının uyardığı yüksek kârlara dayanan büyüme kaynakları, önce uyarıcı gücünü kaybetmeye daha sonra ise yavaşlamaya başlamakta ve hatta durma noktasına gelmektedir (Yeldan vd., 2012: 25; Kurtoglu, 2014: 75). Ülke ekonomilerinin büyüme hızlarını kaybetmesi, yavaşlaması veya gerilemesi kişi başı gelir düzeyini de olumsuz etkilemekte ve gelir düzeyi belirli seviyede takılıp kalmaktadır. İktisatçılar, orta gelir düzeyinde yaşanan bu tıkanıklığı aşip üst gelir düzeyine ulaşmanın zorlu bir süreç olduğunu vurgulamışlar ve bu zorlu süreci “**orta gelir tuzağı**” olarak kavramsallaştırmışlardır.

Orta gelir tuzağı kavramı için belirlenen gelir kriterleri farklılık gösterebilmektedir. Bu gelir kriterlerinden biri Dünya Bankası tarafından yapılmıştır. Dünya Bankası ekonomileri (atlas metodunu kullanarak) kişi başına yıllık ortalama gelire göre sınıflandırmıştır (World Development Report, 2012: 389): Düşük gelirli ekonomiler 1.005 ABD Doları (Dolar) altı, alt-orta gelirli ekonomiler 1.006-3.975 Dolar, üst-orta gelirli ekonomiler 3.976-12.275 Dolar ve yüksek gelirli ekonomiler 12.276 Dolar ve üzeri. Bu çalışmada orta gelir tuzağına ilişkin belirlenen kriterlerden Dünya Bankası tarafından belirlenen kriter dikkate alınmıştır.

Bir başka gelir kriteri Eichengreen ve arkadaşları (Eichengreen vd., 2011: 9) tarafından yapılan gelir kriterini incelediğimizde ise gelir kriteri üç ana ölçüte göre değerlendirilmektedir. (1) Ülkede kişi başına gelir düzeyinin (2005 sabit fiyatlarıyla) 15.400 Doları aşması; (2) ülkede kişi başına gelirin ABD’de kişi başına gelirin yüzde 58’ine ulaşması ve (3) ülkedeki imalat sanayinin milli gelir içindeki payının yüzde 23’e ulaşması. Gelir kriteri ile ilgili yapılan ve nispeten yeni bir çalışma ise Felipe, Abdon ve Kumar’ın (2012: 1) çalışmasıdır. Felipe ve arkadaşları ülkeleri dört farklı gelir seviyesi bağlamında dört gruba ayırmaktadırlar. Bu ayırma göre 1990 yılı satın alma gücü paritesine (SGP) göre geliri 2.000 Dolardan daha az olan ülkeler düşük gelirli, 2.000-7.250 Dolar arasında olanlar düşük-orta gelirli, 7.250-11.750 Dolar arasında olanlar yüksek-orta gelirli ve 11.750 Dolardan fazla olanlar ise yüksek gelirli olarak belirlenmiştir.

2. ORTA GELİR TUZAĞINDAKİ EKONOMİLERİN ÖZELLİKLERİ VE ORTA GELİR TUZAĞINDAKİ ÜLKE EKONOMİLERİ

Ülkeler arasında ekonomik büyüme ve gelir seviyesi farklılıklarının nedenleri incelendiğinde; ülkelerin sahip oldukları teknolojinin, nitelikli işgücünün, ulusal tasarruf düzeyinin, doğal kaynakların ve ekonomik ve siyasi istikrarın en önemli faktörler olduğu kabul edilmektedir.

Büyüme, üretim faktörleri açısından üç temel kaynağa dayanır: Üretim kapasitesinin yatırım yoluyla artması (sermaye birikimi), istihdam artışı ve toplam verimlilik artışı. Ekonomik kalkınmanın ilk aşamalarında özellikle istihdam artışı ve sermaye birikiminin rolü daha fazladır. Ancak ekonomik kalkınmanın ilk aşamasında (orta gelir aşamasında), sermaye stokundaki ve istihdamdaki artışın büyümeye katkısı yavaşlamaya başlamaktadır. Eğer çalışan kişi başına katma değer artışı (verimlilik) düşük kalırsa kişi başına gelir artışı da yavaşlayacaktır (Gürsel ve Soybilgen, 2014: 1).

Orta gelir tuzağına düşen ekonomilerin belirgin özelliklerini Eğilmez (2012) şu şekilde açıklamaktadır: İlk olarak tasarruflar ve yatırımlar düşük düzeyde kalır, ardından imalat sanayisinde gelişme yavaşlar ve sanayide ürün çeşitlenmesi sınırlı kalır ve emek piyasasında koşullar zayıf kalır (emek piyasasının esnekleştirilmesi önündeki engellerin kaldırılması veya direncin kırılması). Orta gelir tuzağından kurtulan ve yüksek gelir grubunda kabul edilen ülkelerin temel özelliklerini sıralayan Flaaen ve arkadaşları (2013: 6), bu ülkelerin kurumsallaşmalarını tamamladıklarını, teknoloji-yoğun üretim yapısına sahip olduklarını, araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) yatırımlarını arttırdıklarını, katma değeri yüksek ürünleri ihraç ettiklerini, sermaye piyasalarını tam oluşturduklarını ve yüksek nitelikli işgücüyle üretim yaptıklarını vurgulamıştır.

1960 yılından 2008 yılına kadar olan dönemde hangi ülkelerin orta gelir tuzağına yakalandığını ve orta gelir tuzağından kaç ülkenin kurtulabildiğine ilişkin Dünya Bankası tarafından yayınlanan Çin 2030 (2013: 12) başlıklı raporda; 1960 yılında orta gelirli sayılan 101 ülke arasında orta gelir tuzağından kurtulan ve yüksek gelir düzeyine ulaşabilen sadece 13 ülke belirtilmiştir. Bu ülkeler Ekvator Ginesi, Yunanistan, Hong Kong, İrlanda, İsrail, Japonya, Mauritius, Portekiz, Porto Riko, Kore, Singapur, İspanya ve Tayvan'dır.

Dünya Bankası'nın anılan raporu dışında Felipe ve arkadaşları (2012: 4) 1950-2010 yılları arasında 124 ülke ekonomisini kendi çalışmalarındaki gelire göre sınıflandırmışlardır. Bu sınıflandırmaya göre 40 ülke düşük gelirli, 38 ülke düşük-orta gelirli, 14 ülke yüksek-orta gelirli ve 32 ülke yüksek gelirlidir. Aynı çalışma 2010 yılı itibariyle düşük-orta gelirli ve yüksek-orta gelirli toplam 52 ülkeden 35 ülkenin orta gelir tuzağına olduğunu belirtmektedir. Bu ülkelerin 13'ü Latin Amerika'da, 11'i Ortadoğu'da, 6'sı Sahra-altı Afrika'da, 3'ü Asya'da ve 2'si Avrupa'dadır. Bu bağlamda orta gelir tuzağının Latin Amerika ve Ortadoğu'da yoğunlaştığı söylenebilir. Latin Amerika ve Ortadoğu ülkelerinin 1960 yılında orta gelir düzeyine ulaştıkları dikkate alındığında, bu ülkelerin rekabet güçlerinin ucuz işçiliğe ve üretimlerinin basit teknolojilere dayandığı bu nedenle 50 yıl boyunca orta gelir tuzağını aşamadığı vurgulanmaktadır (Öz, 2012: 1). Aşağıdaki tabloda 1950 sonrasında gelir seviyesinde artış gerçekleştiren ülkelerin durumu verilmiştir.

Tablo 1. 1950 Sonrasında Düşük-Orta Gelir Seviyesinden Yüksek Orta Gelir Seviyesine Ulaşan Ülkeler

Ülke	Düşük-Orta Gelir Seviyesine Ulaşıldığı Yıl	Yüksek-Orta Gelir Seviyesine Ulaşıldığı Yıl	Düşük-Orta Gelir Seviyesinde Geçirilen Yıl	Geçiş Dönemi Süresince Ortalama Büyüme Hızı(%)
Çin	1992	2009	17	7.5
Malezya	1969	1996	27	5.1
Kore	1969	1988	19	7.2
Taypei, Çin	1967	1986	19	7.0
Tayland	1976	2004	28	4.7
Bulgaristan	1953	2006	53	2.5
Türkiye	1955	2005	50	2.6
Kosta Rika	1952	2006	54	2.4
Umman	1968	2001	33	2.7

Kaynak: Felipe, Abdon ve Kumar, 2012: 22.

Tablodan da görüldüğü gibi düşük-orta gelirli seviyede en az kalma süresi 17 yıl ile Çin'de iken, Türkiye, Bulgaristan ve Kosta Rika yaklaşık 50 yıl bu seviyede kalarak en fazla bu seviyede kalan ülkeler olmuşlardır.

1950 sonrasında ülkeler arasındaki gelir farklılıklarını gösteren ve kişi başı gelirini yüksek-orta gelir seviyesinden yüksek gelir seviyesine çıkaran ülkelerin durumu tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. 1950 Sonrasında Yüksek-Orta Gelir Seviyesinden Yüksek Gelir Seviyesine Ulaşan Ülkeler

Ülke	Yüksek-Orta Gelir Seviyesine Ulaşıldığı Yıl	Yüksek Gelir Seviyesine Ulaşıldığı Yıl	Yüksek-Orta Gelir Seviyesinde Geçirilen Yıl	Geçiş Dönemi Süresince Ortalama Büyüme Hızı(%)
Hong Kong	1976	1983	7	5.9
Japonya	1968	1977	9	4.7
Kore	1988	1995	7	6.5
Singapur	1978	1988	10	5.1
Taypei, Çin	1986	1993	7	6.9
Avusturya	1964	1976	12	4.1
Belçika	1961	1973	12	4.4
Danimarka	1953	1968	15	3.3
Finlandiya	1964	1979	15	3.6
Fransa	1960	1971	11	4.4
Almanya	1960	1973	13	3.4
Yunanistan	1972	2000	28	1.8
İrlanda	1975	1990	15	3.2
İtalya	1963	1978	15	3.4
Hollanda	1955	1970	15	3.3
Norveç	1961	1975	14	3.5
Portekiz	1978	1996	18	2.8
İspanya	1973	1990	17	2.7
İsveç	1954	1968	14	3.6
Arjantin	1970	2010	40	1.2
Şili	1992	2005	13	3.7
İsrail	1969	1986	17	2.6

Kaynak: Felipe, Abdon ve Kumar, 2012: 24.

Tablo 2’den de görüleceği üzere yüksek-orta gelir düzeyinden yüksek gelir düzeyine 7 yıl gibi kısa bir sürede çıkan ülkeler Hong Kong, Kore ve Taypei olmuştur. Bu ülkelerin dikkat çeken ortak özellikleri incelendiğinde 7 yıllık süre boyunca ortalama % 6 ve üzerinde büyüme hızlarını gerçekleştirmiş olmalarıdır. Tablo 2’de dikkati çeken bir diğer nokta ise Yunanistan’ın 28, Arjantin’in 40 yıl süresince yüksek-orta gelir düzeyinde kaldığı ve bu süre boyunca yıllık ortalama büyüme hızlarının % 1-% 2 seviyelerinde gerçekleştiğidir.

3. ORTA GELİR TUZAĞINDAN ÇIKIŞ STRATEJİLERİ

Orta gelir tuzağından kurtulmak için hangi ekonomi politikalarının ve stratejilerinin uygulanması gerektiği konusunda birçok çalışma yapılmış ve farklı ülkelerin deneyimleri bu çalışmalarda incelenmiştir. Bu bağlamda ülke deneyimleri hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde; Flaaen ve diğerleri (2013), Jankowska ve diğerleri (2012), Wivarelli (2014), Foxley ve Sossdorf (2011), Ohno (2010), Kanchochat ve Intarakumnerd (2014) ve Kharas ve Kohli (2011) gibi araştırmacıların literatüre önemli katkıda buldukları görülmektedir. Anılan bu ve benzeri çalışmalarda orta gelir tuzağından çıkış için ortak birçok stratejinin yanı sıra farklı strateji ve politikaların da uygulanması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda uygulanması durumunda tuzaktan çıkışa katkı yapacak bu politika ve stratejiler şu şekilde sıralanabilir: Ulusal tasarruf oranının artırılması; araştırma-geliştirme (Ar-Ge) yatırımları ve inovasyon kapasitesinin artırılması; nitelikli işgücü için beşeri sermaye yatırımları; fikri mülkiyet ve patent haklarının korunması; işgücü piyasası reformları ve toplam faktör verimliliğinin artırılması; kurumsal reformlar ve altyapı yatırımları. Belirtilen bu stratejilerin önemi ve uygulama sırası ülkeden ülkeye farklılık gösterebilir. Bu nedenle çalışmada daha önemli gördüğümüz bu stratejilerden bazıları ayrıntılı olarak incelenecektir.

3.1. Ulusal Tasarruf Oranının Arttırılması

Orta gelir tuzağından kurtulmak isteyen ülkeler açısından uygulanabilecek en önemli stratejilerden biri ulusal tasarruf oranının arttırılmasıdır. Literatürde tasarruf davranışının teorik temelleri incelendiğinde Keynes'in mutlak gelir teorisi (1936), Modigliani'nin yaşam boyu gelir teorisi (1966, 1970), Friedman'ın sürekli gelir teorisi (1957) ve Duesenberry'nin Nispi Gelir Hipotezi (1949) yaklaşımları üzerinde durulması gereken teorik değerlendirmelerdir.

Tasarruf, ulusal ve yabancı tasarruflar olarak ikiye ayrılmaktadır. Kamu ve özel sektör tasarruflarının toplamı ulusal tasarrufları oluştururken, yabancı sermayeyi kısa veya uzun vadeli olarak ülkeye çekmek ya da dış borçlanmadan oluşan tasarruflar ise yabancı tasarrufları oluşturmaktadır. Ulusal tasarrufun miktarı ekonominin yeni sermaye oluşturma kapasitesini belirlediğinden önemli bir makroekonomik gösterge olarak kabul edilmektedir. Ulusal tasarrufların yetersiz olması durumunda yatırımların miktarı ve büyüme oranları düşmektedir. Bu durumda ya yatırımlardan vazgeçmek ya da yabancı tasarruflara başvurmak zorunlu hale gelmektedir (Karagöl ve Özcan, 2014: 9). Yabancı tasarruflar ise ya yabancı sermayeyi kısa veya uzun vadeli olarak ülkeye çekmek ya da dış borçlanmaya başvurmak biçiminde iki biçimde ülkeye giriş yapacaktır. Her iki durumda da cari işlemler açığı yükselmekte ve ülke ekonomisi dışsal şoklara açık hale gelip kırılgan bir yapıya dönüşmektedir. Bu bağlamda ülkeye giriş yapan kısa vadeli dolaylı yabancı sermayenin miktarı konjonktürel nedenlerden dolayı azaldığında veya ülkeyi terk ettiğinde iç talep daralmakta ve büyüme oranlarında düşmeye neden olmaktadır. Ülkelerin bu tür olumsuz durumlarla karşılaşmaması için yabancı tasarruflara olan bağımlılığını azaltması ve büyüme oranlarını yüksek seviyede devam ettirebilmesi için ulusal tasarruflarını arttırmaları gerekmektedir (Rijckeghem ve Üçer, 2008: 1). Ülkelerin büyüme oranlarını yüksek seviyede devam ettirmesi durumunda GSYH'da artış olacak ve kişi başı gelirin miktarı da artacaktır. Aksi takdirde hem büyüme, hem GSYH hem de kişi başı gelir ya bir noktada takılıp kalacak ya da düşecektir. Bu durumda ülkelerin orta gelir tuzağından kurtulması -en azından tasarruflar dikkate alındığında- mümkün görünmemektedir.

Bu bağlamda ülke içi potansiyel tasarrufların arttırılması bazı değişkenlere bağlıdır. Bu değişkenler; hükümetlerin ekonomi politikaları değişkenleri (faiz, enflasyon oranı, ticaret hadleri ve kamu tasarrufunun miktarı), finansal değişkenler (finansal serbestlik ve finansal derinlik), gelir ve büyüme değişkenleri (kişi başı GSYH ve ekonomik büyüme), demografik değişkenler (nüfusun yapısı, bağımlılık oranı ve kadınların işgücüne katılım oranı), dış değişkenler ve belirsizlikler (dışsal şoklar ve krizler) olarak sayılabilir (Özcan, Gunay ve Ertaç, 2003: 1407). Sayılan bu değişkenler bağlamında özellikle gelişmekte olan ve orta gelir tuzağından kurtulmak isteyen ülkelerin bu değişkenleri dikkate alıp ulusal tasarrufların oranını orta gelir tuzağından en kısa sürede çıkan ülkelerin seviyesine çıkarmaları gerekmektedir. Tablo 3'te bazı ülkelerin ulusal tasarruflarının ve yatırımlarının GSYH'ya oranı verilmiştir.

Tablo 3. Bazı Ülkelerde Ulusal Tasarrufların ve Yatırımların GSYH'ya Oranı (%)

Ülke	Ulusal Tasarrufların GSYH'ya Oranı					Yatırımların GSYH'ya Oranı				
	1995	2000	2005	2010	2013	1995	2000	2005	2010	2013
ABD	18.6	20.6	19.1	15	16.9	21.2	23.5	23.2	18.3	19.3
Rusya	27.6	36.7	30.4	26.1	24.1	25.4	18.6	19.4	21.7	22.6
Japonya	30.1	27.8	26.6	23.7	21.7	28	25.1	22.4	19.8	21
Çin	40.5	36.9	50	52	49.7	40.2	35.2	41.5	48	47.7
Kore	33.6	34.8	33	34.6	35.1	38.9	32.9	32.1	32	28.9
Malezya	33.9	35.9	38.7	34.2	30	43.6	26.8	22.3	23.2	26
Bulgaristan	14.7	12.5	14.5	21.4	22.8	15.7	17.9	27.5	22.8	20.9
Türkiye	21.1	17	16	13.3	12.6	23.4	23.5	23.2	19.5	20.5

Kaynak: IMF, World Economic Outlook Database, October 2014.

Tablodan da görüldüğü gibi Çin, Kore, Japonya ve Malezya'nın ulusal tasarruflarının GSYH'ya oranları % 33 ile % 50 arasında değişmektedir. Ancak Bulgaristan ve Türkiye gibi düşük orta gelir seviyesinde yaklaşık 50 yıl kalan ülkelerin ulusal tasarruf oranlarının düşüklüğü dikkate

değerdir. Fakat Bulgaristan'ın son yıllarda tasarruf oranını arttırdığını Türkiye'nin ise bu oranı düşürdüğünü görüyoruz. Bu bağlamda Türkiye'nin hem bu tasarruf oranlarıyla hem de tasarruf-yatırım açığıyla -diğer değişkenler dikkate alınmazsa- orta gelir tuzağından kurtulma ihtimali neredeyse imkânsızdır. Türkiye özelinde tasarruf oranlarının neden düşük olduğu ve nasıl arttırılabileceği konusunda farklı çalışmalara bakılabilir (Dünya Bankası, 2012; Özlale ve Karakurt, 2013).

3.2. Araştırma Geliştirme (Ar-Ge) Yatırımları ve İnovasyon Kapasitesinin Arttırılması

İktisat literatüründe ihracat ile ekonomik büyüme arasında doğrudan bir ilişkinin olduğu belirtilmektedir. Büyümenin kaynakları ile ilgili teorik literatürde özellikle Solow'un (1957) içsel büyüme modeli (endogenous growth) ve Romer'in (1986 ve 1990) çalışmaları, teknolojik ilerlemenin uzun dönemde ekonomik büyümenin temel kaynağı olduğunu ortaya koymuştur. Ar-Ge yatırımlarının ekonomik büyümeye yaptığı katkı konusunda ise birçok ampirik çalışma mevcuttur. Bu çalışmalardan bazıları; Griffith (2000), Sylwester (2001), Guellec ve Potterie (2001), Ulku (2004), Samimi ve Alerasoul (2009), Göçer (2013) ve Özcan ve Arı (2014) olarak sayılabilir.

Pessoa (2010: 152) Ar-Ge'nin ekonomik büyümeye katkısını şu şekilde açıklamaktadır: Ar-Ge çalışmaları ile bilim insanları ve araştırmacılar yeni bir fikir ortaya koyarlar ve bu yeni fikir mühendisler tarafından yeni bir ürüne dönüştürülür ve ürün üretim sürecine alınır. Bir sonraki aşamada ise ürün için pazarlama planı oluşturulup, piyasada ürüne olan talebin oluşması ve talebin (özellikle yurtdışı) arttırılması hedeflenir. Talep artışı ile birlikte ihracatın artması ise ekonomik büyümeye katkı yapar. Bu durum Ar-Ge ile ekonomik büyüme arasında doğrusal bir ilişkinin varlığını da doğrular. Ayrıca devlet tarafından Ar-Ge'ye yapılacak teşviklerin toplam faktör verimliliğini de arttıracığı ve özel sektörün Ar-Ge'ye daha fazla yatırım yapmaya yöneleceği vurgulanmıştır. Ancak gelişmekte olan ülkelerin Ar-Ge yatırımlarıyla ekonomik büyümelerini gerçekleştirebilmesi için bu yatırımlarını fiziki altyapı, eğitim, sağlık ve beşeri sermaye gibi yatırımlarla desteklemesi gerekmektedir. Aksi takdirde Ar-Ge yatırımlarının ekonomik büyümeye katkısı sınırlı kalacaktır (Pohjola, 2000:3).

Sürdürülebilir ekonomik büyüme rakamlarına ulaşmak isteyen ülkelerin birçoğu 1990'lı yıllardan itibaren Ar-Ge'ye yatırım yaparak bilim, teknoloji ve sanayide önemli atılımlar gerçekleştirmiş ve ihracatlarını da arttırarak gelişmiş ülke seviyesine ulaşmış ve kişi başı gelirlerini yüksek gelirli ülke düzeyine yükseltmeyi başarmışlardır. Ancak orta gelir tuzağını aşmakta zorlanan ve düşük ekonomik büyüme sorunlarıyla yüz yüze kalan gelişmekte olan ülkelerin de nitelikli eğitim, Ar-Ge ve inovasyon gibi konulara ağırlık vererek katma değeri yüksek ürünler üretmesi ve büyüme hızlarını sürdürülebilir hale getirmesi gerekmektedir (OECD, 2005:10; Göçer, 2013: 217-218).

Ar-Ge süreci ile yaratılan yeni ürünün temel girdisi kabul edilen bilgi, inovasyon ekonomisinin temel dayanağını oluşturur. Bu süreçte bilgiye dayalı olarak üretilen yeni ürün ileri teknolojiyle üretildiğinden, marjinal getirisi ve katma değeri daha yüksek olacaktır. Yani bir anlamda yeni bilgi ile üretilen ürün/ürünler, hem yüksek katma değere hem de toplam faktör verimliliğinde artışa neden olacaktır. Yeni ürünün patent hakları ile korunması durumunda ise patent sahibi firma için bir süreliğine tekelleci kâra da olanak sağlayacaktır (Kurtoğlu, 2014: 76).

Tablo 4'te bazı ülkelerin Ar-Ge harcamalarının ve yüksek teknoloji ürün ihracatının imalat sanayi ihracatı içindeki payının GSYH'ya oranları verilmiştir.

Tablo 4. Bazı Ülkelerde Ar-Ge Harcamaları ve Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı

Ülke	Ar-Ge Harcamalarının GSYH'ya Oranı (%)				Yüksek Teknolojili Ürün İhracatının İmalat Sanayi İhracatı İçindeki Payı (%)			
	1996	2000	2006	2012	1996	2000	2006	2012
ABD	2.44	2.66	2.55	2.79	31	34	30	18
Rusya	0.97	1.05	1.07	1.12	10	16	8	8
Japonya	2.77	3.00	3.41	--	26	29	22	17
Çin	0.57	0.90	1.39	1.98	12	19	31	26
Kore	2.42	2.30	3.01	--	24	35	32	26
Malezya	0.22	0.47	0.61	--	44	60	54	44
Bulgaristan	0.58	0.51	0.46	0.64	4	3	6	8
Türkiye	0.45	0.48	0.58	0.87	2	5	2	2

Kaynak: Dünya Bankası, World Development Indicators, Science&Technology.

Tabloda Ar-Ge harcamalarının GSYH'ya oranı incelendiğinde özellikle Kore, Japonya, ABD ve Çin gibi ülkelerin dikkati çektiği görülecektir. Bu ülkelerden Çin hariç diğer üç ülke yüksek gelir grubunda olmasına rağmen GSYH'dan Ar-Ge'ye ayırdıkları oranları aynı düzeyde tutmaya çalışmışlardır. Yüksek teknoloji ürün ihracatının oranı incelendiğinde Malezya'nın çok iyi, Türkiye'nin ise çok kötü durumda olduğu görülmektedir. Türkiye gibi orta gelir tuzağında olan ülkelerin GSYH'dan Ar-Ge'ye ayırdıkları oranları artırması, yüksek teknoloji ürün ihracatını (katma değeri yüksek) artırması ve böylece büyümesini sürdürülebilir hale getirmesi gerekmektedir.

3.3. Nitelikli İşgücü İçin Beşeri Sermaye Yatırımları

Geleneksel büyüme teorilerinde iktisadi büyüme ve kalkınmanın temel öğeleri olarak genellikle doğal kaynaklar, sermaye birikimi, işgücündeki artış, girişimcilik, kurumsal faktörler, teknolojik gelişme ve ticaret sayılmaktadır. Yani, doğal kaynaklar dışında kalan diğer bütün öğeler insana bağlı olmasına rağmen beşeri sermayenin etkisi genellikle ihmal etmiştir. (Koç, 2013: 242). Sadece fiziksel sermaye birikimine dayalı bir büyüme modelinin sürdürülebilir nitelikte olmadığı ileri sürülmüş ve sermaye birikiminin önündeki en önemli engelin azalan getiri oranları olduğu vurgulanmıştır. Fakat beşeri sermayenin uzun dönemde artan getirisinin olduğu ileri sürülmektedir. Özellikle eğitim ve sağlık yatırımları sonucu işgücünün verimliliği doğrudan yükselmekte ve sürdürülebilir bir ekonomik büyüme için önemli katkılar sağlamaktadır (Yeldan, 2012: 23). Acemoğlu ve arkadaşları ise (2014: 1), kurumların önemine vurgu yaparak beşeri sermayenin, toplam faktör verimliliğinin ve fiziksel sermayenin ekonomik büyümeye katkı yaptığını ileri sürmüşlerdir.

1980'lerin başından itibaren geleneksel üretim yöntemlerinin değişmesiyle (emek-yoğun üretimden, bilgi ve teknoloji-yoğun üretime geçiş) birlikte teknolojik gelişmeler ve beşeri sermayenin ekonomik kalkınmaya olan etkisi ve önemi artmaya başlamıştır. Bu bağlamda özellikle Solow (1957), Lucas (1988) ve Romer (1986, 1989 ve 1990) tarafından geliştirilen içsel büyüme teorisi, teknolojik gelişmeler ve beşeri sermayenin ekonomik büyümeye olan katkısını açıklamıştır. Sonraki yıllarda Stokey (1990), Griliches (1996), Krueger ve Lindahl (2000) ve Acemoğlu vd. (2014) tarafından yapılan çalışmalar, bilgi ve diğer sosyal altyapı harcamaları ile milli gelirdeki büyüme arasında doğrudan ve kuvvetli ilişkilerin olduğunu ortaya koymuştur. Beşeri sermaye kavramı ile ilgili üzerinde uzlaşmış tek bir tanım yoktur. Becker (1993: 16) eğitime, sağlığa ve kişisel beceriler kazandırma faaliyetlerine yapılan bütün harcamaların beşeri sermayeyi geliştirdiğini ve beşeri sermayeyi kişiden ayırmanın mümkün olmadığını ifade etmektedir. OECD (2011: 18) ise beşeri sermayeyi; bireylerde oluşan bilgi, beceri, yetkinlik ve niteliklerin bireyin sosyal ve ekonomik refahını arttırmaya yarayacak özelliklerin tümü olarak tanımlamaktadır. Küreselleşen dünya ekonomisinde diğer ülke ekonomileriyle rekabet edebilmenin şartlarından biri de nitelikli emeğin üretim sürecine katılmasıdır. İşgücünün niteliği özellikle okullardaki ve işyerlerindeki eğitimler sayesinde geliştirildikçe, ülkenin beşeri sermayesi de artmış olur. Aynı zamanda işgücünün sağlığının iyi olması durumu da beşeri sermayenin bir parçası olarak kabul

edilir (Kibritçioğlu, 1998: 207; Yılmaz, 2014). Beşeri sermaye birikimi sayesinde nitelikli işgücü daha fazla esnekliğe, mobiliteye ve girişimcilik özelliğine sahip olabilmektedir. Bu ise nitelikli işgücünün daha kısa süre işsiz kalmalarına ve yeni iş alanların da istihdam edilmelerine olanak sağlamaktadır (Çakmak ve Gümüş, 2005: 61).

Gelişmiş ekonomileri diğer ekonomilerden farklı kılan en temel özelliklerden biri de nitelikli emeğin üretim sürecine katılması ve böylece toplam faktör verimliliğine yaptığı katkıdır. Ekonomik büyüme ile ilgili son yıllardaki iktisat literatürü incelendiğinde özellikle bilgiye dayalı ekonomik gelişmenin önemine vurgu yapılmakta ve özel sanayi üretim faaliyetlerinin, sermaye çeşitliliği üretiminin ve teknik beceri dağılımının büyümeye öncülük ettiği belirtilmektedir. Bilgi sermayesinin birikimi aynı zamanda beşeri sermayenin üretilmesine dayanmaktadır (Yeldan, 2012: 25).

Kibritçioğlu (1998: 217), beşeri sermayenin ekonomik büyümeye katkısını şu şekilde açıklamıştır: Kamunun, bireylerin, hane halklarının ve özel sektörün sağlık ve eğitim yatırımları sonucu beşeri sermaye gelişecek, gelişen beşeri sermaye yaratıcılık (cerativity) ve yaparak öğrenme (learning by doing) süreci ile araştırma ve geliştirme faaliyetlerini yapacak ve bu sayede bilgi üretimi (teknolojik gelişme) ve inovasyon artacak ve sonuçta ekonomik büyüme sağlanacaktır.

Beşeri sermayenin göstergeleri olarak kabul edilen sağlık ve eğitimin, toplumun bireylerine hangi katkıları sağladığına ilişkin farklı ölçüm yöntemleri geliştirilmiştir. Stroombergen (2002) eğitim ile ilgili göstergeleri stok göstergeler ve yatırım göstergeleri olmak üzere iki grupta toplamıştır. Stok göstergeler olarak 25–64 yaş grubundaki bireylerin aldıkları eğitimin düzeyi, 25–64 yaş grubundaki bireylerin aldıkları eğitimin süreleri, yetişkinlerin yaş grubu itibarıyla eğitim düzeyleri ve cinsiyete göre eğitim düzeyleri vb. sayılmıştır. Yatırım göstergelerini ise milli gelirden eğitim harcamalarına ayrılan pay, eğitim seviyesi itibarıyla öğrenci başına ortalama harcamalar, öğrenme için harcanan zaman ve okula kayıt oranları vb. olarak ifade etmiştir.

Beşeri sermayedeki gelişmeleri gösteren bir başka çalışma Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 1990 yılından bu yana her yıl yayımlanan İnsani Gelişme Endeksi'dir (Human Development Indeks-HDI). İnsani Gelişme Endeksi, milli gelirdeki gelişmelerin yanı sıra insani gelişmeyi ölçüt alan ve eğitim, sağlık, çevre, cinsiyet eşitsizliği, istihdam, ücretler, çevre kirliliği ve temiz suya erişim gibi insani gelişmeyi ölçmeyi amaçlamaktadır.

OECD ise üyelerinin eğitim alanında beşeri sermayedeki gelişmelerini ölçmek için iki farklı ölçüt kullanmaktadır. Bu ölçütler Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı (Programme for International Student Assessment-PISA) ve Uluslararası Yetişkin Okuryazarlığı Araştırması'dır (The International Adult Literacy Survey-IALS) (OECD, 2001: 20). Özellikle PISA programı ortaöğretim öğrencilerinin farklı bilim dallarındaki başarılarını ölçmeye yarayan bir programdır.

Tablo 5'te bazı ülkelerin eğitim ve insani gelişme endeksi göstergeleri verilmiştir.

Tablo 5. Bazı Ülkelerde Eğitim ve İnsani Gelişme Endeksi Göstergeleri²

Ülke	Okul Öncesi Eğitimde Brüt Okullaşma Oranı % (2012)	Eğitim Harcamalarının GSYH Oranı % (2005-2012)	Eğitim Harcamalarının Toplam Kamu Harcamalarına Oranı % (2010)	Bilimsel Yayın Sayısı (2011)	İnsani Gelişme Endeksi Sıralaması (2013)
ABD	74	5.6	12.7	210.000	5
Rusya	91	4.1	---	14.151	57
Japonya	88	3.8	9.5	47.106	17
Kore	118	5.0	23	25.593	15
Malezya	70	5.1	18.4	2092	62
Bulgaristan	86	4.1	11.2	650	58
Kosta Rika	74	6.3	---	106	68
Türkiye	44	2.9	13.7	8328	69

Kaynak: Dünya Bankası, Kalkınma Bakanlığı ve BM Kalkınma Programı İnsani Gelişme Endeksi İstatistikleri.

² Eğitim harcamalarının toplam kamu harcamalarına oranına ait veriler 2010 yılına kadar bulunmuş olup, Rusya ve Kosta Rika'ya ait veriler elde edilememiştir.

Tabloda eğitim göstergeleri verilen ülkelerin durumları incelendiğinde; Kore hem okul öncesi okullaşma oranı hem de eğitim harcamalarının GSYH oranı diğer ülkelere göre daha iyi durumdayken, Türkiye sekiz ülke arasında en kötü durumdadır. Okul öncesi okullaşma oranı dışında Türkiye'nin GSYH'dan eğitim harcamalarına ayırdığı oranı yükseltmesi gerekmektedir. Ancak bu oranın rakamsal olarak artırılması yanında, eğitimin niteliğinin de artırılması zorunludur. Ayrıca UNDP (2014) tarafından yayımlanan İnsani Gelişme Endeksi incelendiğinde 2013 yılı itibariyle Türkiye (son yıllardaki düzelmeye rağmen) 187 ülke arasında 69. sırada yerini almıştır. OECD tarafından yapılan PISA ölçümlerinde ise Türkiye 34 OECD üyesi ülke arasında son sıralarda yer alırken, Kore ve Japonya ilk sıralarda yer almaktadır. Bütün bu veriler dikkate alındığında, Türkiye'nin gelişmiş ülkelerle olan gelir farkını kapatması için özellikle eğitim alanında daha etkin ve verimli bazı önlemler alması ve bu politikaları uygulaması gerekmektedir. Aksi takdirde gelişmiş ülkelerin gelir seviyesine ulaşmada önemli bir etken olan nitelikli işgücü ihtiyacı karşılanmamış olur.

3.4. Fikri Mülkiyet ve Patent Haklarının Korunması

Fikri mülkiyet hakları önceleri sadece fikri haklar konusunu oluşturan hakların sınırlarını, kullanım şekillerini ve hakların ihlali halinde hukuki yaptırımları tespit eden kurullarla belirlenmişken günümüzde özellikle teknoloji ve inovasyondaki gelişmeler sonucunda, hak konusu ürün ve hizmetlerin, yaratıcılık, inovasyon ve rekabet edebilirlik süreçlerini de içine alan bir yapıya kavuşmuştur. Bu bağlamda fikri mülkiyet hakları teknoloji, ekonomi ve ticareti birbirine bağlayan bir sistemler bütünü olarak görülmektedir (DPT-ÖİK, 2007:1).

Birleşmiş Milletlere bağlı bir kuruluş olarak 1967 yılında kurulan Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (World Intellectual Property Organization-WIPO) kuruluş sözleşmesinin ikinci maddesinde fikri mülkiyete ilişkin hakların kapsamına şu hakları almıştır: Edebi, sanatsal ve bilimsel çalışmalar, insan emeğinin tüm alanlardaki buluşları, bilimsel buluşlar, endüstriyel tasarımlar (ticari markalar, hizmet markaları), ticari unvan ve isimler, haksız rekabete karşı koruma ve sınai, bilimsel edebi ya da sanatsal alanlarda fikri mülkiyete konu olan faaliyetlerden kaynaklanan diğer tüm haklar.

Bu bağlamda fikri mülkiyet hakları, bu haklara konu olan herhangi bir ürünü üreten gerçek veya tüzel kişiye bu emeği karşılığında herkese karşı ileri sürebileceği tekeli haklar tanımaktadır. Fikri mülkiyet haklarıyla ilgili düzenlemeler yoluyla yaratıcılık ve yenilikçiliğin teşvik edilerek sürdürülebilir hale getirilmesi, ekonomik büyümenin ve buna bağlı olarak istihdamın desteklenmesi, kültürel ve teknolojik ilerlemeye katkıda bulunması hedeflenmektedir (DPT-ÖİK, 2007: 2).

Fikri mülkiyetin küresel rekabet açısından önemi gün geçtikçe artmaktadır. Farklı gelişme düzeyindeki ülkeler olanakları ve birikimleri çerçevesinde yeni fikri ürünlerin geliştirilmesi için kaynaklarını harekete geçirmektedirler. Bu ülkeler ayrıca inovasyon politikaları geliştirmeye çalışmakta ve etkin fikri mülkiyet koruması sağlamak için çeşitli yasal ve idari düzenlemeler yapmaktadırlar (Boztosun, 2007: 10).

Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü patenti ise şu şekilde tanımlamıştır: Patent, bir ürün ya da bir şey yapmanın yeni bir yolunu sağlayan bir süreç ya da bir soruna yeni bir teknik çözüm sunan bir buluş için verilen bir haktır. Bir başka tanıma göre ise; hem buluş üzerindeki tekel niteliğindeki hakkı kullanma yetkisini hem de bu yetkiyi ispatlayan belgeyi ifade eder. Yani patent kavramı, patent hakkını da içine alacak şekilde buluş sahibinin yaratıcı düşüncesinin, belirli bir zaman dilimi içinde ve yasal hükümler çerçevesinde koruma altına alındığını gösteren belgedir (Karahana vd., 2007: 161).

OECD (1997: 7)'ye göre etkin bir patent sistemi teknolojik yenilik sürecine üç aşamada yardımcı olabilir: Birinci aşamada bir patent, buluşu yapan kişiye Ar-Ge yatırımlarıyla ilgili ilk maliyetlerini karşılamaya olanak tanıyacak bir şekilde belirli bir süre buluşuna tekelci bir hak sağlar. Bu nedenle patent sistemi yenilik ve araştırma faaliyeti için bir uyarıcı bir etkide bulunur.

(ii) Tekelci hakkı içeren zaman süreci, satılabilir ürünlere yönelik buluşun gelişimi için uygun bir piyasayı yaratmayı, buluşu yapana garanti eder. (iii) Patent sistemi dünya çapında teknolojik bilgi deposunun toplanması, sınıflandırılması ve yayılması için yapı oluşturur.

Patentlerin bir amacı da teknolojinin yayılmasıdır. Bu durum patent süresinin neden sınırlı ve yenilenemez olması gerektiğini ve bir buluş veya sınai bir patentin başvuru anında kamuoyuna açıklanması zorunluluğunu da açıklamaktadır. Yani patentler kamuoyuna duyurulmakta ve patent dokümanları en mükemmel teknolojik bilgi kaynakları halini almaktadır. Dünyada her yıl 1,5 milyonu aşkın patent dokümanının yayımlandığı tahmin edilmektedir. Gelişmekte olan birçok ülke için patent dokümanları, Ar-Ge faaliyetlerini hızlandırmanın ve teknoloji transferine aracılık yapmanın bir yoludur (Soyak, 2005: 12-13).

Tablo 6’da bazı ülkelerin patent başvuru sayısı ile kabul edilen patentlerin sayısı verilmektedir.

Tablo 6. Bazı Ülkelerin Patent Başvurusu ve Kabul Edilen Patentlerin Sayısı

Ülke	Patent Başvuru Sayısı				Kabul Edilen Patent Sayısı			
	1995	2000	2005	2012	1995	2000	2005	2012
ABD	228142	295895	390733	542815	96855	145188	129967	213186
Rusya	24444	32337	32253	44211	25299	15563	20543	24119
Japonya	368861	419543	427078	342746	109100	121546	116306	225997
Kore	78499	102010	160921	188915	11824	31914	64011	92243
Malezya	4052	6227	6286	6940	1753	405	2508	1629
Bulgaristan	731	940	313	259	297	206	101	58
Kosta Rika ³	---	---	---	610	---	---	---	8
Türkiye	1690	3433	1146	4666	763	295	269	907

Kaynak: World Intellectual Property Organization-WIPO, Statistics Data Center.

Tablo 6 incelendiğinde patent başvuru sayısı ile kabul edilen patent sayılarında ilk yıllarda Japonya daha iyi durumdayken, ilerleyen yıllarda ABD, Japonya’yı gerilerde bırakmıştır. Gelişmekte olan ülke kategorisindeki Malezya, Türkiye’den daha iyi durumdadır.

3.5. İşgücü Piyasası Reformu

II. Dünya Savaşı’ndan sonra savaşın neden olduğu yıkımı onarmak ve ekonomilerini yeniden yapılandırmak isteyen ülkeler (özellikle Avrupa ülkeleri), yoğun işgücü ihtiyacı ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu işgücü ihtiyaçlarının önemli bir bölümünü diğer ülkelerden karşılayan bu ülkeler, 1970’li yıllarda yaşanan ekonomik krizlerden -diğer birçok ülke gibi- olumsuz etkilenmişlerdir. 1980’li yıllarda ivme kazanan küreselleşme olgusu ve sonraki yıllarda meydana gelen krizlerin de etkisiyle işsizlik son yılların en büyük ekonomik ve sosyal sorunlarından biri haline gelmiştir. Gelişmekte olan birçok ülke reel ücretleri düşük tutarak gelişmiş ülkelerle bir ölçüde rekabet edebilmiş ancak bu durumun uzun bir süre sürdürülmesi mümkün olmamıştır. Gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ekonomilerle uluslararası alanda rekabet edebilmesi için yapısal bazı reform önlemleri alması gerekmektedir. Bu önlemlerden biri de işgücü piyasasında reform yapmaktır. İşgücü piyasasında reformun içeriğinin ne olması gerektiği konusundaki görüşlerde bir mutabakat yoktur. Görüşler daha çok temel inançlardaki farklılıkları yansıtacak şekilde kutuplaşmıştır.

Scarpetta (1998: 12), işgücü piyasasındaki yapılması gereken reformları şu şekilde sıralamıştır: Pasif ve aktif işgücü piyasası politikaları, istihdam koruyucu mevzuat, işgücü üzerindeki vergiler ve işgücü piyasası kurumları. Pasif işgücü piyasası için çalışanların işsiz kalması durumunda yaşam standartlarındaki ani düşüşü önleyecek bir gelir desteğinin sağlanması (işsizlik sigortası benzeri bir uygulama). Aktif işgücü piyasası ise genellikle üç temel amaç için düzenlenmektedir: i) insan kaynaklarının hareketliliği; ii) işgücünün eğitimi ve iii) uzun dönem işsiz kalan dezavantajlı çalışanların iş olanaklarının geliştirilmesi.

İşgücü piyasasında yaşanan sorunların çözümü için reform yapılmasını savunan bir diğer kurum OECD’dir. OECD; 1994 tarihli Jobs Study başlıklı çalışmasında, aşağı doğru ücret

³ Kosta Rika ile ilgili veriler 2010 yılından itibaren verilmektedir.

esnekliğinin önemini vurgulayarak, iş güvencesinin gevşetilmesini ve işsizlik yardımlarının sınırlandırılması gerektiğini ifade etmiştir. OECD ile benzer görüşleri vurgulayan IMF ise; asgari ücretlerin düşürülmesini, iş güvencesinin gevşetilmesini ve işsizlik yardımlarının sınırlandırılmasının önemine dikkat çekmiştir (Howell, 2005: 2).

Görüldüğü gibi konuya farklı bakış açılarıyla bakılmakla birlikte temel reform önerilerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Kayıt dışı istihdamın azaltılması, işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi, işgücüne katılım oranının artırılması (özellikle kadınların), nitelikli işgücü oranının ve mesleki eğitimlerin artırılması, istihdamı koruma ve istihdam yaratma ve sosyal güvenlik sistemi kapsamına alınacak çalışan sayısının artırılması (Kalkınma Bakanlığı: 2014; Gürsel, 2011: 33). Bu bağlamda işgücü piyasasında reform uygulamalarını başaran Güney Kore, Almanya, Polonya ve Norveç gibi ülkelerin deneyimleri incelemeye değerdir (Öz, 2010).

Gelişmiş ülkelere oranla Türkiye’de işgücü piyasasının temel sorunları incelendiğinde, nitelikli işgücü oranının düşük olması, kayıt dışı istihdam oranının yüksekliği, kadınların işgücüne katılım oranının yetersiz olması ve mesleki eğitilmiş işgücünün azlığı temel sorunlar olarak sayılabilir. Aşağıdaki tabloda bazı ülkelere ait nüfus ve işgücü verileri yer almaktadır.

Tablo 7. Bazı Ülkelerin Nüfus ve İşgücü Göstergeleri

Ülke	15-64 Yaş Grubunun Toplam Nüfusa Oranı (2013) (%)	İşsizlik Oranı (2012) (%)	Kadınların İşgücüne Katılım Oranı (2012) (%)	Toplam İstihdam İçinde Tarımın Payı (2012) (%)
ABD	66	8	57	2
Rusya	71	6	57	10
Japonya	62	4	48	4
Kore	73	3	50	7
Malezya	69	3	50	13
Bulgaristan	67	12	44	6
Kosta Rika	69	8	46	13
Türkiye	67	9	29	24

Kaynak: Dünya Bankası, World Development Indicators, Social Protection&Labor.

Tablodan da görüldüğü gibi Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranı % 29 iken diğer ülkelerde bu oran % 44-57 aralığındadır. Türkiye açısından diğer bir sorun toplam istihdam içinde tarımın payının yüksek olmasıdır.

3.6. Toplam Faktör Verimliliğinin Artırılması

Bir ülkenin ekonomik büyümesine katkı sağlayan demografi, doğal kaynak arzı ve tasarruf oranları gibi faktörlerin sınırları aynı zamanda büyümeyi de kısıtlayabilmektedir. Üretim faktörleri sürekli artırılabilirse bile ölçeğe göre azalan getiri ekonomik büyümeyi yine kısıtlayacaktır (Serdaroğlu, 2013: 1). Bu bağlamda verimlilik, sürdürülebilir büyümenin en temel ögesidir ve verimlilik artışları ülkelerin uzun dönemli büyüme performanslarını belirleyen önemli etkenlerden biridir. Toplam faktör verimliliği (TFV) büyüme/kalkınma çabalarının değerlendirilmesinde temel bir gösterge olarak kullanılmaktadır. TFV, hem ülkeler arasındaki büyüme farklılıklarını nedenlerini açıklamakta hem de büyümenin itici gücü olarak hangi üretim faktörünün daha etkin kullanıldığını belirlemektedir (Vergil ve Abasız, 2008: 160).

Easterly ve Levine (2001)’ye göre, ekonomilerin gelişiminin asıl itici gücü, toplam faktör verimliliğidir. Sermaye ve işgücü girdilerinin etkisi daha az önemdedir ve ülke ekonomileri arasında kişi başı gelir seviyesi açısından aradaki fark giderek açılmaktadır ve bunun temel nedeni toplam faktör verimliliğidir. Uzun dönemde sürdürülebilir büyümeye ve TFV’ye katkı yapacak faktörler olarak; tasarruf oranı, beşeri sermaye ve Ar-Ge’ye yapılan harcamalar, vergi sistemi, teknolojik gelişme ve inovasyon kapasitesi, ticari ve finansal açıklık, altyapı, rekabetçilik, finansal gelişmişlik ve kurumsal yapı sayılmaktadır (Serdaroğlu, 2013: 6; Gürsel, 2011: 13).

TFV'nin ekonomik büyümeye katkısını ölçmeye çalışan birçok ampirik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların öncüleri olarak Abramovitz (1956) ve Solow (1957) sayılabilir. Sonraki yıllarda büyüme muhasebesinin kullanımı yoluyla ülkeler arasında yakınsama sürecini açıklamaya yönelik çalışmalar yapılmıştır (Dowrick ve Nguyen, 1989; Young, 1995). Kurado ve Nomura ise 1999 yılında yaptıkları çalışmayla, Japonya ve OECD ekonomilerini incelemişler ve yatırımlardaki artışlara rağmen TFV'nin büyümeye katkı yapmadığını, çünkü TFV ölçümünde yanlışlıklar yapıldığını ileri sürmüşlerdir (Ateş, 2012).

Hulten (2000: 31), TFV ile ilgili son yıllarda yapılan araştırmaların gelişimini şu şekilde açıklamaktadır: i) Ekonometrik modelleme çalışmaları yoluyla TFV ölçümlerine ilgi artmaktadır, ii) TFV'nin makro ölçümlerinden, sektör ya da firma düzeyinde ölçümlerine geçilmiştir, iii) rekabetçi piyasa varsayımları yerine, aksak rekabet piyasa varsayımları kullanılmaktadır, iv) Ar-Ge ve patentin verimlilikteki değişime yaptığı katkı açıklanmaya çalışılmıştır ve v) inovasyon gibi sermaye ve işgücünün verimliliğini artıran üretim sürecindeki gelişmelerin yanında, ürünlerin kalitesindeki gelişmelere de önem verilmektedir.

SONUÇ

1980'lerde başlayan ve giderek ivme kazanan, derinleşen ve zamanla çok boyutlu hale gelen küreselleşme süreci, ülkelere büyüme ve gelişme yönünde önemli fırsatlar sunduğu kadar, bazı sorunlara da neden olmuştur. Küreselleşme ile birlikte bir yandan ülkeler arasında rekabet giderek artarken, öte yandan ülkeler sürdürülebilir ve yeterli büyüme hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar. Özellikle gelişmekte olan bazı ülkelerin son yıllarda gösterdiği güçlü büyüme performansı sonucu kişi başına düşen milli gelirleri gelişmiş ülkelerin seviyelerine yaklaşmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin önemli bir kısmı ise bu büyüme performansını gösterememiştir. Bu ülkelerde yıllık büyüme hızının yeterli seviyede artmaması ve hatta bazı dönemlerde gerilemesi önemli bir sorun olmakta ve bu ülkelerin işgücü ve hammadde maliyet avantajına dayalı kolay büyüme kaynakları zamanla "karşılaştırmalı üstünlüğünü" kaybetmektedir.

Bilginin önemi ve değeri gün geçtikçe artmakta, yenilik ve fark yaratma en önemli rekabet unsurlarından biri durumuna gelmektedir. Önümüzdeki yıllarda bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelere bağlı olarak bilgiye dayalı üretim, büyümenin temel belirleyici gücü olmaya devam edecektir. Gelişmiş ülkeler genellikle bilgiye dayalı üretim süreciyle yüksek katma değer yaratan üretim ağına sahip olmuş, ihracat oranlarını artırmış ve büyüme oranlarını sürdürülebilir ve yeterli hale getirmişlerdir. Gelişmekte olan ülkeler ise daha çok katma değeri düşük ürünleri üretmiş ve üretim yapılarını değiştirememişlerdir. Bu durum gelişmekte olan ülkelerin büyüme oranlarının istikrarsız ve yetersiz kalmasına neden olmuştur.

Orta gelir tuzağından kısa sürede çıkan ve üst gelir seviyesine ulaşan Japonya, Kore, Singapur gibi ülke örnekleri incelendiğinde bu ülkelerin yüksek katma değerli ürünleri üretip gelişmiş ülkelerle rekabet edebildikleri söylenebilir. Bu bağlamda Türkiye gibi orta gelir tuzağında olan gelişmekte olan ülkelerin orta gelir tuzağından kurtulabilmesi için birçok alanda köklü reformlar ve önlemler alması gerekmektedir. Bu ülkelerin öncelikle ulusal tasarruf oranlarını arttırması ve tasarruf-yatırım açığı kapatması, araştırma-geliştirme (Ar-Ge) ve teknolojik yatırımlara öncelik vermesi, vasıflı işgücü için beşeri sermayeyi geliştirmesi, fikri mülkiyet haklarını koruması ve işgücü piyasalarında reform yapması gerekmektedir. Bu tür reformlarla gelişmekte olan ülkeler üretimde verimliliği arttırıp, farklı ve nitelikli ürünler üretip bu ürünleri dünya piyasalarına satarak, ekonomide sürdürülebilir büyümeyi sağlayabilir ve kişi başına düşen milli gelirini arttırabilir. Ayrıca bu ülkelerin enerji ithalatıyla doğrudan ilişkili olan cari işlemler açığı azaltması ve ihracata dayalı büyüme modeline geçiş yapması gerekmektedir. Çünkü iç talebe dayalı büyüme modelinin sürdürülebilir olmadığı ve büyümenin iç ve dış konjonktürel gelişmelere bağlı olarak istikrarsız bir özellik göstereceği bilinmektedir.

KAYNAKÇA

- Abramovitz, M. (1956), "Resource and Output Trends in the United States since 1870" *American Economic Review*, 46(2), 5-23.
- Acemoğlu, D., Gallego, F. A. ve Robinson J. A. (2014), "Institutions, Human Capital and Development", *NBER Working Paper Series*, 19933, National Bureau of Economic Research.
- Agénor, P. R., Canuto, O. ve Jelenic, M. (2012), "Avoiding Middle-Income Growth Traps", *Economic Premise*, November, The World Bank, Washington DC, USA.
- Ateş, S. (2012), "Türkiye İmalat Sanayinde Toplam Faktör Verimliliği ve Uzun Dönem Büyüme İlişkileri", *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*, 2012/170.
- Becker, G.S. (1993), *Human Capital a Theoretical and Empirical Analysis with Special Referrence to Education*, National Bureau of Economic Research (NBER), The University of Chicago Press, Chicago.
- Boztosun, N. A. O. (2007), "Fikri Mülkiyet ve Küresel Rekabet", TÜSİAD-Sabancı Üniversitesi Rekabet Forumu, 08.
- Çakmak, E. ve Gümüş, S. (2005), "Türkiye'de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz (1960-2002)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 60(1), 59-72.
- Dowrick, S. ve Nguyen, D. (1989), "OECD Comparative Economic Growth 1950-85: Catch-up and Convergence" *American Economic Review*, 79(5), 1010-1030.
- DPT (2007), "Fikri Mülkiyet Hakları Özel İhtisas Komisyon Raporu", Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013, Ankara.
- Duesenberry, J.S. (1949), *Income, Saving and the Theory of Consumption Behavior*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press,.
- Dünya Bankası ve T.C. Kalkınma Bakanlığı (2012), "Yüksek Büyümenin Sürdürülebilirliği: Yurtiçi Tasarrufların Rolü", Ülke Ekonomik Raporu, Rapor No.66301.
- Dünya Bankası, World Development Indicators, Science&Technology <http://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS/countries> (Erişim Tarihi: 25.10.2014).
- Easterly, W. ve Levine, R. (2001), "It is not Factor Accumulation: Stylized Facts and Growth Models", *The World Bank Economic Review*, 15, 177-219.
- Eğilmez, M. (2012), "Orta Gelir Tuzağı ve Türkiye" 16.12.2012, <http://www.mahfiegilmez.com>, (Erişim Tarihi: 20.10.2014).
- Eichengreen, B., Park, D. ve Shin, K. (2011), "When Fast Growing Economies Slow Down: International Evidence and Implications for China", *NBER Working Paper Series*, 16919, National Bureau of Economic Research, March.
- Eichengreen, B., Park, D. ve Shin, K. (2013), "Growth Slowdowns Redux: New Evidence on the Middle-Income Trap", *NBER Working Paper Series*, 18673, National Bureau of Economic Research, January.
- Felipe, J. (2012), "Tracking the Middle Income Trap: What is It, Who is in It, and Why?", Part 2. *Asian Development Bank Economics Working Paper Series*, No: 307.
- Felipe, J., Abdon, A. ve Kumar, U. (2012), "Tracking The Middle-Income Trap: What Is It, Who Is In It, and Why?", *Levy Economic Institute Working Paper* No:715.
- Flaen, A., Ghani, E. ve Mishra, S. (2013), "How to Avoid Middle Income Traps? Evidence From Malaysia", The Worldbank, *Policy Research Working Paper* 6427, Washington DC, USA.
- Foxley, A. ve Sosso, F. (2011), "Making the Transition from Middle-Income to Advanced Economies", Carnegie Endowment, *The Carnegie Papers*.
- Friedman, M. (1957), *A Theory of Consumption Function*, Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Gill, I. ve Kharas, H. (2007), "An East Asian Renaissance: Ideas for Economic Growth", *The World Bank*, Washington DC, USA.

Göçer, İ. (2013), “Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri”, *Maliye Dergisi*, 165 (2), 215-240.

Griffith, R. (2000), “How Important is Business R&D for Economic Growth and Should the Government Subsidise it?”, *The Institute for Fiscal Studies Briefing Note* No. 12, London.

Griliches, Z. (1996), “Education, Human Capital and Growth: A Personnel Perspective”, *NBER Working Paper Series*, 5426, National Bureau of Economic Research.

Guellec, D. ve Potterie, B.P. (2001), “R&D and Productivity Growth: Panel Data Analysis of 16 OECD Countries”, *OECD Economic Studies*, No.33, 2001/II, 103-126.

Gürsel, S. (2011), “Büyüme Sorunu ve Reform Ajandası”, *Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi (BETAM)*.

Gürsel, S. ve Soybilgen, B. (2014), “Türkiye Uzun Yıllar Orta Gelir Tuzağından Kurtulmayabilir”, *BETAM Araştırma Notu* 14/169, İstanbul.

Howell, D. R. (2005), “Fighting Unemployment: Why Labor Market ‘Reforms’ Are Not the Answer”, http://www.nachdenkseiten.de/upload/pdf/hinw_051214.pdf (Erişim Tarihi: 02.11.2014).

Hulten, C.R. (2000), “Total Factor Productivity: A Short Biography” *NBER Working Paper Series*, 7471, National Bureau of Economic Research.

IMF (2014), World Economic Outlook Database, October.

Jankowska, A., Nagengast, A. ve Perea, J. R. (2012), “The Product Space and the Middle-Income Trap: Comparing Asian and Latin American Experiences”, OECD Development Centre, *Working Paper* No.311.

Kalkınma Bakanlığı (2014), “İstihdam ve Çalışma Hayatı Özel İhtisas Komisyon Raporu”, Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018, Ankara.

Kanchoochat, V. ve Intarakumnerd, P. (2014), “Tigers Trapped: Tracing the Middle-Income Trap through the East and Southeast Asian Experience”, *Berlin Working Papers on Money, Finance, Trade and Development*, No: 4.

Karagöl, E. T. ve Özcan, B. (2014), “Sürdürülebilir Büyüme İçin Tasarruf”, *Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA)*, (92).

Karahan, S., Suluk, C., Saraç, T. ve Nal, T. (2007), *Fikri Mülkiyet Hukukunun Esasları*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Keynes, J.M. (1936), *The General Theory of Employment, Interest, and Money*, London: Macmillan.

Kharas, H. ve Kohli, H. (2011), “What is the Middle Income Trap, Why do Countries Fall into It, and How Can It Be Avoided?”, *Global Journal of Emerging Market Economies* 3(3), 281-289.

Kibritçioğlu, A. (1998), “İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53(1-4), 207-230.

Koç, A. (2013), “Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yatay Kesit Analizi ile AB Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Maliye Dergisi*, 165(II), 241-258.

Krueger, A. B. ve Lindahl, M. (2000), “Education for Growth: Why and for Whom?”, *NBER Working Paper Series*, 7591, National Bureau of Economic Research.

Kurtoğlu, Y. (2014), “Orta Gelir Tuzağından Çıkış”, *Ekonomik Yaklaşım*, 25(90), 71-90.

Lucas, R. E. (1988), “On the Mechanics of Economic Development”, *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.

Modigliani, F. (1966), “The Life Cycle Hypothesis of Saving, the Demand for Wealth and the Supply of Capital”, *Social Research*, (33),160–217.

Modigliani, F. (1970), “The Life-Cycle Hypothesis of Saving and Inter-Country Differences in the Saving Ratio”, In W. Eltis, M. Scott, & J. Wolfe (Eds.), *Induction, Growth and Trade*, Essays in honor of Sir Roy Harrod. Oxford: Clarendon.

- OECD (1997), "Patents and Innovation in the International Context", OCDE/ GD (97) 210, Paris.
- OECD (2005), "Oslo Manual: Guidelines for Collecting and Interpreting Technological Innovation Data", Third Edition. Paris.
- OECD (2011), "The Well-Being of Nations The Role of Human and Social Capital", Paris.
- Ohno, K. (2010), "The Middle Income Trap Implications for Industrialization Strategies in East Asia And Africa", Grips Development Forum, *Three Policy Discussion Papers*.
- Öz, S. (2010), "Kriz ve İşsizlik: Başarı Örnekleri ve Çözüm Önerileri", *TÜSİAD-Koç University Economic Research Forum Working Paper Series*, Working Paper 1024.
- Öz, S. (2012), "Orta Gelir Tuzağı", *Ekonomik Araştırma Forumu Politika Notu* 12-06, Ağustos.
- Özcan, B. ve Arı, A. (2014), "Araştırma-Geliştirme Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi", *Maliye Dergisi*, 166(I), 39-55.
- Özcan, K. M., Gunay, A ve Ertaç, S. (2003), "Determinants of Private Savings Behaviour in Turkey," *Applied Economics*, (35), 1405-1416.
- Özlale, Ü. ve Karakurt, A. (2013), "Türkiye’de Tasarruf Açığının Nedenleri ve Kapatılması İçin Politika Önerileri", *Bankacılar Dergisi*, 23 (83), 1-34.
- Pessoa, A. (2010), "R&D and Economic Growth: How Strong Is the Link?", *Economic Letters*, 107, 152-154.
- Pohjola, M. (2000), "Information Technology and Economic Growth: A Cross-Country Analysis", *WIDER Working Papers* No.173, World Institute for Development Economics Research, 1-20.
- Rijkeghem, C. V. ve Üçer, M. (2008), "Türkiye’de Özel Tasarruf Oranının Gelişimi ve Belirleyicileri: Ekonomi Politikaları Açısından Bir Değerlendirme", *Ekonomik Araştırma Forumu Araştırma Notu* 08-02.
- Romer, P.M. (1986), "Increasing Returns and Long-Run Growth", *The Journal of Political Economy*, 94(5), 1002-1037.
- Romer, P.M. (1990), "Endogenous Technological Change", *The Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.
- Samimi, A. J. ve Alerasoul, S. M. (2009). "R&D and Economic Growth: New Evidence from Some Developing Countries", *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 3 (4), 3464-3469.
- Scarpetta, S. (1998), "Labour Market Reforms and Unemployment: Lessons from The Experience of the OECD Countries", *Inter-American Development Bank Working Paper* 382.
- Schultz, P. T. (1999), "Labor Market Reforms: Issues, Evidence and Prospects", *Yale University Economic Growth Center*, Discussion Paper No. 802.
- Serdaroğlu, T. (2013), "Türkiye’de Finansal Açıklık ve Toplam Faktör Verimliliği", Kalkınma Bakanlığı Uzmanlık Tezi, Ankara.
- Solow, R.M. (1957), "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *Quarterly Journal of Economics*, 70, 65-79.
- Soyak, A. (2005), "Fikri ve Sınai Mülkiyet Hakları: Tanımı, Tarihsel Gelişimi ve GOÜ’ler Açısından Önemi", *Legal Fikri ve Sınai Haklar Dergisi*, (1) 1, 11-30.
- Stokey, N. L. (1990), "Human Capital, Product Quality, and Growth", *NBER Working Paper Series*, 3413, National Bureau of Economic Research.
- Stroombergen, A., Rose, D. ve Nana, G. (2002), *Review of Statistical Measurement of Human Capital*, Statistics New Zealand.
- Sylwester, K. (2001). "R&D and Economic Growth", *Knowledge, Technology, & Policy*, 13 (4), 71-84.
- Şimşek, M. (2014), "How Turkey Will Escape the Middle-Income Trap", *Wall Street Journal*, 30 Eylül, <http://online.wsj.com/articles/how-turkey-will-escape-the-middle-income-trap-1412100409> (Erişim Tarihi: 3.10.2014).

Ulku, H. (2004), "R&D, Innovation, and Economic Growth: An Empirical Analysis", *IMF Working Paper*, 04/185.

UNDP (2014), "Human Development Report, Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerability and Building Resilience", Washington DC.

Vergil, H. ve Abasız, T. (2008), "Toplam Faktör Verimliliği, Hesaplanması ve Büyüme İlişkisi: Collins Bosworth Varyans Ayırıştırması", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16) 2, 160-188.

Vivarelli, M. (2014), "Structural Change and Innovation as Exit Strategies from the Middle Income Trap", The Institute for the Study of Labor, *Discussion Paper* No. 8148.

WIPO, <http://www.wipo.int/patents/en/> (Erişim Tarihi: 20.10.2014).

World Development Report (2012), "*Gender Equality and Development*", The World Bank, Washington DC, USA.

World Bank (2013), "*China 2030 Building A Modern Harmonious, and Creative Society*", The World Bank, Washington DC, USA.

Yeldan, E. (2012) "Türkiye Orta Gelir Tuzağına Yaklaşırken", *İktisat ve Toplum*, 2 (21-22), 26-30.

Yeldan, E. (2012), "Türkiye Ekonomisi İçin Beşeri Sermaye ve Bilgi Sermayesi Birikimine Dayalı Bir İçsel Büyüme Modeli", *Ekonomi-TEK (Türkiye Ekonomi Kurumu)*, 1(2), 21-60.

Yeldan, E., Taşçı, K., Voyvoda, E. ve Özsan, M. E. (2012), *Orta Gelir Tuzağı'ndan Çıkış: Hangi Türkiye?* Cilt 1: Makro/Bölgesel/Sektörel Analiz, TÜRKONFED Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu, İstanbul.

Yıldırım, K. ve Karaman, D. (1999), *Makroekonomi*, Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayın No:145, Eskişehir.

Yılmaz, G. (2014), "Turkish Middle Income Trap and Less Skilled Human Capital", *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Working Paper*, 14/30, Ankara.

Young, A. (1995), "The Tyranny of Numbers: Confronting The Statistical Realities of The East Asian Growth Experience" *Quarterly Journal of Economics*, 110(3), 641-680.

ÜRETİM YAPAN KOBİ'LERDE KARAR SÜRECİNE MUHASEBE BİLGİ SİSTEMİNİN ETKİLERİ: TRB1 BÖLGESİNDE YAPILAN BİR ARAŞTIRMA

*Effects of the Accounting Information Systems to the Decision Process of SMEs Making
Manufacture: A Research Made In TRB1 Region*

Özcan DEMİR¹

Meltem GÜL²

ÖZET

Günümüzde ekonominin temel yapı taşı olarak karşımıza çıkan KOBİ'ler; yapısal özellikleri bakımından pek çok avantajlı yönleri olmalarına rağmen, yönetim ve ölçek olgusu bakımından pek çok sorunlarla karşımıza çıkmaktadırlar.

Karar süreci KOBİ'lerde işletme sahibi, ortakları veya az da olsa profesyonel yöneticiler tarafından işletilen bir mekanizma olarak çalıştırılmaktadır. Ancak alınan kararların etkinlik, rasyonellik ve işletme stratejileriyle uygunluğu açısından sorunları taşıdığı görülmektedir.

Çalışmamızda; KOBİ'lerde karar sürecinde finansal muhasebe bilgileri ile maliyet ve yönetim muhasebesi verilerinin etkinliği araştırılmıştır. Bu alanda işletmelerin karar sürecinde muhasebe bilgilerinin olumlu etkilerinin farkındalığına vardıkları ama güncel iş yaşamında bunu çok fazla uygulamaya almadıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: KOBİ, Karar Verme, Muhasebe Bilgi Sistemleri

ABSTRACT

SMEs which are seen as a building block of the economy in present days, have many problems in terms of management and scale fact although they have many advantageous aspects in terms of their structural specifications.

Decision process in SME, operates as a mechanism which is managed by company owners, partners and Professional executives. However, it is observed that the decisions have problems in terms of conformity with the efficiency, rationalism and management strategies.

In our research, the efficiency of accounting, financial information, cost and management accounting data in decision process of SMEs. It is determined that the managements are aware of the positive effects of the accounting information however they do not apply this so much in current business life.

Keyword: SME, Decision Making, Accounting Information Systems

1.GİRİŞ

Küçük ve Orta Ölçekli İşletme (KOBİ) ler genellikle tek bir şahıs ya da birkaç ortak tarafından kurulan ve yönetilen işletme modeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu işletmeler sermayeyi kendi içinden sağlayan, yerel piyasaya yönelik üretim yapan ekonomik birimler olarak da tanımlanabilir. Küçük ve orta ölçekli işletmeler, ekonomik canlanma, istihdam yaratma ve teknolojik gelişmelere uyum konusundaki katkıları nedeniyle ülke ekonomileri için son derece önemlidir.

İşletmeler, belirsizliğin egemen olduğu rekabetçi bir ortamda faaliyet göstermektedirler. Yoğun rekabetin ve teknolojik gelişmelerin yaşandığı günümüz iş dünyasında işletmelerin varlıklarını devam ettirebilmeleri, önemli bir problem olarak karşımıza çıkmakta ve bu metotla

¹ Yrd. Doç. Dr. Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak. İşletme Bölümü, ELAZIĞ e-posta: odemir@firat.edu.tr

² Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yüksek Lisans Mezunlu, e-posta: meltembozgoz@hotmail.com

stratejik kararların alınması gerekli olmaktadır. KOBİ bu değişen koşullara ve piyasalara daha kolay uyum sağlama yeteneğine sahiptir. Kararların alınması ve uygulanması büyük işletmelerden daha kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir.

Karar verme devamlı çevresel incelemelerin ışığı altında, işletmenin genel amaçlarını saptama, amaçlara ulaştırarak üretim veya faaliyet konuları ile pazarları araştırma ve seçme ile ilgilidir. İşletme yönetimi tüm stratejik kararları verirken, bütün paydaşların çıkarlarını gözetmek durumundadır.

İşletmelerde verilen kararların yerindeliliğinin sağlanmasında; muhasebe raporlarının, güncelliği, doğruluğu, zamanında sunulması ve yeterli bilgi içermesinin rolü büyüktür. Gelişen teknolojiye önemli ölçüde etkilenen muhasebe, artık basitçe yasal yükümlülükleri yerine getirmenin çok daha ötesinde bir anlam kazanmıştır. Bilgisayar kullanımının yaygınlaşmasıyla tüm işletmelerde muhasebe verileri artık bilgisayar ortamında kayıt edilmektedir. Muhasebenin temel işlevlerinden birisi de raporlamadır. Bu işlev işletme yönetiminin karar almasında gerekli bilgileri sağlayıp bu bilgilerin sonuçlarının tekrar yönetime sunulmasını sağlamaktadır.

Çağımızda yönetim muhasebesini rakamlardan oluşan tablolar sisteminden çıkartıp, karar verme mekanizmasının bir fonksiyonu haline getirerek ve yönetimin gereksinim duyduğu bilgi ve kaynakları en kısa sürede ve amaca uygun hazırlayıp yönetime sunulması sağlanmaktadır. Böylece işletme yönetiminde yönetim muhasebesinden yararlanarak doğru ve zamanında kararlar verip büyük başarılar elde edilebilir. İşletmelerde verilen kararlar işletmelerin başarısı üzerinde büyük etkilere yol açarlar. Bu nedenle işletmelerde karar verme sürecinde muhasebe bilgi sisteminden yararlanılması işletmenin geleceği, karlılığı ve stratejileri üzerinde olumlu rol oynayacaktır.

Çalışmamızda üretim yapan KOBİ'lerde karar verme sürecine muhasebe bilgi sisteminin etkileri üzerinde durulmuştur ve TRB 1 bölgesinde bir araştırma yapılmıştır. TRB 1 bölgesinde üretim faaliyeti gösteren 210 işletmeyle görüşülmüştür. 110 işletme Malatya'dan 80 işletme Elazığ'dan 12 işletme Tunceli'den 8 işletme ise Bingöl'den anketimize katılmıştır.

2. KARAR SÜRECİ

2.1.Karar Vermenin Tanımı

Karar verme, “Bir amacın veya çok sayıda amaçların elde edilebilmesi için mevcut çok sayıda alternatif arasında şuurdu olarak yapılan bir seçimdir” biçiminde ifade edilmektedir (Yılmaz, 1995:99).

Karar vermek, yönetici konumunda olan insanların işlerini iyi yapabilmeleri açısından temel unsur olarak karşımıza çıkar. Karar vermek yöneticiliğin en temel işi olduğundan, yöneticilik karar verme işi olarak da tanımlanabilir. İşletmenin başarısı ya da başarısızlığı yöneticinin kararlarıyla doğru orantılı olduğundan, modern işletmecilik anlayışında karar verme yönetimin temel unsuru olarak kabul edilir.

2.2. Karar Vermenin Önemi

“Karar verme, yönetimin temelini oluşturmaktadır. Üst yönetim tarafından verilen kararlar işletme açısından hayati önem taşır. Bundan dolayı karar verme mekanizmasının yer almadığı bir yönetim mümkün değildir” (Yozgat,1994:7). Bunun doğal sonucu olarak da yönetim ile karar verme kavramları çoğu kez eş anlamlı kullanılıp, yönetimin de bir karar dizisi olarak incelendiği görülür.

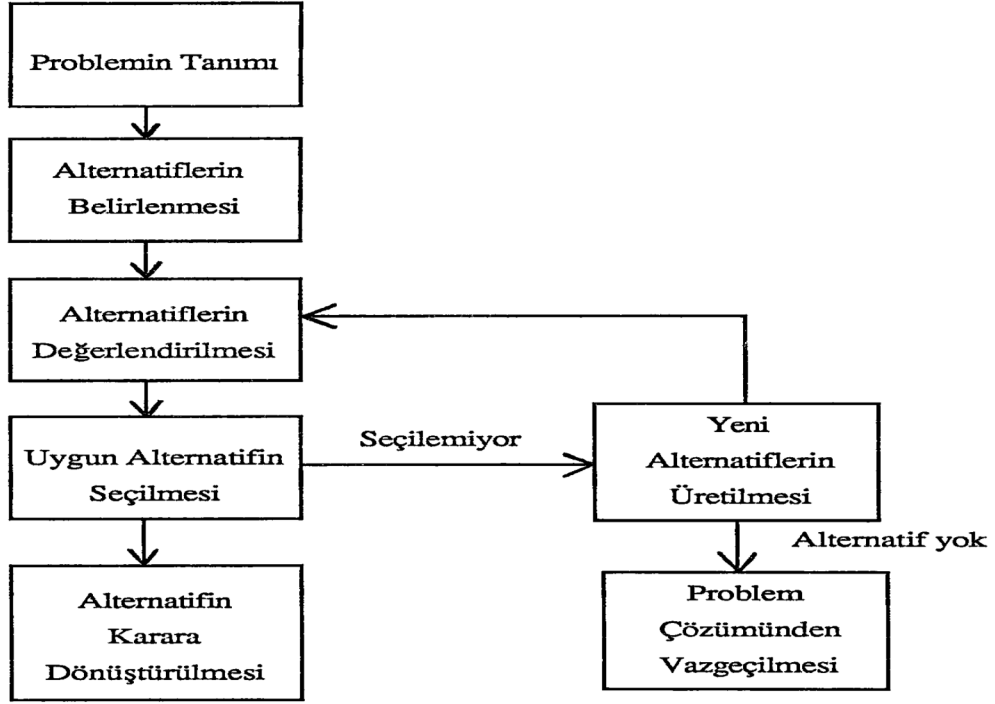
Yönetimde karar verme sürecinin temelini, alternatifler arasından işletme için en doğru veya en uygun olanın seçilmesi oluşturur. Verilen karar işletmenin başarılı olup olmadığını gösterir. Bu açıdan bakıldığı zaman karar vermenin hem amacı hem de sonucu etkilediği ve yöneticinin vermiş olduğu kararın onun sonuçla ilgili tercihini belirttiği söylenebilir.

2.3. Karar Verme Süreci

Alternatifler arasından seçim yapmak olarak da belirlenen karar verme bazı alt fonksiyonlardan oluşur. Bunlar;

- Amaçların tespit edilmesi,
- Amaçlara ulaşmak için muhtemel sorunların tanımlanması,
- Gerekli bilgilerin toplanması,
- Değerlendirilmesi,
- Alternatiflerin oluşturulması,
- Alternatiflerin sonuçlarının tahmin edilmesi
- Amaca en uygun olanın seçilmesi şeklindedir.

Şekilde 1'de belirtildiği gibi karar verme sürecinde ilk adım problemin ne olduğunun belirlenmesidir. Problem doğru belirlendikten sonra onu ortadan kaldıracak adımlar yönetilebilir. Daha sonra yöneticilerin muhtemel çözüm yollarını listelemeleri gerekir. Her alternatif çok ayrıntılı bir şekilde değerlendirildikten sonra en uygun alternatif seçilir. Sonraki adım seçilen alternatifin karara dönüştürülmesidir (Certo,1994:141).

Şekil 1. Karar Verme Süreci (Slade,1994:11).

2.4. Karar Vermenin Özellikleri

Karar verme sürecindeki en önemli aşama, çeşitli alternatifler arasından seçimin yapılması ve sorunların çözülmesine katkıda bulunmaktır. Bu aşamada öncelikle ulaşılmak istenen amaçlar belirlenip, sonrasında ise bu amaçlar için gerekli araçlar belirlenir ve standartlar oluşturulur.

Karar verme hem yönetim hem de örgütle ilgili özellik taşıyan bir süreçtir. Karar vermenin temel özelliklerinden birisi, karar verme bir plan ve programlama faaliyeti olduğundan karar sürecinin geleceğe yönelik olmasıdır. Karar sorunların çözümünü amaçlar ve bu süreç hem etkinliğe hem de rasyonelliğe dayanmaktadır. Karar vermenin bir diğer temel özelliği ise, bilimsel ve grup özelliği taşımasıdır. Karar verme süreci pahalı olup ancak çeşitli analizler sonucunda ortaya çıkmaktadır. Analizde değişik tahmin teknikleri kullanılır. Hiç kuşkusuz karar vermenin belirli bir riski de vardır (Demir,1985:3).

2.5. İyi Bir Karar ve Nitelikleri

Karar bir iş yapmak, bir çalışmada bulunmak, bir çaba harcamak için alınır. Bireyin amaçları ve hedefleri, onun gereksinim ve isteklerinin yoğunlaşmış, belirlenmiş bir şeklinden başka bir şey değildir. Karar bireysel ve toplumsal yaşantıda bu kadar önemli olduğuna göre, kararın kendisini değerlendirme, yani iyi olup olmadığına karar vermenin de büyük önem taşıdığı bilinmektedir (Tosun,1992:325). İyi bir kararın taşıdığı özellikler şunlardır:

- İyi bir karar işletme ve bölümün olanaklarına uygun, diğer bir ifade ile gerçekçi olmalıdır. Aksi halde uygulanamaz ve hayal ürünü olur (Eren,2003:190).
- Etkili, yani kararın alınmasını gerektiren problemi çözücü, bizi rahatsız eden etkenleri ortadan kaldırmaya veya istediğimiz şeyleri bize sağlayıcı özellikte olması kararı iyi yapar (Tosun,1992:326).
- İyi bir karar hukuksal yani mevzuata uygun olmalıdır. Yöneticiyi sorumluluktan kurtaracak olan kararın bu özelliğidir.
- Karar verimli olmalıdır: Kararın alınması ve uygulanması safhalarında ortaya çıkabilecek her türlü maliyetin “ön görülen düzeyde tutulması” demektir (İmrek,2003:5). İyi bir karar az harcama ve fedakârlıkla, masraflar minimum tutularak en iyi sonucu verecek biçimde meydana getirilmelidir.
- Karar uygulanabilir olmalıdır: Alınan kararların uygulanabilirliği de kararın iyiliğini (değerini) artırır veya azaltır. Alınan kararların gerçekçiliği ve mevcut duruma uygunluğu, kararın kabul edilebilirliğini dolayısıyla uygulanabilirliğini arttıracaktır.
- Karar zamanında alınmış olmalıdır: İyi bir karar ne fazla geciktirilerek ve fırsatlar kaçırılarak alınmalı ne de fazla acele edilerek etraflica inceleme ve araştırma yapılmadan alınmalıdır. Bu nedenle en iyi karar zamanında alınan karardır.

3. MUHASEBE BİLGİ SİSTEMİ

Sistem, iki veya daha fazla bileşenin bir amaca ulaşmak için birbirleriyle etkileşim içerisinde olmasını ifade eder. Sistemler alt sistemler içerir ve alt sistemler bir bileşeni olduğu sistemin belirli işlevlerini yerine getirir. Bir Muhasebe Bilgi Sistemi beş bileşenden meydana gelir (Romney/Steinbart 2003:2):

- Sistemi yöneten ve değişik işlevleri yerine getiren insanlar,
- İşletme faaliyetiyle ilgili verileri insan gücüyle veya otomatik olarak toplayan, işleyen ve depolayan süreçler,
- Örgütlerin iş süreçleriyle ilgili veriler,
- Örgütün verilerini işleyen yazılımlar,
- Bilgi teknolojileri alt yapısı: (bilgisayarlar, tamamlayıcı donanımlar ve ağ donanımlarını içerir.)

Bilgi sisteminin temel hareket noktası, yönetimin her düzeyine gerekli bilgileri zamanında ulaştırmaktır. Çünkü yöneticiler, hâlihazırda yürütülen işlemlerin durumu ve beklenmedik olayların gerektirdiği müdahaleler hakkında doğru, sürekli ve tam zamanında bilgilendirilmeyi tercih etmektedirler (Veeken ve diğerleri,2002:347). İşletmelerde bilgi sisteminin başarılı olmasını sağlayan faktörler, sosyal ve teknik faktörler olmak üzere ikiye ayrılır. Sosyal faktörler; işletme amaçlarının açıkça belirlenmesi, yönetimin desteğinin sağlanması, çatışmaların önlenmesi ve eğitim programlarının planlanması olarak belirlenirken, teknik faktörler ise gerekli alt yapının oluşturulması, bilginin organizasyon içerisinde paylaşılması, etkili metod ve araçların kullanılması, nitelikli ekiplerin oluşturulması ve kaynakların yönetilmesi olarak sıralanmaktadır. Yöneticiler tarafından yönetsel kararlarda kullanılmak üzere ihtiyaç duyulan bilgi, bilgi sisteminin alt sistemi olan yönetim bilgi sisteminden karşılanır. Bu süreçte Muhasebe bilgi sistemi, temel yönetim bilgi

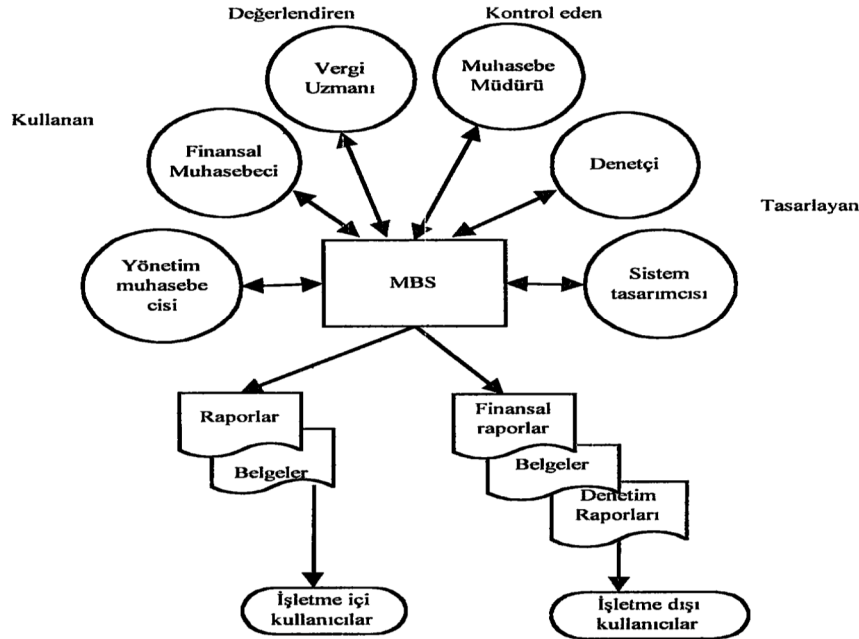
sistemlerinin en önemlisi ve en eskisi olarak karşımıza çıkar (Gökdeniz, 2005:87). Öyle ki bilgi sisteminin ilk kullanımının muhasebe ile yönetim arasındaki ilişkiden kaynaklandığı iddia edilmektedir (Rom ve Rohde, 2007: 40).

Muhasebe Bilgi Sistemi, diğer muhasebe konularından daha farklı özelliklere sahip olan bir sistemdir. Bundan başka muhasebe sistem ve organizasyonunda, tüm işlevleri kapsamaktadır. Aynı zamanda bir işletme organizasyonunun sinir sistemine benzetilebilir. İşletme yöneticilerine karar verme aşamalarında pek çok fayda sağlamaktadır. Muhasebeciler ise Muhasebe Bilgi Sisteminin odak noktasındadır ve aşağıda sayılan gruplara bilgi sağlamaktadırlar. Bu gruplar sırasıyla: (Warman, Davies, 1998:3-4).

- Finansal tablolardan yararlananlar
 - Danışmanlar
 - Planlamacılar,
 - Tasarımcılar
 - Denetçilerdir.

Muhasebeciler bilgi sistemlerine göre bilgi kullanıcıları, değerlendirici, kontrolör ve yapılandırıcı şeklinde sıralanabilecek çeşitli rolleri yerine getirirler. Bu rolleri finansal muhasebeci, vergi uzmanı, muhasebe müdürü denetçi, sistem tasarımcısı ve yönetim muhasebecisi olarak yerine getirirler.

Şekil 2'de muhasebe bilgi sisteminin kullanıcıları ve yerine getirdikleri fonksiyonlar gösterilmiştir.

Şekil 2. Muhasebe Bilgi Sisteminin Kullanıcıları ve Yerine Getirdikleri Fonksiyonlar (J.W Wilkinson.19)

Muhasebe Bilgi Sistemi, bir işlemenin muhasebe bilgileri için bir tür dağıtım sistemidir. Sistemde öngörülen unsurlar ise şunlardır.

- a) İşletme organizasyonunun yasal raporlama düzenin gereksinimi olan bilgileri elde etmek,
- b) Güvenilir muhasebe bilgilerini ihtiyacı olanlara temin etmek.

c) İşletmeleri olası risklerden, muhasebe bilgilerinin işletme içi ya da dışındaki kötüye kullanımlarda korumaktır (Gökdeniz,2005:87).

Muhasebe bilgi sistemi, işletmenin sahip olduğu varlıkları ve kaynaklar arasında yer alan sermaye ve borçlar üzerinde farklılık yaratan ve mali nitelik taşıyan işlemlere ait verileri işleyerek, bilgiye dönüştüren ve ortaya çıkan bilgileri raporlayan bir bilgi sistemidir.

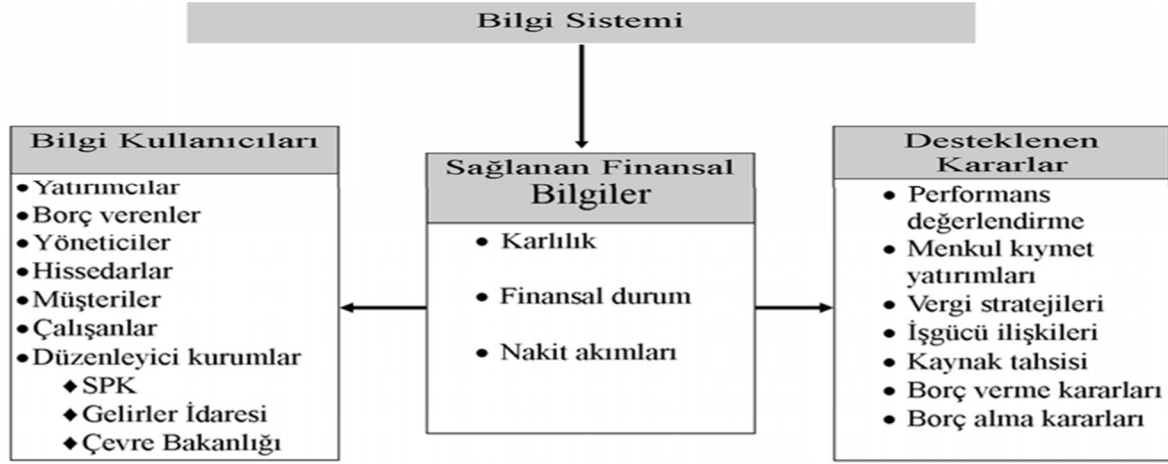
3.1.Muhasebe Bilgi Sisteminin Amaçları

Muhasebe bilgi sisteminin temeli işletmede bölümler arasında uyumun sağlanması, toplanan verilerin ortak bir esas dahilinde değerlendirilmesi ve kullanıcılara gerektiği anda anlamlı bir şekilde iletilmesidir. Muhasebe bilgi sisteminin üç temel amacı vardır (Acar ve Ömürbek,2003:68).

- Günü gününe operasyonları desteklemek,
- Dahili karar vericilerin kararlarını desteklemek,
- Yönetim ile ilgili zorlukların aşılmasına yardımcı olmak.

Muhasebe bilgi sisteminin temel amaçları bunlar olmakla birlikte muhasebe bilgilerine gereksinim duyan kişi ve kuruluşların amaçları birbirinden farklı olabilmektedir. Diğer bir ifade ile beklentiler itibarıyla muhasebe yalnızca şirketlerin finansal ve maliyet muhasebesi sonuçlarına hissedarlar açısından rapor etme sorumluluğunu taşımamakta aynı zamanda şirket faaliyetlerinin tüm paydaşlara etkilerini rapor etme görevi ile de karşı karşıya kalmaktadır (Acar ve Ömürbek,2003:68).

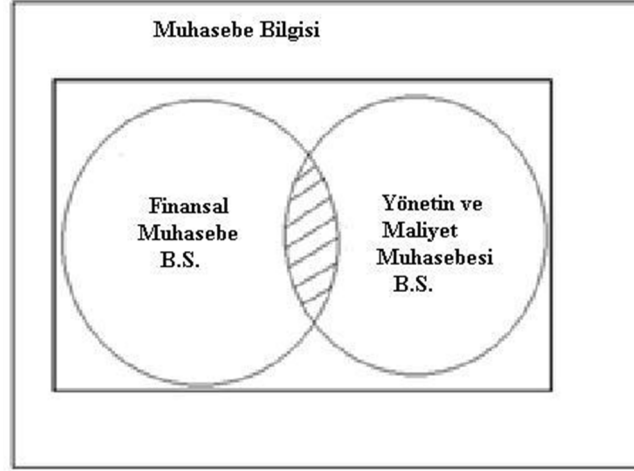
Şekil 3’de muhasebe bilgi sisteminden elde edilen bilgiler, bu bilgilerden yararlanan kullanıcılar ve elde edilen bilgilerden alınan kararlar gösterilmiştir.

Şekil 3. Bir Bilgi Sistemi Olarak Muhasebe (Williams, Jan R., Financial 2005:7)

3.2. Muhasebe Bilgi Sisteminin Alt Sistemleri

Muhasebe bilgi sistemi, finansal muhasebe, yönetim ve maliyet muhasebesi olmak üzere üç alt gruba ayrılmaktadır. Bunlardan finansal muhasebe bilgileri dış kullanıcılara, yönetim ve maliyet muhasebesi bilgileri ise iç kullanıcılara yöneliktir.

Şekil 4. Muhasebe Bilgi Sisteminin Alt Sistemleri (Yıldırım ve Tek, 2004: 9).

3.2.1. Maliyet Muhasebesi Sistemi

Maliyet muhasebesi, işletmelerde üretilen mamullerin maliyetini ölçebilmek için maliyet giderlerinin türlerini oluş yerleri itibariyle ve üretilen mamullerin türlerine göre tespit etmek için yapılan hesaplar ve tutulan kayıt sistemidir (Banar,2003:3).

Günümüzde hızla gelişen ve değişen iç ve dış çevre koşulları, karar verme durumunda olan yöneticilerin maliyet muhasebesi bilgilerine olan ihtiyacını artırmıştır. Mali sistemden beklenen en önemli görev yönetimin ihtiyaç duyduğu bilgileri en iyi şekilde üretmesidir (Çapan,1992:83). İşletme yönetimi için en sağlıklı ve yararlı bilgiyi maliyet muhasebesi bilgi sistemi üretir. Maliyet muhasebesi bilgilerinin yararlı olmasının yanı sıra bu bilgilerin en etkin ve verimli şekilde yöneticilere sunulması gerekmektedir. Her geçen gün, plan yapmak ve karar vermek için bilgiye daha fazla ihtiyaç duyan yöneticilere, muhasebe bilgilerinin en uygun zamanda, en doğru ve en uygun biçimde iletilmesi yönündeki çabalar yoğunlaşmış ve bu süreçte maliyet muhasebesinin de önemi artmıştır. Özellikle işletme yönetiminde, muhasebe verilerinin ve diğer finansal verilerin nasıl kullanılabileceğini konu edinen bir alt sistem olarak maliyet muhasebesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Maliyet muhasebesi de yine verilerin bir kısmını finansal muhasebe bilgi sisteminden temin etmektedir (Ömeroğlu, 2003:1).

3.2.2. Finansal Muhasebe Bilgi Sistemi

Finansal muhasebe bilgi sistemi daha çok işletme dışına bilgi sunan bir alt sistemdir. Ancak işletme içindeki yöneticilere de bilgi sunmaktadır. İşletme dışında müşteriler, satıcılar, hissedarlar, işletmenin personeli, işletmeye borç verenler ve devlet gibi bilgi kullanacak taraflar bulunmaktadır. Finansal muhasebe bilgiyi girdi-süreçleme-çıkırtı akışını izleyerek karşı tarafa ulaştırmaktadır. Girdi olarak elde ettiği verileri, belgelerle işletmenin veri tabanına yerleştirdikten sonra dönem içinde yapılan işlemler sonucu, verilerin kullanılabilir hale getirilip yine bilgisayarda oluşturulan finansal raporlar vasıtasıyla bilgiler karşı tarafa ulaştırılır.

Finansal muhasebe bilgi sistemi işletme ile ilişkide bulunan dış bilgi kullanıcılarının bilgi ihtiyacını karşılamak için temel finansal tablolar aracılığı ile dış raporlama görevini yerine getirir. İşletme dışındaki çıkar gruplarını oluşturan bu bilgi kullanıcıları ise; işletme sahipleri, ortaklar, hissedarlar, kredi kuruluşları, sendikalar, birlikler, kamu -toplum- vb gibi sayılabilir (Edmondsvd, 2003:7).

Finansal muhasebe bilgi sistemi esas olarak muhasebe sisteminin işletme dışına yönelik alt sistemini oluşturur. Finansal muhasebe bilgi sistemi, işletmenin temel olaylarını oluşturan tedarik ve satış işlevlerinin fiziki ve parasal hareketlerini tarih sırasına ve konularına göre kaydeder. Bu faaliyetlerin sonucunu finansal tablolarla ortaya çıkarır. Finansal muhasebe bilgi sistemi ile

işletmeye ilişkin tüm değer artışları ve azalışları diğer taraftan işletmenin varlık ve sermaye yapısındaki değişimler tespit edilmiş olur. Finansal muhasebe bilgi sistemi temelde işletmenin geçmişine ilişkin faaliyetlerinin fotoğrafını çeker. Finansal muhasebe bilgi sistemi aynı zamanda yasal kurallara ve muhasebe ilkelerine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu bilgi sisteminin yapısını etkileyen en önemli unsurlar arasında; ülkenin vergi yasaları, ulusal ve uluslararası kavram, ilke ve standartlar ile muhasebe işlemlerini oluşturan yasal belge düzeni yer alır. Ayrıca Finansal muhasebe bilgi sistemi çeşitli kişi ve kuruluşlara bilgi sunarken “Genel Kabul Görmüş Muhasebe İlkelerine uygun olarak hareket eder (Karcioğlu,2000:14).

3.2.3. Yönetim Muhasebesi Bilgi Sistemi

Yönetim muhasebesi bilgi sistemi, işletme yönetiminin planlama ve kontrol faaliyetlerinde kullanacağı bilgileri üreten Muhasebe bilgi sisteminin alt sistemidir. Yönetim muhasebesi bilgi sistemin’ de işleyiş; verilerin toplanması, işlenmesi, analizi ve bilgilerin yönetilmesi gibi faaliyetler bütünüdür. Diğer bir deyişle, bu bilgi sistemi ham verilerin toplanmasından başlayıp, üst yönetimin ihtiyaç duyduğu bilgilerin üretilip sunulmasına kadar işletme yöneticilerini hedef alan muhasebe faaliyetlerini içerir (Karcioğlu,2000:14).

3.3. Finansal Muhasebe ve Yönetim Muhasebesi İlişkisi

Finansal muhasebe ve yönetim muhasebesi bilgi sistemlerinin birlikte kullanıldığı bir başka sistem de bütünleşik sistem olarak adlandırılmaktadır. Bütünleşik sistemler, maliyet yönetimi ve performans ölçüm sistemlerinin finansal amaçlı raporlama sistemine bütünleştirilmiş şekli olarak ifade edilebilir. Bu sistemde tek bir veritabanı kullanılmakta ve işletmenin sipariş, satın alma, üretim planlama, stok, satış, insan kaynakları planlaması, muhasebe gibi tüm faaliyetleri organize edilmektedir. Bu bütünleşik sistem yardımıyla sisteme aktarılan herhangi bir veri ilgili tüm birimlere anında iletilmekte ve gerekli müdahalelerin yapılması sağlanmaktadır.

4. ARAŞTIRMA VE BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bugün dünyada ve Avrupa Birliği’nde KOBİ’ler ekonomi içinde büyük bir yer tutmaktadır. Ülkelerin sosyo-ekonomik yapısının temel taşı sayılan KOBİ’ler ekonomik gelişmenin de temel gücü olarak görülmektedir.

Yöneticiler, işletmelerin devamlılıklarını sürdürmek, karlarını ve piyasa değerini maksimize etmek, günümüz hızla değişen rekabet ortamına ayak uydurmak için ayrıntılı verilerin önemli bir bölümünü muhasebe bilgi sisteminden elde ederler. Finansal ve maliyet muhasebesi açısından ortaya çıkan veriler işlenerek yönetim muhasebesi için gereken bilgilerin üretilmesine yardımcı olur. Maliyet hesaplama tekniklerinin geliştirilmesi, ağırlıklı olarak ürün birim maliyetlerinin doğru belirlenmesi, maliyet planlama ve kontrolüne yöneliktir. Ürün maliyetlerinin çok hassas olarak belirlenmesi, ürün satış fiyatı belirleme, stokları değerlendirme, faaliyet sonuçlarını belirleme ve değerlendirmede büyük bir öneme sahiptir.

Ülkelerin kalkınmasının ve ekonomisinin en önemli yapı taşlarından olan KOBİ’lerin, yaşanan yoğun rekabet ortamında varlıklarını devam ettirebilmeleri için işletme fonksiyonlarından biri olan muhasebeyle elde edilebilecek bilgileri stratejik olarak kullanabilmeleri gerekmektedir.

Çalışmanın amacı, KOBİ’lerin karar verme sürecine muhasebenin alt dalları olan yönetim ve maliyet muhasebesinin etkilerinin araştırılması ve ilgililere sunulmasıdır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular karar verme sürecinde KOBİ’lerin yönetim ve maliyet muhasebesinden ne derece yararlandığını ortaya koymaktadır.

H-1:KOBİ’ler muhasebe bilgi sisteminin faydalarını yeterince fark edememişlerdir.

H-2:KOBİ’ler modern maliyet ve yönetim muhasebesi tekniklerini, muhasebe bilgi sistemlerine adapte etmekte sorunlar yaşamaktadırlar.

H-3: KOBİ'lerin muhasebe kültüründe yönetim ve maliyet muhasebesinin önemi yeterince kavranmamıştır.

H-4: Yönetim ve maliyet muhasebesi konularında beklentiler oluşmamıştır.

H-5: İşletmelerde stratejik önem taşıyan yönetim ve maliyet muhasebesi konularında uzman eleman eksikliği yaşanmaktadır.

4.2. Araştırmanın Yöntemi ve Kapsamı

Araştırmada sınırlandırılmış evren kullanılmış olup, 2013-2014 yılları arasında TRB1 Bölgesinde üretim yapan KOBİ'leri kapsamıştır. 210 işletmeyle yüz yüze görüşülmüştür. Bu 210 işletmeden 110 işletme Malatya'dan, 80 işletme Elazığ'dan, 12 işletme Tunceli'den, 8 işletme ise Bingöl'den anketimize katılmıştır. Anket formunun cevaplandırılması anketi yanıtlayanların ankette yer alan soruları algılama düzeyi ile sınırlıdır.

Bu araştırmada temelde nicel verilere dayalı araştırma ve ölçme yöntemi benimsenmiştir. Bu noktadan hareketle anket belirlenmesinde nicel verilere dayalı olan araştırma ve ölçme yöntemlerinin benimsendiği çalışmalarda yaygın olarak kullanılan Likert ölçeği model olarak kullanılmıştır. Ölçekte yer alan ifadeler 5'li bir ölçeğe göre değerlendirilmektedir. Tutumun şiddeti uçlara doğru gidildikçe olumlu veya olumsuz yönde artmaktadır.

Verilerin analizinde SPSS paket programından yararlanılmıştır. Araştırmada kullanılan başlıca istatistiksel yöntemler; frekans dağılımları aritmetik ortalama, standart sapma, Alpha, KMO Bartlett ve Ki kare testidir.

Anketin güvenilirliğine ilişkin yapılan analizde "Cronbachalpha değerleri" 0.867,0.765, 0.865 çıkmıştır. Bulunan Alpha değerleri 1'e yakın ve kabul edilebilir düzeydedir. Ki kare testinin güvenilirlik değerleri 0.747, 0.862, 0.846 çıkmıştır. Elde edilen bu değerler 1'e yakın ve anlamlı düzeydedir.

Araştırma kapsamına, Türkiye'de olduğu gibi tüm dünyada da önemli bir konumda olan Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin TRB1 Bölgesinde üretim yapanları dahil edilmiştir. Araştırma kapsamında anketi dolduranların yönetim ya da muhasebe bölümünde çalışanlar olmasına dikkat edilmiştir. Araştırmaya katılan cevaplayıcıların isimleri ve çalıştıkları işletmelerin isimleri gizli tutulmuştur

4.3. Araştırma Bulgularının Değerlendirilmesi

Bu bölümde araştırmaya katılan Elazığ, Malatya, Bingöl, Tunceli illerindeki üretim yapan KOBİ'lerin anket sorularına vermiş olukları yanıtların istatistiksel analizleri tablolar yardımıyla açıklanacaktır.

4.4. Araştırmaya Katılan KOBİ'ler ile İlgili Genel Bilgiler

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanların 34'ü Tek şahıs, 123'ü Limited şirket ve 53'ü ise Anonim şirkettir. Anketimize katılan işletmeler arasında kolektif ve diğer şirket türleri yer almamıştır. Çıkan sonuçları incelediğimizde limited şirket şeklinde yapılanmanın yaygın olması KOBİ'ler açısından beklenen bir durumdur. Bunun yanı sıra araştırmaya katılan KOBİ'lerin büyük çoğunluğunun aile şirketi olması limited şirket yapılanmasındaki diğer önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanların 73'ü genel yönetim biriminde, 115'i muhasebe biriminde, 14'ü finansman biriminde ve 8'i üretim biriminde çalışmaktadır. Çıkan sonuçları incelediğimizde pazarlama bölümü yöneticileri ya da departmanından kimse yer almamıştır. Finansman bölümünün küçük değerlerle yer almasının nedeni, çok az işletmede böyle bir bölüm ve yöneticiye rastlanmasından kaynaklanmaktadır.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanların %10'u 3 yıl %12.9'u 3 ve 6 yıl %35.2'si 6 ve 10 yıl %41.9'u 10 yıl ve üzeri yılda faaliyette bulduklarını söylemiştir. Faaliyet yıllarını

değerlendirdiğimizde en fazla işletmeleri 10 yıl üzeri ve 6-10 yıl arasında faaliyette bulunanların oluşturduğu görülmektedir. Bu işletmelerin karar verme sürecinde muhasebe bilgi sistemi üzerine bir ankete olumlu yaklaşımları muhasebe bilgi sisteminin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanların 207'si imalat sektöründe, 3'ü ise ticaret alanında faaliyette bulunduğunu söylemiştir. Diğer faaliyetlerde bulunan işletmeler ankete katılmamıştır. Sektörel dağılımlar açısından konuyu imalat olarak göstermek istediğimiz ve alan çalışmamız imalat üzerine odaklandığı için %98.6 'lık bir oran çıkmıştır. %1.4'lük ticaret sektörü ise aslında hem imalat hem de ticareti birlikte yapan firmalardan oluşmaktadır. Bundan dolayı anketimizi yanıtlayan firmaların hepsinin bir imalat boyutu olduğu konusunda bir konsensüs bulunmaktadır.

Tablo.1 Araştırmaya Katılan KOBİ'lerin Genel Bilgileri

Hukuki Yapı Dağılımı	Frekans	Yüzde
Tek şahıs	34	%16.2
Limited	123	%58.6
Anonim	53	%25.2
Kolektif	0	%0
Diğer	0	%0
Toplam	210	%100.0
Anketi Yanıtlayanların Görev Alanı		
Genel Yönetim	73	%34.8
Muhasebe	115	%54.8
Finansman	14	%6.7
Üretim	8	%3.8
Pazarlama	0	%0
Diğer	0	%0
Toplam	210	%100.0
Katılımcıların Faaliyet Yılı		
3 yıl	21	%10.0
3-6 yıl	27	%12.9
6-10 yıl	74	%35.2
10 yıl +	88	%41.9
Toplam	210	%100.0
Faaliyette Bulunulan Sektör		
İmalat	207	%98.6
Ticaret	3	%1.4
İnşaat	0	%0
Ulaştırma-Haberleşme	0	%0
Diğer	0	%0
Toplam	210	%100.0
Muhasebenin İşletme İçinde/Dışında Tutulması		
Evet (İşletme İçinde)	109	%51.9
Hayır (İşletme Dışında)	101	%48.1
Toplam	210	%100.0
Muhasebe Elemanlarının Eğitim Durumu		
İlköğretim	17	%8.1
Ortaöğretim	65	%31.0
Önlisans- Lisans	121	%57.6
Lisans üstü	7	%3.3
Toplam	210	%100.0
Kuruluş Sermayesi Temini		
Kendi öz kaynaklarımdan	147	%70.0
Ticari kredi kullandım	33	%15.7
Banka kredisi kullandım	26	%12.4
Akraba ve arkadaşlarımdan borç aldım	4	%1.9
Toplam	210	%100.0

Üretim Yapan KOBİ'lerde Karar Sürecine Muhasebe Bilgi Sisteminin...

Amortisman Yöntemlerinin Tespiti		
Normal amortisman	182	%86.7
Azalan bakiyeler	13	%6.2
Faaliyet hacmi esas alınarak	15	%7.1
Toplam	210	%100.0
İşletme Bünyesindeki Maliyet Muhasebesi Birimi		
Evet	91	%43.3
Hayır	119	%56.7
Toplam	210	%100.0
Maliyet Muhasebesinin Tutuluş Şekli		
İşletme içinde	59	%28
İşletme dışında	32	%15
Cevap vermeyen	119	%57
Toplam	210	%100.0
Maliyet Muhasebesinin Kullanım Amacı	Frekans	Yüzde
Yasal olarak zorunlu kılındığı için	89	%42.4
Muhasebe verilerine ulaşmak ve bu verileri çeşitli kararlarda kullanmak için	121	%57.6
Toplam	210	%100.0
Maliyet Sistemlerinde Yeniliğe Yaklaşım		
Evet (Olumlu Yaklaşım)	82	%39.0
Hayır (Olumsuz Yaklaşım)	128	%61.0
Toplam	210	%100.0
Maliyet Hesaplamalarında Yöntem Uygulanması		
Evet (Yöntem Uygulanır)	149	%71.0
Hayır (Yöntem Uygulanmaz)	61	%29.0
Toplam	210	%100.0
Maliyet Hesaplama Yöntemleri		
Tam maliyet yöntemi	37	%17.6
Değişken maliyet yöntemi	27	%12.9
Normal maliyet yöntemi	81	%38.6
Direkt maliyet yöntemi	4	%1.9
Cevap verilmeyen	61	%29.0
Toplam	210	%100.0
Ürün Maliyetine Dönem Giderlerinden Pay Ayrılması		
Evet (Ayrılmaktadır)	170	%81.0
Hayır (Ayrılmamaktadır)	40	%19.0
Toplam	210	%100.0
Maliyetlerin Gerçekleşme Yöntemleri		
Fiili maliyet yöntemi	38	%18.1
Tahmini maliyet yöntemi	29	%13.8
Standart maliyet yöntemi	143	%68.1
Toplam	210	%100.0
Maliyet Hesabı Kullanım Tercihi		
7/A Maliyet hesapları (işletme fonksiyonlarına göre)	180	%85.7
7/B Maliyet hesapları (gider çeşitlerine göre)	30	%14.3
Toplam	210	%100.0
Giderlerin Birden Fazla Açıdan İzlenmesi Durumu		
Evet (İzlenir)	166	%79.0
Hayır (İzlenmez)	44	%21.0
Toplam	210	%100.0
Yönetim Muhasebesinden Yararlanma Nedenleri		
Bütçeleri oluşturma	42	%20.0
Fiyat belirleme	50	%23.8
Pazarlama kararlarında	6	%2.9
Finans ve yatırım kararlarında	76	%36.2
Karlılığın gelişmesi ile ilgili	36	%17.1
Toplam	210	%100.0

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanların 109'u muhasebe kayıtlarını işletme bünyesinde tutarken 101'i ise muhasebe kayıtlarını işletmenin kendi bünyesinde tutmamaktadır. İşletme dışında tutulan muhasebe işletmenin mali tablolarını ve vergisel yükümlülüklerini sağlıklı yerine getirmek için profesyonel meslek mensuplarını tercihlerinden kaynaklanmaktadır. Bu tür işletmeler küçük çapta üretim yapan işletmeler olduğu için böyle bir bölüm oluşturmak ve eleman istihdam etmek maliyet açısından tercih edilmemiştir. Her ne kadar bu işletmeler defterlerini dışarıdaki muhasebe elemanlarına tutturmuş olsalar da ön muhasebenin yine işletmede tutulduğu görülmüştür.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanlardan 17 işletme muhasebecisi ilköğretim, 65 işletme muhasebecisi ortaöğretim, 121 işletme muhasebecisi lisans ve 7 işletme muhasebecisi ise lisansüstü mezunu durumundadır. Bu soruyu sormaktaki amacımız muhasebe işlemlerini yürüten kişinin eğitim seviyesinin yüksekliğinin işletmelerde muhasebe algısının ve muhasebe kültürünün artışına olan etkilerini görebilmektir. Muhasebe bölümünde çalışanların eğitiminde yaşanacak artış, işletmede muhasebe kültürünü olumlu etkilemekle kalmayıp aynı zamanda işletmelerin yönetim ve maliye muhasebesinden yararlanabilmelerinin önünü açacaktır.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanlardan 147 işletme işletmelerini açarken gerekli sermayeyi kendi öz kaynaklarından karşıladıklarını, 33 işletme ticari kredi kullandıklarını, 26 işletme banka kredisi kullandıklarını ve 4 işletme akraba ve arkadaşlarından borç aldıklarını söylemiştir. Burada dikkatimizi çeken önemli bir unsur banka kredisi oranındaki düşük seviyedir. Çeşitli etkenler bunlar arasında önemli olmakla beraber, kredi teminindeki farklılıklar, kefalet, finansal enstrümanların yeterince tanınmaması söylenebileceği gibi, bölgedeki muhafazakar yapının da kredi finansmanına olumsuz yaklaşmasının bu duruma neden olduğu düşünülmektedir.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanlardan;182 işletme amortisman giderlerini normal amortisman yöntemine göre 13 işletme azalan bakiyeler yöntemine göre ve 15 işletme faaliyet hacmi esas alınarak ayırdıklarını söylemiştir. Amortisman yöntemlerinde normal amortisman yönteminin uygulanması uygulama kolaylığı ve işletmelerin alışkanlıklarından kaynaklanmaktadır. Azalan bakiyelerle amortisman özellikle enflasyonist süre içerisinde işletmelere büyük avantajlar sağlamaktadır. Azalan bakiyeler yöntemini seçen işletmeler bu yanıtı amortismanın duran varlığın değerini azalttığını düşündükleri için vermişlerdir. Faaliyet hacmi esas alınarak amortisman ayrılması özellikle kapasite – faaliyet hacmi arasında bağlantı bulunan işletmeler için olumlu bir teknik olarak karşımıza çıkmaktadır.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanlardan 91 işletme, işletme bünyesinde ayrı bir maliyet muhasebesi birimi ya da bu alanda çalışmaları dışarıdan istihdam ettiklerinden dolayı evet seçeneğini işaretlemiştir ve 119 işletme ise işletme bünyesinde ayrı bir maliyet muhasebesi birimi ya da konuya özel çalışan olmadığından dolayı hayır seçeneğini işaretlemiştir. İşletmelerinde muhasebe elemanı istihdam eden işletmeler, maliyet hesaplamalarını ve muhasebesini işletme bünyesinde tutmaktadırlar. Böylece yönetime maliyetler ve maliyet kontrolü hakkında sağlıklı karar alınmasına imkan sunulmuş olmaktadır. Muhasebe faaliyetleri dışarıdan yürütülen işletmeler maliyet muhasebesinin sunmuş olduğu bu avantajlardan yeterince yararlanamamaktadırlar.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanlardan 59 işletme maliyet muhasebesi bölümünde çalışanlarının işletme içinde olduğunu söylemiştir, 32 işletme ise çalışanlarının işletme dışında olduğunu söylemiştir. 119 işletme ise işletme bünyesinde ayrı bir maliyet muhasebesi birimi ya da konuya özel çalışanları olmadığından dolayı bir önceki soruya hayır cevabını verdikleri için bu soruya yanıt vermemiştir. Bir önceki soruya verilen yanıtları analiz ederken maliyet bilgilerinin işletmeler açısından önemli olduğunu söylemiştik. Bu sistemi bünyelerinde kuran işletmelerin karar verme sürecinden olumlu etkilendikleri bir gerçektir.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanlardan 89 işletme işletmede maliyet muhasebesi kurulmasının sebebine yasal olarak zorunlu kılındığı için ve 121 işletme ise muhasebe verilerine ulaşmak ve bu verileri çeşitli kararlarda kullanmak için yanıtını vermiştir. Maliyet muhasebesinin

işletmeye yaptığı olumlu etkiler önceki sorulara verilen yanıtlarla açıklanmaya çalışılmıştır. Burada ortaya şu sonuç çıkmaktadır. İşletmelerin yarısından fazlası bu önemi kavramış olmakla beraber %42.4'lük bölüm bu anlayıştan uzak görülmektedir. Belki de yasal bir zorunluluk olmasa işletmeler basit hesap mantığıyla işlem yapacak olup muhasebe kültürüne iş yaşamında yer vermeyeceklerdir.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanlardan 82 işletme yeni bir maliyet muhasebesi sistemine ihtiyaç olduğu görüşündedir 128 işletme hayır seçeneğini işaretleyerek yeni bir maliyet muhasebesi sistemine ihtiyaç olmadığı görüşündedir. Genel olarak işletmelerin yeni bir maliyet sistemine olumsuz yaklaştıkları görülmektedir. %61'lik bir oran burada yeniliğe karşı durmaktadır. Oysa zaten işletmelerin %42'den fazlası maliyet muhasebesine de olumsuz yaklaşım göstermişlerdir. Bu durumda sistemi tanımayanların sistem üzerinde yeniliğe olumlu yaklaşmasını bekleyemeyiz. Olumlu yaklaşan kesim sistemi ve sistemin getirdiklerini bildikleri için yeni bir maliyet sistemine de bu yüzden en azından başlangıç aşamasında olumsuz bir tavır göstermemişlerdir.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanlardan 149 işletme maliyet hesaplamalarında tam maliyet yöntemi, değişken maliyet yöntemi vb. maliyet yöntemlerini uyguladıklarını söylemiştir ve evet seçeneğini işaretlemiştir. 61 işletme ise maliyet hesaplamalarında yöntem uygulamadıklarını söylemiştir ve hayır seçeneğini işaretlemiştir. İşletmelerin bir kısmı bu soruyu yanıtlarken maliyet hesaplamalarında yöntem uyguladığını bilmedikleri görülmüş, dışarıdan muhasebecilerini arayıp soruyu yanıtladıkları tespit olunmuştur. İşletmeler kurumsallaştıkça, ölçek olarak büyüdükçe muhasebe kültürü gelişmektedir. Bu durum maliyet sistemleri ve yöntemleri konusunda işletmeleri tercih yapacak seviyelere ulaştırabilmektedir.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanlardan 37 işletme tam maliyet yöntemi 27 işletme değişken maliyet yöntemi, 81 işletme normal maliyet yöntemi, 4 işletme direk maliyet yöntemini kullandığını söylemiştir. 61 işletme ise cevap vermemiştir. Normal maliyet yönteminin çoğunlukla tercih edilmesi işletmelerin maliyetlerde, değişken ve sabit ayırımına gitmeden maliyet hesaplamalarında bunları bir bütün olarak ele almaları ürün fiyatlandırma kararlarını da etkilemektedir. Bu durum işletmelerin pazarlama politikalarına etki edebilecektir. Görüldüğü üzere bir maliyet hesaplama yöntemi sadece muhasebe bölümünü değil, üretim ve pazarlama bölümlerini ve kararlarını da etkileyecektir.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanlardan 170 işletme maliyet hesaplama sisteminde ürün maliyetine ayrıca genel yönetim ve finansman giderlerinden pay ayırdıklarını söylemiştir ve evet seçeneğini işaretlemiştir. 40 işletme ise maliyet hesaplama sisteminde ürün maliyetine ayrıca genel yönetim ve finansman giderlerinden pay ayırmadıklarını söylemiştir ve hayır seçeneğini işaretlemiştir. Maliyeti bütün olarak görebilmekten kaynaklanan bu durum bazen ürün üzerinde gereksiz bir maliyet oluşmasına neden olmaktadır. Bu durumda işletmeler emsallerine göre daha pahalı bir ürünü piyasaya süreceklerdir. Bunun sonucu düşen satışlar pazar paylarındaki azalmalar ve verimsiz çalışmadır. İşletmeleri bekleyen olumsuzluklar açıkça karşımıza çıkacaktır. İşletmeler bu olumsuzlukları gidermek için maliyetleri azaltma, kaliteden ödün verme gibi birçok durumla karşılaşacaklardır.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanlardan 38 işletme fiili maliyet yöntemini, 29 işletme tahmini maliyet yöntemini ve 143 işletme standart maliyet yöntemini uyguladıklarını söylemiştir. Burada standart maliyet yönteminin benimsenmesinden işletmelerin bu maliyet sistemini bildikleri veya güncel yaşamlarında uyguladıkları anlamı çıkarılmamalıdır. Çünkü standarttan anladıkları bu ürünlerdeki maliyet girdilerinin fiyatlarının hep aynı kalması ve bunun fiyatlandırmada aynı şekilde yer almasıdır. Ancak burada şunu belirtmek de fayda vardır. Standart maliyet sistemini gerçek anlamıyla uygulayan, analizlerini ve sapmalarını hesaplayan işletmelerde bulunmaktadır. Genellikle fiili maliyet sistemi ya da tahmini maliyet sistemi maliyet muhasebesini yasal zorunluluk olarak gören işletmelerin tercih ettikleri bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanlardan 180 işletme 7/A maliyet hesaplarını (işletme fonksiyonlarına göre) kullandıklarını 30 işletme ise 7/B maliyet hesaplarını (gider çeşitlerine göre) kullandıklarını söylemiştir. İşletmelerin büyük çoğunluğunun 7/A Muhasebe sistemini uygulamaları hem fonksiyonellik hem de kullanım kolaylığı nedeniyle tercih nedeni olmaktadır. Bunun yanı sıra tekdüzen muhasebe sistemiyle olan uyumu ve muhasebe paket programlarının bu yöntemi tercih etmeleri işletmelerin tercihlerinde diğer önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanlardan 166 işletme maliyet unsurlarını oluşturan giderleri birden fazla açıdan eş zamanlı olarak izlediğini söylemiştir ve evet seçeneğini işaretlemiştir. 44 işletme ise maliyet unsurlarını oluşturan giderleri birden fazla açıdan eş zamanlı olarak izlemediğini söylemiştir ve hayır seçeneğini işaretlemiştir. Soruya bir maliyet tekniği olarak yaklaşan işletmelerin yanı sıra bir kısım işletmelerin giderleri gerekçe göstererek oranın yüksek çıkmasına neden olmuşlardır. Maliyet tekniği olarak değişik açılardan giderleri ele alan işletmeler elbette bulunmaktadır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi bir kısım işletmelere sorudan kastedilen amaç anlatıldığında verilen yanıtla doğrusal bir ilişkinin olmadığı görülmüştür.

210 işletmeye uygulanan anketimize katılanlardan 42 işletme bütçeleri oluşturma, 50 işletme fiyat belirleme, 6 işletme pazarlama kararlarında, 76 işletme finans ve yatırım kararlarında ve 36 işletme karlılığın gelişmesi ile ilgili olarak yönetim muhasebesinden yararlandıklarını söylemişlerdir. İşletmelerin yönetim muhasebesinden yararlanma nedenlerinde finans ve yatırım kararlarının oranının diğerlerinden daha fazla olduğu görülmektedir. İşin başlangıcında yönetim muhasebesinin öneminin farkında olan işletmeler, güncel yaşamlarında mamul ya da hizmet fiyatlarının belirlenmesinde, bütçelerin oluşturulmasında ve karlılık analizlerinde yönetim muhasebesi tekniklerinden faydalanırlar.

4.4.1. Karar Verme Sürecinde Muhasebe Bilgi Sisteminin Etkisi

Tablo 2' de işletmelerde karar verme sürecinde muhasebe bilgi sisteminin etkileri önermeler yapılarak ve bu önermelere katılım dereceleri sunulmuştur. Önermelere verilen yanıtlar içerisinde en yüksek katılım derecesi 4,3524'lük bir katılım oranı ile "Muhasebe servis çalışanları işlerini yaparken teknolojik imkanları yeterince kullanırlar." önermesine ve 4,2190'lık bir katılım oranı ile "Muhasebe bölümünde görev dağılımı ve bilgi paylaşımı etkindir." önermesine aittir. Sözü edilen önermeler muhasebe bölümünün çalışanlar ve yönetim nezdinde önemli görüldüğü bölümün imajını iyi göstermek açısından, ele alınmalıdır. Önermeleri yanıtlayanların büyük bir bölümü muhasebe elemanı, yönetici olmanın yanı sıra dışarıdan destek alınan muhasebeci mali müşavirler de konuyu işletme açısından ve imaj açısından değerlendirip böyle yüksek değerlerin çıkmasına vesile olmuşlardır. Muhasebede teknolojik imkânlar vurgusu bilgisayar, bilişim imkanları e-hizmetlerden yararlanma boyutları ile düşünülmüştür. Bugün işletmeler muhasebelerini bilgisayar programlarıyla tutmanın yanı sıra pek çok interaktif uygulamalarla banka, SSK vergi gibi alanlarda e-hizmetlerden yeterince yararlanmakta olduğundan dolayı bu değer yüksek çıkmıştır. Örneğin; "Muhasebe bilgi sistemi için kullanılacak teknolojik yenilikler yönetim tarafından desteklenmemektedir." Şeklinde olumsuz bir önermeye işletmeler 1,5095'lik bir katılım oranı ile tamamen katılmıyorum ve katılmıyorum arasında bir değerle yanıtlamışlardır. Gerek yukarıdaki olumlu önermeler gerekse de bu olumsuz önerme işletmelerde çalışanların ve yönetimin teknolojik imkanları kullanma konusundaki görüşlerini ortaya koymaktadır. İşletmeler, rekabet gücünü arttırmanın muhasebe bilgi sistemini kullanmada önemli bir amaç olduğunu belirten önermeye 3,0857'lik bir değerle kararsız kaldıklarını ifade etmişlerdir. Yine bu önermeyle bağlantılı olarak, "İşletmede muhasebe bilgilerine gerekli önem verilmektedir." önermesine katılım derecesi 2,2048 olarak ifade edilmiştir. Buradan şu sonuçlara ulaşmaktayız. İşletmeler muhasebe bilgi sisteminin faydalarını yeterince anlayamamış ve kendilerine sağlayacağı avantajların farkına varamamışlardır. Esasen işletmeler muhasebeyi yasal zorunlulukla tutmanın yanı sıra, ön muhasebe dediğimiz güncel işlemler bütünü olarak ele almaktadırlar. Oysa ölçek bakımından işletmeler büyüdükçe muhasebeden beklentiler farklılaşmakta, adeta muhasebe iş yaşamlarının vazgeçilmez unsuru olan

bir fonksiyon olarak görülmektedir. Buradan yola çıkarak “muhasebe verileri kullanılarak yapılan yatırımlar başarılı olmaktadır” önermesine yine işletmelerin 1,5476’lık bir değerle katılmadıkları görülmektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi muhasebe bilgi sisteminin önemini bilmeyen işletmelerin yatırımında da muhasebenin olumlu etkilerini kavramadıkları belirlenmektedir. Esasen KOBİ yatırımlarında temel unsurun işyeri sahibi ya da ortaklarının sezgileri ve piyasa bilgileri olduğunu düşünürsek bu sonucu daha rahat bir şekilde algılayabiliriz.

İşletme yöneticilerinin herhangi bir yardım almadan muhasebe bilgilerinden yararlanmaları önermesine 3,0714’lük bir katılım değeri oluşmuştur. Buradan yola çıkarak, işletmede yöneticilerin muhasebe bilgilerine, en azından güncel satış ve karlılık gibi unsurlara kayıtsız kalmadıkları, ama çoğunun bilgisayar ve muhasebe konusunda eksiklikleri bulunması nedeniyle bu konularda yardım aldıklarını ifade edebiliriz. Kaldı ki işletme sahip ya da yöneticilerinin çoğunun meslekten gelme (usta- çırak ilişkisi) veya teknik kökenli olmaları muhasebe bilgi sisteminin verilerini algılamada desteğe ihtiyaçlarını doğurmaktadır.

İşletmelerde misyon ve vizyon belirlemede maliyet ve yönetim muhasebesi bilgilerinden yararlanılmadığı 1,7238’lik katılım değeriyle görülmüştür. Aynı konudaki diğer bir önermemize maliyet ve yönetsel muhasebe konularında üst yönetime düzenli bilgi verilmediği 2,3762’lik bir katılım değeriyle görülmüştür. İşletmeler maliyet ve yönetsel bilgilerin yeterince önemini kavrayamadıkları için bununla ilgili analizlerde yapılmamakta, meydana çıkan sonuçlar yöneticilerin ilgisini çekmemekte ya da konuya yabancı kalmaktadır. Gelecek ile ilgili veya işletme yasasını oluşturmak için gerekli misyon ve vizyon çalışmalarında bu bilgiler önemli olmamaktadır. Ancak şunu belirtmekte yarar vardır; İşletmeler büyüyüp kurumsallaştıkça ve ölçek bakımından büyüdükçe işletme yasaları oluşmakta ve bu yasalarda yer alan misyon ve vizyon çalışmalarında hiç şüphesiz başta muhasebe bilgi sistemi ve onun unsurları içerisinde maliyet ve yönetim muhasebesi verileri de yer alacaktır.

Tablo 2. Karar Verme Sürecinde Muhasebe Bilgi Sisteminin Etkisi

Önermeler	N	Minimum	Maximum	Ortalama	Standart Sapma	Varyans
İşletmede muhasebe bilgilerine gerekli önem verilmektedir.	210	1,00	5,00	2,2048	,77705	,604
İşletme yöneticileri herhangi bir yardım olmaksızın muhasebe bilgilerinden yararlanmaktadırlar.	210	1,00	4,00	3,0714	,93299	,870
Muhasebe bilgi sistemi için kullanılacak teknolojik yenilikler yönetim tarafından desteklenmemelidir.	210	1,00	3,00	1,5095	,58890	,347
Muhasebe bölümünde görev dağılımı ve bilgi paylaşımı etkindir.	210	2,00	5,00	4,2190	,86374	,746
Muhasebe servis çalışanları işlerini yaparken teknolojik imkanları yeterince kullanırlar.	210	2,00	5,00	4,3524	,72522	,526
Maliyet ve yönetsel muhasebe bilgileri konusunda üst yönetime düzenli bilgiler verilmektedir.	210	1,00	5,00	2,3762	,91579	,839
İşletmelerdeki vizyon ve misyon seçiminde maliyet ve yönetim muhasebesi bilgilerinde yararlanılmaktadır.	210	1,00	4,00	1,7238	,73849	,545
Muhasebe verileri kullanılarak yapılan yatırımlar başarılı olmaktadır.	210	1,00	3,00	1,5476	,63406	,402
Rekabet gücünün arttırmak muhasebe bilgisi sistemini kullanmada önemli bir amaçtır.	210	1,00	5,00	3,0857	1,03632	1,074

4.4.2.Karar Verme Sürecinde Maliyet Muhasebesinin Etkileri

Tablo 3’e göre “Maliyet muhasebesi karar alma sürecinde gerekli bilgileri sağlar.” önermesi 4,1429’luk yüksek bir katılım derecesiyle yer almıştır. “İşletmeler karar alma sürecinde maliyet bilgileri yol göstericidir” önermesine 4,1714’lük bir katılım belirtilirken aynı kapsamda olan “Maliyet muhasebesi bilgileri yönetim kararlarında kullanılmalıdır.” önermesine 2,1238’lik bir değerle katılmadıkları ifade edilmiştir. Burada görünen çelişkili ifade kararların önemi farkındalığına varılmış olmakla beraber uygulamaya geçirilme konusundaki yetersizlikten kaynaklanmaktadır. Ancak işletmelerin genel yapısı dikkate alınırsa işletmelerde bu istek var ancak

bunu uygulayacak maliyet muhasebesi kavramlarından yola çıkarak analiz yapabilecek eleman yetersizliği veya bu konuda istihdam edilebilecek elemanın işletmeye yükü, uygulamada maliyet muhasebesi kararlarının uygulanmasına işletmeler bu yüzden çekinceli davranmışlardır. Yüz yüze yapılan anket çalışmasında işletmelerdeki bu çelişki “Biz daha küçük bir işletmeyiz, maliyet muhasebesinin yönetim kararlarında kullanılması ancak büyük işletmeler için geçerlidir.” İfadesiyle belirtilmiştir. “Maliyet muhasebesi işletmenin stratejisini belirler” önermesine 2,0190’lık katılım derecesi olmuştur. “Maliyet verileri diğer işletme fonksiyonları açısından önem taşır” önermesi, 2,0571’lik değerle katılım derecesi meydana gelmiştir. İşletmelerde gözlenen, bu bilgilerin önemi bilinmekte ancak yukarıda ifade edilen cümlelerin bu önermeleri şekillendirme de önemli olduğunu söyleyebiliriz. “Maliyet hacim ve kar analizlerinin işletme faaliyetlerinin sağlıklı yürütülmesini sağlar” önermesine işletmeler 1,6190’lık değerle katılmadıklarını ifade etmişlerdir. İşletme faaliyetleri ile ilgili olarak “Maliyet muhasebesi maliyetlerin azaltılmasına katkı sağlar.” önermesine 1,5238’lik bir değerle katılmadıklarını ifade etmişlerdir. Bu önermeleri birlikte ele aldığımızda işletmelerde ayrı bir maliyet muhasebesi departmanı bulunmamakta, muhasebe dışarıdan tutulmakta ya da profesyonel muhasebecilerden destek alınmaktadır. Bu durumda maliyet-hacim-kar analizinde maliyet muhasebesinin etkisinin olumlu olması ya da maliyetlerin azaltılmasında maliyet muhasebesinin önemi yeterince kavranamamıştır. “Stok kontrol yöntemlerinde maliyet analizleri sıklıkla yapılmaktadır” önermesine 1,8571’lik bir değerle işletmeler katılmadıklarını göstermiştir. Stok kontrol yöntemleri denilince işletmelerin anladıkları fiziki sayım ve stok hareketleridir. Bu kapsamda işletmelerin ayrı bir stok yönetim ve politikaları bulunmamakta, bu konuda nihai karar işletme sahip ya da yöneticilerinin öngörüsü şeklinde gerçekleşmektedir. “İşletme faaliyetlerinde denetim ve kontrol de maliyet muhasebesinin yardımcı olacağı” önermesine 1,7571’lik bir değerle katılmadıklarını göstermişlerdir. İşletmeler bu olumlu etkiyi de görmezden gelmişlerdir. Burada hiç şüphesiz yukarıda söylediğimiz gibi ayrı bir maliyet muhasebe elemanı ya da biriminin bulunmaması etkili olmuştur. Aynı durum şu iki önerme içinde geçerlidir. “Maliyet muhasebesinin faaliyetlerin planlanması ve kontrolünde yardımcı olduğu” önermesi 2,4810 ve “performans ölçütlerinde maliyet bilgilerinden yararlanılır” önermesi 2,4905’lik değerlerin oluşmasında da etkisini göstermektedir. Anketimizi yanıtlayan bazı işletmelerde maliyet muhasebesi elemanı olduğu durumlarda verilen yanıtlar farklılaşmakta ve maliyet muhasebesi gerçek anlam ve önemiyle karşımıza çıkmaktadır. “İşletmelerin karlılığı üzerinde maliyet bileşenlerinin etkileri bulunur” önermesi 3,0381’lik katılım derecesiyle gerçekleşmiştir. İşletmelerin kararsızlık ifadesinin nedeni karlılığın belirlenmesinde satılan malın maliyetinin önemi bilinmekle beraber diğer maliyet enstrümanları hakkında yeterli bilgi ve uygulamaların olmaması bizi bu sonuca ulaştırmaktadır. Maliyet muhasebesinin bütçeleme sistemine yardımcı olduğunun işletmeler tarafından 4,1429’luk bir katılım derecesi ile katıldıklarını göstermişlerdir. Özellikle satış ve satılan malın maliyetleri açısından ele alındığı zaman işletmelerin sattığı malın maliyetini bilmek istedikleri ve bütçelemede bu unsura yer verilmesi gerekliliğinden hareketle bu sonuç elde edilmiştir. Bu açıdan konuya bakıldığında “Üretim bütçelerinin maliyet analizlerine dayandırıldığı” önermesine 2,4238’lik bir dereceyle işletmeler katılmadıklarını belirtmişlerdir. Maliyet muhasebesi kar analizinde, fiyat belirlerken vardır ancak üretim maliyetinin hesaplanmasında işletmelerin ilgi alanı dışına çıkmaktadır. Bunu destekleyen bir diğer önermemiz olan “maliyet muhasebesinin fiyatlandırma kararlarında yardımcı olması” önermesine 3,3286’lık bir katılım değerinin oluşmasında da görülmektedir. Satılan malın maliyetinin belirlenmesinde bu bilgiler önemli olmakta ancak yukarıda belirttiğimiz gibi diğer alanlarda belirlenen etki ve önemiyle yer almamaktadır. Benzer bir önerme olan maliyet muhasebesinin faaliyetlerin planlanması ve kontrolüne yardımcı olacağı konusunda 2,4810’luk bir katılım değerinin oluşmasında da aynı şeyleri söyleyebiliriz. Son olarak “Teknolojinin gelişmesi maliyet sistemlerinden yararlanmayı kolaylaştırır” önermesine 3,0857’lik bir katılım ifade edilmiştir. Esasen burada işletmelerin teknolojik yenilik ve gelişmelere açık olması bu alanda da teknolojinin muhasebe işleminde olduğu gibi maliyet alanında da kolaylaştırıcı etkileri konusunda bir inanç bulunduğunu gözlemleyebiliriz.

Tablo 3. Karar Verme Sürecinde Maliyet Muhasebesinin Etkileri

Tanımlayıcı İstatistikler						
Önermeler	N	Minimum	Maximum	Ortalama	Standart Sapma	Varyans
Maliyet muhasebesi bütçeleme sistemine yardımcı olur.	210	2,00	5,00	4,1429	,84637	,716
Stok kontrol yöntemlerinde maliyet analizleri sıklıkla yapılmaktadır.	210	1,00	4,00	1,8571	,86316	,745
Maliyet ve hacim analizleri işletmenin faaliyetlerinin sağlıklı olarak yürütülmesini sağlar.	210	1,00	4,00	1,6190	,66894	,447
Maliyet muhasebesi maliyeti azaltma çalışmalarına katkı sağlar.	210	1,00	4,00	1,5238	,66484	,442
Karar verirken maliyet bilgileri yol göstericidir.	210	1,00	5,00	4,1714	,85792	,736
Performans ölçütlerinde maliyet bilgilerinden yararlanır.	210	1,00	5,00	2,4905	1,11639	1,246
İşletmenin karlılığı üzerinde maliyet bileşenlerinin etkileri bulunur.	210	1,00	5,00	3,0381	1,20544	1,453
Maliyet bilgilerinde denetim ve kontrol etkileri fonksiyonel önem taşır.	210	1,00	3,00	1,7571	,45155	,204
Maliyet muhasebesi faaliyetlerin planlanması ve kontrolüne yardımcı olur.	210	1,00	4,00	2,4810	,67923	,461
Maliyet muhasebesi fiyatlandırma kararlarına yardımcı olur.	210	1,00	4,00	3,3286	,61219	,375
Üretim bütçeleri maliyet analizlerine dayandırılmaktadır.	210	1,00	4,00	2,4238	,66087	,437
Maliyet muhasebesi karar verme sürecinde gerekli bilgileri sağlar	210	2,00	5,00	4,1429	,83498	,697
Maliyet muhasebesi işletmenin stratejisini belirler.	210	1,00	3,00	2,0190	,67037	,449
Maliyet verileri diğer işletme fonksiyonları açısından önem taşır.	210	1,00	3,00	2,0571	,73632	,542
Teknolojinin gelişmesi maliyet sistemlerinden yararlanmayı kolaylaştırır.	210	1,00	4,00	3,0857	,72037	,519
Maliyet muhasebesi bilgileri yönetim kararlarında kullanılmalıdır.	210	1,00	4,00	2,1238	,84938	,721

4.4.3. Karar Verme Sürecinde Yönetim Muhasebesinin Etkisi

Tablo 4' e göre yönetim muhasebesinin karar alma sürecindeki algılanışında bütçelemeyi ayrı olarak ele alıp bu alandaki önermeleri incelemekte fayda görülmektedir. İşletmeler bütçelemeye yönetimin gerekli desteği sunduğunu belirtmektedirler. Burada katılım derecesi 4,3095'lik değerle yer almıştır. İşletmeler bütçe yapılmasını istemektedirler. Bütçelemenin işletmenin geleceğini şekillendirdiği önermesine işletmelerin 3,5095'lik bir değerle katılımları bütçelemenin işletmeler açısından önemli görüldüğünün bir diğer ifadesidir. İşletmelerde bütçeleme yapılırken yönetim muhasebesi tekniklerinden yararlandığı konusunda 2,9857'lik bir katılım değeriyle işletmelerin kararsız kaldığı görülmüştür. Burada maliyet muhasebesinde gördüğümüz eksik bilgi, eleman yetersizliği gibi konuların etkisi görülmektedir. İşletmelerde bütçeleme konusunda bilgi yetersizlikleri görülmektedir. Bütçenin değerlendirmesindeki örgütsel uyuma katılım 1,8952'lik bir katılım değeriyle yer almakla beraber işletme bütçelerinin esnek bir yapıda hazırlandığı önermesine 1,9286'lık katılım değeri ortaya çıkmıştır. Yine bu önermelerle beraber maliyet ve yönetim analizinde matematiksel ve istatistiksel teknikler kullanılır önermesi 1,7381'lik bir katılım değeri almıştır. Bu üç önermeden çıkaracağımız sonuç işletmelerin bütçeleme tekniği hazırlanışı ve hesaplamaları konusunda gerekli bilgi, eğitim ve uygulama eksikliklerinin bulunduğudır. İşletmeler yönetim muhasebesinin kurumsal yönetim sürecinde önemli olduğunu 4,3810'luk bir katılımla ifade etmişlerdir. "İşletmelerin yönetim muhasebesi verileriyle hazırlanan muhasebe

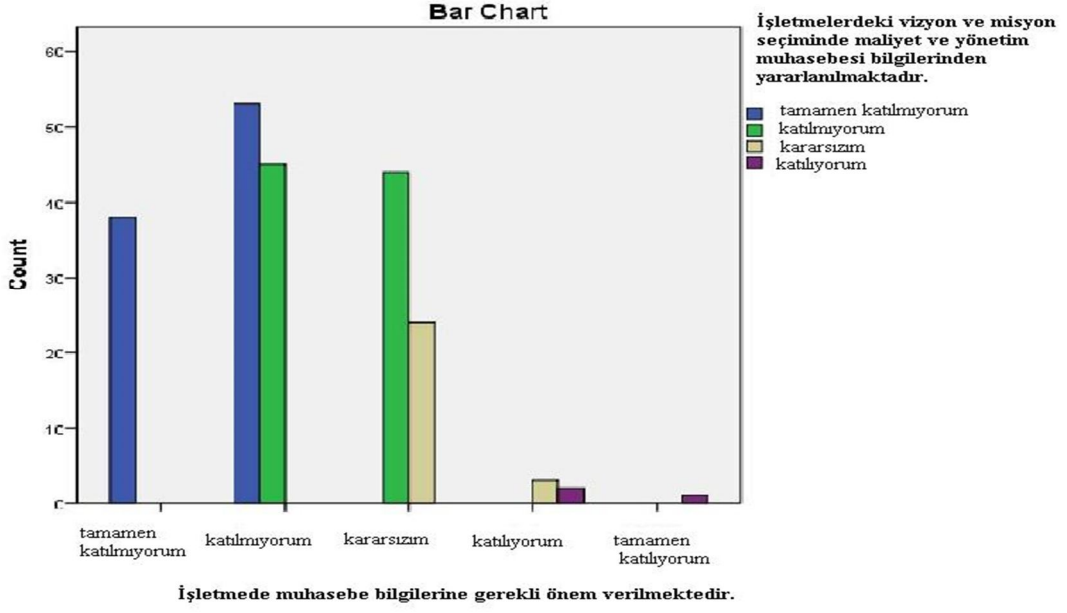
bilgilerinin kararlarda önemli olduğu” önermesi 1,9714’lük bir katılım değerine sahiptir. Karar sürecinde diğer bir önerme olan “Stratejik karar sürecinde yönetim muhasebesi yol göstericidir.” önermesine de 2,1667’lik bir katılım değeri ortaya çıkmıştır. Bu iki önermenin ortak çıkarımı işletmelerin yönetim muhasebesini uygulayacak teknik bir alt yapı, eleman yetersizliği ve bununla ilgili kültürün işletme yönetiminde yer almamasından kaynaklanmaktadır. Kar tahminlerinde yönetim muhasebesi tekniklerinin uygulanması konusunda işletmelerin 3,0571’lik kararsızlık seviyesini, “işletmelerde başa baş analizleri düzenli yapılmaktadır” önermesine 1,9254’lük bir katılım çıkması, işletmelerin çoğunda bu tür analizlerin yapılmadığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Yönetim muhasebesi için gerekli olan matematiksel ve istatistiksel bilgi ve eğitimden yoksun olan bu tür işletmelerin bu teknikleri başarılı bir şekilde kullanabilmesine olanak sunmamaktadır. İşletmelerin proforma olarak hazırlanan mali tabloların işletmeler için yol gösterici olduğuna, katılım 3,7143’lük değer almaktadır. Bu durum bizlere çoğunlukla tahminlere dayalı basit hesaplamalarla yapılan proforma tabloların işletmelerde kabaca bir bütçeleme faaliyeti olarak ele alınmakta olduğunu göstermektedir.

Tablo 4.Karar Verme Sürecinde Yönetim Muhasebesinin Etkisi

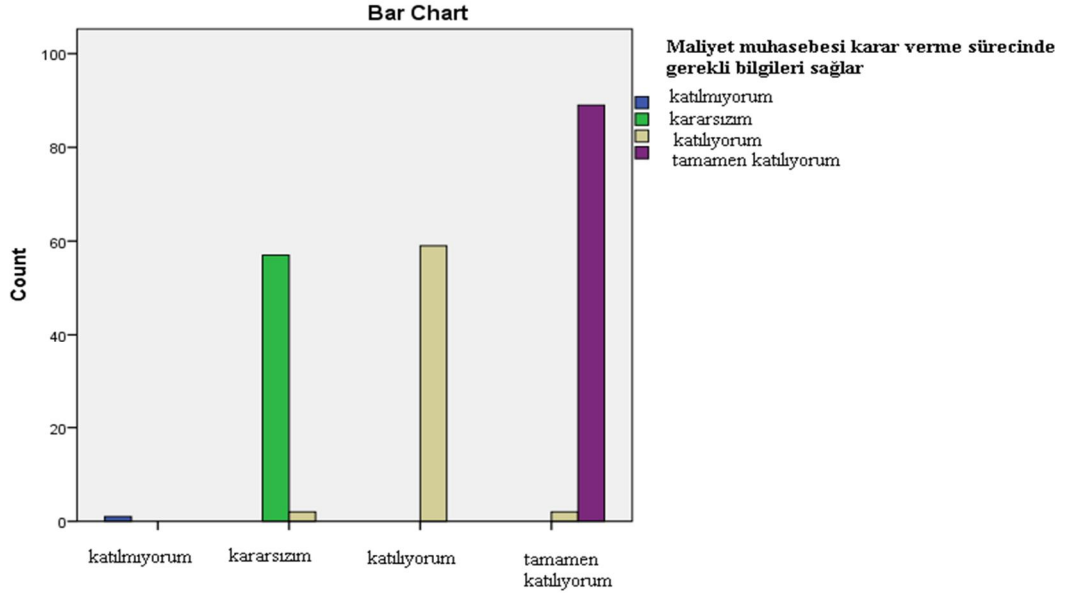
Tanımlayıcı İstatistikler						
	N.	Minimum	Maksimum	Ortalama	Standart Sapma	Varyans
İşletme bütçeleri düzenlenirken örgütsel uyum göz önünde bulundurulur.	210	1,00	3,00	1,8952	,79380	,630
İşletme bütçeleri esnek bir yapıda hazırlanır.	210	1,00	5,00	1,9286	,82985	,689
Yönetim muhasebesi verileriyle hazırlanan muhasebe bilgileri kararlar için önemlidir.	210	1,00	4,00	1,9714	,89075	,793
Kar tahminleri yapılırken yönetim muhasebesi tekniklerinden yararlanılmaktadır.	210	2,00	4,00	3,0571	,71657	,513
Bütçeye işletme yönetimi gerekli desteği sağlamaktadır.	210	1,00	5,00	4,3095	,83259	,693
İşletmede bütçeleme faaliyetlerinde maliyet ve yönetim muhasebesi teknikleri yeterince kullanılır.	210	1,00	5,00	2,9857	1,05576	1,115
Bütçeleme işletmenin geleceğini şekillendirir.	210	1,00	5,00	3,5095	,88712	,787
Proforma bilanço satılan mallar maliyeti tablosu ve gelir tablosu işletme için yol göstericidir.	210	1,00	5,00	3,7143	,88814	,789
Maliyet ve yönetim analizinde matematiksel ve istatistiksel teknikler kullanılır.	210	1,00	5,00	1,7381	1,05039	1,103
İşletmemizde başa baş analizleri düzenli bir şekilde yapılmaktadır.	210	1,00	5,00	1,9524	1,19713	1,433
Stratejik karar sürecinde yönetim muhasebesi yol göstericidir.	210	1,00	5,00	2,1667	1,11357	1,240
Yönetim muhasebesi kurumsal yönetim sürecinin önemli faktörlerindedir.	210	1,00	5,00	4,3810	,71726	,514

4.4.4 Ki Kare Testi Sonuçları

Tablo 2’deki “İşletmede muhasebe bilgilerine gerekli önem verilmektedir” ve “İşletmelerdeki vizyon ve misyon seçiminde maliyet ve yönetim muhasebesi bilgilerinden yararlanılmaktadır.” Önermelerine uygulanan ki kare testi sonucunda iki önerme arasındaki ilişki 0.747 değerle anlamlı düzeydedir. Bu iki önerme birbirini etkilemektedir. Her iki önermeye de işletmeler katılmadıklarını belirtmişlerdir. Aşağıdaki grafikte iki önerme arasındaki ilişki gösterilmiştir.

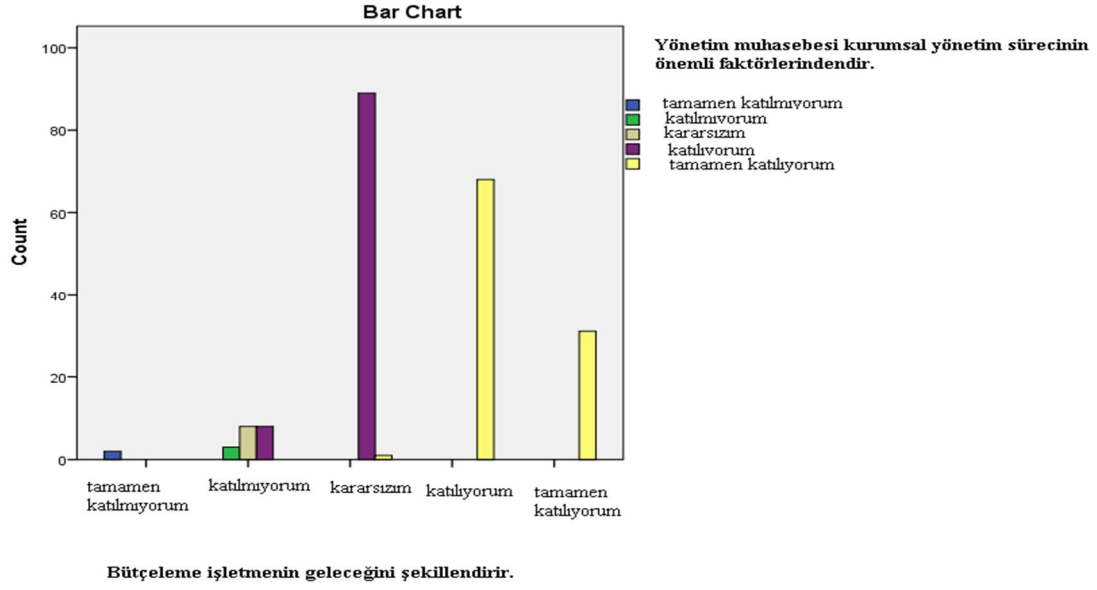

Tablo 3'deki "Maliyet muhasebesi bütçeleme sistemine yardımcı olur." Ve "Maliyet muhasebesi karar verme sürecinde gerekli bilgileri sağlar." Önermelerine uygulanan ki kare testi sonucunda iki önerme arasındaki ilişki 0.862 değerle anlamlı düzeydedir. Her iki önermeye de işletmeler katıldıklarını belirtmişlerdir. Bu iki önerme birbirini etkilemektedir. Aşağıdaki grafikte iki önerme arasındaki ilişki gösterilmiştir.

Maliyet muhasebesi bütçeleme sistemine yardımcı olur

Tablo 4'deki "Bütçeleme işletmenin geleceğini şekillendirir."ve "Yönetim muhasebesi kurumsal yönetim sürecinin önemli faktörlerindedir." Önermelerine uygulanan ki kare testi sonucunda iki önerme arasındaki ilişki 0.846 değerle anlamlı düzeydedir. Her iki önermeye de işletmeler katıldıklarını ve kararsız kaldıklarını belirtmişlerdir. Bu iki önerme birbirini etkilemektedir. Aşağıdaki grafikte iki önerme arasındaki ilişki gösterilmiştir.

5. SONUÇ

KOBİ'lerde karar verme sürecinde muhasebe bilgi sisteminin etkileri TRB1 bölgesinde 210 işletmeye yapılan anketle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bölgede işletmecilik anlayışında muhasebe kültürünün yeterince gelişmediği karşılaşılan ilk sonuçlarımızdan birisidir.

Muhasebenin önemi yeterince kavranmadığı için işletme içerisinde bir bölüm olarak organize olamadığından bu konuda profesyonel eleman istihdam edilmediği de göze çarpmaktadır. Muhasebe işlevi, çoğunlukla işletme dışındaki bağımsız meslek mensupları tarafından yasal yükümlülüklerin yerine getirilmesi amacıyla yerine getirilmektedir. Buradaki amaç muhasebenin işletme ve yönetim için bir bilgi sistemi olması yerine, daha çok maliye, SGK, vergi dairesi için bilgi üreten bir unsur olarak değerlendirilmesidir.

Muhasebe bilgi sistemi işletmeler için günlük işler ve onlarla ilgili bir süreç olarak algılanmıştır. Daha doğrusu ön muhasebe olarak adlandırdığımız sistemin işletmenin günlük faaliyetleri, yasal sorumluluk ve zorunluluk için kurulan bir sistem olarak görülmesidir. Bu açıdan işletmelerin strateji oluşturmalarında, misyon ve vizyon belirlemede muhasebe bilgi sistemi ve bu sistemin unsurları olan maliyet ve yönetim muhasebesinin de yeterli kadar önemini olmadığı görülmüştür.

Maliyet analizlerinin önemi işletmelerde yeterince kavranmamıştır. Maliyeti sadece üretilen mal ile ilgili ve belirli unsurlarla kısıtlı olarak ele almaktadırlar. Sürecin bütünü içerisinde ve işletmeye günlük değil gelecek vizyonu açısından taşıdığı önemin farkındalığının mevcut olduğu ancak uygulama içerisinde maalesef yer almadığı görülmektedir.

Yönetim muhasebesinin temel enstürmanları hakkında yeterli bilgi ve kazanımlara rastlanılmamıştır. İşletmelerin çoğunlukla maliyet-hacim-kar analizleri yapmadıkları, bu konuda çoğunlukla modern işletmecilik teknikleri yerine, sezgiler ve tecrübeleri ile hareket ettikleri görülmektedir.

Muhasebe kültürünün yeterince gelişmemiş olması hiç şüphesiz işletmelerin stratejik yönetim ve kurumsal yönetim anlayışından ayrı bir yönetim anlayışı içerisinde bulunmalarına neden olmaktadır.

Gerek muhasebe bilgi sistemi gerekse maliyet ve yönetim muhasebesi bilgileri karar verme sürecinde yeterince etkiler gösterememektedir. Burada söz konusu olan temel etken işletmelerdeki

ölçek yapısıdır. Ölçek yapısının küçükten büyüğe doğru arttığı durumlarda muhasebe verilerinin işletmeler için taşıdığı anlamın farkındalığı çalışmamızda görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Acar, D. ve Ömürbek, V** (2003). Bilgi Teknolojilerinin Muhasebe Bilgi Sistemi Kullanımı Üzerine Etkisi Ve Bir Uygulama: Gıda Sektörü, Muhasebe Ve Finansman Dergisi, s 68
- Banar, Kerim** (2003). Maliyet Muhasebesi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir,
- Certo, Samuel** (1994). Modern Manegement 6. Edition Allyand Bacon ABD, s 141
- Çapan, Selami** (1992).Örgütlerde Maliyet Sistemi Yapılanması, Verimlilik Dergisi, s 83
- Demir, M. Hulusi, v.d,** (1985). “Yönetmel Karar Verme”, Bilgehan Basım Evi, İzmir,
- Edmonds, C.D, Schneider, N.W** (2003).Fundamental Financial Accounting Concepts. Fourth Edition, McGraw Hill, s 7
- Eren, Erol** (2003). Yönetim ve Organizasyon, Çağdaş ve Küresel Yaklaşımlar, Beta Basım, İstanbul,
- Gökdeniz, Ümit** (2005). İşletmelerde Muhasebe Bilgi Sistemine Yaklaşım, Muhasebe Ve Finansman Dergisi (MUFAD), sayı:27 s 87
- İmrek, Mustafa** (2003). Karar Verme Teknikleri, Beta, İstanbul,
- Karcıoğlu, Reşat** (2000). Stratejik Maliyet Yönetimi: Maliyet ve Yönetim Muhasebesinde Yeni Yaklaşımlar. Aktif Yayınevi, Erzurum,
- Ömeroğlu, Nida** (2003). Muhasebe Bilgi Sistemleri ve Paket Destekli Yapılandırma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, s 1
- Rom, A. ve Carsten R** (2007). “Management Accounting and Integrated Information Systems: A Literatüre Rewiew” International Journal Of Accounting Information Systems Volume:8 s 40
- Romney, B. Marshall Steinbart, P. John** (2003). Accounting Information System, Ninth Edition, Prentice Hall, New Jersey, s 2
- Slade, Stephen** (1994). Goal Based Decision Making, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, New Jersey, s.11
- Tosun, Kemal** (1992). İşletme Yönetimi, Savaş Yayıncılık, Ankara,
- Veeken Van Der. Herk J.M. ve Marc J.F. Wouters** (2002). “Using Accounting Information Systemsby Operations Managers in a Project Company” Management Accounting Research Volume:13 s 347
- Yıldırım, O Tek N** (2004).Finansal Muhasebe, İzmir,
- Yılmaz, Zekai** (1995). “Yatırım Proje Analizi ve Yönetimi” Uludağ Üniversitesi, Güçlendirme Vakfı, Yayın No: 35, Bursa, s 99
- Yozgat, Uğur**(1994).Yönetimde Karar Alma Teknikleri, Beta Yayınları, İstanbul,
- Warman, A Davies J** (1998). Accountry A Systems Aproach , Itp Publiching Company, s 3-4
- Wilkinson, J.W** (1999). Accounting Information Systems: Essential Concepts and Applications, John Wiley and Sons Ltd., USA. S 19
- Williams, Jan R** (2005). Financial Managerial Accounting: the basis for business decisions, Mc Graw-Hill/Irwin, Boston, s 7

ERMENİ MESELESİ BAĞLAMINDA DİYARBAKIR SÜRYANİLERİ VE TURABDİN İSYANLARI

In The Context of Armenian Issue, The Riots of Diyarbakır's Syriacs Anddd Turabdin's

Oktay BOZAN*

ÖZET

Osmanlı Devleti, idaresi altındaki gayrimüslimleri din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek idare etmiştir. Bu idare şekline “Millet sistemi” denilmekte olup ve her türlü din ve dâhili işlerde halklar serbest bırakılmıştır. Süryani Milleti İstanbul’un fethi sonrasında hukuki olarak Ermeni Patrikhanesine bağlanmıştır. Tarihsel olarak Ermenilerle Süryaniler aynı dinin mensupları olup ve genellikle aynı şehirlerde yaşarlardı. Süryaniler ile Ermeniler arasında XIX. yüzyılın ortalarına kadar önemli sayılabilecek herhangi bir anlaşmazlıklar meydana gelmemiştir. XIX. yüzyılın sonlarında Ermeni komiteleri Diyarbakır’ın da içerisinde bulunduğu Doğu vilayetlerinde devlete karşı isyanlara girişmişlerdir. Ermeniler Süryanileri kendilerine destek vermeye zorlamışlardır. Bu girişim Süryaniler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olmuştur. 1 Kasım 1895’de Diyarbakır vilayetinde meydana gelen Ermeni olaylarında Müslümanların yanı sıra Süryaniler de olumsuz etkilenmiştir. Ancak buna rağmen özellikle Süryani din adamlarının tavrı çok etkili olmuştur. Süryani toplumu genellikle Ermenilere karşı devletin yanında yer almıştır. Bu süreçte Süryaniler toplumsal barışın tesisi için mücadele etmişlerdir. Dolayısıyla Süryaniler tahkikat komisyonlarına sundukları raporlarda olayların müsebbibinin Ermeniler olduğunu dile getirmişlerdir. Bununla birlikte I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilerle birlikte hareket eden bir takım Süryanilerin Diyarbakır valisi tarafından tehcire tabi tutulmuşlardır. Bu kişilerin yakınları Midyat bölgesinde Süryanilerin hükümete başkaldırısına sebep olmuştur. Ermeni tehcir kafilelerinden kaçan bazı Ermeni ve Süryaniler Midyat ve çevresini (Turabdin) kendileri için korunaklı bir üs olarak seçmişlerdir. Bu da isyanın daha da büyümesine yol açmıştır. İsyân Temmuz 1915’de kısa süre içerisinde Hezak-Cizre bölgesini içine alacak şekilde genişlemiş ve ancak 1915 yılı sonunda bastırılmıştır.

Anahtar Kelime: Diyarbakır, Midyat, Ermeni, Süryani, Vali Mehmet Reşit

ABSTRACT

The Ottoman State had non-Muslim, ruled by herself within an organization , administered on the basis of religion and sact. The model of administration is called as “National System” and people were released in internal affairs and religion. After the conquest of Istanbul, Assyrian Nation is connected to the Armenian Patriarchite legally. Historically, the Armenians and Assyrians are members of the same religion and usually live the same city. Any disputes considered as important between the Armenians and Assyrians has not occurred since the mid-century. At the end of XIX century, Armanian Committees revolted against the government in the eastern province comprising Diyarbakır. Armenian had Assyrian forced to support themselves. This initiative has led to a deterioration of relations between the Armenians and Assyrians. Assyrians besides Müslims were adversely affeten in the sequence of events occurred by Armenians in Diyarbakır province, Nowember 1, 1895. However, despite the attitude of especially Syriac clergy has been very effective. Syriac society is usually located next to the State against the Armenian. In this process, the Assyrians fought fort he establishment of social peace. Therefore, Syrian have expressed in their report subbitted to the inquiry commision that Armenian were responsible for the events. However, Assyrians moving a team with the Armenians during the World War I were subjected to deportation by the governor of Diyarbakır. The relatives of these people had caused Assyrians to revolt against government in Midyat region. Some Armanians and Assyrians fleeing from relocation convoys chose Midyat and its surroundings (Turabdin) as a protected base for themselves. This has led to the further growth of the revolt. The revolt has been expended to include the area of Hezak-Cizre in a short time, July 1915 and was only expressed by the end of 1915.

Key Words: Diyarbakır, Midyat, Armenian, Assyrian, Governor Mehmet Reşit.

GİRİŞ

Bu çalışmada XIX. yüzyılın sonlarında Diyarbakır'da meydana gelen Ermeni olaylarından ve I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilere uygulanan tehcirden Diyarbakır Vilayeti'ndeki Süryanilerin nasıl etkilendikleri ele alınacaktır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında uluslararası bir mahiyet kazanan “*Ermeni meselesinin*”, özellikle Anadolu'da yaşayan diğer gayrimüslim unsurların Müslümanlarla olan ilişkilerini gölgelediği izlenimi doğmaktadır. Bu çalışmayla iki amaç hedeflenmektedir; birincisi Süryanilerin, Ermeni olayları sırasında Ermenilere ve devlete karşı nasıl bir politika takip ettiği ortaya konulacaktır. Böylece Diyarbakır Vilayeti'ndeki Müslümanlar ile Ermeniler arasında yaşanan olaylardan Süryanilerin nasıl etkilendiği ve meydana gelen olaylara Süryanilerin bakışı ortaya konulacaktır. İkinci amaç ise uluslararası kamuoyunda ve bir takım ülkelerin parlamentolarında Ermenilerden sonra Süryanilerin de Osmanlı Devleti tarafından “soykırıma” tabi tutulduğu yönündeki iddiaların tarihsel mahiyeti sorgulanacaktır.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında yoğun ilişkilerin olduğu bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Bu ilişki daha başlangıçtan itibaren “zimmî” statüsünde gayrimüslim vatandaşların, tüm yönleriyle bir uyum ve düzenini gerekli kılmıştır (Karpat, 2001, 16). Fatih Sultan Mehmet döneminde gayrimüslimlere verilen haklarla hukukî bir zemin hazırlanmıştır. Fatih döneminde başlayan bu hukukileşme zeminiyle gayrimüslimler, Osmanlı topraklarının neresinde yaşarlarsa yaşasınlar, hangi dine inanırlarsa inansınlar, hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar ve hangi ırka mensup olurlarsa olsunlar inançlarına göre gruplandırılmışlardır (Eryılmaz, 1996, 18).

Bu sistemle Osmanlı, her cemaate örf ve adetlerine göre bir düzen kurma imkânı vermiş, cemaatler her türlü dini ve dâhili işlerini düzenlemede serbest bırakılmışlardır (Küçük, 2001, 693). Osmanlı Devleti'nin bu şekilde egemenliği altındaki toplulukları din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek yönetmesine “millet sistemi” denilmektedir. İstanbul'un fethi sonrasında Süryaniler hukuki olarak Ermeni Patrikhanesine bağlanmıştır (Eryılmaz, 1996, 34). Aslında Ermeniler ile Süryaniler arasındaki ilişkiler Hristiyanlık öncesi döneme kadar uzanmaktaysa da karşılıklı etkileşim daha çok Hristiyanlık sonrası döneme rastlar. Süryaniler, Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmelerinde önemli rol oynamışlardır. Ermenilerin Hristiyanlığı kabulü üzerine başlayan yakınlık, yüzyıllar içinde bölgede değişen siyasal şartlar doğrultusunda geliştirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu içinde Ermenilerle Süryaniler coğrafi olarak birbirlerine yakın bölgelerde yoğun olarak yaşamalarının yanı sıra, Osmanlı çoğulculuğu içinde şehirlerde de komşu olarak yaşamışlardır (Özdemir, 2009, 66). Osmanlı topraklarında Süryanilerin en yoğun olarak yaşadıkları yerler Diyarbakır, Mardin, Musul, Rakka, Halep ve Şam'dır (Özcoşar, 2008, 77).

XVI. yüzyıldan itibaren Süryanilerin yaşadığı bölgelerde Katolik misyonerlerinin faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte Süryani kiliseleri Batı Hıristiyanlığı ile karşı karşıya kalmış ve Katolik Misyonerler, Süryanilerin kendi aralarında yaşadıkları sorunları fırsat bilip kilise örgütlenmelerini parçalayarak Süryani kiliseleri içinde Papa'ya bağlı Katolik guruplar oluşturmuşlardır¹ (Bilge, 1996, 76; Özcoşar, 2005, 268). Bu gelişmeler üzerine XVIII. yüzyılın sonlarında Katolik olmayan Süryaniler kendilerini bunlardan ayırmak için “*Süryani Kadim*” tabirini kullanmaya başlamışlardır (Günel, 1970, 35). Katoliklerin ayrı bir millet olarak kabul edildiği 1830 yılına kadar Katolik Süryaniler, Ortodoks Ermeni Patrikliğine bağlı olarak varlığını sürdürmüştür (Sarı, 2013, 124).

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Süryaniler arasında Amerika, İngiltere ve Almanya'nın misyonerlik çalışmaları neticesinde Protestan mezhebi ortaya çıkmıştır. Böylece, Protestan misyonerliği sonucunda Süryani Kadim ve Süryani Katoliklerin yanı sıra “*Süryani Protestanlar*” adıyla yeni bir cemaat meydana gelmiştir. Özellikle İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yaptığı

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Özcoşar, “19. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetlerinin Süryani Kadimler Üzerindeki Etkileri”, *Mevzuat Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 133, Ocak 2009, (erişim: <http://www.mevzuatdergisi.Com/2009/01a/02.htm>, 22.11.2014)

baskılar neticesinde 1850 yılında Protestan mezhebi resmen tanınmıştır (Sarı, 2013, 124). Bu süreçte Kadim Süryaniler ile Katolik Süryanilerden ayrılan Süryaniler Protestan mezhebine dâhil olmuştur (Bozan, 2014, 21-48).

XIX. yüzyılın sonlarında Diyarbakır, Mardin ve Ergani Madeni adıyla üç sancaktan oluşan Diyarbakır Vilayeti'ne 14 şehir ve kasaba, 57 nahiye ve 3323 köy bağlı bulunmaktaydı (Şemsettin Sami, 1306, 2206-2207). Vilayet genelinde Müslümanların yanı sıra Millet-i Süryani, Millet-i Kaldani, Millet-i Ermeni, Millet-i Ermeni Katoligi, Millet-i İsavî, Millet-i Rum, Millet-i Rum Katoligi ve Millet-i Yahudiyan şeklinde isimlendirilen etnik ve dini gruplar yaşamaktaydı (Yılmazçelik, 1995, 48). Bu gruplar bazı mahallelerde ayrı, bazılarında ise bir arada yaşamaktaydı. Bu gibi mahallelerde Müslümanlarla gayrimüslimlerin evleri veya işyerleri birbirine bitişik olup, birbirlerinin işlerine müdahale etmeksizin hayatlarını sürdürüyorlardı. Herhangi bir uygulamada mağdur olan gayrimüslimler dava hakkına sahiptiler. Vilayet genelinde gayrimüslim unsurlar kendilerine tanınan bu müsamahadan istifade etmek suretiyle kilise veya manastırlarında dini ibadetlerini tam bir serbestiyet içerisinde yerine getirmekteydiler (Yılmazçelik, 1995, 263).

Gayrimüslimler içerisinde Ermeni ve Süryanilerin sayıları diğerlerine göre daha fazlaydı. Ermenilerin Diyarbakır şehrinde kendi marhassaları (keşiş) olup, Süryani cemaati de bu marhassalığa bağlıydı. Diyarbakır'da Ermeni marhassalığına bağlı olan Süryani cemaati, Hristiyan dinine mensup olup "*Yakubî nâm-ı diğer Süryani*" şeklinde zikredilmekteydi². Diyarbakır'da bulunan Rumlar da Katolik ve Protestan olmak üzere iki ayrı cemaatten meydana gelip, bunların da marhassaları da vardı. Bunun yanı sıra Keldani cemaatinin de marhassaları mevcut olup, bu cemaatin diğer bir adı ise "*Nasturî Katolikleri*" idi (Yılmazçelik, 1995, 116). Diyarbakır bölgesinde Süryaniler arasında Hristiyanlığın yayılması Hz. İsa'nın havarilerden Petrus'a dayandırılmaktadır (Çelik, 1996, 57-60).

Süryanilerinin Osmanlı topraklarında en yoğun olarak yaşadığı yerlerin başında Diyarbakır ve Mardin gelmekteydi (Özcoşar, 2008, 77). Özellikle Midyat, Nusaybin, Hezak (İdil) ve Cizre'yi içerisine alan "*Turabdin*", Süryanilerin anayurdu olarak kabul edilen coğrafi ve tarihsel bölge adıdır. "*Cebel-i Tur*" olarak da adlandırılan ve Süryanice "*Kullar/ibadet edenler dağı*" anlamına gelen Turabdin, bölgenin Hristiyanlaşması sürecinde ortaya çıkmıştır (Günel, 1970, 255-256). XIX. yüzyılın ortalarına kadar Diyarbakır Vilayeti'nde bulunan Süryaniler, Süryani Kadim (Yakubi) ve Süryani Katolik olarak isimlendirilirken, 1852'de Diyarbakır merkezinde, 1858'de Mardin Sancağı'nda Amerikan misyonerlerine ait istasyonların kurulmasıyla Diyarbakır Süryanilerinin bir kısmı Protestanlığı benimsemişlerdir (Kocabaşoğlu, 1989, 93; Akyüz, 1998, 101-102).

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Diyarbakır Vilayeti'nde Süryanilerin toplam nüfus içerisindeki yeri %5 ile % 10 arasındadır. 1882-1893 yılı nüfus sayımına göre Diyarbakır Vilayeti'nde toplam nüfus 414.857 kişiden oluşmaktadır. Buna göre; 329.842 kişi Müslüman, 20.082 kişi Süryani, 1.462 kişi Keldani diğerleri ise Ermeni ve Yahudilerden oluşmaktadır (Karpat, 2003, 198-199). 1914 (1330) tarihli nüfus sayımında ise Diyarbakır Vilayeti'nin toplam nüfusu 619.825 kişi olup, bunun 123.264'ü gayrimüslimdir. Bunun milletlere ve etnik duruma göre dağılımı şöyledir: Müslüman: 492.101; Ermeni: 55.890; Ermeni Katolik: 9.960; Süryani: 37.976; Keldani: 5.994; Protestan: 7.376; Yahudiler ise 2.085 kişidir (Karpat, 2003, 226-227).

1895 Ermeni Olayları ve Süryanilere Etkisi

Büyük bir sarsıntıya neden olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler arasında "*bağımsız bir devlet kurma*" düşüncesi yeşermeye başladı.

² Süryani tabiri her ne kadar insan zihnin de bir ırk veya coğrafi bölge (Suriyelilik) çağrışımı yapıyorsa da, bu lakabın kullanılması dini bir zarurete dayanmaktadır. Hristiyanlığın Ortadoğu'da yayılışıyla, bölgenin sakinlerinden olan Aramilerin bir kısmı da Hristiyanlığı kabul ettiler. İşte Hristiyanlığı kabul eden bu Aramiler, kendilerini putperest ırkdaşlarından tefrik etmek için "Süryoye" (Süryaniler) lakabını kullanmaya başlamışlar ve zamanla bu lakap hususi bir mezhebe ad olmuştur. Mehmet Çelik, Süryani Kilisesi Tarihi, I, İstanbul 1987, s. 2

Bu fikir, Ermeniler arasında gizliden gizliye aşılandı. Bu süreçte, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan istifade eden Diyarbakır Ermenileri, devlete karşı mücadeleye girişti. Ermeni piskoposları ve komitacıları Ermenilere bağımsız bir devlet kurulması yönünde telkinlerde bulundular ve bir takım faaliyetlere giriştiler. Bu gelişmeler neticesinde 1895 yılına gelindiğinde Ermenilerle Müslümanlar arasında bir takım huzursuzluklar meydana gelmeye başladı (BOA, HR. SYS, 2812/1).

11 Mayıs 1895'te İngiltere'nin başını çektiği altı devlet tarafından Babıâli'ye verilen notada; Vilâyât-i Sitte diye adlandırılan Diyarbakır, Erzurum, Bitlis, Van, Sivas ve Mamuretü'l-aziz vilayetlerinde Ermeniler lehine idari, adli, askeri ve mali konularda ıslahat yapılması için baskı yapıldı. Ancak Abdülhamit, Doğu vilayetlerini Balkanlaştıracak bu imtiyazlara karşı çıktı ve ıslahatın bütün tebaa için olmasını istedi (Halaçoğlu, 2005, 44). Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmeye çalışılan bu ıslahat Ermeniler tarafından "imtiyaz" olarak kabul edilmesi (BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, 2-3) Müslüman ahaliyi ciddi şekilde endişelendirmekteydi. Ermeniler lehine yapılması düşünülen bu ıslahat düşüncesi, 1895 yılı ortalarından itibaren vilayette hararetle tartışılmaya başlandı. Bu gelişmeler üzerine 1895 Ekim başında vilayette huzursuzluklar görülmeye başladı (BOA, Y.A.HUS, 337/70).

Bu dönemde Diyarbakır vilayetinin sadece yaklaşık olarak % 10'unu oluşturan Ermenilerin, çoğunluğu oluşturuyormuş gibi davranması zaten Müslüman ahaliyi kaygılandırmakta ve öfkeliendirmekteydi. Bu gelişmeler üzerine, olaylardan bir hafta önce Müslüman halk Ulu Camii Kütüphanesi'nde toplandı. Yapılan toplantıda, Ermeniler lehine yapılacak düzenlemelerin ilgililer nezdinde teşebbüse geçilerek protesto edilmesi ve gereken tedbirlerin alınması için vilayetin ileri gelenleri arasından bir komisyon oluşturuldu (Tütenk, 1956-1957, 316). Bu komisyon, Mabeyn-i Hümayun'a bir telgraf çekerek Ermeniler lehinde yapılması düşünülen ıslahatları protesto etti (Beysanoğlu, 1998, 725).

1 Kasım 1895 Cuma günü Diyarbakır vilayet merkezinde alışılmışın aksine kilise çanları çalmaya ve kiliseler Ermenilerle dolmaya başladı. O gün gayrimüslimlerin dükkânları açılmamıştı. Öğlen ezanın okunmasıyla berber, Müslümanlar Cuma namazını kılmak için camilere doldu (Tütenk, 1956-1957, 317). Müslümanlar camilerde Cuma namazını eda ederken, Ermeni komitacıları, daha önceden planladıkları üzere, Ulu Cami, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sultan Sasaa, Sin, Arap Şeyh ve Şeyh Matar camilerine silahlı saldırılarda bulundu. Meydana gelen ilk saldırılarda birçok Müslüman camilerin içinde ve bahçesinde hayatını kaybetti (BOA, Y.PRK. ASK,109/69, s. 7/8; Hocaoğlu, 1976, 234-235). Vilayet merkezinde meydana gelen bu olaylarla eş zamanlı olarak vilayete bağlı bazı kaza, nahiye ve köylerde de bir takım olaylar yaşandı. Vilayet merkezinde başlayan ve yoğun devam eden olaylar üç gün içerisinde kontrol altına alınırken; vilayete bağlı Mardin ve Ergani Sancaklarındaki olaylar ise ancak bir hafta sonra kontrol altına alınabildi.

Ermenilerin neden olduğu olaylar yer yer halklar arası çatışmaya dönüştü. Bunun neticesinde Ermenilerin de arasında bulunduğu Hristiyanlardan ve Müslümanlardan çok sayıda insan maddi zarar uğradı, yaralandı ve yaşamını kaybetti. Bu arada olayların başladığı Cuma günü vilayet merkezinde meydana gelen yangında ise 878 dükkân, işyeri ve atölye yandı (Tütenk, 1956-1957, 317). Bunların 677'si Müslümanlara ait olan vakıf dükkânları ve özel işyerleri idi (BOA, HR. SYS, 2812/1, s.12; BOA, Y.PRK. ASK,109/69, 7-8; Hocaoğlu, 1976, 234-235;Tütenk, 1956-1957, 317). Meydana gelen olaylarla ilgili Ermeni hanelerinde ele geçirilen mektuplar ile silah ve bombalar bunun uzun soluklu bir plan olduğunu ortaya koymuştur (BOA, Y.PRK. AZN, 14/5; BOA, HR. SYS, 2812/1, s. 6; BOA, Y.PRK. ASK,109/69, s. 6; BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6, 7).

Diyarbakır Belediye Başkanlığı'ndan, Valiliğe sunulan 16 Kasım 1895 tarihli raporda, vilayet merkezinde "iğtişaşın (karışıklık) zuhurundan beri" defnedilen İslam ve Hristiyanların isimleri belirtilmiştir. Buna göre olayların başladığı 1 Kasım 1895 tarihinden 16 Kasım 1895 tarihine kadar merkez kasabada 126 Müslime karşılık 60 gayrimüslim hayatını kaybederken; 71 Müslime karşılık 25 gayrimüslim yaralanmıştır. Böylece olaylarda 186 kişi ölürlen, 96 kişi yaralanmıştır. Mahalle

bazında tanzim edilen çizelgelere bakıldığında; Protestanlardan 11, Katolik Ermenilerden 7, Kadim Süryanilerden 36, Katolik Süryanilerden 3, Rumlardan 2, Katolik Rumlardan ise 1 kişinin hayatını kaybetti görülmektedir. Bu rakamlardan hareketle vilayet merkezindeki olaylarda en fazla Süryanilerin zarar gördüğü dikkat çekmektedir (BOA, Y.PRK. UM, 55/97). Ancak meydana gelen olaylarda vilayet genelindeki ölümler raporlarda “*Ermeni*” adı altında verildiği için, Süryanilerin kayıplarını tespit etmek pek mümkün olamamaktadır (BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, 14).

Bu nedenle vilayet genelinde yukarıda belirtilen sayıdan daha fazla Süryani'nin yaşamını yitirdiği ve maddi olarak zarara uğradığı anlaşılmaktadır. Nitekim Diyarbakır merkez sancağa bağlı olan ve büyük ölçüde Süryanilerin yaşadığı Kırtebil köyü ile Mardin Sancağı dâhilindeki bazı Süryani köylerinin bir takım aşiretlerin saldırılarına hedef olduğu ve kayıplar yaşandığı görülmektedir (BOA, A.MKT. MHM, 637/32; Dolabani, 1972, 99). Ancak bununla birlikte Süryanilerin yoğun olarak yaşadığı Mardin merkez kasabasında Ermeni komitecileri ile ortak hareket edilmediğinden Ermenilere ve Süryanilere yönelik herhangi bir saldırı meydana gelmemiştir. Burada Müslüman ahali diğer yerlerde meydana gelen olaylardan hareketle saldırıya geçen aşiretlere karşı şehri savunmuş hatta bu mücadele esnasında birçok Müslüman yaşamını yitirmiştir (BOA, A.MKT. MHM, 636/9). Midyat'a bağlı olan ve aynı zamanda Müslüman ve Süryanilerin birlikte yaşadığı Refneddin ve Gelb köylerine saldırmaya çalışan bazı aşiretlere müfrezeler vasıtasıyla engel olunmuştur (BOA, Y.PRK. UM, 33/87).

Süryanilerin Olaylar Karşısındaki Tutumu

1 Kasım 1895 Cuma günü Diyarbakır vilayet merkezinde başlayan olaylarında, Ermeniler dışındaki diğer “*milel-i gayrimüslim*” unsurlar da yaşanan olaylardan önemli ölçüde etkilenmiştir. Nitekim meydana gelen olaylarda en fazla zarar gören gayrimüslim topluluğu Süryaniler olmuş ve Süryani Kadim/Katolik milletine mensup 39 kişi yaşamını yitirirken 12 kişi yaralanmıştır (BOA, Y.PRK. UM, 55/97). Olaylar başladıktan sonra Ermenilere duyulan tepkinin “*Müslüman-Hıristiyan*” çatışmasına dönüştüğü ve Süryanilerin de Hıristiyan olması nedeniyle Ermenilerle aynı kefeye konulduğu; böylece olaylardan olumsuz etkilendiği düşünülmektedir. Ancak bununla birlikte bir takım Süryaniler de Ermeni komitelerinin yönlendirmesi veya baskısı karşısında Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği “*bağımsızlık*” mücadelesini Hıristiyanların ortak mücadelesi olarak kabul etmiş ve benimsemiş olmalıdır. Nitekim 1890 yılında kurulan Ermeni Taşnak Komitesi'nin parti programında “*Ermeni davasına*” katkı sunacak hedef kitlelerden birisi de Süryaniler olarak tasarlanmıştır (Sasoni, 1992, 177). Taşnak komitesinin çalışmaları ve olaylar öncesinde komitelerin Ermeniler dışındaki Hıristiyan etnik ve dini grup ruhanilerini kendileri ile ortak hareket etmeye zorlaması dikkate alındığında, Ermenilerin, diğer “*milel-i gayrimüslim*” unsurları kendi yanına çekmeye çalıştığı rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Mamuretü'l-aziz Vilayeti'nde Müslümanlar ile Ermeniler arasında bir takım huzursuzlukların meydana geldiği bu dönemde Süryanileri kendi yanlarına çekmeye çalışan Ermenilerin, Müslüman kılıfına girerek Süryanilerin hanelerine hücum ve saldırılarda bulunduğu anlaşılmaktadır (BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6). Bu konuda Adliye ve Mezahip Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Temmuz 1896 tarihli taktirde; “*İğtişâşât-ı za'ile*” esnasında Harput kasabasında Ermeni komitacıların başlarına sarık sararak ve hoca kıyafetine girerek Süryani cemaatine mensup bazı kişileri katl ve kiliselerini yağma eylemeleri üzerine icra kılınan tahkikat neticesinde gasp edilen eşyaların bir kısmının söz konusu Ermenilerin hanesinden zuhur eylediği ve on beş kadar da fedainin de tutuklandığı bildirilmektedir (BOA, DH. TMIK. M 9/56).

Süryani ve Rum temsilciler tarafından vilayetteki tahkikat komisyonlarına sunulan raporlarda, Ermenilerin kendilerini ortak hareket etmeye zorladığı, hatta baskı yaptığı açıkça ifade edilmektedir (Dolabani, 2006, 191). Ancak Ermeni olaylarının yoğun bir şekilde yaşandığı bu dönemde Süryani ruhanilerinin ve özellikle Süryani Kadim Patriği olan II. Abdülmesih'in olaylara yaklaşımı, Ermenilerin Süryanileri de kendi yanlarına çekme girişimlerini önemli ölçüde sonuçsuz bırakmıştır. Fakat yine de Ermeni komitecilerinin bir takım Süryaniler üzerine etkisinin olduğunu kabul etmek gerekir. Nitekim Ekim ayı başlarında Diyarbakır valiliğine asaleten atanan Enis

Paşa'nın olaylardan bir gün önceki valilik fermanının okunma törenine, mutad olduğu üzere bütün gayrimüslim ruhanileri katılırken, Ermenilerin yanı sıra Süryanilere mensup ruhanilerin de katılmadığı görülmektedir (Tüten, 1956-1957, 317).

Bu törene Süryani ruhanilerinin katılmaması ilginç gözükmektedir. Çünkü gerek bu dönemde Mardin'de bulunan Patrik Abdülmesih Efendi (Çıkkı, 2004, 24) ve gerekse Süryani ruhanilerin öteden beri Ermenilerin tutumlarını tasvip etmedikleri ve bu konuda genellikle Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldıkları açıkça görülmektedir. Ancak buna rağmen Enis Paşa'nın valilik fermanına Süryanilerden kimsenin katılmaması, bunların da kısmen de olsa Ermeni faaliyetlerinin etkisi altında kaldığını göstermektedir.

Vali Enis Paşa, olaylar öncesinde Süryanilerin muhtemel bir karışıklıkta Ermenilerle ortak hareket etmesini engellemek için Mardin'de bulunan Süryani Patriği Abdülmesih Efendi'yi vilayete davet etmiştir. Mardin Mutasarrıfı Behram Paşa vasıtasıyla Süryani Patriğinin hemen vilayete çağırılması muhtemelen Patriğin arabuluculuğu ile kargaşanın önleneyeceği umudunu da taşıyordu. Durumun ciddiyetini fark eden Patrik, Mutasarrıftan aldığı tebligata binaen 31 Ekim 1895 Perşembe akşamı korumasına verilen jandarmalarla beraber Diyarbakır'a hareket etmiş ve 1 Kasım Cuma günü vilayete ulaşmıştır. Ancak Patrik, vilayete ulaştıktan kısa bir süre sonra olaylar meydana gelmiştir.

Süryani Metropolit Hanna Dolabani, Süryanilerin, Patriğin vilayete gelişinden memnun olmadığını dile getirmektedir. Bu durum daha önce de ifade edildiği üzere bir takım Süryanilerin Ermenilere destek verdiği şeklinde yorumlanabilir. Süryanilere ait olan Meryem Ana Kilisesi, olaylar süresince Hıristiyanların sığındıkları yerlerden birisi olmuştur. Kışkırtıcıların korkusundan halk kiliseye sığınmıştır. Patrik barışın sağlanması için Vali Enis Paşa'ya Makdisi Yayan adlı birisi ile bir mektup yazmıştır. Ancak mektubu Enis Paşa'ya teslim eden bu kişi, kiliseye geri dönerken vurularak öldürülmüştür.

Vali Enis Paşa, Patriğin mektubunu okuduktan sonra 100 kişiden oluşan birliği kilisenin korunması için göndermiştir. Bu birliğin gelmesi ile kiliseye sığınanlar ve kilisenin yakınlarındaki evlerde bulunanlar güven altına alınmıştır. Patrik, kiliseye sığınanların ihtiyaçlarının karşılanması için büyük bir gayret göstermiştir. Bu süreçte sağduyulu davranan Patrik'e Enis Paşa tarafından gerekli yardımlar yapılmıştır. Ayrıca Mardin'de Deyrulzafaran Manastırı'na saldıran Kürt aşiretleri de dağıtılmıştır (Dolabani, 2006, 191-192). Olaylar sırasında Meryem Ana Kilisesi'ne sığınanlar arasında bulunan Naum Faik, Patriğin Diyarbakır'a gelmesiyle kiliseye sığınanların onun himayesine girdiğini ve birkaç gün sonra da olayların yatıştığını ifade etmektedir (Çıkkı, 2004, 24).

Mardin'e bağlı bazı yerlerde meydana gelen olaylar nedeniyle Süryani Kadim Patriği Abdülmesih Efendi, Diyarbakır'da olduğu gibi Mardin'e sığınan mültecilere de yardım etmiştir. Hatta Deyrulzafaran Manastırı'nda bir yardım kapısı açtırmış ve yardıma muhtaç olanların bir süre orada kalmalarını sağlamıştır. Bundan memnun kalan yetkililer, manastırı koruması için bir askeri birliği patriğin emrine vermiştir. Patrik ayrıca yoksul ve öksüz kalan çocukların yetişmesi için bir de okul açmıştır (Dolabani, 2006, 100).

Süryanilerin Olaylara Bakışı

Diyarbakır'da ve bir takım yerleşim merkezlerinde meydana gelen Ermeni olayların mahiyetini araştırmak merkezi hükümet bir Tahkikat Komisyonu kurmuştur. Muhtemelen Aralık ayının ilk günlerinde İstanbul'dan yola çıkan Abdullah Paşa başkanlığındaki bu Tahkikat Komisyonu Samsun, Havza, Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Arapkir, Mamuretu'l-aziz, Maden ve Ergani üzerinden 19 Aralık 1895'de Diyarbakır'a ulaşmıştır (BOA, Y.PRK. UM, 34/33). Geçiş güzergâhlarındaki belde ve kasabalara uğrayan komisyon üyeleri bozulan Müslim ve gayrimüslim ilişkilerinin düzeltilmesi için sadece yöneticilerle değil aynı zamanda Hıristiyan ruhani ve yetkilileriyle de görüşmüştür. İtaat ve huzurun önemini konu alan bu görüşmelerde "*fesat hareketlerinden, kargaşa ve komitacılıktan*" uzak durulması için gayrimüslimlere gerekli

telkinlerde bulunmuş ve bu bağlamda halkın aydınlatılması için beyannameler ve broşürler bastırılarak halka dağıtılmıştır (BOA, Y.PRK. UM, 34/33).

Meydana gelen olaylarla ilgili Patrik Abdülmesih ve Süryani Kadim cemaatinin önde gelen ruhanilerinden 22 kişinin imzasıyla hazırlanıp Abdullah Paşa başkanlığındaki “*Tahkikat Heyetine*” sunulan rapor ve Padişah’a hitaben yazılan “*teşekkürname*”de önemli bilgiler yer almaktadır. Bu teşekkür mektubu ve raporlarda, Süryanilerin devlete ve Müslümanlara bakışı ile vilayette zuhur eden olayların mahiyetine dair çarpıcı tespit ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Teşekkür Mektubu’nda bir takım Ermenilerin huzursuzluk ve çatışmaların müsebbibi olduğu, Süryaniler tarafından şöyle ifade edilmektedir: “*Hazreti Ömer’den berü hükümet-i İslamiyenin ve beş yüz seneden berü devlet-i ebed-müddet-i Osmaniyenin*” hâkimiyetinde din, mezhep, lisan, mal ve can ile ırzları güvence altında yaşamakta olan Süryanilerin “*vatandaşları ve aziz komşuları*” olan Müslümanlarla birlikte “*her türlü taarruz ve teaddiden*” uzak yaşamakta oldukları için Padişah’a teşekkür ettikleri belirtilmektedir. Mektubunun devamında yaşanan olaylar şöyle dile getirilmektedir:

“*Geçenlerde hiçbir şeyden haberdar olmadığımız halde Diyarbakır ve etrafında Ermeni müfsidlerinin ibka’ ettikleri ceraimde devlet-i aliyenin bu sadık ve kadim tebaası kulları iştirake icbar ve tehdit olunup babalarımızdan ve dedelerimizden bize en kıymetli miras olan tarik-i ubudiyetten çıkarılmamıza çalışılmış ise de lehü’l hamd meslek-i ubudiyet ve tabiiyette devam etmekle iğfalata kaymaktan cahillerimizi men’ ve tahdir ederek padişahımız hazretlerinin üzerimize farz olan itaat nimetinin kadrini bilerek her türlü ahvali gayri marziyeden içtinab eylemek selametini iltizam ve müfsidlerinin efkârını red ve takbih iderek ubudiyet ve sadakat-ı kadimemizin mukteziyatına tevfiik hareket eylediğimiz ve itmekte bulunduğumuz malum buyrulmak ...*” (BOA, Y.PRK. AZN, 15/1).

Bu konuda Tahkikat Heyeti’ne sunulan 31 Ocak 1896 tarihli bir raporda da meydana gelen olaylara ilgili görüşlerine ayrıca rastlamak mümkündür. Raporda; bir müddetten beri “*mefasid ve mekasid-ı muzırnaen ni’met nişanası üzerine tesis-i mütalaasıyla meslek-i sadakatten inhiraf eylemek denaetini (alçaklık) kabul eylemekten hayâ eylemeyen Ermeniler*” yüzünden aziz vatanın birçok felaket ve musibete düçar olduğu, hâlihazırda Müslim ve gayrimüslim bütün ahalinin Ermenilere lanet okuduğu, aynı şekilde vicdanlarını ve hislerini henüz emanet etmemiş olan bazı Ermenilerin de bu durumu kınadığı ve meydana gelen bu musibetin “*te’dip-i manevi*” olarak değerlendirildiği dile getirilmektedir.

Raporun devamında ise, Süryanilerin Osmanlı Devleti ve Müslümanlara bakış açısı özetle şöyle ifade edilmektedir:

“*İnkâra mahal olmayan hakikatlerdendir ki, Diyarbakır Vilayeti’nin Müslüman ve Hıristiyan ahali Osmanlı Devleti’nin himaye ve koruması altında üç dört asırdan beri birbirleriyle kardeşçesine yaşamaktaydılar. Ancak bir müddetten beri Ermenilerin fenalıkları nedeniyle bu durum bozulmaya başladı. Sultan Abdülhamit’in şefkat ve merhameti sayesinde Hıristiyanlar da Müslümanlar derecesinde izhar-ı hareket ve serbestiye sahip olmuşlardı. Nitekim köylerinden ve hanelerini terk ederek uzak dağ başlarında ve ovalarda dağınmış bir şekilde bezden birer çadır veya kamıştan yapılmış kulübelerde yaşayan gayrimüslimler, iki ay çoluk çocuklarıyla beraber kaldığı halde, hiçbir taraftan gerek mal ve canlarına ve gerekse de şehirde ve köyde bıraktıkları hane ve mallarına herhangi bir taarruz ve hasarın vaki olmaması bu konudaki en gerçek delildir*”.

Diyarbakır’da Hıristiyanların “*mal ve can emniyeti*”nin olmadığına dair iddialara bu şekilde cevap veren Süryani ruhaniler, raporun sonunda, Sultan Abdülhamit’in idaresinden duyulan memnuniyet yinelenmekle birlikte, meydana gelen felakette, “*yaş ile kuru birlikte yanar*” misal ve kaidesinde birçok musibet ve felakete düçar oldukları ifade edilmektedir. Olaylara sebebiyet veren Ermeniler “*Cenab-ı Hak’kın kahır ve gazabına*” havale edilmekle birlikte, olayların müsebbipleri görülen Ermeni fedailerinin cezalandırılması ve bu şekilde adaletin tecelli etmesi talep edilmektedir (BOA, HR. SYS, 2812/1).

Tahkikat Heyeti'ne sunulan bu bilgilerin dışında bir başka arşiv belgesinde ise ilginç ifadeler yer almaktadır. Süryani Katolik Patrikhanesi'nden Sadaret Makamı'na gönderildiği anlaşılan bir yazıda; Ermeni hadisesinde bazı Süryanilerin mağdur olmasının kendilerinin Ermenilerden fark ve ayırt edilememesinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Süryanilerin kayıpları ile ilgili bu tespit yapıldıktan sonra, Süryani Piskoposuna sadakat nişanı (*alaim-i sadakat*) verilmesi talep edilmiştir. Doğrusu Süryani Katoliklerin olaylarda mağduriyetine değinildikten hemen sonra piskoposa sadakat nişanının verilmesinin talep edilmesi çok ilginç ve dikkat çekici bir durumdur. Bu durum, kendi halkının mağduriyetini kullanmak suretiyle kendisi için itibar devşirmek anlamına gelmektedir. Ancak 30 Kasım 1895 günü sadakat nişanı hususunu gündemine alan Meclis-i Vükela, Süryani Katoligi cemaatine “*öyle bir alamet va'z ve ihdasına lüzum ve mahal olmayacağı*” kararlaştırılmıştır (BOA, Y.A.HUS, 340/138).

Süryani Kadim papazlarından olan Makdisi Yakuboğlu Beşara ise, meydana gelen olayları anılarında şöyle ifade etmiştir: “*Cuma günü öğleyin İslam ve Hıristiyanlar arasında mukatele oldu. Bu, bizim günahımız yüzündendi. Üç gün devam etti. Cuma'dan Pazar gününe kadar sürdü. Tanrı bizi korudu. Bizler bu felaketten kurtulduk*” (Tütenk, 1956-1957, 318). . Papaz Beşara'nın, “*bu, bizim günahımız yüzündendi*” ifadesi iki şekilde yorumlanabilir. Öncelikle Beşara bu ifadeyle, bu olayların müsebbibi olarak Hıristiyanları göstermiş olabileceği gibi, yaşanan olaylarının müsebbibine değinmeden klasik bir anlayış içinde olayları günahlarına karşı ilahi bir ceza olarak da değerlendirmiş olabilir(Özcoşar, 2008, 250).

1895 Ermeni olayları sonrasında birçok yerde olduğu gibi Diyarbakır Vilayeti'nde de Ermeniler ile Süryaniler arasında bir takım kiliselerin kime ait olduğuna dair münakaşa ve çekişmeler meydana gelmiştir. Bu kapsamda Süryaniler, Lice kazasında bulunan Akkilise (Deyrül'ebyaz)'nin kedilerine ait olduğunu iddia etmişlerdir. İki cemaat tarafından ileri sürülen iddialar nedeniyle bu konu uzun süre vilayet gündemini meşgul etmiştir (BOA, DH. TMIK. M, 64/4; BOA, ŞD, 1482/2).

Süryani Kadim Murahhasının Tehlikeli Girişimi

Diyarbakır Vilayeti'nde cereyan eden bir takım olaylar genellikle Ermeniler ile Müslümanlar arasında cereyan etmiştir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi bu süreçten tüm unsurlar gibi Süryaniler de etkilenmiştir. Nitekim Temmuz 1902'de Diyarbakır Tümen Komutanlığı'ndan Erzincan merkezli IV. Ordu Komutanlığı'na gönderilen bir telgrafta Mardin Sancağı'na bağlı Hezak (İdil) bölgesinde yaşayan Süryaniler ile bazı aşiretler arasında bir takım sorunlar yaşandığı görülmektedir. Mahiyeti hakkında çok fazla bilgi yer almayan telgrafta, Hezak Süryanilerinden bir takım kişilerin vilayet merkezine gelerek bazı aşiret reislerinden ve yöneticilerden şikâyetçi olduğu ifade edilmektedir.

3 Mart Pazar günü Hezak ahalisi Hıristiyanlarından on beş yirmi şahısın şikâyet amacıyla Diyarbakır'a geleceğini haber alan Süryani Kadim Murahhası, Mardin Kapısı dışına bazı adamlar göndererek kendisinden habersiz vilayete şikâyete gitmelerini engellemiş ve onları huzuruna çağırmıştır. Bu şekilde şikâyet öncesi onlara gerekli talimatları veren Süryani Murahhası, Hezak'da aşiretler ile Süryaniler arasında meydana gelen rahatsızlıkları gösteriye dönüştürme kararı almıştır. Kanlı gömlekleri kadınların ellerindeki çubuklara taktıran Süryani Kadim Murahhası, sağ ve solunda papazlar olmak üzere bir at üzerinde kılıç taşıyarak “*efkâr-ı umumiyeyi tehyic*” edercesine bütün çarşı pazarı dolaşarak hükümet konağına gelmiştir.

Gösteride kanlı gömleklerin dolaştırılması dikkate alındığında Hezak'da meydana gelen olaylarda bir takım ölümlerin olduğu düşünülmektedir. Telgrafın devamında, Süryani Murahhasının bu tutumunun, Diyarbakır valisi ile Mardin mutasarrıfının yanı sıra Miran Reisi Miralay Mustafa Paşa ile Hasenanlı Reisi Miralay İbrahim Paşaya olan “*ağraz-ı mahsuslarından*” kaynaklandığı belirtilmektedir (BOA, DH. TMIK. M, 121/44).

24 Mart 1902'de IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa tarafından, Seraskerlik'e gönderilen telgrafta, vilayette meydana gelen bu “*misüllü tazyikat ve teşebbüsat-ı fesadiyenin Hıristiyanların tehyic-i*

efkârına sebebiyet vererek ve asayiş ve inzibatı tehdit ederek ika'-ı şurişe” neden olacağına dikkat çekilmiştir. Bir süre önce Diyarbakır kasabasında, Ermeni ve İslam arasında meydana gelen kasıtlı dedikodular nedeniyle, iki iç tabur redifin silah altına alındığını dile getiren Zeki Paşa, şu halin neticesinin vahim olacağından endişe duyduğunu belirtmektedir. Süryani Murahhasının bu tehlikeli girişimi bir gün sonra Seraskerlik tarafından Saray’a arz edilmiştir. Padişah’a arz edilen bu arızada, dikkat çekici ve tehlikeli olarak görülen bu durumun herhangi bir olumsuzluğa meydan verilmemesi için ilgililere gerekli talimatın verilmesi dile getirilmiştir (BOA, DH. TMİK. M, 121/44). Bütün bunlara rağmen Süryanilerin devletin tarafında yer aldığı hatta 31 Mart 1910 Perşembe günü, bir Süryani keşişin devlet aleyhinde örgütlenen Ermenileri ve silah depolarını emniyete ihbar ettiği görülmektedir (BOA, DH. EUM. THR, 36/2).

Birinci Dünya Savaşı’nın Başlangıcında Vilayetin Durumu

Osmanlı Devletinin ekonomik, askeri ve siyasi olarak en zayıf olduğu bu dönemde Rusların Kafkas cephesinde, Osmanlı orduları karşısındaki başarıları ve ilerlemeleri üzerine Van, Erzurum, Bitlis ve Diyarbakır’ın da aralarında bulunduğu vilayetlerde bulunan Ermeni komiteleri ihtilal hareketlerine girişerek, cephe gerisini kendi kontrollerine almaya çalışıyorlardı. Bunun üzerine cepheden firar eden Ermeniler ya Rus ordularına katılmakta ya da cephe gerisinde savunmasız olan Müslüman ahaliye karşı planlar yapmaktaydı. Rusya’nın da aralarında bulunduğu İtilaf devletlerinin başarısını temenni eden Ermeniler, Osmanlı ordusunun başarısızlığı için ellerinden geleni yapmaktaydılar. Nitekim Ağustos 1914 başlarında Almanya’nın İngiltere ve Rusya’ya karşı savaşı önde götürdüğü bir dönemde bu durumun Maden ve Palu Ermenilerini çok üzdüğü ve onlarda tedirginlik yarattığı görülmektedir (BOA, DH. ŞFR, 438/83).

I. Dünya Savaşı’nın ilk aylarından itibaren vilayetteki bir takım Ermeniler cepheye gitmemeye veya cepheden firar etmeye başladı (Memleket, 27 Şubat 1919; Beysanoğlu, 1998, 763). Bu süreçte Ermeni firarileri aleni bir surette sokakları dolaşmaya başladı. Hükümet bunları birliklerine dönmek şartıyla affetti ise de fayda vermedi. Bu kişiler takip olunur olunmaz damlara çıktılar. Hristiyan mahalleleri adeta kalelere dönüştü. Böylece cepheye gitmeyenlerle silahlı olarak ordudan kaçan bu kişiler “*Dam Taburu*” adı altında bir teşkilat kurdular. Kendilerini takip eden polis ve jandarma ile çarpışmaya başladılar. Hanelerden zorla yiyecek ve içecek temin eden Dam Taburu, mahalleye giren memurlar ve İslam ahaliyi tahkir etmekte ve silahlı olarak isyan vaktini beklemekteydiler (Cengiz, 1983, 240; Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2, 1983, 107). Bu halin devamı vilayet için büyük bir tehlike ve hükümet haysiyeti için onur kırıcı bir durumdu. Bu kişilerin elinde ciddi miktarlarda silah ve bombanın depo edildiği bilinmekteydi. Bu endişeli ve gergin durum Müslüman ahaliyi haklı olarak heyecan ve korkuya sevk ediyordu. Savunmaya elverişli özellikli ve korunaklı evlerde önemli miktarda silah ve bomba stokuna sahip olan bu kişilerin ele geçirilmesi pek kolay değildi (Memleket, 27 Şubat 1919).

Musul Valisi Mehmet Reşit Bey’in Diyarbakır valiliğine atandığı bu dönemde vilayet başka sorunlarla da uğraşmaktaydı. Her gün vilayetin bir mahallinde eşkıyalık ve isyan haberleri gelmekteydi. Yollarda emniyet yoktu, yolcular ve nakliye kolları sürekli saldırıya uğramaktaydı. Kısacası bir anarşi hüküm sürmekteydi. Osmanlı Devleti’nin birçok cephede savaş halinde olmasından dolayı vilayette asayiş sağlamaya çalışacak ve Ermeni komitelerinin faaliyetlerini önleyecek nizami birlikler de mevcut değildi. Bu koşullarda göreve başlayan Vali Reşit Bey, vilayetin içinde bulunduğu vaziyeti Dâhiliye ve Harbiye Nezaretlerine bildirerek düzenli kuvvet talebinde bulundu ise de Osmanlı Devleti’nin savaş halinde olmasından dolayı Reşit Bey’in bu isteği kabul edilmedi ve ona mahalli imkânlarla yetinmesi tavsiye edildi. Bu durum üzerine Ermeni komitelerinin zararlı faaliyetlerine engel olmak isteyen Reşit Bey, bunun için öncelikle Ermeni din adamları ve önde gelenleri ile görüşerek zararlı faaliyetlerde bulunulmamasını ve asker firarilerin teslim edilmesini istedi ise de Reşit Bey’in bu isteği kabul edilmedi (Memleket, 26 Şubat 1919; Beysanoğlu, 1998, 770).

Bu arada eldeki mahalli imkânlarla milis alayları oluşturan Reşit Bey, mevcut kuvvetler ile Ermeni firari ve komiteleri üzerine operasyonlar düzenledi. Bunun neticesinde bin kişiden fazla

olan dam taburu açığa çıkarıldı (BOA, DH. ŞFR, 468/147; Memleket, 27 Şubat 1919; Cengiz, 1983, 240). Ele geçirilen Ermeni firari ve komitacıların verdiği bilgiler ile Müslümanlar ve Osmanlı Devleti aleyhinde tertip edilen ihtilal planlarının açığa çıkarılması sağlandı (BOA, DH. ŞFR, 472/3). Ayrıca devam eden aramalarda manastırlardan mezarlıklara kadar birçok yere Ermeniler tarafından gömülen çok sayıda silah ve bomba açığa çıkarıldı (BOA, DH. ŞFR, 468/147; BOA, DH. ŞFR, 472/3; BOA, DH. ŞFR, 468/179; *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2*, 1983, 107).

Birinci Dünya Savaşı'na girmeden birkaç ay önce 14 Ağustos 1914'de Doğu Süryanileri Patriği (Nasturi) Mar Şimun, Van Mutasarrıfı tarafından şehre davet edilerek şikâyet ettikleri konuların çözümleneceği konusunda teminat vermiş ve ayrıca mali, dini ve idari konularda birçok vaatlerde bulunmuştur. Fakat Patrik, İran'da bulunan Rus askeri yetkilileri ile görüşükten ve onlardan güvence aldıktan sonra Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır (Sarı, 2013, 150).

Bu sırada vilayette yaşayan bir takım Süryanilerin de “*fıkr-i ihtilale*” yönelik eylemler içerisinde buldukları açıkça görülmektedir. Nitekim Midyat kazasında bulunan Hıristiyanlar tarafından Diyarbakır'a barut sevkiyatı yapıldığı yönündeki bir takım ihbarlar üzerine Mardin Mutasarrıflığı ve Diyarbakır Valiliği'nin almış olduğu tedbirler ve yapmış olduğu tahkikat sonucunda, Mardin'e yarım saat mesafede olan Galata adlı Hıristiyan köyündeki Süryani kilisesinde de barut imal edildiği açığa çıkarılmıştır. (BOA, Y.PRK. ASK, 45/ 97). Bu süreçte ayrıca Midyat Kazası dâhilinde bulunan Basibrin Süryanilerinden Süryani Kadim Patrik vekiline yazılan ancak ele geçirilen Arapça bir mektupta bu durum açıkça görülmektedir. Bütün Hıristiyanların ittihadının talep edildiği mektupta; Osmanlı devletine asker verilmemesi istenirken; Hıristiyan ordularının desteklenmesi tavsiye edilmiştir. Ayrıca Osmanlı ordusuna katılan Hıristiyanların cehenneme gideceği ihtar edilmiştir. Mektubun devamında ise karakolların telef edilmesi için beş altı batman kurşuna ihtiyaç duyulduğu ve Deyrulumur'da bu amaçla toplantı yapılacağı dile getirilmiştir (BOA, DH. ŞFR, 438/83). Ancak bu dönemde yapılan bu propaganda ve yönlendirmelere rağmen Diyarbakır Vilayeti'nde yaşayan Süryanilerin, Nasturilerin aksine büyük ölçüde Rusya'nın yanında yer almayı kabul etmeyerek Osmanlı idaresine bağlı kaldıkları görülmektedir (Çiçek, 2006, 542).

Diyarbakır Sancağı'ndaki Süryanilerin Tehcir Edilmesi

Diyarbakır Vilayeti'nde Ermeni tehciri başladıktan bir süre sonra Ermeni komitelerini destekleyen, onları koruyan ve onlarla ortak hareket eden Süryanilerin de tehciire tabii tutulduğu Dâhiliye Nezareti'ne yapılan şikâyetlerden anlaşılmıştır. Aslında Diyarbakır Süryanilerinin tehciire tabii tutulmasına dair merkezden gönderilen herhangi bir talimat yoktur. Ancak buna rağmen Diyarbakır Vilayeti'nde yaşayan 4.000 civarındaki Süryani'nin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın uyarılarına rağmen sürgün edildiği anlaşılmaktadır (Dündar, 2008, 351). Bu konudaki ilk şikâyet 12 Temmuz 1915 tarihlidir. Talat Paşa, Diyarbakır Vilayeti'ne gönderdiği bir telgrafta, “*Ermeniler hakkında ittihâz edilen tedâbir-i inzibâtiye ve siyasiyenin diğer Hıristiyanlara teşmilinin kat'iyen gayr-ı caiz olduğunu*” ifade etmiş ve Ermeniler dışındaki gayrimüslimlerin tehciire tabii tutulup tutulmadığını Vali Reşit Bey'den sormuştur (BOA, DH. ŞFR, 54/406).

Vali Reşit Bey, bu telgrafa verdiği 16 Temmuz 1915 tarihli cevabi yazısında, “*Ermenilerle tevhid-i mesai eden ve Osmanlı aleyhtarlığı ile bilinen bazı Keldani ve Süryanilerin erbab-ı fesattan olduğuna*” dikkat çekerek bu kişilerin bu tutumları nedeniyle Ermenilerle beraber tenkil edildiklerini kabul etmiştir. Diyarbakır Vilayeti'nde bulunan ve köylere kadar sokularak Süryani, Keldani, Yakubi veya Nasturi namlarını taşıyan gayrimüslimleri zehirleyen İngiliz misyonerlerinin çalışmaları nedeniyle Ermeni olmayan bu gayrimüslimlerin fenalık ve Osmanlı karşıtlığında Ermenilerden farksız hale geldiklerini belirtmiştir. Ancak buna rağmen vilayette “*Hıristiyanlık aleyhinde bir hareketin mevcudiyeti fikrini uyandırmamak*” için gayret edildiğini dile getirmiştir (BOA, DH. ŞFR, 480/40).

Bununla birlikte bu konuda şikâyetlerin devam etmesi üzerine Reşit Bey, 4 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği şifreli telgrafta ise “*sizi temin ederim ki mümkün mertebe Ermeni olmayan anasır-ı gayrimüslime ilişilmemiş ve ilişilmemesi için de her yere, merkez ve mülhakata tebligat yapılmıştır*” diyerek Ermenilerle “*hemhal ve hem efkâr*” olanlar ile aynı hanede oturmaları nedeniyle yanlışlıkla kafilelere karışanlar dışında Süryanilerin tehcir edilmediğini belirtmiştir (BOA, DH. ŞFR, 482/83)³. Ancak buna rağmen Reşit Bey, Ermeni komiteleri ve firarileri ile ortak hareket eden ve Osmanlı Devletine karşı “*muzır*” faaliyetlerde bulunan bir takım Süryanilerin Suriye'ye sevkini gerçekleştirmiş ve bu durumu 29 Ağustos 1915 tarihli telgrafında; “*bu havalide Süryani, Katolik, Keldani, Yakubi, Nasturi gibi muhtelif namlar taşıyan anasırın, fesad ve mel'anette Ermenilerden farkları yoktur*” diyerek, Ermeniler dışındaki bazı cemaatlerin tehcire tabii tutulmasının gerekliliğini vurgulamamıştır.

Vali Reşit Bey, tehcirin tüm Süryanileri kapsamadığını ve Süryanilerin Ermenilerle münasebetlerini şöyle ifade etmiştir: “*umum Hıristiyanlar aleyhinde bulunduğumuz hissiyatını vermemek için de mecburiyet görülmediği ve sebebiyet verilmediği takdirde anasır-ı saire hakkında bir şey yapılmamaktadır. Diyarbakır'daki Süryani, Katolik, Keldani, Yakubiler kız almak ve vermek, umumiyetle Ermenice tekellüm (konuşma) suretiyle adeta Ermenileşmiş ve hatta bazıları Ermeni komitelerine dâhil olmuş olduğundan bunlardan kafileye karışan olmuştur. Tebligata rağmen evlerinde Ermenileri ihfa (saklama) edenler de ibret-i müessire olmak üzere sevk olunmuşlar ise de açıktan izharı müfsidat etmeyen Süryanilere ilişilmemiş olduğu maruzdur*” (BOA, DH. ŞFR, 486/27).

Reşit Bey'in bütün bu iddia ve ısrarına rağmen Talat Paşa, Süryanilerin tehcire tabi tutulmaması hakkında kesin talimatlar vererek Reşit Bey'in buna engel olmasını istenmiştir. Nitekim bu dönemde Süryanilerin patriklik merkezi Mardin'den Deyru'l-zafaran Manastırı'na taşınarak savaşın etkilerinden korunmaya çalışılmıştır. Ancak buna rağmen zaman zaman işgal edilme riski ile karşılaşmış fakat bu durumda da devletin üst makamlarından gelen özel emirlerle kontrol altına alınmaya çalışılmıştır (Sarı, 2013, 152). 17 Haziran 1915'te, Mardin Mutasarrıfı Ceza Reisi Edip Bey, “*yağmacılar*” Deyru'l-zafaran'a saldırdığında, Metropolit Cercis Efendi'nin başvurusu üzerine, 90 er ve Raman aşireti reisi Ali Ağa'yı manastıra göndermiş, birlik yağmacıları dağıttıktan sonra iki gün manastırda kalmış ve on eri koruyucu bırakarak şehre dönmüştür (Dolabani, 1972, 100).

Midyat Süryanilerinin Ermenilerle İlişkisi ve Tehcire Tepkisi

Diyarbakır Vilayeti'nde Ermenilerle ortak hareket ettiği iddiasıyla Süryanilerin bir kısmının tehcire tabi tutulması ve yaşanan bir takım olumsuzluklar özellikle Turabdin bölgesindeki Süryaniler üzerinde büyük bir etki meydana getirdi (BOA, DH. ŞFR, 438/83). Esasen Diyarbakır'dan Musul ve Suriye'ye sevk edilen Ermenilerin bir bölümü Nusaybin ve Midyat güzergâhında firar ederek Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele veren komitacılarla birleşmişlerdi. Ermenilerin bu mücadelesine özellikle Midyat Süryanilerinin maddi ve silahlı destek verdiği veya

³ Bu dönemde Ermeni komiteleri ile ortak hareket ettiği için tehcire tabi tutulan Süryanilerden birisi Bezzaz Konstantin adındaki bir Süryani'dir. Yirmi yıldan beri Diyarbakır İstinaf Mahkemesi azalığı yapan Süryani asıllı Yusuf Efendi'nin oğlu Bezzaz Konstantin Ermeni komitacılarla beraber Musul'a gönderilmişti. Ancak Bezzaz Konstantin'in ağabeyi olduğu anlaşılın ve Umum Mekatib-i Harbiye-i Şahane Erzak Müdürü Sait Raci imzasıyla 23 Şubat 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir mektupta, “*biraderim Bezzaz Konstantin nam şahıs Ermeni zannıyla mahal-i ahara te'bid edildiği istihbar kılınmış gerek acizleri ve gerek merkur biraderim Devlet-i Osmaniye'nin en sadık anasırından bulunan Süryani Kadim cemaatine mensup bulunduğumuz*” ifadesiyle kardeşinin sehven tehcire tabi tutulduğu iddia edilmiş ve bu nedenle Bezzaz Konstantin'in buldurularak Diyarbakır'da kendisini bekleyen ailesinin yanına gönderilmesi talep edilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden 7 Mart 1916 tarihinde vilayete gönderilen takirde, Sait Raci imzasıyla sunulan arzuhalde belirtilen iddiaların dikkate alınarak Bezzaz Konstantin hakkında gerekli tahkikatın yapılması ve durumun bildirilmesi istenmiştir. Diyarbakır Vali Vekili tarafından 2 Nisan 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen ve Jandarma Alay Komutanlığı'nın ifadesine dayandırılan cevabi telgrafta; Süryani kadim cemaatinden Bezzaz Konstantin'in “*Ermeni ihtilal komitesiyle teşrik-i mesai ettiğinin tahakkuk etmesi nedeniyle Ermeni komitacılarıyla beraber Musul'a te'bid edilirken sevk esnasında firar eden kişiler arasında olduğu*” belirtmiştir. BOA, DH. EUM. 2ŞB, 19/42.

buna hazırlıklı olduğu görülmektedir (BOA, DH. ŞFR, 486/27). Nitekim David Gaunt, “*Katliamlar, Direniş ve Koruyucular*” adlı eserinde 1915 başında, Midyat’ın Süryani Ortodoks ve Protestan liderleri Hanna Safar ve Galle Hermez’in Mort Smuni kilisesinde toplanarak Midyat’ı ve kendilerini nasıl savunacaklarını tartıştıklarını ve İncil’e el basarak ortak bir dayanışma ve savunma andı içtiklerini kaydetmektedir (Gaunt, 2007, 272).

Bu gelişmeler üzerine 18 Haziran 1915’de, Midyat Kaymakamı Ahmet Nuri Bey, Midyat Süryanilerinin önde gelenlerinden Hanna Safar’ı, müftüyü ve önde gelen Protestanları toplantıya çağırarak “*İngilizlerle ilişkisi olduğundan kuşkulanan Protestanların ihanetle yargılanacaklarını*” söyleyerek onları uyardı (Gaunt, 2007, 273; Aydın ve diğerleri, 2011, 336). 21 Haziran’da gömülü silahları açığa çıkarmak amacıyla yapılan aramalarda birçok Ermeni ve Protestan Süryani tutuklandı. Birkaç gün sonra bu kişilerin bir kısmının Diyarbakır Sıkıyönetim Mahkemesi’ne götürülmek maksadıyla kasabanın dışına çıkarılarak öldürüldüğü iddiası olayların başlamasına neden oldu (Gaunt, 2007, 275-276).

Bunun üzerine Midyat Süryanileri, silahlanarak askeri kışlayı bastı ve iki yüz kadar askeri öldürerek direnişe geçti. On gün kadar süren direnişte Savur ve çevresinden hükümet kuvvetlerine yardıma gelen yüz kadar Kürt öldürüldü. Mühimmat ve yiyeceğin tükenmeye başlamasıyla çevre köylerde yaşayan Hıristiyanlarla birlikte savunulması daha kolay olan Aynverd köyüne sığındılar ve direnişi burada uzun süre devam ettirdiler (Aydın ve diğerler, 2011, 336).

Bu şekilde başlayan ve uzun süre Diyarbakır Vilayeti’ni ve askeri birliklerini meşgul edecek olan Midyat isyanının başlangıç tarihi ile ilgili farklı tarihler yer almaktadır. David Gaunt, Midyat olaylarının 19 Haziran’da başladığını sözlü ifadelerle dayanarak ifade etmektedir. Ancak Mardin’e 65 km uzaklıkta bulunan Midyat kazasında meydana gelen olayların bir ay sonra Mardin’e ulaştığını ileri sürmek pek gerçekçi görünmemektedir. Bu dönemde Amerikan Protestan misyoneri olan ve 30 yıldan fazla Mardin’de görev yapan Alpheus N. Andrus, günlüğünde 20 Temmuz tarihli bölüme “*Midyat’ta isyan*” notunu düşmüştür. Andrus 28 Temmuz’da, Mutasarrıfın Mardin Piskoposuna “*Midyat’taki halkına isyan etmemesini söylemesi için*” emir verdiğini eklemiştir (Gaunt, 2007, 276).

Muhtemelen Haziran ayında tüm vilayetlerde olduğu gibi silah aramaları ve Ermeni komitacılarının tutuklanması yönündeki talimatlar üzerine Midyat’ta yapılan arama ve takibat Süryanilerde rahatsızlık yaratmış daha sonra da bir takım Süryanilerin de Diyarbakır merkezinden tehcir edilmesi üzerine isyan gerçekleştirilmiştir.

Bu dönemde Diyarbakır’da mahkûm olan Faiz el-Hüseyin, Midyat isyanını anılarında şöyle ifade etmektedir: “*Midyat Süryanileri, Diyarbakır ve çevresindeki kardeşlerinin başına geleni duyduklarında, toplanıp Midyat yakınlarındaki üç köyde mevziletiler ve buralarda direniş sergilediler. Hükümet önceden bölgeye sevk ettiği bir jandarma bölüğü dışında, iki bölük düzenli asker de gönderdi. Ancak Kürt aşiretlerinin de harekete geçirilmesi işe yaramadı.*” (el-Hüseyin, 1917, 31).

Midyat olayları ile ilgili Başbakanlık Osmanlı arşivinde bulunan 29 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgrafta, Temmuz ayı ortalarında Midyat merkezinde ve bazı köylerde müstahkem mevkiiler inşa eden isyancıların kasabada bulunan memur ve ailelerinin bir kısmını katlettiği, Midyat kaymakamı Ahmet Nuri Bey’in süreci iyi idare edememesi ve bölgedeki askeri birliklerin yetersizliği nedeniyle isyanın kısa sürede geniş bir alana yayıldığı, Diyarbakır Vilayeti’nden gönderilen takviye birliklerle 16 Temmuz’da kasaba merkezinde istihkâm (siper) merkezlerine yapılan baskın neticesinde, mazgalların ortadan kaldırıldığı, birçok silah ve mühimmatın ele geçirildiği, sığınakların yok edildiği ve meydana gelen bu çatışmada 2 askerin şehit olduğu, 4 kişinin yaralandığı, asilerden ise yüzden fazla kişinin ortadan kaldırıldığı kaydedilmektedir (BOA, DH. ŞFR, 481/93).

Midyat ve çevresinde isyan eden Süryanilerin tenkile çalışıldığı bu dönemde, Bedirhani Abdürrezzak da başına topladığı bir takım Kürt ve Ermenilerle beraber devlete sadık Kürtleri

Hükümet aleyhine teşvik etmeye başlamıştır. Bunun için Şıtak, Şırnak ve Pervari taraflarında kışkırtmalarda bulunulmuş ve Cizre aşiretlerine de kendilerine katılmaları için haber yollanmıştır. Başkomutanlık Vekâletine sunulan 23 Temmuz 1915 tarihli raporda, Diyarbakır Vilayeti'nden bildirilen telgrafa atfen Midyat'ta bulunan Seyyar Jandarma Taburu'nun Abdürrezzak'ın takibi için Şırnak yönüne gönderildiği belirtilmektedir. Bu durumda her ihtimale karşı “*hükümete içten bağlı ahalinin silahlandırılması*” için de dört bin kadar silah talep edildiği, 36. Fırka (Tümen) tarafından Diyarbakır'da terk edilmiş olan 2.000 martini silahının vilayetin emrine verildiği ifade edilmektedir (Ermeni Belgeleri özel Sayı 3, 1985, 81).

Diyarbakır Valisi Mehmet Reşit Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 26 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgrafta, Midyat'taki gelişmeler şöyle ifade edilmektedir; Midyat başkaldırısının teskin edilmesi için Mardin'den sevk edilen jandarmalarla asiler arasında çatışma devam etmektedir. Çatışmanın başından şimdiye kadar asilerden yedi yüz ölü askerden elli kadar şehit ve mecruh vardır. Nusaybin kazasına bağlı ve ahalisi Süryani ve Yezidilerden oluşan Basibrin nahiyesinden asilere muavenete gelmiş diğer asiler tenkil edilmiş ve fakat asiler tarafından telgraf hattı tahrip olunmuştur. Telgraf hattın hemen tamiri Nusaybin kaymakamlığına yazılmış ise de şimdilik tamire imkân olmadığı kaymakamlıktan bildirilmiştir. Kasabada kalan bir takım memurların aileleri asiler tarafından öldürüldükleri ve yaralandıkları tahakkuk etmiştir. Asilerin tamamen ortadan kaldırılması için şiddetli tedbirler alınmıştır (BOA, DH. ŞFR, 481/31).

Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen 29 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgrafta ise mağaralara sığınan çok sayıda asinin olduğu ve bunların etkisiz hale gerilmeye çalışıldığı, Midyat'a bir saat mesafede bulunan Batı köyünde Seyyar müfreze ile asiler arasında çatışma meydana geldiği ve Basibrin nahiyesiyle Cizre arasındaki Midih köyünde bulunan altmış kişilik müfrezenin çok zor durumda olduğu ve biran önce bunlara yardım edilmesi talebinde buldukları ifade edilmiştir. Telgrafın devamında meydana gelen olaylarda “*usattan tepelenenlerin mecmu bine baliğ olduğu*” belirtilmiştir.

Bölgede meydana gelen olayların tamamen önünün alınması için ciddi tedbirler alınmıştır. Memurlar ve aileleri Estel'e nakledilmiş ve olaylar sırasında asiler tarafından tamamen tahrip edilen telgraf hatlarının tamir edilmesi için Cizre ve Nusaybin kaymakamlıklarına gerekli talimat verilmiştir. İsyanın bir an önce bastırılması için Diyarbakır Jandarma Alay Kumandanı Midyat'a gönderilmiştir. Meydana gelen olaylarda Midyat kaymakamı Ahmet Nuri Bey “*su-i idare ve hıyaneti mahsus*” görülerek ve görevine devam etmesi sakıncalı görülerek işten el çektirilmiştir. Olayların mahiyetini araştırmak için Midyat'a gönderilen Mardin Ceza Reisi Edip Bey'e vekâlet verilmiştir (BOA, DH. ŞFR, 481/93).

Olayların önünün alınması ve asilerin ortadan kaldırılması için alınan tedbirlerle “*Midyat kasabasındaki kıyam tamamen imha edilmiştir*”. Bu olaylarda daha önce belirtilenlerin dışında asker ve ahaliden kırktan fazla kişi şehit ve mecruh olmuştur. Kaza nüfus memuru da bunlar arasında şehit olan kişilerden birisidir. Kaza merkezinde yapılan baskın ve denetimler neticesinde Midyat'tan firara muvaffak olan Süryani asilerle, Diyarbakır, Urfa ve Mamuretü'l-aziz Ermenilerinden birçok kişi Bakun Dağı'na çekilmiş ve orada bulunan Yezidilerle ortak hareket etmeye çalışmışlardır. Bunun yanında ahalisi Hristiyan olan Basibrin ve Kerboran nahiyeleriyle Aynverd (Gülpınarı), Zazdir (İzbırak), Saliba (Çatalçam) ve Bakıstan köyleri de isyan ederek karakol müfrezelerine hücum ile iki askeri yaralamışlar ve civar İslam köylerine saldırarak Müslümanları katle girişmişlerdir (BOA, DH. ŞFR, 482/82).

Elazığ Kolordu Kumandan Vekili Süleyman Faik tarafından 4 Ağustos 1915 tarihinde III. Ordu Kumandanlığı'na yazılan bir telgrafta ise; Midyat'taki asilerin bastırılmasıyla kasabanın bunlardan temizlendiği, kasabadan iki saat mesafede olan yüz yirmi haneli Ziyor köyüne sığınan beş yüz kadar asinin ise 30/31 Temmuz 1915'de ablukaya alındığı ve şimdiye kadar devam eden çatışmalarda jandarmalardan üçünün şehit ve üçünün mecruh ve ayrıca aşiretlerden yirmi iki kişinin şehit ve altmış ikisinin mecruh olduğu belirtilmiştir. Talep edilen topun gelmesinden sonra barınaklarındaki asilerin de çıkarılacağı, Diyarbakır Jandarma Alayı ile Midyat Seyyar Jandarma

Tabur Kumandanlıklarının yazılarına istinaden aktarılmaktadır (Ermeni Belgeleri özel Sayı 3, 1985, 85).

Vali Reşit Bey tarafından 4 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e gönderdiği şifreli bir telgrafta, Midyat kaymakam ve seyyar jandarma kumandanının kasten veya dikkatsizliklerinden meydana gelen isyan sebebiyle Midyat Süryanilerinin tenkiline mecburiyet hasıl olduğu, Kaymakam Nuri Bey'in başlangıçta hükümet dairesine üç gün kapanıp müdafaayı Kürtlere ve etraftan gelen aşiretlere bırakmış olmasından dolayı istenmeyen hadiselerin meydana geldiğini ve kısa süre içerisinde isyanın civar köylere sirayet ettiğini ancak olayın duyulmasından hemen sonra bölgeye alay kumandanı, tahkik memuru ve mühimmat gönderilerek asayişin tesis edildiğini ve Yezidilerin isyancılarla ortak hareket etmesine engel olunduğunu ifade edilmiştir (BOA, DH. ŞFR, 482/82).

Bu arada Midyat Kaymakamı Ahmet Nuri Bey görevden alındıktan kısa süre sonra ortadan kaybolmuştur. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nin değişik tarihli telgraflarında kaymakamın kayıp olduğu ifade edilmektedir (BOA, DH. ŞFR, 52/344; BOA, DH. ŞFR, 54/210; BOA, DH. ŞFR, 55/123; BOA, DH. ŞFR, 58/104). Bazı araştırmacılar Vali Reşit'in Kaymakam Nuri Bey'i Süryanileri tehciye yanaşmadığı için öldürttüğünü ileri sürmektedir (Akçam, 2008, 329; Gaunt, 2007, 271). Ancak Vali Reşit Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 24 Temmuz 1915 tarihli ve şifreli telgrafta, "Nuri Bey'in Midyat'ta Hıristiyanlarından silah toplamaması, şuradan buradan kaçanların orada barınmalarına göz yumması, bu şekildeki dirayetsizliği ve su-i niyeti nedeniyle Midyat'ta olayların çıkmasına neden olması nedeniyle görevden alındığını ileri sürmektedir (BOA, DH. ŞFR, 481/4).

Yine bu konuda Reşit Bey, "Mülahazat" adlı savunmalarında şu değerlendirme de bulunmuştur: "Midyat Kaymakamı Nuri Bey menafi-i hissiyeye kapılarak merkez kazadaki Ermenilerin naklini tavik ve bilakis mülhakattan ve vilayat-ı mütecavireden firaren gelen komitecilerin orada ictima ve hükümet memurlarıyla ahali-i İslamiye aleyhinde gayet müthiş bir katliam tertibatını ihzar etmelerine müsaade ve müsamaha ve birçok memur ve ahalinin şahadetini icap ettiren bu hareket-i fesadiyede kuvve-i mevcudenin kısm-ı azamını yalnız şahsına muhafız tayini ile başkalarının hayatını ihmal ettiği ve bu kanlı isyanın ancak üç dört tabur ile tenkil olunabildiği malum iken bu cinayete karşı işten el çektirilerek hakkında takibat-ı kanuniye ifası suretinde bir muamele yapılmıştır" (Mehmetefendioğlu, 1992, 22).

Midyat'da meydana gelen ilk olaylarda isyancılar 160 haneli Aynverd köyüne sığıp orayı savunma merkezi yapınca Hamidi ailesinden olup, Mardin ve çevresinde saygıyla anılan Aynkaflı Nakşibendi Şeyhi Fethullah, Müslümanlar ile isyancılar arasındaki çatışmanın sona ermesi için aracılık yapmıştır. Kendi oğlunu rehine olarak Ermeni ve Süryanilerden oluşan isyancılara teslim eden Şeyh Fethullah bu şekilde silahların bir kısmının alınmasını sağlamıştır. Daha sonra Diyarbakır'a giderek yetkililerden askerlerin ve Kürtlerin geri çekilmesini belirten bir yazılı emir almıştır (Aydın ve diğerleri, 2001, 338). Olayların devam ettiği süreçte Süryanilere ait olan Deyrulmur Manastırı da saldırılara uğramış, Azamoğulları bazı cemaat üyelerini öldürdükten sonra manastırı yağmalamıştır. Azamoğullarının bu işgali duyulunca Hükümet yetkilileri sıkı emirler vererek barışın temin edilmesi ve asayişin kalıcı hale gelmesini sağlamıştır. Nitekim kısa süre sonra Süryani cemaat ve ruhbanları yeniden manastıra yerleşmiştir. Deyrulmur'un işgalinin duyulmasından sonra Şeyh Fethullah diğer hadiselerde olduğu gibi yine bölgeye gelerek sulhu temin etmeye çalışmıştır. Bu süreçte Osmanlı Devleti lehine çalışan Mizizahlı Çelebi Ağa meydana gelen kargaşalıktan dolağı sağa sola giden Süryanileri toplayarak köylere götürmüş, yağmalanan menkul ve gayrimenkullerini onlara iade etmiştir (Günel,1970, 297). Bu kargaşa ortamında Killet, Benezil, Çöllü, Aynverdi ve İbrahimiye gibi Süryani yerleşim merkezleri bazı aşiretlerinin saldırıların hedefi olmuştur (Aydın ve diğerleri, 2001, 336).

Hezak (İdil) Süryanilerinin İsyanı

Midyat ve çevresindeki olayların bastırılması ile bir süre sesiz kalan Süryanilerin bölgede bulunan Ermenilerle beraber yeniden isyana kalkıştıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Teşkilât-ı Mahsûsa tarafından İran'a gönderilmek üzere yola çıkarılan İran Müretteb Müfrezesi Komutanı Ömer Naci Bey, Musul Valisi Haydar Bey'e çektiği 12 Ekim 1915 tarihli telgrafta bildirildiğine göre; Diyarbakır, Cizre ve Midyat'ta yaşayan Süryaniler isyan ederek civarlarındaki halkı katletmeye başlamışlardır. Ömer Naci Bey telgrafında, bu ayaklanmayı bastırmak için izin istemiştir. Alınan ilk bilgilere göre asilerin silah sayısı dört-beş bin kadardı. Fakat Ömer Naci Bey, bu rakamın abartıldığına inanıyordu. Buna rağmen mevcudu 650 kişi olan müfrezesini, bu ayaklanmayı bastırmak için yeterli görmüyordu. Müfrezenin elinde bulunan iki adi cebel (dağ) topu da gerekli ateş gücüne sahip değildi. Bu nedenle Ömer Naci Bey, asilere karşı harekete geçmek için Cizre'ye gelmesi beklenen 51. Fırka'dan bir taburla bir cebel topunun müfrezenin emrine verilmesini istemiştir (Kurtcephe, 1993, 292).

Süryani ayaklanmasını müteakip aynı bölgede çeşitli yerlerden firar ederek Cizre'nin 50 km kadar batısında bulunan Hezak köyünde toplanan 1000 kadar silahlı bir Ermeni grubu da Müslüman köylerine karşı saldırıya geçtiler. Müslüman köylerini basarak yakıp yıkan ve halkını katleden Ermeniler, Cizre ile Diyarbakır arasındaki telgraf hatlarını kestiler (Kurtcephe, 1993, 292). Bu havalide isyanı bastırarak yeterli kuvvet yoktu. Ömer Naci Bey'in talebi üzerine 51. Fırka'dan bir tabur ile 2 cebel topu da kendisine verildi. Ayrıca 8 Kasım 1915'te Ethem Bey (Çerkez Ethem) komutasındaki 500 kişilik bir milis kuvvet de bölgeye sevk edildi (Özdemir, 2009, 121).

Ayaklanmanın başladığı yerleşim alanları, III. Ordu mntikasında bulunduğu için bölgeye gönderilen müfrezeler, adı geçen ordunun emrine verildi. Enver Paşa'nın 28 Ekim 1915 tarihli emrine göre, asilere silahlarını teslim etmek ve hükümetin göstereceği yerlerde oturmak şartıyla affedilecekleri önerisi götürülecekti. Ayrıca meselenin halli için Musul'da bulunan Metropolit ile temasa geçilecekti. Musul Valisi Haydar Bey de asilerin bu öneriyi kabul edeceklerini tahmin ediyor ve ayaklanmanın kan dökülmeksizin sona erdirileceğini ileri sürüyordu (Kurtcephe, 1993, 292; Sarısamam, 1995, 504).

İsyanın en önemli direniş noktası Hezak köyü civarıydı. Enver Paşa'nın emri gereğince asilere götürülen teslim önerisi pek rağbet görmedi. Sadece iki üç köy halkı teslim önerisini kabul ettiler. Bunlar da silahlarının yalnız işe yaramayanlarını teslim ettiler. Diğer isyan bölgelerindeki asiler, teslim önerisine ateşle karşılık verdiler, karakollara ve Müslüman köylerine karşı yeni saldırılar düzenlediler. Hezak köyünün etrafı hendekler ve duvarlarla çevrilerek çok müstahkem bir mevki haline getirilmişti. Köyde 10.000 kadar asi bulunduğu tahmin ediliyordu. Hezak'ı kuşatan müfrezeye komutanı Ömer Naci Bey, asilere silahlarını bırakarak teslim olmalarını teklif etti. Asi Süryaniler, teslim önerisini reddettiler. Asilerle Ömer Naci Bey kuvvetleri arasında büyük bir oransızlık vardı. Müfrezenin elinde bulunan iki adi top da beklenen etkiyi yapmaktan uzaktı. Teslim önerisinin reddinden sonra çıkan çatışmada müfrezenin yetersiz kaldığı görüldü. Ömer Naci Bey'in gayretlerine rağmen istenen sonuç elde edilemedi. Türk kuvvetleri ikisi subay olmak üzere 38 yaralı ve üç şehit verdiler (Kurtcephe, 1993, 293). İsyancıların kaybı konusunda bir bilgi söz konusu değildir (Özdemir, 2009, 121).

Bütün bunlara rağmen Hükümet, meseleyi barışçı yoldan halletmek istiyordu. Kuvvet kullanımının bölgede yaşayan diğer Hristiyan unsurları da ayaklanmaya sevk edebileceği endişesi, Osmanlı Hükümeti'ni öncelikle barışçı bir çözüm arayışına itiyordu. Diyarbakır Valisi, asilerin teslim olmalarına ihtimal vermiyor ve böyle bir teklifin ısrarla asilere barışçı yoldan kabul ettirilmeye çalışılmasının devlet otoritesini zaafa uğratacağını düşünüyordu (Kurtcephe, 1993, 293).

Bu sırada bölgede isyanlar birbirini izliyordu. Musul Vilayeti'nin 100 km batısındaki Sincar taraflarında Ermeniler ve Yezidiler de ayaklanmıştı (Sarısamam, 1995, 505). Bunlar Süryani asilerle

haberleşerek direnişi teşvik ediyorlardı (Gaunt, 2007, 629). Bu asi grupların birbirleriyle dayanışması ayaklanmanın yayılması ihtimalini artırıyordu. Kasım 1915 başlarında Süryani isyanını bastırma girişimlerinden henüz bir sonuç alınamamıştı. Ömer Naci Bey Müfrezesi'ne takviye maksadıyla bir müfreze daha gönderildi. Bu iki müfrezenin önce Midyat mıntikasındaki Hanele üzerine hareket etmeleri emredildi. Fakat Ömer Naci Bey Müfrezesi hala Hezak önlerinde bulunuyordu. IV. Ordu Komutanlığı'ndan gönderilen Piyade taburu ile cebel topu Midyat civarına yeni gelmişti. Başkomutanlık, ayaklanmanın bu kuvvetlerle bastırılması gerektiğini belirtiyor ve başka bir kuvvetin gönderilmesinin mümkün olmadığını vurguluyordu (Kurtcephe, 1993, 294).

Ömer Naci Bey, aldığı emir gereğince Hezak ve civar Süryanilerine teslim olmalarını önerdi aksi takdirde haklarında daha şiddetli davranılacağını bildirdi. 17 Kasım 1915 günü yapılan bu öneri, Süryaniler tarafından kabul edildi. Buna göre, Süryanilerinin devlete sadık kalacağı, silahlarını teslim edecekleri, hükümete olan borçlarını ödeyecekleri ve tahrip ettikleri telgraf hatlarını tamir edecekleri ayrıca Midyat'ın diğer köylerindeki asilerin de aynı surette teslim olmalarını sağlamak üzere heyetler gönderileceği kabul edildi. Asilerin teslim isteklerini Başkumandanlık Vekâleti'ne bildiren Ömer Naci Bey'e göre bu durumda isyan sulh yoluyla bitirilmişti. Artık asli vazifesi olan Kuzezybatı İran'a doğru yola çıkmak istemektedir (Özdemir, 2009, 122). Ancak bir süre sonra 22 Kasım 1915 tarihinde Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen telgrafta, Süryanilerin anlaşmanın aksine hareket ederek isyan sahasını genişletmeye çalıştığı anlaşılmaktadır (Sarısaman, 1995, 506). İsyanın uzamasından rahatsız olan Enver Paşa, III. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği 26 Kasım 1915 tarihli şifrede "*Midyat isyanı derhal ve kemal-i şiddetle bastırılmalıdır*" diyerek Ömer Naci Bey Müfrezesi'nin isyan bastırılana kadar Midyat'tan ayrılmasını emretmiştir. Bunun üzerine XII. Kolordu Kumandanlığı'ndan Enver Paşa'ya çekilen telgraftan anlaşıldığına göre, Hezak köyündeki asilerin silahlarını teslim ettiklerini belirterek Ömer Naci Bey komutasındaki müfrezenin verilen görevi tamamladığı ve bu nedenle izin verildiği takdirde, müfrezenin Musul-Revandüz yoluyla İran'a doğru hareket etmesi için izin verilmesini istemiştir (Kurtcephe, 1993, 295).

Başkumandanlık Vekaleti'nden III. Ordu Komutanlığı'na çekilen 28 Kasım 1915 tarihli telgrafta, isyan eden asilerin hangi milletten oldukları, aralarında Ermenilerin olup olmadıkları, eğer varsa nereden ve ne kadar oldukları, Ömer Naci Bey'in bunlardan hangileriyle hangi şartlarda ve ne şekilde anlaştığı sorulmuştur (Özdemir, 2009, 123). Bu soruları, III. Ordu Kumandanı Kamil Paşa 28 Kasım 1915 tarihli şifre ile cevaplandırmıştır. Telgrafta; ayaklananların büyük kısmının Midyat yöresinde yaşayan Süryaniler olduğu, bunlara öteden beriden firar eden bir kısım Ermeniler ile Keldaniler'in de katıldığı, Ömer Naci Bey ve Diyarbakır Valisi'nin bunlardan Hezak köyündeki Süryanilerin silahlarını teslim ederek kendi köylerine dönmek, tahrip ettikleri telgraf hatlarını tamir etmek ve hükümete olan borçlarını ödemek şartıyla meselenin sulhen çözümlendiğini bildirmiştir (Kurtcephe, 1993, 296).

III. Ordu Kumandanı Kamil Paşa yukarıdaki bilgileri verdikten sonra o yörede asayişin istikrarı ve bu asilerin tamamıyla devlete sadık hale getirilebilmeleri için isyana katılan kişilerin başka yörelere göç ettirilmelerini tavsiye etmiştir. Aksi takdirde, düşmanın yaklaşması durumunda isyanın tekrar başlaması söz konusudur. Ancak Ömer Naci Bey'in bölgeden ayrılması ve yeterli kuvvet bulunmaması nedeniyle Kamil Paşa'nın önerisi gerçekleşmemiştir (Özdemir, 2009, 123). Osmanlı Hükümeti, asilerin ellerindeki tüm silahların toplanması ve bu kişilerin yerlerinin değiştirilmesini düşündüğü halde bölgede yaşayan Hristiyan halkı karşısına almamak için kuvvet kullanmaktan kaçınmıştır. Ayrıca Süryanileri, kazanabilmek için ayaklanmaya katılanlara hiçbir ceza vermemiştir (Kurtcephe, 1993, 296).

Midyat ve çevresinde tesis edilen asayişin yaklaşık bir yıl sonra tekrar bozulduğu görülmektedir. Nitekim Diyarbakır Vali Vekili Bedri Bey tarafından 16 Aralık 1916'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta; Mardin Sancağı dâhilinde meydana gelen Süryani olaylarında olaylara katılan Süryanilerin eman dileyerek köylerine geri döndükleri, bununla birlikte nüfuzlarıyla öne çıkan kişilerin her ihtimale karşı gözetim altında bulunduruldukları ve menfi-i

emniyet bir hareketleri vuku' halinde derhal te'dip edilmeleri yönünde icap edenlere gerekli talimatın verildiği ifade edilmektedir. Ancak köylerine geri döndükten bir süre sonra bir takım kişilerin tahriklerde bulunarak tekrar karışıklık çıkardıklarını dile getiren Bedri Bey, isyancıların müfrezeeye karşı silah kullanmaları üzerine bu kişilerin elebaşlarının cezalandırılarak bölgedeki heyecanın teskin edildiğini aktarmıştır (BOA, DH. ŞFR, 540/60).

Midyat ve çevresindeki asayişin kalıcı olmadığı ve zaman zaman bir takım huzursuzlukların meydana geldiği görülmektedir. Vali Vekili Bedri Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Kasım 1917 tarihli şifreli telgrafta da, bölgede meydana gelen karışıklıklar nedeniyle “meydana gelen son müsademedede (çatışma) rüesa-yı usatın kâmilen imha edildiği” ve diğerlerinin de güvenlik kuvvetlerine teslim olduklarını belirtmektedir. Midyat kazasındaki “eşkîya”nın eman dilemesiyle kazadaki asayişin tekrar sağlandığını ifade eden Bedri Bey bu sırada, Midyat kazasının kayıtlı gayrimüslim nüfusunun 14.000 olduğu ancak mevcut haliyle kasabada 1.617, köylerde ise 6.781 Süryani Kadim nüfusun mevcut olduğunu, yirmi⁴ nüfusun da Ermeni sevki esnasında sevk ve tenkil olunduğunu belirtmektedir. Sevk ve tenkil edilen Hıristiyanların gayrimenkullerinin hükümet marifetiyle icarla idare olunduğunu kaydeden Vali Vekili Bedri Bey, gayrimenkullerden mirasçısı olanların sahiplerine teslim edildiğini, sahipsiz olanların ise hazine namına ihale edildiğini kaydetmektedir (BOA, DH. ŞFR, 572/32).

Birinci Dünya Savaşı esnasında Mardin ve çevresinde zaman zaman meydana gelen olaylarda bazı Süryani ileri gelenleri Süryanilerin isyana iştirak etmelerini engellemek için büyük gayret sarf etmişlerdir. Bu nedenle Osmanlı idaresi de bu şekilde hareket eden kişileri ödüllendirmiştir. Nitekim 26 Eylül 1919'da Sultan Vahidettin ile görüşen İlyas Şakir Efendi'ye birinci dereceden Osmanlı nişanı verilmiştir. Süryani Kadim Patriği İlyas Şakir Efendi yine Mondros Mütarekesi sonrası Mardin'in İngilizlere teslim edilmemesi yönünde büyük çabalar göstermiştir. Aynı dönemde Süryani Ortodoks cemaati temsilcilerinin Padişah'tan göç ettirilen Süryanilerin geri dönüşü, okul inşası, yardım yapılması gibi taleplerde buldukları ve padişah tarafından da bu taleplerin kabul edildiği görülmektedir (Oral, 2007, 281-282; Hür, <http://www.suryaniler.com/konuk-yazarlar.asp?id=404>).

Yukarıda anlatılanlardan açıkça anlaşılacağı üzere Ermeni tehcirinin uygulanması Süryanileri doğrudan etkilemiştir. Bu süreçte tehcirden korunmak için Ermenilerin bir kısmı can ve mal güvenliği açısından Süryanilerin arasına karışarak gizlenmeye çalışmıştır. Bu şekilde Ermenileri himaye eden Süryaniler tehcir edilince de bu durum sanki bütün Süryanilere uygulanmış gibi propaganda yaparak tüm Süryaniler Ermenilerle beraber ortak hareket etmeye çağırılmıştır. Bu arada Ermenilerin başına gelen tehcir felaketinin kendilerinin de başına gelebileceğini düşünen Süryaniler Midyat ve çevresinde isyan etmişlerdir. Hiç şüphesiz tehcirin uygulanmasında kararlı olan Vali Reşit Bey'in ısrarcı tutumuyla, hadiselerin başında etkin bir idarecilik sergileyemeyen Midyat Kaymakamı Nuri Bey'in tutumu da olayların büyümesinde etkili olmuştur.

Bugün Avrupa'da kendilerini “Asuri” olarak tanımlayan bir grup Süryani (Atman, 1997, 49) 1915-1917 yılları arasında Diyarbakır Vilayeti'nde Süryanilere de soykırım uygulandığını ileri sürmektedir⁵. Bu kesimler, Avrupa parlamentolarında Ermeni soykırımı iddialarından sonra şimdi de Süryani soykırımının kabul edilmesi için yoğun bir mücadele vermektedir. Süryanilerin soykırımı anlamında Seyfo (kılıç) sözcüğü kullanılmaktadır (Sarı,2013, 220). Süryanilerle ilgili yaptığı akademik çalışmalarla bilinen Mehmet Çelik, bugün Avrupa kamuoyunda, Birinci Dünya Savaşı sırasında Süryanilere de soykırım uygulandığı iddiasında bulunan kesimlerin tehcir sırasında sürgünden kurtulmak için Süryaniler içerisinde gizlenmiş olan bir miktar Ermeni kökenli Süryaniler olduğunu ve bu kargaşa sırasında dindaş ve mezhepdaşlarını korudukları ve onlara sahip

⁴ Belgenin bu kısmında bir belirsizlik olduğundan yirmi nüfustan hemen sonra “73 nefer” ibaresi de geçmektedir. Dolayısıyla tehcire tabii tutulan Süryani sayısı 73 de olabilir.

⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Jozef Nacim, *Türklerin Katlettiği 1915 Asur, Keldaniler ve Ermeniler*, çev: Rıfat Öztürk, Mezopotamya Enstitüsü, 1999; Fr. Hyac. Simon des . Precheurs, *Kartal Yuvası Mardin'de Beklenmedik Felaket Ermeni-Asuri, Keldani Soykırımı*, Fransızca'dan tercime eden: Mehmet Baytimur, Peri Yayınları, İstanbul 2008.

çıktıkları ihtimali üzerinde durmaktır. (Çelik, 27 Nisan 2008; Çelik, 2023 Dergisi, 7). Ancak bütün bu iddialara rağmen gerek Osmanlı merkezi yönetiminin Süryanilerin tehcir edilmemesi yönündeki talimatları ve gerekse de tehcir sonrasında bölgede çok sayıda Süryani'nin varlığı Süryanilere soykırım uygulandığı yönündeki iddiaları tartışmalı hale getirmektedir.

1919 yılı ortalarında Mardin'i ziyarete eden İngiliz Binbaşı E. W. Corbett Noel'de raporunda Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Hıristiyanlardan savaş sırasında en az zarar görenlerin Süryaniler olduğunu belirtmektedir. Noel, Süryanilerin Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurduklarını ve Ermeni tehciri alındıktan sonra Süryanilerin bu kararın dışında tutulduklarını da raporuna eklemiştir. Ayrıca Noel, Diyarbakır'da yaşayan Süryanilerin Osmanlı yönetiminin devamından yana olduklarını hatta Mardin ve Diyarbakır'da Süryanilere ait kiliselerde Osmanlı yönetimi ve Padişah için dualar edildiğini de raporunda vurgulamaktadır (Özdemir, 2009, 113; Bayburt, 2010,9). Gerçekten de Noel bu raporu hazırlamadan önce Mardin ve Midyat'taki Süryaniler hakkında bilgi toplamaya çalışmış onlara baskı yapıp yapılmadığı sorulmuş ancak düşünülen aksine cevaplar almıştır. Hatta görüştüğü Süryani Kadim Murahhası da aynı beyanatta bulunmuştur (Ertürk, 2007, 308).

SONUÇ:

Büyük bir sarsıntıya neden olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler arasında “*bağımsız bir devlet kurma*” düşüncesi yeşermeye başlamış ve bu durum birçok etmenin de etkisiyle 1895’li yıllara gelindiğine isyanlara dönüşmüştür. Bu süreçte Ermenilerin isyan çıkardığı yerlerden birisi de Diyarbakır Vilayeti olmuştur. 1 Kasım 1895 günü vilayet merkezinde başlayan olaylar kısa süre içerisinde halklar arası çatışmaya dönüşmüştür. Bir takım Süryaniler, Ermeni komitelerinin yönlendirmesi ve baskısı karşısında istemeyerek de olsa Ermenilerin Osmanlı Devletine karşı giriştiği “*bağımsızlık*” mücadelesini Hıristiyanların ortak mücadelesi olarak kabul etmiş ve desteklemiştir. Bu nedenden dolayıdır ki olaylar başladıktan sonra Ermenilere duyulan tepkinin “*Müslüman-Hıristiyan*” çatışmasına dönüşmesi ve Süryanilerin de Hıristiyan olması nedeniyle Ermenilerle aynı kefeye konulması nedeniyle bazı Süryaniler mağduriyetler yaşamıştır. Ancak buna rağmen Süryani ruhani yetkililer başta olmak üzere Süryanilerin büyük çoğunluğu Müslümanlarla Ermeniler arasındaki karışıklıklarda devletin yanında yer almış hatta toplumsal barışın tesisi ve devamı yönünde mücadele etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Hükümet yetkilerinin, Ermenilerin girişmiş oldukları ihtilal girişimleri nedeniyle devletin bölünmesini önlemek amacıyla Ermeniler hakkında almış olduğu “*tehcir*” kararı ve bunun uygulanması çok ciddi sıkıntıları beraberinde getirmiş ve bir kısım Süryani de bundan olumsuz etkilenmiştir. Genellikle devlete sadık ve Müslümanlarla iyi ilişkiler içerisinde olan Süryanilerin bir kısmı, bu süreçte Ermenilerin Osmanlı devletine karşı başlatmış olduğu ihtilal hareketini “*Hıristiyan-Müslüman*” mücadelesi olarak değerlendirerek Ermenileri desteklemiştir. Bu nedenle bu dönemde Diyarbakır vilayet merkezindeki bir takım Süryaniler de tehcire tabi tutulmuştur.

Ermenilerle birlikte hareket eden Süryanilerin bu şekilde tehcire tabi tutulması ve bunun yankıları Midyat bölgesindeki Süryanilerin hükümete başkaldırısına sebep olmuştur. Ermeni tehcir kabilelerinden kaçan bazı Ermeni ve Süryanilerin de Midyat bölgesini kendileri için korunaklı bir üs olarak seçmeleri isyanın daha da büyümesine yol açmıştır. İsyani eden Süryani ve Ermeniler hâkimiyet alanını genişletmek için özellikle Yezidileri de isyana teşvik etmeye çalışmıştır. Temmuz 1915’de başlayan Süryani isyanı, bir süre sonra Hezak-Cizre bölgesini de içine alacak şekilde genişlemiştir. Osmanlı Devleti’nin büyük uğraşına ve isyancı Süryanilerin ciddi kayıplarına neden olan bu isyan ancak 1915 yılı sonunda kontrol altına alınmıştır. Bu hadiseler üzerine bazı Süryaniler tehcire tabi tutulmakla birlikte, Midyat Süryanilerinin önemli kısmı kendi topraklarında bırakılmıştır.

KAYNAKÇA:

Arşiv Belgeleri:

- BOA, Y.PRK. AZI, 33/6
BOA, DH. TMIK. M 9/56
BOA, Y.PRK. UM, 55/97
BOA, Y.PRK. ASK, 109/69
BOA, Y.PRK. UM, 55/97
BOA, A.MKT. MHM, 637/32
BOA, Y.PRK. AZN, 15/1
BOA, HR. SYS, 2812/1
BOA, Y.A.HUS, 340/138
BOA, Y.PRK. UM, 33/59
BOA, Y.PRK. UM, 33/57
BOA, Y.PRK. UM, 34/33
BOA, Y.PRK. ASK, 109/69
BOA, DH. ŞFR, 438/83
BOA, Y.PRK. ASK, 45/ 97
BOA, DH. ŞFR, 486/27
BOA, DH. ŞFR, 486/27
BOA, DH. ŞFR, 481/93
BOA, DH. ŞFR, 481/31
BOA, DH. ŞFR, 481/93
BOA, DH. ŞFR, 482/82
BOA, DH. ŞFR, 52/344
BOA, DH. ŞFR, 481/4
BOA, DH. ŞFR, 540/60
BOA, DH. ŞFR, 572/32
BOA, DH. TMIK. M, 64/4
BOA, ŞD, 1482/2

Makale ve Kitaplar

Akçam, Taner, “*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*” Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar, *İletişim Yayınları*, İstanbul 2008

Akyüz, Gabriel, *Mardin İli'nin Merkez ve Civar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi*, Resim Matbaacılık, İstanbul 1998

Albayrak, Kadir, *Keldaniler ve Nasturiler*, Ankara 1997

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2*, Mart 1983, Yıl: 32, Sayı: 83, Ankara 1983

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri özel Sayı 3*, Ekim 1985, Yıl: 34, Sayı: 85, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985

Atman, Sabri, *Asurlar Süryaniler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997

Aydın-Suavi, Emiroğlu-Kudret, Özel-Oktay, Ünsal-Süha, *Mardin Cemaat Aşiret Devlet*, Toplumsal ve Ekonomik Vakfı Yayınları, İstanbul 2001

Bayburt, Deniz, “*Milli Mücadele Dönemi’nde Süryaniler*”, Gazi Akademik Bakış Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 6, Yaz 2010, s. 45-72

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C.I-II, DBB Yayınları, Ankara 1998

Bilge, Yakup, *Süryaniler (Anadolu’nun Solan Rengi)*, İstanbul 1996

Bozan, Oktay, “*XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin’de Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri*”, Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Sayı: XII, Kasım 2014, s. 21-48

Çelik, Mehmet, “*1915’de Bir Tek Süryani’nin Bile Burnu Kanamadı*”, Zaman Gazetesi, 27 Nisan 2008, http://www.zaman.com.tr/roportaj_mehmet-celik-1915te-bir-tek-suryaninin-bile-burnu-kanamadi_681942.html, (erişim: 27.11.2014)

Çelik, Mehmet, *Süryani Tarihi I*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1996

-----, “*Sözde Süryani Soykırımının Ayak Sesleri*”, 2023 Dergisi, Sayı: 64, s. 7

Çıkkı, Murat Fuat, *Naum Faik ve Süryani Rönesansı*, haz., Mehmet Şimşek, İstanbul 2004

Çiçek, Kemal, “*Birinci Dünya Savaşı ve Nasturi-Süryaniler*”, I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Edit: İbrahim Özcoşar-Hüseyin H. Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2006, 541-545

Dolabani, Hanna, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, Çev. Gabriel Akyüz, İstanbul 2006

-----, *Tarihte Mardin*, haz: Cebrail Aydın, İstanbul 1972

Dündar, Fuat, *Modern Türkiye’nin Şifresi: İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008

Ertürk, Yaşar, *Büyük Oyunun Eski Perdesi Doğu, Güneydoğu ve Musul Üçgeni (1918-1923)*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996

Faiz el-Hüseyin, *Martyred Armenia*, 1917

Gaunt, David, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular*, haz. Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul 2007

Günel, Aziz, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır 1970

Halacıoğlu, Ahmet, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2005

Hocaoğlu, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976

Hür, Ayşe, “*Hoşgörü Tarihimizden Bir Yaprak Süryaniler*”, <http://www.suryaniler.com/konuk-yazarlar.asp?id=404>, (erişim tarihi: 01.12.2014)

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*, çev.; Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003

-----, *Osmanlı ve Dünya*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2001

Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika*, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları, Arba Yayınları, İstanbul 1989

Kurtcephe, İsrail, “*Birinci Dünya Savaşında Bir Süryani Ayaklanması*”, OTAM Dergisi, Sayı: 4, Ankara 1993, s.291-296

Küçük, Cevdet, “*Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi*”, Yeni Türkiye Dergisi (Ermeniler Özel Sayısı), c. XXXVIII, Ankara 2001, s. 692-701

Mehmetefendioğlu, Ahmet, *Sürgünden İntihara Dr. Reşid Bey’in Hatıraları*, İzmir 1992

Nacim, Jozef, *Türklerin Katlettiği 1915 Asur, Keldaniler ve Ermeniler*, çev: Rifat Öztürk, Mezopotamya Enstitüsü, 1999

Oral, Mustafa, “*Mardin’ in Son Süryani Kadim Patriği Mar İgnatios III. İlyas Şakir Efendi*”, Makalelerle Mardin IV, Haz: İbrahim Özcoşar, Mardin İhtisas Kütüphanesi Yayını, İstanbul 2007, s. 269-297

Özcoşar, İbrahim, *19. Yüzyıl Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008

-----, “*19. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetlerinin Süryani Kadimler Üzerindeki Etkileri*”, Mevzuat Dergisi, Yıl: 11, Sayı: 133, Ocak 2009, (erişim: <http://www.mevzuatdergisi.Com /2009 /01a/02.htm>, 22.11.2014)

-----, “*Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Patrikleri*”, Ahmet Taşkın-Eyyüp Tanrıverdi-Canan Seyfeli, Süryaniler ve Süryanilik, C. I, Ankara, 2005, s. 268

Özdemir, Bülent, *Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı’nda Süryaniler*, TTK, Ankara 2009

Precheurs, Fr. Hyac. Simon des, *Kartal Yuvası Mardin’de Beklenmedik Felaket Ermeni-Asuri, Keldani Soykırımı*, Fransızca’dan tercime eden: Mehmet Baytımur, Peri Yayınları, İstanbul 2008

Sarı, Gökhan, *Ermeni Meselesi Işığında Süryaniler*, Barış Kitap, Ankara 2013

Sarısamam, Sadık, “*Ömer Naci Bey Müfrezesi*”, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Kasım 1995, No: 16, s. 503

Sasoni, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.YY’dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, İstanbul 1992

Şemsettin Sami, “*Diyarbakır*”, Ka’mus’ul A’lam, Mihran Matbaası, İstanbul, 1306, 2206-2207

Tütenk, Mustafa Akif, “*Diyarbakır’ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları*”, Kara-Amid Dergisi, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1957

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995

İLERİ ENDÜSTRİYEL TOPLUMLAR VE KENTSEL YOKSULLUK

The Advanced Industrial Societies and Urban Poverty

Mevlüt YILMAZ¹

ÖZET

Küresel dünyada üretim, verimlilik ve kalkınma açısından muazzam zenginlikler yaşanmasına karşın yoksulluk da aynı derecede yaygınlaşmaktadır. Birinci-üçüncü dünya, gelişmiş- gelişmemiş, kuzey-güney, varıl - yoksul gibi dikotomiler sosyo-ekonomik, politik kutuplaşmaların önemli bir görüngüsü olarak değerlendirilebilmektedir. Küresel kapitalist sistem, neoliberal politikalar vasıtasıyla eşitsizliği, yoksulluğu, işsizliği, dışlanmayı derinleştirmekte ve varıl-yoksul arasındaki farkı şiddetlendirmektedir. Kentsel bölgeler bu durumun görünür hale geldiği önemli mekânlardır. Bu süreçte yoksul, evsiz, sınıf-altı, marjinal, dışlanmış, suçlaştırılmış kitleler ileri endüstriyel toplumların kentsel bölgelerinin önemli bir sorunu haline dönüşmektedir.

Bu çalışmada varıl dünyada gelişmişlik açısından muazzam seviyelere ulaşmış ülke ve toplumların kentsel bölgelerinde paradoksal olarak yaşanan yoksulluk ve bağlantılı toplumsal gerçekliklerin sosyolojik bir analizi sunulmaya çalışılmaktadır. Burada yoksulluğun özellikle de kentsel yoksulluğun sadece gelişmemiş ya da gelişmekte olan toplumların bir sorunu olmaktan öte küresel süreçlerle paralel işleyen ve ileri endüstriyel toplumların da kaçınılmaz bir gerçekliği olduğu vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İleri Endüstriyel Toplumlar, Kentsel Yoksulluk, Kapitalizm ve Neo-liberalizm.

ABSTRACT

In the global world, poverty is also widespread in the degree of same despite of experiencing a tremendous wealth by production, productivity and development. The first-third world, development-undevelopment, north-south, affluent-poor as dichotomies can evaluate as an important indicator of socio-economic and political polarizations. The global capitalist system is deepening inequality, poverty, jobless and exclusion by neoliberal policies and is exacerbating the differences between rich and poor. Urban areas are important places where this situation becomes visible. In this process, the poor, the homeless, underclass, marginalized, excluded, criminal groups turn into the important problem of cities of the advanced industrial societies.

In this study has attempted to present a sociological analyses of poverty and related social realities in urban areas of the advanced industrial societies. Urban poverty is not just a problem of the undeveloped-developing countries. There is significant effects of the global processes. In this article is emphasized basic views of urban poverty in the affluence world.

Key Words: The Advanced Industrial Societies, Urban Poverty, Capitalism and Neo-liberalism.

1. GİRİŞ

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren insanlık için ciddi bir problem olarak addedilen yoksulluk, sosyo-ekonomik ve politik konularda sürekli gündemdeki yerini korumaktadır. Yaşanılan zamana ve mekâna göre çeşitli perspektiflerden ele alınabilen yoksulluk olgusu farklı durumları karşılayacak şekilde kullanılabilir. Bu açıdan yoksulluk dünya genelinde gerek ülkeler arasında gerekse de ülkelerin kendi iç bölgeleri arasında değişik şekillerde deneyimlenebilmektedir. Yoksulluğun göreceli niteliği çerçevesinde yer kürede yaşayan ülke ve toplumların gelişmişlik ya da refah düzeyleri var olan yoksulluklar üzerinde farklı yansıma alanları bulabilmektedir. Ülke ve toplumların gelişmiş/varsıl, gelişmekte ve gelişmemiş/yoksul olarak nitelendirilmeleri yaşanan sosyo-ekonomik-politik durumlarda ve özellikle yoksulluk konusunda

¹ Araş.Gör. Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ELAZIĞ.
Mail: mevlutyilmaz@firat.edu.tr

kendine özgümlükleri beraberinde getirmekle birlikte yaşanan kapsamlı değişimler çerçevesinde küresel bir boyutta da ele alınması gerekmektedir.

Son 20-30 yıllık dönemde yaşanan hızlı ve kapsamlı değişim-dönüşümler çerçevesinde değerlendirilen küreselleşme olgusu özellikle yoksullukla ilişkisi bağlamında dikkat çekmektedir. Küreselleşme-yoksulluk ilişkisine bakıldığında hâkim sistem haline dönüşen kapitalizm, özellikle ulus devletin sınırlarının aşınması ve yapısal uyum programları çerçevesinde liberal ekonomik – politik yaklaşımların benimsenmesi ile dünyada üretilen zenginliğin adaletsiz bir şekilde dağılımına yol açarak yoksulluğun uluslararasılaşmasında büyük paya sahiptir. Diğer yandan küreselleşmeyle çoğu alanda yaşanan serbestleşme, şirketlerin hızlı ve aşırı büyüyerek ulus ötesileşmesine yol açmaktadır. Bu durum küresel göçlerle birlikte işsizlik, ücretlerin düşürülmesi ve taşeronlaştırma gibi sorunları beraberinde getirmektedir. Küreselleşme, yoksulluk alanında zengininin daha zenginleştiği fakirin daha da fakirleştiği bir durumun ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Bu süreçte yoksulluk bağlamında kentsel bölgeler gerek gelişme, kalkınma gibi olumsuzlukların gerekse de yoksulluk, işsizlik, güvencesizlik, gecekondulaşma vs. gibi olumsuzlukların aynı anda gözlemlenebildiği mekânlar haline dönüşmektedir. Küreselleşmenin gözde mekânları olarak kentler, sürecin ürettiği nimetlerden yararlanma noktasında da bir ayrışmaya tanık olmaktadır. Küresel dünyada kentsel alanlar varsılığın ve yoksulluğun net gözlemlenebildiği zıt kutupların mekânları olmaktadır. Bu durum kent bölgelerini taşı toprağı altın(!) yerler olarak düşünen kitlelerin kente yoğun göçünün bir sonucu olarak görülebilir. Özellikle dünya nüfusunun 2020 yılına kadar yarısından fazlasının kentsel bölgelerde yaşayacağı ve 2050 yılına kadar ise bu oranın % 70'leri bulacağı tahmini kentlerin, gerek küresel arenada sermaye sahipleri için önemli bir pazar haline dönüşmesi noktasında gerekse de yaşanan çeşitli yoksunluklar açısından dikkat çekici öneme sahiptir.

İleri endüstriyel toplumlar olarak nitelendirilen başta ABD olmak üzere Avrupa kıtasında yer alan ve birliğe üye ülkeler ve benzer özelliklerdeki ülkelerin kentsel bölgeleri, sosyo-ekonomik kalkınma ve ileri teknoloji açısından ulaştıkları muazzam seviyeye tezat teşkil edecek şekilde evsiz, yoksul, işsiz sayısının önemli derecelere ulaştığı alanlar olarak da değerlendirilebilmektedir. İleri endüstriyel toplumların kentsel bölgeleri yaşananları açık bir şekilde sunma potansiyeline sahiptir. Küresel dünyada özellikle gelişmiş ülke kentleri bir yandan serbest rekabetin, yırtıcı kapitalizmin, canlılığın, çok katlı iş merkezlerinin, reklam billboardlarıyla aydınlanan ve gün mefhumunun ortadan kalktığı cadde ve sokakların, gökdelenlerin, bitmek tükenmek bilmeyen kalabalıkların mekânı iken diğer yandan eşitsizliğin, yolsuzluğun, işsizliğin, güvencesizliğin, evsizliğin, marjinalleştirilmenin, dışlanmanın, çöplerden beslenenlerin, köprü altlarında yaşayanların da ortak mekânı haline dönüşmektedir.

Gelişmiş ülkelerin kentsel yoksulluk noktasında sosyolojik bir değerlendirmesini içeren bu çalışma küreselleşme ile birlikte yaşanan sürecin özellikle kentsel alanlarda ortaya çıkan yoksulluğu ve varıl bir dünyanın kendine özgümlüklerini konu edinmektedir. Çalışmada gelişmiş/varsıl olarak nitelendirilen ABD, Kıta Avrupa'sında ve benzer niteliklerdeki ülkelerin kentsel bölgelerinde yaşanan yoksulluğun farklı görünümüleri analiz edilmeye çalışılmaktadır. Bu çerçevede öncelikle yoksulluk, küreselleşme, neo-liberal uygulamalar, kentsel yoksulluk olgularının ileri endüstriyel toplumlarda bağlantı noktaları kavramsal bir perspektiften değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Daha sonra varsıl dünya kentlerinde yaşanmakta olan yoksulluk süreçlerinin toplumsal görünümüleri ve farklı yansıma alanları, çeşitli ülke örnekleri ile birlikte ele alınmaktadır.

2. İLERİ ENDÜSTRİYEL TOPLUMLAR, YOKSULLUK VE KENT: KAVRAMSAL BİR DEĞERLENDİRME

Varsıl - yoksul dikotomisi sosyal eşitsizliklerin önemli bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Yaşadığımız dönemlerde varsıllık sınıfsal yönden bir bölünmeyi karşılaması yanında toplumları da niteleyici özelliği söz konusudur. Eski dönemlerde gerek bireyler arasında gerekse de toplumlar

nezdinde zenginliğin veya fakirliğin göstergeleri belirgin bir yapı göstermekteydi. Küreselleşme süreciyle birlikte ekonomik, politik hayat başta olmak üzere yaşanan önemli dönüşümler kavramların, olguların ve süreçlerin girift hale gelmesine neden olmakta ve sosyo-kültürel yaşam temelinde sosyo/ekonomik-politik alanları etkileyerek farklı karşıtlıkların gerek birey gerek ülke gerekse de toplumlar içinde eş anlı olarak paradoksal durumların gözlemlenmesine sebebiyet verebilmektedir. Gelişmiş sanayi toplumlarının oluşturduğu dünya varsıl toplumlar olarak değerlendirilebilmektedir. İleri düzeyde endüstriyel faaliyetlerin olduğu teknolojik anlamda önde kabul edebileceğimiz ülke ve toplumlar bu kategori içerisinde yer almaktadır. Varsıl toplumlar kuşkusuz ürettikleri zenginlikler yanında ciddi oranlarda sosyo-ekonomik problemlerin de kaynağı olabilmektedir.

Zenginlik ve yoksulluk gibi, karşıtlık oluşturan kavramların, kavramlar çifti veya kavram ikiliği olarak nitelendirildiğini ifade eden Ala (2009) bu ikiliden birinin, makbul ve muteber sayıldığını ve kavramlardan birinin varlığının, diğeriyle mümkün olduğunu belirtmektedir. Ona göre “Biri olmadan diğeri de olmaz. Zenginlik muteber olandır ve yoksulların da karşıtı/çifti gibi olması gerektiği imâ edilir. Gelişmiş ülkeler/azgelişmiş ülkeler, kalkınmış ülkeler/kalkınmamış ülkeler, zengin ülkeler/fakir ülkeler, vb. bu kavram çiftinde makbul olan gelişmiş olandır, kalkınmış olandır.” (Ala, 2009: 4-5). Ancak makbul olanın aslında görünmeyen taraflarının da olduğu dikkate alınarak bütüncül bir değerlendirme daha anlamlı kabul edilebilmektedir.

Hobsbawm (1996: 398) yoksulluğun üç anlamının olduğunu ileri sürmektedir. Bunlar toplumsal yoksulluk, sefalet ve moral yoksulluktur. Toplumsal yoksulluk, yoksulluğun yalnızca ekonomik ölçütler aracılığıyla değil, bağımlılık, sömürü ve aşağılık hissine bağlı olarak ortaya çıktığına işaret etmektedir. Bu seviyedeki yoksulluk, nispeten tanımlanabilir, çünkü burada yoksulluk, ekonomik bir girdiye rağmen var olur. Sefalet ise, bir toplumda minimum hayat standartları altında bulunma ve böylece başkalarının yardımına bağımlı kalma durumuna karşılık gelmektedir. Moral yoksulluk da toplumsal yoksulluk ve sefaletin bir çıktısı olarak var olur (Akt. Çiğdem, 2007: 206).

Kentsel yoksulluk aslında çoğunlukla kent sistemi içinde yeniden şekillendirilen kırsal yoksulluktur ve kırsal kesimin kentleşmesinin bir yan etkisi olarak kentin kırsallaşmasını da tetiklediği kabul edilmektedir (Harvey, 2003: 278). Ancak kent yoksulluğu; kendini kent özelinde somutlayan ve kalori ihtiyacı aynı olsa bile kentsel yerlerdeki tüketim kalıpları ile mal ve hizmet fiyatları kırsal yoksulluktan farklılık arz eden ve ayırt edici özelliklerden biri olarak maliyetleri arttıran faktörlerin varlığı (örneğin ulaşım maliyetleri) ve tüketim eğilimlerindeki farklılık şeklinde açıklanabilmektedir (Eş ve Güloğlu, 2007; 8). Kentsel yoksulluk (urban poverty) kavramı, kentsel mekândaki yoksulluğun küreselleşme süreçlerinin etkisiyle belli bölgelerde yoğunlaşma eğilimi gösterdiğini anlatmaya çalışmaktadır (Bıçkı, 2005: 105).

Küreselleşme sürecinin ulus devlet fonksiyonlarında gerilemeye yol açması üzerine sosyal devletin geniş toplumsal kesimleri ilgilendiren koruyucu/savunmacı niteliği önemli bir darbe almaktadır. Küreselleşmeyle beraber sosyal devlet formunu ayakta tutan değerler, kurallar ciddi bir deprem geçirmekte ve bu süreçte eşitsizlikler, işsizlik, gelir adaletsizlikleri, suç, şiddet, çevresel sorunlar gibi birçok alanda problemler büyük oranda artış göstermektedir (Aytaç, 2013: 67).

Küreselleşme ve bilgi teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte daha fazla insan kentlere doğru akmakta, ekonomik etkinliklerin yoğunlaşması ile de kentleşme süreci hız kazanmaktadır. Kentler çeşitli kültür, dil ve geçmişlerin daha önce hiç olmadığı kadar şaşırtıcı bir şekilde sergilendiği birer kavşak haline gelmektedir. Bu küresel kentlerde çokuluslu şirketlerin binaları yoksul semtlerin üzerinde yükselmekte ve çok zengin kimseler ile yurttaşlık hakkı olmayanlar aynı kentin “kullanıcıları” olabilmektedir (Giddens, 2000: 562).

Küreselleşme sürecinde ulus devlet fonksiyonlarının sınırları zayıflarken kentlerin önemi artmakta ve kentler belli ölçüde inisiyatif alarak küresel sermayeyi çekme arayışına girebilmektedir. Ocak’a göre, ...kentler kendi başlarına hareket etmeye ve karar almaya hem

zorlanan, hem de buna gönüllü coğrafi birimler olarak görülebilir. Buna bağlı olarak da kentler artık devlet yönetiminde daha otonom birimler olarak var olmaktadır. Geç-kapitalistleşen ülkelerde yerleşme politikalarının siyasi düzenlemelerinin yapılması gerekmekte ve bu noktada, meseleye demokratikleşme açısından bakıldığında ilerici bir gelişme söz konusuysen, öte yanda bu yerleşmenin özünde küreselleşmiş ekonomi açısından, sermayeye daha uygun koşullar hazırlaması beklenmektedir... Her kentin kendini daha iyi pazarlayabilmek için, diğer kentlerden farkını ortaya koyması gerekmektedir (Ocak, 1996: 36–37).

Bu süreçte kentler, neo-liberalizmin pompaladığı rekabetçi anlayış doğrultusunda örgütlenmekte ve yeniden yapılanmaktadır. Küreselleşmenin ulus devleti aşmaya yönelik düzenleme arayışları, yerel yönetimlerden ve kentlerden geçmektedir. Küresel-yerel diyalektiği olarak kavramsallaştırılan bu arayışta hem yönetim hem de iktisadi hareket alanı kentlerdir (Işık ve Pınarcıoğlu, 2005: 62).

19.yüzyıldan itibaren 1970'lerin ilk dönemlerindeki savaş sonrası genişlemenin sonlarına kadar devam eden uzun endüstriyel kalkınma evresi süresince yoksulluğun iki esas olgu etrafında işletildiğini ifade eden Mingione (2013: 8)'ye göre bunlardan ilki, piyasa rekabetiyle birlikte artan baskı altında ezilen ve ürettiklerinden her geçen gün daha az kâr sağlayarak geçim derdine düşen kırsal kesimlerdir. İkinci olarak ise Mingione, nispeten yakın zamanlarda kente yerleşen vasıfsız, geleneksel sosyalleşme şekillerine tümüyle yabancılaşmış ve her geçen gün artan yeni göç dalgalarından beslenen, işgücü verimliliği açısından yükselen trendlerle birlikte arz fazlasının kronikleşmesiyle dinamik emek piyasasının köleleri hale gelen çalışan kesimlerin hayat şartlarına dikkat çekmektedir.

Bu bağlamda öncelikle son dönemlerde artan kentsel nüfusa paralel olarak kırsal nüfusta önemli derelerde azalmalar yaşanmaktadır. Bu açıdan kırsal nüfus çerçevesinde yoksulluk olgusu özellikle günümüz dünyasında farklı değerlendirmeleri içeren analizler etrafında ele alınmaktadır. Ancak kapitalist zihniyetin yeni dönemde özellikle kentsel bölgelerdeki gelişimi noktasında yaşanan dönüşümler büyük önem taşımakta ve daha büyük nüfus kitlelerini ilgilendirir hale gelmektedir.

Mingione (1996: 3)'e göre hiç şüphe yoktur ki yoksulluk, ileri endüstriyel dünyanın hala önemli bir problemidir. Refahın olmasına rağmen bireylerin ve hane halklarının büyük zorluklarla karşılaştığı ve baş edemedikleri durumlar söz konusudur. Bu açıdan insanlar birçok nedenden dolayı yoksuldurlar. Çünkü varsıl topluluklardan yardım elinin uzatılması yerine yoksul insanlar dışlanmış, marjinalleştirilmiş, korku ve şüphe ile karşılanan varlıklar haline dönüştürülmüştür.

Küreselleşme ve yeni uluslararası işbölümü ile birlikte eşitsizliklerin küresel ölçekte yaygın hale geldiğini belirten Ersoy ve Şengül (2002: 58-59) ülke içi, bölgeler arası, kentler ve kentsel mekânlar arasında da eşitsizliğin derinleşmekte olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca küresel kentlerin çevresinde ve hatta tam ortalarında üçüncü dünyaların oluşmakta olduğunu, post-fordist üretim şekli, uzmanlaşmış kentler ve yeni yoksulluk olgusu kentsel mekânlarda uç yerleşmelerin/yaşam alanlarının tümüyle yayılımına imkân sağlamaktadır. Aslında bu üçüncü dünyalar kapitalist ekonominin kendini kentsel mekân üzerinden yeniden üretebilme amacıyla ihtiyaç duyulan önemli alanlar olarak değerlendirilmektedir.

UNDP'ye göre, ekonomik küreselleşme süreci zengin – fakir ülkeler arasındaki farklılığı şiddetlendirmektedir. Örneğin en fakir ülkeye kıyasla en zengin ülkede kişi başına düşen ortalama gelir 1985'te 76 kat fazla iken bu rakam 1997 yılında 228 kata yükselmiştir. Yine 1997'de ülkelerin en zengin %20 'si uluslararası üretimin %86'sına sahip iken en fakir %20 sadece %1'ine sahip olduğu belirtilmektedir. Aynı şekilde doğrudan yabancı yatırımlar konusunda da en zengin %20 yatırımların %68'ini alırken en fakir %20 yine sadece %1'ini kendine çekebilmiştir. Kısacası yaşadığımız dünya yoksulluk denizinde refah adacıklarından oluşur bir hal aldığı belirtilmiştir (Selamoğlu, 2000: 38-39).

Varsıl ülkelerle yoksul ülkeler arasındaki aşırı gelir farkını yansıtan istatistiksel veriler, bu yoksulluk eksenli bölünmüşlüğü çarpıcı biçimde yansıtmaktadır. Zira G.7'ler veya dünyanın en zengin 7 ülkesi dünya toplam gelirinin %67'sine, dünya nüfusunun %20'sini oluşturan 43 ülke ise %84'üne sahiptir. Bir başka açıdan bakıldığında, dünya nüfusunun %70'ini oluşturan en fakir ülkelerin dünya gelirindeki payı ancak %10'a tekabül etmektedir. Eşitsizliğin, sözgelimi, 1960'lardan günümüze yaklaşıldıkça artan trendi, zenginlerle yoksullar arasında katlanarak büyüyen mesafeye işaret etmektedir. Nitekim dünyada en fakir %20 ile en zengin %20 nüfus dilimleri arasındaki fark 1960'da 30 kat iken bugün 82 kata çıktığı belirtilmektedir (Akt. İlhan, 2012: 237).

20. Yüzyılın son 20 – 30 yılında kentleşme ve kentsel büyüme gelişmekte olan ülkelerin çoğunda hızlı bir seyir izlemekte ve 1970'lerde dünya nüfusunun %37'si kentlerde yaşarken 1995 yılında bu oran %45 olmuş ve bugün dünya nüfusunun yarısı kentlerde yaşamaktadır. Bu çerçevede kent yoksulluğu kentsel gelişme açısından da üzerinde önemle durulması gereken bir sorun olarak gözükmemektedir (Özcan ve Karakılçık, 2007: 442).

Yoksulluk, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin bazı bölgelerinde çarpıcı şekilde artmaktadır. En zengin ülkelerde yaşayan nüfusun %12'sini yoksullar oluşturmakta ve ABD'de çocukların %22'si görece olarak yoksuldur. Gelişmekte olan ülkelerde her dört kişiden birinin mutlak yoksulluk içinde yaşadığı OECD raporunda (2008) ifade edilmektedir. Bir zamanlar 'taşı toprağı altın' olarak nitelendirilen sosyal güvenlik ve refah eşitliği açısından parmakla gösterilebilen Almanya'da, rapora göre, özellikle eski Başbakan Schröder dönemindeki gelir vergisi politikalarının ve istihdam reform paketinin sonucu olarak, alt ve üst gelir grupları arasındaki uçurum hızla açılmaya devam etmektedir. 'Yeni alt tabaka' olarak tanımlanan kesimin çoğunluğu işsiz, eğitimsiz insanlarla, tek başına çocuk yetiştirenler ve yabancılardan oluşmaktadır. Öte yanda Almanya'da yoksul çocukların sayısı da, diğer sanayi ülkeleriyle kıyaslandığında, daha fazla artış gösterdi. Şu anda yoksulluk içinde yaşayan çocukların oranı %16, başka bir ifadeyle sayısı milyona ulaşmaktadır. Ayrıca sosyal devletin budanmasının Almanya'da yoksul-zengin farkını arttırdığını öne sürülmekte ve toplumdaki eşitsizlik duygusunun son ekonomik önlemler sonrasında, daha da yoğunlaştığı belirtilmektedir (Ala, 2009: 5).

Dünyanın en zengin ülkesi ABD'nin New York kentinde, yoksul olarak dünyaya gelen bebek sayısında, 1990 ile 1996 yılları arasında %20'lik, evsiz çocuk sayısı ise, %21'lik artış görülmüştür. Bazı veriler ise, New York'ta getto mahallerinde, yerleşiklerin % 40'nın yoksulluk sınırı altında yaşadıklarını ve terk edilmiş ve gözden çıkarılmış olan bu mahallelerin 1970'de 134.139'dan, 1980'de 477.621 21'e çıktığını gösteriyor. Aynı şekilde Chicago'da bu sayı, 74.370'ten 190.338'e, Philadelphia'da 49.657'den 127.134'e çıkmıştır (Alada, Usta Sayita ve Temelli, 2002: 248).

OECD'nin 2008 'Ekonomik büyümeye rağmen gelir dağılımında adaletsizlik' başlıklı raporu, örgüte üye 30 devlet arasında refah düzeyi açısından toplum içindeki eşitsizliğin en çok arttığı ülke olarak Almanya'yı birinci sırada göstermektedir. 1985–2005 yılları arasında gelir bölüşümündeki dengesizliği değerlendiren rapora göre, Türkiye; Fransa, İspanya, İrlanda ve Yunanistan, İngiltere, Meksika, Yunanistan ve Avustralya ile birlikte eşitsizliğin azaldığı az sayıda ülkeden biridir. Gelir eşitsizliği 2000 yılından bu yana Kanada, Almanya, Norveç, ABD, İtalya ve Finlandiya'da önemli ölçüde artmakta olduğu belirtilmektedir (Ala, 2009: 5-6).

Bu süreçte yaşanan dönüşümlerin dünya genelinde bir refah artışına yol açacağı gerçeği kesinlikle göz ardı edilemez. Ancak yaşanan süreç zenginleşmeyi beraberinde getirmekle birlikte yoksulluğun, eşitsizliğin ve güvencesizliğin artmasına ve yaygınlaşmasına da yol açmaktadır. Yaşanan süreçte kentler küreselleşmenin mekânsal lokomotifleri olma yolunda önemli roller üstlenmektedir. Kentler bir yandan fırsatları değerlendirme noktasında yatırımları çekebilme uğruna tüm fırsatlarını seferber ederken diğer yandan yoksul, işsiz ve güvencesiz kitlelerin yoğun mekânları haline dönüşmektedir (Yılmaz, 2012: 281-282). Bu çerçevede ileri endüstriyel

toplumların başını çektiği varsıl dünyada kentsel bölgelerde yaşamakta olan yoksullukların ve yoksunlukların farklı görünümünün analizi önemli görülebilmektedir.

3. VARSIL DÜNYA'DA KENTSEL YOKSULLUĞUN FARKLI GÖRÜNÜMLERİ

Varsıl dünya, özellikle teknoloji, sanayi ve bilgi alanlarında muazzam seviyelere ulaşmış, üretim açısından birim alandan en fazla verimi elde eden ileri endüstriyel toplumlardan oluşmaktadır. Kalkınmacı bir yaklaşım çerçevesinde ekonomik alanda yaşanan gelişmeler baş döndürücü bir hıza ulaşmaktadır. Maddi alanlarda yaşanan değişimlere paralel olarak toplumsal yaşam da tarihte eşi görülmedik bir dönüşüme maruz kalmaktadır. Küreselleşme olarak kavramsallaştırılan bu süreç bireylere, ülkelere ve toplumlara yalnızca gelişme odaklı imkânlar sunmamaktadır. Aynı zamanda ekonomik, politik, sosyal, psikolojik vb. alanlarda bir dizi soruna da kaynaklık etmektedir. Bu sorunların neşet ettiği temel alanlar olarak kentsel bölgelerin bütüncül bir açıdan analiz edilmesi önemli bir gerekliliktir.

Wacquant (2010: 38)'a göre, ekonomik büyümenin önceki aşamalarının aksine 1980'lerde ve 1990'larda gerçekleşen eşitsiz kalkınma, görüldüğü hiçbir yerde "tüm tekneleri yukarı kaldırmayı" başaramamıştır, bunun yerine varlıklı ile yoksulun arasındaki ayrışmayı derinleştirmiştir. Sömürge geçmişine ait yoksulluğun, toplu şiddetin ve etno-ırksal bölünmenin bastırılmış gerçeklikleri Birinci Dünya şehrinin tam göbeğine geri dönmüştür; bu dönüş zengin ülkelerin "Üçüncü dünyalaşmasının" önemsiz bir yan ürününü ya da sosyo-politik çatışmaların modern dönem öncesi şekillerine gerilemesini temsil etmez. Bastırılmış unsurların dönüşü, kapitalist toplumların *en gelişmiş kesimlerinin eşitsiz, ayrımcı kalkınmasının bir sonucu olarak anlaşılması gerekmektedir.*

Bu bağlamda, küresel dünyada kentler ekonomik, politik ve toplumsal konumlanış açısından yaşamakta olan değişimlerle birlikte eşitsizliğin, varsıl-yoksul kutuplaşmasının, dışlanmanın, yoksulluğun, işsizliğin, güvencesizliğin ve damgalanmanın çok çeşitli görünümünün ortaya çıktığı mekânlar haline dönüşmektedir (Yılmaz, 2012: 270). Bilindiği üzere yeni dönemde yoksulluk sadece gelişmemiş ya da gelişmekte olan ülke ve toplumların bir sorunu olmaktan çıkmakta, özellikle varsıl ya da gelişmiş olarak nitelendirilen ülkelerde farklı yoksullukları ve yoksunlukları karşılayan bir olgu hüviyetine bürünmektedir. Bu noktada literatüre 'underclass' olarak giren ve daha çok Amerika'da yoksulluğun davranışsal boyutunu ön planda tutan bir sınıf-altı yoksulluğun özellikle kentsel alanlarda yaygınlaştığı gözlemlenmektedir. Ayrıca Avrupa kökenli bir olgu olan ve kent çeperlerinde, banliyölerde özellikle göçmenlere ve yoksul sakinlere uygulanan 'sosyal dışlanma' konusu oldukça dikkat çekmektedir. Bu çekicilik ABD, AB ülkeleri ve Japonya gibi ileri endüstriyel toplumlarda yoksulluğun kentsel bölgelerdeki yansıma alanlarının ulaştığı problemlerden beslenmektedir.

Kronik yoksulluk batağına düşme riskinin farklı sebeplerden dolayı günümüzde kentsel bölgelerde yoğunlaşmakta olduğunu belirten Mingione (2013: 18)'ye göre, kentsel alanlarda ekonomik yoksulluğun akut, artan ve önlenemeyen sosyal dışlanma biçimlerine dönüşme potansiyeli oldukça fazladır. İstihdam ve demografik dönüşümler daha radikaldir ve insanların sürekli değişik açılardan savunmasız/kırılgan hale gelmesine yol açmaktadır. Toplumsal ilişkilerdeki tutarsızlıklar, heterojenlik ve anonimlik, akrabalık ve diğer dayanışma ağlarını güçsüzleştirmektedir. Devletin sunduğu yardım ve desteklerin gelişmiş olmasına karşın hızla değişen ve farklılaşan talepleri karşılayamaz hale gelmesinden dolayı finansal çöküntülerle fazlaca karşılaşabilmektedir. Bu yardımlar özellikle istihdam edilmeyen kesimlere yöneliktir. Ayrıca yaşam maliyetinin yüksek oluşu, barınacak yer bulma konusunda sıkıntıların artması ve tükettiklerini üretebilme yollarına ulaşmanın zorlaşması yoksullaşma sürecinin daha da hızlanmasına zemin hazırlamaktadır.

Varsıl dünyada kentsel yoksulluk, barınma açısından değerlendirildiğinde önemli verilere ulaşılmaktadır. Kuzey Amerika ve Avrupa'daki kentler, Harlem'in kahverengi taşlı evleri ve Dublin'in Georgians evleri gibi "köhne" konutlar ile Berlin'in *Mietskaserne*'leri gibi yoksul

kesimler için oluşturulan evler kentsel bölgelerde epey yaygın olduğu vurgulanmaktadır (Davis, 2010: 48).

Yine barınma seçenekleri arasında sokakta yaşama da yaygınlık göstermektedir. Los Angeles Birinci Dünyanın evsizler başkenti olarak değerlendirilmektedir. Los Angeles'te yaklaşık 100.000 evsiz insanın yaşadığı tahmin edilmekte ve bu sayıya kentin merkezindeki sokaklarda konaklayan veya park ve otoyol çevrelerinde kaçak yaşayan ve sayıları her geçen büyüyen ailelerde bu sayıya dâhil edilmektedir. Üçüncü dünyada *kaldırım sakini* sayısının en fazla olduğu kent ise Mumbai olduğu belirtilmektedir. (Davis, 2010: 53-54).

İleri endüstriyel bir ülke olan ABD, dünyanın gelir açısından en zengin ülkelerinden biri olmasına karşın işsizlik ve yoksulluk oranları noktasında da dikkat çekici bir konuma sahiptir. M. Harrington'un (1962) *Öteki Amerika: Amerika'da Yoksulluk* isimli eserinde bugünlerde varlığını etkili bir biçimde hissettiren yoksulluğun ABD kentlerindeki ilk işaretleri sunulmaktadır. Harrington'a göre, değişen piyasa ve çalışma şartlarıyla ilişkili olarak Amerikan kentlerinde bir *yeni yoksulluk* hali ortaya çıkmakta ve özellikle de temeli derinlerde olan sosyal güç ilişkileri, servet dağılımı ve kaynaklara erişim üzerindeki eşitsizliklerin yoksulluğu canlandıran etkenler olduğu vurgulanmaktadır (Aytaç, 2013: 71).

1950li yıllardan 1970'lere kadar, ABD'de yoksulluk, ekonomik patlamanın yaşanması ve ortalama gelirin artması olarak sürekli düşmektedir. Bu durum ülkedeki mutlak yoksulluğun toplamda giderilmesine yol açmakta, ancak 21. yüzyıl başlarında her 10 Amerikalıdan 1'i aşkın kişi yoksul kabul edilmekteydi. 1970li yıllardan itibaren Amerika'daki yoksulluk kentsel bölgelerde yoğunlaşmaktadır. Latin Amerika'dan göçmen akınlarıyla birlikte nüfusun yapısı değişmeye başlamakta ve daha sonraki dönemde kentsel yoksulluk üç katına çıkmakta ve bu durum ilerleyen dönemlerde genişlemeye devam etmektedir. Şimdi Amerika'da yoksulluğun temel görünüşlerinden biri kentsel yoksulluktur. 1980 yılı itibariyle, Amerika'da kentsel yoksulların %70'ini siyahlar, %20'sini Latin Amerikalılar ve %10 beyazlar oluşturmaktaydı (Poverties.org, 2012).

Bu konuda W. Wilson (1999)'un Amerika'da kent-içi bölgelerde artan işsizlik ve azalan çalışma fırsatlarının etkilerine yoğunlaştığı "When Work Disappears: New Implications For Race And Urban Poverty In The Global Economy" isimli çalışmasında kentsel yaşam standartlarında yaşanan dramatik gerilemeleri etno-ırksal ilişki bağlamında ortaya çıkarmakta olan önemli bir soruna dikkat çekmektedir.

Wilson (2009) ABD'de, kent sakinlerinin çoğu işsiz, işten çıkarılmış ya da yaşamı süresince hiç çalışmamış yetişkinlerden oluşan yoksul, yalıtılmış mahallelerin oranında artış gözlemlendiğini ve bu tür bir işsiz yoksulluğun, önceki dönemlerden tümüyle bir karşıtlık içinde olduğunu belirtmektedir. ABD'de eskiden kentli siyah nüfusun büyük bir bölümü yoksul olmasına rağmen bir işe sahiplerdi. 1990'lar itibariyle büyük kentlerin kenar mahallerinde yaşamını idame ettiren yetişkinlerin çoğu düzenli bir işte çalışmamakta ve uzun süreli bir işsizlik tehdidi altında yaşamaktadırlar. Amerikan metropollerinde kent-içi semtlerde yaşayan işsiz yetişkinlerin oranı yüksektir. Bunun bir nedeni olarak ırk, ırka dayalı ayrımcılık ve dışlanma mekanizmaları olduğu kadar neoliberal, post-fordist krizlerin etkisiyle istihdam da yaşanan daralmalar, vasıfsız çalışana duyulan talebin düşmesi, ileri endüstriyel ülkelere yapılan ithalatın artması, istihdamın standartsızlaşması, getto ve banliyölerdeki mekânsal ayrışmanın derinleşmesi gibi faktörlerin de önemli bir etkisi söz konusudur (Akt. Aytaç, 2013: 73).

Çalışan yoksulların yaygınlaşmasının New York, Los Angeles gibi hizmet istihdamı rejiminin yoğun olarak işletildiği büyük finans merkezlerinde açık bir şekilde gözlemlenebileceğini vurgulayan Mingione (2013: 39) bu durumun özellikle kentsel bölgelerde yoksulluğun daha çok insanı kapsayacak hale gelmesine ve kentsel yoksulluğun yoğunlaşmasına katkı sağladığını ifade etmektedir.

1973'ten beri ABD ekonomisinin 2/3 büyümesine karşın eyaletler ve bölgeler arasındaki eşitsizlikler varlığını sürdürmektedir. Örneğin, Arkansas eyaletindeki yoksulluk oranları New Hampshire'den üç kat daha fazla olduğu bildirilmektedir. Ayrıca, büyük kentlerdeki mahalleler arasında da yoksul ve zengin olanlar arasındaki makas her geçen gün açılmakta ve bu kentsel bölgelere hemen sirayet edebilmektedir. Günümüzde ABD'de özellikle önemli bir sorun kaynağı olarak görülen, sayıları ve maruz kaldıkları olumsuzluklar (dışlanma, dezavantajlılık) işsiz yoksulları Amerikan metropollerinin üstesinden gelmekte zorlandıkları baş belası kronik bir durum olarak gözlenmesine yol açmaktadır (Aytaç, 2013: 72-73).

Küresel kentlerde zenginliğin hemen yanı başında büyük bir sefaletin hüküm sürmekte olduğunu belirten Giddens (2008: 978-979), Mike Davis'in Los Angeles üzerine yaptığı çalışmada kentin yoksullara karşı "bilinçli olarak sertleştirilmesi" olgusuna işaret ettiğini, bu durumun özellikle Los Angeles'in en yoksul ve marjinalleştirilmiş sakinleri için olabildiğince "çekilmez" bir hal aldığını vurgulamaktadır. Davis'e göre, otobüs duraklarındaki banklar insanlar üzerinde uyumasın diye fiçı biçiminde yapılmış, umumi tuvaletlerin sayısı bilinçli olarak azaltılmış ve yoksullar parklarda yatmasınlar diye birçok su fiskeyi kurulmuştur. Ayrıca derme çatma gecekonduların belediye tarafından düzenli aralıklarla yıkılması, sürekli hareket halinde bulunan bir "kentli bedevi" durumunu ortaya çıkarmıştır.

Sanayileşmiş ülkelerde giderek artan derecede metropol alanlarda görünür hale gelen ve yoğunlaşan yoksulluk ve sosyal dışlanma olgusu yapılan son çalışmalar ile desteklenmektedir. Bu durum, özellikle büyük endüstrilerde işgücünün zayıflaması, istihdamda hizmet sektörünün genişlemesi ve endüstrisizleşme vasıtasıyla açıklanmaktadır (Mingione ve Morlicchio, 1993: 413).

İleri endüstriyel toplumlarda işgücü piyasası içerisinde giderek artan bir oranda birey devamlı olarak formel işgücü pazarı dışında kalmaktadır. Bu mesleki yeterlilikleri ile beklentileri arasındaki örtüşmeme durumundan kaynaklanmaktadır. Şiddetli yoksulluk döngüleri sürekli bir mesleki vasıfsızlaşma eğilimine dayanmakta ve bu durum işgücü piyasasından tümüyle dışlanma ie bile sonuçlanabilmektedir. Sonuçta ilk fırsatta güvencesiz geçici işlerde istihdam edilen gerçek manada yoksul insanlar ortaya çıkar; ancak vasıflı çalışan sıfatını elde etmek son derece zorlaşmakta ve bu insanları akut bir sefalete sokmaktadır (Mingione, 2013: 35).

Son yıllarda yaşanan duruma bakıldığında "Yoksulluk: Avrupa'da 85 Milyon Yoksul" başlıklı haberde Avrupa'da yoksulluğun boyutlarının genişlemekte olduğu vurgulanmaktadır. Avrupa Birliği'nin istatistik kurumu Eurobarometre'nin raporu çarpıcı bir gerçeği gözler önüne serdiği ifade edilmektedir. Rapora göre, Avrupa'da yaklaşık 85 milyon yoksul bulunmaktadır. Eurobarometre 18-22 Mayıs tarihleri arasında 25.600 kişiyle telefon anketi gerçekleştirdiği ve 'Fakirleştiğinizi düşünüyor musunuz?' sorusuna evet diyenlerin oranı şöyle gerçekleşmektedir: Yunanistan % 85, Fransa % 83, Bulgaristan % 82, Romanya % 77, İtalya % 75. Danimarka % 55'le son sırada yer alırken, onu Hollanda ve İngiltere takip etmektedir. 500 milyon nüfuslu Avrupa Birliği'nde her 6 kişiden 1'i önümüzdeki 12 ay içinde işini kaybetmekten korkmaktadır. Neredeyse yarısı, işini kaybetmesi halinde 6 ay içinde istihdam edilemeyeceğini belirtmektedir. Raporun şok sonuçları bunlarla sınırlı kalmamakta ve 150 milyona yakın Avrupalı geride kalan 6 ayda sağlık ve çocuklarının bakım giderlerini karşılamada sıkıntılar yaşadığı belirtilmektedir (Euronews, 2010).

İleri sanayileşmiş bir ülke konumunda yer alan Almanya'da da durum iç açıcı gözükmemektedir. Yaşanan ekonomik krizlere paralel olarak güçlü bir ekonomik yapıya rağmen Almanya'da işsizlik, yoksulluk oranlarında önemli artışlar görülebilmektedir. Kamuoyuna sunulan *Yoksulluk Haritası* verilerinde bölgeler arası refah farklarının genişlediği ve Almanya'nın doğusunda özellikle yoksulluğun ciddi bir problem olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, "*Üçüncü Sınıf Almanya: Alt Kesimde Yaşam*" isimli bir incelemede zengin bir ülke olan Almanya'da artan yoksulluğu betimleme amaçlı farklı örnek olaylardan hareket edilmektedir: Tek başına çocuk büyüten anneler, bazı evlerdeki aç çocuklar, kendi dilini konuşan ucuz yerlerden alışveriş yapan yoksul yeni bir kesim ortaya çıkmaktadır. Yine Almanya'da 1,9 milyon çalışanın saat ücretinin 5

Euro'da az olduğu, hiçbir AB ülkesinde bu kadar çok insanın bu kadar ucuza çalıştırılmadığı ve bu kadar zenginlik içinde yoksulluğun kabul edilemez olduğu savunulmaktadır (Akt. Aytacı, 2013: 75).

Almanya'da 1990lı yıllarda yoksulluk %11 civarında olan yoksulluk bugün yaklaşık %15'tir. Almanya'da yaşayan insanların yaklaşık 11,5 milyonu yoksulluk sınırında veya altında yaşamakta ve Almanya'daki yoksulların çoğu işsiz ve yarısından fazlası yardım programlarından faydalanmaktadır. Almanya'da görülen yoksulluk giderek artan toplumsal eşitsizliğin bir göstergesi olarak değerlendirilebilmektedir. Madalyonun iki tarafı var, çünkü zenginliğin olmadığı bir yoksulluk düşünmek anlamsız kabul edilmektedir. Almanya'da insanlar fakirleştikçe, zenginlik daha az elde toplanmaktadır. Makroekonomi ve Konjonktür Araştırmaları Enstitüsü, Alman nüfusunun yoksulluk riski taşıyan kesimlerinin 2000 ile 2006 yılları arasında %18,9 dan %25,4'e çıktığını ve aynı zaman zarfı içerisinde yüksek gelire sahip insanların da oranının %18,8'den %20,5'e çıktığı bildirilmektedir (Hartmann, 2014: 19-21).

Birinci dünyanın her bir metropolünde, bir veya daha fazla kentinde, bölgesinde ya da toplu konut alanlarında ortaya çıkan mekânsal yoğunlaşmalar, halk tarafından şiddetin, ahlaksızlığın ve ihmalkârlığın sıradan şeyler olduğu, kentsel cehennem çukurları olarak bilinmekte ve bu şekilde kabul görmektedir. Tüm kötülüklerin ve tehlikelerin kaynağı olarak benimsenen ve suçlanan bu tür alanların kentleri böldüğü ve önemli derecede toplumsal anomalilere sebebiyet verdiğine yönelik güçlü bir inanç vardır. Fransa'nın Toulouse kentindeki Les Minguettes ve La Courneuve veya Mirail Toplu konutları; Birleşik Devletlerde Los Angeles'ın merkezi güneyi, Bronx ve Chicago'daki Cabrini Green Projesi; Almanya'da Berlin-Neuklön, İngiltere'de Liverpool'daki Toxteth bölgesi, Bristol'deki Saint Paul veya Newcastle kentindeki Meadow Well; Hollanda'da Amsterdam kentindeki Bijlmer ve Westlijke Tuinsteden, İskandinav ülkeleri gibi (Wacquant, 2013: 127) gelişmiş toplumlarda bölgesel damgalanma alanları her geçen gün genişlemektedir.

Wacquant (2010) 'Kent Paryaları' olarak kavramsallaştırdığı ve özellikle ileri endüstriyel toplumlardan seçilmiş kentlerde yaşanan mekânsal yoğunlaşma, gettolaşma, periferileşme, dışlanma, marjinalleştirme, suçlaştırma, yoksullaştırma süreçlerini geniş bir perspektiften ele almaktadır. Ona göre, ABD' de 1950lerin "komünal gettosundan" 1990ların "hipergettosuna" doğru bir dönüşüm yaşanmakta ve bu durum kent merkezlerinde tehlikenin, riskin giderek yayılmasına zemin hazırlamaktadır. Chicago Güney Yakası'nın Woodlawn Mahallesi yaşanan fiziki çürümenin ve tehlike sirenlerinin net bir şekilde anlaşıldığı yerlerden biridir. İkinci dünya savaşından sonrası dönemde cazibe merkezi haline gelen bu alan 1970li yıllardan itibaren gerilemeye, yoksullaşmaya başlamıştır. Fakat yüzyıl sonu gettosundaki günlük hayata dair öne çıkan en zalim olgu, sokaklara nüfuz eden *yoğun güvensizlik duygusu ve fiziksel tehlikenin yaygınlığıdır*. Sadece 1980-85 yılları arasında Chicago polisine bildirilen şiddet suçlarının sayısı dört kat artmış ve her 1000 kent sakinine 1300 saldırı oranına ulaşmıştır (Wacquant, 2010: 65-69).

Fransa'da kentsel yoksulluğun daha çok *sosyal dışlanma* (social exclusion) söylemi merkezinden işletildiğini belirten Silver (1996: 106)'e göre, Birleşik Devletlerde ve İngiltere'de ise kentsel yoksulluk daha çok *sınıf-altı* (underclass) kavramı çerçevesinde ele alınmaktadır. Kentsel yoksulluk konusunda hâkim söylemlerin oluşumunun siyaset kurumu üzerinden işletildiği belirtilmektedir. Günümüzde yaşananlara paralel olarak toplumlar nezdinde yaşanan kentsel yoksulluk bağlantılı olguların girift hale geldiği, küreselleşme sürecinin bir sonucu olarak benzer süreçlerin eş anlamlı olduğu vurgulanmaktadır.

İngiltere'de kentsel yoksulluk açısından sınıf-altı; çalışan nüfus içinde gelir açısından en düşük konumdan kaynaklanan "dezavantajlılık", yaşam boyu ve nesiller arası yaşam memnuniyetindeki düşüşteki "süreklilik", istihdam ve kültürel açıdan diğer gruplarla "ayrışabilirlik" ve düzenli işgücü ve yaşama katılım yetersizliğinin yol açtığı kültürel engeller etrafında şekillendiği ifade edilmektedir. İngiltere bağlamında sınıf-altının kullanışlı göstergeleri olarak uzun dönemli işsizlik, fahişelik ve gelenek, göreneklere aykırı/sıradışı ailelerin varlığı gösterilmektedir (Aytacı, 2013: 77-78).

Fransa’da ise toplumsal ve mekânsal marjinalleşmenin, dışlamanın, damgalamanın kısacasında yer alan dönüşen ve ayrıştırılan kesimlere yönelik, özellikle “yeni dönem yoksulları”, “kenar mahalleliler”, sınıfaltı”, “banliyöülü gençler”, “ayaktakımları” veya “magandalar” ve son yıllarda Fransız siyasal tartışmalarında yüceltilen *siz* üçlemesi, yani ev-siz, iş-siz, kimlik-siz göçmenler, gibi yaftalamaların yaygınlaşması, yeniden yapılandırılan toplumsal ve kentsel alanların kenar ve çatlaklarına dönük sembolik düzensizliğin acıklı tarafını çok iyi nitelenebilmektedir (Wacquant, 2013: 134-135).

Almanya’daki kentsel yoksulluğu analiz edebilmek amacıyla Stuttgart ve Berlin’de yaşanmakta olan yoksulluğun karşılaştırmalı bir örneğini sunan Haussermann ve Kazepov (1996: 365)’a göre, ekonomik performanstaki bölgesel farklılıklara, işgücü piyasası politikalarına bağlı olarak kentsel yoksulluk profilleri de çoğullaşmaktadır. Yoksulluğun mekânsal yoğunlaşma/ayırışma noktasında Stuttgart yoksulluğun nispeten küçük adacıklar şeklinde gelişimine tanıklık ederken Berlin’de kamu bütçesi krizleri ve işsizlik kaynaklı yoksulluğun mekânsal bir yoğunlaşma gösterdiği belirtilmektedir. Özellikle Berlin göçlerle birlikte sosyal polarizasyonun giderek büyüdüğü kentsel alan olarak gözlemlenmektedir.

ABD için belirleyici olan ekonomik bölünme ve toplumsal dışlanma eğilimleri, ırk, etnisite ve göç sorunlarıyla mücadele etme zorunda olan hem İngiltere hem de Batı Avrupa’daki farklı ülkeler için de geçerlidir. Londra, Manchester, Rotterdam, Frankfurt, Paris ve Napoli gibi kentlerde önemli derecede ekonomik anlamda yoksullaşan ve bununla nitelenen mahalleler söz konusudur. Örneğin Hamburg, ortalama bireysel gelir açısından Avrupa’daki en zengin, Almanya’da milyonerlerin en fazla olduğu bir kent olmasına karşın, aynı zamanda sosyal güvenlik yardımı alan ve işsiz insanların oranının en yüksek olduğu bir şehir olarak da değerlendirilebilmektedir (Aytaç, 2013: 80).

21.yüzyılda kentsel yoksulluk açısından gelişmiş batı toplumlarında ortaya çıkan marjinalleştirme süreçleri üzerine yoğunlaşan Wacquant (2010) ileri endüstriyel ülkelerin ekonomik kalkınma hareketlerine paralellik arz edecek derecede ileri bir marjinallik durumunu yaşamakta olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle ABD’de metropol alanlarda görülen gettolaşma ve Fransa’daki banliyöleşme eğilimleri temelinde ücretli emekte yaşanan güvencesizleşmenin yaygınlaşması, mekânsal sabitliğin ve yaftalamanın varlığı, sosyal devletin geri çekilmesi, ücretli emeğin toplumsal anlamının kaybolması yeni dönemde kentsel yoksulluk açısından ciddi sorunlara kaynaklık edebilmektedir. Yine son dönemlerde ABD’ de evsiz (homeless) nüfus oranlarında ciddi artışların yaşandığı değerlendirilmektedir. Örneğin, Evsizler Koalisyonu Kurumu tarafından yayınlanan son rapora göre, New York City genelindeki barınma evlerinde kalan kişi sayısı, Ocak 2013’te 50 bin 135 iken Ocak 2014’de yüzde 7 artarak 53 bin 615 olduğu; New York barınma evlerinde kalan çocuk sayısı geçen yıla göre %8 artarak 22 bin 717 olduğu ifade edilmektedir. Şehrin barınma evlerine çocuklarıyla birlikte gelen ailelerin sayısı ise en çok Brookly’de arttığı ve 2012 yılında 3 bin 207 evsiz aile varken bu rakam 2013’te %13 oranında artarak 3 bin 620’ye ulaştığı bildirilmektedir (turkishlifeneews.us, 2015).

Japon kentlerindeki kentsel politika, ayrımcılık ve yoksulluk üzerine yoğunlaşan ve bunu Osaka kenti özelinde inceleyen Mizuuchi (2003: 28)’ye göre, kapitalist kentsel kalkınma açısından önemli bir yere sahip bu kentte sosyal ve kentsel sorunlar kaçınılmaz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Özellikle evsizlik Japonya’da önemli bir sorun olarak yaygınlaşmaktadır. Osaka şehrinde park etrafında, otoyol altlarında, nehir kenarlarında yaşayan insanların sayısında hızlı artışlar yaşanmaktadır. Bu durum özellikle küresel bir kentte ekonomik refahın kırılğan bir yapısından kaynaklanmaktadır.

Ayrıca Japonya’da 2011 yılında yaşanan 9 şiddetindeki deprem ve sonrasındaki tsunami felaketi ekonomik anlamda ciddi krizlere sebebiyet vermektedir. Kentsel bölgeler başta olmak üzere önemli bir nüfus oranı yoksulluk, evsizlik sorunuyla karşı karşıyadır. Diğer yandan yaşlı nüfusun geniş yapısı yoksulluğun rengini grileştirmektedir. Ekonomik krizler ve toparlanma amacıyla kapitalist neo-liberal uygulamaların hayata geçirilmesi işsizlik sorununu da

şiddetlendirmektedir. Özellikle genç nüfus içerisinde işsizlik oranları artmaktadır. İşsizliğe ek olarak güvencesiz çalışma anlayışı iş hayatında güvencesizliği, belirsizliği, riski beslemekte ve kentsel yoksulluğun derinleşmesine yol açabilmektedir.

Post-Fordist yeniden yapılanma da Üçüncü İtalya gerçeği bağlamında düşünüldüğünde Avrupa Birliği üyesi olan İtalya kentsel yoksulluk açısından sembolik bir değere sahiptir. Özellikle gelişme açısından çelişkiler yaşayan bir ülke olan İtalya'da yoksulluk ülkenin güney kesiminde yoğunlaşmakta ve kentsel yoksulluk gerçeği ülkenin hem güneyinde hem de kuzeyinde aşırı farklılaşma gösterebilmektedir. Kuzeyde yoksulluk daha dağınık ve bireysel bir görünüm arz ederken güneyde gerek kentsel bölgelerin yoksul iç kesimlerinde gerekse kenar mahallelerde yaşam şartlarının kötüleşmesi çerçevesinde izole bir hayat sürdürmek zorunda olan geniş aileler söz konusudur (Mingione, 2013: 31).

2008 Ekonomik krizinden sonra başta Avrupa Birliği ülkeleri olmak üzere birçok ülke ve toplum kentleri yoksulluğun, işsizliğin, güvencesizliğin, köprü altlarında, barakalarda yatan, çöpten beslenenlerin, kötü alışkanlıklara bağlananların, isyan olaylarının, milliyetçi söylemlerin ortak mekânı haline gelmektedir.

İleri endüstriyel dünyada gelişmişliğin bir yan çıktısı/etkisi olarak değerlendirilebilecek ve özellikle kentsel bölgeleri mesken edinen yoksulluk başta olmak üzere dışlama, marjinalleştirme, şiddet olayları, suçlaştırma, yaftalama, evsizlik, uyuşturucu ve madde bağımlılığı gibi sosyo-ekonomik, politik problemler sürdürülebilir bir kalkınma ve yaşanabilir bir dünyanın oluşturulmasında ciddi sorunlar olarak gözükmektedir.

SONUÇ

Yer kürede son 20 – 30 yıllık zaman diliminde öncekilerine nazaran eşi görülmedik hızda bir değişim/dönüşüm yaşanmaktadır. Ortaya çıkan dönüşümler bir yandan sosyo-ekonomik, politik hayatta önemli gelişmelere imkân sağlarken diğer yandan toplumsal bölünmelerin derinleşmesine yol açabilmektedir. Kapitalizmin yeni dönemde sosyo-ekonomik yeniden yapılanma çabaları bağlamında ortaya çıkan neo-liberal uygulamaların nüfuz alanını genişletmesi ve refah devleti uygulamalarının zayıflaması toplumsal yaşamda önemli sorunlara kaynaklık etmektedir. Küresel yoksulluğun yaygınlaşmasını hızlandıran tüm enstrümanlarıyla birlikte kapitalist gelişme anlayışı kentsel bölgeler başta olmak üzere var olan kutuplaşmaları daha da derinleştirdiği görülebilmektedir.

Kentsel yoksulluk günümüz toplumlarında küreselleşme, göç, işsizlik, savaşlar vb. nedenlerden ötürü dünya genelinde yaygınlaşmaktadır. Bu süreçte, küresel dünyanın kentsel bölgeleri toplumsal, siyasal ve iktisadi açılardan zengin-yoksul polarizasyonunun adeta arenasına dönüşmektedir. Özellikle sanayi üretimi, teknoloji ve bilgi bakımından muazzam seviyelerde gelişmeler kaydeden ileri endüstriyel toplumların kentsel bölgeleri bir yandan üretim komplekslerinin, yüksek katlı bina ve işyerlerinin, sürekli bir sirkülasyonun ve aşırı tüketimin, reklam bilbordlarıyla geceyi aydınlatan ve gece mefhumun olmadığı yanılıgısı uyandıran sokaklara, eğlence ve alış-veriş merkezleri, şaşıalı bir yaşama ev sahipliği yaparken aynı zamanda sokakta, köprü altlarında yaşayan ve çöplerden beslenen, dilenen insanların; yoksul, dışlanmış, marjinalleştirilmiş, mekânsal anlamda damgalanmış, derme çatma konutlarda yaşayan insanların; işsiz, güvencesiz işlerde çalışmak zorunda bırakılmış, bir gün aç bir gün tok yaşamaya mahkûm edilmiş insanların; hayırsever birey ya da devlet yardımlarının yolunu gözleyen insanların ortak mekânı haline gelmektedir.

Artık kentsel yoksulluk, başta metropoliten alanlar olmak üzere küresel bir karakter sergilemektedir. Kentsel yoksulluk ile mücadele noktasında küresel yönetim ve işbirliği elzem bir durum olarak değerlendirilmelidir. Kentsel yoksulluğun yayılcı siyasetine karşılık hükümetler küresel yapılanma temelli dönüşümleri dikkatle takip ederek geleneksel, kültürel, toplumsal dinamiklerin önemini yadsımamalıdır. Diğer yandan artan eşitsizliğe, adaletsizliğe yönelik denetim

ve yeniden dağıtım mekanizmalarının ortak bir payda çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi gerekliliği gözden kaçırılmamalıdır.

KAYNAKLAR

Aytaç, Ömer (2013) “Yoksulluk, Kentsel Sınıf Altı Ve Sosyal Dışlanma: Modern Kentlerde Sınıfsal/Mekânsal Yarılma Ve Suçlaştırılma Mekanizmaları”, İç. Kentsel Yoksulluğu Yeniden Düşünmek, Ed. Ömer Aytaç Ve Süleyman İlhan, Birleşik Yay. Ankara, Ss: 65-124.

Ala, Melahat (2009) “Yoksulluk Ve Küresel Çözumsuzlük” Paradoks, Ekonomi, Sosyoloji Ve Politika Dergisi, (E-Dergi), [Http://www.Paradoks.Org](http://www.Paradoks.Org), Issn 1305-7979, Yıl:5 Sayı:2 (Temmuz) , Ss:1-8.

Alada, Adalet B. - Usta Sayıta, Sevgi - Temelli, Sezai (2002), “ Küreselleşme, Yoksulluk Ve Şiddet Bağlamında Sokak Çocukları ” Yoksulluk, Şiddet Ve İnsan Hakları, (Editör: Yasemin Özdek), Todea Yayınları,(Mayıs 2002). Ss: 235-269.

Bıçkı, Doğan, (2005), “Kentsel Yoksulluğun Yapısal Faktörlerle Analizi: Ekonomik Ve Politik Yapının Yeniden Örgütlenmesi; Karşılaştırmalı Bir Analiz”, “İş, Güç” Endüstri İlişkileri Ve İnsan Kaynakları Dergisi, Cilt:7 Sayı:1.

Çiğdem, Ahmet (2007) “Yoksulluk Ve Dinsellik”, İç. Yoksulluk Halleri, Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri, Ed. Necmi Erdoğan, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı Yayınevi, Ss: 203-247.

Davis, Mike (2010), Gecekondu Gezegeni, (Çev. Gürol Koca), Metis Yay. İstanbul.

Ersoy, Melih Ve Şengül, Tarık (2002), Kente Göç Ve Diyarbakır, ODTÜ Kentsel Politika Planlaması Ve Yerel Yönetimler ABD Yay. No: 6, Ankara.

Eş, Muharrem - Güloğlu, Tuncay. (2007), “Bilgi Toplumuna Geçişte Kentleşme Ve Kentsel Yoksulluk: İstanbul Örneği, [Www.Bilgiyönetimi.Org](http://www.Bilgiyönetimi.Org) (Erişim: 06.02.2009).

Giddens, Anthony (2000), Sosyoloji, (Yay. Haz. Hüseyin Özel ve Cemal Güzel), Ayraç Yay. Ankara.

Giddens, Anthony (2008), Sosyoloji, (Yay.Haz. Cemal Güzel), Kırmızı Yay. İstanbul.

Harvey, David (2003), Sosyal Adalet Ve Şehir, İstanbul: Metis Yayınları.

Hartmann, Kathrin (2014), Küresel Çarkın Dışında Kalanlar, (Çev. Etem Levent Bakaç), Ayrıntı Yay. İstanbul.

Haussermann, Hartmut ve Kazepov, Yuri (1996) “Urban Poverty in Germany: A Comparative Analysis of the Profile of the Poor in Stuttgart and Berlin”, iç. The New Urban Poverty And The Underclass: A Reader (Edt. Enzo Mingione), Blackwell Publishers, Cambridge-Massachusetts, Usa, pp.343-369.

İşık, Oğuz – Pınarcıoğlu, Melih M. (2005), “Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği”, İstanbul: İletişim Yayınları, 5.Baskı.

İlhan, Süleyman (2012), “Küreselleşme Ve Yoksulluk: Çok Uluslu Şirketlerin Ağır Faturası”, e-Journal of New World Sciences Academy, 2012, Volume: 7, Number: 3, pp: 235-243.

Mingione, Enzo ve Morlicchio, Enrica (1993) “New Forms of Urban Poverty in Italy: Risk Path Models in the North and South”, International Journal of Urban and Regional Research Volume 17, Issue 3, September, pp.413–427.

Mingione, Enzo (1996), “Urban Poverty İn The Advanced Industrial World: Concepts, Analysis And Debates” iç. The New Urban Poverty And The Underclass: A Reader (Edt. Enzo Mingione), Blackwell Publishers, Cambridge-Massachusetts, Usa, pp.3-40.

Mingione, Enzo (2013), “İleri Endüstriyel Dünya’da Kentsel Yoksulluk: Kavramlar, Analizler Ve Tartışmalar” Çev. Süleyman İlhan, İç. Kentsel Yoksulluğu Yeniden Düşünmek, Ed. Ömer Aytaç Ve Süleyman İlhan, Birleşik Yay. Ankara, Ss: 3-62.

Mizuuchi, Toshio (2003), “The Historical Transformation of Poverty, Discrimination, and Urban Policy in Japanese City: The Case of Osaka” iç. T. Mizuuchi ed., Representing Local Places and Raising Voices from Below, Osaka City University, pp.12-30.

Özcan, Ayşe - Karakılçık, Yusuf. (2007), “Kent Yoksulluğunun Sürdürülebilir Kentsel Gelişme Hareketleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, Iv. Uluslar Arası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı “Küresel Yoksulluk”, Çanakkale: 18 Mart Üni. Biga İ.İ.B.F. Yayınları.

Ocak, Ersan (1996) “Kentin Değişen Anlamı”, Birikim Dergisi, No: 86-87, Ss: 32-41.

Poverties.org (2012) “Poverty in America: The United States”, [http://www.poverties.org/poverty-in-america.html#gallery\[pageGallery\]/1/](http://www.poverties.org/poverty-in-america.html#gallery[pageGallery]/1/)

Selamoğlu, Ahmet (2000) “Yoğunlaşan Sosyal Sorunlarıyla Küreselleşme”, Küreselleşmenin İnsani Yüzü, (Der: Veysel Bozkurt), Alfa Yay. , İstanbul.

Silver, Hilary (1996), “Culture, Politics and National Discourses of the New Urban Poverty”, iç. The New Urban Poverty And The Underclass: A Reader (Edt. Enzo Mingione), Blackwell Publishers, Cambridge-Massachusetts, Usa, pp.105-138.

Wacquant, Loic, (2010) Kent Paryaları: İleri Marjinalliğin Karşılaştırılmalı Sosyolojisi, Çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üni. Yay. İstanbul.

Wacquant, Loic (2013), “İleri Marjinallik Çağında Bölgesel Damgalama”, (Çev. Celalettin Yanık), İç. Kentsel Yoksulluğu Yeniden Düşünmek, Ed. Ömer Aytaç Ve Süleyman İlhan, Birleşik Yay. Ankara, ss: 125-142.

Wilson, William Julius(1999), “When Work Disappears: New İmplications For Race And Urban Poverty İn The Global Economy”, Ethnic and Racial Studies, 22: 3, pp:479-499.

Yılmaz, Mevlüt (2012), “Küreselleşme ve Kentsel Yoksulluk: Sosyolojik Bir Perspektif”, İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi IV, ss: 257-287.

<http://tr.euronews.net/2010/06/22/avrupa-da-85-milyon-yoksul/> “Yoksulluk: Avrupa’da 85 milyon Yoksul” başlıklı haber. (4.06.2010).

<http://turkishlifeneews.us/index.php/amerika/new-york-city/new-york/item/6194>,”Türk Akademisyenden Amerika'daki Evsizlere Destek” başlıklı haber. (10.02. 2015).

TÜRKİYE’DE POLİSİN SİBER SUÇLARLA MÜCADELE POLİTİKASI: 1997-2014

Strugling Cyber Crime Policy of The Police in Turkey

Ufuk TAŞCI¹

Ali CAN²

ÖZET

Siber suçlar, oldukça yeni bir suç türüdür. Özellikle internetin yaygınlaşması ve hayatın her alanına girmesiyle bu suç türü ve suçu işleyenler artış göstermiştir. Bu nedenle, siber suçlarla mücadele etmek için uzman polis birimlerinin ve yeni suç önleme politikasının oluşturulması gerekmiştir.

Bu çalışmada, Emniyet Genel Müdürlüğü’nün (EGM) siber suçlarla mücadelede geliştirdiği politikası, kamu politikası sürecinde Klasik Yaklaşım Modeli üzerinden analiz edilmiştir. Çalışmada kurumsal bir analiz yöntemi uygulanmıştır. EGM’nin, siber suçlarla mücadelede çıkardığı yasal düzenlemeler, oluşturduğu teknik birimler, personel politikası ve bu politikaları geliştirmeye iten etkenler incelenmiştir. EGM’nin siber suçlarla mücadelede, 2003’li yıllardan sonra biraz geçde olsa bir takım hukuki mevzuatların yürürlüğe girmesi ve devletin siber suçlarla mücadeleye önem vermesiyle politikalarına hız verdiği, 2011 yılı itibariyle kurumsal yapılanmasının büyük bölümünü tamamlayarak, diğer teknik konulara önem veren kurumsal politikaları gerçekleştirdiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Siber Suç, Polis, Politika, Mücadele,

ABSTRACT

Cybercrime is a fairly new crime typology. The spread of the internet into every area of daily life increases the number of crime and criminals of this type of crime. Therefore, establishing specialist police units and creating new crime prevention policy is a must to fight cybercrime effectively.

In this study, the fighting cybercrime policy developed by the General Directorate of Security (GDS) has been analyzed through Classic Public Policy Approach Model. Legislations by the GDS’s to fight cybercrime, creating technical units, personnel policy and motivating factors to develop these policies have been discussed. After the years of 2003, GDS has started to focus on cybercrime because of a number of regulatory new legislations and the struggle of cybercrime became a state policy. As of 2011, GDS completed a large part of the institutional structure on cybercrime and perform corporate policy emphasis on other technical issues.

Key Words: Cybercrime, Police, Policy, Counter Cyber Crime.

GİRİŞ

Çoğu teknolojik gelişmelerde olduğu gibi askeri amaçlar için keşfedilen internet, 1960’lı yıllarda askeri iletişim projesi olarak başlamış ve 1990’lı yıllarda toplum hayatına girmiştir (Friedman, 2011:290, Avşar ve Güngören, 2010: 30). Türkiye’ye ilk internet ODTÜ tarafından uzun yıllar süren alt yapı çalışmaları neticesi 12 Nisan 1993 yılında bağlanmıştır (internetarsivi.metu.edu.tr, 2015). Haziran 2014 verilerine göre 7 milyarı geçen dünya nüfusunun yaklaşık % 42,3’ü yani 3.035.749.340 kişi interneti kullanmaktadır. Yine Türkiye’de internet kullanımı günden güne artmakta, nüfusun % 56’7’si yani 46.282.850 kişi internet kullanmaktadır (internetworldstats.com, 2015).

Son yirmi yıldır en hızlı büyüyen bilişim sektörü olan internet; sınırları tanımlanamayan, kuralları konamayan, demokratik hatta anarşik bir platform olarak kabul edilmekte, vatandaşlara kendisini ve düşüncesini serbestçe, kimliğini ortaya koymadan ifade etme hürriyeti tanımaktadır (Yetim, 2014: 179). Bu gelişme, dünyayı küçük bir köy haline getirirken, bilgisayar ortamında sesli

¹ Dr. Elmadağ Polis Meslek Yüksek Okulu – ANKARA e-mail: ufuktasci@hotmail.com

² Dr. Polis Akademisi, e-mail: can_ali73@hotmail.com

ve görüntülü her türlü sohbet, özel hayatın paylaşılması, internet üzerinden alışveriş gibi birçok yeni gelişmelere öncülük etmiş, sonuçları olumlu veya olumsuz yeni alışkanlıklar kazandırmıştır. Hatta bu gelişme siber psikoloji olarak adlandırılan ve yeni gelişen teknolojilerin insan davranışı üzerindeki etkilerini inceleyen bir bilim dalının doğmasına neden olmuştur (EUROPOL, 2014: 62).

Verilere göre; her gün 294 milyar e-mail gönderilmekte, Google'da 6 milyar arama yapılmakta, facebook'ta 3,5 milyar mesaj gönderilmekte ve twitter'da 40 milyar tweet paylaşılmaktadır (gwava.com, 2015). Bu gelişme teknolojinin kaçınılmaz bir sonucu olarak kabul edilebilir iken; aynı zamanda ceza kanunlarında suç olarak kabul edilen dolandırıcılık, sahtecilik, özel hayatın gizliliği, casusluk, verilere izinsiz erişim gibi suçların internet ortamında işlenmesinin de önünü açmış bulunmaktadır. Ancak siber suçların sürekli yeni tipleri ortaya çıktığı için, bu suçları tümüyle kapsayan bir değerlendirme yapmak her zaman kolay olmamaktadır (Avşar ve Güngören, 2010: 123).

Kamu politikasında klasik yaklaşım modeli, basit bir çerçevede yürütülmekte olan kamu politika sürecinin, başlamasından sona ermesine kadar tüm aşamaları ayrı olarak ele almakta, her bir aşamaya etki eden faktörleri incelemekte, sonuçların kısa ve uzun zamanlardaki etkilerini değerlendirmektedir. Böylece çok karmaşık nitelenen kamu politika süreci sistematik olarak açık ve anlaşılır bir konuma gelmektedir (Kaptı, 2011: 23). Bu model, bir problemin *gündeme gelişi*, problemin çözüm yollarının bulunması, çözüm olabilecek etkili alternatif yolların belirlenmesi ve belirlenen yolların etkili şekilde *formüle edilmesi*, çözüm için formüle edilen yolların politikacılar tarafından uygun olanının *kanunlaştırılması*, problemin çözümü için ortaya konan politika veya politikaların ilgili birim ve uygulayıcılar tarafından *uygulanması* ve uygulanan politikaların ne derece hedeflenen noktaya ulaştığı ve ne ölçüde çözebildiğinin *değerlendirilmesi* olarak beş aşamalı bölümden oluşmaktadır (Kaptı, 2011: 25).

Kamu politikalarının oluşturulması bazı nedenlerden kaynaklanmaktadır. Teknolojik, küresel ve yerel gelişmeler başlıca nedenler olarak sıralanabilir. Kamu politikalarının oluşturulmasından sonra politikayı icra edecek aktörlerin belirlenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bir kamu politikasını çalışmak disiplinler arası bir yaklaşımı zorunlu kılar. Çünkü kamu politikası bir süreç olarak kabul edilmekte, bu sürecin hangi aşamasında çalışılırsa çalışılsın süreçteki kararlar, aktörler, olaylar, hareketler ve benzeri unsurlar ele alınmak durumundadır (Çevik ve Demirci, 2012: 17). Bu çalışmada EGM'nin 1997-2014 yılları arasında uyguladığı siber suçlarla mücadele politikasının analizi, kurumsal model analizi kullanılarak yapılmıştır. EGM'nin siber suçlarla mücadele politikasının, Türkiye'de siber suçlara yönelik yasal düzenlemelerin 1991 yılında yürürlüğe girmesine rağmen, 1997 yılından başlayarak 2011 yılında ancak belirli bir noktaya ulaştığı görülmektedir. Bu nedenle EGM'nin siber suç politikasının analiz edilerek, geçirdiği aşamaların, politikanın oluşumunu etkileyen yasal ve diğer faktörlerin, politikada belirlenmesi ve uygulanmasında rol oynayan aktörlerin analiz edilmesinin, bu alanda çalışan kişi ve kurumlara, ayrıca suç önleme politikalarının analizi çalışmalarına örnek olacağı düşünülmektedir.

1. SİBER SUÇLAR NEDİR VE ÖZELLİKLERİ NELERDİR?

İnternetin karmaşık yapısı ve kullanımının yaygınlaşması beraberinde birtakım ciddi problemler getirmiş ve internetin kötü amaçlarla kullanılması sonucunda "siber suçlar" olarak adlandırılan yeni suç türleri ortaya çıkmıştır (Balcıoğlu, 2014: 66). Bu suçların, diğer suçlardan farklı özelliklerinin olması, kaçınılmaz olarak Kriminoloji'de yeni bir alanın yaratıcısı olmuştur. Bu alan suç literatüründe değişik adlarla anılsa da daha çok *Siber Suçlar* olarak adlandırılmaktadır. Polis kaynaklarında internete özgü suçlar olarak adlandırılan (egm.gov.tr. 2015c) bu suçlarla ilgili olarak bazı çalışmalarda siber suç kavramının; bilgisayar suçu, elektronik suç, dijital suç veya ileri teknoloji suçları gibi kavramlarla ifade edildiğini belirtilerek, bu suçun tanımın kapsadığı geniş alan nedeniyle, siber suçların değişik şekil ve içeriklerde olabileceğini, klasik suçların siber alan ile farklı biçim ve yoğunlukta temas edebileceğini ifade edilmektedir. Dolayısıyla teknolojideki

gelişimin tahmin edilemezliği böyle geniş bir tarifi zaruri kılmaktadır (Hekim ve Başbüyük; 2013: 136).

Siber suçları, herhangi bir suçun elektronik ortam içinde işlenebilme imkânı bulunması ve bu ortam içerisinde gerçekleştirilen fiilin hukuka aykırı veya suç olarak tanımlanması halinde oluşan suç, siber suç olarak tanımlanmakta ve üç grupta tasnif edilmektedir. Bunlar; devlet ve kamu düzenine karşı işlenen siber suçlar, mal varlığına karşı işlenen siber suçlar ve kişilere karşı işlenen siber suçlardır (Balcıoğlu, 2014: 67). Siber suçlar; bilişim ortamında işlenebilen klasik suçlar arasında sayılmayan, bilgisayar ve internete özgü suçlar olarak *dar anlamda* suçlar ile bilişim sistemleri kullanılarak veya bilişim sistemlerinden yararlanılarak işlenen *geniş anlamda siber suçlar* olarak ikiye ayrılmaktadır (Avşar ve Güngören, 2010: 124-131).

Suç, “kanunlarda açıkça yasaklanan ve karşılığında bir ceza ön görülen her türlü eylem” olarak tanımlanmaktadır (Dolu, 2011: 32). Siber suçlarda, klasik suçlardan farklı olarak, bilişim teknolojileri olarak adlandırılan, bilgisayar ve dünya genelinde 2014 yılı itibariyle 1.2 milyara ulaşması beklenen akıllı telefonlar (EUROPOL, 2014: 9) gibi araçlar kullanılarak gerçekleştirilen bir suç türüdür. Nitekim bu suçların geleneksel/klasik suçlardan farkları şu şekilde sıralanabilir;

- a. Siber suçun neticesi başka bir ülkede meydana gelebilmekte, uluslararası alanda suç işlendiğinde ise delil toplama faaliyetleri zorlaşmaktadır,
- b. İnternet ortamında işlenen suçlarda risk azalmakta, bir kısım ülkelerdeki yasal boşluklar nedeniyle suçun işlenmesine uygun bir zemin oluşabilmektedir,
- c. Siber dünyada anonimleşme ve anonim kalma, suç işlemeye uygun özgür bir ortam sağlamaktadır,
- d. Siber suçlar, çok failli ve birbirini daha önceden tanımayan farklı ülkede ikamet eden insanların işbirliği yaparak işledikleri suçlar olarak ortaya çıkmakta, ancak suçlara iştirak eden kişiler çoğu zaman aynı dili dahi kullanmamaktadır,
- e. Yeni çıkan siber suç işleme yöntemine karşın önlemler bulunduğu anda, daha gelişmiş ve farklı bir suç işleme yöntemi geliştirilmektedir. Teknolojide yaşanan hızlı ilerlemeler, suçun işleniş yöntemlerinin, araçlarının ve çeşitlerinin devamlı değişmesine ve gelişmesine neden olabilmektedir,
- f. Siber suçların sınır tanımayan niteliğinden dolayı bu suçlarla mücadelede internetin ulaştığı bütün ülkelerin ortak bir çabasını gerektirmektedir (Yetim, 2014: 181-217),
- g. Siber suçları ortadan kaldırmak veya bir çerçeve içinde sınırlandırmak mümkün gözükmemekte, çok değişik yöntemler kullanılarak bu suçlar çoğaltılmaktadır (Avşar ve Güngören, 2010: 124),
- h. Siber suçları işleyenler, çok az bilgiyle ciddi siber saldırılar gerçekleştirebilmekte, 1980’li yıllara göre oldukça uzmanlık isteyen kişilerin siber suçları işleme kapasitesi günümüzde azalmakta, siber suçların işlenme oranı ise artmaktadır (Hekim ve Başbüyük, 2013: 153),
- i. Siber suçu işleyenler arasındaki ilişkiler genellikle geçici veya ticari nitelikte olup, geleneksel bir organize suç örgütünün yapısı ve hiyerarşisi bu gruplarda görülmemektedir (EUROPOL, 2014: 4),
- j. Siber suçlular, saldırılarını gerçekleştirmek için güvenlik, anonimlik, esneklik ve emniyet birimlerinin müdahalesine karşı direnç sağlayan bir altyapıya ihtiyaç duymaktadır (EUROPOL, 2014: 12),
- k. Siber suçları işleyenler, çok büyük zararlar verebilmelerine rağmen, suçun sanal ortamda işlenmesi ve verilen zararın gözlenememesi nedeniyle, verdikleri zarardan dolayı herhangi bir sorumluluk hissetmemektedirler (Dolu, 2011: 201). Yani normalde cinsel organın gerçek yaşamda gösterilmesi, çok ahlaki karşılanmazken ve toplumda büyük bir kesim bu davranışı yapmaya cesaret edemezken, sanal ortamda yapılan sohbetlerde kişiler cinsel organlarını yüzünü gizleyerek çok rahatlıkla yapabilmektedirler.

2. İÇ VE DIŞ MEVZUATTA SİBER SUÇLARA YÖNELİK DÜZENLEMELER

Kolluk hizmetleri ülke için önemli sayılan hizmetlerin başında gelmekte, suçu önlemek ve önlenemeyen suçların takibini yapmak olarak tanımlanmaktadır. İç güvenlik olarak adlandırılan alanda birçok kamu politikası alt başlığı bulunmakta, bunlardan biri de, siber suçlarla mücadele politikası olarak kabul edilmektedir (Çevik ve Demirci, 2012: 24-25). Bu suçların en büyük özelliği, teknolojik gelişmelerle çok yakın bir ilişki içerisinde olmasıdır. Bu nedenle, fiziksel kapasiteden ziyade zihinsel kapasitesi yüksek personele ve yüksek düzeyde teknolojik donanıma sahip bir polis teşkilatını oluşturacak politikanın oluşturulması gerekmektedir.

Siber suç politika veya stratejilerinin temel unsurları; önleyici tedbirlerin alınması, mevzuatın oluşturulması, siber suçlarla mücadelede özel kolluk birimleri ve özel savcılık hizmetlerinin oluşturulması, kurumlar arası işbirliğinin sağlanması, kolluk ve adli personel eğitimi, kamu/özel sektör işbirliği, etkili uluslararası işbirliği, kara para aklamanın ve dolandırıcılığın önlenmesi için mali soruşturma ve cinsel şiddete karşı çocukların korunması olarak kabul edilmektedir (coe.int, 2015). Bu unsurlar, siber suçlarla mücadele politikasının belirlenmesi ve uygulanmasında, birden fazla aktörün rol oynadığını ve birbirleriyle bağlantılı olduğunu göstermektedir.

Polisin genel olarak iki temel görevi bulunmaktadır. Bunlar, toplumsal düzenin sağlanmasıyla ilgili kanun, nizam ve emirlerin yerine getirilmesinin sağlanması ve suçun oluşmasını önleyici tedbirlerin alınması olarak polisin idari görevi ve suç işlendikten sonra suçun ve suçluların ortaya çıkarılması amacıyla suç soruşturmasının yürütülmesi işlemleri olarak adlandırılan polisin adli görevidir (egm.gov.tr, 2015a: 13). Polise adli, idari ve trafik gibi özel görevler olmak üzere; 271 kanun, 51 tüzük, 168 yönetmelik, 87 Bakanlar Kurulu Kararnamesi ve 62 yönerge görev ve sorumluluk vermektedir (egm.gov.tr, 2015a: 14). Polis teşkilatında 23.10.2014 tarihi itibarıyla 257.776 adet polis memuru ve rütbeli personel bulunmaktadır (egm.gov.tr, 2015b: 19). 2015 yılı itibarıyla EGM'nin merkezi teşkilatında 39 daire başkanlığı bulunmaktadır (egm.gov.tr, 2015c).

Kanunlar polise yetki ve sorumluluk vermektedir. Genel kabul gören anlayış yetki olmadan görev ve sorumluluk olmayacağıdır. Kurumlar, kanunlardan aldığı yetkiler doğrultusunda kuruluş amaçlarına göre hizmet veren organizasyonlardır. Polisin en temel görevi suçun önlenmesi ve suçun aydınlatılmasıdır. Dolayısıyla kanunlarda polise suçun önlenmesi için verilmeyen herhangi bir görev ve polisin takibini gerektirmeyen herhangi bir eylemin suç olarak yasa da açıkça ifade edilmemesi durumunda polisin herhangi bir suç önleme ve aydınlatmaya yönelik politika geliştirmesi mümkün gözükmemektedir. Yani yasalarda belli olaylar suç olarak kabul edilmezse, yürütmenin eli kolu bağlanmakta ve yeterli usul hukukunun bulunmadığı durumlarda yüksek teknoloji kullanan suçluların takibatı neredeyse imkânsız hale gelebilmektedir (EUROPOL, 2014: 61). Polisin adli kolluk görevini yerine getirirken, kendisine görev ve sorumluluklar veren belli başlı kanunlar bulunmaktadır. Aşağıda özellikle siber suçlarla ilgili olarak polise öncelikli olarak yetki ve sorumluluk veren kanunlara yer verilmiştir. Ancak aşağıda belirtilen kanunların dışında sair kanunlarda, siber konusu olabilecek suçlar oluşabilmektedir (Avşar ve Güngören, 2010: 169-172).

Siber suçlar Türkiye'nin iç mevzuatında ilk defa, 1991 yılında 765 sayılı **Türk Ceza Kanununda**, (TCK) 3756 sayılı kanunla Md. 525/a, b, c ve d maddeleriyle eklenen Bilişim Alanında Suçlar bölümüyle girmiştir. 2004 yılında çıkarılan 5237³ sayılı yeni TCK'da siber suçlar, siber suçların güncel gelişimi gözönüne alınarak oldukça ayrıntılı şekilde açıklanmıştır. 5237 sayılı yeni TCK'da bilişim alanında suçlar hali hazırda;

- Hukuka aykırı olarak bilişim sistemine girme veya sistemde kalma suçu (m.243),
- Bilişim sisteminin işleyişinin engellenmesi, bozulması, verilerin yok edilmesi veya değiştirilmesi suçu (m.244/1-2),
- Bilişim sistemi aracılığıyla hukuka aykırı yarar sağlama suçu (m.244/4),

³ R.G. 12.10.2004, Sayı, 25611.

d. Banka veya kredi kartlarının kötüye kullanılması suçu (m.138) olarak belirlenmiştir.

Ayrıca özel hayata ve hayatın gizli alanına karşı suçlar bölümündeki siber suçları;

- a. Kişisel verilerin kaydedilmesi (m.135),
- b. Kişisel verileri hukuka aykırı olarak verme veya ele geçirme (m.136),
- c. Verilerin yok edilmemesi suçları (m.138) olarak belirlenmiştir.

TCK’da bilişim sistemleriyle işlenebilecek diğer suçlar; 91. md. 6. fıkra organ ticareti, 105. md. cinsel taciz, 106. md. tehdit, 107. md. şantaj, 124. md. haberleşmenin engellenmesi, 125. md. hakaret, 132. md. 1. fıkra haberleşmenin gizliliğinin ihlal edilmesi, 134. md. 2. fıkra özel hayatın gizliliğini ihlal, 142 md. 2. fıkra (e) bendi bilişim sisteminin kullanılması yoluyla işlenen hırsızlık, 58. md. 1. fıkra 1. bendi bilişim sistemlerinin kullanılması yoluyla işlenen dolandırıcılık, 190. md. 3. fıkra uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanılmasını alenen özendirme veya bu nitelikte yayın yapma, 213. md. 1. fıkrası ve 218. md. gereğince cezalandırılacak olan halk arasında korku ve panik yaratmak amacıyla tehdit, 215. md. 1. fıkra 218. md. gereğince cezalandırılacak olan suçu ve suçluyu övmeye 216. md. ve 218. md. gereğince cezalandırılacak olan halkı kin ve düşmanlığa tahrik veya aşağılama, 217 md. ve 218. md. gereğince cezalandırılacak olan yasalara uymamaya tahrik, 220 md. 8. fıkra örgütün veya amacının propagandasını yapma eylemi, 226. md. müstehcenlik, 258. md. göreve ilişkin sırrın açıklanması, 267. md. iftira suçu, 285. md. gizliliği ihlal suçu 299. md. Cumhurbaşkanına hakaret, 300. md. devletin egemenlik alametlerini aşağılama 301. md. Türklüğü, cumhuriyeti, devletin kurum ve organlarını aşağılama ve 318. md. halkı askerlikten soğutma olarak sıralanmaktadır (Güngör, 2007: 79-147). Görüldüğü TCK’da suç olarak kabul edilen ve aynı zamanda asayiş ve terör alanlarına giren birçok suç siber suç kapsamına girebilmektedir.

TCK’dan ayrı olarak siber suçların düzenlendiği diğer bir kanun olan 5846 sayılı ***Fikir ve Sanat Eserleri Kanununda***⁴ siber suçlara konu olabilecek eylemler düzenlenmiştir. Bu kanunda, özellikle bilgisayar programlarına ilişkin telif hakkı suçları ve hukuka aykırı hareketler özel olarak düzenlenmiş, internet aracılığıyla telif haklarına aykırı fiiller de bu kapsama alınmıştır. Kanuna göre, bilgisayar programları, web sayfaları dahil olmak üzere her türlü fikir ve sanat eserlerini izinsiz olarak kullanan, çoğaltan, işleyen, bilgisayar programlarını koruyan aygıtları geçersiz kılan teknik araçları bulunduran, dağıtan ve bu tip eser ve programları izinsiz olarak yayınlayanlar siber suç olarak kabul edilmektedir (Avşar ve Güngören, 2010: 148).

Siber suçların internet ortamında artan oranda işlenmesi, internetle alakalı bazı özel kurumların oluşması ve belli bir düzenin geliştirilmesi amacıyla, 5651⁵ sayılı ***İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi Ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun*** kabul edilmiştir. Bu kanun; içerik sağlayıcı, yer sağlayıcı, erişim sağlayıcı ve toplu kullanım sağlayıcıların yükümlülük ve sorumlulukları ile internet ortamında işlenen belirli suçlarla içerik, yer ve erişim sağlayıcıları üzerinden mücadeleye ilişkin esas ve usulleri düzenlemek amacıyla çıkarılmıştır (Md: 1). Kanunla internet ortamında yapılan ve içeriği aşağıdaki suçları oluşturduğu hususunda yeterli şüphe sebebi bulunan; 5237 sayılı TCK’da yer alan; İntihara yönlendirme (madde 84), Çocukların cinsel istismarı (madde 103, birinci fıkra), Uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanılmasını kolaylaştırma (madde 190), Sağlık için tehlikeli madde temini (madde 194), Müstehcenlik (madde 226), Fuhuş (madde 227), Kumar oynanması için yer ve imkân sağlama (madde 228) suçlarıyla 5816 sayılı Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanunda yer alan suçlar hakkında ilgili mercilerin kararıyla erişimin engellenmesine karar verilebileceği hüküm ve esaslar hüküm altına alınmıştır (Md: 8).

⁴ Bu kanunda, siber suçların düzenlenmesine yönelik olarak; 2001 tarihinde 4630, 2004 tarihinde 5101 ve 2008 tarihli 5728 sayılı kanunlarla değişiklikler yapılarak, eserlerin siber suçlardan korunması amaçlanmış, eserlerin her türlü materyallerle izinsiz çoğaltılması halinde soruşturma ve ceza hükümleri ayrıntılı şekilde açıklanmıştır.

⁵ R.G. 23.05.2007, Sayı, 26530.

Klasik veya siber suçların takibi, şüphelilerin yakalanması, suç delillerin elde edilmesi, muhafazası gibi adli kolluk faaliyetlerinin Cumhuriyet Savcılarının⁶ gözetiminde icrası sırasında polislin uyacağı usul ve esaslar 5271 sayılı **Ceza Muhakemesi Kanunda**⁷ açıklanmaktadır. Bu kanunda, polislin adli kolluk görevlerini yerine getirirken uyacağı usul esasları ayrıntılı şekilde yer almaktadır. Siber suçlarda toplanan deliller diğer klasik suçlardan farklı olarak bilişim sistemleri aracılığıyla işlenmeleri nedeniyle dijital deliller olarak adlandırılmaktadır (Yetim, 2014: 184). Bu nedenle 5271 sayılı kanunda ayrı bir maddede, Bilgisayarlarda, Bilgisayar Programlarında Ve Kütüklerinde Arama, Kopyalama Ve Elkoyma başlıklı bölümde, siber suçların işlendiği bilişim teknolojileri araçlarında hukuka uygun olarak kolluk tarafından yapılacak delillendirme faaliyetlerinin usul ve esasları yer almaktadır. Bu maddeye göre;

1. Bir suç dolayısıyla yapılan soruşturmada, başka surette delil elde etme imkânının bulunmaması halinde, Cumhuriyet Savcısının istemi üzerine şüphelinin kullandığı bilgisayar ve bilgisayar programları ile bilgisayar kütüklerinde arama yapılmasına, bilgisayar kayıtlarından kopya çıkarılmasına, bu kayıtların çözümlenerek metin hâline getirilmesine hâkim tarafından karar verilir.

2. Bilgisayar, bilgisayar programları ve bilgisayar kütüklerine şifrenin çözülememesinden dolayı girilememesi veya gizlenmiş bilgilere ulaşılamaması halinde çözümün yapılabilmesi ve gerekli kopyaların alınabilmesi için, bu araç ve gereçlere elkonulabilir. Şifrenin çözümünün yapılması ve gerekli kopyaların alınması halinde, elkonulan cihazlar gecikme olmaksızın iade edilir.

3. Bilgisayar veya bilgisayar kütüklerine elkoyma işlemi sırasında, sistemdeki bütün verilerin yedeklenmesi yapılır.

4. İstemesi halinde, bu yedekten bir kopya çıkarılarak şüpheliye veya vekiline verilir ve bu husus tutanağa geçirilerek imza altına alınır.

5. Bilgisayar veya bilgisayar kütüklerine elkoymaksızın da, sistemdeki verilerin tamamının veya bir kısmının kopyası alınabilir. Kopyası alınan veriler kâğıda yazdırılarak, bu husus tutanağa kaydedilir ve ilgililer tarafından imza altına alınır (Md: 134).

Ancak bu kanunun uygulanmasında bazı eksiklerin var olduğu ifade edilmektedir. Bunlar şu şekilde sıralanmaktadır.

- Bilgisayarın şifrelenmiş olduğunun veya gizlenmiş bilgiler barındırdığının nasıl anlaşılacağı,
- Elkoyma yetkisinin iki durumla sınırlanmasının olay yeri inceleme birimlerinin çalışmasını zorlaştırıcı olması,
- İçinde suç unsuru (çocuk pornografisi vb.) bulunan dijital medyanın kopyalandıktan sonra iade edilip edilmeyeceği veya hangi formatta verileceği,
- Yedeklerin kimin tarafından, nasıl ve ne kadar süre muhafaza edileceği,
- Sisteme elkoymaksızın da kopyasının alınabileceği, bu durumda alınan verilerin kâğıda yazdırılması sırasında binlerce tutabilecek kâğıdın olması halinde ne yapılacağı hususlarının kolluk birimlerinde sıkıntılara neden olduğu ifade edilmektedir (Hekim ve Başbüyük, 2013: 152).⁸

⁶ Suçların işlenmesi halinde; suçun aydınlatılması, genel olarak delillerin elde edilmesi ve suçluların yakalanması olarak tanımlanabilecek polislin adli görevi devreye girmekte ve adli kolluk olarak tanımlanmaktadır. Bu anda polislin amiri de değişmekte ve Cumhuriyet Savcıları polislin adli amiri olarak kabul edilmektedir. Adli kolluğun görevleri **Adli Kolluk Yönetmeliğinde**; “Adli kolluk görevlileri, maddi gerçeğin araştırılması ve adil bir yargılamann yapılabilmesi için, Cumhuriyet savcısının emirleri doğrultusunda şüphelinin lehine veya aleyhine olan tüm delilleri, kanunda ön görülen koşullara uyarak toplamak, muhafaza altına almak ve bunları bir fezleke ile Cumhuriyet savcısına sunmakla yükümlüdür. Hukuka aykırı delil elde edildiğinin tespiti halinde, fezleke bu hususa da yer verilir. Adli kolluk görevlileri diğer soruşturma işlemlerini de aynı titizlikle yerine getirir” (Md: 6/6) şeklinde açıklanmaktadır.

⁷ R.G. 17.12.2004, Sayı, 25673.

⁸ Hâlbuki polis, yasaları egemen kılmak, yasalara uymayı sağlamak ve yargılama görevini yardımcı olmak için meydana getirilen sistemin önemli bir parçası olarak kabul edilmektedir. Sisteme ilişkin eksik ve aksaklıklar polis içinde

Türkiye’nin iç mevzuatının dışında, siber suçlarla mücadelede kabul ettiği önemli bir uluslararası sözleşme olan ve Avrupa Konseyi (AK) tarafından hazırlanan **Siber Suçlar Sözleşmesini**⁹ 10.11.2010 tarihinde imzalamış, 6533 sayılı (Sanal Ortamda İşlenen Suçlar Sözleşmesinin Onaylanması ve Uygun Bulduğuna Dair Kanun) kanun olarak meclis tarafından uygun bulunarak 2 Mayıs 2014 tarihinden itibaren bir kısım çekincelerle birlikte yürürlüğe konmuştur (Yetim, 2014: 187). Bu sözleşme internet ve bilgisayar ağları aracılığıyla işlenen suçlara ilişkin ilk uluslararası sözleşmedir. Özellikle telif haklarının ihlali, bilgisayarla bağlantılı sahtecilik, çocuk pornografisi ve güvenlik ağlarının ihlali konuları üzerine odaklanmaktadır. Sanal ortamda işlenen suçların ortak tanımlarının yapılmasını, bu alanda ülkelerin maddi ceza hukuku unsurlarını uyumlu hale getirmeyi, suçların soruşturulması ve kovuşturulması için gerekli olan yerel ceza usul hukuku yetkilerini sağlamayı ve etkin bir uluslararası işbirliği rejimi oluşturmayı amaçlayan ve küresel düzeyde etkilere sahip olabilecek bir hukuki belge olarak görülmektedir (tbmm.gov.tr, 2015). Yani Türkiye’nin iç politikasında, siber suçlarla mücadele politikasını etkileyen önemli dış faktör olarak gözükmektedir. Türkiye bu sözleşmeyi 2010 yılında imzalayıp 2014 yılında onaylasa da, 2004 tarihli 5237 ve 2007 tarihli 5651 sayılı kanunların ve 5846 sayılı kanunlarda yapılan değişikliklerin,¹⁰ bu sözleşmenin içeriği, amacı ve tanımlarından kısmen de olsa etkilenmiş şekilde kabul edildiği söylenebilir.

3. POLİS İSTATİSTİKLERİNDE SİBER SUÇLAR: 2003:2012 ARASI

Polis sorumluluk alanlarında gerçekleşen siber suçların istatistikleri, EGM’nin faaliyet raporlarında ve bazı kaynaklarda yer almaktadır. Bu yayınlarda istatistikler genelde; Kredi Kartı¹¹ Sahteciliği ve Dolandırıcılığı, Banka Dolandırıcılığı, Bilişim Suçları ve Dolandırıcılığı, İnternet Aracılığıyla Dolandırıcılık ve Diğer şeklinde sınıflandırılmaktadır. Özellikle ilk yıllarda bankacılık sektörünü ilgilendiren siber suçlar üzerinde bir yoğunlaşma görülmektedir. 2007 itibarıyla “Diğer” şeklinde sınıflandırılan suçların -ki bunlar hakaret, telif hakkı suçları, cinsel istismar, özel hayatın gizliliği gibi suçların olma ihtimali fazladır- istatistiklere dahil edildiği görülmektedir. Sınıflandırma daha çok maddi kayıpları içeren suçları içermektedir. 2003 ile 2012 yılları arasında ulaşabilen istatistiklerde olay sayıları ve şüpheli sayıları iki tablo halinde sunulmuştur (Güngör, 2007: 149, EGM, 2008: 23, kom.pol.tr, 2015¹², Tekeli, 2011: 189, EGM, 2010: 35, EGM, 2011: 95, EGM, 2012: 52).¹³

söz konusu olduğunda polisin suçla ilgili çalışmalarında yargı mercilerini de etkileyen sorunlar çıkmaktadır (Doig, 1970: 63). Bu eksikliklerin giderilmesi için yasal değişikliklerin yapılması gerekmektedir.

⁹ Bu sözleşme, 23 Kasım 2001 tarihinde Budapeşte’de imzaya açılmış ve 1 Temmuz 2004 tarihinde yürürlüğe girmiştir. AK dışındaki ülkelerin de taraf olma imkanına sahip olduğu bu sözleşmeye, 2012 yılı itibarıyla 32’si AK üyesi ve ABD olmak üzere toplam 33 ülke taraf olmuştur. 14 ülke sözleşmeyi imzalamış; ancak henüz onaylamamıştır (tbmm.gov.tr, 2015).

¹⁰ Sözleşmenin Türkiye tarafından geç imzalanmasının nedeni, Türkiye’nin iç hukuk düzenlemelerinin tamamlanmasının ardından taraf olunmasının uygun olacağı şeklinde ilgili kurumlardan alınmış görüşlerdir. Nitekim, ilgili bakanlıkların Sözleşmeyle ilgili iç hukuk gereklerinin yerine getirildiğini bildirmeleri üzerine Sözleşme, 10 Kasım 2010 tarihinde Strazburg’da imzalanmıştır (tbmm.gov.tr, 2015).

¹¹ 2013 yılı itibarıyla Türkiye’deki kredi kartı adedi, 57 milyona ulaşmıştır. Kredi kartları ile 2013’te toplam 2,6 milyar alışveriş işlemi ile 387 milyar TL alışveriş cirosu ve 90 milyon nakit çekim işlemi ile de 37 milyar TL nakit çekim gerçekleştirilmiştir (bkm.com, 2015: 33). Dolayısıyla siber suçlular için kolay yoldan para dolandırmanın bir kaynağı olarak gözükmektedir. Nitekim 2007 itibarıyla de Kredi Kartı ve Sahteciliği suçlarının sayısında artış dikkati çekmektedir.

¹² Bu kaynak üzerinde KOMDB’nin yayınlamış olduğu yıllık raporlardan; 2001, 2004, 2005, 2006, 2007 ve 2008 yıllarına ait raporlarda, siber suç bölümleri incelenmiş ve tek bir kaynak olarak verilmiştir.

¹³ Bu istatistiklerin çoğu EGM kaynaklarına dayanmaktadır. Polisin kendisinin yaptığı çalışmalar sonucunda oluşturulmuştur. Polis istatistiklerinde, sınırlama, kabarcıklık ve eksikliklerin bulunduğu, suç tespit yetkisine haiz diğer kamu kurumlarınca müdahale edilen ve adli birimlerce doğrudan işlem yapılan suçların sadece bir kısmının polis istatistiklerinde yer aldığı ve polis istatistikleri ile Adalet Bakanlığı istatistikleri arasında çelişkilerin mevcut olduğu, ülkemizde gerçek suçluluğu ortaya çıkaracak çalışmalar yürütülmemesi eleştirileri getirildiği görülmektedir (Polat, 2008: 4). Örneğin 2004 yılı itibarıyla adli kayıtlarda 429 gözükten siber suç sayısı polis kayıtlarında 184 olarak gözükmektedir Türkiye’de mahkeme kayıtlarına geçen ilk bilişim suçunun işlendiği 1990 yılından 2011 yılının Temmuz ayına kadar yıl ve il bazında mahkemelere intikal eden 40 farklı suç maddesine ait 73.185 adet ceza ve hukuk davasıyla ve toplam

Tablo 1: 2003-2012 Yılları Arası Siber Suç Sayıları

<i>Suçun Nevi Ve Yıllara Göre Olay Sayıları</i>	<i>Kredi Kartı Sahteciliği ve Dolandırıcılığı</i>	<i>Banka Dolandırıcılığı</i>	<i>Bilişim Suçları ve Dolandırıcılığı</i>	<i>İnternet Aracılığıyla Dolandırıcılık</i>	<i>Diğer</i>	<i>Toplam</i>
<i>Olay Sayısı 2003</i>	80	15	X	X	X	95
<i>Olay Sayısı 2004</i>	146	22	16	X	X	184
<i>Olay Sayısı 2005</i>	195	9	91	X	X	295
<i>Olay Sayısı 2006</i>	122	98	4	X	X	224
<i>Olay Sayısı 2007</i>	594	642	416	X	91	1.743
<i>Olay Sayısı 2008</i>	830	1.177	560	X	157	2.742
<i>Olay Sayısı 2009</i>	1.511	550	353	412	45	2.871
<i>Olay Sayısı 2010</i>	1.131	151	972	71	28	2.353
<i>Olay Sayısı 2011</i>	1.772	141	1.738	111	31	3.793
<i>Olay Sayısı 2012</i>	1.724	264	3.669	278	783	6.718

Ülkemizde kayıtlara giren ilk siber suç 1990 yılında işlenen (1) adet banka kartı dolandırıcılığıdır. 1990-2003 yılları arasında adliyeye intikal eden toplam siber suçü dava sayısı 389 adet olarak gözükmektedir. Bunların çok büyük bölümü banka ve kart dolandırıcılığıdır. Diğer suçlar telif hakkı ve bilişim sistemlerine giriş suçlarıdır. Bu tarihler arasında dava sayılarındaki düşüklüğün sebebi; 5237 sayılı TCK'nın 2004 tarihinde kabul edilmesi ve önceki yıllarda siber suçlarıyla mücadele eden özel kolluk kuvvetlerinin bulunmayışı, bu yıllar arasında bilgisayar kullanımı yaygınlığı ve bilişim okuryazarlığı oranlarının düşüklüğü ve suçü maruz kalan şahısların yasal haklardan yoksun oluşu şeklinde yorumlanmaktadır (Köksal ve İlbaş, 2015). 2003-2012 yılları arasında EGM kayıtlarına göre toplam 21.018 siber suç meydana gelmiştir. 2007'den itibaren siber suçlarda artış olduğu gözlenmektedir.

Tablo 2: 2003-2012 Yılları Arası İşlenen Siber Suçlarda Yakalanan Şüpheliler

<i>Suçun Nevi ve Yıllara Göre Şüpheli Sayıları</i>	<i>Kredi Kartı Sahteciliği ve Dolandırıcılığı</i>	<i>Banka Dolandırıcılığı</i>	<i>Bilişim Suçları ve Dolandırıcılığı</i>	<i>İnternet Aracılığıyla Dolandırıcılık</i>	<i>Diğer</i>	<i>Toplam</i>
<i>Şüpheli Sayısı 2003</i>	268	49	X	X	X	317
<i>Şüpheli Sayısı 2004</i>	422	72	31	X	X	525
<i>Şüpheli Sayısı 2005</i>	543	33	179	X	X	755
<i>Şüpheli Sayısı 2006</i>	241	172	9	X	X	422
<i>Şüpheli Sayısı 2007</i>	907	1.187	764	X	134	2.992
<i>Şüpheli Sayısı 2008</i>	991	2.114	842	X	416	4.363
<i>Şüpheli Sayısı 2009</i>	2.176	1.113	534	731	116	4.670
<i>Şüpheli Sayısı 2010</i>	1.005	300	1.346	115	134	2.900
<i>Şüpheli Sayısı 2011</i>	1.429	327	1.842	283	123	4.004
<i>Şüpheli Sayısı 2012</i>	630	120	1.085	56	289	2.180

2014 yılı içerisinde başta banka ve kredi kartı dolandırıcılığı olmak üzere online kumar, yetkisiz erişim ve sistem engelleme gibi suç türlerine yönelik yapılan operasyonlarda 2.788 şüpheli şahıs yakalanarak adli mercilere sevk edilmiştir (EGM, 2015: 28). 2003-2012 yılları arasında toplam 23.098 şüpheli hakkında siber suç işlemekten yakalanmıştır. 2007'den itibaren yakalanan şüphelilerde artış olmuştur. 2012 yılında siber suçlarda artış gözükmekte iken yakalanan şüphelilerde azalma vardır.

Tablo 1 ve 2'ye göre, 2007 yılından itibaren hem işlenen siber suçlarda hem de bu suçları işleyen şüphelilerin sayısında artışlar dikkat çekicidir. Bu durumun iki nedeni olarak, sadece İstanbul'da kurulan Bilişim Suçları ve Sistemleri Şube Müdürlüğünün kurulmasıyla siber suçlarıyla

98.391 sanık bulunduğu bildirilmektedir (Köksal ve İlbaş, 2015). Tablo-1 ve 2'yle karşılaştırıldığında, adliyede devam eden ancak polis istatistiklerine yansımayan birçok olayın olduğu gözükmektedir.

mücadele eden uzman kolluk birimleri ve personel sayılarında artış ve 5651 sayılı Kanunun yürürlüğe girmesi gösterilmektedir. Yani siber suçlarla mücadelede hukuki mevzuatların yürürlüğe girmesi ve özel polis birimlerinin kurulması suçla mücadeleyi etkin hale getirirken caydırıcı olabilmektedir (TBD, 2015: 16).

4. SİBER SUÇLARLA MÜCADELE OLUŞTURULAN BİRİMLER: 1997-2011 ARASI

EGM içerisinde siber suçlarıyla mücadele ilk kez 1997 yılında Bilgi İşlem Daire Başkanlığı¹⁴ (BİDB) altında Bilişim Suçları Büro Amirliğinin kurulumu ile başlamıştır (Tekeli, 2011: 185). 1991 yılında 765 sayılı TCK’da bilişim suçları tanımlanmasına rağmen altı sene sonra, siber suçlarıyla mücadele EGM’nin gündemine girmiştir denilebilir. Ancak bu birimin daha çok idari görev yapan bir birim olması nedeniyle, adli soruşturmalarda görev almayan personelin bu işi özümsemeye yaşayacağı zorluk nedeniyle ilk etapta dikkatli seçilen bir politika olarak gözükmemektedir. Nitekim BİDB’nin adli bir birim olmadığı gerekçesiyle her birimin kendi yapılanmasını oluşturması kararına varılmış ve BİDB’de bulunan Bilişim Suçları ile Mücadele Şube Müdürlüğü ve Taşra Teşkilatlarında Bilgi İşlem Şube Müdürlükleri altında kurulu bulunan Bilişim Suçlarıyla Mücadele Büro Amirlikleri kapatılmıştır (Güngör, 2007: 151-152).

EGM’de siber suçlarla ilgili olarak atılan önemli bir politik adım, 18.04.1998 tarihinde Bilgisayar Suçları ve Bilgi Güvenliği Kurulu’nun oluşturulması ve yapılan görevlendirme ile 01.03.1999 tarihinde “Bilişim Suçları Çalışma Grubu” kurulmuş olması olarak gözükmektedir. Bu politikanın temel amacı; bilişim alanındaki hak ihlallerini araştırmak, bu alandaki suç tiplerini belirlemek, ilgili Daire Başkanlıklarının yönetmeliklerinde gerekli düzenlemeleri yapmak olarak belirlenmiştir. Çalışma kapsamında uluslararası kaynaklar incelenerek siber suç tasnifleri yapılmış, EGM bünyesindeki Daire Başkanlıklarının, kendi görev alanları içerisinde görev paylaşımı yapılmıştır (Bilişimsurasi.org.tr, 2015). Ayrıca Kaçakçılık Ve Organize Suçlarla Mücadele Daire Başkanlığı (KOMDB) bünyesinde uluslararası bir akademi statüsünde faaliyet gösteren TADOC bünyesinde (Turkish International Academy Against Drug and Organized Crime) Bilişim Suçları Araştırma Merkezi oluşturulmuş ve daire bünyesinde 20.04.2003 tarihinde Yüksek Teknoloji Suçları ve Bilişim Sistemleri Şube Müdürlüğü kurulmuş, bu birimin ismi 2006 tarihinde Bilişim Suçları ve Sistemleri Şube Müdürlüğü olarak değiştirilmiştir (Alaca, 2008: 105, kom.pol.tr, 2015). Bu tarihlere siber suçlar, Bilişim Suçları ve Yüksek Teknoloji Suçları olarak adlandırılmaktadır.

Özellikle 5237 sayılı yeni TCK’da siber suçların ayrı bir başlıkta ele alınmasıyla, KOMDB’nin siber suçlarla mücadelede faaliyetlerine hız verdiği, EGM bünyesinde siber suçların soruşturulması ve bu konuda çalışma yapan il birimlerine teknik destek vermenin yanında, herhangi bir suça konu dijital delillerin incelenmesi görevlerini yerine getiren teknik bir birime dönüştüğü ve ayrıca adli bilişim açısından EGM bünyesinde *Koordinatör Daire Başkanlığı* olma özelliğini kazandığı görülmektedir. Bu daire başkanlığı bünyesinde 2006 yılında Adli Bilişim Bölge Merkezleri; İstanbul, Sakarya, Bursa, İzmir, Antalya, Adana, Van, Diyarbakır, Malatya, Erzurum, Samsun, Ankara, Kayseri illerinde oluşturulmuştur (kom.pol.tr, 2015). Yani EGM bünyesinde siber suçlarla mücadele KOMDB bünyesinde uzun yıllar sürmüştür.

Siber suçlarla mücadele önemli örnek bir adım İstanbul’da yaşanmıştır. Diğer İl Emniyet Müdürlüklerinde siber suçlarla mücadelede ayrı bir polis birimi bulunmamakta iken, siber suçlarıyla yapılan mücadelede yaşanan yoğunluk ve bilişim alanında hizmet veren birçok firma ve

¹⁴ Bu daire başkanlığı 1981 yılında kurulmuş ve daha sonra ismi Bilgi Teknolojileri Daire Başkanlığı olarak değiştirilmiştir. Görevi; Emniyet Teşkilatı tarafından yürütülen hizmetlere bilişim desteği vererek, görevin süratli, etkin ve güvenilir bir şekilde yerine getirilmesini, yurt içi ve yurt dışında da bulunan diğer kurumlarla bilgisayar ağı kurarak bilgi alışverişini gerçekleştirmek suretiyle, polisin kendisini ilgilendiren bilgilere Türkiye’nin her yerinden hızlı bir şekilde erişmesini sağlamak olarak belirlenmiştir (egm.gov.tr, 2015d). Yani adli bir birim olmaktan ziyade EGM’nin idari birimlerinden biridir. Ancak siber suçlarla mücadelenin ilk yıllarında bu daire başkanlığı üzerinden faaliyetleri yürütülmüştür.

kurumun genel merkezlerinin veya temsilciliklerinin İstanbul'da bulunması nedeniyle, İstanbul Emniyet Müdürlüğünde, Bilişim Suçları ve Sistemleri Şube Müdürlüğü, İçişleri Bakanlığının 25 Nisan 2007 tarihli onayıyla kurulmuştur (memurlar.net, 2015b). Bir il müdürlüğünün, bölgesindeki siber suçların etkisiyle kendi yapılanmasını kurması oldukça manidardır. Halbuki EGM'nin bu uygulamayı merkezden başlayarak tüm illere yayması gerekirken, 2011 yılından itibaren bu politikalar merkezi bir yapılanmayla İl Emniyet Müdürlüklerine yayılması sağlanmış, aşağıdan yukarıya uygulama modeli olarak anılan, hiyerarşik yapıda halkla temas halinde olan en uçtaki kamu politikası uygulamacılarını esas rol oynayan kişiler gören ve tabanın önemine dikkat çeken (Çevik ve Demirci, 2012: 61) uygulama modeli uygulanmıştır.

Bilişim teknolojileri kullanılarak işlenen suçların soruşturulması ve dijital delillerin incelenmesi için destek veren görevli daire başkanlıklarının ve taşra teşkilatındaki birimlerin dağınık yapısının tek bir çatı altında toplanması, mükerrer yatırımların önüne geçilmesi, siber suçlarla mücadelenin etkin ve verimli olarak yürütülmesini sağlamak amacıyla 2011/2025 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı¹⁵ ile EGM bünyesinde Bilişim Suçlarıyla Mücadele Daire Başkanlığı kurulmuştur (egm.gov.tr, 2015c). Bu politikadaki diğer alt amaçlar ise; zaman içerisinde bilişim suçlarının ve bilişim araçlarıyla işlenen suçların artması ve çeşitlenmesi, bu suç türü ile mücadelede daha kapsamlı uzmanlaşma ve yeni yapılanmalar ihtiyacının doğmuş olması, kaynak tasarrufunun sağlanması, birimler arası sorumluluk sahası çakışmalarının azaltılması, standart uygulamaların geliştirilmesi, farklı birimlerdeki sınırlı sayıdaki uzman personelin tek çatı altında toplanması, eğitim planlamalarının düzenlenmesi, bilgi birikiminin artırılması ve bunların sonucu olarak bilişim suçlarının önlenmesi ve soruşturulması daha etkin bir şekilde sürdürülmesi olarak gözükmektedir (Tekeli, 2011: 185-186).

Bu başkanlığın ismi 28.02.2013 tarihli Bakanlık Oluruna istinaden Siber Suçlarla Mücadele Daire Başkanlığı (SSMDB) olarak değiştirilmiştir (egm.gov.tr, 2015c). Bu süreç takip edildiğinde polis teşkilatı yapılanmasının; geleneksel, yukarıdan aşağıya uzanan hiyerarşik, otoriter, merkezîyetçi ve yazılı kurallara dayanan bir ilişkiler sistemi özelliği gösterdiği görülmektedir. Teşkilatın toplumsal ve sosyal gelişmeler sonucu ortaya çıkan ihtiyaçlara göre yapısal değişiklikler gerçekleştirdiği ve yeni birimleri oluşturma anlayışına sahip olduğu kabul edilmektedir (Alaş, 2013: 131). Ancak suçla mücadelede polisin genel politikasının, başlıca şubelerin özgül suçların ardından isimlendirilmesi ve suç uygulamalarına dair biçimsel uzmanlaşmaları yansıtmaya eğiliminde olması da, poliste bu yapılanmayı gerekli kılan bir özellik olarak gözükmektedir (Neocleous, 2013:179).

SSMDB'nin görev alanı, interaktif dolandırıcılık, ödeme sistemleri dolandırıcılığı, istismar suçları, müstehcen yayınlarla mücadele, yasadışı bahis, kumar ve oyunlar, siber terör ile bütün adli bilişim hizmetleri olacak şekilde karar verilmiştir. Bu sayede Emniyet teşkilatı içinde kurum içi ve kurum dışı karmaşıklığa neden olan dağınık yapı ortadan kaldırılmış ve bahse konu hizmetler tek çatı altında toplanmıştır (Tekeli, 2011: 186). Yani daha teknik olarak işlenen siber suçlarla ilgilenen ve diğer birimlere teknik destek verebilen bir birime dönüştürülmüş uzman bir birim olarak kabul edilebilir.

SSMDB ile birlikte EGM bünyesinde adli kolluk görevi bulunan; uyuşturucu suçları, mali suçlar, kaçakçılık suçları ve her türlü organize suç örgütleriyle mücadele eden KOMDB, bölücü ve yıkıcı terör faaliyetleriyle mücadele eden Terörle Mücadele Dairesi Başkanlığı, hırsızlık, dolandırıcılık, gasp, cinayet ve fuhuş alanlarında gerçekleştirilen suçlarla mücadele eden Asayiş Dairesi Başkanlığı (ADB) ve görev alanı toplumsal olaylara müdahale olsa da 5846 sayılı kanunda yer alan bilgisayar programları, fikir ve sanat eserlerinin korunmasına yönelik olarak telif hakkı suçlarıyla mücadele eden Güvenlik Dairesi Başkanlığı gibi birimler mevcuttur. Bu birimler bilişim sistemleri aracı kılınarak işlenen kendi görev alanlarına giren suçlarla mücadele etmekte ve adli işlemleri yapmaktadır.

¹⁵ R.G. 15.07.2011 tarih ve 27995 sayı.

Örneğin, ADB bünyesinde Bilişim Sistemleri Şube Müdürlüğü bulunmaktadır. Özellikle bu başkanlığın görev alanına giren fuhşa teşvik, müstehcenlik, vb. suçların internet ortamında işlenmesi durumunda, suç unsurları tespit edilerek ilgili birimlere bildirilmektedir. Hatta bu birim bünyesinde Sanal Devriye Büro Amirliği kurulmuş ve konusu cezai yaptırım öngören kanunlarda belirtilen bir suç teşkil etmese bile, içeriği itibariyle toplumun genel ahlak ve düzenini olumsuz etkileyen, özellikle çocukların psikolojik ve fizyolojik gelişimlerine menfi yönde tesir ederek kötü alışkanlıklara yönlendiren web siteleriyle mücadele edilmesi, gerek doğrudan suç unsuru içeren diğer web siteleri ya da web sitesi üzerinden yayınlanmasa bile muhtelif dosya paylaşım yazılımları vasıtasıyla internete açılan suç unsuru içerikleriyle mücadele edilmesi ve gerekse internet kullanıcılarının bilinçlendirilerek mağduriyetlerin oluşmadan önlenmesi amaçlanmıştır (egm.gov.tr, 2015c).

SSMDB’nin siber suçlarla mücadelede diğer birimlerle işbirliğini gösteren, mücadele eden birimlerin görevleri, yetkileri, eğitimleri, personel standartları vb. konularını açıklayan bir yönetmelik ve yönergenin çıkarıldığına dair herhangi bir kaynağa rastlanılmamıştır. Muhtemelen EGM’nin kurum içi genelgeler çıkararak, bu birimin görevlerini ve diğer daire başkanlıklarıyla ilişkilerini açıklayan kanunlaştırma faaliyetlerine devam ettiği söylenebilir. EGM’nin siber suçlarla mücadelede, idari yasal düzenlemeler olarak kabul edilebilecek kanunlaştırma aşamasının (Kaptı, 2011: 32-33) yeterli düzeyde gerçekleşmediği söylenebilir. Ancak basına yansıyan bir yönetmelik taslağında bu birimin muhtemel görev ve yetkileri şu şekilde sıralanmaktadır (bugun.com.tr, 2015);

- a. Suçların önlenmesi için haber alma faaliyetlerinde bulunabilecek, soruşturmalarda muhbir ve gizli soruşturmacı kullanabilecek, suç örgütünün içine sızarak delil toplayabilecek,
- b. Suçların önlenmesi, soruşturulması ve delillerin ortaya çıkarılması gibi özel ihtisas bilgisi gerektiren konularda gerçek ya da tüzel kişilerden hizmet satın alabilecek,
- c. Her türlü iletişimi dinleme yetkisine sahip olabilecekler, şüpheli veya sanığın kamuya açık yerlerdeki faaliyetleri ile işyerini teknik araçlarla izleyebilecek,
- d. Data, ses ve görüntü kaydı alabilecekler ve devletin güvenliği ile siyasi, sosyal ve kültürel amaçlar ile olağanüstü hizmetlerde örtülü ödenek kullanabilecek,
- e. Siber polis önemli soruşturmalarda başka bir konumdaki bir bilişim sistemine uzaktan erişim sağlayabilecek.

Yukarıda sayılan yetkiler, siber suçların gelişimi ve siber suçluların muhtemel gelişimi düşünüldüğünde bu birimde olması gereken yetkiler olarak gözükmektedir. Sadece bilişim teknolojileri üzerinde çalışma yapan bir birim olarak değil, aynı zamanda operasyonel polis faaliyetlerinde bulunan bir polis birimi olarak düşünülmektedir. SSMDB’ye bağlı olarak 81 İl Emniyet Şube Müdürlüğü bünyesinde Siber Suçlarıyla Mücadele Şube Müdürlükleri kurulması planlanmaktadır. Bu şube müdürlüğünün alt birimlerinin; İdari Büro Amirliği, Adli Bilişim Büro Amirliği, Suç Araştırma Ve Soruşturma Büro Amirliği, Adli İşlemler Büro Amirliği, Sanal Devriye Büro Amirliği, Operasyon Destek Büro Amirliği, Bilgi Teknolojileri Büro Amirliği Ve Nöbetçi Amirliği olarak planlandığı görülmektedir (kayseri.pol.tr, 2015). Görüldüğü gibi daha çok adli bir birim olarak tasarlanmıştır. Burada dikkati çeken bir birim Sanal Devriye Büro Amirliğidir ve önleyici bir birim olarak tasarlanmıştır. Emniyet birimlerinin internet üzerindeki varlığını güçlendirmek, suç önleme mesajlarını yaymak ve internet topluluğu ile iletişim içerisinde olmak için sosyal medya platformlarından mümkün olduğunca faydalanmaları gerektiği ifade edilmektedir (EUROPOL, 2014: 42). Bu bağlamda Sanal Devriye Büro Amirliğinin bu açığı kapatabileceği söylenebilir.

EGM’nin siber suçlarla mücadelede, merkezi bir kurum olma konumuna doğru yükseldiği görülmektedir. Çünkü siber suçların büyük kısmının, internetin yoğun olarak kullanıldığı şehirlerde işlenmesi tahmin edilebilir bir sonuçtur. Ayrıca görev alanı şehir merkezleri olarak belirlenen polisliğin, aynı zamanda bir şehir mesleği olarak görülmesi gerektiği ifade edilmektedir (Fındıklı, 2000: 5). Polis Teşkilatının 269.898 personeli ile ülke nüfusunun %86’sına hizmet vermesi (EGM, 2015: 14), nüfusun büyük bölümünün şehirlerde yaşaması bu yargıyı doğrulamaktadır. Nüfusun

büyük çoğunluğuna hizmet veren polis teşkilatının görev sahası içerisinde, hem internet kullanımının hem de bankacılık sektörü dahil servis sağlayıcıların çoğunun faaliyet göstermesi nedeniyle polisle işbirliği içerisinde bulunmasını gerektirmektedir. Kabul edilen bir görüşe göre, kolluk birimleri, internet servis sağlayıcıları ve diğer özel sektör kuruluşları arasında işbirliği, internet kullanıcılarının haklarını ve onları suça karşı korumak için gerekli görülmektedir. Çünkü siber suçların etkili soruşturulması bu kuruluşlarla polisin yakın işbirliğini zorunlu kılmakta, işbirliği kültürünün geliştirilmesi tavsiye edilmektedir (coe.int, 2015). Hattizatında kamu politikaları kamu kuruluşları için önemli roller içerse de, bazen tam bazen de kısmi olarak özel sektör ve toplum temsilcileri de politikada rol oynayabilmektedir (Çevik ve Demirci, 2012: 13). Bu nedenle projelerde ve eylem planlarında EGM hem önemli bir paydaş olarak kabul edilmekte hem de uygulayacağı projelerde paydaşlarını belirlemektedir.

Bilişim Suçlarına Karşı Kapasitenin Güçlendirilmesi Projesi adı altında, kolluk kuvvetlerinin soruşturma ve adli makamların yargılama kapasitesine katkıda bulunmak, ulusal ve uluslararası kamu kurumları ve özel sektör arasındaki bilgi değişimi gibi konularda işbirliği seviyesini geliştirmek ve organize suçlarla mücadele eylem planına katkıda bulunmayı amaçlayan Avrupa Birliği Genel Sekreterliği tarafından 2009 yılı projeleri kapsamında değerlendirilmeye alınan projeden Adalet Bakanlığına bağlı birimler sorumlu olarak gözükmektedir. EGM'yle birlikte, Jandarma Genel Komutanlığı ve Telekomünikasyon İletişim Başkanlığı¹⁶ (TİB) projede paydaş kurumlardır. 2013 yılında başlayan ve 2014 yılında bitirilmesi planlanan projede; yurtiçi ve yurtdışında eğitim, çalıştay ve ziyaretlerle 48 faaliyetin planlanmaktadır. Proje maliyeti 1.400.000 Euro olarak belirlenmiştir (egm.gov.tr, 2015c).

Kamu kurumlarının ve özel işletmelerin kritik öneme sahip bilişim sistemlerinin güvenliğinin sağlanması ve siber olayların etkilerinin düşük seviyede kalması, meydana gelen suçların adli ve kolluk birimlerince etkin araştırılması ve soruşturulması amacıyla çıkarılan *Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planı: 2013-2014'*de, EGM; Siber Olayların Değerlendirilmesi, 7/24 Ulusal Siber Olaylara Müdahale Merkezinin kurulması, Siber Güvenlik Tatbikatlarının düzenlenmesi, Adli Bilişim Konusunda Hizmet Sağlayıcılara Güvenlik Belgesi verilmesi, Ulusal Siber Güvenliğinin

¹⁶ Bu başkanlık, ülkede iletişimin denetlenebilmesi, yetkilerin kötüye kullanılmasını önlemek ve uluslararası standartlara uygun olarak bu tedbirleri uygulamak ve tüm iletişimin denetlenmesi tedbirlerinin tek bir merkezden yürütülmesi amacıyla 5397 sayılı Kanunla Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu'nun ek 7. maddesine eklenen hükümlerle kurulmuştur (Avşar ve Güngören, 2010: 88). Başkanlığın internetle ilgili olarak görevleri 5651 sayılı kanunla düzenlenmiştir. Bu kanuna göre TİB'in siber suçlarla mücadele hem polisle ortak hem de diğer ilgili kurumlarla eşgüdümü sağlayan görevleri şu şekilde sıralanmaktadır;

a) Bakanlık, kolluk kuvvetleri, ilgili kamu kurum ve kuruluşları ile içerik, yer ve erişim sağlayıcılar ve ilgili sivil toplum kuruluşları arasında koordinasyon oluşturarak internet ortamında yapılan ve bu kanun kapsamına giren suçları oluşturan içeriğe sahip faaliyet ve yayınları önlemeye yönelik çalışmalar yapmak, bu amaçla, gerektiğinde, her türlü giderleri yönetmelikle belirlenecek esas ve usuller dahilinde kurumca karşılanacak çalışma kurulları oluşturmak,

b) İnternet ortamında yapılan yayınların içeriklerini izleyerek, bu kanun kapsamına giren suçların işlendiğinin tespiti halinde, bu yayınlara erişimin engellenmesine yönelik olarak bu kanunda öngörülen gerekli tedbirleri almak,

c) İnternet ortamında yapılan yayınların içeriklerinin izlenmesinin hangi seviye, zaman ve şekilde yapılacağını belirlemek,

ç) Kurum tarafından işletmecilerin yetkilendirilmeleri ile mülki idare amirlerince ticari amaçlı toplu kullanım sağlayıcılara verilecek izin belgelerinde filtreleme ve bloke etmede kullanılacak sistemlere ve yapılacak düzenlemelere yönelik esas ve usulleri belirlemek,

d) İnternet ortamındaki yayınların izlenmesi suretiyle bu kanunun 8.inci maddesinin 1. fıkrasında sayılan suçların işlenmesini önlemek için izleme ve bilgi ihbar merkezi dahil, gerekli her türlü teknik altyapıyı kurmak veya kurdurmak, bu altyapıyı işletmek veya işletilmesini sağlamak,

e) İnternet ortamında herkese açık çeşitli servislerde yapılacak filtreleme, perdeleme ve izleme esaslarına göre donanım üretilmesi veya yazılım yapılmasına ilişkin asgari kriterleri belirlemek,

f) Bilişim ve internet alanındaki uluslararası kurum ve kuruluşlarla işbirliği ve koordinasyonu sağlamak,

g) Bu kanunun 8.inci maddesinin birinci fıkrasında sayılan suçların, internet ortamında işlenmesini konu alan her türlü temsili görüntü, yazı veya sesleri içeren ürünlerin tanıtımı, ülkeye sokulması, bulundurulması, kiraya verilmesi veya satışının önlenmesini teminen yetkili ve görevli kolluk kuvvetleri ile soruşturma mercilerine, teknik imkânları dahilinde gereken her türlü yardımda bulunmak ve koordinasyonu sağlamak (Md: 10/4). Yani siber suçlarla mücadelede görev alan; adli, idari ve güvenlik birimlerinin yolu, TİB'le bir noktada keşifmektedir.

Milli Güvenliğe Entegrasyonu gibi konularda görev verilen ilgili kuruluşlar arasında yer almaktadır.¹⁷

2015-2016 yıllarını kapsayacak şekilde hazırlanacak ve siber suçla mücadelede ulusal düzeyde tüm paydaş kamu kurum ve kuruluşlarının ve STK’ların koordinasyonu ve işbirliğine ihtiyaç bulunduğundan, kolluk ve adli süreçlerde takip edilmesi öngörülen kovuşturma ve yargılamanın hızlanması, personelin eğitimi, usul kanunlarında gereken iyileştirmelerin yapılması, uluslararası işbirliğini artırıcı tedbirlerin alınması, adli bilişim ve delil tespiti süreçlerinin basitleştirilmesi gibi konuların ulusal bir strateji dâhilinde ele alınması amacını taşıyan *Siber Suç Strateji ve Eylem Planı* hazırlanması görevi EGM’ye verilmiştir (KB, 2014: 140).

İnternet Ortamında İşlenen Çocuk İstismarı Suçlarıyla Mücadele Projesi; Ulaştırma Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, Haberleşme Genel Müdürlüğü ile yürütülmesi planlanmaktadır. Proje kapsamında, çocukların internet ortamında hızla artan istismar, suistimal, uyuşturucu kullanımını özendirme gibi suçlardan korumak için birimlerin teknik kapasitesinin artırılması ve konuyla ilgili olarak planlanan bölgelerde akıllı sınıflar kurularak çocuk ve ebeveyn farkındalığının artırılması planlandığı belirtilmektedir (egm.gov.tr, 2015a: 29). Ayrıca AK Sanal Ortamda İşlenen Suçlar Sözleşmesi gereği taraf ülkelerin kurması gereken 7/24 temas noktalarıyla ilgili olarak SSMDDB 7/24 Türkiye Ulusal Temas Noktası olarak belirlenmiştir (tbmm.gov.tr, 2015). 7/24 irtibat ağı, ülkeler arası bilgi talepleri ve saklama taleplerinin ülkelere iletiminde önemli bir irtibat ağıdır. Sözleşme gereği 43 ülkenin 7/24 temas noktası bulunmaktadır (EGM, 2015: 29).

En son önemli bir protokol TÜBİTAK ile yapılmıştır. Bu protokolün amacı SSMDDB’nin güncel teknik alt yapısını güçlendirerek önleyici faaliyetlerde bulunmasını sağlamak olarak görülmektedir. Bu kapsamda, iki kurum arasında; farkındalık ve eğitimi, adli analiz ve veri kurtarma, zararlı yazılımlarla mücadele ve büyük veri analizi ve paylaşımı konularında EGM’nin altyapısının geliştirilmesi ve etkinleştirilmesi amacıyla Ar-Ge projelerine yönelik olarak mevzuat çerçevesinde destek verilmesi hedeflenmiştir (bilgem.tubitak.gov, 2015).

5. KURUMUN KAPASİTE ARTTIRIMI, EĞİTİM VE PERSONEL POLİTİKALARI

2013 yılı itibariyle SSMDDB’de 106 ve 59 ilde 736 olmak üzere 842 polisin siber suçlar alanında çalıştığı görülmektedir (memurlar.net, 2015a). Bu birimlerde çalışan personel sivil olarak çalışmakta, hem adli hem de idari görev yapmaktadır. Polis teşkilatlarında sivil memurların kullanımı neredeyse polis teşkilatlarının kurulumu kadar eskiye dayanır. Polislerin sivil çalıştırılmasının nedenleri çok çeşitlidir. Her şeyden önce sivil memurların gerek maaş gerekse özlük haklar nedeniyle devlete olan maliyetleri düşüktür ve % 20 oranında kaynak tasarrufu sağlanabilmektedir (Şahin, 2013: 97). Yukarıda sayılan gerekçelerin yanında, operasyonel olarak görev yapması muhtemel olan bu birimin, her türlü arama, yakalama, fiziki takip gibi polise özgü faaliyetleri uygulayacağı düşünüldüğünde, sivil olarak görev yapması doğru bir tercih olarak görülmektedir.

Siber suçlar ve elektronik deliller, ceza adalet yetkilileri tarafından uzman müdahalesini gerekli kılmaktadır. Kanun uygulayıcı birimler ve adli makamların; bilgisayar veri ve sistemlerine karşı saldırıları, bilgisayar aracılığıyla işlenen suçları ve aynı zamanda elektronik delil içeren her türlü suçu soruşturabilecek ve kovuşturabilecek kapasiteye sahip olması ve hatta halktan daha bilgili ve uzman olması gerektiğine dair oldukça yaygın bir kanat vardır (EUROPOL, 2014; coe.int, 2015, Alaca, 2008: 115-116). Ayrıca siber suçlarla mücadele eden emniyet birimlerinin, bu suçun niteliği gereği yurtdışı bağlantılarının olması vb. nedenlerle yabancı dil kabiliyetlerini yükseltmesini ve duruma göre uyarlaması gerektiği ifade edilmektedir (EUROPOL, 2014: 14; Güngör, 2007; 158) ki bu tür eğitimlerin düzenlenmesi uygun olacağı gibi ileride buna yönelik çok çeşitli eğitimlerin düzenlenmesi beklenmelidir.

¹⁷ RG. 20.06.2013 tarih ve 28683 sayı.

Siber suçların aydınlatılması, bilişim teknolojileri üzerinde çalışılmasını gerektirmektedir. Özellikle siber suç delillerinin elde edilmesi uzmanlık isteyen bir alandır. Geleneksel/klasik suçlarda, delillerin toplanması ve incelenmesi için olay yeri inceleme birimleri bulunmaktadır. Ancak bu suçlarda deliller tamamen bilişim teknolojilerinin içerisinde yer almakta, buradan delillerin toplanması, incelenmesi, rapor haline getirilmesi başlı başına uzmanlık gerektirmektedir. Bu nedenle delilleri toplayan kolluk güçlerinin de teknik ve idari kapasiteleri geliştirilmesi gerektiği (Ünver ve Canbay, 2015) ve dijital soruşturma becerilerini geliştirebilmek için adli bilişim¹⁸ alanında uzmanlaşmış daha fazla soruşturmacıya ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir (Hekim ve Başbüyük, 2013: 153). Aslında polis teşkilatlarının siber suçlarla mücadele kapasite, kabiliyet ve kaynak eksikliği dünya genelinde bir sorun olarak görülmekte ve yapabilecekleri sadece kurbanların kendilerine bildirdiği durumlarla ilgilenmek olarak görülmektedir (EUROPOL, 2014: 17).

Bu nedenle, siber suçların önlenmesi ve soruşturulmasıyla, geleneksel suçlara aracılık eden bilişim teknolojileri üzerinde suçu aydınlatmada kullanılacak elektronik iz ve delil elde etmeyi hedefleyen adli bilişim hizmetleri ve siber suçla mücadele kapasitesinin sürekli geliştirilmesi, suçlarının önlenmesine doğrudan veya dolaylı katkı sağlayabilecek kişi ve kuruluşlarla işbirliği yaparak ve dünya standartlarında uygulanan yeni teknolojiler kullanarak suçun ve faillerinin tespit edilmesi ve yakalanmasına önem verilmesi EGM'nin sürekli öncelikleri arasında gözükmektedir (EGM, 2008: 23, EGM, 2010: 35, EGM, 2011: 95, EGM, 2012: 52, EGM, 2015: 28, egm.gov.tr, 2015b: 21-58).

EGM'nin siber suçlarla mücadelede uzman birimlerinin sürekli olarak kapasitesinin güçlendirilmesi politikaları ve hedefleri, Avrupa Birliği tarafından desteklenen projelerde, paydaş devletlerden özellikle beklenen bir durum olarak gözükmekte, ortak kabul edilen resmi metinlerde devletlerin stratejik önceliği olması gerektiği hatırlatılmaktadır (coe.int, 2015). Ancak kamu kuruluşlarının amaç ve hedeflerin belirlenme süreci karmaşık ve zor bir süreç olarak gözükmekte, resmi anlamda ifade edilen ve belirlenen amaç ve hedeflerin ne kadar gerçekçi ve başarılabılır hedefler olduğunu bilmenin zor olduğu ifade edilmektedir (Çevik ve Demirci, 2012: 21).

Siber suçlarla mücadele eden kolluğun eğitiminde sürdürülebilir eğitim stratejilerinin uygulanması stratejik bir öncelik olması gerektiği ifade edilerek genel prensipler şu şekilde açıklanmaktadır (coe.int, 2015);

a. Yerel bir kolluk eğitim stratejisinin uygulanarak, kolluğun siber suçları soruşturmak, elektronik delillerin güvenliğini sağlamak, ceza davaları için adli bilişim analizlerini yürütmek, diğer kurumlara yardım etmek ve ağ güvenliğine katkıda bulunmak için gerekli yetkinliklere sahip olmasını sağlamak,

b. Elektronik delillere ilişkin eğitimlere sadece uzman birimler tarafından değil tüm kolluk personeli tarafından ihtiyaç duyulduğunun farkına varılmasının sağlanması, –bu ilke tüm polis birimlerine ve polis okullarına yönelik olmasını gerektirir-

c. Teknolojideki değişiklikler ve teknolojinin suçlular tarafından kötüye kullanılması nedeniyle üst düzey soruşturma yürütebilecek ve dijital delil incelemesi yapabilecek yeterli sayıda eğitilmiş uzman personel ihtiyacının karşılanması,

d. Siber suç ve adli bilişim eğitimlerinin çok pahalı olması nedeniyle, yatırımlardan en iyi geri dönüşü alınması amacıyla personelin sahip olduğu yetenek ve bilgi seviyesine göre görevlere atanması ve o görevde kalmasının sağlanması, eğitim ve insan kaynakları stratejilerinin ücretsiz olması.

¹⁸ Adli Bilişim kavramı İngilizcede Computer Forensic olarak adlandırılmakta, yeni ve henüz yeterli standartları oluşmamış bir alan olarak kabul edilmektedir. Bilgisayar bilimi ve hukuka uygun olarak delillerin bilişim sistemlerinden, ağlardan, kablosuz iletişim sistemlerinden ve depolama aygıtlarından toplanıp ve analiz edilmesiyle kabul edilebilir deliller halinde mahkemeye sunulması olarak tanımlanmaktadır (us-cert.gov, 2015).

Siber suçlarla mücadelenin KOMDB bünyesinde sürdürüldüğü zamanlarda, siber suçlarla mücadelede; Bilgisayar ve İnternet Suçları ile Veri Kurtarma ve İnceleme Teknikleri, Suç Analizi Semineri, Dijital İzler Semineri, Dijital Delil İnceleme Prosesleri, İnternet Suçları Semineri, Encase Kursu, SECI Elektronik ve Bilgisayar Suçlarının Soruşturulması Kursu, Adli Bilişim Uygulamaları ve Veri Kurtarma Kursu, Bilişim Suçları Soruşturma Teknikleri, Windows Adli Bilişim-Vista ve İnternet Forensic gibi ulusal ve uluslararası farklı eğitimlerin, seminerlerin personele verildiği, 31 Ocak-4 Şubat 2011 tarihlerinde Bilişim Suçlarıyla Mücadelede Etkinliği Artırma Çalıştayı düzenlendiği görülmektedir. Ayrıca Arnavutluk, Bosna Hersek, Hırvatistan, Karadağ, Kosova, Makedonya, Sırbistan ve Türkiye’nin yararlanıcı olarak yer aldığı “Cybercrime@IPA Güney Doğu Avrupa’da Siber Suçlara Karşı Bölgesel İşbirliği” başlıklı projede KOMDB’nin aktif şekilde yer aldığı görülmektedir (kom.pol.tr, 2015). SSMDB’nin kurulmasıyla birlikte bu öncelikler ve politikaların belirlenmesi bu daireye geçmiştir.

EGM’nin siber suçlarla mücadeleye yukarıda sayılan ilkeler doğrultusunda performans raporunda öncelik verdiği görülmektedir. 2014 yılı raporunda; planlanan eğitim sayısının 65, toplantı sayısının 60, hazırlanan toplantı sayısının ise 860 adet olarak planlandığı görülmektedir. Ayrıca siber suçla ilgili farkındalığın artırılması, soruşturma ve elektronik delillendirme ile önleyici hizmetlerin etkin şekilde yürütülmesi için eğitim ve bilgilendirme faaliyetleriyle,¹⁹ yeni görevlendirilecek personelin nitelikleri, seçimi, sınav şartları, eğitimi, branşa alma-çıkarma ve ilgili prosedürleri, görevlendirmeye ilişkin planlamaları ve branş²⁰ komisyonunun çalışma esasları hususunda gelişime açık usul ve esaslar belirlenmesi amaçlanmış ve bu faaliyetler için 6.596.000 TL’nin bütçe imkânlarıyla kullanılması planlanmıştır (egm.gov.tr, 2015a: 54).

EGM, siber suçlar ile mücadelede mevcut kurumsal kapasitenin artırılması, uzmanlaşmanın artırılması, uluslararası işbirliği ve bilgilendirme faaliyetleri kapsamında (egm.gov.tr, 2015a: 54);

- a. Siber suçla ilgili farkındalığın artırılması, soruşturma ve elektronik delillendirme ile önleyici hizmetlerin etkin şekilde yürütülmesi için eğitim ve bilgilendirme faaliyetlerin yapılması,
- b. Siber suçlarla mücadele birimlerinde görevlendirilecek personelin nitelikleri hususunda gelişime açık usul ve esasların belirlenmesi,
- c. Ulusal Siber Güvenlik Stratejisi ve Eylem Planında kurulumu öngörülen Ulusal Siber Olaylara Müdahale Merkezi ve ilgili diğer kurumsal ve sektörel birimler ile koordinasyonun sağlanması,
- d. Kurum ve şahısların suç farkındalığının oluşturulmasını sağlamak amacıyla seminerlerin düzenlenmesi planlanmaktadır.

Ayrıca adli bilişim hizmet standartlarını yükseltmek amacıyla 2014 yılı içerisinde (egm.gov.tr, 2015a: 70);

- a. Elektronik delillerin en kısa süre içerisinde incelenip raporlanması için illerde tam teşekküllü adli bilişim bölge merkezleri veya bürolarının kurulması,
- b. Adli bilişim alanında kullanılan yazılım ve cihazların yerli üretimi için TÜBİTAK, üniversiteler, kamu ve/veya özel kuruluşlarla çalışmalarda bulunulması,
- c. Adli bilişime yönelik ilk müdahale, veri inceleme, mobil cihaz inceleme, veri kurtarma, dekriptoloji ve steganografi alanlarında eğitimler düzenlenerek uzman personel sayısının artırılması,
- d. Adli bilişim alanında ulusal ve uluslararası eğitimler düzenlenmesi planlanmaktadır.

¹⁹ SSMDB’nin sitesinde; siber suçlara yönelik operasyonların haberlerinin verildiği, duyurular ve broşürlerle halkı uyarıcı ve bilgilendirici faaliyetlerin yapıldığı görülmektedir (egm.gov.tr, 2015c).

²⁰ Emniyet Hizmetleri Sınıfı Branş Yönetmeliği’nde branş; emniyet teşkilatındaki görevlerin yerine getirilebilmesi amacıyla oluşturulan özel yetenek, teknik bilgi ve beceri gerektiren özel hizmet alanlarını ifade etmektedir (Md: 4/1-ç). Eğitim Daire Başkanlığınca hazırlanan rehberde, SSMDB’de çalışan personelin branşa alındığı ve seçme sınavlarına başladığı görülmektedir (egm.gov.tr, 2015c). Siber suçlarla mücadele alanında çalışan personelin branş yani uzman birim olması yönünde bir politikanın hayata geçirilmesi önemli bir tercihtir. Çünkü siber suçlarla uzman olmayan personelle mücadele etmenin istenilen başarıyı sağlama zor görülmektedir.

Bu kapsamda illerde teşkilatlanmaların tamamlanması amaçlanmış, kurulumu yapılan bölge merkezi ve büro sayısı 81, program sayısı 20, toplantı sayısı 3, eğitim sayısı 23 adet olarak planlanmıştır (egm.gov.tr, 2015a: 68). Bu hedeflere yönelik olarak 2014 yılında kurulumu yapılan bölge merkezi ve büro sayısı 59 (%73), hazırlanan program sayısı 24 (%120), düzenlenen toplantı sayısı 13 (%433), düzenlenen eğitim sayısı 29 (%126) olarak hedefler gerçekleştirilmiştir (EGM, 2015: 70). 2014 yılı itibariyle belirlenen hedeflerin büyük kısmının gerçekleştirildiği görülmektedir.

Yine 2015 yılı itibariyle siber suçlarla mücadele kapasitesinin geliştirilmesi ve uluslararası alanda etkinliğinin artırılması amacıyla; yazılım donanım temini 15, ulusal ve uluslararası operasyonlarda işbirliği toplantı sayısı 30, il birimleriyle düzenlenecek toplantı sayısı 10, branş eğitimi verilecek personel sayısı 300, siber güvenlik tatbikat sayısı 4, uluslararası seminer, sempozyum, fuar, işbirliğine katılacak katılımcı sayısı 250, uzman eğitmen yetiştirilmesi 10, bilimsel yayın oluşturmak 1, suç farkındalık semineri ise 200 adet planlanmaktadır. Bu faaliyetler için 14.602.000 TL kaynağın bütçe imkanlarıyla kullanılması planlanmaktadır (egm.gov.tr, 2015b: 58).

Teknolojiyle birlikte değişen ve farklılaşan bilişim suçları ve suç grupları ile etkin ve başarılı bir şekilde mücadele edilebilmesine yönelik personelin temel ve ileri düzey eğitim ihtiyaçları doğrultusunda 2014 yılında, 45 dönemde 909 kursiyere eğitim verilmiştir (EGM, 2015: 29). EGM'nin yurt dışı polis teşkilatlarına siber suçlarla ilgili eğitim verdiği görülmektedir. Uluslararası ilişkiler kapsamında 2014 yılında Kosova, Kazakistan, Bosna-Hersek ve Gürcistan polisine yönelik siber suçlarla ilgili 6 dönem halinde 47 kursiyere kurs düzenlemiştir (EGM, 2015: 29).

Suç soruşturmasında bu suçun uluslararası özelliği nedeniyle diğer ülkelerle işbirliği ve bilgi paylaşımı önemli gözükmektedir. Polis kurumları arasında işbirliğini temeli önemli olmasına rağmen siyasi ve hukuki olarak bu eksikliklerin olması durumunda polisin başarılı olması çok mümkün gözükmemektedir (EUROPOL, 2014). Bu kapsamda 2013 yılı itibariye siber suçlarla mücadelede uluslararası operasyonlar gerçekleştirmek için 39 ülkenin güvenlik teşkilatlarıyla ikili anlaşmalar yapan Türk polisinin, işbirliği yaptığı ülke sayısını arttırmayı planlandığı ve böylece siber suçluların dünyanın neresinde olursa olsun yakalanmasının amaçlandığı ifade edilmektedir (memurlar.net, 2015a).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

EGM bünyesinde siber suçlarla mücadelede yapısal reformların 2003'li yıllardan sonra gelişme gösterdiği söylenebilir. Özellikle 2001 yılında AK Siber Suç Sözleşmesinin imzaya açılması, –bu tarihte Türkiye imzalamamıştır- 2004 tarihli 5237 ve 2007 tarihli 5651 sayılı kanunlarla, 5846 sayılı kanun üzerinde yapılan 2004 ve 2008 yıllarında yapılan değişikliklerin bu sözleşmenin içeriği, amacı ve tanımlarından etkilenmiş ve kısmen uyumlu şekilde 2010 yılında yürürlüğe girmesi, Ulusal Siber Güvenlik Eylem Planı 2013-2014'ün kabul edilmesiyle EGM'den, daha uzmanlaşmış, teknik ve ihtiyaçlara cevap verebilen siber suçlarla mücadele politikasının belirlenmesine yönelik beklentiler yükselmiş ve EGM'nin bu yönde çalışmaları artış göstermiştir. Özellikle AK Siber Suç Sözleşmesinin, Türkiye tarafından 2010 yılında imzalanması ve 2014 yılında meclisçe onaylanması ve devletin siber suçlara yönelik politikalarındaki diğer kurumlara görev veren kararları, kurum olarak EGM'nin siber suçlarla mücadele politikasına ivme kazandırmıştır.

EGM bünyesinde, 1997 yılında başlayan siber suçlarla mücadelenin hangi polis biriminde olması gerektiğine yönelik arayışların, ancak 2011 yılında SSMDDB'nin kurulmasıyla sonuçlandığı görülmektedir. Aslında uzun yılların bir beklentisi olan (Güngör, 2007: 156) bu dairenin kurulması, geç kalmış bir politika olsa da gelinen noktada önemli bir adım olarak gözükmektedir. Bundan sonraki süreçte siber suçlarla mücadelenin ülke çapında çok güçlü şekilde ilerleyeceği, siber suçların oluşmadan önlenilebileceği ve aydınlatılabileceği ve hatta caydırıcı etkisinin artabileceği söylenebilir. Ancak siber suçların tümüne bu dairenin bakması imkan dahilinde gözükmediğinden,

Güvenlik, Asayiş, KOM ve Terör Daire Başkanlıklarının kendi görev alanlarında meydana gelen siber suçlara yönelik çalışmalar yapması ve teknik olarak SSMDDB’den destek alması, olması gereken bir politika olarak gözükmemektedir. Hattı zatında diğer polis birimlerinde siber suç farkındalığının ve kapasitelerinin artmasıyla, bu daire başkanlığının çok daha teknik işlenen siber suçlar üzerinde yoğunlaşarak, iş hacminin azalabileceği bile söylenebilir.

EGM’deki siber suçlara yönelik geliştirilen politikaların ve gerçekleştirilen hem ulusal hem de uluslararası bağlantıları olan operasyonların (egm.gov.tr 2015c; kom.pol.tr, 2015; Alaca, 2006: 116-112) Türk hackerleri oldukça rahatsız ettiği görülmektedir. Nitekim hackerlerin polisin siber suçlara yönelik çalışmalarını önemle takip ettikleri, bu nedenle hackerlere, polisten nasıl korunacaklarını, delillerin nerelerde bulunabileceği, polisin çalışma ve delil elde etme usullerinin neler olduğuna dair makaleler hazırladıkları görülmektedir ki (turkhackteam.org, 2015) bu durum uygulanan politikaların suç işleyebilecek kişiler üzerinde caydırıcı etkilerinin olduğunu göstermektedir. Bu anlamda siber suçları önleyici politikaların, kişileri ve toplumu siber suçların işlenmesi konusunda duyarlı hale getireceği, suç işlemeye meyilli kişileri bir daha düşünmeye sevk edeceği söylenebilir.

Siber suç polis istatistiklerinin kamuoyuyla paylaşılmasında fayda vardır. Beş sınıfta yapılan siber suç istatistikleri yeterli gözükmemektedir. Özellikle siber suçların; hangi türlerinin işlenme oranlarının ve yakalanan şüphelilerin hangi siber suçtan yakalandıklarına dair ayrıntılı istatistiklere ver verilmesi doğru bir yaklaşım olacaktır. Ayrıca KOMDB’nin her yıl yayınladığı faaliyet raporlarının benzerlerinin SSMDDB tarafından yayınlanması sağlanmalıdır. Böylece siber suçlarla mücadelenin merkezinde sayılabilecek bir kurum tarafından yayınlanan bu yayınların, polis teşkilatı dışında bu alanda çalışan farklı disiplinlerdeki uzmanlara yorum ve araştırma imkanı verilebilecektir.

Halkın internetin güvenli olduğuna inancını artırmak ve suçlulara karşı caydırıcı önlemler ortaya koymak amacıyla, siber ortamda otoritenin en düşük düzeyde olduğu görüşünü ortadan kaldırmak için, emniyet birimlerinin internet üzerinde görünürlüğünü ve varlığını artırması gereklidir (EUROPOL, 2014: 6). EGM’nin bu konuda çalışmalara yine 2003’lü yıllardan sonra ağırlık verdiği söylenebilir. Sanal Devriye Büro Amirliğinin kurulması, özellikle twitter gibi sosyal medya üzerinde yapılan yayınlar üzerine, bu yayını yapanların tespit edilmesi, polis tarafından yapılan operasyonların basında yer alması ve kamuoyunda tartışılması, siber suçların polis tarafından önemle takip edildiğinin, ceza hukukunda karşılığının bulunabildiğinin, delilerin elde edilebildiğinin, polisin yeterli donanıma ve kapasiteye ulaşabildiğini göstermesi açısından önemli gelişmelerdir ki yukarıda açıklanan amacı destekleyen politikaların varlığına işaret etmektedir.

Polis eğitiminin kendine özgü usulleri olmaktadır. Hem adli hem de idari görev yapması, her iki alana da hitap eden programları zorunlu kılmaktadır. Siber suçların yeni bir alan olması bilişim teknolojilerine hâkim olan özel yetiştirilmiş, adli bilişim konusunda uzman personele olan ihtiyacı arttırmaktadır. Bu suçların yukarıda sayıldığı gibi farklılıklarının olması, diğer klasik suçlardan farklı özelliklerinin olması kaçınılmazdır. Bunun için polis okullarından başlayarak siber suçlara yönelik olarak eğitimlerin verilmesinin uygun olacağı değerlendirilmektedir. Polis okullarının hali hazırdaki ders programlarında, 1. Sınıf Bahar döneminde Temel Bilgi Teknolojileri isimli haftada 2 saatlik bir ders bulunmaktadır ki yeterli gözükmemektedir (pa.edu.tr, 2015). Siber suçlar alanında çalışacak personelin branşlaşması, hizmet içi eğitimlerin ve seminerlerin sıkça düzenlenmesi yönündeki hedefler önemli eğitim politikaları olarak görülmelidir. Ancak bu birimlerde çalışan personelin çok dikkatli seçilmesi, çalışma güvenliğine sahip olması, tayinlerine dikkat edilmesi personel ve kurum başarısını artırması açısından önemli gözükmemektedir.

Yıllar geçtikçe EGM’nin siber suçlarla mücadeleye verdiği önemin arttığı, polisin teknik kapasitesinin, eğitiminin, personel sayısının artırılmasına, tüm ülke çapında özel yapılanmanın tamamlanmasına yönelik yapısal ve teknik kapasiteyi arttıracak bütçe politikalarında artış ve gelişme gösterildiği görülmektedir. SSMDDB’nin kurulmasıyla bütçe imkanlarını doğrudan kendi

amaç ve hedefleri yönünde kullanabilecek bir yapının kurulması teknik ve teknolojik kapasiteyi artıracak, hatta ulusal ve uluslararası desteğin de önünü açabilecektir.

KAYNAKÇA

Alaca, Bahaddin, (2008), “Ülkemizde Bilişim Suçları ve İnternetin Suça Etkisi (Antropolojik ve Hukuki Boyutları İle)”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Ankara.

Alaç, Ali Erkan, (2013), “Yönetimin Geliştirilmesi: Türk Polis Teşkilatı’nın Yapısal Açından Değerlendirmesine İlişkin Bir Yaklaşım”, Polis Bilimleri Dergisi, C: 15, S: 1, 2013, ss.109-137.

Avşar, Zakir ve Öngören, Gürsel, (2010), “Bilişim Hukuku”, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, No: 270, İstanbul.

Balcıoğlu, İbrahim, (2014), “İnternet Kullanımı ve Getirip Götürdükleri”, Somuncubaba Dergisi, ss. 64-67.

bilgem.tubitak.gov, (2015), <http://bilgem.tubitak.gov.tr/tr/haber/siber-suclarla-mucadelede-tubitak-ve-eminyet-isbirligi> (07.04.2015).

Bilimsurasi.org.tr, (2015), “Bilişim Suçları Çalışma Grubu”, <http://www.Bilimsurasi.org.tr/dosyalar/9.doc>, (09.03.2015).

bkm.com, (2015), “Bankalararası Kart Merkezi 2013 Yılı Faaliyet Raporu”, <http://www.bkm.com.tr/basin/Faaliyet-Raporu-2013.pdf>, (05.03.2015).

bugun.com.tr, (2015), Siber Suçlarla Mücadele İçin Gizlilik Yemini Edecekler, <http://www.bugun.com.tr/gundem/siber-suclarla-mucadele-icin-gizlilik-yemini-haberi/717840>, (09.03.2015).

coe.int, (2015), “Siber Suçlara Karşı İşbirliğinde Stratejik Öncelikler”, http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/cybercrime/cy%20project%20balkan/Strategic_priorities_conference/2467/Strategic_Priorities_V16_TUR_final_adopted.pdf (09.02.2015).

Çevik, Hasan Hüseyin ve Demirci, Süleyman, (2012), “Kamu Politikası: Kavramlar, Aktörler, Süreç, Modeller, Analiz, Karar Verme”, Seçkin Yayınları: Ankara.

Dolu, Osman, (2011), “Suç Teorileri: Teori, Araştırma ve Uygulamada Kriminoloji”, Seçkin Yayınları: Ankara.

Doig, James W., (1970), “Polis Sorunları, Öneriler ve Yeniden Düzenleme Ve İçin Stratejiler”, Selçuk Yalçındağ (Çev.), Amme İdaresi Dergisi ,C: 3, S: 4, ss.61-72.

Duman, Ali, (2011b), “Kamu Politikası Analizi İçin Pratik Uygulama Modeli”, Ali Can Kaptı (Ed.), Kamu Politika Süreci Temel Perspektifler, Ankara: Seçkin Yayınları, ss.165-179.

EGM, (2008), “2008 Yılı Faaliyet Raporu”, EGM Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Ankara.

EGM, (2010), “2010 Yılı Faaliyet Raporu”, EGM Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Ankara.

EGM, (2011), “2011 Yılı Faaliyet Raporu”, EGM Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Ankara.

EGM, (2012), “2012 Yılı Faaliyet Raporu”, EGM Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Ankara.

EGM, (2015), “2014 Yılı Faaliyet Raporu”, EGM Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Ankara.

egm.gov.tr, (2015a), “2014 Yılı Performans Programı”, <http://www.egm.gov.tr/Documents/PERFORMANS-PROGRAMI-2014.pdf>, (09.03.2015).

egm.gov.tr, (2015b), “2015 Yılı Performans Programı” <http://www.egm.gov.tr/Documents/2015iy%C4%B1l%C4%B1performansprogram%C4%B1.pdf>, (09.03.2015).

egm.gov.tr, (2015c), <http://www.egm.gov.tr/Sayfalar/DaireBaskanliklari.aspx> (09.03.2015).

EUROPOL, (2014), “İnternet Organize Suç Tehdidi Değerlendirmesi (İOCTA)”, Avrupa Polis Teşkilatı Yayını.

Fındıklı, Remzi, (2000). “Polis Mesleğinin Özellikleri ve Mesleki Kimlik Olgusu”, Polis Bilimleri Dergisi, C: 2, S: 5-6, ss: 1-16.

Friedman, George, (2011), “Gelecek 10 Yıl Neredeydik Nereye Gidiyoruz”, Tayfun TÖRÜNER (Çev.), Pegasus Yayınları: İstanbul.

Güngör, Nemci Murat, (2007), “Yeni Türk Ceza Kanunu Kapsamında Bilişim Suçları ve Emniyet Genel Müdürlüğü Uygulamaları” İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

gwava.com, (2015), “How Much Data is Created on the Internet Each Day?” <http://www.gwava.com/blog/internet-data-created-daily-2014/#sthash.gFJggvr5.dpuf>, (06.03.2015).

Hekim, Hakan ve Başibüyük, Oğuzhan, (2013), “Siber Suçlar ve Türkiye’nin Siber Güvenlik Politikaları”, Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi, C: 4, S: 2, ss. 135-158.

internetarsivi.metu.edu.tr, (2015), “İnternet Tarihi”, <http://www.internetarsivi.metu.edu.tr/tarihce.php>, (11.02.2015).

internetworldstats.com, (2015), “World Internet Users And 2014 Population Stats”, <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>, (14.02.2015).

Kalkınma Bakanlığı (KB), (2014), “2015-2018 Bilgi Toplumu Stratejisi Ve Eylem Planı”, Bilgi Toplumu Dairesi Başkanlığı, Ankara.

Kaptı, Ali Can, (2011b), “Kamu Politika Sürecinde Klasik Yaklaşım Modeli”, Ali Can Kaptı (Ed.), Kamu Politika Süreci Temel Perspektifler, Ankara: Seçkin Yayınları, ss.23-43.

kayseri.pol.tr, (2015), <http://www.kayseri.pol.tr/Sayfalar/Birimlerimiz/Siber-Suclarla-Sube-Mudurlugu.aspx>, (20.03.2015).

kom.pol.tr, (2015), <http://www.kom.pol.tr/Sayfalar/Raporlar.aspx>, (14.03.2015).

Köksal, Mehmet Ali ve İlbaş, Çığır, (2015), Türkiye’de Bilişim Suçları: 1990-2011, <http://www.slideshare.net/melihbayramdede/trkiyenin-siber-su-haritas-19902011> (10.02.2015).

Mark, Neocleous, (2013), “Toplumsal Düzenin İnşası Polis Erkinin Eleştirel Teorisi”, Ahmet BEKMEN (Çev.), h2o yayınları: İstanbul.

memurlar.net, (2015a), “Türk Polisi Siber Suçlulara Dünyayı Dar Edecek”, <http://www.memurlar.net/haber/356996/>, (11.03.2015).

memurlar.net, (2015b), “Bilişim Suçları ve Sistemleri Şube Müdürlüğü Kuruldu”, <http://www.memurlar.net/haber/88791/>, (25.03.2015).

Önok, Murat, (2013), “Avrupa Konseyi Siber Suç sözleşmesi Işığında Siber Suçlarla Mücadelede Uluslararası İşbirliği”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, C: 19, S: 2, ss. 1229-1270.

Polat, Ahmet, (2008), “Suç İstatistiklerine İlişkin Sorunlar Ve Öneriler”, Polis Bilimleri Dergisi, C: 10, S: 1, ss: 1-24.

pa.edu.tr, (2015), <http://www.pa.edu.tr/?app=4AE70CE1-0C8A-406B-A01D-E0106BF55F69> (01.04.2015).

Şahin, Bahadır, (2013), “Kamu Tercih Teorisi Işığında Adli Kolluk Sorunsalı ve Emniyette Sivil Personel Çalıştırılmasının Olası Hukuki-İdari Sonuçlarının Analizi”, İnsan Hakları Yıllığı, C: 31, ss. 95-110.

tbbm.gov.tr, (2015), “Sanal Ortamda İşlenen Suçlar Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu (1/676)”, <http://www.tbbm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss380.pdf> (11.03.2015).

turkhackteam.org, (2015), “Polisten nasıl Korunuruz? (Polis Nasıl Takip Eder) Sosyal Mühendislik”, <http://www.turkhackteam.org/sosyal-muhendislik/1038307-polis-ten-nasil-korunuruz-polis-nasil-takip-eder.html> (11.03.2015).

Türkiye Bilişim Dergisi (TBD), (2011), “11 Yıllık Siber Suç Haritamız Çıkarıldı”, S: 137, ss. 14-19.

Tekeli, Ömer, (2011), “Bilişim Suçlarıyla Mücadelede Polisin Yeri”, Sayder Dış Denetim Dergisi, S. 183, ss: 183-192.

us-cert.gov, (2015), “Computer Forensics”, <https://www.us-cert.gov/sites/default/files/publications/forensics.pdf>, (14.03.2015).

Ünver, Mustafa ve Canbay, Cafer, (2015), “ Ulusal Ve Uluslararası Boyutlarıyla Siber Güvenlik”, <http://www.btk.gov.tr/bilgiiteknojileri/siberiguvenlik/dokumanlar/siberiguvenlik.pdf> (21.02.2015).

Yetim, Servet, (2014), “Siber Suçlar, Yargılama Yetkisi Ve Yeni Bir Model Önerisi”, Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, S: 17, ss. 177-230.

OSMANLI-İRAN SINIR TESPİTİ VE GÜVENLİĞİ AÇISINDAN BAZI AŞİRETLERİN ÇIKARDIĞI SORUNLAR (1850-1854)

*Conflicts Caused By Certain Tribes on the Determination and Security of the
Ottoman-Iran Border (1850-1854)*

Sıtkı ULUERLER¹

ÖZET

Osmanlı ve İran, XVI. yüzyılın başlarından itibaren pek çok anlaşmazlık dolayısıyla birbirleriyle mücadele etmiştir. İki taraf arasında yüzyıllarca devam eden bu anlaşmazlık konularından biri de sınır boylarında yaşayan bazı aşiretlerin çıkardıkları sorunlar olmuştur. Bilhassa Van, Bayezid, Hakkâri, Musul, Süleymaniye ve Şehrızor gibi yerlerde bulunan bazı aşiretlerin göçebe yapıları, sosyal ve ekonomik durumları ile aşiret liderlerinin vasıfları, meydana gelen hadiselerin seyrini belirlemiştir.

Bahsi geçen bölgelerdeki aşiretlerin çoğunluğunun yaylak-kışlak dolayısıyla göçebe yaşamları ve buna bağlı olarak iki devlet topraklarına gidiş gelişleri, bu mevkilerde yaşayan yerleşik ahali üzerinde olumsuz tesirler meydana getirmiştir. Bu çerçevede bazı aşiretlerin Osmanlı ve İran topraklarında yağma, gasp, hırsızlık, adam öldürme gibi huzur ve asayiş bozucu tavırları, sıkça rastlanan vakalar halini almıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren sorunların daha da artması göçebe aşiretler meselesinin iki devlet açısından ne kadar büyük bir sorun oluşturduğunu göstermiştir.

Aşiretler meselesinin Osmanlı ve İran üzerinde olumsuz neticeler doğurması dolayısıyla da, 1847 tarihinde imzalanan Erzurum Antlaşması'nın sekizinci maddesi bu konuya ayrılmıştır. Bu maddeye göre; sınır güvenliği ve huzurun tesis edilmesi başta olmak üzere, asayişin sağlanması, hangi aşiretin hangi devlete bağlılığının tespit edilmesi gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Ancak antlaşma sonrası Osmanlı-İran sınır tespitinden, bazı aşiretlerin hangi devlete bağlılığına kadar pek çok konu, hem çözümsüzlüğün hem de gerginliğin ana gündemlerinden biri olmaya devam etmiştir. Buna bağlı olarak 1850-1854 yılları arasında Osmanlı-İran sınır bölgelerinde bazı aşiretlerin karıştığı olayların mahiyetine bakıldığında meselesinin öyle kolay hallolmayacağı da belli olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İran, Aşiretler

ABSTRACT

Ottomans and Iran struggled with each other starting from the early 16th Century based on several conflicts. One of the items of conflict that lasted for centuries was the trouble caused by the tribes that lived on the borderline. Nomadic structure of the tribes living around the cities of Van, Bayezid, Hakkari, Musul, Süleymaniye and Şehrızor, their social and economical conditions and the qualities of tribal leaders defined the course of the events.

Nomadic lifestyle of the majority of the tribes of the area due to their seasonal movements between winter and summer quarters, and resulting movements across the country borders created negative effects on the non-migratory local people of the region. Their actions disturbing the public order and peace on Ottoman and Iranian lands such as pillage, usurpation, robbery and murder became common. Increasing troubles by the first half of the 19th Century demonstrated how significant the nomadic tribes problem was for both countries.

Due to the negative results of tribal issues on both Ottomans and Iran, 8th clause of the Erzurum Treaty signed in 1847 was spared for this conflict. The clause dealt with mainly establishing border security and peace, securing public order and determination of the loyalties of different tribes to either Turkey or Iran. However, even after the treaty several issues such as the determination of Ottoman-Iran borders and the loyalties of several tribes continued to be the main topics of both the deadlock and conflict between these two

¹ Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü-BİNGÖL Mail: suluerler@bingol.edu.tr

states. Consequently, a review of the events the border tribes involved in the Ottoman-Iran border region during 1850-1854 would demonstrate that the conflict would not be resolved easily.

Key words: Ottoman, Iran, Tribes

GİRİŞ

Osmanlı-İran ilişkilerinin tarihi evveliyatına bakıldığında iki taraf arasında var olan çekişme konuları ve anlaşmazlık hususlarının çok boyutlu olduğu görülmektedir. Safevîlerin devlet olarak XVI. Yüzyıl başlarında ortaya çıkmasından sonraki süreçte Osmanlı-İran münasebetlerinde belli başlı çatışma konuları; başta siyasi hâkimiyet alanı mücadelesi olmak üzere, dinî/mezhebî anlaşmazlıklardan, sınır meselelerine, Irak-ı Arab toprakları üzerindeki nüfuz mücadelesine kadar çeşitli hususiyetler taşıdığı da belli olmaktadır. Bu bağlamda, özellikle iki devlet arasındaki mevcut uzun sınır boylarının; coğrafi, siyasi, sosyal, ekonomik ve nüfus durumu göz önünde bulundurulduğunda, bu bölgede bulunan aşiretlerin önemli birimler olduğu da görülmektedir.

Aşiretlerin kendine has yapıları, ağanın aşiret üzerindeki güçlü konumu, yüzyıllardır süre gelen aşiretlerin kültürel anlayışı ve ekonomik faaliyet alanları, aşiret gerçeğinin belli başlı yönleridir. Ayrıca aşiretlerin gerek varlıklarını sürdürmede ve gerekse buldukları yerlerdeki hadiselerin şekillenmesindeki etkinlikleri göz önünde bulundurulduğunda bunların aynı zamanda Osmanlı-İran ilişkileri sürecinde özellikle de anlaşmazlık ve tartışma konularında önemli unsurlar olduklarını ortaya koymaktadır.² Osmanlı-İran sınır bölgelerinde bilhassa Van, Bâyezîd, Hakkâri, Süleymaniye, Musul, Şehrîzor gibi yerlerde sakin olan aşiretlerin pek çoğunun yaylak ve kışlak münasebetiyle Osmanlı ve İran topraklarına gidiş gelişleri söz konusudur.³ Aşiretlerin bu hareketlilikleri bağlamında çıkardıkları sorunların en önde gelenleri olarak görülen yağma, talan, gasp, adam öldürme vb. uygunsuz davranışlar iki devlet ilişkilerinin tarih boyunca gerginleşmesindeki önemli sebepler arasında görülmektedir.

Osmanlı-İran ilişkilerinde tarih boyunca yaşanan gerginlik konularının devam ettiği göz önünde tutulduğunda, Osmanlı'nın her zaman için Batı'da uğraştığı sorunlar yanında doğuyla da ilgilenmesini ne kadar zaruri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başı itibarıyla Osmanlı Devleti'nin buhranlı bir vaziyette olduğu ortaya çıkan gelişmelerden anlaşılmaktadır. Bu dönemde Batılı devletlerle yaşanan çekişmeler, İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın Osmanlı'ya ilişkin hesapları, Rusya ile yapılan savaşlar ve alınan mağlubiyetler, elden çıkan topraklar, devletin merkezi yönetimindeki bozulma, ayanlar sorunu ve yenileşme çabaları gibi pek çok mesele Osmanlı için sıkıntılı bir devrin yaşandığının kanıtı niteliğindedir.⁴

Aynı dönemde İran'da da -Osmanlı kadar geniş çaplı olmamakla birlikte- büyük problemlerin yaşandığı ve en başta Rusya tehdidinin söz konusu olduğu düşünüldüğünde iki devletin benzer meselelerle uğraşmak zorunda olduğu görülmektedir.⁵ Hal böyle iken Osmanlı ve İran'ın kendi içinde öteden beri devam eden sorunlar çerçevesinde gerginlik durumunu devam ettirmeleri ve bu gerginlikte de aşiretler meselesinin yine önemli bir unsur olması, mevzunun anlaşılması açısından önem oluşturmaktadır.⁶

Esasında bu noktada üzerinde durmak istediğimiz husus, 1850-1854 yılları arasında Osmanlı-İran gerginlik konuları ve o dönemde yürütülen sınır tespiti çalışmaları sürecinde⁷, iki devletin sınırlarındaki bazı aşiretlerin çıkardığı olayların yansımalarını ele almaktır. Zira bu döneme ilişkin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde epeyce belge ve bilgi bulunmaktadır. Bu belgeler incelendiğinde

² Ramazan Balcı, *Osmanlı'nın Doğu Siyaseti*, Yitik Hazine Yay., İstanbul, 2010, s. 71-74.

³ Bahsi geçen yerlerdeki aşiretler ve bunlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, Çevrimyazı, Alâattin Eser, Simurg Yay., İstanbul, 1997, s. 168-266.

⁴ Mithat Sertoğlu; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. V, TTK. Yay, Ankara 2011, s. 2683-2884.

⁵ P. M. Sykes, *A History of Persia*, Vol., II, London, 1905, s. 410-414.

⁶ Mirza Bala, "Kaçar" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, C. VI, Eskişehir, 1997, s. 36-38.

⁷ İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995, s. 92-180.

sorunların hangi boyutlarda olduğu, aşiretler meselesinin oluşturduğu algı, iki devletin kendi siyasi hesapları ve önceliklerinde aşiretler mevzusunu değerlendiriş biçimi ile yaylak kışlak münasebetiyle iki devlet topraklarına gidip gelen aşiretlerin çıkardıkları olayların mahiyeti daha net anlaşılmaktadır.

Aşiretler meselesinin aslında çok içe içe geçmiş sorunlar halini aldığı, asayiş, sınır güvenliği, iki devlet topraklarındaki yerleşik ahalinin yaşadığı yağma, talan, gasp, adam öldürme gibi olumsuz tarafları bulunduğu tarihi bir vakıdır. Bunun yanında Osmanlı ve İran'ın sınırlarının belirlenmesi sürecinde iki devletin tezlerine dayanak oluşturma adına, bu aşiretleri kendisinden gösterme çabalarının olduğu da düşünüldüğünde mevzunun ne kadar karışık bir hal aldığı da belli olmaktadır. Tüm bu yönler göz önünde tutulduğu vakit, aşiretler konusunun her zaman için iki devlet arasında ciddi bir mesele olarak kalacağını belli etmesinin ötesinde, yaşanan olumsuz hadiselerin iki devlet toprağında yaşayan ahaliye ne kadar tedirgin ettiği de anlaşılmaktadır.

XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Aşiretlerin Osmanlı-İran İlişkilerindeki Yeri

Aşiretler konusuna ilişkin sürecin anlaşılması açısından XIX. yüzyılın başı itibariyle Osmanlı-İran gerginliklerine bakıldığında önemli ayrıntılar karşımıza çıkmaktadır. Ahmed Cevdet Paşa, Tarihi'nde 1236 (1820-1821) senesine ait vakaları anlatılırken; İran'ın, o sıralar Osmanlı Devleti'nin Rum isyanı başta olmak üzere Batı'da yaşadığı sorunları bir fırsat olarak değerlendirme yoluna gittiğini belirtmiştir. Bu hal dolayısıyla da Osmanlı yönetimi, doğuda olası bir yeni sıkıntının önüne geçme adına, İran sınırında bazı tedbirler alma yoluna gitmiştir. Ancak bu sınır bölgesinin en önemli sorunu olan ve iki devlet arasındaki kadim anlaşmazlık konularından birini oluşturan aşiretler meselesinin, öyle kolayca çözümlenecek bir mesele olmadığı yaşanan hadiselerden belli olmuştur.⁸

Nitekim Osmanlı-İran sınır bölgelerinde bulunan aşiretlerin yüzyıllardır devam eden yaylak ve kışlak dolayısıyla iki taraf toprağına gidiş gelişleri söz konusu olurken, bu aşiretlerin hangi devlete bağlı oldukları meselesi de her zaman için belli başlı tartışma mevzuları arasında yer almıştır.⁹ Aşiretlerin aynı zamanda uygunsuz hareketleri, gittikleri yerlerdeki yerleşik ahaliye zarar vermeleri; gasp, yağma, hayvan çalma, adam öldürme vb. gibi hallerinin çokluğu sıradan vakalar haline gelmiştir.¹⁰ Her vakit yaşanan bu tür olumsuz hadiseler iki devlet arasındaki gerginliklerin ana gündem konularından birini oluşturmuştur.¹¹ Hatta kimi zaman Osmanlı-İran savaşının çıkma sebeplerinden biri haline gelen aşiretler mevzusu, tarihi süreçte önemini ve sorunlu halini sürdüren bir mesele olmaktan geri kalmamıştır. Tarihlerimize son Osmanlı-İran harbi olarak geçen 1821 yılında başlayan savaşın en önemli sebeplerinden biri de Haydaranlı Aşireti meselesi olması, konunun anlaşılması açısından önemli bir ayrıntıyı meydana getirmiştir.¹²

Bahsi geçen Osmanlı-İran harbinin çıkış sebepleri içerisinde doğu havalisindeki bazı Kürt aşiretlerinin İran askerine katılarak Kars Eyaletine bağlı Kağızman Sancağına tecavüz ile bölge ahalisinin hayvanlarını ve eşyalarını iki devlet arasındaki anlaşmalara aykırı bir biçimde gasp edip İran'a götürmeleri söz konusu olmuştur.¹³ Yine Bâyezîd ahalisinin bazı emval ve eşyasının kervan ile Erzurum'a gelişleri sırasında Revan Eyaleti dâhilinde bulunan Hacı Bayram isimli köy yakınlarında, Zilânlı Hasan Ağa'nın üç yüzden fazla süvarisi ve piyadesiyle bir miktar İran süvarisi kervana saldırmıştır. Bu saldırı neticesinde kervanda bulunan bazı kişilerin yaralanması ve bazısının da öldürmesinin dışında, kervandaki mal ve hayvanlar gasp edilmiştir. Hatta kervandaki

⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. XII, Tertib-i Cedid, Dersa'adet, 1309, s. 4.

⁹ Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Tarih-i Şânîzâde*, C. III, İstanbul 1290, s. 144-146.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (H.H.)*, Dosya No: 4, Gömlek No: 105.

¹¹ Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyıl İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1747-1848)*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2009, s. 269-275.

¹² Geniş bilgi için bkz. Sıtkı Uluerler; *a.g.t.*, s. 279-285.

¹³ BOA., *H. H.*, D. No: 1, G. No: 8.

üç yük tüccar malı Revan kalesine naklettirilmiştir. Ayrıca Celâli aşireti mensuplarının İncesu, Ortaköy, Başköy ve sair altı köy ahalisinin davarlarını sürüp götürdükleri de belirtilmiştir.¹⁴

İki devlet arasındaki hudutlarda aşiretlerin karıştığı bu tip hadiselerin doğurduğu sorunların iki tarafı da rahatsız ettiği ve pek çok gerginliğe sebep olduğu tarihi bir vakta olmakla birlikte, bu durumun engellenmesinin pek mümkün olmadığı da o zamana kadar geçen hadiselerden anlaşılmaktadır. Durumun farkında olan ve her halükârda olan bitenlerden rahatsız olan Osmanlı ve İran yönetimleri, aşiretlerin çıkardığı bu tür hadiselerin yaşanmaması adına görünürde bir irade ortaya koymaya çalışmışlardır. Nitekim Osmanlı tarafından 1820 tarihinde İran'a gönderilen Tezkire-i Evvel Süleyman Hadî Efendi'ye, İran Şah'ı Feth Ali Şah'ın ifade ettiği; "*hudud-ı hâkaniyeye tecavüz ve tahattî hususuna kendüsünün kat'en rızası olmayub beyne'l-devleteyn mün'akid olan şerâ'it-i müsâlemenin devâmı...*" hususuna dikkat çekmesi önemli bir noktadır.¹⁵

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere İran tarafı, sınırdaki kendi aşiretlerinin çıkarmış olduğu sorunlar ve bu zümrelerin Osmanlı sınırına yönelik asayiş bozucu hareketlerinden duyduğu rahatsızlığı beyan ederek, iki devlet arasındaki barış durumu ve bunun şartlarının yerine getirilmesi konusundaki tavrını belli etmektedir. Ancak bazı aşiretlerin karıştığı bu tip olumsuz hadiselerin sadece İran'a ait aşiretlerle alakalı olmadığı, Osmanlı tarafındaki bazı aşiretlerin de benzer tavırlar sergilediği göz önünde bulundurulduğunda, meselenin iki devlet için doğurduğu sıkıntılar daha net ortaya çıkmaktadır.

Tarihi süreçte Kars, Hakkâri, Van, Bâyezîd, Süleymaniye, Musul vb. gibi yerlerde bulunan pek çok aşiretin göçebe özellikleri ile buna bağlı olarak Osmanlı-İran topraklarındaki hareketlilik (yaylak-kışlak) halleri, bu mevkiiler başta olmak üzere geniş bir alanda sıkıntıların baş göstermesine sebebiyet vermiştir. Yaşanan her olumsuz durum sonrasında Osmanlı yönetimi, yerel idarecileri uyarıp tedbirler almalarını istemekle birlikte, Osmanlı toprağına geçip eşkıyalık yapanların *def'i tenkili* noktasında kararlı bir tutum izlemeleri noktasında da sınır bölgelerindeki idarecileri uyarmaktan geri durmamıştır.¹⁶

II. Mahmud döneminde (1808-1839) Osmanlı merkezi idaresini güçlendirme adına ortaya konulan devlet politikası çerçevesinde yerel güçlerin (ayan, mütegalibe) etkinliğini kırma adına hareket edilmesinin, bahsi geçen Osmanlı-İran sınır bölgesi üzerindeki aşiretler üzerinde de etkili olduğu görülmüştür. Merkezîyetçi yapıyı tesis etme adına sert tedbirler alan Osmanlı yönetiminin taşralarda bulunan sözü dinlenir, muktedir adamları haklılığına veya haksızlığına bakmaksızın birer bahane ile idam ya da sürgün etmesi, devlet siyasetindeki uygulama yanlışının bir başka cephesini oluşturmuştur. Zira Osmanlı-İran sınır bölgesinde bulunan aşiret, kabile reisleri/ağaları Osmanlı'nın bu uygulamasından duydukları rahatsızlık ve ortaya çıkan korku dolayısıyla İran'a yakınlık duyunca Osmanlı aleyhine dönüşen bir durumun yaşanmasına sebebiyet vermişlerdir. Ahmed Cevdet Paşa'nın bu husustaki tespitleri çok önemli olup, kendi ifadeleri ile bu vaziyeti Tarihi'nde şöyle ifade etmiştir. "... *ol vakit İran'ın hali daha karışık ve idaresi daha bozuk ise de aşiret beğ ve ağalarına İran'ın muamelesi daha hoş görünüyordu. Zira İranlı bu rüesâyâ ağır hediyeler verirdi ve sonra bir kaç katını onların vasıtasıyla aşiretlerinden alırdı...*"¹⁷

Bu çerçevede Osmanlı-İran ilişkilerinin tarihi seyrine baktığımızda sınır boylarındaki aşiretler meselesi hiçbir zaman için son bulmamış ve huzur tesis edilememiştir. Bilhassa iki devlet hudutlarında bulunan bazı Kürt aşiretlerinin durumu, bunların çıkardıkları problemler ve devrin şartlarına göre menfaatleri doğrultusunda ya İran ya da Osmanlı yanına geçmeleri halinin devamlılığı söz konusu olmuştur. Bu hadiseler önceki dönemlerde olduğu gibi XIX. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla de her zaman için karşımıza çıkan en önemli meseleler halini almıştır. Özellikle

¹⁴ BOA., H. H., D. No: 1314, G. No: 51256; A. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C, XII, s. 5.

¹⁵ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C, XII, s. 6.

¹⁶ BOA., H. H., D. No: 444, G. No: 22247.

¹⁷ A. Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C, XII, s. 7.

bahsi geçen hudut üzerindeki aşiretlerin birbirlerine karşı husumet içeren tutumları ve saldırıları, iki devlet arasındaki sınır güvenliğini ciddi anlamda tehdit eden bir duruma dönüşmüştür.¹⁸

Osmanlı-İran gerginliklerinin 1843-1847 yılları arasındaki mahiyeti ve meydana gelen problemlerin çözümü noktasında İngiltere ve Rusya'nın da aktif bir şekilde yer alıp sınır ihtilaflarının çözümünde üstlenmiş olduğu roller göz önünde tutulduğunda, problemlerden biri olan aşiretler konusunun hiç bir zaman için önemini kaybetmeyeceği ortaya çıkmıştır. Zira dört devlet (Osmanlı, İran, İngiltere ve Rusya) temsilcisinin görev aldığı hudut komisyonu çalışmaları bağlamında yürütülen müzakereler neticesinde, en sorunlu konulardan birinin aşiretlerin durumu hususunun olduğu da açıkça kendini belli etmiştir.¹⁹

Uzun görüşmelerden sonra 1847 tarihinde imzalanan Erzurum Antlaşması'nın sekizinci maddesi açık bir şekilde aşiretler meselesine ayrılmıştır. Bu maddenin içeriği şudur: “*Antlaşmayı yapan Osmanlı ve İran, kendilerine bağlı aşiret ve kabilelerin iki devletin sınırında gasb u garet ve nehb-u sirkât (gasp, yağma, çapul, hırsızlık.) gibi harekete girişmelerini men' etmek üzere gerekli tedbirlerin alınmasını taahhüd eder. Bunun gerçekleştirilmesi için münasip mahallere asker ikâme edilmesi gerekmektedir. Bundan sonra iki taraf aşiretinden gasp, yağma ve katliam gibi tecavüzi bir hareket vuku bulursa bundan o aşiretin bağlı bulunduğu taraf sorumlu olacaktır. Hangi tarafa bağlı oldukları belirsiz olan aşirete bundan sonra daimi olarak ikamet edecekleri yerleri seçmeleri hususu bir kereye mahsus kendi rey ve irâde-i ihtiyarilerine havale olunacaktır. Tebaiyetleri (bağlılıkları) belli olan aşiretlerin tabi oldukları devletin arazisine cebren de olsa girmeleri sağlanacaktır.*”²⁰

Bu madde çerçevesinde aşiretlerle alakalı sorunların ne olduğu açıkça kendini göstermektedir. Bunlardan ilki, iki devlet hududunda -gerek İran'a ve gerekse Osmanlı'ya bağlı olsun- bazı aşiretlerin sürekli olarak gasp, yağma, hırsızlık, katliam vb. benzer asayiş bozucu güvenliği tehdit eden davranışlarını sürdürmeleridir. Doğal olarak bu tür hadiseler hangi taraf aşireti vasıtasıyla yapılırsa yapılsın diğer tarafın tepki vermesi ve yapılanların hesabının sorulmasını istemesi en doğal talep olmakla birlikte, bu tip hadiselerin önüne geçilmesi açısından da sınırlardaki uygun yerlere Osmanlı ve İran devletlerinin asker yerleştirmesi bir çeşit çözüm olarak görülmektedir. Bundan sonra hangi taraf aşiretinden uygunsuz bir davranış söz konusu olursa o tarafın olanlardan mesul olmasının altı çizilmektedir.

Yine bu madde kapsamında aşiretlerle ilgili en temel sorunlardan biri de ortaya çıkmaktadır. Buna göre hangi aşiretin hangi devlete bağlı olduğu meselesi en tartışmalı konu mesabesinde. Tarih boyunca bu havalinin kendine has coğrafi yapısı, nüfusu, aşiretlerin sosyolojik durumu, iki taraf topraklarına yaylak ve kışlak için gidiş gelişleri, aşiretlerin daimi olarak bir devlet tebaası olarak sayılmasını güçleştiren hususlar arasındadır. Ayrıca tarih içinde iki devletin içinde bulunduğu sorunlara göre aldığı tedbirler ve bu tedbirlerin aşiretler üzerindeki tesirleri göz önünde tutulduğunda, aşiretlerin hangi devlete bağlanacakları hususunun öyle kolayca çözülemeyeceği de ortaya çıkmaktadır. Nitekim yukarıda ifade ettiğimiz üzere II. Mahmud döneminde Osmanlı'nın merkezi otoriteyi güçlendirme çabası çerçevesinde aldığı tedbirler bağlamında, yerel güç unsurlarını etkisizleştirme hadisesinin Osmanlı-İran sınır bölgesindeki aşiret liderlerinde Osmanlı'dan korkup, İran tarafına meyiletmesinin yolunu açmıştı. Yine İran tarafından baskıya maruz kalan aşiretlerin Osmanlı tarafına geçtikleri de düşünüldüğünde, aşiretlerin hangi devlet tebaasından olacağı meselesinin kolay çözülecek bir mevzu olmadığı da açıktır.

Antlaşma maddesinin son bölümünde yer alan ve hangi tarafa bağlılığı belli olmayan aşiretlerin bir kereye mahsus olmak üzere kendi rey ve iradeleri ile bir devlete bağlanmaya karar vermeleri konusunun da rahatlıkla çözümlenebilecek bir mesele olmadığı tarihi olayların akışından

¹⁸ Muhammed Rıza Nasrî, *Nâsüreddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)* Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1977, s. 7-8.

¹⁹ İ. Aykun, *a.g.t.*, s. 56-86.

²⁰ BOA., *A. DVN. MHM.*, D. No: 5, G. No: 35. Yine antlaşmanın maddeleri için ayrıca bkz. İbrahim Aykun, *a.g.t.*, s. 242-245; S. Uluerler, *a.g.t.*, s. 465.

anlaşılmaktadır. Zira günümüz mantığı ile bir halkoylaması şeklinde bir seçimin söz konusu olamayacağı bu belirleme işinde, aşiret liderlerinin en önemli aktörler olacağı aşikârdır. Osmanlı ile İran tarafının da kendi çıkarları doğrultusunda bu aşiret liderleri üzerinde etki oluşturacağı muhakkaktı. Yine antlaşma maddesinde yer alan Osmanlı veya İran'a bağlılıkları belli olan aşiretlerin cebren de olsa bağlı buldukları devletin topraklarına gitmeleri mecburiyeti de uygulamada sorun doğuracak bir husustu. Çünkü bu aşiretler, göçebelik çerçevesinde iki taraf toprağına da gidip gelen ve bunu geleneksel yapıları içerisinde vazgeçilmez bir durum olarak kabul eden gruplardı. Yani bir aşirete sen Osmanlı aşiretisin bütün aşiret halkını Osmanlı toprağına getireceksin ve asla İran tarafına geçmeyeceksin demenin veya aynı şekilde İran aşiretine de benzer bir şeyi benimsetmenin reel politikte uygulanabilirliği mümkün değildi.

Kısacası 1847 tarihli Erzurum Antlaşması, iki devlet arasında kabul edilen kalıcı bir barış antlaşmasına dönüşmemiştir. Bu antlaşmanın, başta sınırların tespiti ve ihtilaflı yerlerin çözümü meseleleri olmak üzere önemli mevzuları halledememesi, bu sorunların kurulacak bir komisyon vasıtasıyla sonraki dönemlere bırakması dolayısıyla problemliliğini sürdürmüştür. İran'da 1848 senesinde başa geçen Nâsireddin Şah zamanında Erzurum Antlaşmasının üçüncü maddesi çerçevesinde Osmanlı-İran hudut meselesinin halli için iki devlet temsilcileri ile İngiltere ve Rusya'nın tayin ettikleri gözlemcilerle Bağdat'ta sınır komisyonunun toplanması kararlaştırılmıştır.²¹ Ancak Osmanlı elinde bulunan Kotur'un konumu ve buraya ilişkin İran'ın kendisine ait olduğu iddiaları çerçevesinde komisyonun çalışmalarına başlaması gecikmiştir.²²

Esasında iki taraf arasındaki anlaşmazlıkların çok cepheli olması çözümsüzlüğü tetikleyen hususlar olmakla birlikte, esas konumuz olan bu süreçte aşiretlerin durumu ve iki devlet arasında oluşturduğu problemin mahiyetine de dikkat etmek gerekmektedir. Sürece baktığımızda başta hudut tespiti mevzusu olmak üzere Osmanlı-İran ilişkilerinin bütün tarihi arka planı noktasında bu meselenin önemli yer tuttuğu da bir hakikattir. Meselenin; güvenlik, asayiş, sınır tespiti boyutlarının yanında Osmanlı ile İran'ın kendi öncelikleri ve hassasiyetleri belli bir yer tutmaktadır. İki devletin sınır bölgesinde bulunan göçebe aşiretlerin ekseriyetinin Kürt olması, bu zümrelerin yaşayış özellikleri, aşiret bağları, aşiret lider ve ağalarının tutumu, kadim anlaşmazlık konuları, yaylak ve kışlak gidiş gelişleri gibi daha da arttıracığımız hususlar mevzunun başka yönlerini meydana getirmektedir. Bu çerçevede yaşanan gerginliklerin XIX. yüzyılın ikinci yarısı başı itibariyle bilhassa Osmanlı arşiv belgelerine yansıdığı şekliyle hangi boyutlarda olduğu ve Osmanlı yönetiminin nasıl bir bakış içerisinde olduğu bu çalışmamızın ana eksenini oluşturmaktadır.

Osmanlı Yönetiminin Aşiretlerin Yaylak ve Kışlak Gidiş-Gelişlerine Yönelik Tavrı

Osmanlı Devleti, İran ile arasında yürütülen sınır tespiti mevzusunun tartışmalı ve süreklilik arz ettiği sıralarda 1850 yılı itibariyle en azından sınırlarında aşiretlerin çıkardığı sorunların çözümü açısından ne gibi tedbirler alacağını gündemine almıştır. Osmanlı yönetimi, sorunun temelinde bu aşiretlerin iki taraf topraklarına da geçme hallerinin yüzyıllardır kendi geleneksel anlayışları ve ekonomik özellikleri bakımından vazgeçilmez bir durumdan kaynaklandığını göz önünde bulundurmıştır. Bu bağlamda en azından kendi sınırlarındaki aşiretlerin İran tarafına geçmelerinin engellenmesi ve İran aşiretlerinin de Osmanlı topraklarına gelmesinin yasaklanması için ne gibi adımlar atacağını kararlaştırmak istemiştir.

Bu çerçevede 1851 yılı bahar mevsimi itibariyle Bâyezîd hududuna dört saat mesafede bulunan, Hakkâri Eyaleti'ne tabi Mahmûdî bölgesine her sene yaz mevsiminde yaylak için epeyce İran aşiretinin geldiği ve bu aşiretlerin güz mevsiminde geri dönüp gittikleri belirtilmiştir. Bu çerçevede bu havaliye gelen İran aşiretlerinin burada buldukları süre içerisinde bazı uygunsuz hareketlerde buldukları, asayişsizlik hallerinin olduğu, Osmanlı tarafından yapılan araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak da bu İran aşiretlerinin Osmanlı sınırına yönelik tecavüz

²¹ Melike Sarıçioğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, TTK., Yay., Ankara, 2013, 67-70.

²² M. R. Nasrî, *a.g.t.s.*, 16-19.

edici hareketlerinin iki devlet arasında var olan mevcut antlaşmalara aykırı bir durum oluşturduğu vurgusu yapılmıştır. Bu halin süreklilik göstermesi durumunda ileriki zamanlarda daha da büyük sıkıntıların kaçınılmaz olduğunun altını çizen Osmanlı yönetimi, aşiretlerin gelişini engelleme adına gerekli girişimlerde bulunmanın önemi üzerinde durmuştur.²³

Konuya ilişkin olarak Meclis-i Vâlâ'da yapılan müzakereler sonrasında mevzubahis olan İran aşiretlerinin Mahmûdî sahrasına gelmelerinin engellenmesi noktasında gerekirse bu aşiretlerin geleceği bahar mevsiminde bu havalide muvazzaf süvari asker yerleştirilmesi de gündeme alınmıştır. Esasında mecliste yapılan görüşmelerde Osmanlı ve İran aşiretlerinin geleneksel yapılarına ilişkin olarak yüzyıllardır sürdürdükleri yaylak-kışlak gidiş gelişlerinin vakıa olduğunun altı çizilmiştir. Hal böyle iken böyle bir tedbir alarak, aşiretlerin gelişinin engellenmesinin öyle kolay bir iş olmadığı da ifade edilmiştir. Zira Osmanlı yönetimi, askeri tedbirlerle kendi topraklarına İran aşiretlerinin girişini engellemesi halinde, İran'ın da en azından misilleme kabilinden benzer bir yaptırımını Osmanlı aşiretlerine uygulamasının söz konusu olacağı vurgulanmıştır. İşte böyle bir vaziyette Osmanlı'nın kendi aşiretlerine yönelik nasıl bir çözüm yolu bulacağı hususu tartışmaya açılmıştır.²⁴

Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu toprakların vasfı, büyüklüğü, iklim özellikleri, verimliliği gibi hususlardan bahsedildikten sonra, Osmanlı ülkesinde yaylak ve kışlağa uygun yerlerin İran'dan daha çok olduğu belirtilmiştir. Buna bağlı olarak da gerek Bâyezîd'de²⁵ bulunan ve gerekse Bâyezîd çevresindeki havalide meskûn olan Osmanlı aşiretlerinden hiç birinin yaylak-kışlak münasebetiyle İran tarafına gitmeye ihtiyacı olmadığı görüşü ortaya atılmıştır. Buna bağlı olarak da İran tarafında yaylak yerlerinin azlığı göz önünde bulundurulduğunda, İran'a bağlı aşiretlerin Osmanlı tarafına geçmelerinin engellenmesi halinde bu aşiretlerin yaşayacakları sıkıntı dolayısıyla Osmanlı'ya bağlanmaları durumlarının söz konusu olacağı ve bu aşiretlerin hane halklarıyla beraber Osmanlı tarafına geçmek isteyecekleri gündeme gelmiştir. Bundan dolayı da Meclis-i Vâlâ'da alınan karar doğrultusunda Osmanlı'nın askeri tedbir almasının yerinde olacağı, yani Osmanlı tarafına İran aşiretlerinin geçişinin yasaklanması görüşü ağırlık kazanmıştır.²⁶

Yukarıda çerçevesi çizilen hususa ilişkin alınan karar Bâyezîd Sancağı Kaymakamı Feyzullah Efendi'ye bildirilmiştir. Osmanlı'nın İran aşiretlerinin bu tarafa geçişini engelleyici kararı sonrasında, İran'ın aynı yönde karşılık vereceğinden bahisle de Osmanlı aşiretlerinin gerek yaylak ve gerekse kışlak amacıyla İran tarafına gitme mecburiyetinden kurtarılması bağlamında alınacak tedbirlerin yerine getirilmesi istenmiştir. Bu çerçevede bahsi geçen havalide yüz kadar muvazzaf süvari askerinin gönderilmesi de kararlaştırılmıştır. Ayrıca o dönemde Zilân Aşireti Müdürü olan Kasım Ağa'nın bu konuya ilişkin olarak memur tayin edilmesi ve onun bu vazifeyi yerine getirmesinden şüphe edilmeyeceği de ifade edilmiştir. Bunlara ilave olarak Bâyezîd havalisindeki Osmanlı aşiretlerinin İran tarafına geçmeye mecbur olmadıklarının anlaşıldığı, ancak Van ve Hakkâri taraflarında olup da İran tarafına geçmeye mecbur durumda bulunan aşiretlerin olup olmadığının tespitinin yapılmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Bu konuya ilişkin olarak da Hakkâri Valisi'nden kapsamlı bir rapor hazırlaması istenmiştir. Hakkâri Valisi'nden gelen bilgiler doğrultusunda kendi havalisinde de İran tarafına geçmeye muhtaç aşiretler bulunmadığı Van ve Hakkâri mintikalarının da Bâyezîd tarafına benzer özellikler taşıdığından bahisle, buradaki Osmanlı aşiretlerinin öte tarafa gitmemeleri halinde ciddi bir sorunla karşılaşmayacakları belirtilmiştir.²⁷

²³ BOA., *İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL)*, D. No: 225, G. No: 7665, Belge No: 1. Bu arşiv vesikasındaki tarih 7 Cemaziyülevvel 1267 / 10 Mart 1851'dir.

²⁴ BOA., *İ. MVL.*, D. No: 225, G. No: 7665, Belge No: 1.

²⁵ Bâyezîd, konumu itibarıyla, bir taraftan Van sancağı, diğer taraftan İran tasarrufunda bulunan Hoy hükümetine tabi Maku mahalli ile Rusya kontrolünde bulunan Revan'la çevrilidir. Bâyezîd, Erzurum Eyaletine tabidir. Bu havalinin belli başlı aşiretleri ise, Celâli Aşireti, Haydaranlı Aşireti, Sebîki Aşireti, Zilânlü Aşiretleridir. Bu aşiretlere ait de pek çok taife vardır. M. Hürşid Paşa, *a.ge.*, s. 259-263.

²⁶ BOA., *İ. MVL.*, D. No: 225, G. No: 7665, Belge No: 1.

²⁷ BOA., *İ. MVL.*, D. No: 225, G. No: 7665, Belge No: 3.

Meclis-i Vâlâ'da yapılan müzakereler sonrası ortaya çıkan sonuçtan anlaşılacağı üzere, Osmanlı-İran hudut tespiti çalışmaları ve tartışmaları bağlamında Osmanlı ve İran'ın birbirlerine karşı ileri sürdükleri tezler içerisinde aşiretlerin yeri ve sınır tespitindeki konumu, meselenin çok yönlü bir hal aldığına işaret etmiştir. Aşiretler meselesinin güvenlik, asayiş gibi yönleri bulunmakla birlikte, yukarıda belirttiğimiz Erzurum Antlaşması'nın sekizinci maddesi çerçevesinde bir aşiretin kendi iradesi ile bir tarafa bağlanması hususunun oluşturduğu esnek durum, aynı zamanda sınır tespitinde gerek nüfus ve gerekse aşiretlerin bağlı oldukları devlet açısından o devlete bir fayda getireceği öngörüsünü de doğurmuştur. Nitekim Osmanlı yönetiminin Bâyezîd, Van ve Hakkâri dolaylarındaki kendi aşiretlerinin İran tarafına gitmelerini engellemek için ön hazırlık yapıp yerel idarecilerden raporlar almıştır. Bu bağlamda İran tarafından Osmanlı topraklarına yaylak için gelecek olan aşiretlerin engellenmesi durumunda İran'daki mevcut yaylak mntıklarının yetersizliği göz önünde bulundurularak, İran'a bağlı olan aşiretlerin kendi haneleri ile Osmanlı tarafına geçme isteğinin söz konusu olacağı vurgusu yapılmıştır. Yine Osmanlı aşiretlerinin İran tarafına geçmelerinin önüne geçmek için Osmanlı'ya bağlı olan Zilân aşireti Reisi Kasım Ağa'nın memur tayin edilmesi durumu da önemli bir ayrıntıyı oluşturmuştur.

Bu konu çerçevesinde 23 Muharrem 1268 / 18 Kasım 1851 tarihli Meclis-i Vâlâ toplantısında Erzurum Valisi'nin gönderdiği rapor doğrultusunda Bâyezîd sınırına yakın Mahmûdî sahrasının durumuna ilişkin bilgiler son haliyle tekrar ele alınmıştır. Gerek buraya asker gönderilip güvenliğinin sağlanması hususu ve gerekse Zilânlı Kasım Ağa'nın görevlendirilmesi konuları üzerinde durulmuştur. Bu noktada Bâyezîd Kaymakamı'ndan gelen yazıya da değinilmiştir. Bâyezîd Kaymakamı Feyzullah Efendi, Erzurum Valisi'ne gönderdiği yazısında Mahmûdî havalisinin Hakkâri Eyaleti dâhilinde bulunmasına bağlı olarak buranın güvenliğinin sağlanmasında yetkinin Hakkâri Valiliğine verilmesinin uygun olacağını ifade etmiştir. Ancak mecliste yapılan müzakereler sonrasında buraların kontrolünün Erzurum Valisi marifetiyle yapılmasının daha uygun olacağına karar verilmiştir. Neticede bu konuya ilişkin olarak ortaya çıkan kanaat; "*vaki'a memalik-i Devlet-i Aliyye dâhilinde bulunan mahallere İran 'aşâirinin yaylakıye için gelüb gitmelerinin men'i hayırlı olduğundan... böyle bir tedabir-i cüzi ile bu sûretin icrâsı kâbil olduğu halde bi'l-suhûlet matlûb hâsıl olacağı*" ifadeleriyle teyit edilmiştir.²⁸

Osmanlı yönetimi, Mahmûdî havalisi başta olmak üzere bu mntıkların güvenliğinin sağlanması açısından öngörülen yüz kadar askerin istihdam edilmesinin yeterli olup olmayacağı meselesini de düşünmüştür. Hatta bu kadar askerin güvenliği sağlamaya kifayet etmeyeceği, İran aşiretlerinin zorla da olsa Osmanlı tarafına geçmeye yeltenebilecekleri ve Zilânlı Kasım Ağa'ya verilen görev dolayısıyla da onun aşiretine karşı İran aşiretlerinden bir saldırı olabileceği kuşkuğu dile getirilmiştir. Ancak olası tüm bu olumsuzluklara rağmen, devletin alacağı tedbirlerle bunları engelleyebileceğinin altı çizilmiştir.²⁹

Osmanlı Devleti, kendi aşiretlerinin İran tarafına gidişinin önüne geçilmesi ve İran aşiretlerinin bu tarafa gelmesinin yasaklanması hususunu bir başka cepheden de ele almak zorunda kalmıştır. Zira İran-Osmanlı hududu sadece Bâyezîd, Van ve Hakkâri ile sınırlı değildi. Bağdat taraflarının durumu ve buraya gelen İran aşiretleri de vardı. Özellikle Bağdat havalisi içerisinde bulunan İmadiye havalisinin arazi bakımından büyük oranda ziraata elverişli olması ve bu ziraat işleriyle de İran'dan gelen aşiretlerin ilgilenmesi söz konusuydu. Şayet buraya da İran aşiretlerinin gelmesi yasaklanırsa bu sefer de bu havalideki insanlar geçimlerini sağlamada sıkıntıya düşüp tümünden buraları terk etme ihtimalleri vardı. Kısacası İmadiye sahrasının ekonomik ve sosyal yapısı bu aşiret hareketleriyle alakalıydı. Osmanlı yönetimi meselinin bu cephesini de göz önünde bulundurarak Hakkâri ve Erzurum valilerinin tekrar etraflı bir araştırma yapmalarını istemiştir.³⁰

Sonuç itibarıyla yapılan müzakereler ve alınan görüşler bağlamında, İran aşiretlerinin bilhassa Bâyezîd'deki Mahmûdî sahrasına gelmelerinin yasaklanması hususu 2 Aralık 1851 tarihi itibarıyla

²⁸ BOA., İ. MVL., D. No: 225, G. No: 7665, Belge No: 5.

²⁹ BOA., İ. MVL., D. No: 225, G. No: 7665, Belge No: 5.

³⁰ BOA., İ. MVL., D. No: 225, G. No: 7665, Belge No: 5.

kararlaştırılmıştır. Bunun uygulamaya konulması için tarih olarak 1852 senesi bahar ayları belirlenmiştir.³¹ Ancak alınan kararı uygulamanın pek mümkün olmadığı, mevcut o bölgenin yapısı ve geleneksel aşiretlerin hareket durumlarıyla, Osmanlı-İran arasındaki sınır tespiti meselelerinin oluşturduğu gerginlik ortamı, sonraki süreçte de sıkıntıların devam edeceğini belli etmiştir.

Şikâk Ali Ağa Meselesinin Osmanlı-İran Arasındaki Gerginlik Sorunu

1851 senesi yaz aylarında yaşanmış olan Şikâk³² aşiretine ilişkin mesele, yukarıda belirttiğimiz ve Osmanlı yönetiminin tedbir amaçlı olarak uygulamak istediği iki taraf aşiretlerinin yaylak ve kışlak gidiş gelişlerinin engellenmesinin pek mümkün olmadığını gösteren önemli özellikler taşımaktadır.³³

Öncelikle XIX. Yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Şikâk aşireti hakkında Mehmed Hurşid Paşa'nın verdiği bilgilere bakacak olursak. Bu aşiretin bir kısmının Osmanlı'ya bağlı olarak Hakkâri ve Van çevresinde yaşadığı bir kısmının ise İran'da meskûn bulunduğu bilgisi vardır. Bu aşirete bağlı yedi taife vardır. Bunların isimleri; Avduyî, Henârciyî, Kardâr, Şerrâ, Bustâ, Kûzkî, Kavânâ olup o zamanki toplam hane sayıları bin iki yüz elli adettir. Şikâk aşiretinden İran'a tabi olan taifeler Baradost, Somay taraflarında bulunmaktadır. İran'daki Şikâk aşireti sakinleri İran Devleti'ne yıllık olarak 1500 tümen akçe vergi vermektedirler. Kendilerinin İran taraflarında buldukları mahallere İran Devleti asker sevk ettiği zaman, kendileri de istenilen kadar süvari asker vermek zorundadırlar. Bu taifelerin çoğunluğu *hayme-nişin* (göçebe) olup dilleri Kürtçe, mezhepleri ise Şâfi'î'dir.³⁴

Şikâk Aşiretinin büyük bir alana yayıldıkları göz önünde bulundurulduğunda, Osmanlı ve İran sınırı içerisinde geniş bir mıntıkada varlıklarını sürdürdükleri de anlaşılmaktadır. Hatta 1853 yılı itibariyle Osmanlı'nın tespitlerine göre iki bin beş yüz haneden oluşan bu aşiretin Musul, Revândız taraflarında kışlakları olduğu bilgisi de vardır.³⁵ Yine bu aşiret hakkında Sykes'in verdiği bilgilerde, altı bin aileden oluştuğu belirtilerek, Revan taraflarında buldukları ve göçebe oldukları ifade edilmektedir.³⁶ Açıkçası üç kaynaktan bu aşirete ait farklı hane sayıları verilmesi, bu aşiretin büyüklüğünün anlaşılmasının yanında farklı havalilerde bulduklarını da göstermektedir.

Bahsi geçen bu aşiretin bulunduğu yerlerin Van ve Hakkâri havalisi içerisinde özellikle Van'a bağlı olan Ebgây (Ebâga/ Abâga) tarafları olup³⁷ buraların çevresi Osmanlı-İran arasındaki sınır ihtilafları meselesi çerçevesinde tartışmalı yerlerden (*münâza'un-fih mahaller*) olması durumu, iki devlet arasındaki aşiret sorunlarının en çarpıcı örneklerinden birini oluşturmuştur. 1851 senesinde, Şikâk aşireti Ağası olan Ali Ağa'nın uygunsuz davranışları ve İran tarafına verdiği zarar-zıyan dolayısıyla üzerine İran tarafından asker sevk edilmiştir. Osmanlı yönetiminin aldığı istihbarat bilgilerine göre İran, iki tabur süvari asker tedarik ederek Şikâk Ali Ağa üzerine göndermiştir. Şikâk Ali Ağa taraftarı olan başıbozuk aşiret mensupları da üzerlerine gelen İran askerine uygun bir mahalde pusu kurarak yüz kadar İran süvarisinin üzerine karşı saldırıya geçmişlerdir. Bu çarpışma esnasında İran askerinden iki tanesi ölmüştür. Şikâk Ali Ağa da çatışma sırasında iki İran askerini yaralamıştır. Bu çarpışmalar devam ederken pusu kurulan yere yönelen diğer İran askerlerinin geldiğini gören Şikâk Ali Ağa zor durumda kalarak kaçmıştır.³⁸

³¹ BOA., *İ. MVL.*, D. No: 225, G. No: 7665, Belge No: 7.

³² Bu aşiretin ismine yönelik bazı okumalarda Şakâk/Şekâkî şekline de tesadüf edilmektedir. Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, s. 248.

³³ BOA., *A. MKT.UM.*, D. No: 62, G. No: 44.

³⁴ Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, s. 248.

³⁵ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798, B. No: I.

³⁶ Mark Sykes, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 38, Jul.-Dec., 1908, p. 461.

³⁷ Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, s. 232, 237.

³⁸ BOA., *A. MKT.UM.*, D. No: 62, G. No: 44.

Canını zor kurtaran Şikâk Ali Ağa kendi yanındaki yüz kadar adamı ile Coni³⁹ Kalesine sığınmıştır. Aynı zamanda Şikâk Ali Ağa, ailesinin başına bir şey gelmemesi için de onları Cari⁴⁰ taraflarına göndermiştir. Şikâk Ali Ağa'nın sığındığı kaleden çıkarılıp yakalanması amacıyla da İran askerinin Urmiye'den iki top istediği bilgisi alınmıştır. Bu haberlerden rahatsız olan Osmanlı yönetimi, Şikâk Ali Ağa'nın konum itibarıyla iki devlet arasında ihtilaflı olan mahaller mevkiinde olması dolayısıyla buraya İran'ın asker sevk etmeye hiçbir hakkı bulunmadığını belirtmiştir. Hatta Osmanlı Devleti, İran'ın bu tavrından duyduğu rahatsızlığı İran'ın bu hareketini *mazbût mizaçlarından* kaynaklandığına yorarak tepkisini ifade etmiştir. Ayrıca İran'ın böyle bir askeri hareket kapsamı içinde Osmanlı sınırlarını ihlal edici bir durumlarının olması halinde de Osmanlı'nın buna misliyle karşılık vereceği tehdidinde bulunulmuştur.⁴¹

Bu hadisenin mahiyeti icabı aşiretler konusunda dikkatimizi çeken yönlerini ele alacak olursak, şunları belirtmek mümkündür. Öncelikle bahsettiğimiz Şikâk Ali Ağa meselesinin tek başına münferit bir hadise olmadığı ve buna benzer meselelerin her zaman için yaşanan sıradan mevzulardan olduğunu söyleyebiliriz. Görüldüğü üzere bu aşiretin bütünüyle ne İran ne de Osmanlı sınırları içerisinde olmadığını görmekteyiz. Aşiretin göçebe bir özellik taşıması ve buldukları yerlerde -burası gerek Osmanlı toprağı olsun gerekse de İran toprağı olsun fark etmiyor- problem çıkarıp asayişsizlik olaylarına karışmasının, hatta Şikâk Ali Ağa meselesinde olduğu gibi silahlı çatışmaya girilmesi durumunun söz konusu olduğu da anlaşılmaktadır. Ayrıca aşiretlerin farklı mevkilerde kollarının bulunması yine kendisine yakın gördükleri aşiretlerle olan irtibatları, sığınma ve yer değiştirme gibi hareket alanlarını da genişleten bir durumdur. Bunun yanında iki devletin birbirleriyle olan münasebetlerindeki gerginliklerin farkında olan aşiretlerin, karşı tarafta çıkaracağı sorun sebebiyle diğer devletten destek göreceği veya sahiplenileceği öngörüsü de vardır.

Bu noktada akla şöyle bir soru da gelmektedir. Bu meselede Osmanlı neden İran'a karşı sert bir tepki göstermektedir? Bunun cevabı olarak da şunu söylemek mümkündür. İki devlet arasında var olan hudut tespiti çerçevesinde aşiretler bir nevi hayati önem taşıyan unsurlar haline gelmişti. Bir devlet stratejik bir mevkiin kendisine ait olduğunu iddia ederken ve bunu gözlemci İngiltere ile Rusya gibi devletlere de kabul ettirmek isterken elindeki en önemli dayanak, o havalide oturan aşiretlerin öteden beri kendisine bağlı olduğunu ispatlamaktı.⁴²

Bu tespitlerden sonra Şikâk Ali Ağa meselesinin devamına bakacak olursak. Osmanlı Devleti, İran askerinin bu mesele dolayısıyla Osmanlı sınırını ihlal etmesi halinde sert bir karşılık vereceğini belirtmekle birlikte, şayet İran askeri Osmanlı sınırına bir zarar vermezse o zaman ne olabileceği hususu gündeme gelmiştir. Ayrıca Şikâk Ali Ağa, Osmanlı tarafına geçmeyi başarırca bu sefer de İran tarafında kalan bu aşirete mensup kimselerin canları ve mallarının tehlikede olacağı gündeme getirilmiştir. Açıkçası çatışmanın olduğu yerin tartışmalı mahallerden bir yer olması dolayısıyla, meselenin ona göre belirlenip hareket edilmesinin önemine tekrar vurgu yapılmıştır. Şikâk Ali Ağa'nın Osmanlı tarafına ailesi ile birlikte geçmesi olasılığı durumunda da onları takip eden İran askerinin Osmanlı sınırını ihlal etmesinin söz konusu olabileceği ve buna mani olunması noktasında da Kotur havalisinde bulunan nizami asker komutanlarına durumun bildirilip ona göre hazırlıklı olmaları kararlaştırılmıştır.⁴³

Bu arada Osmanlı'ya gelen istihbaratta, Şikâk Ali Ağa'yı saklandığı kaleden çıkarıp teslim almak üzere İran tarafından görevlendirilmiş olan üç yüz kadar askerin Coni kalesini kuşattığı bilgisi gelmiştir. Yine İran askerinin tartışmalı yerler arasında bulunan Kotur taraflarında bulunduğu haberinden Osmanlı'nın duyduğu rahatsızlık açıkça ifade edilmiştir. Osmanlı

³⁹ Coni bir köy yerleşimi olup mevki olarak Urmi'ye bağlı olan Somay mahalli içerisinde bulunmaktadır. Mehmed Hürşid Paşa, *a.g.e.*, s. 249.

⁴⁰ Burası, Van Eyaleti dâhilinde bulunan Hakkâri'ye bağlı bir yerleşim yeridir. Van merkezine on iki saat mesafededir. Cari'de bir kale de bulunmaktadır. BOA., *H. H.*, D. No: 1314, G. No: 51255

⁴¹ BOA., *A. MKT.UM.*, D. No: 62, G. No: 44.

⁴² Bu konulara ilişkin bilgi için bkz. M. Rıza Nasırî, *a.g.t.*, s. 36-58.

⁴³ BOA., *A. MKT.UM.*, D. No: 62, G. No: 44.

yönetimine göre tartışmalı yerlerde bulunan aşiretlerin, faraza İran topraklarına gidip fesatlıkta bulunmaları veya oralara zarar vermeleri durumu olsa bile, bu konunun halli noktasında iki devletin yetkili birimlerinin görüşüp ortak hareket etmesi gerektiği vurgusu yapılmıştır. Zira o zamana kadar hudut üzerinde bu gibi olumsuzlukların yaşandığına dair pek çok hadise örneğinden yola çıkılarak, bir tarafın tek başına harekete geçip öte taraf sınırlarına zarar vermesinin asla kabul edilebilecek bir durum olmadığı altı çizilmiştir. Bu çerçevede Osmanlı yönetimi, İran'ın bir komutan emrine öyle askerler tahsis edip yanına başıbozuk adamlar verip, o mevkilerde Osmanlı Devleti'nin sanki hiç bir hakkı yokmuşçasına harp edip, kale zapt etmesinin kabul edilebilecek bir husus olmadığını vurgulamıştır. Böyle uygunsuz davranışların iki taraf antlaşmalarına aykırı olduğu da belirtilmiştir.⁴⁴

Osmanlı yönetimi, İran'ın bu rahatsız edici tavrının *sebeb-i hikmetini* öğrenmek, Şikâk Ali Ağa'nın iadesini temin etmek ve tartışmalı mahaller statüsünde olan yerlerde kesin hudut çizgisi belirleninceye kadar buralara müdahale olunmamasını sağlamak üzere harekete geçmiştir. Bu çerçevede de Hâcegân-ı Divan-ı Hümâyûndan Hamdi Efendi'nin yanına Zabîtan-ı Asker-i Nizâmîye'den bir yüz başı alarak İran askerinin bulunduğu yere gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca Çölemerik'te bulunan Osmanlı nizami askerinden de yarı tabur muntazam askerin Kotur tarafına gönderilmesi ihtiyaten uygun görülmüştür.⁴⁵

Tüm bu hazırlıklara ve girişimlere rağmen Şikâk Ali Ağa sorunu, Osmanlı'nın istediği şekliyle sonuçlanmamıştır. 1853 senesine gelindiğinde Şikâk Ali Ağa meselesi gündemdeki yerini korumaya devam etmiştir. Bu süreçte Şikâk Ali Ağa'nın İran tarafından ele geçirilip tevkif edilmesi söz konusu olmuştur. Gelişmelerden son derece rahatsız olan Osmanlı yönetimi, Şikâk Ali Ağa meselesi bağlamında aşiretlerin problemleri halinin oluşturduğu gerginlikten duyduğu sıkıntıyı ortaya koymuştur. Osmanlı Devleti, o sıralar Süleymaniye havalisindeki aşiretlerin yağmacılık hallerini ve bundan devlet olarak duyduğu huzursuzluğu da dile getirmiştir.⁴⁶

Şikâk Ali Ağa ile Herkî/Herki aşiretinin⁴⁷ Revândız taraflarında olmaları zannıyla ilgili, bu konuda tahkikat yapılmasının gerekliliğinden bahsedilmiştir. Görevlendirilen memur tarafından yapılan tahkikatın tam sonucu belli olmamakla birlikte, o havaliden alınan istihbarat bilgilerine göre, 1853 yılı itibarıyla Şikâk aşiretinin iki bin beş yüz haneden fazla bir sayıya sahip, muteber bir aşiret olduğu belirtilmiştir. Şikâk Ali Ağa'nın, aşiretin büyüklerinden kabul edildiği, bunların Osmanlı tebaasından olduğunun altı çizilmiştir. Şikâk aşiretinin bir kısmının kış mevsiminde Revândız Sancağında, diğer kısmının ise Musul Mutasarrıflığı dâhilindeki Akra kazasında sakin oldukları ifade edilmiştir. Şikâk aşireti, bahar vaktinde İran tarafında yaylaklarında bulunarak gelirlerini bu suretle temin ettikleri vurgulanmıştır.⁴⁸

Musul'un önceki idarecileri olan Mehmed ve Resul Paşalar zamanında Şikâk aşiretine Osmanlı'nın layıkıyla sahip çıkamadığı, bundan dolayı da bu aşirette İran tarafına meyilli bir durumun olduğu Osmanlı yönetiminin itiraf edilen bir husus olmuştur. Bu arada bu aşiret

⁴⁴ BOA., A. MKT.UM., D. No: 62, G. No: 44.

⁴⁵ BOA., A. MKT.UM., D. No: 62, G. No: 44.

⁴⁶ Bu konuya ilişkin orijinal metinde geçen ifadeler şu şekildedir: “ Süleymaniye ‘aşâîrinin bazı nehb-ü emvâl misüllü harekât-ı nâ-marziyyeye cesaretleri vuku’uyla...” BOA., İ. MVL., G. No: 11798, B. No: I. İrade Meclis-i Vâlâ, (İ. MVL), G. No: 11798, kayıtlı bu arşiv vesikası içerisinde konuyla alakalı pek çok belge bulunmaktadır. Ancak belgelerin bazılarının üzerinde herhangi bir numara bulunmamaktadır. Bununla birlikte bazılarında sonradan verildiği anlaşılan roma rakamlı numaralar vardır. Bu bakımdan bu arşiv vesikasına atıf yaparken belgenin tarihine, roma rakamına veya üst kısmında kimden-kime gittiğine dair bilgilerden hareket edilmiştir.

⁴⁷ Herkî aşiretini, Sykes, Herki olarak belirtmektedir ve onun verdiği bilgilere göre de Herki aşireti üç bin aileden oluşan büyük bir göçebe aşirettir. Bu aşiretin bir kısmı Erzurum çevresinde bulunurken diğer kısmı Van dolaylarındadır. Büyük bir bölümü ise Musul'dadır. M. Sykes, a.g. m., s. 458.

⁴⁸ Bu hususa ilişkin arşiv belgesindeki bilgiler şu şekildedir: “ mezbûr Şikâk aşireti denilen iki bin beş yüz haneden mütecâviz mu'teber bir aşiretin ve büyükleri merkûm Şikâk Ali Ağa evladın bunlar teba-ı Devlet i Aliyyeden buldukları halde mevsim-i şitâda bir fırkası Revândız Sancağı'nda ve diğer fırkası dahi Musul Mutasarrıflığına mülhâk Akra kazasında sâkin ve bahar vaktinde yaylaklarında arâm ve temekkün ile mal-ı mirîlerini edâ idegelmekte iken...” BOA., İ. MVL., G. No: 11798, B. No: I.

mensuplarının Osmanlı-İran sınırı boylarında tartışmalı yerlerde bulunmaları ve o sıralar Şikâk Ali Ağa'nın çıkardığı sorunlardan dolayı İran memurları tarafından tevkif edilerek Tahran'a götürülmesi söz konusu olmuştur. Sonrasında da Şikâk Ali Ağa tutuklanarak Tahran'da Faraşbaşı (?) isimli hapisaneye konulmuştur. Bu arada Aşiret liderliğinden de azledilen Şikâk Ali Ağa'nın yerine kendi akrabalarından olan Mirza Ağa tayin edilmiştir.⁴⁹

Bu meyanda bir yolunu bulan Şikâk Ali Ağa hapisten firar ederek, önce aşireti içerisine oradan da Musul'a bağlı aşiretlerden Şemzin/Şemzinan aşiretinin yanına gelerek burada bulunan Şeyh Taha Efendi tekkesine sığınmıştır. Akra kazasına bağlı olan Herekî aşiretinin yaylakları bu tekkeye civar olup, o sıralar aşiretin de yaylakta bulunması dolayısıyla Herekî aşiretinin reisi konumunda bulunan Hacı Beğ ile Şikâk Ali Ağa arasında görüşmeler olmuştur. Bu görüşmeler sonucunda Şikâk Ali Ağa, kendisinin İran tarafından affedilmesi hususunda, Hacı Beğ'den aracı olmasını istemiştir. Hacı Beğ, Rumiye Hâkimi'ne mevcut durumu ifade eden birkaç mühürlü mektup yazmıştır. Rumiye Hâkimi bu mektupları önce Tebriz'e göndermiş sonrasında da mektuplar Tahran'a iletilmiştir. Şikâk Ali Ağa, İran ile olan meselesinin daha da büyümesini istemediği için ailesini ve yakın akrabalarını yanına alarak Hakkâri dâhilinde bulunan Bestke köyüne gidip buraya yerleşmiştir. O sıralar Şikâk aşiretinin bir kısmının Osmanlı ile İran arasında ihtilafly yerlerden olan Gürtergür nahiyesi taraflarında sakin buldukları bilgisi verilmiştir. İran, gerek Şikâk Ali Ağa'nın kendisinden ve gerekse aşiretinden duyduğu rahatsızlık ile bunların çıkardıkları problemler dolayısıyla şikâyetini Osmanlı yönetimine iletmıştır. Osmanlı yönetimi meselenin tam bir netlik kazanmamış olmasından bahisle de mevzunun iyice tahkik edilmesini uygun bulmuştur.⁵⁰

Menkûr/Menkûrî Aşireti Meselesinin İki Devlet Arasındaki Gerginlik Konusu

Şikâk Ali Ağa meselesinin Osmanlı açısından doğurduğu rahatsız verici durum etkisini sürdürürken başka bir aşirete dair yeni bir mevzu ortaya çıkmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti tebaasından olup İran tarafında bulunan Menkûr Aşireti Reisi Babür Ağa'nın tekrar Osmanlı'ya celbi konusunda Osmanlı yönetiminin girişimleri olmuştur. Bu kapsamda da Osmanlı-İran hududunun belirlenmesinde Osmanlı tarafından görevlendirilmiş olan Derviş Paşa'ya ve Bağdat Valisi Namık Paşa'ya bu hususla ilgili yazılar yazılmıştır. Aynı zamanda bahsi geçen Menkûr⁵¹ aşiretinin Süleymaniye havalisi aşiretlerinden olması dolayısıyla da Süleymaniye Kaymakamı Münib Paşa'ya durum bildirilmiştir.⁵²

Babür Ağa meselesinin ortaya çıktığı tarihte kendisinin Soğukbulak'a (Savucbulak)⁵³ yakın olan, ancak o sıralar Osmanlı-İran sınır tespiti konusunda iki taraf içinde tartışmalı yerler mesabesinde olan (*münâza'un-fih mahaller*) bir mevkiye bulunması için karışık bir hal almasına sebebiyet vermiştir. O sıralar Soğukbulak Hâkimi olan Kerim Han'ın, Osmanlı'nın taleplerine karşılık Babür Ağa'yı teslim etmemesi söz konusu olmuştur. Hatta Kerim Han, Babür Ağa'nın İran tebaasından olduğunu iddia etmiştir.⁵⁴

Gelişmelerden rahatsız olan Osmanlı yönetimi, durumu İran'daki Osmanlı sefrine iletmıştır. Bu konuyla alakalı olarak İranlı yetkililer ile yapılan görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin üzerinde durduğu hususlar şunlar olmuştur. Babür Ağa'nın mensubu olduğu Menkûrî taifesi eskiden beri Süleymaniye'ye bağlı aşiretlerden biri olup, senelik bin kırat vergi vermektedir. Yine bu aşiretin Süleymaniye havalisi içerisinde Dikahköy havalisinde buldukları hususu, Süleymaniye Kaymakamı Münib Paşa tarafından bildirilmiştir. Osmanlı yönetimince İran'a yapılan bu izahlara rağmen Babür Ağa'nın Osmanlı'ya iadesi hususu bir türlü gerçekleşmemiştir. Hatta Soğukbulak'da

⁴⁹ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798, B. No: I.

⁵⁰ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798, B. No: I.

⁵¹ Arşiv belgesinde sürekli olarak Menkûr/Menkûrî aşireti ismi ile anılan bu aşiretin ismine M. Hurşid Paşa'nın Seyâhatnâmesi'nde rastlanılamamıştır. M. Hurşid Paşa, Süleymaniye aşiretlerine dair bilgi verirken buradaki aşiretlerden Mendümi taifesinden bahsetmektedir. M. Hurşid Paşa, *a.g.e.*, s. 183.

⁵² BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798. Belgenin tarihi 21 Camaziyelevvel 1269/ 2 Mart 1853.

⁵³ Bu yerin diğer bir ismi de Savucbulak'dır. Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, s. 184.

⁵⁴ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798.

konsolos vekili olarak görev yapmış olan Kasım Ağa'nın, Revândız Kaymakamı Ragıp Paşa ile birlikte bu konuya ilişkin İran yönetimi nezdindeki girişimlerinden de bir sonuç çıkmamıştır.⁵⁵

Durum Osmanlı açısından sıkıntılı bir hal alırken, İran yönetimi, Babür Ağa'yı Tahran'a çağırmıştır. Babür Ağa'nın Tahran'da bulunduğu süre içerisinde gerek İran Şah'ından ve gerekse İran üst yönetiminden bayağı bir iltifat görmesi söz konusu olmuştur. İran yönetimi, Babür Ağa'ya pek çok hediyeler ve hilatler vermesinin yanında, ayrıca kendisini belli bir miktar aylığa da bağlamıştır. Sonrasında da Babür Ağa'yı kendi bölgesine göndermiştir. Osmanlı yönetimi, İran'ın Babür Ağa mevzusunda böyle bir tavır takınmasından duyduğu memnuniyetsizliği, İran'ın öteden beri yönetim mizacında var olan olumsuz sabikasına bağlamıştır.⁵⁶

Babür Ağa meselesi özelinde Osmanlı yönetimi, İran ile yaşanan aşiretler sorununun değerlendirmesini şöyle yapmıştır. İran, o zamanki sınırlar meselesinin oluşturduğu hassas durumu göz önünde tutarak ve esasta Osmanlı'ya bağlı olan bazı aşiretleri aldatma suretiyle kendi yanına çekmek için çeşitli yollara başvurmuştur. İran, bu şekilde aşiretleri kendi yanına meylettirerek o sıralar iki devlet arasında çözülmemiş olan *tahdid-i hudud* (sınırların tespiti) meselesinde üstünlük kazanmaya çalışmıştır. Bilhassa bazı aşiretleri kendisindenmiş gibi göstermek için de "*enva-yı desais*" yoluna giden İran yönetiminin bu tavrının, komşuluk ilişkilerine yakışmadığı belirtilmiştir. Nitekim Osmanlı yönetimi bu konuyu İran'daki sefirine; "*İrānlunun bu vecihle iğfâl-ı 'aşâir hakkında desais-i hafiyyelerine meydan verilmeyeceği*" hususunu belirten bir yazı gönderip, bu konularda diplomatik açıdan daha dikkatli olunması gerektiği ve İran yönetimine gerekli uyarıların yapılması istenmiştir.⁵⁷

Babür Ağa meselesini yakından takip eden Osmanlı yönetimi, bu hususta o sıralar Tebriz'de bulunan Soğukbulak Konsolos Vekili Kasım Efendi'nin, Revândız Kaymakamı Ragıp Paşa'ya gönderdiği yazıda -24 Şevval 1269 / 31 Temmuz 1853 tarihi itibarıyla- Babür Ağa'nın Tahran'dan, Soğukbulak'a geldiği bilgisini vermiştir.⁵⁸

Bu arada Tahran'da bulunan Osmanlı Sefiri, daha Babür Ağa Tahran'da iken konağında bir davet vermiş ve bu davete Babür Ağa'yı da çağırmıştır. Ortamın rahatlığı münasebetiyle de yapılan konuşmalarda Babür Ağa, İran yönetiminin kendisine olan ilgisini bütün açıklığıyla anlatmıştır. Bu anlatımlara göre de İran Şah'ı, Babür Ağa'yı huzuruna kabul ettikten ve kendisine iltifatta bulunduktan sonra hediye olarak; tüfek, güzel bir zırh, zırh kolçağı, zırh külahı, yüz tümen para, üç yüz tümen mevâcib (maaş) ve bir güzel şal vermiştir. Babür Ağa, İran Sadrazamı ve Seraskerinin de kendisini kabul edip, çeşitli hediyeler verdiğini belirtmiştir. Bu hediyeler içerisinde; tüfek, şal, hilat, zırh, hatta altın kabzalı bir kılıç yer almakla birlikte, Babür Ağa'nın mensuplarından Mekrî ahalisinden olan dört kişiye de maaş tahsis edilmiştir. Yine kendisiyle beraber giden Seyyid Hidayetullah'a yüz altmış tümen mevâcib ve hediyeler verilmiş, bu zata Şah tarafından iltifat gösterilmiştir. Ayrıca Babür Ağa'nın oğluna da benzer şekilde İran yönetimi tarafından hediyeler verilmiş ve iltifat edilmiştir.⁵⁹

Babür Ağa meselesindeki İran'ın tutumundan oldukça rahatsız olan Osmanlı yönetimi, 1852 senesinde Süleymaniyeli Aziz Bey'in cesaret ettiği küstahlık hengâmında Osmanlı'ya açtığı zarar ziyan ortadayken, bu meselede de İran'ın uygun olmayan tavrını gündeme getirmiştir.⁶⁰ Açıkçası İran'ın Osmanlı içindeki aşiretler ve bunların reislerine yönelik kendi yanına çekme politikasının yansımaları sıkıntılı bir hal almaya başlamıştır.

⁵⁵ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798.

⁵⁶ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798.

⁵⁷ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798.

⁵⁸ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798. Dosyası içerisinde 28 Şevval 1269 / 4 Ağustos 1853 tarihli, Soğukbulak'da bulunan Tebriz Şehbender Vekili Kasım Efendi'nin, Revândız Kaymakamı Ragıp Paşa'ya olan varakası sureti olarak kayıtlıdır.

⁵⁹ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798.

⁶⁰ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798.

Babür Ağa meselenin gelişmelerine baktığımızda da, Osmanlı Devleti, Ekim 1853 tarihi itibarıyla bu mevzuyu yakından takip ederek, bahsi geçen Babür Ağa'nın Tahran'a götürülmesi ve burada başta İran Şah'ı olmak üzere İran üst yönetiminin ona karşı sergilediği taltif edici tavır analiz etmiştir.⁶¹ Bu analize göre, İran bu tip davranışlar sergileyerek belirli bir havalideki aşiretleri ve onların başındaki reisleri/ağaları kendi yanına çekmek istemiştir. Gelişmeleri Osmanlı hariciyesinin yakından takip ettiği ve duruma göre gerekli girişimlerde bulunmaya hazır olduğu da vurgulanmıştır. O sıralar Soğukbulak'da ikamet etmekte olan Tebriz Konsolos Vekili Kasım Efendi tarafından Köy-Sancak Müdürü Selim Ağa'ya gönderilen yazıdan da anlaşılacağı üzere İran içindeki durum yakından takip edilmiştir. Buna göre İran Şahı'nın Sultaniye⁶² yaylağından ayrılıp Tahran'a geldiği bilgisi verilmiştir. İran'ın o sıralar aşiretler konusunda bazı girişimlerinin olacağı haberi alınmakla birlikte, İran'ın bu durumu bir nevi devlet politikası haline getirdiğinin altı çizilmiştir.⁶³

Bu meyanda Süleymaniye'ye bağlı olan Köy-Sancak aşiretlerinden olan Sin/Sün Aşireti Ağası Hızır Ağa'nın bir iki kez İran üst yönetimi tarafından çağrılarak, kendisine senelik 200 tümenlik bir maaş tahsis edilmesi söz konusu olmuştur. Ayrıca Revândız Sancağı'na bağlı Balık nahiyesinden Mîr Azîz'in İran tarafına firar etmesiyle birlikte kendisine İran memurları tarafından büyük iltifatlar yapılarak, Tahran'a götürülmek istenmiştir. Bu bilgiler neticesinde Osmanlı yönetimi, İran'ın bu havalideki bazı aşiret liderlerini *celb ve iğfale* çalışmasından duyduğu memnuniyetsizliği açıkça belli etmiştir. İran'ın bu tavrının Osmanlı iç işlerine müdahale, sınır boylarında asayişin bozulması ve aşiretlere ait düzenin zedelenmesi anlamına geleceği belirtilmiştir.⁶⁴

Bahsi geçen Mîr Azîz'in Osmanlı tebaasından olduğu ve çıkardığı hadiselere bağlı olarak hakkında yürütülen takibat neticesinde, Sivas'a sürgün edilmesine karar verildiği, onun da bundan dolayı İran tarafına firar ettiği bilgisi verilmiştir. Hatta Mîr Azîz'in teslim olmasının sağlanması bağlamında tedbir ve teminat için oğlu Ahmed'in, gözaltında tutulması ve bu meyanda babasının teslimi söz konusu iken, birden Mîr Azîz'in bazı evhamlar ile firar edip Osmanlı-İran sınırlarında dolaşması ve İran'ın ona yönelik yakın tutumundan Osmanlı'nın rahatsızlığı dile getirilmiştir. Bu konuda harekete geçmesi için Tebriz Konsolosu Ali Rasim Efendi uyarılmıştır. Ali Rasim Efendi, Mîr Azîz'in teslimi hususunda İran memurları ile yaptığı görüşmelerden sonra, bahsi geçen kişinin teslim edileceğine dair bir haberi İstanbul'a iletmiştir. Ancak İran'ın bu sözünü de yerine getirmediği geçen zaman içinde anlaşılmıştır. Osmanlı yönetimi, İran'ın bu konulardaki desiselerini bildiğinden Mîr Azîz'in, Babür Ağa örneğinde olduğu gibi Tahran'a götürülüp burada taltiflerde bulunulup İran tarafına çekilmesinden endişe etmiştir. Bunu engelleme adına da Tahran'daki Osmanlı Sefiri Ahmed Vefik Efendi'nin bilgilendirilmesi uygun görülmüştür.⁶⁵

Bu gelişmeler bağlamında Süleymaniye tarafı aşiretlere yönelik Osmanlı yönetiminin ilginç ve dikkat çekici tespitleri olmuştur. Buna göre; bu havalideki aşiretlerinin uyanık Kürtler kabilinden olduğu ve bunların ekserinin her sene yaylak için İran'a gittikleri belirtildikten sonra, o sıralar Osmanlı ile İran arasında sınır tespiti meselesinin gündemde olması ve bu vesileyle iki devletin de aşiretleri alttan alma mecburiyetinde buldukları düşüncesinin aşiret yöneticilerindeki temel algı olduğu vurgulanmıştır.⁶⁶

⁶¹ BOA., İ. MVL., G. No: 11798, B. No: I. Belgenin tarihi, 19 Muharrem 1270 / 22 Ekim 1853'dür.

⁶² Sultaniye, İran'ın, kuzeyinde bulunan Zencan eyaletinde bir yerdir. Konumu itibarıyla bir nevi yaylak özelliği taşıması ve yaz aylarının daha serin olması dolayısıyla İran şahlarının yaz mevsimini geçirdikleri önemli bir mevkidir.

⁶³ BOA., İ. MVL., G. No: 11798, B. No: I.

⁶⁴ Bu hususa ilişkin arşiv belgesinde geçen ifadeler şu şekildedir: "İranlu tarafından bunlar ve emsâli bazı 'aşâir rüesâsinin celb ve iğfallerine çalışılması rivayâtı saye-i şevket-vâye-i hazret-i şâhânede der-dest olan asayiş ve zabuta-i 'aşâir ve mevki'yenin ihlalini istilzâm ideceği melhûzatdan..." BOA., İ. MVL., G. No: 11798, B. No: I.

⁶⁵ BOA., İ. MVL., G. No: 11798, B. No: I.

⁶⁶ Metnin orijinalinde durum şu ifadeler ile geçmektedir: "bu havâli 'aşâiri ekrâd-ı bî-dâr kâbilinden olub ekserisi bermu'tad ifâ-yı yaylakıye zımnında beher sene cânib-i İran'a gider takımından olmalarıyla..." Bu ifadelerdeki **bî-dâr** kelimesinin lûgatlardaki kelime anlamı iki tanedir. Bunlar; uyanık, gözü açık ve yersiz, yurtsuzdur. Belgedeki ifadelerin bütünü göz önünde tutulduğunda daha çok uyanık anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. BOA., İ. MVL., G. No: 11798, B. No: I.

Bu çerçevede Osmanlı yönetimi bu aşiretlere; “*muamele-i nermâne ile hoşça tutulub öte tarafa amele-i nikâha sevk ve râğbetlerine sebebiyet verilmemesi hakkında nazar-ı dikkat*” edilmesinin önemini belirtmiştir.⁶⁷ Osmanlı’nın ifade ettiği bu hususlara dikkatli bir şekilde baktığımızda, iki devlet arasında var olan hudut anlaşmazlıkları çerçevesinde aşiretlerin önemli birimler haline geldiği ve hangi tarafın hangi aşireti kendi yanına çekerse bu kapsamda üstünlük sağlayacağı belli olmuştur. Hal böyle iken, bazı aşiretlerin o sıralar Osmanlı için olumsuz tutumları olmuş ise de onların hoşça tutulması ve İran tarafına geçip, oranın tebaası olmasının engellenmesi hususu, devletin önemli bir politikası haline gelmiştir.

İşte bu hassas vaziyetin bilincinde olan aşiretlerin, tutumlarının yakından izlenmesi konusunda, Süleymaniye ve Revândız sancaklarıyla, Köy-Sancak kazası yöneticilerinin (Münib Paşa, Ragıb Paşa ve Salih Ağa) çok dikkatli olmaları istenmiştir. Özellikle İran’ın bu havalideki aşiretleri bir şekilde etkileyip kendi yanına çekme hadisesinin önüne geçilmesinin önemi vurgulanmıştır. Ancak mevzunun en hassas noktasını ise, bu aşiretlerin mutata olduğu üzere yaylak için İran’a gittikleri zaman İran’ın bunlara ne şekilde muamele ettiğinin anlaşılması oluşturmuştur. Ayrıca bu aşiretlerin İran tarafına yönelik uygunsuz hareketlerinin engellenmesinin öneminden de bahsedilmiştir. Zira yukarıda bahsi geçen yerlerin Osmanlı-İran sınır bölgesi üzerinde olması ve o sıralar devam eden hudut tespiti bağlamında ortaya çıkan nazik durum çerçevesinde meselenin hassasiyetine tekrar dikkat çekilmiştir.⁶⁸

Zilân Aşireti ve Bu Aşiretin Reisi Kasım Ağa İle İlgili İran’ın Şikâyeti

Erzurum’da ikamet eden İran Şehbenderi aşiretler konusuna ilişkin olarak İran’ın bazı şikâyetlerini dile getirmiştir. Bu çerçevede özellikle 1850 yılı başlarında Zilânlı Kasım Ağa konusunda İran’ın rahatsızlık duyduğu ifade edilmiştir. Hatta İran, Osmanlı Devleti aşiretlerinden olup bir süre önce İran tarafına firar etmek isteyen Hasenanlu taifesini kabul etmediğini ve sınırından içeriye girmesine izin vermediğini belirtmiştir. Buna bağlı olarak da Zilânlı aşireti meselesinde Osmanlı’nın aynı hassasiyeti göstermesini isteyen İran, Zilân aşiretinin kendi aşiretlerinden biri olduğunu da iddia etmiştir. Zilânlı Kasım Ağa’nın tevkif edilmesini de İran, kendi iç meselesi olarak görmüş, Osmanlı’nın buna müdahale etmemesini istemiştir. Osmanlı yönetimi ise, İran’ın kendi aşiretinden olduğunu iddia ettiği Zilânlı aşireti ve bu aşiretin reisi konumunda bulunan Kasım Ağa’nın İran tarafından tevkif edilmesinden duyduğu rahatsızlığı belirtilmiştir. Nitekim Zilânlı aşiretinin Osmanlı aşiretlerinden biri olduğu vurgusu yapılmıştır. İran elinde bulunan Kasım Ağa’nın iadesi hususunda Osmanlı’nın Azerbaycan’daki şehbenderine bilgi verildiği ve gereğinin yapılmasının beklendiği de ifade edilmiştir.⁶⁹

Yine bahsi geçen Hasenanlı taifesinin öteden beri Osmanlı Devleti’ne bağlı olan, Muş Sancağında sakin yerli aşiretlerden iken bir müddet önce aşiretin Ağası konumunda olan Rıdvan Ağa’nın bazı gerekçelerle İran tarafına firar ettiği belirtilmiştir. Onun bu firarı meselesi Anadolu Ordusu Müşiri vasıtasıyla Osmanlı yönetimine bildirilmesi üzerine, bu konunun halli için memurlar görevlendirilmiş ve yapılan girişimler sonrasında Rıdvan Ağa iade edilmiştir. Bu çerçevede Osmanlı yönetimi Zilân aşiretinin de bütünüyle Osmanlı tebaasından olduğu belli iken İran’ın bu meseleyi bile tartışmalı konular haline getirmesinin anlaşılabilir bir durum olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca bunlar İran’ın iddiaları doğrultusunda tartışmalı aşiretler kapsamı içerisinde olsalar bile, 1847 tarihli Erzurum Antlaşmasının sekizinci maddesi hükmü uyarınca, kendi rey ve iradeleri ile istedikleri tarafa geçme haklarının bulunduğu dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda gerek Rıdvan Ağa meselesinde ve gerekse Rıdvan Ağa ile beraber hanesiyle İran tarafına geçmiş olan Haydaranlı Mîr aşiretinden Haydar Ağa’nın İran tarafından tevkif ve taltif olunmasının kabul edilebilir bir durum olmadığı belirtilmiştir. Bu çerçevede bunların iadesi hususunda Osmanlı’nın girişimlerinin olacağı da söylenmiştir.⁷⁰

⁶⁷ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798, B. No: I.

⁶⁸ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798, B. No: I.

⁶⁹ BOA., *HR. MKT.UM.*, D. No: 29, G. No: 63. (5 Rebiulevvel 1266 / 19 Ocak 1850)

⁷⁰ BOA., *HR. MKT.UM.*, D. No: 29, G. No: 63.

Kelâlî Aşireti'nin Çıkardığı Sorunlar

Kelâlî Aşireti hakkında Mehmed Hurşid Paşa'nın verdiği bilgilere bakacak olursak; 1850'li yıllar itibariyle şunlar göze çarpmaktadır. Bu aşiret Şehrizar Eyaleti dâhilinde bulunan Süleymaniye Sancağına bağlı olan ve İlgavâre diye adlandırılan on iki aşiretten biridir. Kelâlî aşiretinin o zamanki hane sayısı beş yüzdür. Aşiret yıllık olarak on beş bin kuruş vergi vermektedir. Mezhebi Şafi'î'dir. Bahar aylarında İran topraklarından olan Savucbulak'a (Soğukbulak) giderler ve burada yaylarlar. Güz mevsiminde Süleymaniye taraflarına gelirler ve Kerkük'e kadarki geniş alan içerisindeki havalide kışlarlar. İran memleketlerine gittiklerinde vergi vermemekte ve ora ahalisine zulmetmede Câflarla ⁷¹ aynı karakterdedirler. Kelâlî aşireti dâhil olmak üzere Süleymaniye'deki diğer aşiretler yaz mevsiminde yaylak için İran tarafına geçmeğe ihtiyaçları var ise de, Osmanlı tarafında olan kışlaklarına ihtiyaçları daha fazladır. Zira yaz mevsiminde İran tarafına geçmek zorunda olmayıp, Osmanlı topraklarında kalarak hayvanlarını burada beslemeleri mümkündür. Hâlbuki kış mevsiminde İran tarafında kışlayacakları münasip yerlerin olmadığı da vaktadır.⁷²

Yukarıda kısaca ifade ettiğimiz bu temel özelliklere sahip olan Kelâlî Aşireti ile ilgili 1853 senesinde ortaya çıkan ve İran tarafından dile getirilen şikâyetler söz konusu olmuştur. Buna göre bu aşiret yaylak için 1853 senesi yaz mevsiminde İran'a gittiğinde bazı köylere zarar vererek, burada yaşayan ahalinin mal ve eşyalarını yağmalamışlardır. Bununla da yetinmeyip, İran tarafında bazı kimseleri öldürüp, rezilliklerini arttırmışlardır. Ayrıca Hakkâri havalisindeki bazı Kürtlerin de bazı yaramazlık hallerinin olduğu ve İran'ı muzdarip eden davranışlarının bulunduğu belirtilmiştir. Buna bağlı olarak Şikâk Ali Ağa'nın da Soğukbulak (Savucbulak) havalisinde bulunan bazı Kürtleri başına toplayıp İran'a rahatsızlık verdiği hususu İran tarafından Osmanlı'ya bildirilip şikâyet mevzusu olmuştur.⁷³

Osmanlı yönetimi, bu şikâyetleri dikkate alıp, İran ile Osmanlı arasındaki münasebetlere ilişkin diplomatik bazı ifadeler zikrettikten sonra, bahsi geçen aşiretlerin yaptıkları uygunsuz hareketlerin kabul edilebilir bir durum olmadığını belirtmiştir. Bu çerçevede devlet olarak lazım gelen tedbirlerin acilen alınacağı da ifade edilmiştir. Bilhassa İran tarafından yağmalanan eşyaların iadesinin sağlanacağı, iki taraf hudut ve ahalisinin her türlü baskı ve tecavüzdten uzak tutulmasına itina gösterileceğine vurgu yapılmıştır. Osmanlı yönetimi, bahsi geçen konular çerçevesinde üzerine düşen her türlü tedbiri alma noktasında sınır bölgesindeki idarecileri uyardığını da belirtmiştir. Özellikle bu havalî aşiretlerinin yaptığı bu tip olumsuz davranışların süreklilik göstermesinden muzdarip olduğu belli olan Osmanlı Devleti, bu aşiretlerin *akılsız bir takım ekrâd-ı bî-idrâkdan* oluştuğunu belirterek öfkesini göstermiştir. Bu aşiretlerin Osmanlı toprağında iken, İran tarafına saldırma ve yağma faaliyetlerinde bulunmalarının önüne geçilmesinin zaruret olduğu da ifade edilen hususlardan olmuştur. Ancak geleneksel bir vakıa olan ve bu havalideki aşiretlerin büyük çoğunluğunun göçebe hallerinin, yaylak ve kışlak gidiş gelişlerinin bir çeşit vazgeçilmez hal olduğunu da bilen Osmanlı yönetimi, buna bağlı olarak yüzyıllardır süregelen bu tip olumsuz hadiselerin öyle çok da kolay çözümlenemeyeceğini vurgulamıştır.⁷⁴

Nitekim Süleymaniye Aşiretlerinden olup, Osmanlı-İran sınır bölgesinde bulunan Kelâlî aşireti ile İsmâil Azîzî taifesinin 1853 senesinde İran'da yaylak için buldukları sırada İran'a ait aşiretlerin bazılarının mal ve eşyalarını yağmalayıp gasp etmeleri söz konusu olmuştur. Bu hususun gerek İran tarafından Osmanlı'ya bildirilmesi ve gerekse Osmanlı Devleti'nin yaptığı tahkikat sonucu ortaya çıkması Osmanlı açısından rahatsız edici bir durumu oluşturmuştur. Osmanlı

⁷¹ Bu havalinin en büyük aşiretlerinden biridir.

⁷² Mehmed Hurşid Paşa, *a.g.e.*, s. 183-184.

⁷³ Konuya ilişkin arşiv belgesinde geçen ifadeler şu şekildedir: “ Şehrizar Eyaleti dâhilinde bulunan ‘aşâirden Kelâlî aşiretinin yaylak münasebetiyle İran'a duhüllerinde bazı kurayı urarak bir takım emvâl ve eşya nehb-u gâret ve ilâf-ı nüfus ve sair güne fezâhata cesaret ve Hakkari kürdleri dahi pek çok yaramazlığa mübâderet eylediklerine ve Tahrân habishanesinden firar etmiş olan Şikâk Ali nam şahıs Savucbulak havalisinde bulunan kürdleri başına toplayub öte tarafı itale-i dest-i hasaret itmekde olduklarına dair..” BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798, B. No: II.

⁷⁴ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798, B. No: II.

yönetimi Süleymaniye Kaymakamı Münib Paşa'yı uyararak gerekli tedbirler almasını istemiştir. Ayrıca Münib Paşa tarafından bu konuya ilişkin araştırma ve inceleme yapmak üzere memurlar tayin edilmesi de kararlaştırılmıştır.⁷⁵

Bu çerçevede İran aşiretlerine ait olup yağmalanan mal ve eşyaların bahsi geçen Osmanlı aşiretlerinden geri alınması ve bunların İran memurlarına teslimi üzerinde durulmuştur. Ayrıca İran memurlarına teslim edilecek malların niteliği ve miktarına ilişkin yazılı bir senet alınması istenmiştir. Bu süreçte üzerine en çok görev düşen kişi de Süleymaniye Kaymakamı Münib Paşa olmuştur. Gasp edilen İran aşiretlerine ait mal ve eşyaların geri alınması, bunların İran memurlarına teslim edilip tesellüm belgesi tanzim edilmesi ve bu belgelerin bir suretini gerek Tahran'a gerekse de İstanbul'a gönderilmesi hususunda kendisi görevlendirilmiştir. Ayrıca mevzunun Osmanlı hariciyesi tarafından da takip edilmesinin gerekliliği üzerinde durularak; "*emvâl-i menhûbeden nesne kalmış ise tamamen ahz ve istirdâdıyla 'aşâîr-i merkûmenin kat'en tahatti ve ta'addiye yol verilmemesinin*" önemine dikkat çekilmiştir.⁷⁶

Ayrıca Şikâk Ali Ağa'nın nasıl bir kişi olduğuna dair Osmanlı yönetiminde bir bilgi bulunmadığı, bundan dolayı da onun hakkında mahallinde kapsamlı bir araştırma yapılması istenmiştir. Ayrıca Şikâk Ali Ağa'nın Osmanlı sınırları içerisinde bulunması halinde de yakalanması hususu Münib Paşa'ya havale edilmiştir. Yine Revândız Sancağı aşiretlerinden biri olan Herekî/Herkî aşiretinin önceden bazı olumsuz hallerinin bulunduğu ve bundan böyle, "*livâ-i mezkûr 'aşâîrinden o makule harekât-ı tecavüziye ictisâr idenler olduğu takdirde men' ve ref'leriyle*" bu tip hadiselerin önün geçilmesinin gerekliliği belirtilmiştir. Özellikle o sıralarda Şikâk Ali Ağa ile Herekî/Herkî aşireti ağası Hacı Ağa arasında var olan ittifak göz önünde bulundurulduğunda, Şikâk Ali Ağa'nın İran memurlarına tesliminin de söz konusu olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu çerçevede Revândız Kaymakamı Ragıb Paşa'nın gelişmeleri yakından takip edip, Osmanlı yönetimine bildirmesi istenmiştir.⁷⁷

Esasında Osmanlı yönetiminin o zamanki en önemli sıkıntılarından biri, merkezden uzak bölgelerde meydana gelen hadiselerin zamanında İstanbul'a bildirilmemesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu durumdan yakınan Osmanlı idaresi, ancak bir hadise vuku bulduktan sonra veya İran Devleti'nden bir şikâyet gelmesi üzerine mevzulardan haberdar olmasından duyduğu memnuniyetsizliği belli etmektedir. Bilhassa o sıralar Osmanlı-İran sınır meseleleri ve tartışma konuları göz önünde bulundurulduğunda, mahallindeki vakaların günü gününe tespiti, olup bitenlerin takibi ve en azından bir olumsuz hadise olmadan önce meselenin önüne geçilmesinin önemi de kendini belli etmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere pek çok soruna sebebiyet veren Şikâk Ali Ağa ile ilgili Osmanlı merkezi idaresinde hiçbir bilginin bulunmaması, devletin istihbarat akışındaki zaafiyetini, sınır bölgelerindeki durumlara ilişkin sıkıntılı halini ve buralardaki idarecilerin yetersizliğini belli eden hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı idaresinin Süleymaniye havalisindeki yerel idarecileri uyarması sonrasında buradan gelen bilgiler doğrultusunda, sadece Kelâlî Aşireti mevzusu ve İsmail Azizi taifesinin karıştığı olaylar dışında o an için başka bir hadisenin vuku bulmadığı ve diğer aşiretlerden İran tarafına yönelik bir saldırının bulunmadığı bilgisi gelmiştir. Özellikle Münib Paşa'nın olup bitenler bağlamında daha da dikkatli hareket ettiği, gönderdiği raporlardan anlaşılmıştır.⁷⁸

Zira Şehrizar Eyaleti dâhilinde bulunup da İran tarafına yönelik saldırıları olan aşiretlerin durumuna ilişkin 1854 senesine ait olmak üzere verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, öte taraf toprağına ve ahalisine yönelik olumsuz hareketlerin önüne geçilmesi için çaba sarf edildiği belirtilmiştir. Ancak Şehrizar Valisi'nin de açıkça ifade ettiği üzere, yaylak münasebetiyle İran tarafına geçen aşiretlerden bazılarının kötü adetleri üzere fırsat buldukları sırada uygunsuz

⁷⁵ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798, B. No: II.

⁷⁶ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798, B. No: II.

⁷⁷ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798, B. No: II.

⁷⁸ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798, B. No: II.

davranışta bulunmalarının söz konusu olduğu vurgulanmıştır. Özellikle yukarıda bahsi geçen Kelâlî Aşireti ve İsmail Azîzi taifelerinin karıştığı olaylara ilişkin İran ahalisinden gasp ve yağma edilen eşya ve malların geri iadesi hususunda Süleymaniye Kaymakamı Münib Paşa'nın görevlendirdiği memurlar vasıtasıyla bahsi geçen eşya ve mallar tek tek tespit edilerek İran memurlarına teslim edildiği, karşılığında yazılı teslim-tesellüm belgeleri alındığı belirtilmiştir. Şehrizar Valisi, Şikâk Ali Ağa meselesinde kendisi ve aşiretinin Osmanlı'ya bağlı olmasına rağmen çıkardığı hadiseler sonrasında ortaya çıkan vaziyetin yakından takip edildiği bilgisini vermiştir. Menkûr Aşireti Reisi Babür Ağa ve Köy-Sancak aşiretlerinden Sin/Sün aşireti Ağası Hızır Ağa'nın, İran tarafından celp olduğu ve bunlara İran'ın iltifatlarında bulunarak kendi yanına çekmeye çalıştığı konusuna da tekrar vurgu yapılmıştır.⁷⁹

Yine yukarıda da bahsi geçen Osmanlı'ya bağlı aşiretlerden birinin reisi iken uygunsuz hareketleri sebebiyle hakkında Sivas'a sürgün kararı çıkarılmış olan Mîr Azîz meselesinde de İran ile yapılan görüşmeler neticesinde iadesi hususunda bir kanaat uyanmışken, İran'ın meseleyi ağırdan aldığı anlaşılmıştır. Hatta Babür Ağa meselesinde olduğu gibi İran'ın, Mîr Azîz'i Tahran'a çağırarak onu da taltif ve hediyeler ile kendi yanına çekmeye çalıştığı belli olmuştur. Bu durumdan son derece rahatsız olan Osmanlı Devleti, “*bunların ve emsalinin cânîb-i İran'dan celb ve te'minlerine çalışılması hususunda İranlunun efkâr-ı muzırrası keyfiyatı beyân olunmuş olub*” diyerek İran yönetimini suçlamıştır.⁸⁰

Osmanlı yönetimi, bahsi geçen Kelâlî Aşireti ve İsmail Azîzi taifelerinin yaptıkları uygunsuz davranışlar sonrasında İran tarafından gasp edilen malların iadesi hususunda göstermiş olduğu gayret ve ciddiyet ortadayken, İran'ın Osmanlı aşiretlerine yönelik tam zıddı bir tutum içerisinde bulunmasının rahatsızlığını yaşamıştır. Osmanlı Devleti, sınır güvenliği noktasında ve iki taraf aşiretlerinin öte taraf toprağına, ahalisine zarar vermesinin önüne geçilmesinin önemine tekrar dikkat çekmiştir. Osmanlı açısından bu bölgedeki idarecilerin tembih edildiği ve asayişsizliğe izin verilmemesi hususunda bir irade ortaya konulduğu da beyan edilmiştir. İran'dan da Osmanlı'nın şikâyetçi olduğu konularda aynı hassasiyeti göstermesinin gerekliliği vurgulanmıştır.⁸¹

SONUÇ

Osmanlı ve İran devletleri tarih boyunca konumları, siyasi anlayışları, mezhebî farklılıkları ve hâkimiyet alanları bağlamında etki alanlarını genişletme gibi sebeplerle sürekli olarak çekişme içerisinde bulunmuşlardır. Bu çekişme mevzuları içerisinde de iki devletin sınır boylarında yaşayan göçebe bazı aşiretlerin çıkardığı sorunlar anlaşmazlık konularının önemli bir cephesini oluşturmuştur.

Bu aşiretler içerisinde Van, Bayezid, Hakkâri, Musul, Süleymaniye ve Şehrizar gibi bölgelerde meskûn olanlardan bazılarının göçebe bir özellik taşımaları, aşiretlere bağlı sıkıntıların ana unsurunu meydana getirmiştir. Bu sıkıntıların temelinde yatan husus ise, yaylak-kışlak münasebetiyle Osmanlı ve İran topraklarına yıl içerisinde gidip gelen bazı aşiretlerin hareketlilik haline bağlı olarak ortaya çıkan asayiş sorunları olmuştur. Nitekim bazı aşiretlerin yüzyıllardır süregelen bu geleneksel göçebelik hali onların varlıklarını sürdürmede ve ekonomik önceliklerinde kendilerince vazgeçilmez bir yapıyı oluşturmakla birlikte, buldukları devletin topraklarında yaşayan yerleşik ahaliye yönelik gasp, yağma, adam öldürme gibi saldırıları ciddi asayiş sorunlarına da sebebiyet vermiştir.

Tarih boyunca Osmanlı-İran sınırında yaşanan bu tip olumsuz hadiseler hem sınır güvenliğini tehdit etmiş hem de iki devletin bu meseleler dolayısıyla büyük gerginlikler yaşamaya zemin hazırlamıştır. Bilhassa XIX. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla 1821-1822 tarihinde yaşanan Osmanlı-İran savaşının sebepleri arasında, bazı aşiretlerin çıkardığı sorunlar varken, 1843-1847 yılları arasında

⁷⁹ Belgenin orijinal metninde bu husus; “*haklarında mu'âmelât-ı te'miniyye ve taltifiyye icra olunduğu*” şeklindedir. Bahsi geçen bu belge 19 Cemaziyelvel 1269 / 17 Şubat 1854 tarihidir. BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798, B. No: III.

⁸⁰ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798, B. No: III.

⁸¹ BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798, B. No: III.

cereyan eden Osmanlı-İran gerginliğinin sebeplerinden biri de aşiretler meselesi olmuştur. Bu çerçevede de 1847 tarihinde imzalanan Erzurum Antlaşması'nın sekizinci maddesinde kapsamlı olarak aşiretler meselesi ele alınmıştır. Bu maddeye göre; bazı aşiretlerin çıkardığı asayiş bozucu davranışların önüne geçme, hangi devlete bağlı olduğu belli olmayan aşiretlerin durumun belirleme -bunun için gerekirse kendi reylerine müracaat etme-, sınırların güvenliğini askeri tedbirlerle sağlama hususları yer almıştır.

Ancak 1847 sonrası yaşanan gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda, İngiltere ve Rusya'nın da gözlemci devletler olarak içinde yer aldığı sınır tespit komisyonu çalışmalarında Osmanlı ile İran taraflarının uzlaşmasının pek de kolay olmadığı anlaşılmıştır. Zira iki tarafın iddiaları doğrultusunda ihtilafli yerler meselesi kapsamında buralarda bulunan aşiretlerin durumu en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Bu meyanda 1850 sonrasında sınırlarda bazı aşiretlerin karıştığı yağma, gasp, adam öldürme gibi hadiselerin olması gerginliklerin devam edeceğinin işaretini vermiştir.

Bilhassa Osmanlı-İran sınır bölgesinde bulunan Zilânlı, Şikâk, Menkûrî ve Kelâlî gibi aşiretlerin 1850-1854 yılları arasında çıkardığı sorunlar, meselenin büyüklüğünü göstermiştir. Bu aşiretler ve başlarındaki aşiret liderlerinin karıştığı hadiseler, asayiş ve güvenlik açısından büyük sorunlar oluşturmaya devam etmiştir. Bir yandan da Osmanlı ve İran yönetimlerinin sınır tespiti bağlamında bazı aşiretleri kendi yanına çekme niyeti taşıyıp buna göre hareket etmesi, sorunların kısa sürede çözümlenmesinin imkânsızlığını göstermiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *H.H.*, Dosya No: 4, Gömlek No: 105.

BOA, *H.H.*, Dosya No: 1, Gömlek No: 8.

BOA, *H.H.*, Dosya No: 1314, Gömlek No: 51255.

BOA, *H.H.*, Dosya No: 1314, Gömlek No: 51256.

BOA, *H.H.*, Dosya No: 444, Gömlek No: 22247.

BOA, *A. DVN. MHM.*, D. No: 5, G. No: 35.

BOA., *HR. MKT.UM.*, D. No: 29, G. No: 63.

BOA., *A. MKT.UM.*, D. No: 62, G. No: 44.

BOA., *İ. MVL.*, D. No: 225, G. No: 7665, Belge No: 1-2-3-5-7.

BOA., *İ. MVL.*, G. No: 11798, B. No: I-II-III.

Tetkik Eserler

AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C. XII, Tertib-i Cedid, Dersa'adet, 1309.

AYKUN, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.

BALCI, Ramazan, *Osmanlı'nın Doğu Siyaseti*, Yitik Hazine Yay., İstanbul, 2010

BALA, Mirza, "Kaçar" maddesi, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, C, VI, Eskişehir 1997, s. 36-37.

Mehmed Hürşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, Çevrimyazı, Alâattin Eser, Simurg Yay., İstanbul, 1997.

NASİRÎ, Muhammed Rıza, *Nâsireddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)*. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1977

SARIKÇIOĞLU, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, TTK., Yay., Ankara, 2013.

SERTOĞLU, Mithat; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. V, TTK. Yay, Ankara 2011.

SYKES, Percy M., *A History of Persia*, Volume, II, London, 1915.

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 2015-25/2

_____, “The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 38, Jul.-Dec., 1908, p. 451-486.

ŞÂNÎZÂDE Mehmed Atâullah Efendi; *Tarih-i Şânizâde*, C. III, İstanbul 1290.

ULUERLER, Sıtkı, *XIX. Yüzyıl İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1747-1848)*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2009.

ABBASİLER DÖNEMİNDE İSLAM TIBBI VE TOPLUM SAĞLIĞI

Islamic Medicine and Public Health In The Abbasid Period

Taner YILDIRIM*

Ahmet ALTUNGÖK**

ÖZET

Abbasiler döneminde İslam medeniyeti, tıbbi anlamda büyük bir aydınlanma yaşamıştır. Bu aydınlanmanın temelinde antik dönem Yunan, Hind ve İran medeniyetine ait tıbbi birikimin İslam dünyasına kazandırılması yatmaktadır. Abbasî halifesi Mansur döneminde büyük bir çeviri faaliyeti başlamış ve bu faaliyetler sonucunda tıbbi anlamda büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Halife Mansur çevirisi yapılan her tercüme kitabın ağırlığına hekimlere altın ödenmesini emretmiştir. Bu dönemde antik İran medeniyetinden miras olarak alınan Süryanice ve Orta Farsça ile yazılmış olan tıbbi eserlerin çevirisi yapılmıştır. Bu çeviri faaliyetlerinde Irak toprakları üzerinde yaşayan Nastûrî hekimlerin büyük bir rolü vardır. Bu hekimlerin çoğu Cündişapûr tıp ekolüne bağlı olarak yetişmiş hekimlerdir. Aynı zamanda din adamı olan bu Nastûrî hekimler Sâsânîler döneminde İran dillerine ve Süryaniceye çevrilmiş olan antik Yunan, Roma ve İskenderiye tıbbına ait kitapları Arapçaya tercüme etmişlerdir. Bu tercüme faaliyetlerinin neticesinde tıp, eczacılık, veterinerlik ve toplum sağlığı anlamında büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Bunun sonucu olarak İslam dünyasına mal olmuş ve eserlerinin çoğu Avrupa dillerine çevrilmiş Müslüman hekimlerin birçoğu bu dönemde yetişmiştir. Abbasilerden itibaren İslam dünyasında tıbbın öncülüğü Süryanî hekimlerin elinden çıkarak Müslüman hekimlerin eline geçmeye başlamıştır.

Anahtar kelimeler: Abbasiler, Halife Mansur, Tıp, Eczacılık, Cündişapûr

ABSTRACT

Islamic civilization has experienced a great enlightenment in terms of medicine in the period of Abbasid. Transmission of medical accumulations of ancient Greek, Indian and Persian civilizations to the Islamic World had an important role in this enlightenment. In the period of Abbasid caliph Mansur translation activities started and as a result of this a great progress was achieved in the field of medicine. Caliph Mansur ordered to pay gold to physicians as much as books' weight they translated. In this period medical books, which taken as a heritage from Ancient Persian, written in Syriac or Middle Persian language were translated. In these translation activities Nestorian physicians living in Iraq had an important role. Most of these physicians had an education in the line with the Cundisapur medical school. These Nestorian physicians who were also clerics translated the books which had been translated from ancient Greek, Roman and Alexandrian medical books to Syriac and Persian languages during the Sasanid period into Arabic. As a result of these translation activities a major progress had been achieved in terms of medicine, pharmacy, and veterinary medicine. Also most of the Muslim physicians whose books translated into different European languages and had an important role in the Islamic World emerged in this period. The leadership of medicine in the Islamic World has passed to muslim physicians from Syriac physicians with the Abbasid period.

Key Words: Abbasid, Caliph Mansur, medicine, pharmacy, Cundisapur

GİRİŞ

İslam uygarlığının en çok gelişme gösterdiği, Müslüman bilim adamlarının en başarılı oldukları bilim dallarından birisi tıptır. Grek tıbbi ile İran, Mısır ve Hindlilerin tıbbî birikimlerinin İslam çatısı altında birleşmesi sonucu ortaya çıkan İslam tıbbının en önemli özelliği ise sentezci olmasıdır. Fetihler sayesinde daha geniş coğrafyalara ulaşma imkânına erişen Müslümanlar, farklı medeniyetleri ve kültürleri tanıma imkânına kavuştular. Nitekim İslam medeniyetinin altın çağını yaşadığı Abbasiler dönemine gelindiğinde, yoğun bir çeviri faaliyetine girilerek bilim alanında önemli bir atağa kalkıldı. Böylece Müslümanlar daha önce var olan bilgiyi en iyi şekilde anlayarak onun daha da geliştirilmesi için büyük bir çaba sarf ettiler. Abbasiler döneminde, İslam dünyasının

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü ELAZIĞ, tyildirim23@hotmail.com

** Yrd. Doç. Dr., Bilecik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü BİLECİK, ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

tıp biliminde hızlı bir ivme yakalamasında hiç şüphesiz İskenderiye ve Cündișâpûr bölgeleri büyük bir önemi haizdir. Zira İslamın ilk ortaya çıktığı dönemlerde Grek tıbbı, Helenistik bilimlerin en büyük merkezi olan İskenderiye’de uygulanmaya devam ediyordu ki Müslümanların buradan etkilenmiş olma ihtimalleri yüksektir. Ayrıca Yunanlı, Yahudi, Hıristiyan, Süryanî, Hindü ve İranlı doktorların ortaklaşa çalışmaları sonucunda¹ birinci derecede önemli bir tıp merkezi hâline gelen Cündișapur², İslami tıp ile İslam öncesi tıp arasında bir köprü vazifesi görmesi bakımından oldukça önemlidir. Özellikle Abbasiler döneminde hekim olarak ün yapan Nesturi Hıristiyan ailesi Buhtîșû’lar bu döneme adeta damgasını vurmuşlardır. Buhtîșû ailesinden yetişen ilk hekimler, I. Hüsrev’in zamanında kurulan Cündișâpûr tıp okulunda öğrenim görmüş ve oradaki hastanede yaptıkları başarılı çalışmalarıyla adlarını duyurmuşlardır. Hicri 148-149/765-766 yılında Bağdat’ın hilâfet merkezi³ oluşundan sonra 250 yıl süreyle Abbâsî sarayına hekim veren bu aileden yetişmiş tabipler, gerek yaptıkları tercümelemlerle gerekse telifleriyle İslâm tıbbının gelişmesine büyük katkı sağladılar. Miladi VIII. asrın ortalarından XII. yüzyıla kadar telif devrini yaşayan İslami bilimler ve bilim adamları, özellikle matematik, kimya, tıp alanlarına özgün katkılarda bulundular⁴. Müslüman hekimler, Yunan birikimini yeterli bulmayıp yaptıkları araştırmalar esnasında edinmiş oldukları kişisel gözlem ve deneyimlerini de bu birikimle kaynaştırıp tıp biliminin gelişmesine önemli bir ivme kazandırdılar. Bu hekimler arasında tıp alanında önemli eserler veren Ali b. Rabben et-Taberî, Ebû Bekir er-Râzî ve İbn-i Sînâ gibi doktorların yanı sıra Buhtîșû’lar, Yuhanna b. Mâseveyh, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, Sinan b. Sabit ve oğlu İbrahim b. Sinan ve İbrahim b. İsa, Abbâsî dönemine damgasını vuran başlıca tabiplerden idiler⁵.

Abbâsî hilafetinde Hicri II./VIII. yüzyılın ortalarında başlayan geniş tercüme faaliyetleri, tıp ilmi yanında baytarlığın gelişmesine de önemli katkı sağladı. Aristo’ya mal edilen (apokrif) eserlerden biri olan ve Arapça bir nüshası ile Türkçe birçok nüshası mevcut olan Baytarnâme, Huneyn b. İshak’ın (194-260/809-873)⁶ Yunancadan Arapça’ya çevirdiği Manisalı Theomnestos’un “*Kitâbü’l-Baytarası*” ile Sabit b. Kurra’nın (219-288/834-901)⁷ bir mukaddime ilâve ederek Farsçadan Arapçaya tercüme ettiği Tyanalı Apollonios’a izafe edilen “*Kitâbü’l-Baytara*” adlı kitap, ilk tercüme edilen eserlerdendir. Abbâsî halifesi Mu’tasım-Billâh (218-

¹ Corci Zeydan, *Tarihu’t-Temeddüni’l İslâmî*, c. III, Beyrut, 1967, s. 157; A. Süheyl Ünver, “Tıb”, *İA*, c. XII, İstanbul, 1979, s. 230.

² İran’ın güneyinde Şahabad bölgesinde bulunan Huzistan’da Sâsânî hükümdarı I. Şâpûr tarafından te’sis edilmiş bir şehirdir. Genta Şaporta ya da Güzel Şehir diye adlandırıldığı tarih öncesi dönemlere kadar uzanan kadim bir tarihe sahiptir. Cündișâpûr, İslam dünyasının bir süre için bilim ve kültür merkezi olmuştur. Bu dönemin önde gelen mütercimleri: Huneyn b. İshak (Ortaçağ batı dünyasının tanıdığı ismiyle Johannitus Onan), El Kindî ve Buhtîșû aileleridir. Geniş bilgi için bkz; CL. Huart, “Cündișâpûr”, *İA*, Eskişehir, 1997, c. III, s. 239; M. Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yütek Şehri Cündișâpûr*, Araştırma Yayınları, Ankara 2003; J. Ruska, “Hunayn b. İshâk”, *İA*, c. V, Eskişehir, 1997, s. 590; Şahin Aksoy, *Tıp Tarihi Ders Notları*, Urfa, 2010, s. 49.

³ Bkz; Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu’t-Taberî”Târihu’l Ümem ve’l Mülûk*” (thk. Muhammed Ebû’l Fazl İbrahim-Muhammed Ali Baydoun), c. IX, Kahire, 1970, s. 241; Ebu Hanife Ahmet b. Davud ed-Dineverî, (282/895), *Ahbâru’t Tivâl*, Kahire, 1960, s. 350; Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu’l-Bıldân*, (trc. Mustafa Fayda), Ankara, 2002, s. 422; Zekeriyya b. Muhammed Kazvîni; *Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*, Beyrut, 1969, s. 313; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989, s. 449-450; Mustafa Cezar, *Türkler’de Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977, s. 88; Karl Brockelman; *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay) Ankara, 2002, s. 87.

⁴ Hasan Doğruyol, “Buhtîșû”, *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992, s. 378; C. Brockelmann “Bahtîșû”, *İA*, c. II, İstanbul, 1979, s. 239-240; Ahmet Çelebi, “Tarihu’l-İslâmî ve’l-Hadârati’l-İslâmiyye”, *D.G.B.İ.T.*, c. I-III, İstanbul, 1992, s. 455-457. Ayrıca bkz; İbn Ebi Usaybi’a, *Uyünü’l-enbâ fî Tabakâtu’l-Attibâ’*, c. I, Yrz, Trz., s. 178; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, c. III, İstanbul, 1988, s. 181; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1989, c. II, s. 556; Arslan Terzioğlu, “Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetin Avrupa’ya Tesirleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002, s. 730; A. Süheyl Ünver, “Tıb”, *İA*, c. XII, s. 231.

⁵ Bu doktorlardan özellikle Huneyn b. İshak ve Sâbit b. Kurra’nın Abbasiler zamanındaki mütercimler arasında da müstesna bir yerleri vardır. Bkz; Ahmet Çelebi, “Tarihu’l-İslâmî ve’l-Hadârati’l-İslâmiyye”, *D.G.B.İ.T.*, c. III, s. 463; A. Süheyl Ünver, “Tıb”, *İA*, c. XII, s. 231.

⁶ J. Ruska, “Hunayn b. İshâk”, *İA*, c. V, İstanbul, 1987, s. 590.

⁷ Hicri III./ IX. asırda İslam’da ilmi ilerletmiş olan âlimlerin en mümtaz simalarından biri olan Sâbit b. Kurra, 219/834 yıllarında sâbilîğin merkezi olan Harran’da dünyaya geldi. Bkz; J. Ruska, “Sabit b. Kurra”, *İA*, c. X, Eskişehir, 1997, s. 15.

227/833-842) ve daha sonraki halifelerin emiri olan ve bir ara Enbâr⁸ kumandanlığı da yapan (251/865) Nâsirüddin Muhammed b. Ya'kub b. İshak b. Ahî Hizam el-Huttelî'nin eserlerini, İslâm âleminde bu konuda yazılanların en eskisi saymak gerekir. Halife Mu'tazîd-Billâh (279-289/892-902) döneminde de hizmet ettiğine dair rivayetlere bakılırsa Hicri 279/892 tarihinde henüz hayatta olduğu anlaşılan İbn Ahî Hizâm'ın, baytarlık ve binicilikle ilgili eserleri günümüze kadar gelmiştir. Farklı nüshalarda değişik isimlerle zikredilen “*Kitâbü'l-Hayî ve fûrûsiyye ve'l-baytara*” adındaki eser; binicilik, cihad, silâhların en iyi şekilde nasıl kullanılacağı, atların çeşitleri, vasıfları ve üretilmeleriyle, gıdaları, hastalık ve tedavileri, nallama usulleri, uyumlu ve kusurlu yönleri yanında katır ve merkep hakkında da önemli bilgiler verir; ayrıca bazı Arap şairlerinin şiirlerinden de ictibaslar yapmaktadır⁹.

Tercüme ve telif eser arasında ayırıcı bir hat, her zaman açık ve seçik olarak çizilememektedir. Mütercimlerin çoğu aynı zamanda müellif durumundaydı. Örneğin Yuhannâ b. Mâseveyh (243/857) ve Huneyn b. İshak'ın (193-260/809-873) durumları böyledir. Hıristiyan bir doktor olan Yuhannâ b. Mâseveyh, ileride de bahsedeceğimiz üzere Abbasî döneminin meşhur tabibi Cebrail b. Buhtîşû'nun öğrencisi idi. Özellikle anatomi (teşrih) dalında yaptığı araştırmalarıyla bilinen İbn Mâseveyh, bu alanda araştırma yapabilmek için kendisine gerekli olan insan cesedinâ bulamaması üzerine, halife Mu'tasım'a Sudan'dan (Nubia) hediye olarak gönderilen (221/836) bir maymundan gözün anatomik yapısını anlamak için yararlandı. Yaptığı araştırmaları kitap hâline getiren İbn Mâseveyh; “Oftalmoloji (göz hastalıkları ilmi)” adlı eserini kaleme aldı¹⁰. Bu hekimin öğrencisi olan Huneyn b. İshak'ın “*el-Aşr Makâlât Fi'l Ayn* (göz hakkında on makale)” adlı eseri, göz ilmi hakkında İbn Mâseveyh'in eseri ile birlikte en eski kaynaklardan sayılmaktadır¹¹. Bu tabipler, Müslüman ve Arap olmadıkları halde eserlerini Arapça kaleme almışlardır. Çünkü bu dönemde dünya üzerinde ve özellikle de o bölgede hâkim olan üstün kültür, İslâm kültürüydü. Herkes soyu ve inancı her ne olursa olsun bu üstün kültürün etkisi altında kalmaktaydı. Öyle ki Abbasî halifeleri, gayrimüslim bilginleri himaye ederek onlara saray kapılarını ardına kadar açıyorlardı. Nitekim Ebu Cafer el-Mansur, Me'mun ve Hârûnürreşîd dönemlerine bakıldığında Abbasî sarayındaki başhekimlerin hepsi Hıristiyanlardan oluşmaktaydı.

Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın yaratma sanatının en müthiş eserlerinden biri olarak zikredilen¹² insan vücudu, kabiliyetleri ve fonksiyonları ile bir hayret ve hayranlık kaynağıdır. Hz. Peygamber (s.a.v) insanoğluna lütfedilen bu harikulade emanetin sağlığını koruyabilmek adına; “*Ey Allah'ın kulları! Hastalıklarınızda tıbbî yoldan tedaviye başvurunuz. Allah, tedavisini halk etmediği hiçbir hastalık yaratmamıştır. Bunun bir istisnası vardır ki, o da ihtiyarlıktır... Her hastalığın bir ilacı vardır. O ilaç, o hastalığa tatbik edilirse, Allah'ın izni ile iyi olur*” diye buyurmaktadır. Şüphesiz bu emirler, tıp ilminin geliştirilmesi için gerekli motivasyonu sağlamada oldukça etkili oldular. Sihir ve eski alışkanlıkların Kur'ân ve hadis'te kınanması Müslümanları bu tür çabalardan uzaklaştırıp, onları gerçek tıbbı ve toplum sağlığı çalışmalarına yöneltti. Her hastalığın bir devası bulunduğu duyulan inanç Müslümanları bir ilaç bulabilmek için minerallerin, bitkilerin ve hayvanların dünyasını araştırmaya sevk etti ve ileri düzeyde bir eczacılık ilmini meydana getirmelerine imkân sağladı. Bu, İslam'ın tam ve tecrübî bir vücut ilmine destek olduğuna,

⁸ Bugünkü Bağdat'a 70 km. mesafede bulunan Enbâr, Bağdat'ın batısında, Fırat nehrinin ise sol sahilinde yer alan bir şehirdi. Yakınından Fırat'ı Dicle'ye bağlayan iki büyük kanalın geçmesi sebebiyle büyük bir ehemmiyeti olan Enbâr şehri, Farslılar tarafından Feyrûzsâbûr olarak adlandırılmaktaydı. Sâsânî imparatorluğunun mühim bir erzak ve silah deposu olan Enbâr, ilk defa Sâsânî hükümdarı Sâbûr b. Hürmüz Zü'l Ektaf tarafından onarım gördü. Daha sonra Abbasî halifelerinin ilki olan Ebu'l Abbas es-Seffâh bu şehirdeki binları yeniledi, yeni kasırlar yaptı ve çiçek hastalığından öldüğü söylenen halife o güne kadar da burada ikamet etti. Bkz; Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût el-Hamevî (626/1229), *el-Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, Beyrut, 2008, s. 305-306; Belâzürî, *Fütüh*, s. 351, 352, 411; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c. II, s. 362, c. V, s. 373-374.

⁹ Kasım Kırbıyık, “Baytarlık”, *DİA*, c. V, İstanbul, 1992, s. 278-279.

¹⁰ Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. III, s. 181; Philip Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 556.

¹¹ Philip Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 556; Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, c. III, İstanbul, 1987, s. 396-407; A. Süheyl Ünver, “Tıb”, *İA*, c. XII, s. 231.

¹² Muhammed Fûad Abdülbâki, *Konularına Göre Kur'ân-ı Kerim* (çev. Bekir Karlığa), İstanbul, 2008; Hayrat Neşriyat, *Kur'ân-ı Kerim ve Muhtasar Kelime Meâli*, İstanbul, 2010. Kur'ân-ı Kerim ayeti için bkz; *Mü'minün*, 12-14.

gelişmesini teşvik ettiğine ve ilmi olmayan daha önceki bütün uygulamaları mahkûm ettiğine bir örnektir. İslam'ın önemle tavsiye ettiği ilmi bilgiye ulaşma çabaları tıp alanında kısmen de tıp bilgisi ve mesleğinin geçmişte görmüş olduğu itibar sayesinde çok çekici bir alan oluşturdu. Rûha (Urfa), el-Hire¹³, Cundişâpûr ve Harrân gibi bazı merkezlerde birçoğu kilisenin zulmünden kaçarak İran ve Bizans arasındaki tampon devletlere sığınan Hıristiyan ve Sabîî hekimler geçerli bir tıp bilgi birikimi ortaya çıkardılar. Müslümanlar ise bu hekimlere çalışma imkânı sağlayarak onların bilgilerinden yararlanabilmek için dizlerinin dibine oturdular ve kitapları ile kayıtlarını Arapçaya çevirmeleri için yeri geldiğinde onlara yüksek meblağlarda para ödediler¹⁴.

I. Abbasî Dönemi Tıbbı'nın Özellikleri

Helen uygarlığının başarılarına saygı ve hayranlık duyarak, dinî taassuba düşmeyen Müslüman bilim adamları, referans sisteminin öncülüğünü yaptılar. Öyle ki Yunan bilim adamlarından bahsederken dahi Büyük Hipokrat ve Üstad Galen gibi ifadeler kullanılıyordu¹⁵. Bu bilinçle yola çıkan Müslüman hekimler, tıbbî teori ve pratik olmak üzere iki bölüme ayırdılar. Birinci bölüm (teori) içinde bilgi, beş disiplin altında incelenir ve daha sonra fizyoloji adı altında insan vücudu her biri özel bir disiplinin konusu olan yedi parça halinde ele alınır. Pratik bölümü ise; tedavi (hastalıkların tedavi ilmi) ve hijyen (koruyucu hekimlik) adı altında tekrar ikiye ayrılıyordu. Bunlardan birincisi (tedavi); cerrahlık, ilaçla tedavi ve perhiz tedavisi, dağlama, terletme, kusturma, kan alma, masaj, fizikî egzersiz, pansuman, müşhil kullanmak vb. gibi usûllerle sistematik tedavi bölümlerinden oluşurdu. Müslümanlar sonraki yüzyılda ise bunlara dışçılığı, gebelik ve doğum ilmini ve jinekolojiyi, oftalmolojiyi, pediatriyi ve psikiyatriyi eklediler¹⁶.

Hastalıktan korunma yolları (koruyucu hekimlik) bölümünde ise; boşaltım ve idrar tutma, zihni faaliyet ve durgunluk, vücut hareketi ve durgunluğu, uyku ve uyanıklık, çok fazla ve çok az yiyecek-içecek, çok fazla yahut çok az hava gibi altı çift zıtlık arasında denge ve uyum gerektiren bir durum olarak algılanmıştır. Müslümanlar, tedavi ilminden daha önemli olduğuna inanarak tıbbî araştırmalarının büyük bir kısmını koruyucu hekimliğe ayırdılar¹⁷. Koruyucu hekimliğin temeli ise temizliğe dayanıyordu. Zira temizlenmek hem din¹⁸ hem de sağlık açısından önemliydi. Belli vakitlerde temizlenme şartı Müslümanların düzenli bir şekilde yıkanmalarını gerektiriyordu. Alkollü içki kullanmamak, oruç, az yemek, az uyumak gibi dinin pratikleri aynı zamanda sağlığın birer unsuruydu. Bu anlamda hamamların da önemi büyüktü ve buralarda ovma (masaj) yöntemi, tedavi amacıyla uygulanıyordu¹⁹.

Çin ve Mısır medeniyetlerinin aksine hekimin, kadın erkek ayrımı yapmaksızın hastasını muayene ettiği Abbasîler dönemi İslam tıbbında, Müslüman doktorlar İslam'ın evren hakkındaki görüşüne uyan Yunan tıbbının nazariyelerinden yararlanmışlardır. Vücudun unsurları olan; kan, balgam, sarı safra ve kara safra, doğanın dört unsuru olan: hava, ateş, su ve toprağın bedendeki

¹³ Irak'ın İslam öncesi dönemdeki en meşhur şehirlerinden olan el-Hire, mevki olarak Fırat nehrinin üzerinde ve Bağdat'ın batısında on fersah uzaklıkta kuruluydu. Arap tarihçilerinin Lahmî kralı Nu'mân'a nisbetle Hîretü'n-Nu'mân ve Nişapur yakınlarındaki Hîre'den ayırmak için Hîretü'l Kûfe adını verdikleri Hîre'den Süryanî kaynaklarında "Arap şehri" olarak söz edilmektedir. Hîreliler'e Hîrî veya Hârî denilmiştir. Şehir ilk defa 240 yılı civarında Sâsânîlerin verdiği kral unvanıyla burada bir devlet kuran Lahmîlerin III-VII. yüzyıllar arasında baş şehri ve büyük bir ticaret merkezi olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Hicrî 12./634 yılda Hz. Ebu Bekr zamanında Halid b. Velid tarafından fethedilen bu şehir, ilk defa Sâsânî kralı Sâbur b. Hüzmüz Zü'l-Ektâf sonra da Abbasî halifelerinden Ebu'l Abbas es-Seffâh tarafından onarılarak başşehir yapılmıştır. Bkz; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 305 vd; Hüseyin Ali ed-Dakûkî, "Hire", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 122; Abdulhalik Bakır, "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hire", *F. Ü. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. VI, s. 2, Elazığ, 2010, s. 118.

¹⁴ İsmâil Râci Fârûkî-Luis Lâmia Fârûkî, *İslam Kültür Atlası*, (çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu), İstanbul, 1999, s. 354-355; A. Süheyl Ünver, "Tıb", *İA*, c. XII, s. 230-231; Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, (trc. Nezih Tuncel), İstanbul, 1983, s. 178-179; Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, İstanbul, 2005, s.188.

¹⁵ Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, (çev. Esra Ermert), İstanbul, 2011, s.169.

¹⁶ Fârûkî, *a.g.e.*, s. 356.

¹⁷ Fârûkî, *a.g.e.*, s. 356-357.

¹⁸ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz; Ömer Nasuhi Bilmen; *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul, trs, s. 47 vd.

¹⁹ Aksoy, *a.g.e.*, s. 51.

karşılıkları olarak kabul edilmiştir. Vücudun dört unsurunun karışımı kişinin tabiatını (mizacını) oluşturmaktadır ve bunların arasındaki bir dengesizlik hastalıkla sonuçlanacaktır. Müslüman hekimler bazı dış unsurların da (hava ve çevre şartları, beslenme alışkanlıkları, duygusal baskı gibi) sağlığın korunmasında önemli yeri olduğuna inanmışlardır. Bu yüzden hastalıkların tedavisinde, bozulan dengenin düzeltilmesi amaçlanıyordu. İslam tıbbında her yiyecek ve ilaç, niteliklerine ve potansiyellerine göre sınıflandırılıyordu (sıcak-soğuk gibi). Bu nedenle çok sinirli bir tabiatı olan kişi, sarı safranın sıcaklık ve kuruluşunu dengelemek için genellikle soğuk ve nemlilik özellikleri ağır basan yiyecek ve içeceklerle ihtiyaç duyardı. Bu şekilde, tıbbın teorilerini izleyerek Farmakoloji bütün ilaçları özelliklerine göre sınıflandırmıştır. İslam ülkelerinin yemek alışkanlıklarının büyük bölümü bu teoriye göre kurulmuş ve böylece normal bir yemekte çeşitli nitelikler ve özellikler iyi dengeleniyordu. Tedavide ayrıca boşaltıcılar ve hacamat'a (kan almaya)²⁰ önem veriliyor, teşhiste ise nabız ve cilt rengi esas alınıyordu²¹.

Hekimler, öğrencilerine anatomi öğretmek için, kadvralar üzerinde çalışmaktaydılar²². Fakat gerileme dönemlerine gelindiğinde, kadvralar ve iskeletler üzerinde yapılan incelemelere son verilerek, bu hareket şeriatın yasaklamasıyla haklı gösterilmeye çalışıldı. Ancak durum her ne kadar böyle gelişmiş olsa da, insan vücudunun incelenerek anatomisinin öğrenilmesini ve cerrahlığın ilerlemesi şüphesiz önceki nesillerin çalışmaları ile mümkün olabildi. Nitekim döneminin ve İslam dünyasının en ünlü cerrahı olan Ebu'l Kasım ez-Zahravî (ö. 414/1013), "*et-Tasrif Limen Acize ani't-Te'lif*" adlı eserinin büyük bir kısmını cerrahiye, onun âletlerine ve metotlarına ayırdı. Öyle ki, böbrek veya idrar torbasını keserek içindeki taşları çıkarma metotlarının ilk mucidi de ez-Zahravî idi²³.

Cerrahi müdahale, zorluğu nedeniyle uzun asırlar boyunca pek itibar edilmeyen bir tedavi yöntemi olarak benimsendi ve zamanla ameliyat tekniğinin belli bir gelişim göstermesiyle birlikte, ilerleme kaydetti. Bu nedenle cerrahi müdahale konusunda yazılmış olan müstakil eserler pek fazla değildir. Bu alanda yazılan en önemli eserlerden biri yukarıda da değindiğimiz üzere ez-Zahravî'nin "*et-Tasrif*"i idi. Bu kitapta özellikle birçok cerrahi aletin tarifine değinilmektedir. Aynı dönemde yaygın olarak kullanılan tekniklerin başında ise yarayı dağlamanın yanı sıra, buz ve soğuk su kullanmak suretiyle kanamaları durdurmak, ağız cerrahisi ve diş tedavisi gibi daha birçok uygulama yapılıyordu²⁴.

Hastalıkların teşhis edilmesinde ise; ailesinin bütün mensuplarıyla birlikte hastanın geçmiş sağlık durumu, hastanın idrarının (tefsire), vücut sıcaklığının, nefesinin diğer belirgin ârâzlarının incelenmesi ve nabzın sayılması gibi yöntemlerden faydalanılıyordu. Salgınların temas ve hava yoluyla bulaşarak yayıldığı ya da hastanın giysilerine dokunmakla geçtiği ilk defa Müslümanlar tarafından keşfedildi. Abbasiler döneminde özellikle kuraklık ve kıtlık sebebiyle toplumun birçok salgın hastalıkla karşı karşıya geldiğine dair birçok örnek bulunmaktadır. Örneğin el-Mutî' Lillâh döneminde (334/946) Bağdât'ta büyük bir kıtlık ve pahalılık meydana geldi. Bu nedenle insanlar; ölü eti, köpek ve kedi yemek zorunda kaldıklarından veba hastalığı oldukça yayıldı. Öyle ki bu sırada adamın birinin küçük bir çocuğu götürüp pişirdiği ve tam yiyeceği sırada yakalandığı kaydedilir. Halk, yiyecek başka bir şey bulamadığı için sürekli keçi boynuzu ve dikenlerini yemek zorundaydı. Bu kıtlığın ve yenen maddelerin etkisiyle halk arasında birçok hastalık çıkmış ve özellikle karınları şişmişti. Ölenlerin çoğu kadın ve çocuklardan oluşurken bunların sayısının ise

²⁰ Oldukça etkili bir tedavi yöntemi olarak kullanılan Hacamat'a dair en güzel örnek el-Muttaki döneminde yaşanmıştır. Hicrî 329/941 yılında ateşli hastalıklar ile eklem hastalıkları halk arasında bir hayli yayılmıştı. Kan aldırıcılar bu hastalıktan hemen kurtulurken, aldırmayanların ise hastalığı bir hayli uzun sürmüştür. Yine aynı yıl meydana gelen şiddetli kıtlık'tan dolayı Irak bölgesi bu durumdan çok etkilendi. Kıtlık sırasında fakir ve kimsesizler ölü hayvan eti yemek zorunda kaldıklarından, halk arasında veba hastalığı yayıldı ve çok sayıda insan hayatını kaybetti. Bkz; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 319-320, 331-333.

²¹ İbn-i Sînâ, *el-Kânûn Fi't-Tıbb*, (trc. Esin Kâhya), c. I, Ankara, 1995, s. 101 vd.; Aksoy, *a.g.e.*, s. 50-51; Hasan Katipoğlu-İlhan Kutluer, "Hunayn b. İshâk", *DİA*, c. XVIII, İstanbul, s. 378.

²² Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. III, s. 181; Philip Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 556.

²³ Hüseyin Gazi Topdemir-Yavuz Unat, *Bilim Tarihi*, İstanbul, 2012, s. 136; Fârûkî, *a.g.e.*, s. 357.

²⁴ Topdemir, *a.g.e.*, s. 136; Fârûkî, *a.g.e.*, s. 357; Aksoy, *a.g.e.*, s. 51.

haddi hesabı yoktu. Hattâ ölenleri defnetmekten bile aciz kalınmıştı. Ölenler defnedilemediği için bir tarafta terk ediliyor ve cesetler köpekler tarafından parçalanıyordu. Bağdad halkının büyük bir kısmı Basra'ya çekip gitmiş, ekserisi yollarda ölmüş, Basra'ya ölmeden varabilenler ise çok kısa bir müddet sonra orada hayatlarını kaybetmişlerdir²⁵. Salgın hastalıklara karşı mücadele eden Müslüman hekimlerin cerrahide el-*mürkid* (uyutan) adını verdikleri sıvıya batırılan bir süngeri, hastanın burun ve ağzına tutarak ilk anesteziyi uyguladıkları da bilinmektedir²⁶.

II. Hastaneler (Bimaristan) ve Hekimlerin Yetiştirilmesi

Darüşşifa (şifa yurdu) veya Bimaristan (esenlik yurdu) gibi birçok adla anılan hastaneler, özellikle İslam dünyasında önemli birer sağlık merkeziydiler. Tıbbı dair pratik öğretilerin hastanelerde, nazari tarafının ise cami ve medreselerde okutulduğu İslam dünyasında, camiler birer okul gibi hizmet görüyorlardı. Farsça "bimaristan" olarak bilinen hastane, İslam dünyasında ilk defa Hicri 88/707 yılında Emevî halifesi Velîd b. Abdulmelik tarafından Şam'da kurularak buraya hekimler tayin edildi ve onlara maaş bağlandı²⁷. Ayrıca bu dönemde, cüzzamlı hastaların ortalıkta gezinmelerini önlemek için, bunların tecrit edilmeleri sağlanıp bu hastalara erzak dağıtılıyordu²⁸. Rönesans hastanelerine de örnek teşkil eden Müslüman hastanelerinin planları; ortasında fiskiyeli havuzu olan, dört tarafı eyvanlı bir avlu ve etrafındaki adalardan oluşuyor ve hastalıklara ait ayrı koşullar bulunuyordu. Hastane personelinin ise kadın ve erkek bakıcılar teşkil ediyordu²⁹.

Abbasîler dönemine gelindiğinde en parlak devrini yaşayan tıp alanında, atılan en önemli adımlardan biri hiç şüphesiz çok sayıda hastanenin kurulması oldu³⁰. Abbasî halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr Bağdat şehrini inşa ettikten sonra, midesinden hastalanmış ve burada bulunan doktorlar tedavisinde yetersiz kalmışlardı³¹. Bunun üzerine Cündişâpûr doktorlarının başı durumunda olan Curcîs b. Buhtîşû Bağdat'a davet edildi. Bu olaydan sonra Cündişâpûr tıp okulu³² Abbasî halifelerinin sarayları ile sıkı bir ilişki içine girdi³³. Ardından halife görme engelliler, yetimler, yaşlı kadınlar ve zihinsel özürlüler için ayrı ayrı evler inşa ettirdi ve Curcîs b. Buhtîşû'ya emir vererek Bağdat'ta Cündişâpûr şehrindeki hastanenin aynısından yaptırmasını istedi. Bütün doktorları ve eğitim gören öğrencileri Cündişâpûr ekibinden oluşan bu yeni Hastanenin başında ise Cündişâpûrlu hekim Ebu Yuhanna b. Mâseveyh bulunuyordu³⁴. Aynı dönemlerde Bermekiler tarafından inşa ettirilen bir diğer hastanenin başında ise Hindli bir hekim görev yapıyordu³⁵.

İslam tarihinde kurulmuş ilk teşkilatlı hastane Hârûnürreşîd tarafından yaptırılan "Bimaristan" idi³⁶. Bu hastanede halkın günlük başvurularını cevaplandırın ve gereken tedaviyi yapan poliklinikler olduğu gibi, kadınlara mahsus özel koşullar da bulunmaktaydı. Ayrıca bugünkü tıp

²⁵ Abbasî toprakları içerisinde çıkan salgın hastalıklar ile ilgili geniş bilgi için bkz; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 38, 40, 71, 72, 289-294; c. VII, s. 214, 226, 228, 424, 425; c. VIII, s. 318, 331, 398, 439, 443, 454; c. IX, s. 55, 152, 207, 403, 412, 418, 478, 482; c. X, s. 102, 319-320.

²⁶ Fârûkî, *a.g.e.*, s. 357.

²⁷ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti* (çev. Salih Şaban), İstanbul, 2000, s. 423; Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 205; Fârûkî, *a.g.e.*, s. 356; Aksoy, *a.g.e.*, s. 51; Arslan Terzioğlu, Ortaçağ Türk-İslam Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesiri, *Bellekten*, Sa. 34, (12), 1970, s. 1-17; Zekerîya Kitapçı, *Orta Asya Türk İslam Medeniyeti Matematik Tıp Eczacılık ve Astronomi İlminin Gelişmesinde Türklerin Yeri*, Konya, 2008; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000, s. 269.

²⁸ Bakır, *a.g.e.*, s. 269.

²⁹ Aksoy, *a.g.e.*, s. 53.

³⁰ İbrahim Eyyub, *Tarihu'l Abbasî es-Siyasî ve'l-Hâdarî*, Lübnan, 1989, s. 272; Aksoy, *a.g.e.*, s. 53.

³¹ Corci Zeydan, *Tarihu't-Temeddüni'l İslamî*, c. III, s. 156.

³² Sasânî hükümdarı I. Sâbûr tarafından inşa edilmiş olan Cündisâbûr, daha sonra Bizanslı savaş esirlerinin bir nevi barınağı haline getirilmişti. Enüşirvân iktidara gelince, burada büyük bir tıp okulu yaptırmış ve bir süre sonra burası, Aram diliyle Yunan ilimlerinin öğretildiği bir merkez haline gelmiştir. Bir rivayete göre, İslam öncesi ve İslam döneminin meşhur Arap doktoru el-Hâris b. Kelede es-Sakafî, adı geçen tıp okulunda tahsil görmüş ve bir müddet İran'da çalışmıştır. Bkz; Abdülhalik Bakır, *İtiryat*, s. 266.

³³ Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 206.

³⁴ Ebû Usaybi'a, *Tabakâtu'l-Attibâ'*, c. I, s. 174; Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 206; Abdülhalik Bakır, *a.g.e.*, s. 270.

³⁵ Mez, *a.g.e.*, s. 423; Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 206.

³⁶ Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 206.

fakültelerini andıran bir tıp öğretim ve eğitimi de bu hastanede sürdürülüyordu³⁷. Yine Hârûnürreşid ile Fransa imparatoru Şarlman arasında gelişen dostluk ilişkileri sayesinde karşılıklı tanınan imtiyazlar neticesinde, imparatora Kudüs'teki batılı tüccarlar ve hacılar için özel bir hastane yaptırılması izni verildi³⁸.

Tıp eğitimini belli bir düzene sokan Abbasî halifeleri sayesinde, tıp öğrencisi nazari ve ameli eğitimi tamamladıktan sonra bugünkü teze benzeyen bir eser yazıyordu. Bu eser kabul edildiği zaman diplomasını alıyor ve Hipokrat andını içerek hekimlik mesleğini icra etmeye başlıyordu³⁹. Hicri 319 (M/931) yılında halife el-Muktedir bir hastanın, hekimin yanlış tedavi metodu neticesinde öldüğünü öğrenmesi üzerine, kendi hususi hekimi olan Sinan b. Sabit tarafından (ö. 331/943)⁴⁰ imtihana tabi tutulduktan sonra bir şahadetname alamayan her hekimi meslekten men etmesini, muhtesibi⁴¹ olan Ebu Batiha'ya emir verdi. Böyle bir imtihana sokulan hekimlerin sayısı, şöhretleri her türlü şüphenin fevkinde olanlar veya hükümetin hizmetinde bulunanlar hariç, 800'ü geçiyordu. Bu tarihten sonra hekimler, eczacılar ve hastaneler, *hisbe*'den sorumlu olan *muhtesib*'in nezaretinde çalışmaya başladılar⁴².

Abbasiler zamanında Vâsıt, Rakka, Anadolu'un güneyinde; Meyyâfarikîn, Harran, Antakya, Nusaybin, Türkistan'ın Merv, İran'ın Rey, Şirâz, İsfahan⁴³ ve Sicistan'ın Zerenc şehirlerinde çeşitli hastaneler bulunmaktaydı⁴⁴. Halife el-Muktedir'in vezirlerinden Ali b. İsa'nın emri üzerine Sinan b. Sabit'in başkanlığında bir doktorlar ekibi kuruldu. Bu ekip köy köy, kasaba kasaba dolaşarak hastaların tedavisi için ellerinden gelen her şeyi yapıyorlardı. Bir başka ekip ise, hapishanelere gidiyor, oralardaki hastaları tedavi ediyorlardı. Kısacası bu dönemde insanların topluca bulunduğu her yere doktor ve ilaç gönderilmekteydi⁴⁵. İslam dünyasında doktor-hasta ilişkileri de çok düzenliydi ve hastaların haklarını koruyacak merciler bulunuyordu. Doktor; hastasının yanına girdiği zaman hastaya hastalığının sebebini, neresinin ağrıdığını ve hastalığa sebep olarak neleri yaptığını sorardı. Sonra hastaya ilaç ve şuruplar hazırlar ve verdiği ilaçları reçeteye yazardı. Yaptığı ve hastaya verdiği ilaçların nüshalarından birini, hastanın velisine, hastanın yanında bulunan şahitlerin huzurunda verirdi. İkinci gün hastanın yanına vardığında, hastanın ilaçları kullanıp kullanmadığına ve hastalığına bakar, durumunu sorar, tekrar gerek görürse, ilaç hazırlar ve ilacın listesini ikinci gün tekrar hastanın yanında bulunanlara verirdi. Üçüncü gün de yine bakıma ve kontrole devam ederdi. Eğer üçüncü gün hasta iyileşirse, doktor ücretini ve yaptığı ilaçların parasını alırdı. Tedavi esnasında hasta iyileşmez de ölürse, hastanın velisi şehirdeki en meşhur doktorun yanına gelerek, hastayı muayene eden ve ilaçları hazırlayan doktorun verdiği reçeteyi gösterirdi. Müracaat edilen baştabip, doktorun verdiği ilaçlarda ve uygulamada doğru tedavi usullerine göre hareket ettiğini görürse, ona teşekkür eder ve kendisini ödüllendirirdi. Doktorun hastayı fazla veya eksik ilaç vermekle veyahut yanlış tedavi yapmakla öldürdüğüne karar verirse, hastanın velisine doktordan hastanın diyetinin alınmasını söylerdi⁴⁶. Yukarıda da değindiğimiz üzere halife el-Muktedir, hekimlerden birinin yanlış tedavisi sonucu hastanın ölmesi üzerine, bütün hekimleri tıpkı günümüzde olduğu gibi uzmanlık sınavına girmeye mecbur kılmış ve bu imtihanı

³⁷ Murat Atasoy, *Süiyüti'nin "Tarihu'l-Hulefâ" Adlı Eserinin Abbasiler Kısımının Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2006, s. 226-227.

³⁸ W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi* (çev. Enver Ziya Karal), Ankara, 2000, s. 100.

³⁹ Mez, a.g.e, s. 424; Fârûkî, a.g.e, s. 355; Aksoy, a.g.e, s. 53.

⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 342-344.

⁴¹ Muhtesib'ler hukuki olarak kamu menfaatlerini gözetmekle sorumluydu. Bundan dolayı da bu göreve daha ziyade hukuku bilen fakih kişiler tayin edilirdi. Muhtesib'in pek çok toplumsal görevi yanında, çarşı ve pazaryerlerindeki ölçü, tartı, imalat, sergilerde ticarî işlemlerin dürüstçe yürütülmesi, hilekârlık, yüksek fiyatların denetimi, karaborsacılık, kalite kontrolü, pazaryerlerinin temizliği vs. görevleri de bulunuyordu. Bkz; Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzeri, *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı*, İstanbul, 1993, s. 33-44; Mez, a.g.e, s. 472; Ğazi İnyaye, *Davabitu Tanzîmi'l İktisat fi's- Sûkî'l-İslamî*, Beyrut, 1992, s. 49-51; Abdulaziz Dürî; *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (çev. Sabri Orman), İstanbul, 1991, s. 96.

⁴² Mez, a.g.e, s. 424; Hitti, a.g.e, c. II, s. 557; İbrahim Eyyub, a.g.e, s. 272.

⁴³ Mez, a.g.e, s. 424.

⁴⁴ Arslan Terzioğlu, "Bimaristân", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992, s. 164.

⁴⁵ Philip Hitti, a.g.e, c. II, s. 558; Corci Zeydan, a.g.e, c. II, s. 206; Mez, a.g.e, s. 424.

⁴⁶ Bakır, *İtriyat*, s. 269-270.

geçemeyenlerin meslekten men edilmesini emretmiştir⁴⁷. Hekimler uzmanlık alanlarına göre; hekim-tabib (âlim, filozof, hekim tipi), kehhal (göz hekimi), cerrah (operatör), mogabarrin (ortopedist), saydalani (eczacı) ve berber (kan alan ve diş çeken) şeklinde sınıflandırılıyorlardı⁴⁸. İbn Buhtîşû, Yuhanna b. Mâseveyh, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, Sinan b. Sabit ve oğlu İbrahim, Hasan b. Zeyrek, Yahya b. Serâfyûn, Ebu'l-Hasan Ali b. Sehl et-Taberî, İsa b. Mâse, Selmeveyh, Mesihu'd-Dımaşkî, Ehren el-Kass, Masercîs, Sâbhur b. Sehl, İbn Konstantîn, İsa b. Mâsercîs, Kustâ b. Lukâ el-Ba'lbekkî, İsa b. Ali, Hubeyş b. el-Hasan el-A'sem, İsa b. Yahya b. İbrahim, el-Hallâcî, İbn Suhârbiht, İbn Mâhân, İbrahim b. İsa ve Sabit b. Kurra el-Harrânî gibi hekimler ise Abbasîler döneminin meşhur tabipleri arasında yer alıyorlardı⁴⁹.

Abbasîler dönemindeki büyük hastaneler Bağdat, Şam ve Kahire'nin yanı sıra; Mekke, Kudüs, Halep, Harran gibi şehirler ile Endülüs'teki bazı şehirlerde de inşa edildi. Hastalar bu hastanelere durumlarına göre ve renk, din, cinsiyet ya da sosyal sınıf ayrımı yapılmaksızın kabul ediliyordu. Eski bir sarayda kurulmuş olup, bir kayyum tarafından çok iyi yönetilen Eski Kahire hastanesinde, her hastanın çarşafı bir yatağı vardı ve kendisi her gün bir hekim tarafından ve günde birkaç kez verilen ilaçları uygulayan, yemekleri getiren hastabakıcılarca yoklanırdı. Bundan pek uzak olmayan bir yerde, başka bir eski sarayda, yalnız kadın tabiplerin çalıştığı kadınlara ayrılmış⁵⁰ bir hastane bulunmaktaydı. Doktorların ruh hastalıklarını tedavide uzmanlaştıkları tımarhaneler de kadın, erkek aynı biçimde ayrılmıştı ve her hasta demir parmaklıklı bir pencereden ışık alan ve "maksure" denilen bir hücrede oturuyordu⁵¹.

Ebu Cafer el-Mansûr tarafından saray hekimliğine tayin edilen Curcîs b. Buhtîşû (ö. 215/830) ölünce, bu görevi, babalarından gerekli eğitimi almış olan Buhtîşû'nun çocukları devam ettirdiler⁵². Yûhannâ b. Mâsaveyh'ten (ö. 243/857)⁵³ doktorluk mesleğini Müslümanlara öğretmesi istendi. Huneyn b. İshak (ö. 260/873), Me'mun tarafından Darü'l Hikme'ye idareci olarak tayin edilince; arkadaşları ve öğrencileriyle birlikte bütün tıbbî ve ilmî birikimini Arapçaya tercüme etmek ve kazandırmakla görevlendirildi. Böylece İslam tıbbı hızlı bir ivme yakalamaya başladı. İslam tıbbının ilk başarısı ise; klasik, antik, İran ve Hind ilmi yazmaları mirasının bir araya getirilmesi oldu. Bu miras araştırılarak ispatlanmış, sistematik hale getirilerek tercüme edilmiş, İslam dinî ve kültürünün genel prensipleriyle uyum gösteren yeni kategorilere ayrılmıştı. Bu konuda ilk Müslüman üstatları arasında *Firdevsü'l-Hikme*'nin müellifi ve aynı zamanda Halife Mutevekkil'in göz doktoru olan Abdullah b. Sehl Râbban et-Taberî (ö. 241/855)⁵⁴, Müslüman Helenik felsefesinin kurucusu Yakûb el-Kindî (ö. 260/873)⁵⁵ ve Yunanlı filozofların eserlerini Yunancadan Arapçaya nakleden ve Yunancayı çok iyi bilen filozof tabip Huneyn b. İshâk yer almaktadır⁵⁶.

⁴⁷ Mez, *a.g.e.*, s. 424-425; Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 557.

⁴⁸ Aksoy, *a.g.e.*, s. 50-51.

⁴⁹ Hasan Doğruyol, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 378 vd. Adı geçen tabipler hakkında geniş bilgi için bkz; Ebû Usaybi'a, *Tabakâtu'l-Attibâ'*, c. I, s. 139-225.

⁵⁰ Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 558.

⁵¹ Abdülhalik Bakır, *a.g.e.*, s. 270-272; İbrahim Eyyub, *a.g.e.*, s. 272-273.

⁵² Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit) İstanbul, 1988, c. III, s. 181, c. IV, s. 337.

⁵³ İbn Mâseveyh, Me'mun döneminde de Abbasî sarayına hizmet vermeye devam ediyordu. Nitekim Hicri 218/833 yılında Humma hastalığına yakalanan Me'mûn'un hastalığı artıp ölümünün yaklaştığı bir sırada yanında kendisine şahadet kelimesini telkin eden birisi bulunuyordu. Bu kimsenin Me'mûn'a şahadet kelimesini arz edip telkin ettiği sırada meşhur tabip İbn Mâseveyh de halifenin yanı başındaydı. İbn Mâseveyh bu adama dönerek: «Me'mûn'u rahat bırak, zira o bu durumda Rabbi ile Mani'yi fark edecek vaziyette değildir.» dedi. Me'mûn, İbn Mâseveyh'in bu sözlerinden sonra gözlerini açtı ve onu şiddetle kavrayıp tutmak istedi, fakat buna gücü yetmedi. Sonra konuşmak istedi, fakat bundan da âciz kaldı. Nihayet son söz olarak: «Ey ölmeyen Allah! Ölene merhamet et.» dedi ve hemen ruhunu teslim etti. İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, c. VI, s. 372-375. Ayrıca bkz; Ebû Usaybi'a, *Tabakâtu'l-Attibâ'*, c. I, s. 195.

⁵⁴ Hakkı Dursun, "Abbasîler", *DİA*, c. I, s. 45.

⁵⁵ Fârûkî, *a.g.e.*, s. 355.

⁵⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. VII, s. 226-228.

Sayıları 100.000'i bulan işçi, sanatkâr ve mimarın bir araya getirilip, gerekli tüm hazırlıkların tamamlanmasının ardından, 145/762 yılında inşasına başlanan Abbasî başkenti Bağdat⁵⁷, deniz ticaretine açık bir konumda olması ve Hinderlandının geniş bir coğrafyayı kapsıyor olması ile hem bir cazibe merkezi hem de İslam medeniyetinin bilim ve düşünce merkezi hâline getirildi. Öyle ki Bağdat'ın bu gelişimi birçok batılı tarihçi tarafından çeşitli adlarla tabir edilmektedir⁵⁸. Hicri 149/766 yılında Abbasî devletinin hilafet merkezi olarak tamamlanan ve *Medinetü's-Selam* (selam ve esenlik şehri) diye isimlendirilen Bağdat⁵⁹, İslam dünyası'nın en önemli şehirlerinden biri hâline geldi. Ebu Cafer el-Mansur'un arzusu üzerine kurulup gelişen Bağdat, yaklaşık beş yüzyıllık Abbasî hilafeti boyunca bilim ve kültüre hayranlık duyan Abbasî halifelerinin sağladığı akıl ve sağduyu birlikteliği sayesinde çok sayıda entelektüelin yetişmesine vesile olan seçkin kültürel bir merkez oldu. Bu gelişmenin temel nedeni, Abbasî halifelerinin gerçekleştirdikleri bilim ve akla dayalı seçkin işlerdi. Bu etkinliklerin başında ise bilim ve kültürün seçkin yapıtlarını toplamaya ek olarak, halifelerin *Beytü'l Hikme* (Bilgelik Evi) olarak tanınan ve çok sayıda bilge ve bilginin bir araya getirildiği tarihteki en büyük bilim ve düşünce akademisini oluşturmalarıydı. Burada toplanmış olan Ortaçağ bilgeleri; her gün çeviri, okuma, yazma, konuşma, diyalog ve tartışma ortamı içerisindeydiler ve bu haliyle "*Beytü'l Hikme*", Arapça, Farsça, İbranice, Süryanice, Grekçe, Latince ve Sanskritçe gibi konuşulan farklı dillerin bir potada eritildiği gerçek bir kozmopolit mekân hâline geldi⁶⁰.

Özellikle bu dönemde Bağdat'ta açılan tıp okullarının yanına, öğrencilerin pratik yaptığı, öğretmenlerin de hocalıkla birlikte araştırmalarda buldukları hastaneler ve tedavi merkezleri kuruldu. Daha sonra Müslüman hastaneleri akıl hastalıkları ile fizikî hastalıkların, bu da bulaşıcı ve bulaşıcı olmayan hastalıkların tedavi edileceği ayrı hastanelere ayrıldı. Ayrıca bir devenin çektiği yatakları, suyu, ilaçları, ameliyat ve tecrit odaları, doktor, hemşire, hastabakıcıları, memurları ve hizmetlileriyle karavanı andıran seyyar hastanelerde yine ilk kez Abbasiler döneminde hizmete sokularak yeni bir çığır açıldı. Seyyar hastane, salgınlara ve tabii afetlere maruz kalanlara yardım götürmek için şehirden şehre ve köyden köye dolaşıyordu. Bu dönemdeki hastanelerde, bazı eğlence kabilinden malzemeler ve görevli musiki icracıları da yer alıyordu. Seyyar hastane mahkûmlara ve gardiyanlara hizmet götürmek için hapishanelerde de kamp kurma hakkına sahipti. Bunlar, hastanesi olmayan bir şehre geldiğinde; fakirler, sakatlar, yolcular, acizler ve miskinlere hizmet veriyorlardı. Toplumun her ferdine hizmet veren bu hastaneler, kendi eczanesine, mutfağına, terzihanesine ve kütüphanesine sahipti. Devlet tarafından ya da şahsî bağışlar sonucu tesis edilen bu hastanelerdeki sağlık hizmetlerinden herhangi bir ücret talep edilmiyordu⁶¹. Halife el-Mutezid (279-292/889-902) döneminde Bağdat hapishaneleri için yiyecek, su ve mahkûmların diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere ayda 1500 dinar paranın yanı sıra bu hapishanelere özel hekimler tahsis edildi. Tutuklu bulunan mahkûmlar günlük olarak sağlık kontrolünden geçirilip, gerekli görüldüğünde bunlar için ilaçlı tedavi uygulanıyordu⁶².

Tahir b. Hüseyin, Me'mûn tarafından Mısır valiliğine tayin edilen oğlu Abdullah'a yazdığı

⁵⁷ Taberî, *Târihu't-Taberî*, c. II, s. 614; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, c. V, s. 452; Ebu Bekr Ahmet b. Ali Hatîb el-Bağdâdî; *Târihu Bağdâd*, c. I, Kahire, 1951, s. 87-88; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 449-50; Dürî, "Bağdat", *DİA*, İstanbul, 1991, c. IV, s. 427; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî; *Fi't Tarihi'l Abbasî ve'l Fatimî*, Beyrut, 1971, s. 56.

⁵⁸ Birçok batılı tarihçi genellikle VIII. Asır ile XIII. asır arasında kast ederek bu dönemi farklı isimlerle adlandırmaktadırlar. Claud Cahen, "*Klasik İslam*", Braudel "*Abbasî Dönemeci ve İslam'ın Altın Çağı*", Miquel "*Bağdat Halifeliği ve Karşılaşmalar Çağı*", Hodgson, "*Klasik Abbasî Medeniyeti*" ile "*Erken Ortaçağ*", Goitein ise "*Ara Medeniyet*", Ahmet Emin "*Duha'l-İslam*" ve "*Zuhru'l-İslam*", Adem Mez ise "*İslam Rönesansı*" sıfatını yakıştırmaktadırlar. Geniş bilgi için Bkz; Mustafa Demirci, Bütün Yollar Bağdat'a Çıkar: "Antik Çağ Bilim ve Düşüncenin Bağdat'a İntikali", *Uluslararası Medinetü's-Selam Sempozyumu*, İstanbul, 2008.

⁵⁹ Taberî, *a.g.e.*, c. IX, s. 241; Dineverî, *Ahbâru't Tivâl*, s. 350; Belâzûrî, *Fütûh*, s. 422; Kazvinî, *Âsâr*, s. 313; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 449-450; Mustafa Cezar, *Türkler'de Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977, s. 88; Karl Brockelman, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), Ankara, 2002, s. 87.

⁶⁰ Ahmet Çelebi, *a.g.e.*, *D.G.B.İ.T.*, c. III, s. 480 vd; Hüseyin Gazi Topdemir-Yavuz Unat, *Bilim Tarihi*, İstanbul, 2012, s. 103.

⁶¹ Fârûkî, *a.g.e.*, s. 356.

⁶² Mez, *a.g.e.*, s. 422.

meşhur mektubunda ona: “Müslümanların hastaları için barınacak evler (hastaneler) yap, onlar için merhametle davranacak hizmetçiler ve hastalıklarını tedavi edecek tabîpler tayin et, beytülmalden israfa kaçmamak şartı ile onların arzularını karşılamağa çalış” diye nasihat ediyordu⁶³. Özellikle Bağdat’ta çok büyük bir akıl hastanesi bulunuyordu. Burası Vasıt’a giden yol üzerindeki eski Ezekiel Manastırı idi. Bu akıl hastanesinde zincirlerle, kamçı başta gelen aletler arasındaydı. el-Mutezid zamanında (279-292/889-902) Bağdat’ta, hekimler, gardiyanlar, göz doktorları -ki bunlar yegâne mütehasıslardı- akıl hastalarının bakıcıları ve kapıcıların maaşları ile fırın, yemek ve ilaçlar için ayda 450 dinar tahsis edilmiştir. Yine Abbasî halifesi el-Muktedir’in (295-320/908-932) veziri İbnü’l-Furât da Hicri 311/923 yılında Bağdat’ta bir hastane kurarak bu hastanenin masrafları için kendi şahsi kasasından her ay 200 dinar bağışta bulunuyordu⁶⁴.

Abbasîler devrinde inşa edilen hastanelerin yapımında Türklerin de önemli katkısı oldu. Özellikle bir Türk cariyeden dünyaya gelen Abbasî halifesi el-Muktedir Billah’ın (295-320/908-932) bu konuda muhakkak zikredilmesi gerekmektedir. El-Müktefî Billah’tan (289-295/902-908) sonra çocuk denecek bir yaşta hilafeti devralan el-Muktedir Billah’ın, en önemli hizmetlerinden biri, Bağdat’ta “*Bâbü’ş-Şam*” mevkiinde bütün masraflarını kendisinin üstlenerek yaptırdığı hastaneyi halkın sağlık hizmetine sunmasıdır⁶⁵. Yine aynı şekilde el-Muktedir’in annesi Şağab Hatun da, bütün masraflarını şahsi servetinden karşılayarak Bağdat’ta modern ve büyük bir hastane yaptıranlar arasındaydı. Bağdat’ın “*Suku’l-Yahya*” denilen mevkisinde yapılan bu büyük hastaneye daha sonra, “*Bîmâristanü Seyyide Ümmü’l-Muktadir*” (Valide Sultan hastanesi) adı verildi. Hastane; yoksul, düşkün, hasta ve zavallı kimseler de dâhil, bütün Bağdat halkına hiçbir din, dil, ırk ve mezhep ayırımı gözetmeksizin sağlık hizmetleri verecek ve burada yatan hastaların, hiç bir ücret ödemediği tedavisi yapılacaktı. Daha ziyade bir külliye olarak temeli atılan ve o devirlere kadar Bağdat’ta bir eşi ve benzeri olmayan söz konusu hastanenin bütün inşaat masrafları Şağab Hatun’un, şahsi servetinden karşılanıyordu. Dönemin ünlü hekimlerinden Harranlı büyük tıp âlimi Sinan b. Sabit b. Kurra⁶⁶ “Başhekim” olarak bu hastaneye atandı. Hastanede, pek tabii olarak onun yanında birçok pratisyen hekim ve hizmetli de görev yapmakta idi⁶⁷. Sinan b. Sabit, tıp ilmi ve hekimlikteki üstün yeteneğinin yanı sıra hikmet, felsefe ve astronomide de otorite bir kimse idi. Daha önce de zikrettiğimiz üzere Bağdat’ta bir kimsenin hekimlik yapması, onun imtihanını başarı ile geçmesi ve icazet alması ile mümkün oluyordu⁶⁸. Bağdat’ta kurulan bu yeni ve muazzam hastanenin başhekimliği ve diğer görevlilerinin aylıkları kendi derecelerine göre tespit ediliyordu. Bunların dışında hastanenin sağlık masrafları yıllık 7000 dinardı⁶⁹.

Muktedir’in nazarında büyük bir itibar ve kıymeti olan tabiplerin başında yer alan Sinan b. Sabit, halife el-Muktedir’den tıpkı annesi gibi bir hastane yapmasını istedi. el-Muktedir, onun bu teklifini olumlu bularak, Bağdat şehrinin dört önemli giriş kapısından biri olan “*Bâbü’ş-Şam*” mevkisinde hastanenin yapılmasını emretti. Daha sonra “*Mâristan el-Muktedir*” diye anılan bu hastane, Şağab Hatun’un yaptırdığı hastaneden daha küçüktü. Zira, Şağab Hatun’un hastanesinin aylık masrafı 600 dinar (24 kg altın) iken el-Muktedir hastanesinin aylık masrafı 200 dinar (8 kg altın) idi. Bu hastanenin her türlü masrafları, hastaların bakımı, tedavi ve ilaçlar da dâhil, el-Muktedir’in şahsi kasasından ödeniyordu⁷⁰.

⁶³ İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 325-327; Mez, *a.g.e.*, s. 423.

⁶⁴ Mez, *a.g.e.*, s. 424; Corci Zeydan, *Tarihu’t-Temeddüni’l İslamî*, c. II, s. 206.

⁶⁵ Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 206.

⁶⁶ J. Ruska, “Sabit b. Kurra”, *IA*, c. X, Eskişehir, 1997, s. 15.

⁶⁷ Zekariya Kitapçı, *Orta Asya Türk İslam Medeniyeti Matematik Tıp Eczacılık ve Astronomi İlminin Gelişmesinde Türklerin Yeri*, Konya, 2008, s. 119; Adam Mez, *a.g.e.*, s. 424; Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 558.

⁶⁸ Mez, *a.g.e.*, s. 424; Fârûkî, *a.g.e.*, s. 355; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 119; Aksoy, *a.g.e.*, s. 53.

⁶⁹ İsmâil b. Ömer İbnü’l Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, (trc. Mehmet Keskin), c. XI, İstanbul, 1994, s. 128.

⁷⁰ İbnü’l Cevzi, *el-Muntazam*, c. XIII, Beyrut, 1992, s. 178; Ali b. Muhammed İbnü’l Esir (630/1232); *el-Kâmil fi’t-Târih* (trc. A. Ağırakça-A. Özyayın), c. VIII, İstanbul, 1985, s. 115; Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 206; A. Özyayın, “el-Muktedir Billah”, *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006, s. 145; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 122-123; Zekariya Kitapçı, *Şağab Hatun*, İstanbul, 1995, s. 31.

Bağdat'ta hastane yaptırılanlar arasında bir diğer önemli şahsiyet ise Abbasî Halifesi er-Râdî Billah'ın (322-329/934-940) "*Emiru'l-Ümera*"sı olan Emir Beckem et-Türkî (öl. 330/941) idi⁷¹. Askerlik mesleğinde gösterdiği üstün başarılarının yanı sıra, hayır ve hasenata düşkünlüğüyle de ün kazanan Beckem et-Türkî, Bağdat'ta modern bir hastane yaptırılanlar arasında yer almaktadır. Bu hastane, başhekim Sabit b. Sinan'ın istek ve tavsiyesi üzerine yaptırıldı. Halife er-Râdî'nin ölümünden sonra Beckem, başhekim Sinan b. Sabit'e bir elçi göndererek onun Vasıt'a gelmesini istedi. Beckem bu büyük hekimi, Vasıt'ta çok güzel karşılayarak kendisine danışman "*Bilge Vezir*" olarak görevlendirdi. Sinan b. Sabit, el-Muktedir örneğinde gördüğümüz gibi bu Türk komutanının da sağlık hizmetlerine dikkatini çekerek bir hastane yaptırmasını istedi. Sinan b. Sabit'in tavsiyelerine uyan Beckem Dicle'nin batı kenarına bir zamanlar Hârûnürreşid'in sarayının bulunduğu küçük ve güzel bir tepede hastane inşa ettirmeye başladı ancak inşaatı uzun zaman yarıda kalan bu hastane, Adûddeve tarafından 368/978 yılında tekrar ele alınmış ve 371/981 yılında hekimler, hastabakıcılar (mualicûn), hademeler (huzzân), kapıcılar (bevvâbûn), idareciler (vükela), murakıplar (nâtûrûn) tayin edilerek hizmete açılmıştır⁷². Yine bir diğer hastane Mu'izzüddeve tarafından⁷³ 355/966 yılında Dicle nehrinin kenarında yapılarak, idamesi için yaklaşık 1000 dinar gelir getiren gayrimenkuller buraya vakfedilmiştir⁷⁴.

Abbasiler döneminde en ünlü hastanelerden bir diğeri ise Ahmed b. Tulûn tarafından 259/872'de Kahire'de yaptırıldı. Hastane her türlü hastalıktan muzdarip olana açıktı. Burada, hastanın üzerinden giysileri, takıları ve bütün şahsî eşyaları alınıyor ve ayrılana kadar hastane kasasında muhafaza ediliyordu. Kalâvun'un 683/1284'de Kahire'de inşa ettirdiği Dârü's-Şifâ hastanesi ise Napolyon'un 1213/1789 tarihinde Mısır'ı işgaline kadar çalışmayı sürdürdü. Bu tarihte özel amaçlı bir psikiyatri hastanesine dönüştürüldü ki, bugün hala mevcuttur. El-Muktedir Hicri 303/915 tarihinde Bağdat'ta Sinân b. Sâbit'in başhekimliği ve yönetiminde tıbbî maharetiyle ün kazanmış yeni bir hastane kurdu⁷⁵. Aynı yüzyılın ilerleyen tarihlerinde (371/981) Buveyhoğullarından Adûdü'd-devle tarafından Bağdat'ta *al-Huld* sarayının ta'dili ile tesis edilen *Adudî Hastanesi*, 24 sürekli hekime, büyük bir tıp kütüphanesine, ders salonlarına ve Müslüman dünyasının her köşesinden yüzlerce öğrenciyeye sahip bir diğer hastaneydi. Dicle'nin batı yakasında işletmeye açılan bu hastane, Tuğrul Bey Bağdat'a geldiğinde (446/1055)⁷⁶ hâlâ mevcuttu. Harabe olmaya yüz tutan bu hastane Tuğrul Bey zamanında Abdülmelik Ebû Mansûr b. Yusuf tarafından teftiş edilip tamir ettirildi ve 3 hazinedarla 28 hekim tayin edilerek tekrar hizmete açıldı⁷⁷.

III. Abbasiler Dönemi Tıbbının Önde Gelen Hekimleri

⁷¹ Zekeriya Kitapçı, *Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının Zuhuru*, İstanbul, 1987, s. 18.

⁷² İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam*, c. XIV. s. 9-10; İbn Kesir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 309 vd, c. XI. s. 200; L. Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, İstanbul, 2007, s. 177; Zekeriya Kitapçı, *Tıp Eczacılık*, s. 123-124; Zekeriya Kitapçı, *Türk Askeri Varlığının Zuhuru*, s. 18; Mez, *a.g.e.*, s. 424.

⁷³ Mu'izzü'd-devle Hicri 350/962 yılında hastalanarak küçük abdestini yapamaz duruma düşmüştü. Çok şiddetli zorluk ve meşakkatler neticesinde idrar yolundan kan geldiği, kandan sonra idrar ve kum ile taş düşürdüğü kaydedilmektedir. Mu'izzüddeve'nin bu hastalığı geçip, tekrar sıhhatine kavuşunca Ahvâz'a gitmeğe niyetlendi. Bütün bu hastalıklarının sebebinin Bağdâd'da ikamet etmekten kaynaklandığına, şayet Ahvâz'a geri dönecek olursa orada tekrar sıhhatine geri kavuşacağına inanıyordu. Halbuki yaşının bir hayli ilerlediğini, artık genç olmadığını unutuyordu. Bağdâd'dan ayrılıp da Kelvâza'ya geldiğinde buradan Ahvâz'a doğru yoluna devam etmek isterken adamlarından bazıları burada ikamet etmesini tavsiye ettiler ve şayet Ahvâz'a mutlaka gitmeyi düşünüyorsa bunda acele etmemesini söylediler. Yanında bulunan adamları, vatanlarından ayrı düşmek istemediklerinden hiç kimse onun Ahvâz'a gitmesini istemiyordu. Bu yüzden sürekli Bağdâd'a geri dönmesini tavsiye edip duruyorlardı. Bu yakın adamları Mu'izzüddeve'ye Bağdâd'a geri dönüp şehrin en yüksek bir tepesinde havadar bir yerde; havası temiz, suyu güzel bir mıntıkada yüksekçe bir yaptırmasını tavsiye ettiler. Mu'izzüddeve hemen buranın yapılmasını emretti ve vefat etmeden evvel bu binanın yapılmasına on üç milyon dinar harcadı. Hatta masrafların bir kısmını, bazı adamlarının mallarını müsadere ederek karşıladı. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 461 vd.

⁷⁴ Mez, *a.g.e.*, s. 424.

⁷⁵ Mez, *a.g.e.*, s. 424.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. IX, s. 462-463.

⁷⁷ Arslan Terzioğlu, "Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetin Avrupa'ya Tesirleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002, s. 728-730.

İslam tıbbı, hastaneleri, tabipleri ve bu hususlardaki daha birçok bilgi; İbni Ebî Usaybia (668/1269) tarafından onbeş bölüm şeklinde kaleme alınan “*Uyûnü'l-enbâ fî Tabakâtu'l-Etubbâ*” adlı eserde bir araya toplanmıştır⁷⁸. Cündişâpûr'daki hastanenin başhekimisi olan ve tıbbi telifatı ile şöhret kazanan Curcîs b. Cebrail, Abbasîlerin ilk dönemlerindeki en ünlü tabiplerden idi. Hicri 148/765 yılında midyesinden rahatsızlanan Abbasî halifesi Ebu Cafer el-Mansur'u tedavi etmek üzere bizzat halife tarafından Bağdat'a davet edildi. İyi bir tedavi neticesinde halifeyi sağlığına kavuşturan Curcîs böylece Mansur'un güvenini kazandı ve bu sayede Bağdat'ta kalarak halifeye hizmet etti. Curcîs b. Cibrâil (ö. 152/769) Cündişâpûr tıp okulunda yetişen Buhtîşû hekim sülâlesinin üçüncü üyesidir. I. Buhtîşû'nun torunu, I. Cibrâil'in oğlu olduğu için Curcîs b. Cibrâil b. Buhtîşû künyesiyle anılır. Curcîs, Bağdat'a çağrıldığında Cündişâpûr'daki hastanenin yönetimini oğlu Buhtîşû'ya bırakıp öğrencilerinden İsa b. Şuhlaf (Şehlâ) ile İbrahim'i yanına alarak Bağdat'a gitti ve halife iyi oluncaya kadar yanında dört yıl kaldı. Hâzık bir hekim olmasının yanı sıra kılık ve kıyafetiyle, vakar ve sohbetleriyle halife Mansûr'un takdirini kazandı. Hanımı ihtiyar ve hasta olduğu için Bağdat'taki hizmetini öğrencileri görüyordu. Bu durumu öğrenen halife kendisine üç tane Rum câriye hediye ettiyse de o dinî gerekçelerle bunları kabul etmedi. Bu davranışından hoşlanan halife ona en güzel köşklerinden birini tahsis etti. Hicri 152 (M/769) yılında kendisi de hastalanan Curcîs b. Cebrail, memleketinde atalarının gömülü olduğu topaklarda ölmek istediğini söyleyerek halifeden izin istedi. Halife yapmış olduğu hizmetlere karşılık ona 10.000 dirhem para ve hizmetini görececek birkaç hizmetçi vererek memleketine uğurladı. Curcîs kısa bir süre sonra orada öldü. Curcîs'in ardından başhekimlik görevi onun öğrencisi İsa b. Şehlâ'ya tevdi edildi. Ancak İsa b. Şehlâ, zamanla bu görevin kendisine verdiği birtakım imtiyazlardan ve halifeye yakınlığından dolayı kibirlenerek, bazı kimselerden zoraki para toplamaya başladı. Halifenin bu durumdan haberdar olması üzerine İsa b. Şehlâ görevinden azledildi ve yerine Curcîs'in bir başka öğrencisi İbrahim getirildi. Halife Mansur'un vefatına kadar da bu kişi görevde kaldı⁷⁹.

Curcîs b. Buhtîşû Bağdat'ta kaldığı süre zarfında Halife Mansûr'a Yunanca ve Süryânice'den birçok nakiller ve tercümelemeler yaptı. Bu arada *Kennâş el-Meşhur* (faydalı bilgiler) ve *Kitabu'l-Ahlât* (Karışımlar kitabı) gibi eserleri kaleme aldı ve Süryânice bir tıp kitabı derledi. Bu eser daha sonra Huneyn b. İshak tarafından Arapçaya tercüme edildi. Ebû Bekir er-Râzî'nin bu kitaptan iktibaslar yaptığı söylenmektedir⁸⁰. Babasının yanından ayrılmayarak ondan tıp ilmi ile ilgili tüm incelikleri öğrenen Buhtîşû b. Curcîs ise döneme damgasını vuran ve tıp sahasında kendisini oldukça iyi yetiştiren hekimlerden bir diğeri idi. Halife el-Mehdi zamanında⁸¹ (158-169/775-785), Musa el-Hâdi ağır bir hastalığa yakalanınca, Bağdat'a çağrıldı ve veliahdı tedaviye muvaffak oldu. Ancak veliahdın annesi el-Hayzurân, kendisinin hususi hekimi olan Ebû Kureyş'i himaye etmek için Buhtîşû aleyhinde faaliyetlerde bulundu ve neticede halife el-Mehdi, kıskançlığın ilerlemesine engel olmak amacıyla onu Cündişâpûr'a geri gönderdi. Babasının ardından hilafeti devralan Musa el-Hâdi (169-170/785-786)⁸², vefat etmeden önce ona bakan tabiplerin arasında yer alan Ebu Kureyş İsa, Abdullah el-Tayfurî ve Davud b. Serabyun adlı doktorlara, kendisini bir türlü iyileştiremediklerinden dolayı; “*siz benim paralarımı alıyor ancak bunun karşılığında hiçbir şey yapmıyorsunuz*” diyerek kızılıyordu⁸³. Hekimler ise ellerinden gelen her şeyi yaptıklarını ancak başarı ve şifanın Allah'tan olduğunu söyleyince Musa el-Hâdi bu cevaba oldukça kızdı ve hemen bu hekimlerin başlarının vurulmasını emretti. Ardından yanındaki adamına *Sarsar Nehri* bölgesinde Abdul Yeşu' b. Nasr adında hünerli bir tabip olduğunu duyduğunu ve onun kendisine

⁷⁸İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c. IX, s. 25-27; Fârûkî, *a.g.e.*, s. 356.

⁷⁹Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, c. I, s. 139-141; Corci Zeydan, *Tarihu't-Temeddini'l İslamî*, c. II, s. 152, c. III, 156.

⁸⁰Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, c. I, s. 140-141; Hasan Doğruyol, “Buhtîşû”, *DİA*, c. VI, s. 378.; C. Brockelmann “Bahtîşû”, *İA*, c. II, s. 239-240.

⁸¹Halife el-Mehdi'nin Hicri 159/775 yılında asker ve gönüllülerden meydana gelen büyük bir orduyu deniz yoluyla Hindistan'a gönderdi. Ancak bu ordunun içerisinde ağızlarında görülen bir hastalık baş gösterdi ve bu yüzden bine yakın Müslüman askerin öldüğü kaydedilmektedir. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 48-49.

⁸²İbnü'l Esir, el-Hadi'nin vefat ettiği yıllarda, Bağdâd ve Basra'da veba hastalığı görüldüğünü ve ayrıca halk arasında şiddetli bir öksürük yayıldığını zikretmektedir. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 71-72.

⁸³Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, c. I, s. 141.

getirilmesini emretti. Ancak el-Hadi'nin yardımcısı, halifenin hastalığın şiddetinden dolayı akli dengesinin yerinde olmadığına kanaat getirerek bu emri uygulamadı⁸⁴.

Miladi 787 (H/171) yılında halife Hârûnürreşîd şiddetli bir baş ağrısına tutulmuş ve Yahya b. Halid el-Bermeki'ye doktorların bu ağrıyı bir türlü geçiremediklerinden dolayı dert yanmıştı. Bunun üzerine Yahya, saray hekimlerinden Ebu Kureyş hem babanızın hem de annenizin doktorudur dedi. Halife ise onun tıptan anlamadığını ve kendisine sadece yaşından dolayı hürmet ettiğini ifade etti ve kendisine iyi bir doktor bulmasını istedi. Yahya, halifenin kardeşi Musa el-Hâdi hastalığa yakalandığında, Cündişâpûr'dan Buhtîşû adında bir hekimin getirildiğini söyleyince, halife hemen onun getirilmesini emretti. Ancak Yahya onun Ebu Kureyş'in kıskançlığından dolayı memleketine geri döndüğünü belirtti. Bunun üzerine halife hemen bir berid⁸⁵ görevlisinin Cündişâpûr'a gönderilerek Buhtîşû'nun getirilmesini söyledi. Berid görevlisinin oraya ulaşmasının ardından Buhtîşû halifenin davetine icabet ederek tekrar Bağdat'a geldi. Hârûnürreşîd; huzuruna çıkarak kendisini Arapça ve Farsça selamlayan Buhtîşû ile Yahya'nın konuşmasını istedi. Ancak Yahya b. Halid el-Bermeki, "ey Müminlerin emiri! isterseniz saraydaki diğer tabipleri çağıralım onlar konuşsun" dedi. Ebu Kureyş, Abdullah el-Tayfurî ve Davud b. Serabyun gibi hekimler Buhtîşû'yu görünce ilk olarak Ebu Kureyş söz alarak; "ey Müminlerin emiri! bu topluluk içinde bu adama meydan okuyacak kimse yoktur, çünkü onun aileden gelen bir asaleti ve bu sahada engin bir bilgisi vardır dedi". Bunun üzerine halife daha önceden planladığı şekilde içi hayvan idrarı dolu bir kap getirilmesini istedi. Ardından Buhtîşû'ya bunun ne idrarı olduğunu sorduğunda o bunun bir hayvana ait olduğunu söyledi. Ebu Kureyş ise onun insan idrarı olduğu konusunda ısrar etti. Buhtîşû, kokusu ve rengi itibarıyla onun asla bir insana ait olamayacağını ve bunun kesinlikle hayvan idrarı olduğunu belirtti. Halife, bu idrarın sahibinin ne yiyip içmesi gerektiğini sorunca Buhtîşû onun en iyi cins arpa ile beslenmesi gerektiğini ifade etti. Bu cevaba oldukça gülen halife, Buhtîşû'yu çeşitli hediyelerle taltif ederek onun en iyi şekilde ağırlanması için adamlarına emir verdi ve onu başhekim olarak tayin etti. Yaklaşık on dört yıl Abbasî sarayında hizmet veren Buhtîşû, hicri 185 (M/801) yılında öldü⁸⁶.

Tedavi yöntemleri hususunda Buhtîşû sülâlesinin en yetenekli hekimlerinden olan Cebrail b. Buhtîşû (ö. 213/828), babası tarafından yetiştirildi. Buhtîşû 175/791 yılında Cafer b. Yahya el-Bermeki'yi tedavi ederken bu zata kendi oğlu Cebrail'i hususi hekim olarak tavsiye etmişti. Hârûnürreşîd'in çok sevdiği bir cariyesini yakaladığı isterik felçten kurtaran Cebrail, halifeyi oldukça memnun etti ve böylece halifenin güvenini kazanan Cebrail hususi hekimliğe getirildi. Hârûnürreşîd Cebrail'i öylesine seviyordu ki onsuz sofraya dahi oturmuyordu⁸⁷. Ancak Hârûnürreşîd'in İran'da Tus şehrindeki son hastalığı esnasında⁸⁸, hastalık ve tedavi hakkında fikrini

⁸⁴Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, c. I, s. 142.

⁸⁵Bu memurlar, merkez ve vilâyetler arasındaki haberleşmeyi temin etmekten başka, hükümete veya saraya ait eşyanın nakli, resmî vazife ile bir yerden başka bir yere gönderilen memurların sevki gibi işler ile de uğraşıyordu. Bkz; W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. Fuat Köprülü), Ankara, 2004, s. 276-277; Philip Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 499; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980, s. 66; M. Fuad Köprülü, "Berid", *İA*, c. II, İstanbul, 1979, s. 543; Mez, *a.g.e.*, s. 101; Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2012, s. 53 vd.

⁸⁶Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, s. 141-142; Brockelmann "Bahtîşû", *İA*, c. II, s. 240.

⁸⁷Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, s. 143; Brockelmann "Bahtîşû", *İA*, c. II, s. 239.

⁸⁸İbnü'l Esir, Hicri 193/809 yılında Tus'ta vefat eden Hârûnürreşîd'in ölümüyle ilgili Cebrail b. Buhtîşû'nun şunları söylediğini kaydetmektedir: Rakka'da Harun'la beraber bulunduğum sırada onun geceki hâllerini öğrenmek için sabah kuşluk vaktinde erkenden ve herkesten önce yanına girerdim. Benimle konuşur, bana açılır ve halk hakkında haberler sorardı. Bir gün huzuruna girdiğimde selâm verdim; yan tarafını kaldıramayacak bir hâlde bulunuyordu ve kendisini düşünceli, kederli ve suratı asık bir vaziyette buldum. Bu hâlde iken onu uzun müddet bekledim, vakit çok uzayınca ileri atıldım, durumunu ve bunun sebebini sordum. Bunun üzerine şöyle dedi: «Düşünceli ve kederli görünmem, bu gece gördüğüm gönlümü dolduran ve beni korkutan bir rüyadan ileri gelmektedir.» Bunun üzerine: «Ey Mü'minlerin emiri! Bu sıkıntıyı benden gider dedim, ellerini ve ayaklarını öptüm, sonra da şunları söyledim: «Rüya daha önceki hatıralardan veya bozuk buharlardan ve kara safranın renk değiştirmesinden ileri gelir. Bunlar vasıtasıyla meydana gelen rüyalar, doğru olmayan karışık düşlerdir.» Bu sözlerim üzerine Hârûn rüyasını bana şöyle anlattı: «Rüyamda şu tahtımın üzerinde kendimi oturur gördüm. Altımdan avucunun içinde kırmızı toprak bulunan bir kol uzandı. Bu kolu tanıyordum, fakat sahibinin ismini bir türlü hatırlamıyordum. Ayrıca sesini duyup da kendisini göremediğim bir şahıs bana:

apaçık söylediğinden gazaba uğradı ve onun yerine çağrılan papaz da telkinleriyle halifeyi Cebrail aleyhinde tahrik edince Hârûnürreşîd Cebrail'i idama mahkûm ettirdi. Fakat Hârûnürreşîd'in veziri Fazl b. Rebî bu hükmün infazını geciktirmeğe muvaffak oldu. Harun'un oğlu el-Emin döneminde halife Cebrail'i sarayına çağırarak ona çeşitli ihsanlarda bulundu. Ancak daha sonra Emin, kardeşi el-Me'mun tarafından iktidardan uzaklaştırılınca, Me'mun veziri Hasan b. Sehl'e; Cebrail'i, Emin'in yanında yer almasından dolayı tutuklayıp hapse atmasını emretti. Halifenin emrini yerine getiren Hasan b. Sehl, Hicri 202 (M/817) yılında ağır bir hastalığa yakalanınca kendisine uygulanan tedaviler cevap vermedi ve Cebrail'e muhtaç oldu. Böylece Cebrail tekrar hürriyetine kavuştu. Ancak Hicri 205 (M/830) yılında Bağdat'a giren Me'mun, Cebrail'in ev hapsinde tutularak hizmetinin görülmemesini emretti. Böylece yeniden gözden düşen Cebrail'in yerine onu kışkandırmak amacıyla damadı Mihail getirildi. Hicri 212 (M/827) yılında el-Me'mun yine Cebrail'i davete mecbur kaldı; çünkü Mihail, halifenin tutulduğu hastalığı tedavide yetersiz kalmıştı. Me'mûn'u, yakalandığı ağır hastalıktan 3 gün içinde ayağa kaldırması neticesinde, daha önceleri elinden alınmış olan bütün servet ve itibarı kendisine iade edilmişse de bir yıl sonra 218/828 öldü ve cenazesi Medâin'deki⁸⁹ St. Sergius Manastır'ına gömüldü⁹⁰.

Klasik kaynaklar içinde Cebrail'in biyografisi için on dört sayfa ayıran İbnü'l-Kıftî, bu ünlü hekimin kütüphanesinde kâtabi tarafından tutulan ve kendisinin üzerinde düzeltmeler yaptığı gelir defterini gördüğünü anlatır. Buna göre sadece Hârûnürreşîd'e hekimlik yaptığı yirmi üç yıl zarfında, ayda 10.000 dirhem olmak üzere, diğer hediyelerle birlikte kazancının 2.300.000 dirhem olduğu anlaşılmaktadır⁹¹. Bu da Abbasî halifelerinin din ve milliyet farkı gözetmeksizin ilmin gelişmesi için her türlü imkânı sağladıklarının önemli bir belgesi sayılabilir. Üç Abbasî halifesinin özel hekimliğini yapmış olan Cebrail'in İslâm dünyasında tıp ilminin gelişmesine önemli katkılarda bulunduğu söylenebilir. Çünkü Grekçe, Süryânice ve Farsça'dan Arapça'ya tercümelerin yapıldığı, Beytü'l-hikme'de telif, tercüme ve tedvin işlerinin en yoğun olduğu bir dönemde yaşamış olan böylesine ünlü bir hekimin bu hareketin dışında kaldığı düşünülemez. Eserleri arasında; *Risale ile'l-Me'mûn fi'l-mat'am ve'l-meşreb*, *Kitâb fi'l-Bâh*, *Şifâtun-nâşi'a ketebehâ li'l-Me'mûn*, *Risale muhtasara Fi't-tıb*, *Künnâşe*, *Kitâb fi şemâ'a-ti'l-bahûr*, *Kitâbü'l-Medhaî ilâ sinâ'a-ti'l-mantık* yer almaktadır⁹².

Cebrail'in ölümünün ardından oğlu Buhtîşû, halife Me'mûn tarafından saray başhekimliğine getirildi ve Bizans üzerine yapılan Anadolu seferinde halifeye refakat etti. Kaynakların verdiği bilgiye göre meslekî şöhretinin yanı sıra halifeleri dahi kışkandıracak kadar mal ve servet edinen

"Defnedileceğin toprak işte bu topraktır." diyordu. Bu arada o şahsa: "Bu toprak hangi yerin toprağıdır?" diye sordum. O da: "Tus şehrinin toprağıdır." dedi. Bundan sonra uzanan kol kayboldu ve konuşma kesildi.» Kendisine şöyle dedim: «Yatağıma girdiğin zaman Horasan meselesini, oradan sana gelecek haberleri ve Horasan'dan bir kısım kimselerin itaattan çıkışıklarını düşündüğünü sanıyorum. İşte bu düşünceler senin rüya görmene sebep olmuştur.» Bu sözlerime: «Evet, öyle oldu.» diyerek karşılık verdi. İçini dökmesini ve biraz eğlenmesini tavsiye ettim, o da söylediklerimi yaptı. Böylece bu rüya meselesini unuttuk. Aradan hayli zaman geçti. Savaşmak üzere Horasan'a hareket ettiği zaman yarı yolda hastalandı ve hastalığı gittikçe arttı; fakat buna rağmen Tûs şehrine geldi. Bu ara Tûs'ta bulunan bir bahçenin içindeki köşkte hasta vaziyette iken daha önce gördüğü bu rüyayı hatırladı ve yerinden fırlayarak düşse kalka hareket etmeğe başladı. Hemen çevresinde toplandık ve ne olduğunu sorduk. Bana: «Rakka'da iken Tûs şehriyle ilgili rüyayı hatırlıyor musun?» diye sordu, sonra başını kaldırıp Mesrûr'a: «Şu bahçenin toprağından bana biraz toprak getir.» dedi. Bunun üzerine Mesrur açık bir kol ile avucunun içinde Harun'a toprak getirdi, Hârûn, Mesrûr'u bu vaziyette görünce: «Allah'a yemin ederim ki, rüyamda gördüğüm kol ve avuç işte bunlardı ve bu kırmızı toprak hiç bir şeyini kaybetmemiş.» dedi. Hemen yüksek sesle ağlamağa başladı ve bundan üç gün sonra da öldü. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 189-192.

⁸⁹Bağdat şehrinin 35 kilometre güney doğusunda bulunan ve erken Ortaçağların en büyük şehri olan Ctesiphon (Tisfun) veya çok sonraları yapılan bir isimlendirmeyle adına Medain denilen şehir, Dicle Nehrinin kenarına kurulmuş yedi antik kentten oluşan büyük bir şehirdir. Stratejik açıdan da önemli bir yer olan Medain şehri, Fırat ve Dicle nehirlerinin sulamış olduğu geniş düzlüklere yakın, aynı zamanda kuzey-güney ve doğu-batı ticaret yollarının çok iyi bir şekilde kontrol edilebildiği bir noktadaydı. Bkz; A. Dietrich, "Medâin", c. VII, *İA*, İstanbul, 1977, s. 448-455; Ayrıca bkz; Hamevî, *a.g.e.*, c. V, s. 88-89; Kazvinî, *Asâr*, s. 453; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 468-469.

⁹⁰Mahmut Kaya, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 379.

⁹¹Cebraîl'in meslek hayatı boyunca kazandığı para ve değerli eşyalar ile ilgili tafsilatlı açıklama için bkz; Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, s. 153 vd.

⁹²Hasan Doğruyol, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 379.

Buhtîşû'nun, bu sebeple birkaç defa başı derde girdi. Nitekim Halife Vâsık'ın veziri Muhammed b. Abdülmelik (İbnü'z-Zeyyât) ile İbn Ebû Duâd onun şöhret ve servetini, halife nezdindeki itibarını kıskandıkları için her vesile ile aleyhinde halifeye telkinde bulunuyorlardı. Nihayet halife ikna edilerek 230/844'te bütün servetine el kondu ve kendisi Cündişâpûr'a sürgün edildi. Ancak bu olaydan dört yıl sonra Vâsık'ın tutulduğu istiska (hydropsie) hastalığını tedavide hekimler başarısız kalınca tekrar Bağdat'a çağırıldıysa da o gelmeden halife öldü. Vâsık'ın yerine geçen Mütevekkil döneminde 12 yıl boyunca büyük bir hürmet ve itbara mazhar olan Buhtîşû, yeniden eski itibarına kavuştu ve büyük bir servet edindi. Gerek giyim kuşamıyla gerekse evinin dekor ve konforuyla Halife Mütevekkil'i taklit ediyordu. Sahip olduğu geniş imkânlar sayesinde ünlü mütercim Huneyn b. İshak'a, Galen'in (Câlnûs) eserlerini Arapçaya çevirmesi için büyük paralar vermekle beraber aynı zamanda Mütevekkil'in ona karşı olan sevgisinden dolayı onu kıskanıyordu. Nihayet meslek ahlakıyla bağdaşmayan bazı hareketleriyle Huneyn b. İshak'ı halifenin gözünden düşürmeyi başardı. Fakat aşırı kıskançlık ve servet düşkünlüğü sebebiyle sonunda kendisi de gözden düştü; 244/858'de tekrar servetine el konarak Bahreyn'e sürgün edildi ve orada öldü (256/870)⁹³.

Oldukça hareketli bir ömür süren Buhtîşû'nun "*Kitâbü'l-li acâme calâ tarîki-mes'ele ve 7 cevâb*" adlı eserinin yanı sıra; "*Risâletühü'lleti 'amilehâ ile'l-Me'mun fi tedbiri'l-beden cevaben 'an kitâbihî yes'elü zâlike*", "*Nesâ'ihu'r-ruhban fi'l-edviyeti'l-mürekkebe*", "*Muhtasar bi-hasebi'l-ilmân ilmi'l-izmân ve'l-ebdan*", "*Risale fihâ nüket min mahfiyyâti'r-rumûz fi't-tıb*", ve "*Nebze fi't-tıp*" gibi eserleri mevcuttur⁹⁴.

Abbasî dönemi tıbbının önemli simalarından biri olan ve eski Yunan tıbbı ile felsefesinin İslâm dünyasına intikalinde önemli rol oynayan mütercim hekimlerden Ebû Zeyd Huneyn b. İshak el-İbâdî (194-260/809-873) ise Hîre'de dünyaya geldi. Ailesi İbâd adıyla bilinen Hıristiyan Arap kabilesine mensup olduğundan İbâdî nisbesiyle anılmıştır. Babası İshak eczacılıkla meşguldü. Baba mesleği Huneyn'i çocuk yaşta etkileyerek tıp ilmine yönlendirdi. Doğduğu yerde Hıristiyan din eğitimi alan Huneyn on iki yaşlarında iken Bağdat'a gitti. Burada Cündişâpûr menşeli hekim İbn Mâseveyh'in öğrencisi oldu. Ancak Huneyn'in soru sormayı ve tartışmayı seven tabiatı hocasını rahatsız ediyordu. Esasen Bağdat'ta faaliyet gösteren Cündişâpûr kökenli hekimler, genellikle halkı tüccar olan Hîrelilerin tıpla meşgul olmasını hoş karşılamıyorlardı. Huneyn ders esnasındaki ısrarlı sorularına devam edince İbn Mâseveyh onu ders halkasından çıkardı. Bu gurur kırıcı olay Huneyn'i dönemin tıp ve felsefe dili olan Grekçeyi öğrenmeye sevk etti. Bu dili nerede ve kimden okuduğu bilinmemekle beraber önceleri Bağdat'ta ders aldığı, daha sonra da İskenderiye'ye ve Bizans'a gittiği bilinmektedir. Daha sonra Huneyn b. İshak, Grekçe ve Arapça bilgisini iletmiş, görgüsünü arttırmış, temel kaynakları toplamış genç bir âlim ve tabip olarak Bağdat'a geri döndü⁹⁵. İlk tercümelerini Abbasî Halifesi Me'mûn'un özel hekimi Cebrail b. Buhtîşû'nun isteği üzerine yapan Huneyn b. İshak, Câlnûs'tan tercüme ettiği "*Fi'l-Kuva't-tabî'iyye*" ve "*Fi Eşnâfi'l-hummeyât*" adlı iki eserle Cebrail'i kendisine hayran bıraktı. Bu gelişmelerden sonra yeniden İbn Mâseveyh'in öğrencisi olan Huneyn, Cebrail'in aracılığıyla Beytül-hikme'ye mütercim olarak kabul edildi. Böylece yoğun bir tercüme dönemi başlamış oldu. Gerek Beytül-hikme gerekse ilmî gelişmeleri yakından takip eden seçkin kişiler için çok sayıda eseri Grekçeden Süryânice ve Arapçaya çevirdi. Halife Me'mûn'un himayesi yanında Benî Mûsâ kardeşlerin kitap temin etmek için Bizans'a gönderdiği heyet arasında Huneyn b. İshak da vardı. Mu'tasım-Billâh, Vâsık-Billâh ve Mütevekkil-Alallah'ın hizmetinde de bulunan Huneyn, tercüme faaliyetinin yanı sıra Mütevekkil'in özel hekimliğini yaptı. Rivayete göre halife bir düşmanı için zehir hazırlamasını isteyince Huneyn dinî inanç ve meslekî ahlâkının böyle bir şeye izin vermediğini söyleyerek teklifi reddetmiş, bunun üzerine hapse atılmıştı. Halifenin ısrarlı taleplerini hapiste iken de reddedince Mütevekkil'in

⁹³ Ali Haydar Bayat, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 379; İbn Ebi Useybe, *a.g.e.*, s. 143 vd; Brockelmann "Bahtîşû", *IA*, c. II, s. 240; Ali Haydar Bayat, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 379; Mahmut Kaya, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 379; Hasan Doğruyol, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 379.

⁹⁴ Ali Haydar Bayat, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 379.

⁹⁵ J. Ruska, "Hunayn b. İshak", *IA*, c. V, Eskişehir, 1997, s. 590. Hasan Kâtipoğlu - İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshak", *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 377.

güvenini kazandı ve hapisten çıkarılarak halifenin özel hekimliğine tayin edildi⁹⁶.

Huneyn b. İshak'ın asıl şöhretinin zirvesine ulaştığı dönem el-Mütevekkil devri (847-861) oldu. Ancak onun bu şöhreti, meslektaşları tarafından kıskanılmasına ve çeşitli komplolara maruz kalmasına neden oldu. Huneyn, Nastûrî dindaşları arasından çıkan bu hekimlerin kendi aleyhindeki tertiplerini "*Fimâ eşâbehû mine'l-mihan ve 'ş-şedâ'id*" adlı eserinde ele aldı. Özellikle Buhtîşû' b. Cebrail, hileye başvurarak halifenin huzurunda bir ikonun üzerine tükürmesini sağladığı Huneyn'in "*ikonoklast*" (ikon kırıcı) olarak suçlanmasına yol açtı ve bunun sonucunda Huneyn, Bağdat Nastûrîleri'nin dinî lideri olan Theodosios tarafından aforoz edildi. Halife el-Mütevekkil de Hıristiyan değerlerine saygısızlık gösterdiği için olsa gerek Huneyn'i hapse atırarak onu mevkiinden uzaklaştırdı. Ancak altı ay sonra halifenin hastalanması üzerine tedavi için hapisten çıkarılarak mevki ve itibarı kendisine tekrar iade edildi, Buhtîşû b. Cebrail ise sürgüne gönderildi⁹⁷.

Başarılı mütercimliğinin yanında Huneyn b. İshak mesleğini ciddiye alan bir hekim olarak da saygın bir mevkiye sahipti. Kıskançlıkları sebebiyle onunla alay eden ve tıp kitaplarını tercüme etmekten başka hüneri olmadığı halde hekimlik tasladığını ve bu şekilde büyük paralar kazandığını ileri sürenler bulunmasına rağmen, Huneyn yazdığı eserler ile tıp eğitimine önemli katkılar sağladı. Örneğin onun tıp ilmine giriş mahiyetindeki "*Kitâbü'l-Mesâ'il fi't-tib*" adlı eseri birçok hekim tarafından şerh edildi. Bu eser Ortaçağ boyunca İslâm dünyasında, Latince tercümeleri vasıtasıyla da Avrupa'da tıp eğitiminde ders kitabı olarak okutuldu. Huneyn b. İshak'ın tıpla ilgili belli başlı görüşleri de bu eserde yer almaktadır. Ona göre tıp ilmi nazari ve ameli olmak üzere ikiye ayrılır. İnsan bedeni tıp açısından üç ayrı durumda bulunabilir: sağlıklı, hasta veya nötr. Sağlıklı oluşu bedenî fonksiyonların tabii, hastalık ise tabiat dışı olduğu durumdur. Nötr oluşu ne mutlak sağlık ne de mutlak hastalık durumudur. Bu üç hal bedenî şartlar, sebepler ve belirtilerle ilgilidir. Hastalık yahut sağlığa yol açan sebepler tabii olan ve olmayanlar şeklinde ikiye ayrılır. Tabii sebepler sağlığı temin edip hasta bedeni iyileştirir; tabiat dışı sebepler ise ya patolojiktir yahut nötr duruma yol açar. Sağlık ve hastalıkta ortak olan zorunlu sebepler ise; Hava, yiyecek ve içecekler, uyku ve uyanıklık, boşaltım hareket ve sükûn ve psikolojik teessürlerdir⁹⁸.

Huneyn b. İshak'ın tercüme ettiği tıp kitapları, eski Yunan tıbbının Arapça (ve Süryânice) konuşulan bütün ilmî havzalarda ulaşılabilir olmasını sağladığı gibi Arapça tıp terminolojisinin gelişmesine de yardımcı oldu. Günümüze ulaşan "*Risâletü Huneyn b. İshâk ilâ 'Alî b. Yahya fi zikri mâ türçime min kütübi Câlînûs bi-'ilmihî ve bâ'di mâ lem yütercem*" adlı eseri sayesinde onun tercüme faaliyeti hakkında ilk elden bilgilere sahip olunmaktadır. Huneyn b. İshak, ayrıntılı bir Câlînûs (Galen) bibliyografyası niteliğindeki bu kitabında Câlînûs'un eserleriyle ilgili olarak her birinin muhtevasını, yazılış amacını, hangi dile kimin için tercüme edildiğini ve kendisiyle talebelerinin bu tercümelemlerin gerçekleştirilmesindeki rolünü belirtmektedir. Risalede Câlînûs'a ait 129 eser tanıtılmakta olup Huneyn'in bunlardan doksan beşini Süryâniceye, otuz dokuzunu Arapçaya çevirdiği anlaşılmaktadır. Bu eserlerden bir kısmı her iki dile de çevrilmiştir. Risale ayrıca, Huneyn'in araştırma teknikleri ve tercüme yöntemi bakımından günümüz standartlarına uygun biçimde çalıştığını ortaya koymaktadır. Daha Önce yapılmış Süryânice tercümelemlerin bazısını yetersiz bularak ıslah eden Huneyn, ıslah edilemeyecek kadar kötü olan bir kısım eseri yeniden tercüme etmiştir. Onun modern teknikleri hatırlatan ilgi çekici asıl yöntemi, bir tenkitli neşir çalışmasının ardından bazı tercümelemlerini mükemmelleştirmesidir. Meselâ henüz on yedi yaşında iken Cibrâil b. Buhtîşû' için yapmış olduğu "*Fi Eşnâfi'l-hummeyât*" adlı eserin tercümesi orijinal yazmadaki kopukluklar yüzünden onu tatmin etmemiş, daha sonra elde ettiği iyi durumdaki nüshalardan yararlanarak eseri yeniden tercüme etmiştir. Aynı şekilde "*Fi'l-Kuva't-tabî'iyye*" adlı eserin kendisine ait ilk Süryânice tercümesini daha sonra tashih etmiş, eseri ayrıca Arapçaya çevirmiş, bu arada ilk yaptığı tercümelemlerin kusurları hakkında okuyucularını uyarmıştır⁹⁹.

⁹⁶ Kâtipoğlu - Kutluer, "Huneyn b. İshâk ", *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 377.

⁹⁷ Kâtipoğlu - Kutluer, "Huneyn b. İshâk ", *DİA*, c. XVIII, s. 377.

⁹⁸ Kâtipoğlu - Kutluer, "Huneyn b. İshâk ", *DİA*, c. XVIII, s. 378.

⁹⁹ Kâtipoğlu - Kutluer, "Huneyn b. İshâk ", *DİA*, c. XVIII, s. 378.

Önceleri kendi hattıyla kaleme aldığı tercümelerini daha sonra Ahvel ve Ezrak adlı İki müstensihe yazdıran Huneyn'den İbn Ebû Usaybia dönemine intikal eden yazmalar aşırı derecede hacimli, büyük küfi harflerle istinsah edilmiş kitaplar halindeydi. İbn Ebû Usaybia eserlerin geniş hacimli olmasını kitaplara ağırlığınca para ödenmesine bağlamaktadır¹⁰⁰.

Huneyn'in tercüme ekolünü oluşturan öteki simalar oğlu İshak b. Huneyn, yeğeni Hubeys b. Hasan el-A'sem, İsa b. Yahya ve İstefan b. Bâsil'dir. Huneyn'in diğer oğlu bir pratisyen hekim olarak kalmış, tercümeyle meşgul olmamıştır. Tıbbı dair çok sayıda eseri bulunan Huneyn b. İshak, metafizik, jeofizik, meteoroloji, zooloji, lengüistik ve Hıristiyan teolojisine dair eserler de kaleme almıştır¹⁰¹. Mes'ûdî onun bir Tevrat mütercimi olduğunu kaydetmektedir¹⁰². Batı'da Johannitus adıyla tanınan Huneyn b. İshak, İslâm dünyasında ilmin gelişmesine hizmet etmiş olan çok yönlü bir ilim ve fikir adamıydı¹⁰³.

Huneyn b. İshak'ın kaleme aldığı başlıca eserler arasında ise şunlar yer almaktadır; 1- *Kitâbü'l-Mesâ'il fi't-tib li'l-müteallimîn*: Câlî'nûs'un Ars Parva'sı gibi soru-cevap tarzında kaleme alınan bu esere İbn Sînâ, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Ali b. Ebû Sâdık en-Nîsâbü'rî, Yahya b. Saîd el-Antâkî ve İbnü'n-Nefis tarafından şerhler yazılmıştır. 2- *Kitâbü'l-'Aşr makâlât fi'l-'ayn*: Göz hekimliğine dair olan bu eserin, otuz yıl içinde yazılan on makalenin daha sonra müellif tarafından bir araya getirilmesiyle oluştuğu anlaşılmaktadır. Bir göz hekimi olan Alman şarkiyatçısı Max Meyerhof, eseri İngilizce tercümesi ve bir girişle birlikte yayımlamıştır (Kahire 1928). 3- *el-Mesâ'il fi'l-'ayn*: Üç makeden oluşan ve soru cevap tarzında yazılan eser göz hekimliği üzerine 217 meseleyi ele almakta ve Kitâbü'l-'Aşr makâlât fi'l-'ayn'dan bazı iktibasları içermektedir. 4- *Şerhu Kitâbey Câlî'nûs ilâ Glûkon fi't-te'ettî li-şifâ'i'l-emrâz*: Câlî'nûs'un İskenderiye'deki tıp öğrencileri tarafından okunan altı kitabından dördüncüsüyle ilgili bir şerh olup iki uzun makeden oluşmaktadır. 5- *Risâletü Huneyn b. İshâk ilâ 'Alî b. Yahyâ fî zikri mâ türçime min kütübi Câlî'nûs bi-'ilmihî ve ba'zi mâ lem yütercem*: Dönemin tercüme faaliyetine dair ilk elden bilgiler ihtiva etmesi bakımından bu eser oldukça önemlidir. 6- *Fi'd-Dav'i ve hakikatihî*: Bu eser, müellifin Aristo'ya dayanarak geliştirdiği, ışığın cisim olmayıp araz olduğuna dair on üç delili ihtiva etmektedir. Huneyn b. İshak'ın günümüze ulaşan diğer bazı eserleri ise şunlardır: *Kitâbü'l-Ağziye, Âlâtü'l-ğidâ ve tedbîruhü ve emrû'd-devâ'i'l-müşhil, Kitâb fi evcâ'il-mi'de, Risâle fi'd-dağdağa, Risâle fi tedbîri's-sihha fi'l-mat'am ve'l-meşreb, Risâletü'n-nikâh, Kitâbü Cevâmi'i Câlî'nûs fî esrâri'n-nisâ. Kitâbü'l-Kerme, Makale fi diki'n-nefes, Makale fi's-şar', Makale fi'l-âcâl, Kitâb fi tedbîri's-sevdâ'ıyyîn, Mesa'ilü Ebukrât fi'l-mevlûdîn li-semâniyeti eşhür, Risâle fi hıfzi'l-esnân ve istislâhihâ.*

Hicri 215-297 (M/830-910) yılları arasında yaşayan Ebû Ya'kub b. Huneyn b. İshâk el-İbâdî ise eski Yunan felsefe ve biliminin İslâm dünyasına geçişine katkıda bulunan Nesturi mütercim ve hekimlerden bir diğeridir. Eğitimi büyük ölçüde babası Huneyn b. İshak'tan alan İshak b. Huneyn, Bağdat'ta yoğun olarak tercüme faaliyetlerinin sürdürüldüğü bir ortamda Yunanca, Süryânice ve Farsçayı öğrenerek yetişti. Câlî'nûs'tan yaptığı tıp tercümelerinde babasına yardım etti. Arapçaya hâkimiyetinin babasından daha ileri derecede olduğu kaydedilmektedir. Bilgisi ve kültürü yanında edebî zevki de olan seçkin kişiliği sayesinde Halife Mu'temid-Alellah, Mu'tazîd-Billâh ve Müktefi-Billâh ile Mu'tazîd'in veziri Kasım b. Ubeydullah'ın dostluğunu kazanarak, saray hekimliğine atandı¹⁰⁴.

Babası Huneyn b. İshak'ın etrafında oluşan tercüme grubunun en aktif üyelerinden biri olan İshak b. Huneyn, tıp konusundaki eserlerin çevirisine fazla ilgi göstermeyerek, bu tür çevirileri

¹⁰⁰ Ebî Usaybi'a, a.g.e, c. I, s. 270-27; Kâtipoğlu - Kutluer, "Huneyn b. İshâk", *DİA*, c. XVIII, s. 378.

¹⁰¹ Kâtipoğlu - Kutluer, "Huneyn b. İshâk", *DİA*, c. XVIII, s. 378.

¹⁰² Ali b. Hüseyin Mes'ûdî (346/957); *et-Tenbih ve'l-İsrâf* (thk. Abdullah İsmail es-Savi), Kahire, 1938, s. 112.

¹⁰³ Kâtipoğlu - Kutluer, "Huneyn b. İshâk", *DİA*, c. XVIII, s. 378; J. Ruska, "Hunayn b. İshâk", *İA*, c. V, Eskişehir, 1997, s. 590.

¹⁰⁴ Hasan Kâtipoğlu - Mustafa Çağrırcı, "İshâk b. Huneyn", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, s. 534; H. Suter, "İshak", *İA*, c. V/2, Eskişehir, 1997, s. 1075.

grubun diğer üyelerine bırakıp kendisi daha ziyade felsefe, matematik ve astronomi gibi başka alanlara ağırlık verdi. Yunancadan Süryâniceya ve daha çok Arapçaya yaptığı bu çevirilerinde, ona babası Huneyn ile aynı tercüme grubunun üyeleri olan, halasının oğlu Hubeys b. Hasan el-A'sem ve İshâ b. Yahya yardımcı oluyor, Sabit b. Kurre ise onun yaptığı çevirileri gözden geçiriyordu. İshak b. Huneyn'in kendi telifleri daha çok tıp ve eczacılık alanlarındadır. Bunlardan *Târîhu'l-etibbâ ve'l-felâsife*, eski Yunan tabiplerinin biyografisine dair Arapça olarak yazılmış ilk eser kabul edilir. Bu eser, başlangıç döneminde tıp ilminin din ve felsefe tarihiyle olan ilişkisini tespit etmeye yönelik ilk inceleme denemesi özelliğini taşır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı mecmua içindeki nüshası Franz Rosenthal tarafından bir tanıtma yazısı ve İngilizce çevirisiyle birlikte neşredilmiştir. İbn Cülcül'ün kaynaklarından olan bu eserin bir neşrini de Fuâd Seyyid gerçekleştirmiştir. İshak b. Huneyn'in diğer çalışmaları arasında; *Kitâbü'l-Edviyeti'l-müfredde 'ale'l-hurûf*, *Ma'rifetü'l-bevi*, *Kitâbü'l-Künnâş el-latîf*, *el-Muhtasar fi't-tib*, *el-Edviyetü'l-mevcûde bi-küllî mekân*, *Kitâbü't-Tiryâk*, *Âdâbü'l-felâsife ve nevadirühüm* bulunmaktadır. İshak b. Huneyn'in yaptığı tercümelemler arasında ise; *Kitâbü'l-Makûlât*, *Kitâbü'l-İbâre*, *Kitâbü Mevâzi'i'l-cedel*; *Kitâbü'l-Hatâbe*, *Kitâbü'l-Kevn ve'l-fesâd*, *Kitâbü'n-Nefs* ve *Kitâbü'l-Ahlâk* oldukça önemli yer tutmaktadır¹⁰⁵.

Abbasî hanedanına hizmet eden yetenekli hekimlerden bir diğeri ise Cebrail b. Ubeydullah'tır. Bağdat'ta dünyaya gelen Cebrail b. Ubeydullah'ın (311-396/923-1006) babası, Halife Muktedir'in hizmetinde maliye memuru olarak görev yapıyordu. Babasının ölümünden sonra annesi bir hekim ile evlenince, Cebrail tıp öğrenimine üvey babasının yanında başladı. Annesinin ölümü üzerine öğrenimini tamamlamak için halifenin doktorlarından Hürmüz'e başvurarak ondan faydalandı; ayrıca Bağdat Bîmâristan'ında İbn Yûsuf el-Vâsîf'tan da ders aldı¹⁰⁶.

Daha ilmî hayatının başlarında iken Adudüddavle tarafından Şiraz'a çağrılan Cebrail b. Ubeydullah, burada valiye göz hastalıkları hakkında bilgiler vererek onun takdirini kazandı. Hicri 355/968'de Adudüddavle'nin halasının kocası Kûkin'in (Kevkebeyn) mafsâl ağrısı ve kaşıntı şikâyetlerini tedavi edince kendisine büyük ihsanlarda bulunuldu. Daha sonra Bağdat'a dönerek yeniden Bîmâristan'daki görevine başladı. Burada bir yandan saray hekimi olarak görev yaparken bir yandan da haftada iki gün Bîmâristan'da çalışıyor ve karşılığında 300 dirhem alıyordu. Ebü'l-Kâsım b. Abbâd'ın mide ağrılarını tedavi etmek üzere Rey şehrine gitti ve kendisinin hizmetinde bulundu. Bu sırada Ebü'l-Kâsım b. Abbâd'a Rey'de bir tıp merkezinin açılmasını tavsiye etti; bu merkezi kurduktan sonra yine Bağdat'a döndü. Bir ara Deylem Meliki Hüsrev Şah'ı tedavi etmek amacıyla Deyleman'a gönderildi ve bir müddet orada melikin hizmetinde bulundu. Sonra Kudüs ve Şam'ı ziyaret etti. Bu sırada şöhreti Mısır'da da duyulmuştu. Fatimî Halifesi Azîz b. Muiz el-Alevî onu Mısır'a çağırdıysa da mazeret beyan edip gitmedi. Daha sonra Mervâniler'den Mümehhidüddavle Ebü'l-Mansûr'un tedavisi için Meyyâfârikin'e (Silvan) gitti ve orada vefat ederek şehrin dışında Musalla denilen yere gömüldü. Cebrail b. Ubeydullah hekimliğinin yanı sıra felsefe ve dinî meselelerle de ilgilenmiş ve bu konularda da eser vermiştir. Tıbbâ dair eserlerinde özellikle göz, solunum sistemi, kan ve akıl hastalıkları üzerinde durmuş, baş ağrılarının sebeplerini izaha çalışmış, nabız bozukluklarını ortaya koymuş ve bedeninin temel unsurunun kan olduğunu savunmuştur. Eserleri arasında beş ciltten ibaret olup soru-cevap tarzında kaleme alınan "*el-Künnâşü'l-kebîr*" adlı kitap oldukça meşhurdur. Bu eserin III. cildi Kütahya'da Vâhid Paşa Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Yine bir diğer eseri "*el-Künnâşü's-sağîr*"dir. Bu eser de tıbbâ dair olup 200 varaktan ibarettir. "*Fî A'sâbi'l-'ayn*" adlı eseri ise göz sinirlerini konu alan bir risaledir. Yine "*Makale fi enne efdale üstuk-sâti'l-beden hüve'd-dem*" adlı eserinde ise bedeninin temel unsurunun kan olduğu hususu açıklanmaktadır. "*Makale fi eleme'd-dimağ bî-müşareketil-mi'de ve'l-hicâbi'l-fasıl beyne âlâti'l-ğidâ ve âlâti'n-nefes el-müsemmâ ziyâfreğmâ*" ise diyafraim ve midenin ortak etkileriyle baş ağrısının münasebetini açıklar. Eser Deylem Meliki Hüsrev Şah'a

¹⁰⁵ Hasan Kâtipoğlu-Mustafa Çağrıncı, "İshâk b. Huneyn", *DİA*, c. XXII, s. 534.

¹⁰⁶ Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, s. 143 vd; Brockelmann "Bahtîşü", *IA*, c. II, s. 240; Ali Haydar Bayat, "Buhtîşü", *DİA*, c. VI, s. 379; Mahmut Kaya, "Buhtîşü", *DİA*, c. VI, s. 379; Hasan Doğruyol, "Buhtîşü", *DİA*, c. VI, s. 379.

ithaf edilmiştir¹⁰⁷.

Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan ve Ebû Saîd künyesiyle anılan Ubeydullah b. Cibrâîl (450/1058'den sonra), Buhtîşû hekim ailesinin mensupları arasındadır. Ünlü hekim İbn Butlân'ın¹⁰⁸ çağdaşı ve yakın dostu olan Ubeydullah b. Cibrâîl'in, Meyyâfârikîn'de (Silvan) yaşadığı, yetenekli bir hekim ve Hıristiyan ilahiyatını çok iyi bilen bir teolog olduğu bilinmektedir. Teori ve pratik olarak tıbbın bütün ayrıntılarına vâkıf olan Ubeydullah b. Cibrâîl, zooloji ile de yakından ilgilenmiş ve bu alanda da eser vermiştir. Ubeydullah b. Cibrâîl'in yazmış olduğu en önemli eserlerden biri olan “*Vücûbü'n-nazar ale't-tabîb fi'l-ahdâsi'n-nefsâniyye ve fi kevni'l-ışki maradan*”, Miladi 1037 yılında tabiplerle felsefeciler arasında Basra'da cereyan eden bir tartışma üzerine kaleme alınmıştır. Tartışma, “Felsefeden bağımsız bir tıp ilmi olabilir mi veya felsefe bilmeyen tabip olabilir mi?” konusu üzerinde yoğunlaşmıştı. O sırada Bağdat'taki Bîmâristân-ı Adudî'de çalışmakta olan Ubeydullah b. Cibrâîl'e başvuran Basralı tabipler, ondan bu konuda bir eser yazmasını istediler. Dost ve meslektaşlarının isteklerini yerine getirmek üzere Ubeydullah bu eserini beş fasıl halinde kaleme aldı. Ubeydullah, çok kısa olan ilk üç fasılda tıbbın bağımsız bir ilim olduğunu ve tıp öğrenimi görmeyen mantıkçı ve felsefecilerin bu ilmi okutamayacaklarını, dördüncü fasılda psikolojik rahatsızlıkları ancak hekimlerin tedavi edebileceğini, beşinci fasılda ise aşkın (melankoli) bir hastalık olduğunu ispata çalışmıştır. Eser, birçok fizyolojik hastalığın sebebinin psikosomatik olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Bilinen tek nüshası Leiden'de bulunan bu eseri Felix Klein-Franke *Risale fi't-tıb ve'l-ahdâsi'n-nefsâniyye* adıyla ve Almancaya çevirerek yayımlamıştır¹⁰⁹.

Tıp tarihi alanında büyük bir otorite olarak kabul gören Ubeydullah b. Cibrâîl'in kaynaklarda adı geçen diğer eserleri arasında ise; *er-Ravzatü't-tıbbiyye*, *Tezkiretü'l-hâzır ve zâdül-müsâir*, *Kitâbü Tabâ'i'il-hayevân ve havâssihâ ve menâfi'i a'zâ'ihâ*, *Kitâbü'l-Hâs fi ilmi'l-havas*, *Kitâbü Tahrîmi defni'l-ahyâ*, *Menâkıbü'l-etıbbâ*, *et-Tevâsül ilâ hıfzi't-tenâsül*, *Nevâdirü'l-mesâ'il ve Makale fi'hti-lâfi'l-elbân* yer almaktadır¹¹⁰.

Tıp sahasında bir idol olarak anılan Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriya er-Râzî¹¹¹ (253-311/865-932) ise Ortaçağın en önde gelen hekim ve Müslüman tabiplerin en büyüğüdür. Gençliğinde sarraflık yapan Razi otuz yaşına doğru ilimle meşgul olmaya başlayarak felsefe, matematik, kimya, simya¹¹² ve tıp üzerine çalışmalara başladı. Râzî eşyanın batını tefsirini

¹⁰⁷ Hasan Doğruyol, “Buhtîşû”, *DİA*, c. VI, s. 380.

¹⁰⁸ Asıl adı Ebu'l-Hasan el-Muhtar b. el-Hasan b. Abdûn b. Sa'dûn et-Tabîbu'l-Bağdâdî'dir. İbn Ebî Usaybi'a tarafından nakledilen bir metinde, onun Hıristiyanlık adı Yuannes olarak geçmektedir. el-Kıfî ise, Saîd b. Hibetullah'ın biyografisinde, yukarıdaki bilgiye benzeyen bir bilgi vererek şöyle diyor: “Onun ismi aynı zamanda Mari idi, bu ise Hıristiyanlarda kilise isimlerindedir. Onlar (Hıristiyanlar), çocuklarına doğdukları zaman belli isimler koyarlar. Çocukları vaftiz ettikleri zaman da onlara Hz. İsa'nın havarilerinden birinin ismini verirler.” İbn Butlan, Irak'ta vefat eden Ebu'l-Ferec Abdullah b. et-Tayyib yanında ilmi tahsil gördü. Hocası mantık, felsefe ve tıp âlimi idi. İbn Butlan onun hakkında şunu nakletmektedir: “Hocamız Ebu'l-Ferec Abdullah b. et-Tayyib, Metafizik olayları yorumlama uğrunda yirmi yıl çalıştı. Hatta bu konuda kafa yormaktan öyle bir hastalandı ki, az kalsın ölüyordu.” Ebu'l-Ferec, öğrencisi İbn Butlân'a büyük ilgi gösterir, onu onura eder, öğrencilerinden önde tutar ve kendisine iyilikte bulunurdu. İbn Butlan, aynı zamanda Ebu'l-Hasan Sabit b. İbrahim b. Zahrûn el-Harrânî es-Sâbi'den de ders aldı. Bu âlim, İbn İshak es-Sâbi'nin amcası oğlu olup, Bağdad şehrindeki maharetli doktorların en büyüklerinden idi. İbn Butlan Tıp ilmi ve çalışmalarında ondan büyük yarar gördü. Hatta tıp, İbn Butlân'ın, sayesinde geçimini sağladığı yegâne meslek idi. İbn Butlan hayatı boyunca ilim için yaşadı, hiç evlenmedi ve herhangi bir çocuk da bırakmadı. O, bu konuda şöyle der: “Öldüğümde, ölümüne hiç kimse ağlamayacaktır. Ancak bu olaya sadece tıp meclisim ve kitaplar ağlayacaktır.” Bkz; Abdusselâm Harun, “Nevâdirü'l-Mahtutât”, Kahire, 1973, c. II, s. 333-389. (Türkçe trc. Abdulhalik Bakır, “Kölelerin Satın Alınması Ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risâle”, *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 554 vd.)

¹⁰⁹ Mahmut Kaya, “Buhtîşû”, *DİA*, c. VI, s. 380.

¹¹⁰ Mahmut Kaya, “Buhtîşû”, *DİA*, c. VI, s. 380.

¹¹¹ Haklı Dursun Yıldız, “Abbasiler”, *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 45.

¹¹² Bir düzeyden diğerine geçebilme inancı olan Simya ilmi, manevi simya ve maddesel simya olarak ayrılabilir. Manevi simyanın ana konusu ruhtur ve amacı ezeli ve ebedilik sağlayan “el-iksir” maddesini bulmaktır. Metal ve maddelerle uğraşan simya, altında bulunan mükemmel orantuya ulaşmak için maddelerin gizli ve aşkar boyutlarının ayarlanması demek olan “dönüşüm” ile ilgilenir. Transmütasyon: Kükürt ve Civa temel maddeler olarak kabul edilirler. Bunların farklı

reddedip, simyanın sembolik boyutunu da dışladı. Simya ile ilgili meşhur eseri “*Sırru'l-esrar*”, simya dili ile kimyasal deney ve işlemlerin tarifini içermektedir. Eğitimi için Şam, Mısır, Irak ve İspanya'ya giden er-Râzî, Bağdat'da Aduđî hastanesinin kurucusu ve başhekimisi olarak tıbbı yöneldi ve burada “*el-Mücerrebet*” adlı kitabını yazdı. 290/902'de vali Mansûr b. İshak'ın davetiyle onun hastanesini yönetmek üzere Rey şehrine gitti. Orada da tıbbî eserlerinden birçoğunu kaleme alarak, bunların bazısını Mansûr b. İshak'a ithaf etti. Hatta eserlerinden birinin adını da valinin şerefine “*et-Tibû'l-Mansûri*” koydu. “*Et-Tibû'r Rûhâni*” adını verdiği psikiyatriyle ilgili bir kitabı da mevcut olan er-Râzî, öğrencilerinin tıpta mezuniyet sonrası çalışmalarına devam etmelerinde ısrar eden ilk kişidir. O, bu şekilde disiplinin zenginleşeceğini savunuyordu. er-Râzî'nin en önde gelen eseri ise on beş yılda tamamlanan ve çağının bütün tıbbî bilgilerini ihtiva eden bir ansiklopedi mahiyetindeki “*el-Hâvî fi't-Tıb*”'dır. Arapça yazılan ve büyük bir tıp ansiklopedisi mahiyetinde olan 24 ciltlik bu eser, İslam tababetinin klinik yönünü incelemek açısından temel eser olarak kabul edilmektedir. er-Râzî bu kitabında kendisine kadar ulaşan tıp bilgisine kendi çalışma ve yorumlarını da eklediğinden, eser Tıp tarihi açısından da oldukça değerlidir. Ferec b. Selim'in Latinceye çevirdiği bu ansiklopedi 1486'da Avrupa'da basılan ilk tıp kitabı oldu. Musikiyi hasta tedavisinde ilk kullanan¹¹³ da yine er-Râzî'dir. Öğrencilerini hastalar etrafında iç içe halkalar halinde toplayarak dış çemberlerdeki yeni öğrencilerin, içerdeki eski öğrencilerden bilgi almalarına imkân sağladı. Tarihte ilk kez çiçek hastalığıyla kızamığı ayırt eden er-Râzî bu konuda “*Kitabü'l-cüderi ve'l-Hasba*” adlı eserini kaleme aldı. er-Râzî'nin çiçek ve kızamık hastalığı üzerine yazdığı bu eseri XVIII. yüzyıla kadar Avrupa'da defalarca basıldı. Aynı zamanda bir psikosomatik tıp ve psikoloji ustası olan er-Râzî, ruh dengesizliklerini beden rahatsızlıklarıyla birlikte ele alıp, bunları hiçbir zaman ayrı olarak değerlendirmemiştir. Ruh tıbbıyla ilgili 20 bölümden oluşan “*Manevi Fizik*” adlı eseri mevcuttur. Formik asit, Sülfirik asit, güherçile ve boraksı ilk defa tanıtan er-Râzî; Galen'in civanın zehirli etkisinden söz etmesine karşılık o, civanın tedavisel etkilerinden yararlanıyordu. Alkolü antiseptik olarak ilk kez kullanan da yine er-Râzî idi ve ayrıca alkolizm hakkında da geniş bilgiler vermiştir. Ateşin bir hastalık olmayıp bedenin hastalıkla mücadelesi sonucu oluştuğunu ifade eden er-Râzî, tedavide hastanın ılık suya batırılmış çarşaflara sarılmasını önermiştir. Pediatriyi ayrı bir disiplin olarak kuran ve bu konu üzerinde kitap yazan er-Râzî, Güneş çarpmasının kan dolaşımıyla ilgisini keşfetti ve hayvansal mineraller ile nebatî elemanların kimyasal özellikleri ve bazı hastalıkları iyileştirmedeki etkileri üzerine birçok eser ortaya koydu¹¹⁴.

Râzî'den sonra gelen meşhur hekim Ebû Ali Hüseyin İbni Sîna¹¹⁵ (369-428/980-1037) ise hem hekim hem de filozof olarak ün kazandı. İslam âleminde “şeyh-el-Reis”, Hıristiyan dünyasında ise “Avicenna” olarak tanınan İbni Sîna'nın “*el-Kânûn fi't-Tıb*” adlı kitabı, sahasında yazılan en büyük eserdir. Bu eser yüzyıllar boyunca tıpta en önemli referans kaynağı olarak kaldı ve 700 yıl boyunca dünya çapında standart bir ders kitabı olarak zirvedeki yerini on dokuzuncu yüzyıla kadar terk etmedi. Beş ciltten oluşan bu eser Doğu ve Batı'nın tıp eğitiminde kullandıkları en başyapıttır.

oranlarda olması farklı metallerin oluşumuna zemin teşkil eder. Kükürt ve Civanın oranları değiştirilerek kıymetli metaller olan altın ve gümüş elde etme çabaları transmutasyon olarak ifade edilir. Manevi ve maddesel simya arasında ilişkiler kurulmuştur. Simya çalışmaları bir takım maddelerin bulunmasına sebep olduğu için kimya ilminin ilerlemesini sağlamıştır.

¹¹³ Büyük İslâm bilgini Fârâbi (870-950), Eski Yunan müziğini Arapça olarak kaleme aldığı “*al-Madhal fi'l Mûsikî*” adlı eserinde, çalgılardan ve müzisyenlerden söz ederken, makamların ruha olan etkilerini, şöyle sınıflandırmaktadır; 1- Rast Makamı: İnsana sefa (neş'e, huzur) verir. 2- Rehavi Makamı: İnsana bekâ (sonsuzluk düşüncesi) verir. 3- Kûçek Makamı: İnsana hüzn ve elem verir. 4- Büzürk Makamı: İnsana havf (koruk) verir. 5- İsfehan Makamı: İnsana hareket becerisi ve güven duygusu verir. 6- Nevâ Makamı: İnsana lezzet ve ferahlık verir. 7- Uşşâk Makamı: İnsana dihek (gülme) verir. 8- Zîrgüle Makamı: İnsana nevm (uyku) verir. 9- Sâbâ Makamı: İnsana şecaat (cesaret, güç) verir. 10- Buselik Makamı: İnsana güç verir. 11- Hüseyinî Makamı: İnsana sulh (sükûnet, rahatlık) verir. 12- Hicâz Makamı: İnsana tevazu (alçak gönüllülük) verir. Bkz; Haşmet Altınölçek, “Türk Tıbbında Müzikle Tedavi”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002, s. 742.

¹¹⁴ Fârûkî, *a.g.e.*, s. 357-358; Aksoy, *a.g.e.*, s. 51 vd; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler”, *DİA*, c. I, s. 45; İbrahim Eyyub, *Tarihu'l Abbâsî es-Siyasî ve'l-Hâdarî*, s. 272; Hüseyin Gazi Topdemir, *Bilim Tarihi*, s. 134-135; A. Süheyl Ünver, “Tıb”, *İA*, c. XII, s. 232.

¹¹⁵ Hakkı Dursun, “Abbasiler”, *DİA*, c. I, s. 45.

Eserin birinci cildinde (Külliyat); Tıbbın genel kuralları, anatomi, fizyoloji, koruyucu hekimlik, genel tedaviler ve tıp felsefesinden bahsedilmektedir. İkinci ciltte (Müfredat); Alfabetik olarak ilaçlardan bahsedilir. Üçüncü ciltte (Muacelat); Baştan aşağı bütün dâhili ve harici hastalıklar, doğum ve akıl hastalıklarına değinilmektedir. Dördüncü ciltte (Hummiyat); ateşli hastalıklar, döküntülü hastalıklar, kırık, çıkık ve küçük cerrahi işlemler anlatılmaktadır. Eserin beşinci ve son cildinde ise (Mürekkebat veya Akrabadin); tedavide kullanılan ilaçların reçeteleri ve hazırlanmaları hususuna dikkat çekilmektedir. İbni Sîna, seyahat ettiği her yerde daha önceki bulgularını doğrulamak üzere deneyler yapıp, tıbbî kayıtları ve hastaları inceliyordu. Kanseri dokuları iyileştirmek için cerrahi müdahalelerde bulunan ve hastanın iyileşmesinde müziğin etkisini belirleyen İbnî Sîna, Halep'teki Hamdanî hanedanı tarafından himaye altına alındı ancak metafizik düşünceleri ve gururu, kendisini herhangi bir siyasî başarıdan alıkoydu. Sık sık felsefi eserleri yüzünden kaçmak zorunda kalan ya da onların imha edilmesini seyreden İbnî Sîna, mide ülserinin üzüntü ve sıkıntı gibi psikolojik ve mide üzerinde doğrudan etkisi olan fiziki yahut organik olmak üzere iki ayrı sebepten ortaya çıktığını belirledi. Yine kanseri teşhis edip, erken cerrahi müdahaleyle dokunun çıkarılması yoluyla bir tedavi yapılmasını ilk kez öneren de İbnî Sîna idi¹¹⁶.

IV. Eczacılık (Farmakoloji)

Daha önce bilinmeyen birçok yeni maddeyi bulan kimyanın öncüsü İslam hekimleri, eczacılığa (farmakoloji) dair önemli çabalar sarf ettiler. Bu alanda faydalanılan en önemli eser ise “*Kitab-el haşayiş*” adıyla halife el-Mütevekkil döneminde Huneyn b. İshak tarafından Arapçaya çevrilen¹¹⁷ Dioskorides’in “*Materia Medica*”sı oldu. İslam eczacılığının en önemli eserini ise Ebu Reyhan Muhammed el-Biruni’nin (975-1050) yazdığı “*Kitab el Saydala*” sı (Drogların Kitabı) oluşturmaktaydı¹¹⁸. İslâm tesiri altında eczacılık (farmakoloji) tıptan ayrıldı; yeni bir disiplin ve meslek olarak ayrı bir statü kazandı. Eczacılıkta oldukça ileri giden Müslümanlar, Halife el-Me’mûn ve Mu’tasım döneminden itibaren imtihana tabi tutuluyorlar ve burada başarılı oldukları takdirde kendilerine eczacılık belgesi veriliyordu¹¹⁹. Ancak İskenderiye medresesinden getirdiği bazı bilginleri çalıştırarak kimya ilmini ilk defa geliştiren, Emevîlerden Halid b. Yezid (85/705) oldu¹²⁰. Hicri birinci yüzyılda İskenderiye’deki Yunan Okulu’nun ilaç hazırlama usulünü öğrenen Hâlid’in, İslam dünyasına kazandırdığı bu disipline, Cafer-i Sâdık (ö. 140/757), Cabîr b. Hayyân¹²¹, el-Kindî ve er-Razî önemli katkılarda bulundular. El-Birunî (ö. 443/1051) ise tarif usûl ve prensiplerini belirleyerek sahasının en geniş eserini yazdı ve disiplini mükemmel ve müstakil bir ilim hâline getirdi. O zamana kadar Müslüman eczacıları, Sâbur b. Sehl (ö. 255/868) ve İbnî Tilmîz (ö. 560/1164)’in aynı ismi taşıyan iki ilaç hazırlama kitabına, yani “*el-Akrabedhin*” adlı kitabına başvuruluyordu¹²².

Müslümanlar nitrik asit, sülfürik asit ve nitro-hidroklorik asit hazırlıyorlardı. Ayrıca potasyumu keşfedip, gümüşün ve potasyumun nitratını elde edebiliyorlardı. Civa, klorür, civa oksit, demir sülfat, borik asit ve daha birçok yeni kimyasal bileşik ise oluşturabildikleri başlıca ürünler arasında yer alıyordu¹²³. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Müslüman eczacılar bitki farmakoljisinde Dioskorides’in “*Materia Medica*”sı ile işe başladılar ve kısa zamanda Hindistan, İran ve Akdeniz’in bilgilerini topladılar. İlk kez karşılaştıkları bitkiler ve ilaçlara Arapça isimler

¹¹⁶ Fârûkî, *a.g.e.*, s. 358; Ahmet Çelebi, “Tarihu’l-İslâmî ve’l-Hadâratî’l-İslâmiyye”, *D.G.B.İ.T.*, c. I-III, s. 492-493; Arslan Terzioğlu, “İbni Sînâ’nın Hekimliği ve Tabâbetin Gelişmesine Etkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002, s. 645 vd; Aksoy, *a.g.e.*, s. 52; A. Süheyl Ünver, “Tıb”, *İA*, c. XII, s. 232; İbrahim Eyyub, *a.g.e.*, s. 273; Hakkı Dursun, “Abbasiler”, *DİA*, c. I, s. 45; Cengiz Tomar, *İslam Tarihi ve Medeniyeti II*, Eskişehir, 2011, s. 213; Şerafettin Canda, Türkiye’de Nöropatoloji gelişimi: Dünden Bugüne, *Türkiye Ekopatoloji Dergisi*, C. XI, 2005, s. 96.

¹¹⁷ Ahmet Çelebi, “Tarihu’l-İslâmî ve’l-Hadâratî’l-İslâmiyye”, *D.G.B.İ.T.*, c. III, s. 464.

¹¹⁸ İbrahim Eyyub, *a.g.e.*, s. 272; Aksoy, *a.g.e.*, s. 51.

¹¹⁹ Hüseyin Algül-Osman Çetin, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1987, c. III, s. 397.

¹²⁰ Suphi Salih, *İslam Kurumları*, (trc. İbrahim Sarıms), Ankara, 1999, s. 243; Ahmet Çelebi, “Tarihu’l-İslâmî ve’l-Hadâratî’l-İslâmiyye”, *D.G.B.İ.T.*, c. III, s. 457.

¹²¹ Hüseyin Algül-Osman Çetin, *İslam Tarihi*, c. III, s. 397.

¹²² Fârûkî, *a.g.e.*, s. 358; Suphi Salih, *a.g.e.*, s. 243; Philip Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 557.

¹²³ Suphi Salih, *a.g.e.*, s. 243; Philip Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 557.

verdiler. Öyle ki bunlardan birçoğu halen günümüzde Arapça isimleriyle bilinmektedirler. Müslüman araştırmacıların ilaveleriyle genişleyen Dioscorides'in çalışması VII./XIII'üncü yüzyılın ortasında yaşayan Malagalı İbnü'l Baytar'a kadar kendi alanında rakipsizdi. İbnü'l Baytar, Bizans Yunanistan, İtalya ve Avrupa'nın diğer bölgelerine yaptığı ziyaretleri de kapsayan araştırmalarını tamamladıktan sonra, *el-Mugnî fi'l Edviye* adlı kitabı hazırladı. Bir diğer büyük Müslüman eczacı da doğuda yaşayan Raşidüddîn b. Sûrî (ö. 639/1241) idi. Bu zat da çalışmalarında öylesine titizdi ki, önemli bitkileri incelemek üzere kırlara ve dağlara çıkarken onları kitabına resimlemesi için beraberinde tecrübeli bir ressam götürüyordu¹²⁴.

Abbasî halifeleri özellikle hac mevsimlerinde çok sayıda doktorun katıldığı tıp kongreleri düzenleyerek tıbbın ilerlemesine destek oluyorlardı. Doktorlar, bu kongrelerde araştırmalarının sonuçlarını açıklar ve ilaç yapımında kullandıkları bitkiler de dâhil hammaddeler hakkında bilgi verirlerdi¹²⁵. Özellikle yukarıda değindiğimiz üzere el-Me'mûn ve el-Mu'tasım'ın hilafet zamanları kadar erken dönemlerde eczacılar imtihana tabi tutuluyorlardı¹²⁶. Özellikle Abbasîlerin, Basra Körfezi ticaretine kazandırdıkları ivme sonucu Uzakdoğu ile karşılıklı gelişen mübadeleler neticesinde, bu bölgeye ait birçok bitki eczacılıkta kullanılmak üzere İslam dünyasına ve Avrupa'ya ithal edilmeye başlandı. Hindistan'dan, deriden yapılmış büyük kaplar¹²⁷ içerisinde muhafaza edilerek getirilen¹²⁸ ve Ortaçağ'da itriyat ile ilaç endüstrisinin en önemli ham maddelerinden birini oluşturan üd bu bakımdan oldukça değerliydi. Çin, Hindistan, Cava, Sumatra ve Arap ülkelerinden getirilen üd, eskiden beri doğuda ve batıda ticaret, tıp, eczacılık ve ev eşyalarının yapımında kullanılan, güzel kokulu, siyahımsı¹²⁹ ve bazı yerleri benekli, deri gibi kabuğu bulunan ve sertlik yönünden üzerinde eşya dövülen geniş taşa benzeyen bir ağaç ve ağaç kökünden ibaretti¹³⁰. Basra Körfezi gemileri Uzakdoğu'dan üd'un yanı sıra, gıda ve tıp endüstrisi için oldukça değerli olan misk, karanfil sandal, kâfûr, za'ferân, zebâd, lâden, sümbül, lebenî ve beng gibi birçok farklı bitkiyi getirmekteydiler. Özellikle Abbasîler döneminde Yahudi¹³¹-Arap tıbbını ilgilendiren baharat ve ecza ticareti ile diğer nadide ürünler, İslam dünyasında değerini buluyordu¹³². Bu ürünler içerisinde yukarıda saydığımız bitkilerin yanı sıra râvend, zencefil, havlican otu, anason, gârikûn, uşak, sekencebîn, şirihâşek, styraks, belsemin, nane, Ürdün helilesi, kene otu, üzüm suyu, Hind kamışı, sinameki gibi daha birçok madde, çeşitli ilaçların yapımında ve bileşiminde kullanılıyordu¹³³.

Bizans ve İslam topraklarında bu ürünlere büyük bir talep vardı. Zira bu ürünler ilaç, koku (itriyat) ve gıda endüstrisinin en önemli hammaddeleriydi. Örneğin Hindistan'ın Çin sınırındaki Sefâle bölgesinden getirilen ve tıp ile gıda endüstrisi alanlarında önemli bir yeri olan karanfilin, Abbasîler döneminde en meşhur pazarlarından biri İstanbul'du¹³⁴. Arap Yarımadası'nda en çok

¹²⁴ Fârûkî, *a.g.e.*, s. 359.

¹²⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 45.

¹²⁶ Philip Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 557; Hüseyin Algül-Osman Çetin, *a.g.e.*, c. III, s. 397; İbrahim Eyyub, *a.g.e.*, s. 272.

¹²⁷ Müslüman tacirler tarafından Hindistan bölgesinden alınan üd vb. kokular deriden yapılmış büyük kaplarda taşınmıştır. Her biri 700-800 kg. koku alan bu deri kaplar, uzun ve tehlikeli yolculuklara karşı mukavim kılınmak ve gelebilecek her türlü zarardan korunmak amacıyla istiflenerek ziftlenmiş ve bu şekilde taşınmıştır. Deri kaplarda, yalnızca bu kokular taşınmamış; aynı zamanda bu kapların birleştirilmesiyle oluşturulan su nakliye araçlarında bu ticaretle uğraşan insanlar da taşınmıştır. Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi", *Belleten*, LXV, (Nisan 2001), sa. 242. s. 86; Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticâret ve Yerleşim* (VII. – XI Yüzyıllar), Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s. 455.

¹²⁸ Bakır, "Deri, Tahta", s. 86.

¹²⁹ En kaliteli parfüm kaynağı olan üd'un hası simsiyah olanıydı. Câhız, *Cimriler Kitabı*, (çev. Selahattin Hacıoğlu), İstanbul, 2004, s. 16.

¹³⁰ Geniş bilgi için bkz; Bakır, *Itriyat*, s. 70.

¹³¹ İslam coğrafyasında yaşayan Yahudiler arasında kozmetik, eczacılık, aktarlık ve boyamacılık yaygın mesleklerdendi. Bkz; Utku, *a.g.e.*, s. 415.

¹³² Lombard, *a.g.e.*, s. 195.

¹³³ Bu bitkiler ile ilgili geniş bilgi için bkz; Bakır, *Itriyat*, s. 57 vd.

¹³⁴ Bakır, *Itriyat*, s. 83-84.

talep gören ve daha ziyade Hicaz ile Yemen bölgelerinde tüketilen karabiber¹³⁵ ise Hind topraklarındaki Malabar sahillerinde¹³⁶ çokça yetişmekte¹³⁷ ve bu bitki özellikle dış-damak hastalıkları ile verem hastalığının tedavisinde önemli bir tiryak görevi yapmaktaydı¹³⁸. Yine Arapçada za'ferân olarak bilinen safrandan, iştah açıcı ve yatıştırıcı gibi özellikleri nedeniyle eczacılıkta istifade ediliyordu. Yaygın olarak yetiştirilebilmesine rağmen, az miktarda üretim için çok sayıda bitki gerektiğinden her yerde ticari bir öneme sahip olmayan bu bitki, bazen yemeklere renk katmak için de kullanılıyordu¹³⁹.

SONUÇ

Sonuç olarak Abbasiler dönemi İslam tıbbı için; antik dönem Grek, Roma ve Mısır tıbbının İran ve Hind tıbbı ile birleştikten sonra İslam dünyasına aktarılan dünya tıbbının sentezi demek daha uygun olur diyebiliriz. Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman hekimler eski Grek buluşları üzerinde çalışarak bunlara özellikle Cundişâpûr (Huzistan) İran ekolü ile Hind ekollerini ilave ettiler. Grek tıbbı, Grek düşüncesi gibi Aristo'nun eserlerinin yolunu izledi. Yunanistan'dan Suriye'ye geçmiş olan tıbbi eserler başlangıçta Süryânî diline, ardından Arâmiceye ve Arapçaya aktarılarak Bağdat, Kahire ve Kurtuba gibi büyük bilim merkezlerine taşındılar. İspanya Yahudileri ise bu eserleri Latinceye tercüme ettiler ve böylece Yunan tıbbı Hıristiyan Batı'ya ulaştı. Esasında Araplar Tıp bilimine X. yüzyıldan sonra yaklaşımaya başladılar. Bu döneme gelinceye kadar doğuda uzun zaman Cundişâpûr ekolünü Hıristiyanlar yürüttü. Sâsânî saraylarında başlayan Hind tıbbının etkileri Abbasî hilafetine gelindiğinde yani 132/750 yılından sonra genişlik kazanmaya başladı. Abbasî hanedanının katkılarıyla yürütülen tercüme faaliyetleri sayesinde tıp kitaplarının artması ve İslam dünyasında tıbbi merkezlerin, hastane ve eczanelerin çoğalışı, tıbbi maddelerin, eczanın ve ilaçların her geçen gün daha da çoğalmasına imkân sağladı¹⁴⁰. Örneğin farmakoloji alanında kimyasal araştırmaların ilerlemesi sonucu lüks boya ve parfüm türleri çeşitlilik kazandı. Serinletici içkiler ve şuruplar giderek daha fazla kullanılmaya başlandı. Ecza ticareti öylesine artış gösterdi ki madeni kaynaklara dayanan maddeler ortaya çıktı. Mısır'ın *şapı*, Ermenistan ve Mısır'ın *boraksı*, Sicilya'nın *kükürdü*, Yahudi taşı, Toledo yakınlarında Berka yahut Magan'ın *toprağı* gibi... Yahut hayvani kaynaklı maddeler kullanılıyordu. Bulgar kunduzu hayası; İran yahut Çin sınırı ülkelerinden getirilen, panzehir olarak kullanılan ve hayvan midelerinde bulunan bir cins taş; ezilmiş yılan ve değişik bitkisel ilaçların karışımından meydana gelen Kudüs Tiryak'ı gibi... veya bitkisel kaynaklardan yararlanılıyordu: keten ve Afyon gibi... Özellikle bu iki madde İslam dünyasında oldukça fazla kullanılıyor, ya nefes yolu ile alınıyor yahut tedavi için bu maddelerin dumanından faydalanılıyordu¹⁴¹.

Sonuç olarak Emeviler zamanında daha ziyade gayrimüslim bilginlerden yararlanılarak yürütülen tıp ilmi ile ilgili çalışmalar, Abbasiler zamanına gelindiğinde daha da geliştirilerek önemli bir ivme yakalamıştır diyebiliriz. Bu dönemde doğuda Bağdat, batıda ise Kurtuba iki önemli tıp merkezi hâline gelmiştir. Abbasî halifeleri özellikle hastane kurma konusunda Süryânî

¹³⁵ En kalitelisi temiz, iyice dövülmüş, toprak ve taşlardan arındırılmış, üzerine uzun zaman geçmesinden dolayı yanma ve kokuşmuşluğa maruz kalmayandır. Yanma ve kokuşmuşluğun öğrenilmesi ise, onun tanesi üzerinde yer alan büzülmüş bölgeyi sürterek soymak suretiyle mümkündür. Beyaz biber ise, şekli ve rengi bakımından az önce anlatılan cinsten farklıdır. Bu cins biberler, ilaç yapımında kullanıldığı halde, gıda maddesi olarak kullanılmamaktadır. Ayrıca bunlar, küçük hacimli değersiz eşyalardan sayılmaktadır, en iyisi ise tanesi taze ve kabuğu az olanıdır. Ebul Fadl Cafer b. Ali ed-Dimaşkı; *el- İşâre ilâ Mahâsini't Ticâre*, (Türkçe trc. Abdülhalik Bakır, "Ticâretin Güzelliklerine İşâret", *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008), s. 493.

¹³⁶ Karabiber'in en çok yetiştiği yerler, Hindistan'ın batı ve Malabar bölgesi olup, buralar Araplar tarafından "Biladül-Fulful" olarak isimlendirilmişlerdir. Bu arada karabiber'in beyaz ve siyah olmak üzere iki türünden bahsedilir. Bunlardan beyaz olanın çok nadir ve bu nedenle de oldukça pahalı olduğu, daha yaygın ve meşhur cinsinin ise siyah türü olduğu zikredilmektedir. Kazvîni, *a.g.e.*, s. 123; Hasan Sâlih Şihâb, *Edvâun 'alâ Târîhi'l Yemen 'i'l-Bahrî*, Beyrut, 1981, s. 169.

¹³⁷ David Arnold, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, (trc. Osman Bahadır), İstanbul, 1995, s. 9.

¹³⁸ Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zehab ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, (thk. Said Muhammed el-Hâm), c. I, Beyrut, 1997, s. 209-210. Ayrıca bkz; Kazvîni, *a.g.e.*, s. 123.

¹³⁹ Bakır, *Itriyat*, s. 78 vd.

¹⁴⁰ Lombard, *a.g.e.*, s. 178-179; Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. III, s. 182-183.

¹⁴¹ Lombard, *a.g.e.*, s. 179.

doktorlardan çok faydalandılar. Halife Mansur Bağdat'ta körler için hastane kurup, ihtiyarlar için bir darülaceze yaptırınlar arasında yer almaktadır. Hârûnürreşîd ise pratik tıp eğitimi için büyük bir hastane inşa ettirerek buraya kıymetli tıbbî eserler temin edenlerin başında gelmektedir. Özellikle bu dönemde inşa edilen hastanelerde, hastaların din-dil farkı gözetilmeksizin tedavi edilmesi ve parasız ilâç ile yemek verilmesi oldukça dikkat çekicidir. Tıp fakülteleri ve hastaneler açarak tabipleri teşvik ve himaye eden Abbasî halifeleri tıbbın gelişmesine büyük bir ehemmiyet verdiler. Nitekim fetihler sebebiyle çok geniş bir sahaya yayılan Müslümanlar, Helenistik, İran ve Hind kültürüyle temasları sonucu, bunlara karşı büyük bir ilgi duymuşlar ve antik dünyanın ilmi ve felsefî eserlerini Arapçaya çevirme ihtiyacını hissetmişlerdir. İslam dünyasındaki tercüme faaliyetleri erken dönemlerde başladı. Emevî ailesinden Hâlid b. Yezîd b. Muâviye ile başlayan tercüme faaliyetleri her ne kadar devlet tarafından destek görmediği için sadece Pehlevice ve Yunancadan yapılan tercümelemlerle sınırlı kalmış olsa da, Abbasî Halifesi Ebu Cafer el-Mansûr döneminde teşkilatlandırılan ve devlet tarafından desteklenen bu faaliyet genişleyerek tıp, cebir, geometri, mantık ve metafizik gibi birçok alanı içine aldı. Ancak bu alandaki çalışmalar Halife Me'mûn devrinde Beytü'l-Hikmeler kuruluncaya kadar fazla verimli olamadı ve şahsi bazı teşebbüsler seviyesinde kalmaktan öteye geçemedi. Halife Mansûr ve Bermekîler devrinden itibaren kuvvetlenen tercüme hareketi¹⁴² Cündişâpûr tıp okulundaki Süryânîler, Hindliler, Harranlılar ve Nabatîlerin de bu faaliyetlere katılmasıyla, Yunanca, Pehlevice, Sanskritçe (Hindçe), Süryanice ve Nabatice birçok eser Arapçaya tercüme edildi. Tercüme faaliyetlerinin devam ettiği Hârûnürreşîd devri ve sonrasında ise özellikle tıp alanında başarılı birçok çalışma yapılarak İslam tıbbına farklı bir boyut kazandırıldı.

KAYNAKLAR

- ABBÂDÎ, Ahmed Muhtâr; *Fi't-Tarihî'l-Abbasî ve'l-Fatimî*, Beyrut, 1971.
- ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fûad; *Konularına Göre Kur'ân-ı Kerîm* (çev. Bekir Karlığa), İstanbul, 2008.
- AKSOY, Şahin; *Tıp Tarihi Ders Notları*, Urfa, 2010.
- ALGÜL, Hüseyin-Osman Çetin; *İslam Tarihi*, c. III, İstanbul, 1987.
- ALTINÖLÇEK, Haşmet; "Türk Tıbbında Müzikle Tedavi", *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002.
- ARNOLD, David; *Coğrafi Keşifler Tarihi*, (trc. Osman Bahadır), İstanbul, 1995.
- ATASOY, Murat; *Süyûti'nin "Tarihu'l-Hulefâ" Adlı Eserinin Abbasîler Kısmının Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2006.
- BAĞDÂTÎ, Ebu Bekr Ahmet b. Ali Hatîb; *Târîhu Bağdât*, c. I-XXIV, Kahire, 1951.
- BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000.
- BAKIR, Abdulhalik; "Ortaçağ İslam dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi", *Belleten*, LXV, (Nisan 2001), sa. 242.
- BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008.
- BAKIR, Abdulhalik; "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hire", *F. Ü. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. VI, s. 2, Elazığ, 2010.
- BARTHOLD, W. ; *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. Fuat Köprülü), Ankara, 2004.
- BAYAT, Ali Haydar; "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992.
- BEK, Ahmet İsa; *Tarihu Bimaristanat fi İslam*, Beyrut, 1981.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Büldân*, (trc. Mustafa Fayda), Ankara, 2002.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi; *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul, trs.

¹⁴² Ahmet Çelebi, "Tarihu'l-İslâmî ve'l-Hadârati'l-İslâmiyye", *D.G.B.İ.T.*, c. III, s. 461.

- BROCKELMAN, Karl; *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay) Ankara, 2002.
- BROCKELMAN, Karl; “Buhtîşû”, *İA*, c. II, İstanbul, 1979.
- CÂHİZ, Ebu Osman Amr. b. Bahr; *Cimriler Kitabı*, (çev. Selahattin Hacıoğlu), İstanbul, 2004.
- CANDA, Şerafettin; Türkiye’de Nöropatoloji gelişimi: Dünden Bugüne, *Türkiye Ekopatoloji Dergisi*, c. XI, 2005.
- CEZAR, Mustafa; *Türkler’de Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977.
- İBNÜ’L CEVZÎ, *el-Muntazam*, c. XIII. Beyrut, 1992.
- İBN CÜLCÜL, *Tabakâtü’l-etıbbâ* (nşr. Fuâd Seyyid), Beyrut, 1985.
- ÇELEBÎ, Ahmet; “Tarihu’l-İslâmî ve’l-Hadâratı’l-İslâmiyye”, *D.G.B.İ.T.*, c. I-III, İstanbul, 1992.
- DAĞ, Mustafa; *Erken Dönem İslam dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2012.
- DAKÛKÎ, Hüseyin Ali; “Hire”, *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998.
- DEMİRCİ, Mustafa; Bütün Yollar Bağdat’a Çıkar: “Antik Çağ Bilim ve Düşüncenin Bağdat’a İntikali”, *Uluslararası Medinetu’s-Selam Sempozyumu*, İstanbul, 2008.
- DİMAŞKÎ, Ebul Fadl Cafer b. Ali; *el- İşâre ilâ Mahâsini’t Ticâre*, (Türkçe trc. Abdülhalik Bakır, “Ticâretin Güzelliklerine İşâret”, *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008.)
- DİNEVERÎ, Ebu Hanife Ahmet b. Davud (282/895); *Ahbâru’t Tivâl*, Kahire, 1960.
- DIETRICH, A. ; “Medâin”, *İA*, c. VII, İstanbul, 1977.
- DOĞRUYOL, Hasan; “Buhtîşû”, *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992.
- DÛRÎ, Abdulaziz; *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (çev. Sabri Orman), İstanbul, 1991.
- DÛRÎ, Abdulaziz; “Bağdat”, *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991.
- İBNÜ’L ESİR, Ali b. Muhammed (630/1232); *el-Kâmil fi’t-Târih* (trc. A. Ağırakça-A. Özaydın), c. I-XII, İstanbul, 1985.
- EYYUB, İbrahim; *Tarihu’l Abbâsî es-Siyasî ve’l-Hâdarî*, Lübnan, 1989.
- FÂRÛKÎ, İsmâil Râci-Luis Lâmia Fârûkî; *İslam Kültür Atlası*, (çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu), İstanbul, 1999.
- GREGORY, Timothy E. ; *Bizans Tarihi*, (çev. Esra Ermert), İstanbul, 2011.
- EBÛ ĞEDDE, Abdussettar; *Buhus fi’l Fıkhi’l Tibbi ve’l Sıhhatu’l Nefsiyye min Munzuri’l İslami*, Kahire, 1991.
- HAMEVÎ, Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût (626/1229); *el-Mu’cemü’l-Büldân*, c. I-II, Beyrut, 2008.
- HARUN, Abdusselâm; "Nevâdiru’l-Mahtutât", c. II, Kahire, 1973, s. 333-389. (Türkçe trc. Abdülhalik Bakır, “Kölelerin Satın Alınması Ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risâle”, *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008.)
- HASAN, Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit), c. I-V, İstanbul, 1988.
- Hayrat Neşriyat, *Kur’ân-ı Kerîm ve Muhtasar Kelime Meâli*, İstanbul, 2010.
- HEYD, W. ; *Yakın Doğu Ticaret Tarihi* (çev. Enver Ziya Karal), Ankara, 2000.
- HİTTİ, Philip K. ; *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), c. I-IV, İstanbul, 1989. HUART, CL. ; “Cundişâpür”, *İA*, c. III, Eskişehir, 1997.
- İNAYE, Ğazi; *Davabitü Tanzîmi’l İktisat fi’s- Sûkî’l-İslami*, Beyrut, 1992.
- KARAPINAR, Mahmut; “Abbâsiler Dönemi Türklerin Siyasî Faaliyetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002, s. 352-363.
- KÂTİPOĞLU, Hasan – İlhan Kutluer, “Huneyn b. İshâk”, *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998.

- KÂTIPOĞLU, Hasan - Mustafa Çağrırcı, “İshâk b. Huneyn”, *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000.
- KAYA, Mahmut; “Buhtîşû”, *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992.
- KAYAOĞLU, İsmet *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980.
- KAZVÎNÎ, Zekeriyya b. Muhammed; *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1969. İBNÜ'L-KESİR, İsmâîl b. Ömer; *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (trc. Mehmet Keskin), İstanbul, 1994.
- KENAN, Ahmet Muhammed; *el-Mevsuatu'l Fıkhiyye el-Tıbbiyye*, Beyrut, 2000.
- KIRBIYIK, Kasım; “Baytarlık”, *DİA*, c. V, İstanbul, 1992.
- KİTAPÇI, Zekeriya; *Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının Zuhuru*, İstanbul, 1987.
- KİTAPÇI, Zekeriya; *Orta Asya Türk İslam Medeniyeti Matematik Tıp Eczacılık ve Astronomi İlminin Gelişmesinde Türklerin Yeri*, Konya, 2008.
- KİTAPÇI, Zekeriya; *Şağab Hatun*, İstanbul, 1995.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad; “Berid”, *İA*, c. II, İstanbul, 1979.
- LOMBARD, Maurice; *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, (trc. Nezih Tuncel), İstanbul, 1983.
- MES'ÛDÎ, Ali b. Hüseyin; *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, (thk. Said Muhammed el-Hâm), c. I, Beyrut, 1997.
- MES'ÛDÎ, Ali b. Hüseyin (346/957); *et-Tenbîh ve'l İşrâf* (thk. Abdullah İsmail es-Savi), Kahire, 1938.
- MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti* (çev. Salih Şaban), İstanbul, 2000.
- EBÛ NASR, Muhammed Abdulazim; *el-Evkâfî Bağdât Asru'l Abbasî es-Sanî*, Yrz., 2002.
- NESİMÎ, Nazım; *el-Tıbbu'l Nebevi ve Alemu'l Hadis*, Beyrut, 1984.
- ÖZAYDIN, A.; “el-Muktedir Billah”, *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006.
- ÖZTÜRK, L.; *İslâm Dünyasında Hastaneler*, İstanbul, 2007.
- RUSKA, J.; “Hunayn b. İshâk”, *İA*, c. V, İstanbul, 1987.
- RUSKA, J.; “Sabit b. Kurra”, *İA*, c. X, Eskişehir, 1997.
- SALİH, Suphi; *İslam Kurumları*, (trc. İbrahim Sarmış), Ankara, 1999.
- SÂMERRAÎ, Kemal; *Muhtasar Tarih'it Tibbi'l Arabî*, Beyrut, 1989.
- İBN-İ SÎNÂ, *el-Kânûn Fi't-Tıbb*, (trc. Esin Kâhya), c. I, Ankara, 1995.
- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz; *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, Ankara, 2003.
- SUTER, H.; “İshak”, *İA*, c. V/2, Eskişehir, 1997.
- ŞATÎ, Ahmet Şevket; *Tarihi't Tıb ve Âdaba ve Âleme*, Halep, 1990.
- ŞEYZERÎ, Abdurrahman b. Nasr; *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı*, İstanbul, 1993.
- ŞİHÂB, Hasan Sâlih; *Edvâun 'alâ Târîhi'l Yemen'i'l-Bahrî*, Beyrut, 1981.
- TABERÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr; *Târîhu't-Taberî''Târîhu'l Ümem ve'l Mülûk''* (thk. Muhammed Ebü'l Fazl İbrahim-Muhammed Ali Baydoun), c. I-IX, Kahire, 1970. TERZİOĞLU, Arslan; “Bimaristân” *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992.
- TERZİOĞLU, Arslan; Ortaçağ Türk-İslam Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesiri, *Belleten*, Sa. 34, (12), 1970.
- TERZİOĞLU, Arslan; İbni Sînâ'nın Hekimliği ve Tabâbetin Gelişmesine Etkileri, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002.
- TERZİOĞLU, Arslan; “Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tabâbetin Avrupa'ya Tesirleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002.
- TOMAR, Cengiz; *İslam Tarihi ve Medeniyeti II*, Eskişehir, 2011.

TURAN, Şerafettin; *Türk Kültür Tarihi*, İstanbul, 2005.

İBN EBÎ USAYBÎ'A, *Uyûnü'l-enbâ fî Tabakâtu'l-Attibâ'*, Beyrut, (Trz.).

UTKU, Nihal Şahin, *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticâret ve Yerleşim* (VII. – XI Yüzyıllar), Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

ÜNVER, A. Süheyl; "Tıb", *İA*, c. XII, İstanbul, 1979, s. 230-235.

ZEYDAN, Corci; *İslam Uygarlıkları Tarihi* (çev. Nejdet Gök), c. I, İstanbul, 2004.

ZEYDÂN, Corci; *Tarihu't-Temeddüni'l İslami*, c. I-V, Beyrut, 1967.

YILDIZ, Hakkı Dursun; "Abbasiler", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988.

PIRLEPE KAZASINDA NÜFUS-VERGİ YÜKÜMLÜLÜĞÜ BAĞLAMINDA EKONOMİK REFAH DÜZEYİ VE GELİR DAĞILIMI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER (1445-1544)

(Tapu-Tahrir Defterlerine Göre)

*Determining the Economic Welfare Level and Income Distribution in Prilep by Examining
the Relationship between Population and Taxes Liability (1445-1544)*

(According to Tapu-Tahrir Registers)

Ümit KOÇ*

ÖZET

Osmanlı arşiv kayıtları arasında yer alan 1445, 1455, 1478, 1519, 1528 ve 1544 tarihli altı ayrı tapu-tahrir defterindeki verilerden hareketle hazırlanan bu çalışma Pirlepe Kazası'nda nüfus ve ekonomik gelir düzeyi arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı hedeflemektedir.

Makale giriş ve sonuç bölümleri hariç üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde şehir nüfusu ve gelirlerine ilişkin veriler; ikinci bölümde, kırsal nüfus ve gelirlerine ilişkin veriler; üçüncü bölümde ise ekonomik refah düzeyi ve dağılımına ilişkin değerlendirmeler yer almaktadır.

Hazırlanan bu çalışma neticesinde, Pirlepe şehrinin ekonomik dinamikleri itibariyle köy ekonomisiyle büyük benzerlik gösterdiği; nüfusun ve ekonomik değerlerin, 1478 ve 1544 dönemi müstesna, yüz yıllık dönemde sürekli yükselme eğiliminde olduğu; her bir dönemde bazı köylerin ortalama gelir düzeyleri arasında önemli farklılıkların bulunduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Pirlepe, Tarım, Köy, Nüfus, Vergilendirme.

ABSTRACT

This study aims to explain the relationship between the population and income level in the Province of Pirlepe using the data from the Tapu-Tahrir register dated 1445, 1455, 1478, 1519, 1528 and 1544 in the Ottoman Archive Resources.

Included are three main chapters without introduction and conclusion. The first involves some data and observations about the population and incomes of the city. The second is about the rural population and rural incomes. The last has some observations and comments about the welfare level of the economy and income distribution in the Province of Prilep.

This research has shown that Prilep had very similar signs for its urban and rural economic dynamics; the size of population and the sign of economic growth had rising trend in the same way for one hundred years without the periods of 1478 and 1544; some villages had very different income levels for each period of six periods in total.

Key Words: The Ottoman Empire, Prilep, Agriculture, Village, Population, Taxation.

GİRİŞ

Günümüzde Güney Makedonya'da, Kuzey Pelogonya Ovası'na yayılmış Pirlepe, 70.000'e yakın nüfusuyla orta büyüklükte tipik bir Balkan şehri görünümündedir. Pirlepe ismine ilk kez Bizans imparatoru Basil'in (Bulgar-Slayer) 1014 tarihli fermanında tesadüf edilmektedir. Ancak Pirlepe'nin çok daha eski bir yerleşim birimi olması kuvvetle muhtemeldir. Ortaçağ Pirlepesi bir dağın zirvesinde yer alan kalenin etrafında kurulmuştu ki 1240'larda bu kasaba Pirlepe ismiyle ifade ediliyordu. Pirlepe ismi "bir dağın tepesine saplanmış" anlamına gelmektedir¹.

* Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü MANİSA Mail: umit.koc@cbu.edu.tr

¹ M. KIEL, "Pirlepe", EI2, VIII, Leiden 1995, 310.

Pirlepe, XI. yüzyılın başlarından 1201 yılına değin Bizans'ın yönetimi altında varlığını devam ettirecektir. Bu tarihte İkinci Bulgar krallığının hâkimiyetini kabul eden şehir 1246'da tekrar Bizans hâkimiyetine girecek ve 1334 yılına değin Bizans hâkimiyetinde kalacaktır. Sonrasında Sırp Kralı Duşan'ın orduları Pirlepe'yi ele geçirecek ve şehir kısa süreliğine de olsa Sırp İmparatorluğu'na bağlanacaktır. Duşan'ın ölümünden sonra Pirlepe Vukasin Prensligi'ne bağlanacak ve Vukasin 1366'da Pirlepe'de kendini kral ilan edecektir. Vukasin, XIV. yüzyıl boyunca devam eden savaşlarda yer yer Osmanlı ordusunun hizmetinde yer alacak, ancak 1371 Çirmen savaşında Osmanlı ordusuna karşı mücadele verirken ölümünden sonra yerine oğlu Marko Kraljevic geçecektir. Marko Osmanlı vasalı olarak Pirlepe'nin yönetimini devraldıktan 1395 Rovine Savaşı'nda öldürüleceği ana değin Osmanlı sultanlarının düzenlediği büyük seferlerin tamamına iştirak edecektir².

Hoca Saadettin Efendi, "Tâcü't-Tevarih" adlı eserinde I. Murat'ın emriyle Pirlepe'nin alınışını şöyle anlatır: "Ömrü parlak günlerle dolu olan Padişah, ... Rumeli beylerbeyi Timurtaş Bey'e Manastır ve Pirlepe fetihleri konusunda uygulanması gereken cihan değer fermanı buyurmuştu. Timurtaş Bey de bu ferman gereğince, İslam sancaklarını açarak 784 (M. 1382) senesinde kalabalık bir ordu ile zafer yelleri gibi ol ülkeye hareket etmişti. Önce Pirlepe kalesini kuşatmış, kaleyi bekleyenler sayısız askerin güç ve kudretini görünce karşı durmaktan vazgeçerek barış yolunu tutmuşlar, hisarı teslim etmişlerdi"³. Bir diğer görüşse, Pirlepe ve havalisinin Marko'nun 1395 Mayıs'da Rovine Savaşı'nda ölümünü müteakip büyük bir karışıklık ve mücadele yaşanmadan Osmanlı yönetimine girdiği, ordunun bir kısmının Osmanlı hizmetinde Hıristiyan sipahiler olarak varlığını devam ettirdiği yönündedir⁴ ki XV. yüzyıla tahrir kayıtlarında yer alan veriler bu görüşü destekler mahiyettedir.

Osmanlı yönetiminde Pirlepe hakkında bilgi veren en eski kayıtlar Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Defterleri arasında bulunan 303 numaralı defter parçasında yer almaktadır. Defterin 20-85. sayfaları arasında Pirlepe nahiyesine dair kayıtlar yer almaktadır⁵. Pirlepe'nin ilk Osmanlı tahrirleri üzerine hazırladığı bir çalışmada Feridun M. Emecen, bu defterin düzeninden ve defterde yer alan bazı kayıtlardan hareketle tanzim tarihinin 1440 olabileceği üzerinde durmuş⁶ ancak bir sonraki çalışmada bu tarihi (H. 849) 1445⁷ olarak düzeltmiştir ki, Osmanlı arşiv vesikaları üzerine son derece deneyimli olan Emecen'in tespitini aynen kabul ediyoruz. Belirlenen yeni tarih Pirlepe şehri üzerine yapacağımız bu çalışmanın başlangıç tarihini teşkil edecektir. Pirlepe şehri ve kırsalının yüz yılı aşkın bir dönemini ele alıp inceleyeceğimiz bu çalışmamızda ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Katoloğu'nda kayıtlı 1455, 1478, 1519, 1528 ve 1544 tarihli tahrir defterlerinden istifade edilecektir. 1528 yılına ait defterdeki verileri destekleyen bir diğer kayıt 1530 tarihli Muhase-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri'dir ki bu kaynak Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından izin ve tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır. Söz konusu defter 1528 tarihli mufassal defterin icmali görünümünde olduğundan bu defterden istifade edilme yoluna gidilmeyecektir.

Pirlepe'de nüfus-vergi yükümlülüğü bağlamında ekonomik refah düzeyinin tespiti ve gelir dağılımı üzerine çalışmamıza geçmeden önce Pirlepe şehri ve kırsalına ilişkin nüfus kayıtlarını ihtiva eden Tapu-tahrir defterlerinde kullanılan usul ve terminolojinin bilinmesi, bu çalışmada kullanılacak yöntemin gereği gibi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Söz konusu defterlerde öncelikle şehrin ismi kaydedildikten hemen sonra, şehri teşkil eden mahalleler ve mahalleri vücuda getiren haneler tek tek hane reisinin ismiyle kaydedilir. Mahalle kaydını şehrin hâsılı, yani vergi

² M. KIEL, "Pirlepe", EI2, VIII, 310.

³ Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, (Sadeleştiren: İsmet Parmaksız), c. I, İstanbul 1974, s. 154.

⁴ M. KIEL, "Pirlepe", EI2, VIII, 310.

⁵ BA, MAD. 303, s. 29.

⁶ Feridun M. EMECEN, "Pirlepe'nin İlk Osmanlı Tahrirleri", *Kral Marko Sempozyumu*, Pirlepe 1997, s. 65.

⁷ Feridun M. EMECEN, "Defter-i Köhne: Pirlepe-Kırçova Kesiminin En Eski Timar Defteri (1445-1455)", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLIII (2014), 344: (Defterde muamele gören timar kayıtlarına dikkat edildiğinde en erken tarihli işlemin Şaban 849/ Kasım 1445'e indiği görülür).

gelirlerinin belli bir düzen içinde kaydedildiği kısım takip eder. Sonrasında *karye* adıyla nitelenen köyler hane reislerinin isimleriyle hane sayısı esas alınarak deftere geçirilir. Mahallelerden farklı olarak köylere ilişkin vergi gelirleri her bir köy için müstakil olarak defterdeki yerini alır. Tahrirlerin tutulmasında temel amaç o şehrin veya köylerin genel nüfusunu öğrenmekten ziyade vergi nüfusunun tespitine yönelik olduğundan, vergiye tabi olan evlenme çağına gelmiş bekârlar (mücerred) ve ekonomik faaliyet yürüten dul kadınlar (bive) da deftere kaydedilir. Köylerden hemen sonra defterde yer alan mezralarda ise nüfus bulunmaz, buralar köylerin ekinliği yani zirai alanı olarak kullanılırdı. Burada özellikle dikkatten kaçırılmaması gereken nokta mufassal tahrir defterlerinde dahi Pirlepe şehrine ait tüm vergi gelirlerinin birkaç kalemde çok da ayrıntıya girilmeden deftere geçirilmesine mukabil, köylere ait vergi gelirlerinin her bir köy için ayrı ayrı ve çok daha tafsilatlı bir şekilde kaydedilmiş oluşudur.

1. PİRLEPE ŞEHRİNDE VERGİ NÜFUSU VE VERGİ YÜKÜMLÜLÜĞÜ

Pirlepe şehrinin nüfusuna ilişkin rakamlar daha önce de ifade edildiği üzere vergi nüfusunun tespitine yönelik kayıtlardan edinilmiş rakamlar olduğundan, gerçek nüfus ancak bazı ön kabullerle tahmini olarak hesaplanabilmektedir. Ömer Lütfi Barkan'ın bir hanede 5 kişinin yaşadığı varsayımı geniş kabul görürken bazı araştırmacılar bu sayının 7 olması gerektiği üzerinde durmuşlardır*. Ancak oldukça geniş bir coğrafi sahaya yayılmış, değişik kültür ve farklı gelir düzeylerine sahip Osmanlı yerleşimlerinde, belli bir rakam üzerinde ittifak etmek imkânsız görünmektedir. Diğer yandan XVI. yüzyıl boyunca Akdeniz havzasında cereyan eden hızlı nüfus artışının durağan yapıyı bozduğu gözden kaçırılmamalıdır. İşte bu sebeplerden dolayıdır ki nüfus-vergi yükümlülüğü bağlamında ekonomik refah düzeyinin tespiti ve gelir dağılımı üzerine yapılacak değerlendirmelerde gerçek nüfus değil vergi nüfusu yani vergiye tabi nefer sayısı esas alınacaktır.

Tablo-1: Pirlepe Şehrinde Nefer Başına Düşen Vergi Yükümlülüğü

Yıllar	Vergi Nüfusu (Nefer)								Toplam Vergi Nüfusu	Toplam Vergi Geliri	Kişi Başına Düşen Vergi Yükümlülüğü
	Müslim				Gebr (Hıristiyan)						
	Hane	Mücerred	Bive	Toplam	Hane	Mücerred	Bive	Toplam			
1445 ¹	11	-	1	12	355	49	44	448	460	50.639	110
1455 ²	21	-	-	21	381	-	29	410	431	59.614	138
1478 ³	141	24	-	165	434	-	34	468	633	60.501	96
1528 ⁴	221	35	-	256	479	47	43	569	825	78.886	96
1544 ⁶	85	16	-	101	491	2	16	509	610	51.595	85

Pirlepe şehrinde refah düzeyinin tespiti ve gelir dağılımı üzerine değerlendirmelere geçmeden önce yukarıda sunulan Tablo-1'de yer alan verileri destekler mahiyette bazı tamamlayıcı bilgileri paylaşmak yerinde olacaktır. Şehrin nüfusuna ilişkin ilk nitelikli verilere elimizdeki ilk tahrir olan 1445 tarihli defterden istifade ile ulaşılabilmektedir. Bu tarihte şehrin önemli bir bölümünü Hıristiyan nüfusun teşkil ettiği görülmektedir. Vergi nüfusu bağlamında bir kıyaslamaya

* Geniş bilgi için bakınız: Nejat Göyünc, "Hane" Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, XXXII (1979), s. 332.

¹BAO, MAD 303, s. 20

²BAO, TD. 4, s. 1-10

³BAO, TD. 16, s.574-585

⁴BAO, TD. 149, s. 517-531

⁶BAO, TD. 232, s. 536-47

gidildiğinde 448 Hıristiyan nefere mukabil Müslüman neferlerin sayısı ancak 12'dir ki bu şehrin nüfusunun % 97,4'ünü Hıristiyanların ve ancak % 2,6'sını Müslümanların oluşturduğu anlamına gelmektedir. 1455 tarihli ikinci defter şehrin nüfusunun ne kadar olduğunun ötesinde nüfusun niteliği hakkında da açıklayıcı bilgiler sunmaktadır. Bu tarihte 410 nefer ile Hıristiyanlar şehir nüfusunun % 95,13'ünü teşkil ederken 21 neferle Müslüman nüfus % 4,87'lik bir paya ulaşmıştır ki bu Müslüman nüfusun 15 yıl önceye göre %87'lik oransal artış gösterdiği anlamına gelir. Nüfusun niteliğine gelince deftere ilk sırada kaydedilen Hacı Ubeyd Mahallesi'nde " Süleyman 'atik kadı, Mübârek 'atik kadı, Ahmed 'atik kadı" kaydıyla üç eski kadının bu mahallede meskûn olduğunu anlıyoruz. Ayrıca bu mahallede oturan Ali isimli birinin sabuncu olduğunu ve Hasan veledi Koca ismiyle kayıtlı bir diğer kişinin Kasaplık yaptığını görüyoruz. Diğer mahallelerde oturan nüfusun niteliğine ilişkin defterde herhangi bir açıklayıcı bilgi yer almamakla birlikte bazı Hıristiyan mahallelerinin adlarını orada faaliyet gösteren zanaat ehlerinden aldıkları kuvvetle varsayılabilir. Örneğin Kassaban Mahallesi, kasaplara; Hayyatan Mahallesi, terzilere; Postinduz Mahallesi, derici ve post dikicilere izafeten isimlendirilmiş olmalıdır.

1478 yılına gelindiğinde Hıristiyan nüfus 468 neferle şehir nüfusunun %73,9'unu teşkil ederken Müslüman nüfus 165 neferle % 16,1'lik bir paya sahip olacaktır. Bu veriler Müslüman nüfusun XV. yüzyıl boyunca artış eğiliminde olduğunun göstergesidir. Bu dönemde üç Müslüman mahallesinde toplamda 3 imam, 2 müezzin, 25 allâm, 1 kâtip, 2 kethüda, 6 salar, 2 sabuncu, 1 boyacı, 4 cüllah, 1 hayyat, 1 derzi, 1 kazzaz, 1 zenger, 1 hamami, 1 deveci, 1 eskici ikamet etmekteydi⁸. Diğer yandan Pirlepe üzerine yaptığı çalışmalarıyla bilinen M. KIEL, Fatih Sultan Mehmet'in saltanatı döneminde Pirlepe'nin önemli ölçüde Türk Müslüman yerleşimcileri kabul ettiğini ve bunların çoğunun derici, bakırcı, terzi, dokumacı vesaire sanat erbabından olduğunu söyler ve 1476-77 yıllarında şehirde inşa edilen Büyük Cami ile bu yerleşimciler arasında bir ilişki kurar⁹.

1528 yılı Pirlepe nüfusu, yüzyılı aşkın inceleme dönemimizin en kalabalık safhasını teşkil eder. Bir önceki tahrir göre şehrin vergi nüfusu toplamda 633'den 825 nefere yükselmiştir ki bu da %30,3' lük bir artışa tekâmül eder. Bu dönemde Hıristiyan nüfus 569 nefer ile şehir nüfusunun %69'unu teşkil ederken Müslümanlar %31'ini teşkil etmektedir. Bu dönem aynı zamanda Müslüman nüfusun Hıristiyan nüfus karşısında oransal olarak en büyük paya sahip olduğu dönem olacaktır. Müslüman sayısındaki artış yalnızca doğumlarındaki artış ve yeni Müslüman iskânlarıyla izah edilemez. İslam dinini kabul eden mühtedilerin de bu artışta önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir*. Şaşırtıcı olan, iki yıl sonrasının tarihini taşıyan bir diğer defterde nüfusun hissedilir derecede düşmüş oluşudur. Bu düşüş 1544 yılına değin özellikle Müslüman nüfusta hissedilir derecede devam edecektir. Nitekim Müslümanların toplam nüfus içindeki payı 1528'de %30,8 iken 1544'e gelindiğinde bu oran %16,6'ya gerileyecektir.

1528 ve 1544 tahrirlerinde daha önceki geleneğe uygun olarak Müslüman mahallelerde yaşayan halkın mesleki niteliklerine ilişkin açıklayıcı bilgiler yer alırken*, şehir nüfusunun ekserisini teşkil eden Hıristiyan tebaa için herhangi bir açıklama mevcut değildir. Bu nedenle Müslüman ve gayrimüslim nüfus arasında bu bağlamda herhangi bir kıyaslama yapmak mümkün değildir.

Pirlepe şehrinde refah düzeyinin tespiti ve gelir dağılımı üzerine yapılacak değerlendirmelerde kişi başına düşen vergi yükümlülüğüne ilişkin sayısal veriler esas alınacaktır. Bu verilere, her bir

⁸ BOA, TD.16, s. 574-576.

⁹ M. KIEL, "Pirlepe", s. 310.

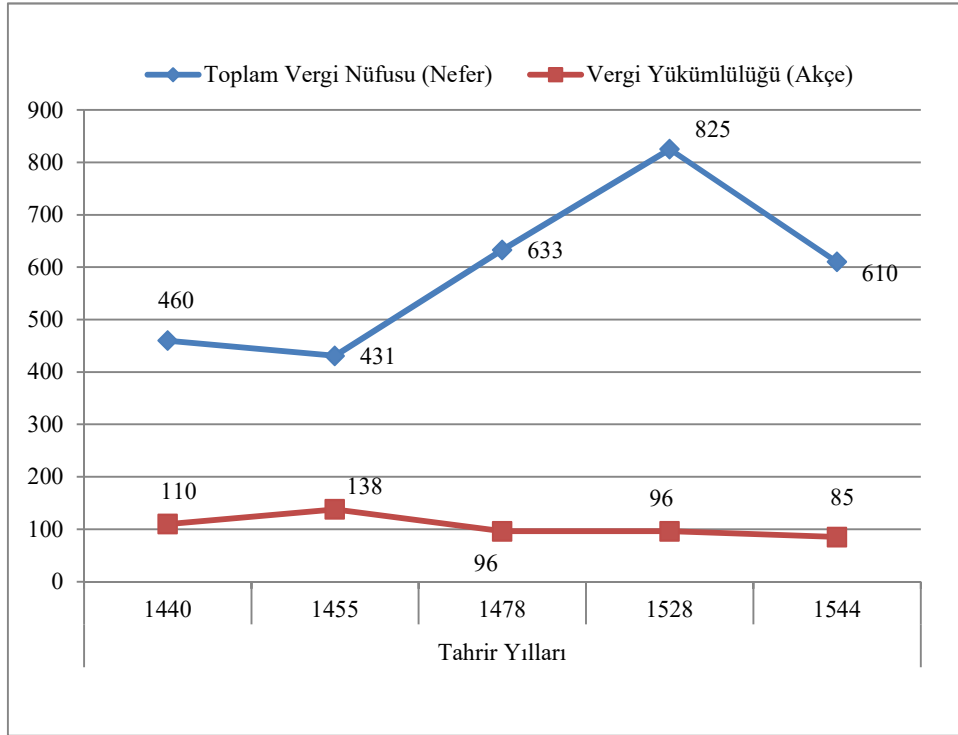
* Bkz. Ümit Koç, "Osmanlı Yönetiminde Pirlepe 1440-1544", *Balkanlarda Osmanlı Şehirleri*, (Değişim Yayınları, eser basım aşamasında).

* 1528/1544: Müttevelli 6/-, hatip 2/1, muhassıl 2/-, şih -/1, imam 7/10, müezzin 5/9, cüzhan 9/-, kayyim 1/1, naib'üş-şer' 1/2, mu'arrif 1/1, kâtip 1/-, ehl-i berat -/1, sipahizade 1/1, hüddam -/23, akıncı 8/32, kasap, cüllah 4/-, hayyat 1/-, mestci 1/-, habbeci 2/-, yamak -/4, hizmetkâr -/2, eskici 1/-, çoban 1/-, ma'lul 2/2, yekdest -/3, ama -/1, dilenci 2/-. (BOA, TD.149, s. 517-519; BOA, TD. 232, s. 536-538).

tahrir yılına ait toplam vergi gelirinin aynı yılın toplam vergi nüfusuna bölünmesi suretiyle ulaşılmıştır. Kullanılacak bu yöntemin güvenilirliği üzerine bazı çekinceler ileri sürülebilir ki bunlardan ilk akla geleni şehirden elde edilen vergi gelirinin tamamının o şehirde yaşayan halka ait olup olmadığı meselesidir. Özellikle geliri doğrudan devlete ait olan mukataa gelirleri arasında kaydedilen bazı kalemlerin bu bakış açısıyla ciddiyetle ele alınması gerekir; nitekim şehir gelirleri arasında önemli yer tutabilen bir madenin işletme hakkı iltizam sisteminin gereği olarak o şehirde yaşamayan bir mültezime yani müteşebbise de verilebilmekteydi. Yine benzer bir yaklaşımla şehrin iktisadi hayatında önemli yer tutan bac, tamga, kantar, mizan ve benzeri ticarete dayalı vergilerin kaynağını teşkil eden tacirler çevre illerden ve belki de civar ülkelerden gelebilmekteydi. Benzer örneklerle konunun boyutunu genişletmek mümkündür; ancak çalışmanın amacı Osmanlı şehir ekonomisi üzerine genel tespitler yapmak olmadığından değerlendirmelere Pirlepe örneği üzerinden devam edilecektir.

Pirlepe şehrinin altı farklı tahrir yılına ait vergi gelirlerini ihtiva eden tabloyu “Osmanlı Yönetiminde Pirlepe 1440-1544” adlı çalışmamızda neşretmiştik**. Bu veriler tetkik edildiğinde, şehir gelirlerinin önemli bir bölümünün toprağa ve hayvancılığa bağlı vergilerden müteşekkil olduğu görülecektir. Ayrıca ticarete bağlı gelirler bölgesel bir niteliğe haiz iken, bad-ı heva türünde vergilerin muhatabının bizzat şehirde meskûn halk olduğu açıktır. Daha kapsayıcı bir ifade ile Pirlepe şehir ekonomisinin esasını halen bölgesel nitelikli kırsal gelir kalemlerinin teşkil ettiği söylenebilir. O halde yukarıda ifade edilen, kişi başına düşen vergi yükümlülüğüne ilişkin sayısal verilerin kullanılmasından kaynaklanabilecek hatalar Pirlepe şehri için geçerli değildir.

Grafik-1: Pirlepe Şhrinde Vergi Nüfusu ve Kişi Başına Düşen Vergi Yükümlülüğü

Grafikte ilk dikkati çeken 1445'ten 1455'e kadar olan dönemde vergi nüfusundaki azalmaya mukabil toplam vergi gelirindeki artıştır. İki tahrir arasında 8.974 akçelik artışın 1445 yılında vergi gelirleri arasında yer almayan ancak 1455 yılında uygulamaya konulan ispenç vergisiyle doğrudan ilişkili olduğu görülür; nitekim bu verginin toplam tutarı 9.225 akçedir. Birinci tahrirde ticaret ve hayvancılığa dayalı vergilerle birlikte bad-ı heva türü vergiler gelirin tamamını teşkil ederken ikinci

** Bkz. Ümit Koç, “Osmanlı Yönetiminde Pirlepe 1440-1544”, *Balkanlarda Osmanlı Şehirleri*, (Değişim Yayınları, eser basım aşamasında).

tahrirde gelirin tamamının toprağa bağlı vergilerden müteşekkil olduğu görülmektedir ki bu durumun kesin bir izahı oldukça güçtür. Ancak genellikle ilk tahrirlerde tesadüf edilen, tahrir emininin uygun bulduğu maktu bir bedelin teminine yönelik kabaca bir uygulamadan söz edilebilir. 1478 yılına gelindiğinde vergi geliri neredeyse sabit kalırken nüfusta yaşanan belirgin artış kişi başına düşen vergi gelirinin azalması sonucunu doğurmuştur. Bu tahrirde bir önceki tahrirden farklı olarak ispenç resmi^{***} kaydedilmezken, neredeyse aynı meblağa balığ ticaret, hayvancılık ve bad-ı heva türü vergilerle bu açığın izale edildiği görülür. Bu durum daha önce söz ettiğimiz, öngörülen maktu bir bedelin teminine yönelik uygulama fikrini güçlendirmektedir.

Vergi nüfusundaki artışa paralel olarak vergi gelirlerindeki artış bir önceki tahrir dönemiyle eşit bir yükümlülüğü, 95,6 akçe değerini verse de 1528 yılı Pilepe şehir ekonomisinin en üst gelir düzeyine ulaştığı tarih olacaktır. Bu tahrirde bad-ı heva türü vergiler, tarım, hayvancılık ve ticarete dayalı vergiler ve ispenç vergisi daha ayrıntılı bir şekilde deftere kaydedilmiştir. 1544 yılında Pilepe şehir ekonomisinin her yönüyle ciddi bir daralma içine girdiği gözlenmektedir. Şehir gelirleri 12.442 akçelik ispenç vergisiyle birlikte 51.591 akçe olarak gerçekleşmiştir ki bu tutar yüz yıl öncesiyle neredeyse aynı değeri ifade etmektedir. Buna mukabil nüfustaki azalma oransal olarak daha makul olduğundan kişi başına düşen vergi yükümlülüğü 84,6 akçeyle yüzyıllık dönemin en düşük değerine düşmüştür.

Esasen Pilepe şehrinde kişi başına düşen vergi yükümlülüğünü hesaplama çabalarından muradımız ekonomik refah düzeyini tespit edip gelir dağılımının adil olup olmadığı noktasında bazı değerlendirmelerde bulunabilmektir. Mevcut kayıtlardan şehri oluşturan her bir mahallenin ödemekle mükellef olduğu vergi miktarının tespiti mümkün olmadığından detaylı bir değerlendirmenin mümkün olamayacağı öngörülebilmekteydi. Gelineen noktada yeni bir tespite daha vakıf olduk ki kırsal bölge için uyguladığımız ve nispeten başarılı sonuçlara ulaştığımızı gördüğümüz bu yöntemle en azından Pilepe şehri için ekonomik refah düzeyinin yıllara göre tespiti ve yine yıllara göre gelir dağılımının seyri sağlıklı bir şekilde ortaya konulamaz. Her bir tahrirde vergi nüfusunun sürekli değişmesi özellikle Müslüman vergi nüfusundaki ciddi artış ve azalışlar muhtemel bazı yeni mükellefiyetleri veya muafiyetleri akla getirmektedir. Ayrıca vergi gelirlerinin çeşitli hizmetler için farklı alanlara tevcih edilebileceği seçeneği de göz ardı edilmemelidir. Bir de buna önceden öngörülen muayyen bir miktarı tutturmak için gelişigüzel kaydedilmiş maktu vergilerin olabileceği ihtimali eklenirse, hesap hepten içinden çıkılmaz bir hal alacaktır. Ancak her şeye rağmen toplam şehir nüfusunun toplam vergi gelirine bölünmesi yöntemiyle elde edilen kişi başına düşen vergi yükümlülüğünü aksettiren veriler aynı tarihte birkaç şehir için hesaplanabildiği takdirde bu şehirlerde yaşayan halkın refah düzeyi üzerine bir kıyaslamaya gidilebilir. Vergi yükümlülüğü fazla olan şehir halkının özel bir durum söz konusu değil ise daha fazla kazandığı ve daha müreffeh bir yaşam sürdüğü varsayılabilir.

2. PİRLEPE KAZASI KIRSALINDA VERGİ NÜFUSU VE VERGİ YÜKÜMLÜLÜĞÜ

Pilepe kırsalında vergi nüfusu ve vergi yükümlülüğü üzerine yapacağımız değerlendirmelerde 1445, 1455, 1478, 1519, 1528, 1544 tarihli defterlerdeki veriler esas alınacaktır. Metot olarak her bir defterde yaklaşık 120 köye ait verileri tek tek ele alıp değerlendirmek yerine örnekleme yöntemine gidilecek, her bir defterde kayıtlı hane sayısı en yüksek 20 köye ait veriler esas alınarak değerlendirme yapılacaktır. Bu uygulamadan maksat işlem yükünü hafifletip zaman kazanmanın ötesinde köy oluşumunu tamamlamış, vergi sisteminin

^{***} Tarımla uğraşan Hıristiyan reayadan tahsil edilen bu vergi için 893 (1488) tarihli Fatih'in umumi kanunnâmesinde Kanun-ı Padişahi'de Kanun-ı Cebelüyan Bâ Kanun-ı Müzevvec-i Gebrân alt başlığı altında "Her müzevvec kâfir ispenç için süvarına yigirmi beş akça vere. Ve haraca yarar oğlanına dahi tamam ispençe. Ve duldan ki çift olmaya yılda altı akça" hükmü yer almaktadır. Pilepe Kazası'nın tabii olduğu Manastır Sancağına ait mevcut kanunname metinlerinde ispenç resmi ile ilgili bilgi yer almamaktadır. Ancak her bir köyün toplam ispenç resmini vergi mükellefi olan nefer sayısına böldüğümüzde büyük ekseriyetle kanunnamede zikredilen rakamlara ulaştık. İlgili kanunname metni için bakınız: Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, c. 1, İstanbul 1990, s. 355

mükemmelen uygulandığı yerleşimlere ilişkin sağlıklı verilere ulaşılma düşüncesidir. Diğer yandan Pirlepe'nin tek nahiyesi olan Muruncuk'a tabi köyler bazen müstakil ve bazen Pirlepe'nin merkez köyleri içinde dağıntık olarak verildiğinden, hatta bazen de Pirlepe'ye tabi bazı köyler takip eden dönemde Muruncuk nahiyesi içinde kaydedilebildiğinden, Pirlepe kazası bir bütün olarak ele alınacak, konunun muhtevasını doğrudan etkilemeyeceğinden nahiye ayırımına gidilmeyecektir.

Tablo-2: Pirlepe Kırsalında Nefer Başına Düşen Vergi Yükümlülüğü*

Tahrir Yılları	Vergi Nüfusu (Nefer)				Vergi Gelirleri (Akçe)				Nefer Başına Düşen Vergi Yükümlülüğü (Akçe)
	Hane	Mücerred	Bive	Nefer (Toplam)	Toprağa Bağlı Vergiler	Hayvancılığa Dair Vergiler	Diğerleri	Hâsıl (Toplam)	
1445	590	83	23	699	-	-	-	43,975	63
1455	1.346	92	100	1.540	123.492	2.175	1.655	124.897	81
1478	1.158	-	102	1.260	78.438	2.054	2.476	87.657	70
1519	2.695	149	175	3.018	-	-	-	195.488	65
1528	2.839	319	121	3.276	222.894	5.419	18.816	252.509	77
1544	1.980	222	47	2.248	205.382	8.434	7.139	226.051	101

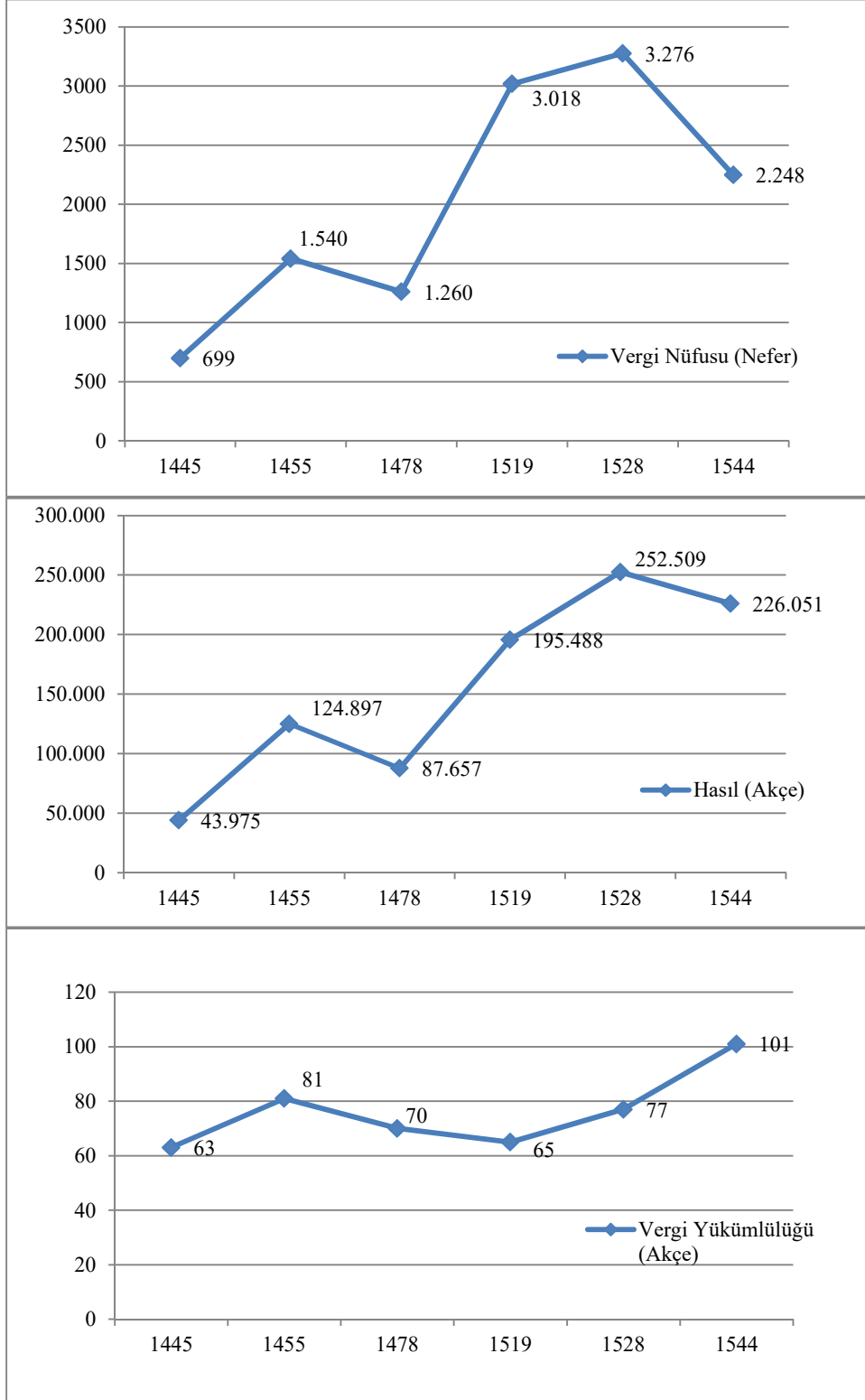
Pirlepe şehri için yapılan hesaplamalarda kullanılan metot Pirlepe kırsalı için de aynen uygulanarak (toplam vergi gelirinini toplam vergi nüfusuna bölünmesiyle) kişi başına düşen vergi yükümlülüğünün tespitine çalışılacaktır. Tablo-2'de nüfusun niteliği ve gelir kalemlerine ilişkin detaylı bilgilere yer verilmesi, nefer başına düşen vergi yükümlülüğünde yıllara göre ortaya çıkan farklılığın gerekçelerini ortaya koyabilme düşüncesinden ileri gelmektedir.

Birbirinden oldukça farklı sayısal değerlere sahip üç ayrı kategoriyi tek bir grafikte göstermek teknik açıdan mümkün olmayacağından vergi nüfusu, hâsıl ve kişi başına düşen vergi yükümlülüğü ayrı grafikler halinde tasarlanıp alt alta tek bir blok halinde birleştirilmek suretiyle oluşturulan Grafik-2'de okuyucuya sunularak kıyaslama imkânı verilmeye çalışılacaktır.

İncelenen dönemin başlangıç noktasını teşkil eden 1445'ten 1455 yılına kadar olan yaklaşık on yıllık dönemde üç grafikte yer alan veriler birbirine paralel bir seyir izlemektedir. Vergi nüfusu geçen on yıllık sürede %120 artarak 699 neferden 1.540 nefere yükselmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere böylesi kısa bir sürede nüfusta görülen bu artış doğumlardan ziyade göç ve yeni iskânlarla doğrudan ilgili olmalıdır. Söz konusu artışın üretime de yansıdığı grafikten rahatlıkla takip edilebilmektedir. Hatta üretim %184'lük artışla 43.975 akçeden 124.897 akçe yükselmiş, nüfusa nispetle üretimde yaşanan bu hızlı artış nefer başına düşen vergi yükümlülüğünü de artı değerlere taşımış ve geçen zaman içinde %35'lik artışla vergi yükümlülüğü 63 akçeden 81 akçe seviyelerine yükselmiştir.

* Tabloda gösterilen her bir tahrir yılına ilişkin kullanılan verileri ihtiva eden köylerin hangi defterlerin hangi sayfalarında yer aldığını görmek için bakınız EK-1, EK-2.

Grafik-2: Pirlepe Kırsalında Vergi Nüfusu, Hâsıl ve Nefer Başına Düşen Vergi Yükümlülüğü

Grafikteki veriler esas alındığında 1455 yılından 1478 yılına değin geçen 23 yıllık dönemde tüm verilerin düşüş eğiliminde olduğu gözlenmektedir. Vergi nüfusu %18'lik bir azalmayla 1540 neferden 1.260 nefere gerilemiştir. Benzer şekilde vergi gelirlerinde de ciddi bir düşüş yaşanmış %30'luk azalma ile 124.897 akçeden 87.657 akçeye gerilemiştir. Yine bu düşüş nefer başına düşen

vergi yükümlülüğünde %14'lük bir düşüşle netice verecektir. Her iki döneme ait vergi gelirleri incelendiğinde 1455'lerde kayıtlarda yer alan ve önemli bir yekûn tutan ispenç resminin 1478 yılı itibariyle kayıtlı olmadığı dikkati çekmektedir. 1455'ten 1478 yılına vergi gelirlerinde görülen fark 37,240 akçe iken, 1455 yılında defterde kayıtlı olduğu halde 1478 yılında kayıtlı olmayan ispenç resminin nüfusu en yüksek 20 köyden tahsil edilen bedeli 78.938 akçedir. O halde 1478 yılında önceki tahrir dönemine eşit miktarda ispenç vergisi kaydı söz konusu olsaydı grafikteki yükselişin aynı kararlılıkla devam edeceği söylenebilir. Ancak İспенç resminin kayıtlı olmaması ve vergi nüfusundaki keskin düşüş bu dönemde bazı önemli sıkıntıların yaşanmış olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Nitekim İstanbul'un fethini takip eden yıllarda Osmanlı Devleti'nin yirmiye yakın devletle savaş halinde olması ve tımarlı sipahi sayısını arttırmak için toprak vakıflarını lağvetmek gibi radikal kararlar alabilmesi bu dönemin özelliklerindedir. Pirlepe için de gerekçesini şu an itibariyle tespit edemediğimiz sıra dışı bazı uygulamaların varlığı tahmin olunabilir.

Grafikte en uzun periyodu 1478'den 1519'a yaklaşık 41 yıllık dönem teşkil etmektedir. Bu iki tahrir yılı arasında kayıtlara yansımaya önemli bir gelişmenin olmadığı varsayımından hareketle vergi nüfusunda ve üretimde önemli artışın hız kesmeden devam ettiği ifade edilebilir. Nüfustaki artış gerçekten akıllara durgunluk verecek niteliktedir. Her ne kadar uygulanan metot itibariyle büyük köylerdeki verilerin esas alınması, nüfus artışının yalnızca buralarda gerçekleşmiş olabileceği düşüncesini akla getirirse de ilgili tahrir kayıtları incelendiğinde bu gelişmenin tüm köyleri ilgilendiren genel bir durum olduğu görülecektir. İlgili periyottaki %240'lık nüfus artış oranı inceleme dönemimizdeki tüm zamanların üzerinde gerçekleşmiştir. Üretimdeki artış da %223 gibi önemli bir artış göstermiş olmasına rağmen, nüfustaki artışın gerisinde kalması nedeniyle kişi başına düşen vergi yükümlülüğünde bir önceki döneme göre %17'lik bir azalma dikkati çekmektedir. 1519 yılına ait verileri elde ettiğimiz defterin icmal oluşu, yani tafsilatlı bilgilere haiz olmayışı bu dönemde ispenç vergisinin akıbetine ilişkin tespitlerde bulunmamızı imkânsız kılmaktadır. Ancak şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki her ne kadar kişi başına düşen vergi yükümlülüğünde bir azalma yaşanmış olsa da Pirlepe vilayeti ekonomisi muazzam bir gelişme kaydetmiştir.

1519'dan 1528'e kadar yaklaşık dokuz yıllık dönem grafiğimizdeki en kısa periyodu teşkil etmektedir. Bu dönemde bir önceki dönemde yakalanan hızlı nüfus artışı ve üretim ivmesinin devam ettiği görülmektedir. Vergi nüfusunda bir önceki döneme nispeten % 8,5'lük bir artış yaşanırken bu oran vergi gelirlerinde %9 oranında gerçekleşecektir. Nüfusa nispeten üretimdeki artış oranının yüksek olması kişi başına düşen vergi yükümlülüğünün de %3 oranında yükselmesine neden olacaktır. Bu tahrirde de ekonomik göstergelerin olumlu olduğu söylenebilir. Ayrıca 1455 tahririnde olduğu gibi bu tahrir döneminde de ispenç vergisinin vergi gelirleri arasında yer aldığını görüyoruz.

1528'den 1544'te 16 yıl süren son periyotta artış ivmesinin tersine döndüğünü, vergi nüfusunun %31'lik ciddi bir düşüşle 2.248 nefere gerilediği buna mukabil vergi gelirinde %10 gerçekleşen makul düşüşün kişi başına düşen vergi yükümlülüğünde %31'lik göreceli bir artışa sebep olduğu görülmektedir. Bu son tahrirde ispenç vergisinin vergi gelirleri arasında yer alması dahi ekonomide yaşanan daralmayı izale etmeye yetmemiş gibi görülmektedir. Vergi gelirlerindeki düşüşün vergi nüfusundaki azalmayla doğrudan ilişkili olduğu açıktır. Ancak vergi nüfusunda yaşanan böylesi bir azalmanın sağlıklı tespiti kaynakların el verdiği ölçüde bir başka çalışmanın konusu olabilir. Büyük köylerdeki bu nüfus kaybı ilk bakışta güvensizlik ve kanuna mugayir keyfi vergilendirmeye bağlı olarak kırsaldan şehre yaşanması muhtemel bir göçü akla getirebilir; ancak Pirlepe şehrinde de aynı yıllar itibariyle nüfusun azalma eğiliminde olması bu görüşü geçersiz kılmaktadır.

3. PİRLEPE KAZASINDA EKONOMİK REFAH DÜZEYİNİN TESPİTİ VE GELİR DAĞILIMI

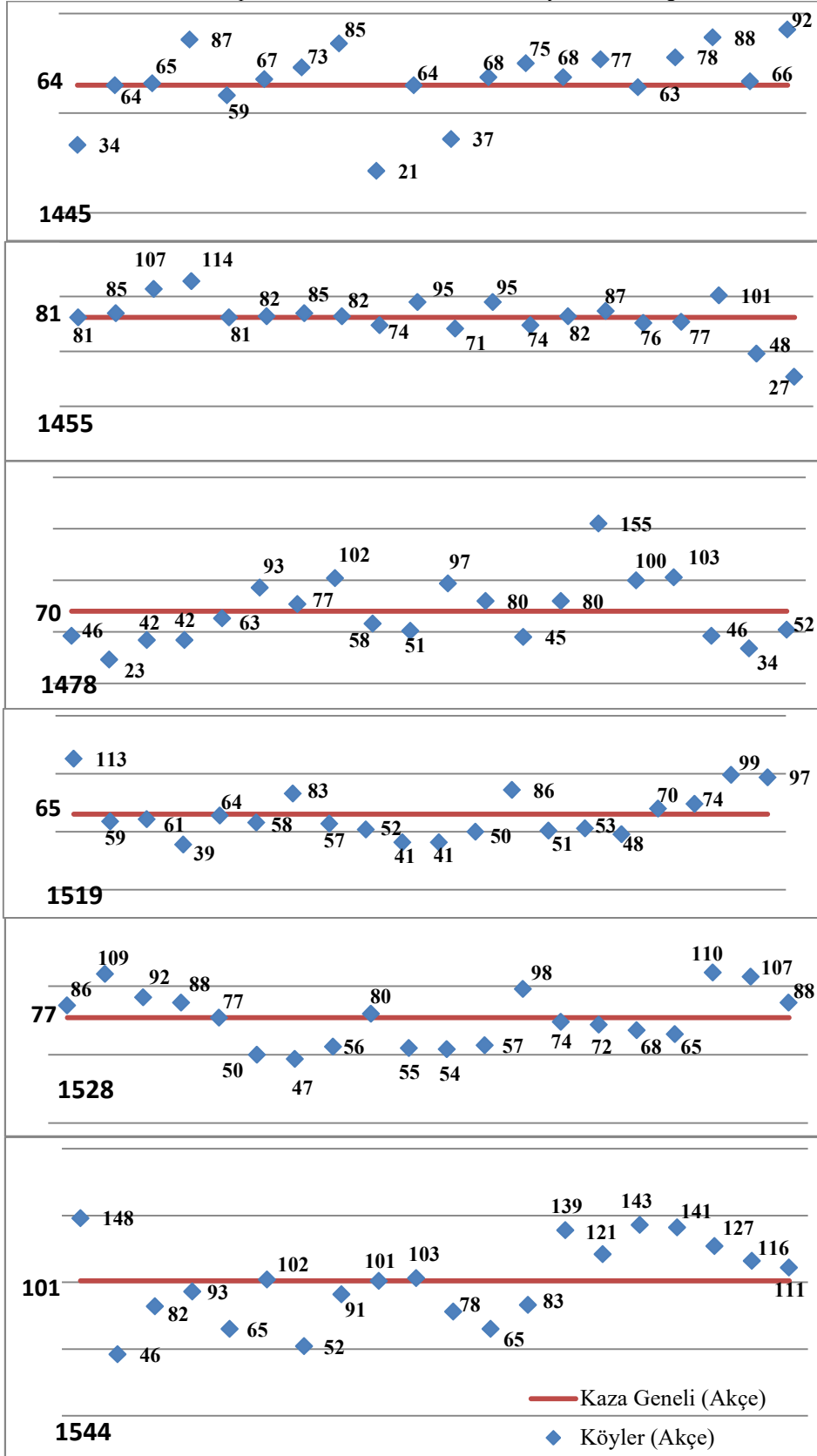
Kişi başına düşen vergi yükümlülüğünün tespitinden hareketle üzerinde durulacak ve açıklığa kavuşturulmaya çalışılacak ikinci aşamayı refah düzeyinin tespiti ve gelir dağılımının adil olup olmadığı noktasında yapılacak değerlendirmeler teşkil edecektir. Önceki bölümde de ifade edildiği üzere Osmanlı vergi sisteminde çok kazananlardan çok vergi alındığı tespitinden hareketle vergi yükümlülüğü yüksek olan kişilerin düşük olanlara nispet daha fazla kazandıkları ve haliyle daha müreffeh bir yaşam sürdürdüklerine hükmedilmişti. Pirlepe vilayetinin nüfus ve vergi kayıtlarını ihtiva eden altı farklı döneme ait tahrir defterlerinde, her bir dönem için nüfusu en yüksek yirmi köye ait verilerden hareketle (vergi geliri/vergi nüfusu= vergi yükümlülüğü) ulaşılan vergi yükümlülüğüne dair değerler gelir dağılımının adil olup olmadığı noktasında tespitlere imkân verecektir. Her bir tahrir yılı için seçtiğimiz yirmi köye ait verilerden hareketle hazırlayacağımız altı grafik her bir dönemi kendi içinde kıyaslanmanın ötesinde yüzyıllık dönemde vergi dağılımının seyri hakkında fikir verecektir.

Öncelikle her bir grafikte seçilen yirmi köyün toplam vergi gelirinin vergi nüfusuna bölünmesiyle elde edilecek ortalama vergi yükümlülüğünü gösteren değer grafiğin sabit seyrini ifade ederken aynı yöntemle her bir köy için ulaşılan değerler ortalama değerden artı ve eksi yönde gerçekleşecek sapmaları gösterecektir. Her bir köye ilişkin değerler ortalama değere yaklaştığı nispette gelir dağılımının adil olduğu var sayılırken, ortalama değerden artı ve eksi yönde yaşanacak keskin sapmalar gelir dağılımının adaletsiz oluşuna bağlanacaktır.

Grafik-3'te 1445 yılına ilişkin veriler tetkik edildiğinde yirmi köyün ortalama vergi yükümlülüğünün 64 akçe olarak gerçekleştiği görülecektir. Ortalama değerden artı ve eksi yönde %10'luk sapmaları makul değerler olarak kabul edecek olursak 58-70 akçe bandında kalan dokuz köyün vilayet ortalamasından adil pay aldığı söylenebilir. Bu dönem için ortalama değerden 21, 34 ve 37 akçelik değerle düşen üç köy ile artı yönde 85, 87, 88 ve 92 arayı açan dört köy farklılık göstermektedir. Diğer dört köy ise makul değerlerle ortalamanın üzerindeki yerlerini almış görülmektedir. Bu döneme ilişkin defterin icmal olması yani gelir dağılımına ilişkin tafsilatlı bilgiler içermemesi 92 akçelik ortalama değere sahip Yankol köyü ile 21 akçelik değere sahip Kiro-Gaştani köyü arasında bir kıyaslama yapılmasını imkânsız kılmaktadır. Eğer ortalamadan eksi yönde ciddi sapma gösteren bu üç köyün vergi yükümlülüklerinin düşük olması vergi muafiyetinden kaynaklanan bir durum değilse oldukça fakir köyler olduklarına hükmedebiliriz. Ancak diğer köylere ilişkin değerlerin kahir ekseriyetinin ortamları değerinin üzerinde olması bu dönem için gelir dağılımının büyük ölçüde adil olduğuna işaret etmektedir.

1455 yılına gelindiğinde ortalama değer 81 akçeye yükselmiştir. Aynı yöntemle artı ve eksi yönde %10'luk sapmalar hesaplandığında 73-89 akçe bandında 11 köyün yer aldığı görülecektir ki bu durum gelir dağılımından adil pay alan köylerin bir önceki döneme oranla sayılarının arttığını göstermektedir. Diğer yandan 114 akçelik Miruveşte, 107 akçelik Kiryo-Gaştani ve 101 akçelik Karadeşniç köyleri ortalamanın oldukça üzerinde bir değere sahipken 48 akçe değerle Meleneç ve yine 27 akçe değerle Neboleşte köylerinin gelir düzeylerinin düşük olduğu kanaatine varılabilir. Geliri yüksek olan köylerde nüfuslarına nispetle hububat üretiminin fazla oluşu ve yine bu köylerin bağıcılıkla uğraşmaları dikkat çekicidir. Gelir düzeyi en düşük olan Neboleşte köyünde hububat üretiminin düşük olduğu ve bağıcılık yapılmadığı dikkati çekmektedir. Makul derecede bağıcılıktan gelir temin eden Meleneç köyünde gelirin düşük olması ise hububat üretiminin nüfusuna nispetle düşük olması ile açıklanabilir.

Grafik-3: Pirlepe Kırşasında Ekonomik Refah Düzeyi ve Gelir Dağılımı

Şu ana değin incelediğimiz her iki dönemde de yer alan Kiro-Gaşani köyü ilk dönemde 21 akçelik değerle en fakir köy görünümünde iken yaklaşık on yıl sonra 107 akçelik gelirle ikinci sıraya yükselbilmiştir. Eğer isim benzerliğine sahip iki ayrı köyden bahsetmiyorsak ki diğer tahrirlerde de bu ismin yer alması böyle bir ihtimali zayıflatmaktadır, Kiro-Gaşani köyünün nüfusu 85 neferden 108 nefere yükselirken vergi geliri çok daha ciddi bir artışla 1.775 akçeden 11.525 akçeye yükselmiştir. Bu gelişme Pirlepe kırsalında nüfus hareketlerinin yanı sıra ekonomik dinamiklerin de çok hızlı değişmeler gösterebildiğine işaret etmektedir.

1478 yılında ortalama değer bir önceki döneme nispetle düşme eğilimi göstererek 70 akçe olarak gerçekleşecektir. Bu veriler genel olarak ekonomik refah düzeyinin kötüye gittiğine işaret etmektedir. Bu dönemde ortalama değerden %10'luk makul sapma ile 63-77 akçe bandında ancak iki köy yer almaktadır ki bunlarda 63 ve 77 akçe olarak bu dilimin sınırlarını zorlamaktadır. Diğer köylerin artı ve eksi yönde merkezden hayli uzaklaşmış olmaları ilk bakışta gelir dağılımının dengesizliğine dair bir fikir vermektedir. Öyle ki 155 akçelik ortalama vergi yükümlülüğü ile en zengin köy konumunda olan Malerosiç 23 akçe ile en düşük yükümlülüğe sahip Berine köyünün neredeyse yedi katı ödeme gücüne sahiptir. Üstelik bu iki köy nefer sayısı olarak da birbirine oldukça yakındır. Ancak 55 nefere sahip Malerosiç köyünün 9.168 akçe hâsılma müteakip 40 neferlik Berine köyünün hâsılı ancak 1.032 akçedir. Bu fark, daha önce de ifade edildiği üzere köy ekonomisinin esasını teşkil eden hububat üretiminin yapılabileceği toprakların genişliği ile doğrudan ilgili olmalıdır. Her ne kadar kayıtlarda her bir köyde kaç hanenin tam çift, yarım çift veya yarım çiftten az toprak tasarruf ettiğine dair bilgi yer almasa da iki köy arasındaki böylesi açık bir fark tasarruf edilen toprağın yüz ölçümü veya verimliliği hakkında bir fikir verecektir.

1519 yılına gelindiğinde ortalama değer 5 akçelik bir düşüş ile 65 akçeye gerilediği ve artı eksi %10'luk sapma esas alındığında 4 köyün 59, 61, 64 ve 70 akçelik değerlerle makul dilim içinde yer aldığı görülecektir ki bunun bile bir önceki döneme nispetle %100'ük bir artışa tekâmül ettiği görülecektir. Bu dönemi bir önceki dönemden ayıran bir diğer özellik ise makul dilimin dışına taşan köylerin ortalamaya yakın değerlerde seyretmesidir. Nitekim makul değer dilimi %5'lik bir artışla artı ve eksi yönde %15'e genişletildiğinde 55-75 akçe bandında yedi köyün yer aldığı görülecektir. Ancak her şeye rağmen bu dönemde de 113 akçelik ortalamaya sahip Zertani köyünün yanında 39 akçelik bir diğer köyün, Virbyani köyünün yer alması halen gelir dağılımında bazı sıkıntıların olduğuna işaret etmektedir ki bu dönemde de problemin kaynağının tasarruf edilen toprağın miktarıyla doğrudan ilgili olduğu kanaatindeyiz.

Yaklaşık dokuz yıl sonra 1528'de 77 akçelik ortalama değerle ekonominin iyiye gidişi gelir dağılımına da olumlu yönde tesir edecektir. Bu kez %10'luk sapma ile tayin edilen makul değer bandında beş köyün yer aldığı, makul değer bandında dışında kalan köylerin ortalama değerden fazla uzaklaşmadıkları ve hatta en zengin köy ile en fakir köy arasındaki makasın daraldığı grafığımızda ilk dikkati çeken veriler olacaktır. Ancak gelir dağılımında görülen farklılıkların bu dönemde de hububat üretimi ve bağcılık faaliyetleriyle doğrudan ilgilidir.

1544 yılına ilişkin grafığımız 101 akçelik ortalama vergi yükümlülüğü ile incelenen dönemin en yüksek rakamlarını ifade etmektedir. Ancak Grafik-2 incelendiğinde de görüleceği üzere bu durum ekonominin gelişmesinden ziyade Pirlepe kırsalında cereyan eden vergi nüfusundaki ciddi azalmayla doğrudan ilgilidir. Nitekim tarımsal üretimdeki makul düşüşe mukabil vergi nüfusunda yaşanan ciddi düşüş bu tabloyu ortaya koymuştur. Ancak bu dönemin verileri kendi içinde değerlendirildiğinde en yüksek vergi yükümlülüğüne sahip köylerle en düşük vergi yükümlülüğüne sahip köyler arasında nefer sayısına bağlı bir sistematik görülmemektedir. Şöyle ki 148 akçe ortalama vergi yükümlülüğüne sahip Rojdani köyünün nefer sayısı 132 iken 143 akçeyle ikinci sırada yer alan Roşçı Küçük Köyü'nün nefer sayısı 92'dir. Diğer yandan 46 akçelik yükümlülükle en alt sırada yer alan Peştene Köyü'nde nefer sayısı 83, hemen onun üzerinde 52 akçe ile yer alan Oydeşani Köyü'nün nefer sayısı ise 93'dür. Bu dönemde de köyler arasındaki gelir farklılığı hububat üretiminin yapıldığı alanların genişliği ve verimliliğinin yanı sıra şıra ve hamr (şarap) gibi bağcılık faaliyetlerine bağlı üretimle doğrudan bağlantılıdır. Yalnızca en yüksek gelir düzeyine

sahip Rojdani köyünde tesadüf edilen koyun yetiştiriciliğine bağlı 3.050 akçe gibi önemli bir yekûna sahip ağnam vergisi istisnai bir durum teşkil etmektedir.

SONUÇ

Pirlepe kazasında nüfus-vergi yükümlülüğü bağlamında ekonomik refah düzeyinin tespiti ve bu noktadan hareketle gelir dağılımının tahrir yıllarına göre izlediği seyri ortaya koymayı hedefleyen bu çalışma, kullanılan metot itibariyle ilk olma özelliğini taşımaktadır. Pirlepe kırsalında aynı konuyu tek bir defterden, 1455 tarihli mufassal tahrir defterinden hareketle ele alıp tartıştığımız makalenin tam künyesi bu çalışmanın kaynakçasında görülecektir. Ancak bu çalışmayı öncekinden farklı kılan, bir tahrir defteri yerine altı farklı tahrir dönemini ihtiva eden altı ayrı defterden hareketle hazırlanmış olmasıdır ki bu veri zenginliği daha şümulü ve seri takip eden değerlendirmeler yapmayı mümkün kılmıştır.

Çalışmanın ilk safhasında Pirlepe şehrinde vergi nüfusu ve vergi yükümlülüğüne ilişkin rakamlardan hareketle refah düzeyine ilişkin tespitlerde bulunulabilir mi bunun arayışı içinde olduk. Ne var ki defterde bazı farklı vergi türlerine ait verilerin tek kalemde kaydedilmesi anlayışı en başından böylesi bir yaklaşımın bazı sakıncalar doğurabileceği düşüncesini benimsememize neden oldu. Şöyle ki, şehrin vergi gelirleri, tahrir geleneğine uygun olarak mahalle veya bölge ayırımına gidilmeden tüm şehri kapsayacak şekilde üç beş kalemde kaydedilmişti. Şehrin toplam hâsılını vergi nüfusuna, bir başka deyişle nefer sayısına bölmek usulüyle kişi başına düşen vergi yükümlülüğünün hesaplanması kabaca mümkün olabilirdi. Ancak bunu yapmadan önce bir noktanın açıklığa kavuşturulması gerekiyordu. Hâsıl olarak kaydedilen vergi yükümlülüğünü ifade eden değerlerin tamamı Pirlepe şehrinde yaşayan kişilerden elde edilen vergi gelirlerinden mi müteşekkildi; ya da şehir dışından gelenlerin bu yekûnda bir payı olabilir miydi? Beş döneme ilişkin verileri incelediğimizde gördük ki vergi gelirleri çoğunlukla tarımsal üretim, hayvancılık, yerel ticaretin konusu olan ürünler ve yine doğrudan doğruya şehirde yaşayan nüfusu ilgilendiren bad-ı heva türü vergilerden (evlilik resmi, mahkeme harçları vs.) ibaretti. Bir başka deyişle şehrin vergi gelirleri içinde müteşebbisi şehir dışından olması muhtemel maden ocakları, sanayi işletmeleri ve gümrükler gibi mukataa kalemi içinde yer alan işletmeler Pirlepe şehri için söz konusu değildi. O halde gelir kalemleri itibariyle şehirden çok büyük bir köy görünümünde olan Pirlepe şehri için kırsala yönelik geliştirdiğimiz bu usulün uygulanmasında önemli bir sakınca olmadığı kanaati hâsıl oldu ve kişi başına düşen vergi yükümlülüğüne ilişkin hesaplamalara ilgili tabloda yer verildi. Hatta konunun uzmanı bazı duayenleri kızdırmama adına bu verilerden hareketle şehirlî ve köylü ahali arasındaki ekonomik refah farklılığını ölçme adına bir teşebbüste bulunulmadı. Ancak ilgisini çeken araştırmacılar çalışmamızın üçüncü bölümünde yer verdiğimiz *Pirlepe Kırsalında Ekonomik Refah Düzeyi ve Gelir Dağılımı* adlı grafiğe, şehir merkezine ilişkin verileri de ilave edebilirler.

Pirlepe kırsalında vergi nüfusu ve vergi yükümlülüğü üzerine yapılacak değerlendirmelerde bir önceki çalışmadan, 1455 tarihli mufassal tahrir defterinden istifade ile hazırladığımız makaleden edindiğimiz tecrübenin işimizi bir hayli kolaylaştırdığını söyleyebiliriz. Metot olarak Pirlepe kazasına tabi köylerin hâsıllarının, yani vergi gelirleri toplamının yine bu köylerin vergi nüfusları toplamına bölünmesi yöntemiyle Pirlepe kırsalında genel olarak kişi başına düşen vergi yükümlülüğünün hesaplanması mümkündü. Ancak bir önceki çalışmadan farklı olarak bir tek tahrir defteri yerine farklı tarihli altı defterden istifade etme denemesi, inceleme konusunun ruhuna zarar vermeme hassasiyeti ile birleşince, bizi yeni arayışların içine itti. Neticede Pirlepe ve tek nahiyesi Muruncuk'a tabi köylerin toplam sayısı 140 gibi önemli bir değere ulaşabiliyordu ki böylesi geniş veri tabanı üzerinden bir çalışma yürütmek bir makalenin değil, belki bir doktora tezi veya kitap denemesinin konusu olabilirdi. O halde örnekleme yöntemiyle her bir tahrir dönemi için 20 köy belirlenip bu köylere ilişkin verilerden hareketle bir sonuca gidilebilir miydi? Eğer bu mümkünse köylerin seçiminde nasıl bir kıstas aranmalıydı? Bu noktada yine yardımımıza bir önceki makaleden edindiğimiz deneyim yetişti. Evet, söz konusu çalışmada Pirlepe kazasına tabi toplam 130 köyün her birine ilişkin vergi yükümlülüğü sözü edilen yöntemle hesaplanmış, kişi başına

düşen vergi yükümlülüklerine ilişkin değerler büyükten küçüğe beş grup halinde tasnif edilmiş ve bu gelir farklılığının sebepleri uzun uzun tartışılmıştı. Gayet tabii, tartışmalar tahrirlerin sunduğu verilerden hareketle iki koldan ilerleyecekti ki ilki gelir kalemlerinin çeşitliliği ve tutarı, ikincisi ise köylerin beslediği nüfusun vergi gelirleri üzerindeki etkisi; yani zengin olan hangisiydi, nüfusu yoğun merkezi konuma haiz büyük köyler mi, yoksa küçükleri mi? Veriler çizilen grafiklerle şekillendiğinde görüldü ki büyük köylerden gelir düzeyi nüfusuna nispet yüksek olanlar olabildiği gibi düşük olanlar da mevcut olabilmekteydi, hatta bu durum orta büyüklükte ve dahi küçük köyler için de geçerliydi. Bu tecrübeden hareketle örnekleme yöntemiyle yapılacak bu çalışmada her bir tahrir dönemi için en büyük yirmi köye ilişkin verilerin değerlendirilmesinin daha makul olacağı kararı hâsıl oldu; nitekim göçebelerin tazyiki, vergi muafiyeti, perakende olma, hâli kalma ve benzeri küçük köylerin kendine özgü olumsuz hususiyetlerinden kaynaklanabilecek sapmalar böylelikle bertaraf edilmiş olacaktır.

Yukarıda ifade edilen kaygılar ve bu kaygıları bertaraf etmeye yönelik üretilen çözüm önerileriyle, altı farklı döneme ait verileri ihtiva eden birleşik grafiğimiz nihayet şekillendi. Böylece her bir dönemi (kişi başına düşen vergi mükellefiyeti bağlamında) kendi içinde değerlendirme şansına sahip olmanın ötesinde yüzyıllık bir dönemde husule gelen değişiklikleri de takip etme imkânı bulunabilirdi. Netice itibariyle görüldü ki 1445 yılından başlayarak 1455 yılına değin nüfus ve vergi gelirinde yaşanan yükselme trendi 1478 yılında yaşanan keskin bir düşüşten sonra 1519 ve 1528 yılları itibariyle yükselişini devam ettirmiş ve 1544 yılı itibariyle tekrar keskin bir düşüş yaşanmıştır. Ancak köylere ait toplam vergi gelirini toplam vergi nüfusuna bölmek suretiyle ulaştığımız (kişi başına düşen) vergi yükümlülüğüne ilişkin rakamlar bazen genel ekonomik göstergelerle tam uyum göstermeyeceğinden grafikler değerlendirilirken bu farklılığın göz ardı edilmemesi gerekir. Çekincemizi daha anlaşılır kılmak için örneklendirmek gerekir ise 1544 yılı itibariyle vergi gelirlerinde hissedilir bir azalma olmasına rağmen, vergi nüfusundaki çok daha keskin düşüş kişi başına düşen vergi yükümlülüğünde bir artışı husule getirmiştir ki 1544 yılı itibariyle vergi yükümlülüğünün 101 akçe ile en üst düzeyde gerçekleştiği görülür. Ancak vergi gelirleri en yüksek düzeyine 1528 yılı itibariyle ulaşmıştır. Şu halde Grafik-2’de yer alan göstergeleri dikkate almadan Grafik-3’te yer alan verilerle doğrudan sonuca gitmek yanıltıcı olabilir. Grafik-3 tetkik edildiğinde çalışmanın final değerlendirmesi için, inceleme dönemlerine göre bazı farklılıklar olmakla birlikte genel olarak hiçbir dönemde Pirlepe kırsalında yer alan köylerin ortalama gelir düzeylerinin eşit veya birbirine yakın olduğu söylenemez. Nitekim genel ortam baz alındığında bir köyde yaşayan reayanın ödemekle yükümlü olduğu vergi miktarı komşu köyde yaşayanın birkaç katı olabiliyordu. Her bir reayanın ve genel ortalama itibariyle her bir köyün ürettiği kadar vergi ödediği tezinden hareketle çok ödeyenin daha müreffeh bir hayat sürdüğü sonucuna varılabilir ki ta başından ortaya koyduğumuz değerlendirme kıstaslarından biri de buydu. O halde Pirlepe kırsalında yaşayan reayanın birbirine yakın bir refah düzeyine sahip olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. İncelediğimiz tahrir defterlerinde çift, nim çift ve bennak tarzında açıklayıcı bilgiler kaydedilmediği için her bir reayanın ne kadar toprak tasarruf ettiği noktasında bir şey söyleyemiyoruz. Ancak köyler arasındaki gelir farklılığının hangi vergi kalemlerinden ileri gelebileceğini incelediğimizde gördük ki hububat üretimi nüfusuna nispetle yüksek olan köyler genellikle yüksek miktarlarda bağcılığa bağlı vergiler de ödemekteydi. O halde bu köylerin işlediği toprakların nüfuslarına nispetle daha geniş alanları kapladığı veya daha verimli alanlardan oluştuğu sonucuna varılabilir.

Şu ana değin uygulanan yöntem ve üzerinde tartışılan sonuçlar yüzyıllık bir dönemde yoğunluklu olarak Pirlepe kırsalı ve kısmen de Pirlepe şehrine ilişkin değerlendirmeleri içermektedir. Ancak bu yöntemin asıl tatmin edici sonuçları yerel bazda yapılacak bu tarz çalışmaların sayısının artmasıyla Osmanlı ülkesinin geneline teşmil edilebilecek genel değerlendirmelerin yapılabilmesiyle alınacaktır. Böylece Osmanlı ülkesinin hangi kesimlerinde ekonomik gelişmişlik düzeyinin ne olduğu, insanların müreffeh bir hayat sürüp süremedikleri, gelir dağılımının adil olup olmadığı veya ne kadar adil olabildiği noktasında bazı tatmin edici neticelere ulaşılabilecektir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Kayıtlı Tapu-Tahrir Defterleri: *MAD. 303, TD.4, TD. 16, TD. 73; TD. 149, TD. 232.*

AKGÜNDÜZ, Ahmet; *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 1, İstanbul 1990.

EMECEN, M. Feridun; “Pirlepe’nin İlk Osmanlı Tahrirleri”, *Kral Marko Sempozyumu*, Pirlepe 1997, s. 63-70.

EMECEN, M. Feridun; “Defter-i Köhne: Pirlepe-Kırçova Kesiminin En Eski Timar Defteri (1445-1455)”, *Osmanlı Araştırmaları / TheJournal of OttomanStudies*, XLIII (2014), 341-474.

GÖYÜNÇ, Nejat; “Hâne Deyimi Hakkında”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXII (1979), s. 331-348.

KIEL, M., “Pirlepe”, *EI2*, VIII, Leiden 1995, 310-12.

KOÇ, Ümit; “Osmanlı Yönetiminde Pirlepe 1440-1544”, *Balkanlarda Osmanlı Şehirleri*, (Değişim Yayınları, eser basım aşamasında).

KOÇ, Ümit; “Pirlepe Kırsalında Nüfus-Vergi Yükümlülüğü Bağlamında Ekonomik Refah Düzeyinin Tespiti ve Gelir Dağılımı Üzerine Bir Deneme (1455 Tarihli Mufassal Tapu-Tahrir Defterine Göre)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 24, S. 2, Elazığ 2014, s. 295-317.

EK-1: PİRLEPE KAZASI KIRSALINDA VERGİ NÜFUSU, VERGİ GELİRLERİ VE KİŞİ BAŞINA DÜŞEN VERGİ YÜKÜMLÜLÜĞÜ (1445, 1455, 1478)

Sıra No	MAD. 303: 1445 (H. 849)*			TD. 4: 1455 (H. 859)**			TD. 16: 1478 (H. 882)***					
	Köyün Adı	Vergi Nüfusu (Nefet)	Vergi Geliri (Akçe)	Vergi Yüklümlülüğü (Akçe)	Köyün Adı	Vergi Nüfusu (Nefet)	Vergi Geliri (Akçe)	Vergi Yüklümlülüğü (Akçe)	Köyün Adı	Vergi Nüfusu (Nefet)	Vergi Geliri (Akçe)	Vergi Yüklümlülüğü (Akçe)
1	Nova-silini	21	710	34	Virbyani	55	4452	81	Jablojani	63	2891	46
2	Jablojane	22	1410	64	B. Jabistani	55	4678	85	Berine	44	1032	23
3	Dapyani	28	1810	65	Kiryö-Gaşani	108	11525	107	Ester..	71	2953	42
4	Dolyani	31	2705	87	Miruveşte	54	6170	114	Obreşani	56	2363	42
5	Yavanofic	21	1245	59	Hodemul	69	5591	81	Lijani	48	3001	63
6	Sekrih	47	3160	67	Dobrişeva	158	12880	82	Kopu-Gaşatani	120	11170	93
7	Zabercani	24	1760	73	Topolçani	63	5357	85	Sekrih	49	3777	77
8	Rilova	29	2460	85	Buçin	58	4782	82	Virbyani	53	5382	102
9	Kiro-Gaşani	85	1775	21	Çavoğö	52	3850	74	İstevi-Dimitri	76	4421	58
10	Nizağve	31	2010	64	Vedenati	60	5717	95	Norve	64	3267	51
11	İslamceko	30	1100	37	İstevi-Dimitri	64	4546	71	Dobyacıani	60	5834	97
12	Bilzinecko	42	2871	68	Rosyaç	83	7888	95	Rahoç	43	3444	80
13	Dolaniç	32	2405	75	Malerosiç-i Küçük	67	4962	74	Rosyaç	99	4427	45
14	Erhangülü	36	2460	68	Dopyacıani	90	7428	82	Mejoçeşte	57	4564	80
15	İslamtene	26	2000	77	Norve	54	4714	87	Malerosiç	59	9168	155
16	Hokar-yesih	21	1315	63	Kruşuyani	77	5845	76	Buçin	58	5779	100
17	Garadsaniç	30	2350	78	Disve	76	5860	77	Vedenati	58	5988	103
18	Manastriç	33	2900	88	Karadesniç	120	12152	101	Biraylık	60	2776	46
19	Divenaç	27	1790	66	Meleneç	77	3737	48	Esbeleç	54	1858	34
20	Yankol	32	2944	92	Neboteşte	100	2763	27	Podemul	68	3562	52
TOPLAM		648	41.180	64	TOPLAM	1.540	124.897	81	TOPLAM	1.260	87.657	70

* Tablo Sıra No-Defter Sayfa No: 1-20; 2-21; 3-21; 4-21; 5-21; 6-21; 7-21; 8-21; 9-22; 10-22; 11-24; 12-26; 13-28,29; 14-28,29; 15-32; 16-33; 17-34; 18-36; 19-36; 20-37.

** Tablo Sıra No-Defter Sayfa No: 1-12; 2-16; 3-20; 4-33; 5-36; 6-37; 7-41; 8-44; 9-46; 10-48; 11-66; 12-71; 13-73; 14-79,80; 15-81; 16-100; 17-109; 18-123; 19-127; 20-129.

*** Tablo Sıra No-Defter Sayfa No: 1-587; 2-593; 3-594; 4-596; 5-600; 6-604; 7-608; 8-609; 9-611; 10-613; 11-618; 12-623; 13-624; 14-633; 15-635; 16-640; 17-642; 18-645; 19-647; 20-665.

EK-2: PİRLEPE KAZASI KIRSALINDA VERGİ NÜFUSU, VERGİ GELİRLERİ VE KİŞİ BAŞINA DÜŞEN VERGİ YÜKÜMLÜLÜĞÜ (1519, 1528, 1544)

Sıra No	TD. 73: 1519 (H. 925)*				TD. 149: 1528 (H. 935)**				TD. 232: 1544 (H. 951)***			
	Köyün Adı	Vergi Nüfusu (Nefer)	Vergi Geliri (Akçe)	Vergi Yükümlülüğü (Akçe)	Köyün Adı	Vergi Nüfusu (Nefer)	Vergi Geliri (Akçe)	Vergi Yükümlülüğü (Akçe)	Köyün Adı	Vergi Nüfusu (Nefer)	Vergi Geliri (Akçe)	Vergi Yükümlülüğü (Akçe)
1	Zertani	190	21517	113	Çarunçı Büzürk	257	22000	86	Rojdani	132	19690	148
2	Dolnani	111	6562	59	Rojdani	197	21500	109	Pestene	83	3805	46
3	Buştal	154	9461	61	Lijani	135	12474	92	Boşbal	115	9462	82
4	Virbyani	140	5506	39	İstevi Dimitri	125	10941	88	Virbyani	81	7506	93
5	Podemul	149	9022	64	Dolnani (Kadı)	117	8952	77	Jabaşani	106	6858	65
6	Biraylık	124	7154	58	Dituleşte	229	11459	50	Dolnani (Kadı)	90	9140	102
7	Karışık	253	21113	83	Gardanış	167	7848	47	Oydeşani	93	4849	52
8	Lijani	130	7387	57	Seliç	136	7597	56	Roşçı Büzürk	223	20191	91
9	Eyvirah	128	6679	52	Dirneşte	174	14000	80	Dirteşne	110	11090	101
10	Bunç	138	5650	41	Obraşan	118	6500	55	Marol	101	10425	103
11	Çernuleşte	223	9143	41	Toşbal	174	9462	54	Disve	133	1431	78
12	Dergaratseyh	167	8414	50	Virbyani	132	7506	57	Biraylık	115	7508	65
13	Virlese	163	14000	86	Dobruşeva	256	2584	98	Eyuranış	107	8848	83
14	Daboljani Büzürk	118	6000	51	Disve	187	13855	74	Buçin	92	12761	139
15	Obraşan	122	6500	53	Biraylık	125	9000	72	Dobruşeva	186	22512	121
16	Kiro-Gaşani	230	10979	48	Bodemul	176	12000	68	Roşçı Küçük	92	13200	143
17	Bozani	120	8360	70	Radobor	123	8000	65	Berutebet	89	12506	141
18	Tepolçani	126	9326	74	Kruşuyani	114	12523	110	Mozulişte	86	10892	127
19	Miruveşte	121	12000	99	Muzpeşte	125	13368	107	Kruşuyani	116	13502	116
20	Marol	111	10715	97	Kiryö Gaşani	209	18440	88	Radobor	98	10885	111
TOPLAM		3.018	195.488	65	TOPLAM	3.276	252.509	77	TOPLAM	2.248	226.051	101

* Tablo Sıra No-Defter Sayfa No:1-254; 2-254; 3-254;4-254;5-254;6-254;7-254;8-254;9-254; 10-255; 11-255; 12-255; 13-255; 14-255; 15-255; 16-256; 17-257; 18-257; 19-258; 20-260.

** Tablo Sıra No-Defter Sayfa No:1-529; 2-531; 3-533; 4-535; 5-536; 6-541; 7-543; 8-545; 9-560; 10-562; 11-567; 12-569; 13-573; 14-576; 15-578; 16-587; 17-589; 18-601;19-602; 20-603.

*** Tablo Sıra No-Defter Sayfa No:1-556; 2-558; 3-575; 4-577; 5-579; 6-582; 7-588; 8-586; 9-591; 10-594; 11-596; 12-600; 13-602; 14-611; 15-612; 16-621; 17-627;18-632; 19-643;20-647.

INFLUENCE OF DIETARY HABITS OF UNIVERSITY STUDENTS ON BODY MASS INDEX (BMI) (A COMPARATIVE STUDY AMONG EGYPT AND SAUDI ARABIA AND TURKEY)

*Üniversite Öğrencilerinin Beslenme Alışkanlıklarının Beden ve Kitle İndekslerine Etkisi
(Türkiye, Mısır ve Suudi Arabistan Arasında Karşılaştırmalı Bir Çalışma)*

Hala Hassan El Sayed¹

Mona Mohamed El-Shafei²

Lokman Toprak³

ÖZET

Ergenlerde görülen beslenme alışkanlıkları ve uygulamaları veya yeme alışkanlıkları onların sağlığı üzerinde olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Alkolsüz içecekler, tatlı içecekler, fast food tüketiminin aşırı düzeylere varması alımı, meyve, sebze, tam tahıllı gıdalar, süt ürünleri ve diğer kalsiyum katkılı gıdaların yetersiz alımı; düşük düzeylerde egzersiz yapımı ile artan obezite oranları ile ortaya çıkan olumsuz sağlık sonuçları; bu yaş grubunun beslenme ve yaşam tarzı özelliklerini yeniden gözden geçirmelerinin bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bu çalışma Mısır, Suudi Arabistan ve Türkiye arasında karşılaştırmalı bir araştırma olarak farklı kültürlerde ağırlık fazlalığı ya da eksikliğinde (BMI) üniversite öğrencilerinin beslenme alışkanlıklarının etkisini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu araştırma 450 öğrencinin (her bölgeden 150) beslenme alışkanlıklarını ortaya çıkaracak bir anket formu kullanılarak gerçekleştirilmiştir. BMI (ağırlık / boy² kg / m²) ölçülmüş (tüm ölçümler çalışma bölgelerinde de aynı koşullar altında alınmıştır) ve göreceli ağırlık endeksi olarak kullanılmıştır. Sonuçlar Suudi Arabistanlı öğrencilerin yaklaşık yarısının (% 43.33) kilolu, Türkiye'deki numunelerin çoğunluğunun (% 75.3) normal kilolu olduğunu, Mısır'da ise özellikle kadın katılımcıların 50.67%'sinin kilolu olduğunu ortaya koymuştur. Öte yandan sonuçlar; bütün faydalarına rağmen kahvaltının en sık atlanan öğün olması gibi üniversite öğrencileri arasında pek çok sağlıksız beslenme alışkanlıkları olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışma, üniversite öğrencilerinin beslenme alışkanlıklarını değiştirecek, sağlıklı gıda ve diyet çeşitliliğini tanıttacak; eğitim programları önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Beslenme alışkanlıkları, Ergen - Vücut Kitle İndeksi (BMI)

ABSTRACT

Dietary habits and practices or eating habits observed in adolescents may have detrimental consequences on their health. The adverse health consequences that may result from excessive intake of soft drinks, sweet drinks and fast foods consumption; inadequate intake of fruits, vegetables, whole grain foods, dairy products and other calcium-fortified foods; reduced levels of exercise ; and increasing obesity rates indicate a need to revisit the diet and lifestyle characteristics of this age group. This study aims to determine the effect of dietary habits of university students on the weight excess or deficiency (BMI) in different cultures as a comparative study among Egypt, Saudi Arabia and Turkey. A survey was carried out using a questionnaire to consider the dietary habits of 450 university students (150 from of each region). BMI (weight/height², kg/m²) was measured (all measurements were taken under the same conditions at study regions) and used as index of relative weight. The results indicated that 50.67 % of participants in Egypt, especially female students, were overweight while nearly half of Saudi Arabian students (43.33%) were underweight and the majority of the sample in Turkey (75.3%) was normal weight. On the other hand the results found many of dietary habits which lead to unhealthy bodies among the university students like most often skipped breakfast despite its all benefits. The study suggested that increasing of educational nutritional programs which introduce healthy pattern of food and diet will improve the dietary habits of university students.

Key words: Dietary habits – Adolescents - Body Mass Index (BMI)

¹ Prof. Dr., Department of Tourism and Hotel Management, Mardin Artuklu University, Türkiye

² Asst. Prof., Community Health Sciences Department College of Applied Medical Sciences, King Saud University

³ Asst. Prof., Department of Tourism and Hotel Management, Dicle University, Türkiye

Conceptual definitions:

Dietary habits:

Dietary habits are the habitual decisions an individual or culture makes when choosing what foods to eat. (From Wikipedia, the free encyclopedia)

Adolescence:

The World Health Organization (WHO) defines '*adolescence*' as the age between 10-19 years old (WHO, 1997). In the same line, the Centers for Disease Control and Prevention (www.cdc.gov) define adolescence as 12-19 years old, but they often group adolescents and young adults (20-24 years old) together (NCHS, 2005).

Body mass index (BMI)

Body mass index is defined as the individual's body mass divided by the square of his or her height. The formulae universally used in medicine produce a unit of measure of kg/m². (Eknoyan, Garabed 2007)

Introduction:

The formative years of adolescence represent a crucial stage in the human life cycle since it is the stage when lifestyles are formed and become established. During this period, adolescents become more independent and have increased access to food choices apart from those available at home. It is also in this period when the social interactions with peers increase and adolescents develop individual eating habits and physical-activity patterns. Dietary habits appear to be established in the mid-teens and were shown to be closely associated with lifestyle (Sweeting H et.al.,1994). On the other hand, adolescents are often not concerned about health problems they may develop later in life and although they may have notion of health related benefits of healthy eating and physical activity, evidence suggests that this is not being translated into action (WHO, 1997). Nowadays media affects attitudes about body weight which leads adolescents to have unhealthy eating habits (Heilman, E.1998). A better understanding of the relationship between healthy behaviors among young people is considered necessary for effective prevention and management of lifestyle-related risk factors.

Knowledge about healthy food choices and food safety can be a predisposing factor for improving eating habits and adopting a healthy diet (Prell HC.et.al.,2005) although it is insufficient to motivate healthy eating (Niciforovic-Surkovic O. 2002). Factors influencing eating behaviors need to be better understood to develop effective nutrition interventions tailored to individuals to improve their healthy eating (Story M.et.al., 2002) Therefore, determinants such as habits, attitudes, self-efficacy, barriers to change the meaning of "healthy" and "unhealthy" diet and food must be considered. However, the main purpose was to obtain the effect of dietary habits on body mass index of university students in different cultures as a comparative study among Egypt Saudi Arabia and Turkey.

Literature review:

Adolescence is a vulnerable period for developing unhealthy eating habits as well as a physically inactive lifestyle. While the family remains important, adolescence is an age characterized by increased mobility, independence from home and greater financial autonomy (WHO, 2005), which enables youngsters to purchase and consume their favorite food items and to spend their leisure time in many different ways. For example, during adolescence eating out of home becomes more frequent (Rolland-Cachera, et al., 2000) Eating behavior of adolescents can be influenced by both exogenous and endogenous factors. The most important exogenous factors are probably parents, peers, and the media. Gender, intellectual ability, self-concept, and personality are among the endogenous factors that may influence the eating behavior of adolescents (Bester G, and Schnell ND. 2004).As with correlates of eating behaviors, gender, age and socio-demographic

factors are also important descriptive or distal predictors for physical activity. Boys are consistently found to be more active than girls (Sallis, et al.,2000; Pate, et al., 2002; Trost, et al., 2002; Biddle, et al., 2004; Currie, et al., 2004).

In a random sample of 1682 teenagers in Scotland, Sweeting et al. (1994) found that overall changes in eating habits between 15 and 18 years were very slight, though females were more likely to have increased consumption of foods consistent with current recommendations. The authors concluded that dietary habits appear to be established in the mid-teens, by the age of 15 years, and are closely associated with the lifestyle.

Unhealthy eating behaviors often come together with physical inactivity, increasing the risk for developing health problems (Kvaavik, et al., 2004) In addition, numerous studies referred that there are associations between body weight and eating-related behaviors, including breakfast habits, family meals; nutritional status, emotional eating (Gail C.et. al.,2005), and binge eating, also culture and socioeconomic status play an important role in the development of eating behaviors (Tanofsky-Kraff M et al.2006). Dietary behaviors and practices or eating habits observed in adolescents may have detrimental consequences on their health. The adverse health consequences that may result from excessive intake of soft drinks and sweet drinks, fast foods consumption, inadequate intakes of fruits, vegetables, whole grain foods, and dairy products and other calcium-fortified foods; reduced levels of exercise ; and increasing obesity rates indicate a need to revisit the diet and lifestyle characteristics of this age group. (St-OngeMP. Et.al. 2003) Health care providers should work with families and adolescents to promote family meals, emphasizing turning the TV off at meals (Feldman S.2007).

Education can be provided to students to address individual level determinants and induce individual change processes. At the same time, school environments can be improved to support healthy eating and physical activity. School policies, qualified staff and incentives in the school's physical environment are other important factors amenable to change in order to improve health behavior. (Wechsler H.et.al.,2000, Kubik MY et al.,2003). In addition, evidence from reviews showed that educational interventions were most likely to show an effect on dietary behaviors. (Van Cauwenberghe E, et al., 2010)

However a pilot study conducted among high school students in Greece, promoting fruit and vegetable intake by providing 20-minute classroom sessions, workbooks and information for parents, was not effective for increasing fruit and vegetable intake (Hassapidou, 1997). Moreover the Teens Eating for Energy and Nutrition at Schools (TEENS) study was a 2-year intervention study conducted in American middle schools. The intervention included 10 classroom sessions, cafeteria promotion of fruit and vegetables and lower fat foods, and newsletters and home activities included in parent packs. At the end of the first intervention year, fruit and vegetable intake as well as food-choice scores (choice of lower fat versus higher fat foods) were improved as a result of the multi-component intervention (environmental + classroom + peer support). However, after 2 school years positive intervention effects were only seen for food choice score, but no effects on food intake were found (Lytle, et al., 2004). Hazzaa MH, (2009) stated that It is very critical that preventive strategies are implemented through schools and community-based programs, with involvement of health care providers, school teachers, community leaders, and policy makers, as well as parents. It confirmed that the school's nutrition and physical activity environment can be conceptualized as any external factor that could influence eating and physical activity behaviors of its students (Wechsler, et al., 2000).

On the other hand one study showed that like eating behaviors, non-authoritative parenting style was also positively associated with physical activity in adolescents (Schmitz, et al., 2002)

Methods and subjects:

Design and Sample

A comparative cross sectional study was conducted in some colleges (Theoretical and applied) in universities at Egypt, Saudi Arabia and Turkey during the semester of 2013. A total number of 150 male and female students aged 19-26 years from each country had participated in the study after signing an approval form for each country. All of the participants were chosen by random sampling method by department and class years. The response rate among students was 97.2%.

Data Collection

Self-administrated questionnaire and anthropometric measurements were used for data collection. The questionnaire was designed to evaluate socio-demographic characteristic, eating, drinking, food habits, and life style among college students, and its use in that respect had been standardized under the same conditions at study regions (Egypt, Saudi Arabia and Turkey).

Proceeding to filling out the questionnaire, the students were informed about the study and were given instructions on how to fill out the questionnaire correctly.

Anthropometrics

Weight and height were registered in light clothing and undressed feet. Weight was assessed to the nearest 0.1 kg (seca, max 200 kg). Height to the nearest millimeter was measured using a wall-mounted stadimeter. Participants were asked to stand straight, with their heels against the wall. BMI was calculated by dividing the weight (kg) by the height (m) squared.

Table 1: mass(Kg) / (height(m))² average

BMI	= mass(Kg) / (height(m)) ²
less than 18.5:	Underweight
18- 25:	Normal weight
25 - 30:	Overweight
over 30	Obese

Data Analysis:

The Statistical Package for Social Sciences (SPSS Inc., Chicago, IL, USA) version 17 was used for data analysis. Results were expressed as frequency and percentage. All of the analyzed variables were non-parametric and were tested using Chi-squared tests. All reported P values were made on the basis of two-tailed tests. Differences were considered statistically significant at P value < 0.05.

Findings:

Descriptive analysis of the study sample:

Socio-demographic data: Table 2 shows the socio-demographic characteristic of university students' participants in Egypt, Saudi Arabia and Turkey in terms of Gender, Age, Number of family members, Academic specialization and Average of family monthly income.

Table (2): Distribution of the participants according to socio-demographic characteristics:

Socio-demographic characteristics	Egypt (N= 150) %	Saudi Arabia (N= 150) %	Turkey (N= 150) %
Gender			
Male	(69) 46.0%	(89)59.33%	(85) 56.7%
Female	(81) 54.0%	(61)40.67%	(65) 43.3%
Age (average)	20±2.1	20.4±0,1	19.9 ± 2.3
Academic Specialization			
Theoretical	(98) 65.3%	(95)63.33%	(150) 100%
Applied	(52) 34.67%	(55)36.67%	0
Number of family members			

Influence of Dietary Habits of University Students on Body Mass Index (BMI)...

Less than 3 (Less than or =4)	(55)36.6%	(34)22.67%	(10) 6.7%
4 to 6 (5 to 7)	(84)56.0%	(53)35.33%	(59) 39.3%
6 and more (8 and more)	(11) 7.33%	(63)42.00%	(81) 54.0%
Average of family Monthly Income			
less than 1000 (LE – SR –TL) Low	(30) 20.0%		(64) 42.7%
1000- 2000 (LE – SR –TL)Moderate	(76) 50.76%		(62) 41.3%
2000-3000 (LE – SR –TL)High	(34)22.67%.		(17) 11.3%
3000 (LE – SR –TL) and more	(10) 0.99%		(7) 4.7%

It was observed that the majority of the studied samples were Female in Egypt (54.0%), Male in Saudi Arabia (59.33%), and Turkey (56.7%). Moreover the majority of the Egyptian, Saudi Arabian and Turkish participants' academic specializations were theoretical (65.3%, 63.33%, and 100% respectively). More than half of the Egyptian sample (56.0%) has family members between (4-6) persons while 43% of Saudi sample Arabian and 54% of Turkish sample have 6 or more family members. In terms of income data showed that 57.33% of Egyptian and 41.3% of Turkish sample were in moderate income with an average of 1000- 2000 LE / TL as for the Saudi Arabian sample % of the participants were in high income with an average of more than 3000 SR.

Table (3): Distribution of the participants according to eating pattern (food consumption):

Participants eating pattern	Egypt (N= 150)	Saudi Arabia (N=) %	Turkey (N=150) %	P Value
Main meal of the day				
Breakfast	(33) 22.0%	(22)14.67%	(85) 56.7(F)	0.02*
Lunch	(73) 48.7%	(74)49.33%	(59) 39.3 (F)	
Dinner	(44) 29.3%	(54)36.00%	(107) 71.3 (F)	
p value	0.172	0.074	0.085	
Eating breakfast daily				
Yes	(27) 18.0%	(12)8.00%	(69) 46%	.00*
No	(92) 61.33%	(98)65.33%	(12) 8%	
Sometimes	(31) 20.7%	(40)26.67%	(69) 46	
p value	0.191	0.142	0.078	
Eating snacks daily				
Yes	(102) 68.0%	(105)70.00%	(68) 45%	.12
No	(5)3.33%	(16)10.67%	(10) 6.7	
Sometimes	(43) 28.7%	(29)19.33%	(72) 48	
p value	0.001*	0.050*	0.000*	
Daily vegetables consumption				
Yes	(22) 14.7%	(21)14.00%	(55) 36.7%	.46
No	(86)57.33%	(86)57.33%	(20) 13.3%	
SOMETIMES	(42)28.0%	(43)28.67%	(75) 50 %	
p value	0.061	0.000*	0.010	
Daily fruits consumption				
Yes	(21) 14.0%	(16)10.67%	(50) 33.3	.21
No	(83) 55.3%	(83)55.33%	(25) 16.7	
Sometimes	(46) 30.7%	(51)34.00%	(75) 50.0	
p value	0.082	0.053	0.063	
Milk consumption:				
Yes	(25) 16.7%	(56)37.33%	(18) 12	.27
No	(83) 55.3%	(76)50.67%	(72) 48.0	

Sometimes	(42) 28.0 %	(18)12.00%	(60) 40.0	
p value	0.538	0.479	0.037*	
Meat consumption/ weekly				
Yes	(97) 64.7%	(76)50.67%	(91) 60.7	.42
No	(31) 20.7%	(11)7.33%	(13) 8.7	
Sometimes	(22) 14.7%	(63)42.00%	(46) 72.7	
p value	0.108	0.341	0.415	
Fish consumption/ weekly				
Yes	(46) 30.7%	(32)21.33%	(32) 21.3	0.38
No	(69) 46.0%	(84)56.00%	(57) 38.0	
Sometimes	(35) 23.3%	(34) 22.67%	(61) 40.7	
p value	0.018*	0.085	0.012*	
Fast foods consumption				
Yes / Daily	(21) 14.0%	(102)68.00%	(15) 10.0	.03*
Yes / Weekly	(75) 50.0%	(113)75.33%	(20) 13.3	
Sometimes	(45) 30.0%	(32)21.33%	(115) 76.3	
No	(9) 6.0%	(12)8.00%	(o) 0.0	
p value	0.016*	0.042*	0.039*	
Daily desserts consumption				
Yes	(89) 59.3%	(95)63.33%	(30) 20.0	0.26
No	(17)11.3%	(22)14.67%	(28) 18.7	
Sometimes	(44) 29.3%	(33)22.00%	(92) 61.3	
p value	0.050*	0.000*	0.010*	
Daily soft drinks consumption				
Yes	(95) 63.3%	(93) 62.00%	(83) 55.3	0.25
No	(8) 5.3%	(25)16.67%	(33) 22.0	
Sometimes	(44) 29.3%	(32)21.33%	(34) 22.7	
p value	0.008*	0.015*	0.002*	

F) Frequency: **selected multiple answers**

1- Participants' Dietary pattern:

The results shown in Table 3 revealed that the **main meal** for the majority of Egyptian (48.7%) and Saudi Arabian (49.33%) was lunch while in Turkey the main meal was dinner (71.3%). Despite all of breakfast's benefits, it might be the meal that is most often skipped. It is a common habit between both children and adults to skip breakfast or intake of a breakfast with poor nutritional value. Breakfast omission has an effect on lifestyles factors including eating habits. (Aslam and Monazza , 2010). The Saudi population used to consume two meals per day including breakfast, together with frequent snacks and fried food consumption. (Al-Rethaiaa, Fahmy, & Al-Shwaiyat, 2010).

With regard to **eating breakfast**, nearly half of the Turkish sample was eating breakfast daily (46%) whereas more than half of Egyptian (61.33%) and Saudi Arabian samples (65.33%) didn't eat breakfast daily. Research studies and reviews indicate that breakfast skipping is highly prevalent among adolescents in the United States and Europe (Rampersaud GC ET AL., 2005) as well as in many Arab countries (Abalkhail B, Shawky S 2002., Mikki N ET AL., 2010). Samuel,(2002) points out that adolescents who skip breakfast are missing an opportunity to boost their nutrient intake, which has a negative effect on their learning performance and academic achievement.

In relation to eating snacks daily, the majority of Egyptian (68.0%) and Saudi Arabian (70.00%) participants preferred eating snacks daily and nearly the half (48%) of the Turkish sample preferred eating snacks sometimes. Food choices made by adolescents while snacking tend to be high in sugar, sodium, and fat, while relatively low in vitamins and minerals which increase risk for

developing obesity, heart disease, osteoporosis, dental cavities, and various types of cancer. (Eumark-Sztainer D et al. 2002). In a study for Spanos and Hankey (2010) examined the habitual meal and snacking patterns of university students and found no correlation between BMI and snacking. Although increased snacks consumption is often accused for increased prevalence of obesity, yet, a clear cut relation between snacking and BMI is still unsettled. On the other hand, it is reported that snacks consumption may contribute to a positive energy balance and increased body weight (De Graaf,2006).

In terms of eating vegetables, the result showed that more than half of the Egyptian (57.33%) and Saudi Arabian (57.33%) samples didn't eat vegetables daily whereas 50% of Turkish sample eating vegetables sometimes, in the meantime same results were obtained in terms of eating fruits with the same percentage (55.3%) for Egypt and Saudi Arabia compared to 50.0% for Turkey. It means that half of the student's samples do not eat a diet rich in fruits and vegetables which is considered to be particularly important during adolescence due to the high nutrient needs in this rapid period of growth and development. Furthermore, the development of healthy eating patterns during adolescence, including an adequate fruit and vegetable intake, may lead to continued healthy eating patterns in adulthood. (Dianne Neumark-Sztainer et al.2003). It is reported that high consumption of vegetables and fruits are low in energy density because of their high water and fiber content. Therefore, adding them to a diet reduces its overall energy intake, thus, helping in weight reduction (Rolls et al .,2004).

In terms of drinking milk daily the results indicated that 16.7%, 37.33%, 12% of Egyptian, Saudi Arabian and Turkish samples respectively drinking milk daily and 28.8%, 12.0%, 40.0% sometimes drink milk, and about 55.3%, 50.67%, 48.0% didn't drink milk daily with the same arrangement. Further study on large number of subjects with long term advice to consume adequate milk and observe the beneficial effects on health due to the improvement in vitamin B-12 status is needed. Then promotion of an adequate milk intake would be a good therapeutic strategy. (Sadanand Naik et. al 2013)

Table (2) represented the frequently **consumption of meat weekly**, among majority of the studied samples in Egypt, Saudi Arabia and Turkey (64.7%, 50.67% and 60.7% respectively). As for the increase in the consumption of meat weekly, it is reported that the content of saturated fatty acids in animal fats contributes to heart disease and atherosclerosis , Recent studies also showed that frequent red meat eaters face increase in weight and be at high risk for f colon cancer as those who less consumed, also thought to increase the risks factors of arthritis and endometriosis. The results suggest also that red meat consumption, particularly processed red meat, is associated with an increased risk of type 2 diabetesT2D. (An Pan et. al., 2011)

The results showed clearly the low **intake of fish per week** among the three countries. In both Egypt and Saudi Arabia more than forty percent of the samples (46.0%, 56.00% respectively) didn't consume fish weekly , In turkey 40.7% of participants sometimes consume fish weekly.

The consumption of fish tend to be low so that may reduce the health benefits of fish consumption. Some studies have associated benefits of consuming fish with healthy brain , prevention of CVD , however, fish consumption was related to a reduced risk of total mortality. ⁱ

The trend of **fast foods consumption** for all countries exposed that most of the studied sample (50.0%) in Egypt consumed fast food weekly, as well as in Saudi Arabia 68.00% of total sample consumed fast food daily, while in Turkey the majority of participants (76.3%) sometimes consumed fast food. University Students often select fast food due to its palatability, availability and convenience. Surprisingly, our study found that only 21.2% of respondents consumed fast food often. (Chin and Nasir, 2009)

Moy et al., (2009) reported that 60-70% of primary school students were fond of fast food. However, our study also found that majority of respondents among three countries consumed fried food at least twice a week or more, which was in line with the results of a previous study.

The previous studies showed that the fast foods are rich sources of saturated fatty acids and trans fatty acids. Fast food consumption can lead to hyperinsulinemia and develop insulin resistance, High energy density, high glycaemic index, and saturated fatty acid composition of fast foods may increase the prevalence of obesity and cardiovascular risk factors. (Isganaitis E and Lustig RH 2005).

Regarding to **daily desserts consumption, the majority of studied samples** for all countries consumed **desserts daily** in Egypt, Saudi Arabia and Turkey (59.3%, 63.33%, and 61.3% respectively). The increase of consumption desserts refers to the increase of consumption of sugars since there are large quantities of sugar in most of the desserts which have been eaten. However, sugar enters the body as energy and without enough exercise will turn into fat very quickly. This unavoidably leads to weight gain. And also, empty calories from added sugars and solid fats contribute to 40% of daily calories for children and adolescents aged 2–18 years, affecting the overall quality of their diets. Approximately half of these empty calories formed from the consumption of soda, fruit drinks, dairy desserts, grain desserts, pizza, and whole milk which may have harmful effects on health. . (Isganaitis E and Lustig RH 2005).

Table (3), demonstrates the results of daily soft drinks consumption, the majority of the studied samples through the three countries consumed soft drinks daily (63.3%, 62.0%, 55.3% respectively). At present, there is a real concern about the increase of unhealthy dietary habits, including skipping breakfast and greater consumption of sweetened soft drinks by young people, and the possible role of these habits in the pathogenesis of childhood obesity (Brown CM et al 2008, Croezen S et al., 2009)

Distribution of the participants according to type of favorite foods:

Table (4): Distribution of the participants according to type of favorite foods:

	Egypt (N= 150) %	Saudi Arabia (N=150) %	Turkey (N= 150) %	P Value
Daily meals:				
Red Meat	(89) 59.3%	(92) 61.33%	(62) 41.3	0.011*
Poultry	(63) 42.0%	(84) 56.00%	(59) 39.3	
Fish	(25) 16.7%	(32) 21.33%	(12) 8	
Vegetables	(21) 14.0%	(45) 30.00%	(70) 46.7	
Milk and milk products	(75) 50.0%	(44) 29.33%	(22) 14.7	
Pasta	(53) 35.3%	(38) 25.33%	(49) 32.7	
p value	0.003	0.081	0.171	
Cooking methods:				
Frying	(62) 41.3%	(68) 45.33%	(79) 52.7	0.37
Boiling	(21) 14.0%	(21) 14.00%	(32) 21.3	
Sautéed	(35) 23.3%	(29)19.33%	(34) 22.7	
Grilling	(32) 21.33%	(32) 21.33%	(67) 44.7	
p value	0.085	0.023	0.082	
Favourite Snacks				
Vegetables	(25) 16.7%	15, 10.00%	(56) 34.3	0.40
Fruits	(47)31.3%	(19) 12.67%	(77) 51.3	
Sandwich	(68) 45.3%	(21) 14.00%	(23) 15.3	
dough products	(76) 50.7%	(39) 26.00%	(27) 18	
Biscuits	(35)23.3%	(48) 32.00%	(45) 30	
Chocolate	(86)57.3%	(52) 34.67%	(47) 31.3	
Milk	(25) 16.7%	(18) 12.00%	(23) 15.3	
Chips	(120) 80.0%	(78) 52.00%	(71) 47.3	
Fresh Juice	(56) 37.3%	(29) 19.33%	(41) 27.3	

Fizzy drinks	(96)64.0%	(64) 42.67%	(57) 38	
Nuts	(38)25.33%	(73) 48.67%	(58) 38.7	
p value	0.875	0.356	0.089	
Favourite drinks:				
Tea	(98) 65.33%	(76)50.67%	(85) 56.7	
Coffee	(75)50 %	(98) 65.33%	(44) 29.3	
Fresh juice	(24)16.0%	(28)18.67%	(65) 43.3	
Canned juice	(36) 24%	(32)21.33%	(20) 13.3	0.62
p value	0.001*	0.081	0.025*	
Favourite food while watching TV or computer:				
Main meal	(86) 57 %	(52) 34.67%	(15) 10	
Sandwiches	(35) 23.33%	(28) 18.67 %	(6) 4	
Fizzy drinks	(53) 35.33	(98) 65.33%	(59) 39.3	
Fresh juice	(29) 19.33%	(24)16.00%	(39) 26	
Fast foods	(69)46.00%	(15)10.00%	(19) 12.7	
Desserts	(12)8%	(37) 24.67%	(28) 18.6	
Nuts	(64) 42.67 %	(49) 32.67%	(101) 67.3	0.75
p value	0.028*	0.000*	0.001*	

F) Frequency: **selected multiple answers**

It is illustrated in Table (4) that considering **main dishes in daily meals** that 59.3% and 61.33% respectively of the studied sample in Egypt and Saudi Arabia responded the red meat were the main food in daily meals, but in Turkey vegetables were the main food in daily meals for 46.7% of the sample, followed by red meat 41.3%. Several, but not all, epidemiological and experimental studies suggest that a high intake of meat, especially red meat is associated with increased colorectal cancer risk. (Eunjung Kim et. al.2013).

As for the **cooking methods** the same trend was observed between the three countries, The Frying method was the preferred cooking method for the majority of the studied samples in Egypt , Saudi Arabia , and Turkey (41.3% , 45.33% and 52.7 % respectively). Instead of the good taste of the fried food it has a lot of harmful effects on health. Knowledge of healthy diets among school students was inadequate like high consumption of unsaturated fats and cholesterol rich foods. However, it is recommended that health education and information about healthy eating habits and lifestyle should be included in school curriculum (Al-Almaie, 2005).

In Egypt the most **favorable Snacks** were Chips 80.0%, followed by Fizzy drinks 64.0%, Chocolate 57.3%, dough products 50.7% , Sandwich 45.3% , Fresh Juice 37.3% , Fruits 31.3% then milk and vegetables 16.7% . Also In Saudi Arabia Chips was the most favorable snacks for the majority of studied sample 52.00%, followed by Fizzy drinks 42.67% , Nuts 48.67%, Chocolate 34.67% , Biscuits 32.00% , dough products26.00% , Fresh Juice 19.33% , Milk and fruits 12.67% then Vegetables 10.00%. In turkey, the most favorable snack was Fruits 51.3% , followed by Chips 47.3% , Nuts 38.7% , Fizzy drinks 38% , Chocolate 31.3% , Biscuits 30% , Fresh Juice 27.3% , then Sandwich and Milk 15.3%.

Platat et al. (2006) reported a significant positive association with the intake of French fries, potato chips and sweetened drinks and a negative association with the high consumption of fruit and vegetables. The National survey data reported that 88% of adolescents consume at least one snack per day, with a range of 1 to 7.(FeldmanS et al 2007) . Snacks account for 25-33% of daily energy intake among adolescents. Food choices for adolescents like snacking tend to be high in sugar, sodium, and fat, while relatively low in vitamins and minerals which increased risk for developing obesity, heart disease, osteoporosis, dental cavities, and various types of cancer (Eumark, et al 2010).

The data referred that the most **favorite drink** for the majority of studied sample in Egypt and Turkey were tea for 50% and 56.7%, In Saudi Arabia coffee was the favorite drink for most of

studied sample (65.33%). The trend for the countries was the consumption of tea and coffee which have health benefits depending on the quantities and add sugars per day. The recent studies recommended that, drinking sugar-sweetened beverages can result in weight gain, overweight, and obesity. (Dietary Guidelines2002)

It is observed that the **favorite food consumed while watching TV or computer** were Main meal (57%) , then Fast food (46.0%) and nuts (42%) in Egypt ; Fizzy drinks (65.33%) , then Main meals (34.67%) and Nuts (32.67) and In Saudi Arabia. In Turkey the same trend was observed as that the Nuts (67.3%) , fizzy drinks (39.3) and Fresh juice (26%) were consumed. The recent studies showed that watching television during family meals was associated with poorer dietary quality among adolescents. And it recommended to work with families and adolescents to promote family meals, emphasizing turning the TV off at meals. (FeldmanS et al,2007)

Distribution of the participants according to BMI:

Table (5): Distribution of the participants according to BMI

Health status	Egypt (N= 150) mean _ SD	Saudi Arabia (N=150) mean _ SD	Turkey (N= 150) mean _ SD
BMI (kg/m2)			
Underweight	(29)19.33 %	(65) 43.33%	(13) 8.7
Normal weight	(33) 22.0 %	(38)25.33%	(113) 75.3
Over weight	(76) 50.67 %	(31) 20.67 %	(21) 14.0
Morbid obesity	(12) 8.00 %	(16) 10.67 %	(3) 2.0

Table (5) illustrates the classified results for BMI categories, which indicates that half of the studied sample in Egypt were overweight (50.67%) whereas in Saudi Arabia (43.33%) were underweight while the most sample (75.3%) in Turkish sample were normal weight.

Association between eating habits and deferent cultures:

The purpose of this study was to assess eating habits for college students in three different cultures Egypt, Turkey and KSA, and also to evaluate the effects of eating pattern for the cultures among the studied BMI categories underweight, overweight, normal weight, and morbid obesity for each country using Pearson correlation test $p \text{ value} \geq 0.05$.

The results indicated that there are **significant differences** between three countries in type of main meal of the day, eating breakfast, weekly meat consumption, daily meals, and favorite food while watching TV or computer $p \text{ value} \geq 0.05$.

And there are **non-significant** differences between three cultures for Daily consumption of snacks, vegetables, milk; weekly consumption of fish, fast foods, desserts and soft drinks; cooking methods, favorite Snacks, favorite drinks, $p \text{ value} \geq 0.05$.

Association between the eating habits among BMI Categories in each culture:

Regarding to evaluating the effects of eating pattern for the cultures among the studied BMI categories underweight, overweight, normal weight, and morbid obesity for each country **In Egypt** : There are a **Significant** differences between the BMI categories of Eating snacks daily, weekly Fish consumption, Fast foods consumption, Daily desserts consumption, Daily soft drinks consumption , Daily meals , Cooking methods , Favorite drinks , and Favorite food while watching TV or computer $p \text{ value} \geq 0.05$.

Further there are **non- significant** differences between the BMI categories of consumers for, Daily main meal of the day, Eating breakfast, vegetables consumption, fruits consumption, Milk consumption, weekly Meat consumption, Cooking methods, and favorite Snacks $p \text{ value} \geq 0.05$.

KSA:

Significant differences between the BMI categories of daily Eating snacks, vegetables, fruits, Fast foods, desserts, and soft drinks consumption, also Cooking methods, Favorite drinks, and Favorite food while watching TV or computer p value ≥ 0.05 .

Non- significant differences between the BMI categories of consumers for daily Main meal, eating breakfast, Milk consumption, weekly Meat consumption, and Fish consumption p value ≥ 0.05 .

Turkey:

Significant differences between the BMI categories daily Eating snacks, vegetables consumption, Milk consumption, desserts consumption also weekly Fish consumption, Fast foods consumption and Daily soft drinks consumption p value ≥ 0.05 .

Non- significant differences between BMI categories of consumers for Main meal of the day , Eating breakfast daily , Daily fruits consumption , weekly Meat consumption , Daily meals , Cooking methods and Favorite Snacks p value ≥ 0.05 .

Conclusion:

In general, most of the students had unhealthy eating habits like not eating breakfast daily in both Egypt and KSA except Turkey, eating snacks, intake of desserts and soft drinks daily, increasing the consumption of fast foods specially in KSA and Egypt, The red meat the most sources of proteins which consumed daily, Frying the most favorite cooking methods , The types of snacks which most consumed were chips , fuzzy drinks and chocolate in Egypt , chips , nuts and fuzzy drinks in KSA , fruits , chips ,nuts and fuzzy drinks . The tea was the most favorite drink in all cultures. And the most favorite consumed foods during watching TV Fast food, nuts and fuzzy drinks in all cultures. All the observed unhealthy eating habits considered as an indicators for incidence of most chronic diseases in the communities.

Recommendations:

Eating habits and daily consumption of foods is one of the important factors of determinants of the healthy nutritional status among college students. Nutritional educational programs among college students should be encouraged to promote healthier eating habits and lifestyles, as well as adhering to the cultures' eating habits.

References

- Abalkhail B, Shawky S: (2002): Prevalence of daily breakfast intake, iron deficiency anaemia and awareness of being anaemic among Saudi school students. *Int J Food Sci Nutr*, 53:519-528.
- Al-Almaie, S. (2005). Knowledge of healthy diets among adolescents in eastern Saudi Arabia. *Ann.Saudi.Med.*, 25, 294-298.
- Al-Rethaiaa , A, S, Fahmy A, A and Al-Shwaiyat N, M. ,(2010). Obesity and eating habits among college students in Saudi Arabia: a cross sectional study. *Nutrition Journal* , 9:39.
- An Pan, Qi Sun, Adam M Bernstein, Matthias B Schulze, JoAnn E Manson, Walter C Willett, and Frank BHu (2011):Red meat consumption and risk of type 2 diabetes: 3 cohorts of US adults and an updated meta-analysis. *Am J Clin Nutr* October , vol. 94 no. 4 1088-1096
- Aslam and Monazza. (2010) .Parental education and child health, understanding the pathways of impact in Pakistan. Oxford : CSAE.
- Bester G,andSchnell ND. (2004) Endogenous factors that relate to the eating habits of adolescents. *South African Journal of Education* .;Vol 24(3) 189–193.
- Biddle, S. J. H., Gorely, T., & Stensel, D. J. (2004).Health-enhancing physical activity and sedentary behaviour in children and adolescents. *Journal of Sports Sciences*, 22(8), 679-701.

Brown CM, Dulloo AG, Montani JP: (2008). Sugary drinks in the pathogenesis of obesity and cardiovascular diseases. *Int J Obes (Lond)*, 32(Suppl 6): S28-S34.

Chin YS & Mohd Nasir MT (2009). Eating behaviours among female adolescents in Kuantan district, Pahang, Malaysia. *Pakistan J Nutr* 8(4): 425–432

Croezen S, Visscher TL, Ter Bogt NC, Veling ML, Haveman-Nies A: (2009). Skipping breakfast, alcohol consumption and physical inactivity as risk factors for overweight and obesity in adolescents: results of the E-MOVO project. *Eur J Clin Nutr*, 63:405-412.

Currie, C., Roberts, C., Morgan, A., Smith, R., Settertobulte, W., Samdal, O., & Barnekow Rasmussen, V. (2004). Health Behaviour in School-Aged children (HBSC) study: international report from the 2001/2002 survey (No. 4). Copenhagen: World Health Organization.

De Graaf C. (2006): Effects of snacks on energy intake: An evolutionary perspective. *Appetite*, 47:18-23.

Dianne Neumark-Sztainer et al, (2003) Correlates of fruit and vegetable intake among dolescents Findings from Project EAT, *Preventive Medicine* 37 , 198–208.

Dietary Guidelines Advisory Committee. (2010): Report of the Dietary Guidelines Advisory Committee on the Dietary Guidelines for Americans, to the Secretary of Agriculture and the Secretary of Health and Human Services. Washington, DC: U.S. Department of Agriculture.

Eumark-Sztainer D et al (2002):: Overweight status and eating patterns among adolescents: Where do youth stand in comparison to the Healthy People 2010 Objectives? *Am J Public Health*, 92:844-851.

Eunjung Kim, Desire Coelho and François Blachier. (2013) Review of the association between meat consumption and risk of colorectal cancer. *Nutrition Research*. Volume 33, Issue 12, December 2013, Pages 983–994.

Feldman S et al, (2007): Associations between Watching TV during Family Meals and Dietary Intake Among Adolescents' *Nutr Educ Behav.*; 39:257-263.

Gail C. , Mark A. , Beverly L. , Judi A. & Jordan D. , (2005) Breakfast habits, nutritional status, bodyweight, and academic performance in children and adolescents. *J Am Diet Assoc.*; 105:743-760.

Hassapidou, M. N., Fotiadou, E., & Maglara, E. (1997). A nutrition intervention programme for lower secondary schools in Greece. *Health Education Journal*, 56, 134-144.

Hazzaa MH, et .al.,(2009) Prevalence and trends in obesity and physical inactivity among Saudi children and adolescents: a growing public health challenge *International Journal of Paediatric Obesity.* ;(4), Issue S3 September : 6 – 14.

Health, United States (2005). The 29th report on the health status of the Nation and ... compiled by the National Center for Health Statistics (*NCHS*),

Heilman, E.. (1998) The struggle for self: Power and identity in adolescent girls. *Youth and Society.*; 30 (2), 182-208.

Isganaitis E, Lustig RH. (2005) Fast food, central nervous system insulin resistance, and obesity. *Arteriosclerosis, Thrombosis, and Vascular Biology*; 25(12):2451–2462.

Kubik MY, Lytle LA, Hannan PJ, et al., (2003). The association of the school food environment with dietary behaviors of young adolescents. *American journal of public health.*; 93(7):1168-1173.

Kvaavik, E., Student, P. D., Meyer, H. E., & Tverdal, A. (2004). Food habits, physical activity and body mass index in relation to smoking status in 40-42 year old Norwegian women and men. *Preventive Medicine*, 38(1), 1-5.

Lytle, L. A., Murray, D. M., Perry, C. L., Story, M., Birnbaum, A. S., Kubik, M. Y., & Varnell, S. (2004). School-based approaches to affect adolescents' diets: Results from the TEENS study. *Health Education & Behavior*, 31(2), 270-287.

Influence of Dietary Habits of University Students on Body Mass Index (BMI)...

Mikki N, Abdul-Rahim HF, Shi Z, Holmboe-Ottesen G: Dietary habits of Palestinian adolescents and associated sociodemographic characteristics in Ramallah, Nablus and Hebron governorates. *Public Health Nutr* 2010, 13(9):1419-1429.

Moy, AD, Howard, WR, Bray, SG, Trull, TW (2009). Reduced calcification in modern Southern Ocean planktonic foraminifera. *Nature Geoscience* 2, 276 – 280.

National Center for Health Statistics Health, United States (NCHS) (2005), Trends in the Health of Americans Hyattsville, Maryland: 2005

Niciforovic-Surkovic O, Kvrđić S, Ac-Nikolić E: (2002) Knowledge of nutrition and nutritional behavior of schoolchildren and their parents. in Vojvodina. *Med Pregl* 55:465–469.

Pate, R. R., Freedson, P. S., Sallis, J. F., Taylor, W.C., Sirard, J., Trost, S. G., Dowda, M. (2002). Compliance with physical activity guidelines: Prevalence in a population of children and youth. *Annals of Epidemiology*, 12(5), 303-308.

Platat C, Perrin AE, Oujaa M, Wagner A, Haan MC, Schlienger JL, Simon C. (2006) Diet and physical activity profiles in French preadolescents. *Br J Nutr*, 96:501-507.

Prell HC, Berg MC, Jonsson LM, Lissner L.(2005) : A school-based intervention to promote dietary change. *J Adolesc Health* 36:529–534.

Rampersaud GC, Pereira MA, Girard BL, Adams J, Metz J: (2005). Breakfast habits, nutritional status, body weight, and academic performance in children and adolescents. *J Am Diet Assoc*, 105:743-760.

Rolland-Cachera, M. F., Bellisle, F., & Deheeger, M. (2000). Nutritional status and food intake in adolescents living in Western Europe. *European Journal of Clinical Nutrition*, 54, S41-S46.

Rolls BJ, Ello-Martin JA, Tohill BC: What Can Intervention Studies Tell Us about the Relationship between Fruit and Vegetables Consumption and Weight Management? *Nutr Rev* 2004, 62(1):1-17.

Sadanand Naik, Vijayshri Bhide, Ashish Babhulkar, Namita Mahalle, Sonali Parab, Ravi Thakre and Mohan Kulkarni.(2013): Daily milk intake improves vitamin B-12 status in young vegetarian Indians: an intervention trial. *Nutrition Journal*, 12:136.

Sallis, J. F., Prochaska, J. J., & Taylor, W. C.(2000). A review of correlates of physical activity of children and adolescents. *Medicine and Science in Sports and Exercise*, 32(5), 963-975.

Samuel P. Are Your Kids Tempted To Skip Breakfast? Here's Some Food for Thought. *Our Children*.2002; 28:11.

Schmitz, K. H., Lytle, L. A., Phillips, G. A., Murray, D. M., Birnbaum, A. S., & Kubik, M.Y. (2002). Psychosocial correlates of physical activity and sedentary leisure habits in young adolescents: The teens eating for energy and nutrition at school study. *Preventive Medicine*, 34(2), 266-278.

Schmitz, K. H., Lytle, L. A., Phillips, G. A., Murray, D. M., Birnbaum, A. S., & Kubik, M. Y. (2002). Psychosocial correlates of physical activity and sedentary leisure habits in young adolescents: The teens eating for energy and nutrition at school study. *Preventive Medicine*,34(2), 266-278.

Spanos D, Hankey CR. (2010): The habitual meal and snacking patterns of university students in two countries and their use of vending machines. *J Hum Nutr Diet*, 23:102-107.

St-Onge MP, Keller KL, Heymsfield SB. (2003) Changes in childhood food consumption patterns: A cause for concern in light of increasing body weights. *Am J Clin Nutr.*; 78:1068-1073.

Story M, Neumark-Sztainer D, French S, (2002) Individual and environmental influences on adolescent eating behaviors. *J Am Diet Assoc* 102(3 Suppl):S40–S51.

Sweeting H, Anderson A, West P.(1994): Socio-demographic correlates of dietary habits in mid to late adolescence. *Eur J Clin Nutr* 48:736–748.

Tanofsky-Kraff M et al. (2006) A prospective study of psychological predictors of body fat gain among children at high risk for adult obesity. *Pediatrics.*;117: 1203-1209.

Trost, S. G., Pate, R. R., Sallis, J. F., Freedson, P.S., Taylor, W. C., Dowda, M., & Sirard, J. (2002). Age and gender differences in objectively measured physical activity in youth. *Medicine and Science in Sports and Exercise*, 34(2), 350-355.

Van Cauwenberghe E, Maes L, Spittaels H, et al., (2010) Effectiveness of school-based interventions in Europe to promote healthy nutrition in children and adolescents: systematic review of published and 'grey' literature. *The British journal of nutrition*. 103(6):781-797.

Wechsler H, Devereaux R, Davis M, Collins J.(2000): Using the School Environment to Promote Physical Activity and Healthy Eating. *Prev Med.*;31 :5121-5137.

Wechsler, H., Devereaux, R. S., Davis, M., & Collins, J. (2000). Using the school environment to promote physical activity and healthy eating. *Preventive Medicine*, 31(2), S121-S137.

Wikipedia, the free encyclopedia

World Health Organization. (2005) .European Strategy for Child and Adolescent Health and development.WHO Regional Committee for Europe. Copenhagen,.

World Health Organization. Action for Adolescent Health. Geneva, 1997.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi MAKALE YAZIM KURALLARI

Dergide yayımlanması istenen yazılar, sosyal bilimler alanında, bilime katkısı olan, özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen nitelikleri taşımaktadır.

1. Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının kapsamıyla uyumlu; yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.
2. Türkçe ve yabancı dildeki özetler; yazının amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmalı ve yazının diğer bölümlerinden ayrı olarak yayımlanabilecek biçimde hazırlanmış olmalıdır.
3. Yazı, dil ve ifade yönünden, dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlemeli, amaç ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemeli ve makale yazım kurallarına uygun olmalıdır.
4. Makalenin hazırlanmasında bilinen bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir. Makalede kullanılan şekil, tablo, fotoğraf ve diğer belgeler, bilimsel kurallara uygun olarak hazırlanmalı, yazının amacına ve kapsamına uygun olarak seçilmeli, yazıda değinilmemiş gereksiz belgelere ve kaynaklara yer verilmemelidir.
5. Makalede kullanılan şekil, tablo, fotoğraf ve diğer belgelerin kolayca anlaşılacak biçimde yalın ve yeterli bir açıklaması bulunmalıdır.
6. Yazıda kullanılan kaynaklar yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, değinilen her belge kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda değinilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.
7. Sonuçlar, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmeli, metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara yer verilmemelidir.

Aşağıdaki biçimde düzenlenmiş olmalıdır

1. Yazılar A4 kâğıdının bir yüzüne 16x24,5 cm. boyutunda basılır. (Kenar boşlukları üstten 2,5 alttan 2,5, iç kenar 2,5, dış kenar 2,5 cm. olacaktır.) ilk sayfada üstten 2 cm. boşluk bırakılır.
2. Yazılar PC bilgisayarda Microsoft Word programında 11 punto Times karakteri ile tek satır aralıklı olarak yazılır. Özetler 10 punto, yazı içindeki tablolar, fotoğraflar ve şekil adları ile dipnotlar 9 punto ile yazılır. Kaynaklar listesi satır başlarında 1,0 cm boşluk bırakılarak asılı paragraflar halinde 10 punto ile yazılır.
3. Makalenin başlığı ilk sayfanın başına kalın 14 punto büyük harflerle sayfa ortalanarak yazılır. Türkçe başlığın altına yabancı dilde başlık ilk harfler büyük diğerleri küçük olarak yazılır. Metin içindeki başlıklar öncesinde 6 punto sonrasında 6 punto boşluk bırakılır.
4. Başlıktan sonra 12 punto aralık verilerek yazar ad(lar)ı unvansız olarak sayfa ortalanarak yazılır. Unvan, çalıştığı kurum ve elmek (e.mail) adresi dipnot olarak belirtilir.
5. Çalışma herhangi bir kurumun desteği ile gerçekleşmiş ise kurumun adı ilk sayfanın altında dipnot olarak belirtilir.
6. Yazar adından sonra 12 punto boşluk bırakılarak Türkçe ve yabancı dilde 150 kelimeyi geçmeyen özet yazılır ve yazının ana konusunu tanımlayan anahtar kelimeler bu özetlerde belirtilir.
7. Makale; tablo, şekil ve fotoğraf ve kaynaklar dahil **25 sayfa**yı geçmemelidir. Makalenin toplam boyutu 3 mb'ı aşmamalıdır.
8. Şekil, tablo ve fotoğraflar bilgisayar ortamında hazırlanıp metin içinde ya da sonunda sayfa boyutlarını (14x20 cm.) aşmayacak şekilde yerleştirilir. Sayfa boyutlarını aşan şekil, tablo ve fotoğraflar ile renkli basılan sayfaların basım masrafları yazar tarafından karşılanır. Makalede yer alan fotoğraf ve şekillerin yoğunluğu düşük olmalıdır.
9. Atıfta bulunulan kaynaklar metin içinde, yazarın soyadı ve yayın yılı parantez içinde gösterilir. Açıklamalar ise sayfa altında dipnot olarak verilir.
10. Metin içinde değinilen bütün kaynaklar makalenin sonundaki kaynaklar bölümünde yazar soyadına göre alfabetik olarak dizilir. Kaynakların öntüne sıra numarası konulmaz ve diğer bibliyografya kurallarına uyulur.

Makale teslim edilirken;

1. Yayımlanması istenen makaleler, bilgisayar ortamında hazırlanıp, A4 formatında bilgisayar çıktısı olarak 3 nüsha teslim edilir. Nüshalardan ikisinde yazar ad(lar)ı ve adresleri belirtilmez.
2. Makale teslim edilirken, özgün bir yazı olduğunu ve daha önce herhangi bir yerde yayımlanmadığını belirten bir yazı (teslim formu) imzalanır.
3. Makalenin teslimi sırasında posta işlemlerinde kullanılmak üzere, her biri 1 TL değerinde 35 adet posta pulu, 10 adet 26x35 ebadında zarf ve dört poşet dosya ile bir plastik kapaklı dosya da teslim edilir.
4. Hakem önerileri doğrultusunda yeniden düzenlenen makalenin son şeklini gösteren bir nüsha yazı ile birlikte 3½ inch'lik micro floppy disk (disket) ya da CD ortamında teslim edilir.
5. Hakemlerden olumlu rapor alamayan makale yayımlanmaz ve yazarına iade edilmez; bu konuda idari ve adli bir sorumluluk kabul edilmez.

Yazışma Adresi:

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü 23119 – ELAZIĞ

Tlf : 0 (424) 241 54 80

Faks: 0 (424) 233 21 80

e.mail: sbedergi@firat.edu.tr

0 (424) 237 00 00 – 3739